ISSN (online) 2959-6270
ISSN (print) 2959-6262

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
Series of «Sociological and Political sciences»
№3(95)

Алматы, 2026

ISSN (online) 2959-6270
ISSN (print) 2959-6262

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Abai Kazakh National Pedagogical University

ХАБАРШЫ
ВЕСТНИК
BULLETIN

«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы
Серия «Социологические и политические науки»
Series of «Sociological and Political sciences»
№3 (95)

Алматы, 2026

КеАҚ Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті

ХАБАРШЫ
«Әлеуметтану және саяси ғылымдар» сериясы, №3(95), 2026

2001 ж. бастап шығады.
Шығару жиілігі – жылына 4 нөмір

Бас редактор:
с.ғ.к., проф. **Ж.Е. Ишпекбаев**

Бас редактордың орынбасары:
с.ғ.д., проф. **Ж.Қ. Симтиков**

PhD., **Е.Д.Ержанов** (жауапты хатшы)
ә.ғ.м. **А.М. Сарыбаева** (тех. хатшы)

Ғылыми редакторлар:
с.ғ.к. **Б.С. Жусипов**
с.ғ.к. **Ғ.Р. Абсаттаров**

Редакция алқасы:
ҚР ҰҒА академигі., ә.ғ.д., проф. **С.Т. Сейдуманов,**
ҚР ҰҒА академигі., ә.ғ.д., проф. **З.К. Шаукенова,**
с.ғ.д., проф. **Е.К. Алияров,**
с.ғ.д., проф. **Г.О. Насимова,**
ә.ғ.д., проф. **Г.С. Абдирайымова,**
ә.ғ.д., проф. **М.Го** (АҚШ),
PhD (саяс.), проф. **Лим Че Ван** (Оңтүстік Корея),
PhD (соц.), проф. **Лоранс Тен** (Франция),
с.ғ.д., проф. **С.В. Решетников** (Белоруссия),
ф.ғ.д., проф. **Е.А. Харьковщенко** (Украина),
ә.ғ.д., проф. **Н.П. Нарбут** (Ресей),
с.ғ.д., проф. **Н.П. Медведев** (Ресей),
с.ғ.д., проф. **Б.М. Торогелдиева** (Қырғызстан),
с.ғ.д., асс. проф. **А.Қ. Құрманғали,**
с.ғ.д., доцент **А.Ж. Мұқажанова,**
PhD (соц.), **Ж.К. Каримова,**
ә.ғ.к., асс.проф. **А.А. Қалиева**

© Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті КеАҚ, 2026

ҚР мәдениет және ақпарат министрлігінде 2021 жылы наурыздың 19-де қайта тіркелген №KZ89VPY00033638

Басуға 30.12.2025 қол қойылды.
Пішімі 60x84 1/8. Көлемі 28.5 е.б.т.
Тапсырыс 563.

050010, Алматы қаласы,
Достық даңғылы, 13.
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті КеАҚ
«Ұлағат» баспасы

М А З М Ұ Н Ы
С О Д Е Р Ж А Н И Е
C O N T E N T

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ

TOPICAL ISSUES OF SOCIOLOGY

Абсаттаров Р.Б., Ким Г.Н. К вопросу о многообразии идентичностей современных этнических диаспор .....
R.B.Absattarov, G.N.Kim On the question of the diversity of identities of modern ethnic diasporas 7
Абсаттаров Р.Б., Ким Г.Н. Қазіргі этникалық диаспоралардың түрлілігі туралы сұраққа .....

Мамадалиев С.Т. Қазақстанның жоғары біліміндегі инклюзия және әлеуметтік тең мүмкіндік: қолжетімділіктен нәтижелі қатысуға дейінгі интегративті модель.....
S. T. Mamadaliyev Inclusion and equal social opportunities in Kazakhstan's higher education: an integrative model from access to effective participation..... 22
Мамадалиев С.Т. Инклюзия и равные социальные возможности в высшем образовании Казахстана: интегративная модель от доступа к результативному участию.....

Анартаева А.М., Кошербаева А.Б. Модель AI Governance и гибридного управления проектами в цифровой трансформации вузов…….....
A.M. Anartaeva, A.B. Kosherbayeva Model of AI Governance and hybrid project management in the digital transformation of universities…… 40
Анартаева А.М., Кошербаева А.Б. Жоғары оқу орындарын цифрлық трансформациялаудағы AI Governance және жобаларды гибридті басқару моделі……

Отарбай Ш.М., Орынбеков Н.А., Даулбаев Т.Ф. Әлеуметтік трансформация жағдайындағы инклюзивті кітапхана қызметтері: әлеуметтік тиімділікті бағалаудың тұжырымдамалық моделі …….....
SH.M. Otarbay, N.A. Orynbekov, T.F. Daulbayev Inclusive library services in the context of social transformation: a conceptual model for assessing social effectiveness…….....… 58
Отарбай Ш.М., Орынбеков Н.А., Даулбаев Т.Ф. Инклюзивные библиотечные услуги в условиях социальной трансформации: концептуальная модель оценки социальной эффективности……..……..

НАО Казахский национальный педагогический университет имени Абая

ВЕСТНИК
Серия «Социологические и политические науки»
№ 3(95), 2026

Выходит с 2001 года.
Периодичность – 4 номера в год

Главный редактор:
к.п.н., проф. **Ж.Е. Ишпекбаев**

Заместитель главного редактора:
д.п.н., проф. **Ж.К. Симтиков**

PhD, **Е.Д.Ержанов** (ответ. секретарь)
м.с.н. **А.Б.Сарыбаева** (тех. секретарь)

Научные редакторы:
к.п.н. **Б.С. Жусипов,**
к.п.н. **Г.Р. Абсаттаров**

Редакционная коллегия:
Академик НАН РК, д.с.н., проф. **С.Т. Сейдуманов,**
Академик НАН РК, д.с.н., проф. **З.К. Шаукенова,**
д.п.н., проф., **Е.К. Алияров,**
д.п.н., проф. **Г.О. Насимова,**
д.с.н., проф., **Г.С. Абдирайымова,**
д.с.н., проф., **М.Го** (США),
PhD (полит.), проф., **Лим Че Ван** (Южная Корея),
PhD (соц.), проф. **Лоранс Тен** (Франция),
д.п.н., проф., **С.В. Решетников** (Белоруссия),
д.ф.н., проф. **Е.А. Харьковщенко** (Украина),
д.с.н., проф. **Н.П. Нарбут** (Россия),
д.п.н., проф. **Н.П. Медведев** (Россия),
д.п.н., проф. **Б.М. Торогелдиева** (Кыргызстан),
д.п.н., асс. проф. **А.Қ. Курмангали,**
д.п.н., доцент **А.Ж. Мукажанова,**
PhD (соц.) **Ж.К. Каримова,**
д.п.н., асс. проф. **А.А. Калиева**

© НАО Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2026

Зарегистрировано
в Министерстве культуры и информации РК
переучет 19 марта 2021 г.
№KZ89VPY00033638

Подписано в печать 30.12.2026.
Формат 60x84 $^{1}/_{8}$. Объем 28.5 уч.-изд.л.
Заказ 563.
050010, г. Алматы,
пр. Достык, 13

Издательство «Ұлағат»
НАО Казахского национального
педагогического

Нуров М.М. Қазақстандағы студент жастардың діни бағдарлары: әлеуметтену арналары, діни бедел және институционалдық ұстанымдар…….....…
M.M. Nurov Religious orientations among student youth in kazakhstan: socialization channels, religious authority and institutional attitudes ……..... 80
Нуров М.М. Религиозные ориентации студенческой молодежи казахстана: каналы социализации, религиозный авторитет и институциональные установки…….....

M.K. Shnarbekova Factors behind Kazakhstani high school students' international education plans: results of a sociological study …….....……
Шнарбекова М.К. Қазақстанда жоғары сынып оқушыларының шетелде білім алу жоспарларына әсер ететін факторлар: әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері ... 96
Шнарбекова М.К. Факторы формирования планов казахстанских старшеклассников по международной образовательной миграции: результаты социологического исследования…….

Сериккалиева А., Балықбаева А. Қазақстан жастарының институционалдық сенім динамикасы: социо-мәдени детерминанттар және салыстырмалы талдау …….....
A. Serikkaliyeva, A. Balykbayeva The dynamics of institutional trust among Kazakhstan's youth: sociocultural determinants and comparative analysis 116
Сериккалиева А., Балықбаева А. Динамика институционального доверия молодежи Казахстана: социокультурные детерминанты и сравнительный анализ……

Тасыбеков А.Е. Қазақстандағы әлеуметтік саясат: еңбекке қабілетті жастағы мүгедектігі бар адамдарды жұмыспен қамту бағдарламаларын талдау және бағалау..
A. Tassybekov Social policy in Kazakhstan: analysis and evaluation of employment programmes for working-age persons with disabilities..... 128
Тасыбеков А.Е. Социальная политика в Казахстане: анализ и оценка программ занятости лиц с инвалидностью трудоспособного возраста……

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE

Тойбаев А.Ж., Кабульдинов З.Е. Пограничное управление в Жетысу: Политика расселения уйгуров и дунган (1877-1884)……..…. 149

университета имени Абая
NJS Abai Kazakh National Pedagogical University

BULLETIN
Series of
«Sociological and Political sciences»
№3(95), 2026

Periodicity – 4 numbers in a year
Publishing from 2001

Editor-in-Chief:
Candidate of Political Sciences, Professor,
Zh. Ishpekbayev

Deputy Editor-in-Chief:
doctor of political science, professor
Zh.Simtikov

PhD **Y.Yerzhanov** (executive Secretary)
master **A.Sarybayeva** (technical secretary)

Scientific editors:
Candidate of political science **B.S. Zhussipov**
Candidate of political science **G.R. Absattarov**

Editorial board:
academician of NSA of RK, doctor of sociological science, professor **S.T. Seidumanov,**
academician of NSA of RK, doctor of sociological science, professor **Z.K. Shaukenova,**
doctor of political science, professor **Y.K. Aliyarov,**
doctor of political science, professor **G.O. Nasimova,**
doctor of sociological science, professor
G.S. Abdirayimova,
doctor of sociological science, professor
M. Goh (USA),
doctor of political science, professor
Lim ChaeWan (South Korea),
doctor of sociological science, professor
Lourans Ten (France),
doctor of political science, professor
S.V. Reshetnikov (Belarus),
doctor of philosophical science, professor
Ye.A. Kharkovshcenko (Ukraine),
doctor of sociological science, professor
N.P. Narbut (Russia),
doctor of political science, professor
N.P. Medvedev (Russia),
doctor of political science, professor
B.M. Toregaldieva (Kyrgyzstan),
doctor of political science, associate professor
A.Kurmangali
doctor of political science, associate professor
A.Zh. Mukazhanova
PhD (soc) **Zh.K. Karimova**
Candidate of social science **A.A. Kalyeva**

© NJS Abai Kazakh National Pedagogical University, 2026

The journal is registered by the
Ministry of Culture and Information RK
19 March 2021. №KZ89VPY00033638

Signed to print 30.12.2026. Format 60x84 $^{1}/_{8}$.
Volume 28.5 – ubl.literature. Order 563.
050010, Almaty, Dostyk ave., 13.

Publishing house «Ulagat»
NJS Abai Kazakh National Pedagogical University

A.Zh. Toibayev, Z.Y. Kabuldinov Border governance in Zhetysu: the resettlement policy toward uyghurs and dungans (1877-1884)……..……
Тойбаев А.Ж., Кабульдинов З.Е. Жетісудағы шекаралық басқару: ұйғырлар мен дүнгендерді қоныстандыру саясаты (1877-1884)…..……...

Нұрманова А.Қ., Жаулин К.М., Китигулов С.Б., Өтесова Г.Е. Маңғыстауда кеңестік басқару институттарының қалыптасуы және Адай уезінің құрылуы…….....…..
A.K.Nurmanova, K.M.Zhaulin, S.B.Kitigulov, G.E.Utesova Formation of Soviet governance institutions in Mangystau and the establishment of the Adai uyezd……..... 166
Нұрманова А.Қ., Жаулин К.М., Китигулов С.Б., Өтесова Г.Е. Формирование институтов советского управления в Мангистау и образование Адаевского уезда.....

Ишпекбаев Ж.Е., Есетова Г.Б. Мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындарға әсері: Қазақстан мен Әзірбайжан мысалындағы салыстырмалы талдау .....….
J.E. Ishpekbayev, G.B. Yesetova The impact of oil revenues on social expenditures: a comparative analysis of Kazakhstan and Azerbaijan……..……..... 183
Ишпекбаев Ж.Е., Есетова Г.Б. Влияние нефтяных доходов на социальные расходы: сравнительный анализ на примере Казахстана и Азербайджана…….

Майгельдинов Қ.У., Жақауов М.Д. Орталық Азияның стратегиялық дербестігін қалыптастыру: институттану, қозғаушы факторлар және егемен регионализмнің шектері…….....…….
K.U. Maigeldinov, M.D. Zhakauov Forming Central Asia's strategic autonomy: institutionalization, drivers and limits of sovereign regionalism……. 210
Майгельдинов Қ.У., Жақауов М.Д. Формирование стратегической автономии Центральной Азии: институционализация, драйверы и пределы суверенного регионализма……..…….

Жетпісбаев Е.С., Сембекова Г., Оңалбеков Ә., Токбергенов Ж. Адам саудасына қарсы саясаттағы іске асыру алшақтығы: халықаралық стандарттар және Қазақстанның 2024 жылғы реформасы…….....……
E.S. Zhetpisbaev, G. Sembekova, A. Onalbekov, Zh. Tokbergenov The implementation gap in anti-trafficking policy: international standards and Kazakhstan's 2024 reform ……..…… 224
Жетпісбаев Е.С., Сембекова Г., Оңалбеков Ә., Токбергенов Ж. Разрыв между нормой и реализацией в политике противодействия торговле людьми: международные стандарты и реформа Казахстана 2024 года.....

N.R. Nurpeissova, Zh.M. Tolen Inclusive and exclusive models of national identity in the context of modern political theories: a theoretical review…….....
Нурпейсова Н.Р., Төлен Ж.М. Қазіргі саяси теориялар аясындағы ұлттық бірегейліктің инклюзивті және эксклюзивті үлгілері: теориялық шолу ……..
Нурпейсова Н.Р., Төлен Ж.М. Инклюзивные и эксклюзивные модели национальной идентичности в контексте современных политических теорий: теоретический обзор……..……...
238

Тулеев М.С. Институциональная адаптация к трансформации террористических угроз в Центральной Азии после 2021 года ……..……...….
M.S. Tuleyev Institutional adaptation to the transformation of terrorist threats in Central Asia after 2021…….....…..
Тулеев М.С. 2021 жылдан кейін Орталық Азиядағы террористік қауіптердің өзгеруіне институционалдық бейімделу.....
253

Бактыбай Ә.Ө. Роль медиа в антикоррупционной политике современного Казахстана……...…….
A.O. Baktybay The role of media in contemporary Kazakhstan's anti-corruption policy…….....….....
Бактыбай Ә.Ө. Қазақстандағы медианың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттағы рөлі.....
267

Алияров Е.К., Жангужекова Д.Ж. Вопросы эффективности государственных мер по противодействию вербальному экстремизму в интернет-пространстве Казахстана……...……
E. Aliyarov, D. Zhanguzhekova Issues of the effectiveness of state measures to counter verbal extremism in Kazakhstan's internet space …….....….....
Алияров Е.К., Жангужекова Д.Ж. Қазақстанның интернет-кеңістігінде вербалды экстремизмге қарсы іс-қимыл жөніндегі мемлекеттік шаралардың тиімділігі мәселелері.....
285

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТАҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

СОВМЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ

JOINT RESEARCHES OF SCIENTISTS OF KAZAKHSTAN AND ABROAD

A.M. Kaumen Comparative analysis of national doctrines in post-soviet Central Asia…….....……..
Каумен А.М. Посткеңестік Орталық Азиядағы ұлттық доктриналарды салыстырмалы талдау……...……
Каумен А.М. Сравнительный анализ национальных доктрин в постсоветской Центральной Азии…….....
298

A.B. Sarybayeva, A. Arvas, M.A. Akmadi Trend of sociological studies of gambling addiction: bibliometric analysis…….....…….
Сарыбаева А.Б., Арвас А., Ақмади М.А. Лудоманияға қатысты социологиялық зерттеулердің үрдістері: библиометриялық талдау…..……..... 309
Сарыбаева А.Б., Арвас А., Ақмади М.А. Тенденции социологических исследований лудомании: библиометрический анализ…….

T.A. Dronzina, Y.S. Ibadullayeva Patriotic education, civic identity, and attitudes toward military service: evidence from a mixed-methods survey in Almaty…….....
Дронзина Т.А., Ибадуллаева Е.С. Патриоттық тәрбие, азаматтық бірегейлік және әскери қызметке көзқарас: Алматы қаласындағы аралас әдісті сауалнама нәтижелері……. 328
Дронзина Т.А., Ибадуллаева Е.С. Патриотическое воспитание, гражданская идентичность и отношение к военной службе: результаты смешанного опроса в Алматы……

Авторлар туралы мәлімет.....
Information about the authors..... 348
Сведения об авторах.....

Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршы журналының «Әлеуметтану және саяси ғылымдар сериясы» Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым және жоғары білім саласындағы сапаны қамтамасыз ету комитеті ұсынатын ғылыми басылымдар тізбесінің 2-Тізіміне енгізілген (Саяси ғылымдар – 22.10.2024 №900 бұйрық. Әлеуметтану ғылымдар – 23.10.2024 №928 бұйрық).

Вестник КазНПУ им. Абая, серия «Социологические и политические науки» включен в Список-2 Перечня научных изданий, представляемых Комитетом по обеспечению качества в сфере науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования

Республики Казахстан для публикации основных результатов научной работы (Политические науки – согласно приказу №900 от 22.10.2024. Социальные науки – согласно приказу №928 от 23.10.2024).

ӘЛЕУМЕТТАНУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОЦИОЛОГИИ

TOPICAL ISSUES OF SOCIOLOGY

МРНТИ 04.21.21 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.001

Абсаттаров Р.Б.[1], Ким Г.Н.[2]*
[1] Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Казахстан
[2] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
**e-mail: Absat.41@mail.ru*

К ВОПРОСУ О МНОГООБРАЗИИ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ СОВРЕМЕННЫХ ЭТНИЧЕСКИХ ДИАСПОР

Аннотация

Многообразие идентичностей современных этнических диаспор требует анализа, который не сводит принадлежность человека к одной устойчивой характеристике. Цель статьи - выявить основные уровни, факторы и механизмы формирования множественной диаспорной идентичности, а также определить условия согласования этнической, гражданской, диаспорной и цифровой принадлежности. Научно-практическая значимость исследования состоит в уточнении понятийного аппарата диаспорологии и в разработке выводов, применимых к политике межэтнической интеграции. Методологическую основу составили конструктивистский, транснациональный, институциональный и процессуальный подходы. Проведен интегративный анализ 50 теоретических и эмпирических работ, опубликованных в 1983-2026 годах; особое внимание уделено исследованиям последних лет о цифровых диаспорах, межпоколенческой передаче памяти и транснациональной мобильности. Установлено, что множественная идентичность представляет собой не механическую сумму ролей, а динамическую конфигурацию принадлежностей. Ее конкретная форма зависит от миграционной траектории, правового статуса, языка, институциональной среды, поколенческой позиции, связей с исторической родиной и архитектуры цифровых платформ. Предложена четырехуровневая модель, объединяющая этническую, гражданскую, диаспорную и цифрово-сетевую идентичности. Показано, что эти уровни способны взаимно усиливаться, но при политизации границ «свои - чужие» могут вступать в конфликт. Практический вывод заключается в необходимости поддерживать гражданское равноправие, культурное воспроизводство, межпоколенческий диалог и медиаграмотность одновременно. Такой подход позволяет рассматривать этнокультурное разнообразие не как препятствие интеграции, а как ресурс устойчивого общества.

Ключевые слова: этническая диаспора, множественная идентичность, гражданская идентичность, транснационализм, гибридность, цифровая диаспора, этнополитика.

Р.Б. Абсаттаров[1], Г.Н. Ким[2]*
[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
**e-mail: Absat.41@mail.ru*

ҚАЗІРГІ ЭТНИКАЛЫҚ ДИАСПОРАЛАРДЫҢ ТҮРЛІЛІГІ ТУРАЛЫ СҰРАҚҚА

Аңдатпа

Қазіргі этникалық диаспоралар бірегейлігінің әралуандығы адамның тиесілігін бір ғана өзгермейтін белгімен шектемейтін талдауды қажет етеді. Мақаланың мақсаты - көптік диаспоралық бірегейліктің деңгейлерін, факторлары мен тетіктерін айқындау және этникалық, азаматтық, диаспоралық, цифрлық тиесіліктің үйлесу шарттарын анықтау. Зерттеудің ғылыми-практикалық маңызы диаспорология ұғымдарын нақтылау және этносаралық кірігу саясатына қолданбалы қорытынды ұсыну болып табылады. Әдіснамалық негіз ретінде конструктивистік, трансұлттық, институционалдық және үдерістік тәсілдер алынды. 1983-2026 жылдары жарық көрген 50 теориялық және эмпирикалық еңбек интегративті тәсілмен талданды; цифрлық диаспора, ұрпақаралық жад және трансұлттық мобильдікке ерекше назар аударылды. Нәтижелер көптік бірегейліктің рөлдер жиынтығы емес, өзара байланысқан тиесіліктердің серпінді конфигурациясы екенін көрсетті. Оның түрі көші-қон траекториясына, құқықтық мәртебеге, тілге, институттарға, ұрпаққа, тарихи отанмен байланысқа және платформалар архитектурасына тәуелді. Этникалық, азаматтық, диаспоралық және цифрлық-желілік бірегейлікті біріктіретін төрт деңгейлі модель ұсынылды. Зерттеудің жаңалығы классикалық диаспора теориясын цифрлық коммуникация зерттеулерімен байланыстырудан көрінеді. Бұл деңгейлер бірін-бірі күшейте алады, бірақ «өзіміз - өзгелер» шекарасы саясиланса, қайшылыққа түсуі мүмкін. Практикалық тұрғыдан азаматтық теңдікті, мәдени сабақтастықты, ұрпақаралық сұхбатты және медиасауаттылықты қатар қолдау қажет. Мұндай тәсіл этномәдени әралуандықты интеграцияға кедергі емес, орнықты қоғамның ресурсы ретінде пайымдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: этникалық диаспора, көптік бірегейлік, азаматтық бірегейлік, трансұлттылық, гибридтілік, цифрлық диаспора, этносаясат.

R.B.Absattarov[1], G.N.Kim[2]*
[1] Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
[2] Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
**e-mail: Absat.41@mail.ru*

ON THE QUESTION OF THE DIVERSITY OF IDENTITIES OF MODERN ETHNIC DIASPORAS

Abstract

Purpose. The article identifies the principal levels, determinants, and mechanisms of multiple diasporic identity and specifies the conditions under which ethnic, civic, diasporic, and digital belongings can be reconciled. Design/methodology/approach. The study combines constructivist, transnational, institutional, and process-oriented perspectives. It uses an integrative qualitative review of 50 theoretical and empirical works published between 1983 and 2026, with particular attention to recent studies of digital diasporas, intergenerational memory, and transnational mobility. Findings. Multiple identity is not a mechanical collection of roles but a dynamic configuration of interdependent belongings. Its concrete form varies with migration trajectory, legal status, language, institutional environment, generation, relations with the historical homeland, and the affordances of digital platforms. The article proposes a four-level model encompassing ethnic, civic, diasporic, and digital-networked identity. These levels may reinforce one another; however, they may also conflict when boundaries between “us” and “them” become politically instrumentalized. Originality/value. The proposed model links classical diaspora theory with research on digital communication and explains identity through situational activation, negotiation, and institutional recognition rather than through a choice between assimilation and cultural isolation. The practical implication is that equal citizenship, cultural reproduction, intergenerational dialogue, and media literacy should be supported simultaneously. This approach treats ethnocultural diversity as a resource for social resilience and offers a framework for examining the balance between common civic belonging and the preservation of cultural distinctiveness in Kazakhstan and other multiethnic societies.

Keywords: ethnic diaspora, multiple identity, civic identity, transnationalism, hybridity, digital diaspora, ethnopolitics.

Введение

В современной диаспорологии утвердилось представление о том, что идентичность человека, живущего между несколькими культурными и политическими пространствами,

редко бывает единственной и неизменной. Представитель диаспоры может одновременно соотносить себя с этнической общностью, государством гражданства, регионом проживания, религией, профессиональной средой, исторической родиной и транснациональной сетью. Эти принадлежности не располагаются в жесткой иерархии. Их значимость меняется в зависимости от ситуации, жизненного этапа, институционального контекста и характера публичного взаимодействия.

Классические теории национального сообщества показали, что коллективная принадлежность поддерживается не только непосредственными контактами, но и общими образами истории, языка и политического будущего (Anderson, 1983). Конструктивистская перспектива перенесла внимание с предполагаемой неизменности этнических признаков на процессы их интерпретации и воспроизводства. Hall (1990) рассматривал культурную идентичность как позиционирование, формирующееся внутри исторических репрезентаций, а Bhabha (1994) описал «третье пространство», в котором культурные значения переводятся и переопределяются. Эти положения особенно важны для анализа диаспор, поскольку их повседневность строится на постоянном соотнесении опыта происхождения и опыта проживания.

Транснациональный подход дополнил эту картину. Мигрант не обязательно последовательно покидает одну социальную систему и полностью включается в другую. Он может участвовать в нескольких социальных полях одновременно, поддерживать семейные, экономические, символические и политические связи через государственные границы (Glick Schiller et al., 1992; Levitt & Glick Schiller, 2004). Диаспора при таком понимании является не просто населением, рассеянным за пределами территории происхождения, а устойчивой формой отношений, памяти и самоорганизации.

Цифровизация сделала эту одновременность повседневной. Социальные сети, мессенджеры и видеоплатформы позволяют поддерживать контакт с родственниками, участвовать в памятных практиках, изучать язык, следить за событиями на исторической родине и формировать новые сообщества без постоянного физического соприсутствия. Однако цифровая среда не является нейтральным каналом. Алгоритмы видимости, правила модерации и коммерческая логика платформ влияют на то, какие версии коллективной идентичности получают распространение (Candidatu & Ponzanesi, 2022; Oltmann & Espinoza-Vasquez, 2024).

Проблема исследования заключается в том, что понятия «двойственная», «гибридная», «множественная», «смешанная», «транснациональная» и «цифровая» идентичность нередко используются как взаимозаменяемые. Из-за этого размывается различие между уровнями принадлежности, механизмами их формирования и формами публичного проявления. Кроме того, множественность иногда заранее трактуется либо как свидетельство успешной интеграции, либо как признак расколотой лояльности. Обе трактовки чрезмерно упрощают эмпирическую реальность.

Предметом исследования выступает не отдельная этническая группа, а логика взаимодействия нескольких принадлежностей в диаспорном опыте. В центре анализа находятся три вопроса: какие уровни идентичности следует различать; какие социальные условия и механизмы изменяют их соотношение; при каких институциональных обстоятельствах множественность поддерживает гражданскую интеграцию либо порождает конфликт лояльностей. Такая постановка позволяет сопоставлять исследования разных диаспор, не стирая различия между их историческими и политическими контекстами.

Цель статьи - выявить уровни, детерминанты и механизмы формирования множественной идентичности современных этнических диаспор и определить условия ее согласования в полиэтническом обществе. Для достижения цели решаются четыре задачи: уточнить соотношение основных понятий; систематизировать факторы формирования идентичности; раскрыть механизмы ее ситуативной активации и институционального закрепления; определить значение полученных выводов для этнополитики Казахстана. Рабочая гипотеза

состоит в том, что множественная идентичность является не переходным отклонением от «единой» принадлежности, а нормальной процессуальной формой существования современной диаспоры. Ее интегративный либо конфликтный характер зависит прежде всего от институциональных условий признания и равноправного участия.

Обзор научной литературы

Исследования диаспоры развивались от описания исторически сложившихся рассеянных сообществ к анализу процессов, посредством которых группы создают и поддерживают трансграничную солидарность. Clifford (1994) обратил внимание на маршруты, перемещения и незавершенность диаспорного опыта, а Cohen (2008) предложил сравнительную типологию диаспор. Brubaker (2005) предостерег от превращения диаспоры в заранее данную и внутренне однородную сущность: понятие продуктивнее использовать как категорию практики, позицию и притязание. Аналогичную процессуальную логику в российской традиции развивал Арутюнов (2000), подчеркивая, что диаспора не только существует, но и постоянно производится социальными связями и институтами. Авдашкин (2015) обосновал сочетание конструктивистского, антропоцентрического и институционального принципов при исследовании диаспорных сообществ.

Теория идентичности дает основания различать чувство непрерывности личности и социальные условия признания. Erikson (1959) связывал идентичность с согласованием индивидуальной биографии и общественных ожиданий. Mead (1910) показал, что представление о себе формируется во взаимодействии и через принятие позиции другого. В позднем модерне рефлексивный проект личности становится зависимым от постоянно пересматриваемой биографической истории (Giddens, 1991), а глобализация усиливает подвижность границ принадлежности (Bauman, 2001). Эти идеи объясняют, почему диаспорная идентичность сохраняет память о происхождении, но не воспроизводит ее в неизменном виде.

Понятие гибридности описывает не простое смешение культурных элементов, а возникновение новых способов самоописания. Bhabha (1994) и Kalra et al. (2005) показали, что постколониальный и миграционный опыт формирует пространства перевода, в которых невозможно провести окончательную границу между «исходной» и «принимающей» культурами. Вместе с тем Mitchell (1997) справедливо указывала, что риторика гибридности может скрывать неравенство власти и различия между диаспорами. Эмпирические исследования подтверждают, что гибридная идентичность зависит от класса, пола, поколения и институционального положения, а потому не является универсально гармоничной (Chen et al., 2021; Smith & Leavy, 2008).

Аккультурационные модели раскрывают варианты связи культурного сохранения и участия в принимающем обществе. Berry (1997) различал интеграцию, ассимиляцию, сепарацию и маргинализацию, исходя из двух измерений: сохранения культурного наследия и включения в более широкое общество. Для анализа диаспоры особенно важна интеграция, при которой этнокультурная принадлежность совместима с гражданским участием. Однако такие стратегии нельзя объяснить только личным выбором. Правовой статус, дискриминация, доступ к образованию и рынку труда, а также общественное признание задают реальные пределы выбора.

Транснациональная перспектива показала устойчивость многолокальных отношений. Glick Schiller et al. (1992) описали формирование социальных пространств, связывающих страны происхождения и проживания. Levitt и Glick Schiller (2004) ввели понятие одновременности, позволяющее анализировать присутствие мигранта в нескольких институциональных и символических контекстах. Vertovec (2009) систематизировал транснационализм как совокупность социальных морфологий, типов сознания, культурного воспроизводства и политического участия. Новая концепция superdiversity подчеркивает, что

этничность пересекается с правовым статусом, миграционным каналом, языком, поколением и социальным положением (Vertovec, 2023).

Межпоколенческие исследования демонстрируют, что идентичность второго и последующих поколений не является ослабленной копией идентичности мигрантов. Молодые люди заново интерпретируют происхождение через образование, дружеские сети, профессиональный опыт и публичные дискурсы. Исследования турецкой диаспоры в Германии, южноазиатских сообществ и эфиопских американцев показывают разнообразие «дефисных» идентичностей и неодинаковую роль исторической родины (Oldac & Fancourt, 2021; Ullah, 2025; Kebede, 2026). Wayessa (2024) показывает, что образ родины формируется не только памятью, но и текущей политикой, тогда как Pun et al. (2025) связывают сохранение идентичности с медиапотреблением, сетями и ностальгией.

Отдельное направление составляет изучение цифровых диаспор. Diminescu (2008) предложила фигуру «связанного мигранта», а Brinkerhoff (2009) показала, что цифровая коммуникация поддерживает идентичность, организацию и участие. Ponzanesi (2020) связала цифровую диаспору с постколониальностью, медиа и аффектом. Более поздние работы рассматривают цифровую миграцию как часть повседневной жизни, а не как отдельную виртуальную сферу (Ponzanesi & Leurs, 2022; Leurs, 2023). Исследования корейских мигрантов, латиноамериканских сообществ и женщин-мигрантов показывают, что онлайн-сети не просто транслируют готовую идентичность, а участвуют в ее производстве (Chen et al., 2021; Oltmann & Espinoza-Vasquez, 2024; Park & Gerrits, 2021).

Цифровая коммуникация имеет двойственный эффект. Она облегчает коллективную мобилизацию и сохранение памяти, что убедительно показано на материале рохинджа (Ansar & Khaled, 2023; Ansar & Maitra, 2024). Одновременно платформенная логика может усиливать моральную панику, поляризацию и конкурирующие версии прошлого (Walsh & Hill, 2023). Современные синтезы связывают социальные медиа с расширением агентности, но также с рисками исключения, дезинформации и алгоритмического контроля (Aizencang-Kane, 2024; Kianpour et al., 2026). Цифровое пространство при этом требует самостоятельной методологической и этической рефлексии (Channoufi, 2026; Makrygianni et al., 2022). Следовательно, множественную идентичность необходимо изучать на пересечении офлайн-институтов и цифровых сетей.

Для постсоветских корейцев вопрос множественной принадлежности имеет особую историческую глубину. Исследования показывают взаимодействие советского опыта, гражданских идентичностей независимых государств, этнической памяти и связей с Республикой Корея (Kim, 2012). В Кыргызстане поколенческие изменения формируют «диаспорное состояние», не сводимое к одной территории (Fumagalli, 2021), а повторная миграция в Южную Корею создает новую конфигурацию исторической родины, экономической мобильности и повседневной адаптации (Lee, 2023). Русскоязычные цифровые площадки мигрантов в Корее дополнительно участвуют в формировании миграционных представлений и стратегий (Тимошкин и др., 2023). Эти наблюдения значимы и для Казахстана, где этнокультурные различия включены в общую гражданскую и институциональную рамку. В более широком российском контексте связь диаспорных институтов с консолидацией полиэтнического общества отмечают Бедрик и Войтенко (2024).

Методология исследования

Исследование выполнено в формате интегративного качественного обзора. Такой дизайн выбран потому, что задача статьи состоит не в измерении распространенности конкретной формы идентичности, а в сопоставлении теоретических объяснений и эмпирически выявленных механизмов. Интегративный обзор позволяет объединить классические концептуальные работы, сравнительные исследования, кейс-стади и современные исследования цифровой коммуникации. Он не претендует на исчерпывающий

систематический обзор всей мировой литературы, но обеспечивает прозрачную тематическую выборку, достаточную для построения аналитической модели.

Корпус включает 50 источников, опубликованных в 1983-2026 годах. В него вошли основополагающие труды по идентичности, диаспоре, аккультурации, гибридности и транснационализму, а также публикации 2021-2026 годов о цифровых платформах, межпоколенческой динамике и конкретных диаспорных сообществах. При отборе использовались четыре критерия: непосредственная связь с этнической или диаспорной идентичностью; наличие теоретического положения либо описанного эмпирического материала; возможность соотнести выводы с одним из исследуемых механизмов; библиографическая прослеживаемость публикации. Работы, в которых термин «идентичность» употреблялся без анализа принадлежности, а также публицистические тексты без исследовательской процедуры в основной корпус не включались.

Временная структура корпуса была выстроена так, чтобы совместить концептуальную преемственность и актуальность материала. Классические работы использовались для определения исходных категорий, тогда как 27 публикаций 2021-2026 годов, составляющих 54 % списка, позволили проверить, как эти категории действуют в условиях платформенной коммуникации, повторной миграции и поколенческого изменения. Единицей отбора являлась публикация, а единицей содержательного анализа - завершенное авторское суждение о принадлежности, ее условии, механизме или последствии. Такое разграничение исключало искусственное увеличение числа наблюдений за счет повторения одного тезиса внутри одной работы.

Для каждого источника формировалась аналитическая запись по единой схеме: тип публикации и исследовательский дизайн; страна и диаспорное сообщество; поколение или миграционная позиция участников; рассматриваемый уровень идентичности; институциональный контекст; роль языка, памяти и цифровой среды; описанный интегративный или конфликтный результат. Если работа носила теоретический характер, вместо выборки фиксировались базовые понятия, причинная логика и границы применимости аргумента. Такая матрица обеспечила сопоставимость разнородных материалов без приравнивания философского понятия к эмпирическому показателю.

Обработка материала сочетала направленное и открытое кодирование. Исходные коды задавались исследовательскими вопросами и включали этническую, гражданскую, диаспорную и цифрово-сетевую принадлежность. Новые коды вводились, когда в источниках устойчиво повторялись не охваченные исходной схемой темы, в частности поколенческий разрыв, алгоритмическая видимость, конкуренция представителей сообщества и повторная миграция. Затем близкие коды объединялись в категории факторов и механизмов. На заключительном цикле анализировались не только совпадающие выводы, но и отрицательные случаи, в которых одинаковый фактор приводил к различным последствиям. Именно это позволило отказаться от линейной модели, предполагающей, что транснациональная связь всегда усиливает солидарность, а цифровое участие автоматически расширяет интеграцию.

Анализ проводился в три этапа. На первом этапе были разведены ключевые понятия. Под этнической идентичностью понимается осознанная и переживаемая связь с группой происхождения, ее историей, культурными кодами и символическими границами. Гражданская идентичность означает принадлежность к политическому сообществу государства, признание общих институтов, прав и обязанностей. Диаспорная идентичность обозначает самопонимание, возникающее из опыта рассеяния, сохранения групповых связей и соотнесения страны проживания с исторической родиной. Цифрово-сетевая идентичность относится к способам репрезентации и согласования принадлежностей в платформенно опосредованной коммуникации.

На втором этапе применялось тематическое кодирование. Единицей анализа служило положение автора о факторе, механизме, форме проявления или последствии множественной идентичности. Выделены восемь групп факторов: историко-миграционные, политико-

правовые, социально-экономические, этнокультурные, языковые, поколенческие, институциональные и цифрово-медийные. Механизмы были сгруппированы как социализация, символическое разграничение, память, институциональное признание, транснациональная связь, ситуативная активация, переговоры о принадлежности и публичная репрезентация.

На третьем этапе проводилось сравнительное объяснение. Сопоставлялись классические и новые диаспоры, первое и последующие поколения, офлайн-организации и цифровые сети, а также интегративные и конфликтные сценарии. Конструктивистский подход использовался для анализа производства границ и значений; транснациональный - для изучения связей через границы; институциональный - для выявления роли государства, объединений, школ, медиа и платформ; процессуальный - для объяснения изменений во времени. Такая комбинация снижает риск технологического или культурного детерминизма.

Результатом синтеза стала не статистическая оценка частоты отдельных признаков, а объяснительная типология. Количественные показатели из первичных исследований не объединялись, поскольку выборки, шкалы и контексты были несопоставимы. Вместо этого прослеживалась повторяемость связей между условием, механизмом и результатом. Связь включалась в итоговую модель, если ее можно было содержательно объяснить и сопоставить как минимум в двух различных контекстах либо обосновать классической теорией и подтвердить современным эмпирическим исследованием. Единичные наблюдения сохранялись как иллюстрации, но не использовались для общего вывода. Такая процедура отделяет типологическое обобщение от утверждения о распространенности явления.

Для обеспечения аналитической надежности понятия, факторы и механизмы проверялись на внутреннюю согласованность. Вывод считался устойчивым, если он подтверждался работами разных теоретических направлений либо исследованиями различных диаспор. Отдельно фиксировались противоречия: например, цифровая связь может одновременно укреплять солидарность и усиливать поляризацию; этнокультурные организации способны поддерживать интеграцию, но при закрытости - воспроизводить дистанцию. Ограничение метода состоит в неоднородности источников и преобладании англоязычных исследований. Поэтому предложенная модель является аналитической рамкой, требующей последующей эмпирической проверки на материалах конкретных диаспор Казахстана.

Результаты исследования

Проведенный анализ подтвердил рабочую гипотезу: множественная идентичность является закономерной формой существования современной диаспоры. Ее нельзя описать ни как временную остановку на пути к ассимиляции, ни как простое сохранение культуры происхождения. Она складывается из нескольких взаимозависимых уровней, каждый из которых имеет собственный объект лояльности, институциональную опору и способ проявления.

Первый уровень - этническая идентичность. Она формируется через представления о происхождении, языке, коллективной памяти, культурных нормах и символах. Ее устойчивость не означает неизменности. Содержание этничности пересматривается в новой языковой среде, межэтнических семьях, образовательных институтах и повседневных контактах. Даже когда язык предков используется реже, принадлежность может сохраняться через семейную память, кухню, праздники, религиозные практики или общественные организации. Напротив, формальное знание культурных признаков не всегда сопровождается сильной эмоциональной идентификацией.

Второй уровень - гражданская идентичность, связанная с государством проживания. Ее основой выступают не только паспорт и юридический статус, но и опыт равенства перед законом, доступ к образованию, труду и публичному участию. Если гражданская принадлежность подтверждается повседневным взаимодействием с институтами, она не вытесняет этничность, а создает общую рамку для ее легитимного выражения. При

дискриминации или подозрении в «неполной лояльности» возникает обратный эффект: этническая и диаспорная принадлежности приобретают защитную функцию.

Третий уровень - собственно диаспорная идентичность. Она отличается и от этничности исторической родины, и от гражданской идентичности страны проживания. Диаспорное «мы» формируется вокруг общего опыта переселения, адаптации, памяти о разрыве и созданных за пределами родины институтов. Поэтому представители одного этноса в разных государствах могут иметь существенно разные диаспорные идентичности. Коре сарам Казахстана, Узбекистана, России и Южной Кореи связаны происхождением, но их языковые практики, гражданский опыт и общественные институты развивались неодинаково (Fumagalli, 2021; Kim, 2012; Lee, 2023).

Четвертый уровень - цифрово-сетевая идентичность. Она не образует полностью самостоятельную «виртуальную личность», а перестраивает способы выражения предыдущих уровней. Платформы дают возможность выбирать аудиторию, язык и степень видимости, соединять локальные и транснациональные контакты, хранить цифровую память. Исследования показывают, что конфиденциальность, связанность, интерактивность, творческие средства, распространяемость и видимость платформ определяют формы диаспорного участия (Oltmann & Espinoza-Vasquez, 2024). Поэтому один человек может по-разному представлять себя в профессиональной сети, семейном мессенджере и публичном видеоканале, не испытывая обязательного противоречия между этими версиями.

Таблица 1 систематизирует выявленные уровни и показывает, что множественность возникает из их взаимодействия.

Уровень идентичности	Основной объект принадлежности	Главные механизмы	Возможные риски
Этническая	Группа происхождения, язык, память, культура	Семейная социализация, ритуал, образование, символы	Эссенциализация, замыкание границ
Гражданская	Политическое сообщество государства проживания	Право, участие, равный доступ, публичное признание	Дискриминация, исключение, подозрение в нелояльности
Диаспорная	Сообщество, сложившееся в условиях рассеяния	Организации, память миграции, взаимопомощь, связь с родиной	Внутренняя фрагментация, политизация родины
Цифрово-сетевая	Транснациональные платформенные сообщества	Коммуникация, репрезентация, архивирование, мобилизация	Дезинформация, поляризация, цифровое неравенство

Примечание: составлено авторами по результатам интегративного анализа.

Важнейший результат состоит в разграничении факторов и механизмов. Факторы создают условия, в которых формируется идентичность, тогда как механизмы объясняют, как именно принадлежность производится и проявляется. Например, миграционная история является фактором, а семейный рассказ о переселении - механизмом передачи памяти. Государственная политика выступает фактором, а процедура признания языка, объединения или культурного мероприятия - механизмом институционализации. Цифровая инфраструктура является фактором, а выбор языка публикации, хештега или аудитории - механизмом репрезентации.

Историко-миграционные факторы определяют исходную конфигурацию. Добровольная трудовая миграция, депортация, изменение государственных границ и повторное переселение создают разные отношения к исторической родине. Вынужденное перемещение чаще связывает идентичность с травматической памятью и моральным требованием признания. Экономическая миграция может усиливать инструментальные сети взаимопомощи, которые со временем приобретают культурное содержание. Повторная миграция в историческую

родину показывает, что этническая близость не отменяет различий гражданской социализации и повседневных привычек (Lee, 2023).

Политико-правовые и институциональные факторы определяют пространство допустимого выражения. Государство задает правила гражданства, участия, образования и культурной самоорганизации. Диаспорные объединения переводят индивидуальное чувство принадлежности в устойчивые практики: создают школы, культурные центры, медиа, профессиональные и благотворительные сети. Однако ни государство, ни организация не обладают полной монополией на самоопределение. Brubaker (2005) справедливо предлагает видеть в диаспоре также категорию и притязание: от имени сообщества могут говорить разные акторы, конкурируя за право представлять его интересы.

Поколенческая позиция влияет на язык и форму принадлежности. Первое поколение чаще связывает родину с биографическим опытом, а последующие - с семейной памятью, медиаобразами и периодическими поездками. Это не означает линейного ослабления идентичности. Второе поколение способно активнее использовать символические и публичные формы этничности, чем родители, особенно если происхождение становится предметом признания или дискриминации. Примеры южноазиатских, эфиопских, турецких и корейско-американских сообществ показывают, что «дефисная» идентичность может быть устойчивым способом согласования культурной агентности и гражданской принадлежности (Ahmed & Jaipal-Jamani, 2026; Kebede, 2026; Kim, 2026; Ullah, 2025).

Цифровые платформы усиливают ситуативную активацию идентичности. Их значение заключается не только в скорости коммуникации. Они меняют структуру авторитета: заметным представителем сообщества может стать блогер, администратор группы или цифровой активист, не занимающий должности в официальной организации. Платформы расширяют участие, но одновременно делают коммуникацию зависимой от алгоритмов и правил частных компаний. Тематические исследования показывают как мобилизационный потенциал цифровой диаспоры (Ansar & Khaled, 2023; Ansar & Maitra, 2024), так и риск усиления враждебных рамок вокруг миграции (Walsh & Hill, 2023).

На основании анализа выделены три сценария взаимодействия принадлежностей. Интегративный сценарий возникает, когда этническое достоинство признано, гражданские права обеспечены, а связь с исторической родиной не противопоставляется лояльности стране проживания. Ситуативно-напряженный сценарий характеризуется периодическими конфликтами, вызванными внешнеполитическими кризисами, дискриминацией или конкурирующими требованиями. Конфликтный сценарий складывается, когда политические акторы превращают происхождение в основание исключения либо требуют отказаться от одной принадлежности ради другой. Переход между сценариями возможен, поэтому множественную идентичность следует оценивать не как фиксированное состояние, а как процесс.

Обсуждение

Полученные результаты уточняют распространенное представление о гибридности. Если понимать ее только как смешение культурных элементов, анализ остается описательным. Предложенная четырехуровневая модель показывает институциональную сторону процесса: этническая, гражданская, диаспорная и цифрово-сетевая идентичности различаются объектами принадлежности и каналами признания. Их единство обеспечивается биографией человека, но конкретное соотношение зависит от контекста. Такая трактовка согласуется с конструктивистским пониманием идентичности и транснациональной концепцией одновременности (Hall, 1990; Levitt & Glick Schiller, 2004).

Гипотеза о нормальности множественной идентичности получила подтверждение на уровне теоретического синтеза. Ни классические, ни новые диаспоры не существуют в рамках единственной культурной лояльности. Даже сильная связь с исторической родиной сочетается с локальными институтами, гражданским опытом и поколенческими различиями. При этом

множественность сама по себе не гарантирует гармонии. Mitchell (1997) предупреждала, что язык гибридности может скрывать асимметрии власти. Наш анализ подтверждает: решающее значение имеют условия, в которых принадлежности получают или не получают признание.

Отсюда следует важное различие между культурной множественностью и политической фрагментацией. Наличие нескольких культурных ориентиров не означает слабости гражданской связи. Напротив, гражданская идентичность может стать общей институциональной рамкой, внутри которой этнические и диаспорные принадлежности выражаются без угрозы исключения. Конфликт возникает тогда, когда государственные или общественные дискурсы задают иерархию «правильных» и «подозрительных» лояльностей, а внешнеполитические события автоматически переносятся на граждан определенного происхождения.

Казахстанский контекст позволяет конкретизировать этот вывод. История страны сформировала полиэтническое население с различными траекториями переселения, депортации, укоренения и культурного воспроизводства. В этих условиях устойчивость общего политического сообщества зависит от равного гражданского статуса, доверия к институтам и возможности сохранять культурную специфику. Этнокультурные объединения способны выполнять посредническую функцию между семьями, государством и транснациональными сетями. Их интегративный потенциал усиливается, когда деятельность открыта для межкультурного взаимодействия и не сводится к символическому фольклору.

Предложенная модель не поддерживает представление об этнической идентичности как всегда первичной и неизменной. Для одних людей происхождение действительно является центральной рамкой биографии; для других на первый план выходят гражданская, профессиональная, религиозная или локальная принадлежности. Аналитически корректнее говорить не о раз и навсегда установленной иерархии, а о ситуативной активации. Эта позиция соответствует современным исследованиям superdiversity, подчеркивающим пересечение этничности с правовым статусом, языком, поколением и социальным положением (Vertovec, 2023).

Цифровой поворот усиливает эту изменчивость, но не отменяет офлайн-институты. Работы Leurs (2022, 2023), Ponzanesi и Leurs (2022), а также Leurs и Seuferling (2022) показывают, что медиатизированная мобильность имеет собственную историю и инфраструктуру. Культурный центр может организовать очное мероприятие, продвигать его через социальные сети, транслировать онлайн и сохранять запись в цифровом архиве. Это единый цикл воспроизводства идентичности, а не разделение на «реальное» и «виртуальное» сообщества.

Вместе с возможностями возникают новые неравенства. Доступ к устройствам, цифровая грамотность, возраст, язык и алгоритмическая видимость распределены неравномерно. Публичный образ диаспоры может определяться наиболее активными пользователями, тогда как менее заметные группы остаются не представленными. Кроме того, транснациональная коммуникация способна переносить политические конфликты исторической родины в общество проживания. Исследования цифровой мобилизации и коллективной памяти фиксируют одновременно расширение агентности и рост поляризации (Aizencang-Kane, 2024; Kianpour et al., 2026).

Практически это означает необходимость четырех взаимосвязанных направлений политики. Первое - защита равноправного гражданства и последовательное противодействие дискриминации. Второе - поддержка языковой и культурной передачи между поколениями, включая образовательные и архивные проекты. Третье - развитие открытых форм участия диаспорных организаций в общественной жизни. Четвертое - повышение медиаграмотности и прозрачности цифровой коммуникации, особенно при распространении исторически и политически чувствительного содержания. Изолированная культурная поддержка без гражданского равенства недостаточна; столь же недостаточна формальная правовая интеграция, если культурное достоинство не получает общественного признания.

Реализация этих направлений требует наблюдаемых критериев, а не только деклараций. Для оценки гражданской интеграции могут учитываться доступ к публичным институтам, участие в местных инициативах и восприятие равенства процедур. Межпоколенческая передача раскрывается через языковые практики семьи, участие молодежи в культурных проектах и использование цифровых архивов. Открытость диаспорных организаций определяется составом участников, партнерствами с другими объединениями и прозрачностью представительства. Медиаграмотность следует оценивать по способности различать подтвержденную информацию, политически мотивированную интерпретацию и манипулятивный контент. Такая система показателей переводит предложенную модель из общего нормативного тезиса в программу последующего эмпирического исследования.

Научная ценность исследования состоит в соединении трех ранее разобщенных линий: классической теории диаспоры, исследований множественной идентичности и анализа платформенно опосредованной коммуникации. Модель позволяет формулировать проверяемые вопросы для последующей эмпирической работы: какие уровни идентичности становятся центральными в разных поколениях; как доверие к государственным институтам связано с гражданской принадлежностью; каким образом платформы меняют авторитет диаспорных организаций; при каких условиях транснациональная связь усиливает интеграцию, а при каких - конфликт.

Ограничения исследования связаны с обзорным дизайном и неоднородностью источников. Рассмотренные кейсы принадлежат разным политическим и культурным контекстам, поэтому их нельзя механически переносить на Казахстан. Кроме того, англоязычная литература лучше представлена в международных базах, чем исследования на казахском и русском языках. Дальнейшая работа должна включать интервью, фокус-группы, анализ цифровых сообществ и сравнительное исследование нескольких диаспор страны с учетом поколения, языка, региона и социального положения.

Заключение

Многообразие идентичностей современных этнических диаспор является не периферийным явлением и не временной стадией ассимиляции, а устойчивой характеристикой общества мобильности и транснациональных связей. Интегративный анализ показал, что этническая, гражданская, диаспорная и цифрово-сетевая идентичности образуют динамическую конфигурацию. Их соотношение меняется под влиянием миграционной истории, правового статуса, языка, поколения, институционального признания, связей с исторической родиной и цифровой инфраструктуры.

Научный результат исследования заключается в разграничении уровней, факторов и механизмов множественной идентичности. Факторы задают условия, а механизмы - способы воспроизводства принадлежности через социализацию, память, символические границы, участие, признание и публичную репрезентацию. Предложенная четырехуровневая модель позволяет уйти от упрощенного выбора между ассимиляцией и культурной изоляцией и анализировать конкретные сценарии согласования либо конфликта лояльностей.

Для Казахстана практическое значение имеет вывод о совместимости общей гражданской идентичности и этнокультурного разнообразия. Такая совместимость требует не декларативного, а институционально подтверждаемого равноправия, открытых каналов участия, поддержки межпоколенческой культурной передачи и ответственной цифровой коммуникации. Перспективным направлением является эмпирическая проверка модели на материалах диаспор Казахстана с сопоставлением возрастных групп, языковых практик, регионов проживания и моделей онлайн-участия. Это позволит определить, какие условия превращают множественную принадлежность в ресурс общественного доверия и устойчивости.

В научном плане рекомендуется проверять модель раздельно по каждому уровню идентичности и затем анализировать их взаимодействие. В практическом плане

государственным и общественным институтам целесообразно сочетать недискриминационные процедуры, поддержку культурных инициатив, межпоколенческие проекты и цифровую медиаграмотность. Эффективность таких мер должна оцениваться по участию, доверию и доступу к институтам, а не по формальному числу проведенных мероприятий.

Конфликт интересов

Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Вклад авторов

Р.Б. Абсаттаров - концептуализация, методология, подготовка первоначального текста, научное руководство; Г.Н. Ким - исследование, работа с источниками, валидация, рецензирование и редактирование текста. Оба автора обсудили результаты и одобрили окончательную версию рукописи.

Литературы:

Ahmed, G., & Jaipal-Jamani, K. (2026). South Asian immigrant women's cultural hybridization in Canada: A postcolonial feminist intersectional framework. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13*(4), 1-29. https://doi.org/10.66815/ejecs/2633

Aizencang-Kane, P. (2024). Digital diaspora: A new conceptual dimension. *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales, 69*(252), 211-226. https://doi.org/10.22201/fcpys.2448492xe.2024.252.88773

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.

Ansar, A., & Khaled, A. F. M. (2023). In search of a Rohingya digital diaspora: Virtual togetherness, collective identities and political mobilization. *Humanities and Social Sciences Communications, 10*, Article 61. https://doi.org/10.1057/s41599-023-01553-w

Ansar, A., & Maitra, J. (2024). Digital diaspora activism at the margins: Unfolding Rohingya diaspora interactions on Facebook (2017-2022). *Social Media + Society, 10*(1). https://doi.org/10.1177/20563051241228603

Арутюнов, С. А. (2000). Диаспора - это процесс. *Этнографическое обозрение*, (2), 74-78.

Авдашкин, А. А. (2015). Феномен диаспоры: методологические основы научного исследования. *Вестник Челябинского государственного университета. История*, 2(357), 130-137.

Bauman, Z. (2001). Identity in the globalising world. *Social Anthropology, 9*(2), 121-129. https://doi.org/10.1017/S096402820100009X

Бедрик, А. В., & Войтенко, В. П. (2024). Исторические диаспоры и консолидация полиэтнического социума Юга России. *Гуманитарные и юридические исследования, 11*(4), 639-643.

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology, 46*(1), 5-34. https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.

Brinkerhoff, J. M. (2009). *Digital diasporas: Identity and transnational engagement*. Cambridge University Press.

Brubaker, R. (2005). The "diaspora" diaspora. *Ethnic and Racial Studies, 28*(1), 1-19. https://doi.org/10.1080/0141987042000289997

Candidatu, L., & Ponzanesi, S. (2022). Digital diasporas: Staying with the trouble. *Communication, Culture & Critique, 15*(2), 261-268. https://doi.org/10.1093/ccc/tcac010

Chen, Y., Tian, H., & Chang, J. (2021). Chinese first, woman second: Social media and the cultural identity of female immigrants. *Asian Journal of Women's Studies, 27*(1), 22-45. https://doi.org/10.1080/12259276.2021.1873575

Channoufi, M. (2026). Performing identity online: A community on the digital frontier. *National Identities*. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/14608944.2026.2646267

Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology, 9*(3), 302-338. https://doi.org/10.1525/can.1994.9.3.02a00040

Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction* (2nd ed.). Routledge.

Diminescu, D. (2008). The connected migrant: An epistemological manifesto. *Social Science Information, 47*(4), 565-579. https://doi.org/10.1177/0539018408096447

Erikson, E. H. (1959). *Identity and the life cycle*. International Universities Press.

Fumagalli, M. (2021). "Identity through difference": Liminal diasporism and generational change among the Koryo saram in Bishkek, Kyrgyzstan. *European Journal of Korean Studies, 20*(2), 37-72.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Polity Press.

Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Towards a transnationalization of migration: Race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered. *The Annals of the New York Academy of Sciences, 645*(1), 1-24. https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x

Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222-237). Lawrence & Wishart.

Kalra, V. S., Kaur, R., & Hutnyk, J. (2005). *Diaspora and hybridity*. SAGE.

Kebede, K. (2026). Navigating hyphenated identities: Stages of identity formation among second-generation Ethiopian Americans. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13*(4), 255-279. https://doi.org/10.66815/ejecs/2805

Kianpour, M., Triandafyllidou, A., Allen, T., Mazrouei, S., & Shams, M. (2026). Social media narratives, diasporic identity and collective memory: A critical synthesis of the literature. *Ethnicities, 26*(1), 36-62. https://doi.org/10.1177/14687968251386072

Kim, G. N. (2012). Minjok, jongjok, diaseuporaui jauiuisik [National, ethnic, and diasporic self-awareness]. *Journal of Siberian Studies, 16*(1), 81-105. (In Korean)

Kim, H. (2026). Culture and identity: Exploring agency and communion in the bicultural narratives of Korean American youth. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13*(4), 431-451. https://doi.org/10.66815/ejecs/2628

Lee, J. (2023). Why do diasporas re-emigrate to their historical "homelands"? A case study of Koryo Saram's "return" from post-Soviet Uzbekistan to South Korea. *Journal of the Asia-Japan Research Institute of Ritsumeikan University, 5*, 51-75.

Leurs, K. (2022). Commentary: Digital diaspora as a travelling concept. *Journal of Global Diaspora & Media, 3*(1), 139-147. https://doi.org/10.1386/gdm_00029_1

Leurs, K. (2023). *Digital migration*. SAGE.

Leurs, K., & Seuferling, P. (2022). Migration and the deep time of media infrastructures. *Communication, Culture & Critique, 15*(2), 290-297. https://doi.org/10.1093/ccc/tcac019

Levitt, P., & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review, 38*(3), 1002-1039. https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x

Makrygianni, V., Kamal, A., Rossi, L., & Galis, V. (2022). Migrant digital space: Building an incomplete map to navigate public online migration. In M. Sandberg, L. Rossi, V. Galis, & M. B. Jørgensen (Eds.), *Research methodologies and ethical challenges in digital migration studies* (pp. 25-51). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81226-3_2

Mead, G. H. (1910). Social consciousness and the consciousness of meaning. *Psychological Bulletin, 7*(12), 397-405. https://doi.org/10.1037/h0074293

Mitchell, K. (1997). Different diasporas and the hype of hybridity. *Environment and Planning D: Society and Space, 15*(5), 533-553. https://doi.org/10.1068/d150533

Oldac, Y. I., & Fancourt, N. (2021). "New Wave Turks": Turkish graduates of German universities and the Turkish diaspora in Germany. *British Journal of Educational Studies, 69*(5), 621-640. https://doi.org/10.1080/00071005.2021.1935708

Oltmann, S. M., & Espinoza-Vasquez, F. (2024). How social media affordances mediate the digital diaspora: Latinx perspectives. *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion, 8*(2), 7-28. https://doi.org/10.33137/ijidi.v8i2.42878

Park, S., & Gerrits, L. (2021). How migrants manifest their transnational identity through online social networks: Comparative findings from a case of Koreans in Germany. *Comparative Migration Studies, 9*, Article 10. https://doi.org/10.1186/s40878-020-00218-w

Ponzanesi, S. (2020). Digital diasporas: Postcoloniality, media and affect. *Interventions, 22*(8), 977-993. https://doi.org/10.1080/1369801X.2020.1718537

Ponzanesi, S., & Leurs, K. (2022). Digital migration practices and the everyday. *Communication, Culture & Critique, 15*(2), 103-121. https://doi.org/10.1093/ccc/tcac016

Pun, B. L.-F., Ko, J., Fung, A. Y. H., & Leung, C. K. (2025). News, networks, and nostalgia: Examining the role of Hong Kong media and diaspora communities in identity preservation and integration. *International Journal of Intercultural Relations, 108*, 102254. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2025.102254

Smith, K. E. I., & Leavy, P. (Eds.). (2008). *Hybrid identities: Theoretical and empirical examinations*. Brill.

Тимошкин, Д. О., Пчелкина, Д. С., Самарин, А. С., Хворостов, В. В., & Тамилин, Р. В. (2023). Социальные медиа как механизм формирования и воспроизводства миграционных стратегий: на примере цифровых площадок русскоязычных мигрантов в Корее. *Социологический журнал, 29*(2), 25-50. https://doi.org/10.19181/socjour.2023.29.2.2

Ullah, A. A. K. M. (2025). Struggles for identity formation: Second-generation South Asian diaspora overseas. *South Asian Diaspora, 17*(2), 199-214. https://doi.org/10.1080/19438192.2024.2328465

Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Routledge.

Vertovec, S. (2023). *Superdiversity: Migration and social complexity*. Routledge.

Walsh, J. P., & Hill, D. (2023). Social media, migration and the platformization of moral panic: Evidence from Canada. *Convergence, 29*(3), 690-712. https://doi.org/10.1177/13548565221137002

Wayessa, B. (2024). Homeland politics, imagined homeland, and the formation of Oromo diaspora identity. *African Identities, 22*(3), 700-713. https://doi.org/10.1080/14725843.2022.2108372

References:

Ahmed, G., & Jaipal-Jamani, K. (2026). South Asian immigrant women's cultural hybridization in Canada: A postcolonial feminist intersectional framework. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13*(4), 1-29. https://doi.org/10.66815/ejecs/2633

Aizencang-Kane, P. (2024). Digital diaspora: A new conceptual dimension. *Revista Mexicana de Ciencias Políticas y Sociales, 69*(252), 211-226. https://doi.org/10.22201/fcpys.2448492xe.2024.252.88773

Anderson, B. (1983). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*. Verso.

Ansar, A., & Khaled, A. F. M. (2023). In search of a Rohingya digital diaspora: Virtual togetherness, collective identities and political mobilization. *Humanities and Social Sciences Communications, 10*, Article 61. https://doi.org/10.1057/s41599-023-01553-w

Ansar, A., & Maitra, J. (2024). Digital diaspora activism at the margins: Unfolding Rohingya diaspora interactions on Facebook (2017-2022). *Social Media + Society, 10*(1). https://doi.org/10.1177/20563051241228603

Arutyunov, S. A. (2000). Diaspora - eto protsess [Diaspora is a process]. *Etnograficheskoe obozrenie*, (2), 74-78. (In Russian)

Avdashkin, A. A. (2015). Fenomen diaspory: metodologicheskie osnovy nauchnogo issledovaniya [The phenomenon of diaspora: Methodological foundations of scientific research]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Istoriya*, 2(357), 130-137. (In Russian)

Bauman, Z. (2001). Identity in the globalising world. *Social Anthropology, 9*(2), 121-129. https://doi.org/10.1017/S096402820100009X

Bedrik, A. V., & Voitenko, V. P. (2024). Istoricheskie diaspory i konsolidatsiya polietnicheskogo sotsiuma Yuga Rossii [Historical diasporas and consolidation of the multiethnic society of Southern Russia]. *Gumanitarnye i yuridicheskie issledovaniya, 11*(4), 639-643. (In Russian)

Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology, 46*(1), 5-34. https://doi.org/10.1111/j.1464-0597.1997.tb01087.x

Bhabha, H. K. (1994). *The location of culture*. Routledge.

Brinkerhoff, J. M. (2009). *Digital diasporas: Identity and transnational engagement*. Cambridge University Press.

Brubaker, R. (2005). The "diaspora" diaspora. *Ethnic and Racial Studies, 28*(1), 1-19. https://doi.org/10.1080/0141987042000289997

Candidatu, L., & Ponzanesi, S. (2022). Digital diasporas: Staying with the trouble. *Communication, Culture & Critique, 15*(2), 261-268. https://doi.org/10.1093/ccc/tcac010

Chen, Y., Tian, H., & Chang, J. (2021). Chinese first, woman second: Social media and the cultural identity of female immigrants. *Asian Journal of Women's Studies, 27*(1), 22-45. https://doi.org/10.1080/12259276.2021.1873575

Channoufi, M. (2026). Performing identity online: A community on the digital frontier. *National Identities*. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/14608944.2026.2646267

Clifford, J. (1994). Diasporas. *Cultural Anthropology, 9*(3), 302-338. https://doi.org/10.1525/can.1994.9.3.02a00040

Cohen, R. (2008). *Global diasporas: An introduction* (2nd ed.). Routledge.

Diminescu, D. (2008). The connected migrant: An epistemological manifesto. *Social Science Information, 47*(4), 565-579. https://doi.org/10.1177/0539018408096447

Erikson, E. H. (1959). *Identity and the life cycle*. International Universities Press.

Fumagalli, M. (2021). "Identity through difference": Liminal diasporism and generational change among the Koryo saram in Bishkek, Kyrgyzstan. *European Journal of Korean Studies, 20*(2), 37-72.

Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Polity Press.

Glick Schiller, N., Basch, L., & Blanc-Szanton, C. (1992). Towards a transnationalization of migration: Race, class, ethnicity, and nationalism reconsidered. *The Annals of the New York Academy of Sciences, 645*(1), 1-24. https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x

Hall, S. (1990). Cultural identity and diaspora. In J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, culture, difference* (pp. 222-237). Lawrence & Wishart.

Kalra, V. S., Kaur, R., & Hutnyk, J. (2005). *Diaspora and hybridity*. SAGE.

Kebede, K. (2026). Navigating hyphenated identities: Stages of identity formation among second-generation Ethiopian Americans. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13*(4), 255-279. https://doi.org/10.66815/ejecs/2805

Kianpour, M., Triandafyllidou, A., Allen, T., Mazrouei, S., & Shams, M. (2026). Social media narratives, diasporic identity and collective memory: A critical synthesis of the literature. *Ethnicities, 26*(1), 36-62. https://doi.org/10.1177/14687968251386072

Kim, G. N. (2012). Minjok, jongjok, diaseuporaui jauiuisik [National, ethnic, and diasporic self-awareness]. *Journal of Siberian Studies, 16*(1), 81-105. (In Korean)

Kim, H. (2026). Culture and identity: Exploring agency and communion in the bicultural narratives of Korean American youth. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 13*(4), 431-451. https://doi.org/10.66815/ejecs/2628

Lee, J. (2023). Why do diasporas re-emigrate to their historical "homelands"? A case study of Koryo Saram's "return" from post-Soviet Uzbekistan to South Korea. *Journal of the Asia-Japan Research Institute of Ritsumeikan University, 5*, 51-75.

Leurs, K. (2022). Commentary: Digital diaspora as a travelling concept. *Journal of Global Diaspora & Media, 3*(1), 139-147. https://doi.org/10.1386/gdm_00029_1

Leurs, K. (2023). *Digital migration*. SAGE.

Leurs, K., & Seuferling, P. (2022). Migration and the deep time of media infrastructures. *Communication, Culture & Critique, 15*(2), 290-297. https://doi.org/10.1093/ccc/tcac019

Levitt, P., & Glick Schiller, N. (2004). Conceptualizing simultaneity: A transnational social field perspective on society. *International Migration Review, 38*(3), 1002-1039. https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2004.tb00227.x

Makrygianni, V., Kamal, A., Rossi, L., & Galis, V. (2022). Migrant digital space: Building an incomplete map to navigate public online migration. In M. Sandberg, L. Rossi, V. Galis, & M. B. Jørgensen (Eds.), *Research methodologies and ethical challenges in digital migration studies* (pp. 25-51). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-81226-3_2

Mead, G. H. (1910). Social consciousness and the consciousness of meaning. *Psychological Bulletin, 7*(12), 397-405. https://doi.org/10.1037/h0074293

Mitchell, K. (1997). Different diasporas and the hype of hybridity. *Environment and Planning D: Society and Space, 15*(5), 533-553. https://doi.org/10.1068/d150533

Oldac, Y. I., & Fancourt, N. (2021). "New Wave Turks": Turkish graduates of German universities and the Turkish diaspora in Germany. *British Journal of Educational Studies, 69*(5), 621-640. https://doi.org/10.1080/00071005.2021.1935708

Oltmann, S. M., & Espinoza-Vasquez, F. (2024). How social media affordances mediate the digital diaspora: Latinx perspectives. *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion, 8*(2), 7-28. https://doi.org/10.33137/ijidi.v8i2.42878

Park, S., & Gerrits, L. (2021). How migrants manifest their transnational identity through online social networks: Comparative findings from a case of Koreans in Germany. *Comparative Migration Studies, 9*, Article 10. https://doi.org/10.1186/s40878-020-00218-w

Ponzanesi, S. (2020). Digital diasporas: Postcoloniality, media and affect. *Interventions, 22*(8), 977-993. https://doi.org/10.1080/1369801X.2020.1718537

Ponzanesi, S., & Leurs, K. (2022). Digital migration practices and the everyday. *Communication, Culture & Critique, 15*(2), 103-121. https://doi.org/10.1093/ccc/tcac016

Pun, B. L.-F., Ko, J., Fung, A. Y. H., & Leung, C. K. (2025). News, networks, and nostalgia: Examining the role of Hong Kong media and diaspora communities in identity preservation and integration. *International Journal of Intercultural Relations, 108*, 102254. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2025.102254

Smith, K. E. I., & Leavy, P. (Eds.). (2008). *Hybrid identities: Theoretical and empirical examinations*. Brill.

Timoshkin, D. O., Pchelkina, D. S., Samarin, A. S., Khvorostov, V. V., & Tamilin, R. V. (2023). Sotsial'nye media kak mekhanizm formirovaniya i vosproizvodstva migratsionnykh strategii: na primere tsifrovykh ploshchadok russkoyazychnykh migrantov v Koree [Social media as a mechanism for forming and reproducing migration strategies: The case of digital platforms of Russian-speaking migrants in Korea]. *Sotsiologicheskii zhurnal, 29*(2), 25-50. https://doi.org/10.19181/socjour.2023.29.2.2 (In Russian)

Ullah, A. A. K. M. (2025). Struggles for identity formation: Second-generation South Asian diaspora overseas. *South Asian Diaspora, 17*(2), 199-214. https://doi.org/10.1080/19438192.2024.2328465

Vertovec, S. (2009). *Transnationalism*. Routledge.

Vertovec, S. (2023). *Superdiversity: Migration and social complexity*. Routledge.

Walsh, J. P., & Hill, D. (2023). Social media, migration and the platformization of moral panic: Evidence from Canada. *Convergence, 29*(3), 690-712. https://doi.org/10.1177/13548565221137002

Wayessa, B. (2024). Homeland politics, imagined homeland, and the formation of Oromo diaspora identity. *African Identities, 22*(3), 700-713. https://doi.org/10.1080/14725843.2022.2108372

ҒТАМР: 04.51.53 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.002

С.Т. Мамадалиев[1]*
[1] Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті
Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
**e-mail: sanzhar_sherlock@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЖОҒАРЫ БІЛІМІНДЕГІ ИНКЛЮЗИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ТЕҢ МҮМКІНДІК: ҚОЛЖЕТІМДІЛІКТЕН НӘТИЖЕЛІ ҚАТЫСУҒА ДЕЙІНГІ ИНТЕГРАТИВТІ МОДЕЛЬ

Аңдатпа

Зерттеудің өзектілігі жоғары білімге формалды қабылдану мен студенттің университет ресурстарын іс жүзінде пайдаланып, академиялық және әлеуметтік өмірге нәтижелі қатысуы бірдей құбылыс емес екендігімен айқындалады. Мақаланың мақсаты - инклюзияның әлеуметтік тең мүмкіндікті қалыптастыру тетіктерін түсіндіретін және Қазақстан жоғары оқу орындарында қолдануға болатын интегративті модель ұсыну. Зерттеу сыни интегративті әдеби шолу және теориялық синтез дизайнымен орындалды. Талдау корпусына 1989-2026 жылдар аралығындағы 72 ғылыми және нормативтік дереккөз енгізілді; басым бөлігі 2021 жылдан кейін жарияланған еңбектерден тұрады. Деректер құқықтық, қабілеттер, қайта бөлу-тану-өкілдік, әлеуметтік мүгедектік моделі, интерсекционалдық және тиістілік тұғырлары бойынша тақырыптық синтезделді. Нәтижесінде инклюзияның бес буынды логикасы анықталды: құқықтар мен ресурстар; оларды нақты мүмкіндікке айналдыратын жағдайлар; ресурсты пайдалану; қатысу, агенттік және тиістілік; әділетті білім нәтижелері. Негізгі ғылыми нәтиже - формалды қолжетімділік көрсеткіштері мен нәтижелі қатысу көрсеткіштерін ажырататын "қолжетімділік-қатысу алшақтығы" ұғымы және осы алшақтықты бағалайтын көпдеңгейлі индикаторлар жүйесі. Модель әмбебап оқу дизайны жеке бейімдеуді толықтыратынын, бірақ оны алмастырмайтынын; ал студент дауысы мен бөлшектелген мониторинг институционалдық кері байланысты қамтамасыз ететінін көрсетеді. Практикалық маңызы - модельді жоғары оқу орнының инклюзивті саясатын, оқытуын, цифрлық ортасын, қолдау қызметтерін және нәтижелерін аудиттеуге қолдануға болады.

Түйін сөздер: инклюзия, әлеуметтік тең мүмкіндік, жоғары білім, нәтижелі қатысу, қабілеттер тұғыры, әмбебап оқу дизайны.

Мамадалиев С.Т.[1]*
[1] Южно-Казахстанский педагогический университет имени Ө. Жәнібекова
г. Шымкент, Республика Казахстан
**e-mail: sanzhar_sherlock@mail.ru*

ИНКЛЮЗИЯ И РАВНЫЕ СОЦИАЛЬНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ В ВЫСШЕМ ОБРАЗОВАНИИ КАЗАХСТАНА: ИНТЕГРАТИВНАЯ МОДЕЛЬ ОТ ДОСТУПА К РЕЗУЛЬТАТИВНОМУ УЧАСТИЮ

Аннотация

Актуальность исследования определяется тем, что формальный доступ к высшему образованию не тождествен способности студента реально пользоваться университетскими ресурсами и результативно участвовать в академической и социальной жизни. Цель статьи - разработать интегративную модель, объясняющую механизмы преобразования инклюзии в

равные социальные возможности и применимую в организациях высшего образования Казахстана. Исследование выполнено в дизайне критического интегративного обзора литературы и теоретического синтеза. Аналитический корпус включает 72 научных и нормативных источника, опубликованных в 1989-2026 годах, причем преобладают работы 2021 года и позднее. Материалы синтезированы с позиций правозащитного и способностного подходов, концепции перераспределения-признания-представительства, социальной модели инвалидности, интерсекциональности и чувства принадлежности. Выявлена пятизвенная логика инклюзии: права и ресурсы; условия их преобразования в реальные возможности; использование ресурсов; участие, агентность и принадлежность; справедливые образовательные результаты. Научная новизна состоит в обосновании понятия "разрыв между доступом и участием", разделяющего показатели формальной доступности и результативного участия, а также в разработке многоуровневой матрицы его оценки. Модель показывает, что универсальный дизайн обучения дополняет, но не заменяет индивидуальные разумные приспособления, а голос студентов и дезагрегированный мониторинг формируют контур институциональной обратной связи. Практическая значимость заключается в возможности использовать модель для аудита политики, преподавания, цифровой среды, служб поддержки и образовательных результатов университетов.

Ключевые слова: инклюзия, равные социальные возможности, высшее образование, результативное участие, способностный подход, универсальный дизайн обучения.

S. T. Mamadaliyev[1*]
[1] *O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University*
Almaty, Kazakhstan
**e-mail: sanzhar_sherlock@mail.ru*

INCLUSION AND EQUAL SOCIAL OPPORTUNITIES IN KAZAKHSTAN'S HIGHER EDUCATION: AN INTEGRATIVE MODEL FROM ACCESS TO EFFECTIVE PARTICIPATION

Abstract

The relevance of this study follows from the distinction between formal admission to higher education and students' actual ability to use university resources and participate effectively in academic and social life. The article aims to develop an integrative model explaining how inclusion is converted into equal social opportunities and how this process can be evaluated in Kazakhstan's higher education institutions. A critical integrative literature review and theory-building synthesis were conducted. The analytical corpus comprises 72 scholarly and policy sources published between 1989 and 2026, with most sources dating from 2021 onward. Evidence was synthesised through rights-based, capability, redistribution-recognition-representation, social model of disability, intersectionality, and belonging lenses. The synthesis yielded a five-link logic of inclusion: rights and resources; conversion conditions; resource use; participation, agency, and belonging; and equitable educational outcomes. The main original contribution is the concept of an "access-participation gap", which separates indicators of formal accessibility from those of effective participation, together with a multilevel matrix for evaluating this gap. The model indicates that universal design for learning complements but does not replace individual reasonable accommodations, while student voice and disaggregated monitoring create an institutional feedback loop. Practically, the model can support audits of university policy, teaching, digital environments, support services, and educational outcomes. The review does not estimate causal effects; it offers a transparent conceptual framework and testable propositions for subsequent empirical research.

Keywords: inclusion, equal social opportunity, higher education, effective participation, capability approach, universal design for learning.

Кіріспе

Жоғары білімге қатысу ауқымы кеңейген сайын теңдік мәселесі қабылдау есігін ашумен шектелмей, студенттің университетте оқуын жалғастыруы, білім беру ресурстарын пайдалана алуы, шешім қабылдауға қатысуы және оқу нәтижесіне қол жеткізуі тұрғысынан қойылады. Жаппай жоғары білім жүйесінде орын санының артуы әлеуметтік жіктелуді автоматты түрде жоймайды: теңсіздік оқу орнының беделі, бағдарламаның сапасы, цифрлық және физикалық орта, қолдау қызметтері мен бітіруден кейінгі мүмкіндіктер арқылы қайта өндірілуі ықтимал (Marginson, 2016; McCowan, 2016). Сондықтан инклюзияны тек осал топты оқу орнына қабылдау немесе жекелеген қызмет көрсету ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Ол білім алушылардың әртүрлілігін қалыпты жағдай деп мойындайтын және құқықты нақты әрекет мүмкіндігіне айналдыратын институционалдық құрылым болуы тиіс (Ainscow, 2020; Collins et al., 2019; UNESCO, 2020).

Халықаралық құқық инклюзивті білімді қайырымдылық немесе ерікті қолдау емес, кемсітпеу мен тең қатысуға негізделген құқық ретінде бекітеді. Мүгедектердің құқықтары туралы конвенция білім алуға тең құқықты, ақылға қонымды бейімдеуді және толық қатысуды талап етеді (United Nations, 2006). Жоғары білімге құқық жөніндегі нормативтік талдау қолжетімділікпен қатар сапа, қабылданымдылық және білім алушының қажеттілігіне бейімделу өлшемдерін бөледі (UNESCO & Right to Education Initiative, 2022). Еуропалық жоғары білім кеңістігіндегі теңдік күн тәртібі де студенттердің тек кіруін емес, үлгеруін, оқуын аяқтауын және өкілдігін бақылауды ұсынады (European Commission/EACEA/Eurydice, 2022). Бұл құжаттар әлеуметтік тең мүмкіндікті ресурстың бірдей берілуімен емес, оны пайдалану шарттарының әділеттілігімен бағалауға негіз береді.

Қазақстанда құқықтық және саяси алғышарттар біртіндеп нығайып келеді. "Білім туралы" заң кемсітпеуге, білім алуға тең құқыққа және арнайы жағдай жасауға құқықтық негіз қалайды (Republic of Kazakhstan, 2007). Жоғары білім мен ғылымды дамытудың 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасы қолжетімділік, цифрландыру және білім сапасын жүйелік міндет ретінде қарастырады (Government of the Republic of Kazakhstan, 2023). Ал 2025-2030 жылдарға арналған инклюзивті саясат тұжырымдамасы қоғам өмірінің әр саласында кедергілерді жою мен дербес қатысуға бағдарланған тәсілді бекітеді (Government of the Republic of Kazakhstan, 2024). Алайда нормативтік мақсаттың болуы нақты университеттік тәжірибеге өздігінен көшпейді: ол бюджет, басқару жауапкершілігі, оқу дизайны, цифрлық қолжетімділік, оқытушы құзыреті және студенттің қауіпсіз түрде қолдау сұрай алу мүмкіндігі арқылы іске асады.

Зерттеулер жоғары білімдегі кедергілердің бір мезгілде бірнеше деңгейде пайда болатынын көрсетеді. Физикалық инфрақұрылымның қолжетімсіздігі, материалдардың баламалы форматта берілмеуі, рәсімдердің күрделілігі және қызметтер арасындағы үйлесімсіздік студенттің оқу әрекетіне тікелей әсер етеді (Fernández-Batanero et al., 2022; Moriña, 2017). Қаржылық шығын, уақыт жоғалту және қолдау алу үшін өз мәртебесін қайта-қайта дәлелдеу сияқты жасырын шығындар формалды құқықты пайдалану бағасын өсіреді (Edwards et al., 2022; Fox et al., 2022). Теріс көзқарас, қабілетке күмән келтіру және кемсітушіліктен қауіптену студентті ерекшелігін ашпауға итермелеп, қолдауға кеш жүгінуге әкеледі (Brown & Ramlackhan, 2022; Grimes et al., 2019; Smith et al., 2021). Осы тетіктердің жиынтығы формалды қолжетімділік пен нәтижелі қатысу арасында алшақтық туғызады.

Қолданыстағы әдебиет бай болғанымен, үш ғылыми мәселе сақталады. Біріншіден, зерттеулердің едәуір бөлігі кедергілерді сипаттайды, бірақ ресурстың неге бір студент үшін мүмкіндікке, ал басқа студент үшін қосымша ауыртпалыққа айналатынын біріктіретін механизмдік модель сирек беріледі. Екіншіден, университеттер көбіне пандус саны, қолдау қызметінің болуы немесе тіркелген студент саны сияқты кіріс көрсеткіштерін өлшейді; бұл деректер студенттің сабаққа қатысуын, тиістілік сезімін, агенттігін және оқу нәтижесін ашпайды. Үшіншіден, Қазақстан контексіндегі саясатты халықаралық теориялармен және

жоғары білімдегі нақты тәжірибемен байланыстыратын, эмпирикалық тексеруге болатын тұжырымдары бар тұтастандырылған үлгі жеткіліксіз.

Осы мақалада әлеуметтік тең мүмкіндік құқықтың жариялануы мен нәтиженің бірдейлігі арасындағы аралық ұғым ретінде алынады. Ол студенттің жеке мақсатын таңдауы, қажетті ресурсты ала алуы және оны шамадан тыс әкімшілік, қаржылық немесе психологиялық шығынсыз пайдалана білуі арқылы анықталады. Мұндай түсінік Ролздың әділ мүмкіндік қағидасын (Rawls, 1999), Сеннің ресурсты нақты қабілетке айналдыру туралы тұжырымын (Sen, 1992) және Уилсон-Страйдомның жоғары білімге қолжетімділікті қабілеттер арқылы талдауын біріктіреді (Wilson-Strydom, 2015). Бұл жерде теңдік барлығына бірдей процедура ұсынуды емес, негізделген айырмашылықтарды ескеріп, мағыналы таңдау кеңістігін қамтамасыз етуді білдіреді.

Мақаланың мақсаты - жоғары білімдегі инклюзияны әлеуметтік тең мүмкіндікке айналдыратын тетіктерді түсіндіретін және Қазақстан университеттерінде бағалауға болатын интегративті модель әзірлеу. Мақсатқа сәйкес үш зерттеу сұрағы қойылды: 1) құқық пен ресурстар қандай жағдайларда студенттің нақты мүмкіндігіне айналады; 2) бұл үдерісті қандай құрылымдық, институционалдық және әлеуметтік кедергілер үзіп жібереді; 3) университет формалды қолжетімділіктен нәтижелі қатысуға өтуін қандай индикаторлармен бағалай алады?

Мақаланың ғылыми жаңалығы үш құрамдастан тұрады. Біріншісі - "қолжетімділік-қатысу алшақтығы" ұғымы: студент үшін ресурс формалды бар болғанымен, оны уақтылы әрі қауіпсіз пайдалану мүмкін болмаған жағдай осылай белгіленеді. Екіншісі - құқық пен ресурстан бастап әділетті нәтижеге дейінгі бес буынды конверсиялық модель. Үшіншісі - ресурсты, үдерісті, аралық тәжірибені және нәтижені бір мезгілде өлшейтін индикаторлар матрицасы. Бұл үлгі инклюзияны жекелеген студенттің "бейімделу мәселесінен" университеттің дизайн және басқару сапасының көрсеткішіне ауыстырады.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Әлеуметтік әділеттілік теориялары инклюзияның нормативтік өлшемін айқындайды. Ролз әділ тең мүмкіндікті әлеуметтік жағдайы ұқсас адамдардың өмірлік перспективалары шығу тегіне тәуелді болмауы ретінде түсіндіреді (Rawls, 1999). Алайда формалды ереже бәріне бірдей болғанымен, адамдардың сол ережені пайдалану қабілеті әртүрлі болуы мүмкін. Сеннің қабілеттер тұғыры осы айырманы ресурс, конверсия жағдайы және нақты функциялану арасындағы байланыс арқылы ашады (Sen, 1992). Жоғары білімде бұл студентке платформаға логин беру мен оның экрандық оқырман арқылы материалды игере алуын; емтиханға кіру мен бағалау форматының білімін шынайы көрсетуге мүмкіндік беруін ажыратуға көмектеседі (Wilson-Strydom, 2015).

Фрейзердің әділеттілік моделі теңсіздікті үш өзара тәуелді өлшемде түсіндіреді: қайта бөлу, тану және өкілдік (Fraser, 2008). Қайта бөлу оқу ақысы, ассистивті технология, көлік, уақыт және мамандар сияқты ресурстарға қатысты. Тану студенттің айырмашылығын тапшылық ретінде емес, білім беру ортасы ескеруге тиіс заңды алуандық ретінде қабылдауды көздейді. Өкілдік саясат пен оқу үдерісі туралы шешімдерде студент дауысының болуын білдіреді. Мүгедектіктің әлеуметтік моделі кедергінің себебін жеке ағзадан орта мен қатынастарға ауыстырады (Oliver, 2013), ал академиялық эйблизм талдауы университеттегі "қалыпты" жылдамдық, өнімділік және тәуелсіздік нормаларының кей студенттерді жүйелі түрде шеттететінін көрсетеді (Brown & Ramlackhan, 2022; Dolmage, 2017).

Интерсекционалдық тұғыр студент тәжірибесін бір ғана белгімен түсіндіруге болмайтынын дәлелдейді. Мүгедектік әлеуметтік таппен, жыныспен, этникалық тиістілікпен, тілмен, ауылдық аймақпен және көші-қон мәртебесімен қиылысқанда кедергі күшеюі немесе өзгеше сипат алуы мүмкін (Crenshaw, 1989). Сондықтан "мүгедектігі бар студент" деген жиынтық санаттың орташа көрсеткіші ішкі айырмашылықтарды жасырады. Мысалы, цифрлық материал формалды қолжетімді болғанымен, құрылғысы, тұрақты интернеті немесе тыныш оқу орны жоқ студент оны пайдалана алмауы ықтимал. Саясаттың әділеттілігін тек

топтар арасындағы орташа айырмамен емес, топ ішіндегі конверсия жағдайларымен де бағалау қажет.

Эмпирикалық зерттеулер жоғары білімдегі кедергілердің қайталанатын үлгісін көрсетеді. Испаниядағы студенттер физикалық орта, бюрократия, оқытушылар ұстанымы және оқу материалдарының қолжетімділігін өзара байланысқан мәселе ретінде сипаттайды (García-González et al., 2021). Германиядағы тәжірибе психикалық және созылмалы жағдайлары бар студенттердің көрінбейтін қажеттіліктері рәсімдерге сыймай қалатынын көрсетеді (Bartz, 2020). Косово мен Малайзиядағы зерттеулер құқықтық міндеттеме болғанымен, орындау жауапкершілігі, кадрлық даярлық және инфрақұрылым әлсіз болса, инклюзия біркелкі жүзеге аспайтынын айғақтайды (Yusof et al., 2020; Zabeli et al., 2021). Қытайдағы таңдаулы университеттерде оқитын студенттердің әңгімелері жоғары академиялық жетістік әлеуметтік шеттетуді өздігінен жоймайтынын көрсетеді (Li et al., 2021).

Қолдау қызметтері қажет, бірақ олардың тиімділігіне кіру рәсімі шешуші әсер етеді. Мәртебені жариялау және құжат ұсыну талабы студентті стигма қаупі мен қолдаудан бас тарту қаупінің арасына қояды (Lindsay et al., 2018). Институционалдық жария етпеудің себептеріне өзін "ерекше" көрсетуден қорқу, ақпараттың құпия сақталуына сенбеу және бейімдеудің оқытушыға тәуелділігі жатады (Grimes et al., 2019; Smith et al., 2021). Аутизм спектріндегі студенттер үшін қолдау кеңсесінің бар болуы оның түсінікті, сенімді және проактивті болуына тең емес (Kim & Crowley, 2021). Өтпелі кезеңдегі белгісіз рәсімдер мен әлеуметтік кодтар академиялық бейімделуді қиындатады (Kim et al., 2021). Осыдан қызмет сапасын "бар немесе жоқ" дихотомиясымен емес, табылуы, түсініктілігі, жауап беру жылдамдығы және нақты шешімге жеткізуі арқылы бағалау қажеттігі шығады.

Оқыту дизайны инклюзияның күнделікті деңгейін қалыптастырады. Әмбебап оқу дизайны ақпаратты ұсынудың, әрекет пен жауап берудің, қызығушылықты қолдаудың бірнеше тәсілін алдын ала жоспарлауды ұсынады (CAST, 2024). Оның зерттеу базасы икемді материал, түрлі бағалау форматы және анық құрылым көптеген студентке пайдалы екенін көрсетеді (Al-Azawei et al., 2016; Griful-Freixenet et al., 2017). Дегенмен әмбебап дизайн жеке ақылға қонымды бейімдеуді алмастырмайды. Кейбір студентке ым тілі аудармашысы, баламалы коммуникация, қосымша уақыт немесе арнайы ассистивті технология қажет болып қала береді (Edwards et al., 2022). Демек, инклюзивті педагогика "ортақ дизайн плюс дараланған шешім" қағидасына сүйенуі керек (Stentiford & Koutsouris, 2021).

Бағалау жүйесі ерекше тәуекел нүктесі. Уақытқа қатаң байланған бір ғана жазбаша емтихан білімді емес, жылдамдықты, сенсорлық төзімділікті немесе мәтін өндіру тәсілін өлшеуі мүмкін. Инклюзивті бағалау оқу нәтижесін төмендетпей, оны көрсету жолдарын әділетті етуге бағытталады (Nieminen, 2024). Бұл талап бағалау критерийін алдын ала ашуды, тапсырманың негізгі конструктына қатысы жоқ кедергілерді алып тастауды, формат баламаларын негіздеуді және кері байланысты қолжетімді беруді қамтиды. Сабақтағы қауымдастыққа негізделген оқу студентті пассивті қызмет алушы емес, білім қалыптастырушы қатысушы ретінде орнықтырады (Ehlinger & Ropers, 2020).

Цифрландыру қолжетімділікті кеңейтуі де, жаңа шектеу туғызуы да мүмкін. Онлайн оқудың икемділігі қозғалыс, шаршау немесе мазасыздықпен байланысты қажеттіліктерге көмектеседі, бірақ қолжетімсіз платформа, субтитрдің болмауы, экрандық оқырманмен үйлеспейтін файл және синхронды қатысу талабы жаңа кедергі жасайды (Encuentra & Gregori, 2021; Kent et al., 2018). Пандемия кезіндегі жедел көшу STEM студенттері үшін техникалық, коммуникациялық және ұйымдастырушылық қиындықтарды айқын көрсетті (Gin et al., 2021; Kourea et al., 2021). Онлайн жоғары білімдегі араласуларға жасалған шолу қолжетімді материал мен икемді қолдаудың әсері курс дизайны және оқытушының жауап беру тәжірибесіне тәуелді екенін көрсетеді (Reyes et al., 2022). Студенттер цифрлық технологияны сатып алудан гөрі, оны оқу міндетіне сай қолдану және дизайн шешіміне қатысу маңызды екенін атап өтеді (Seale et al., 2021; Wilkens et al., 2021).

Ассистивті технология әлеуетті кеңейтеді, бірақ құрылғыны тарату өздігінен нәтиже бермейді. Жүйелі шолу технологияның академиялық әрекетке әсері оқыту, техникалық сүйемелдеу және пәндік ортамен сәйкестікке байланысты екенін көрсетеді (McNicholl et al., 2021). Оңтүстік Африкада құрылғыға кеш қол жеткізу, жөндеу мен оқыту тапшылығы оның құндылығын төмендеткен (Ndlovu, 2021). Сондықтан ассистивті технологияны сатып алу көрсеткіші жеткіліксіз; оны алу уақыты, пайдалану жиілігі, істен шығу ұзақтығы және студенттің қанағаттануы бірге өлшенуі керек.

Әлеуметтік қатысу мен тиістілік академиялық нәтижеге әсер ететін аралық механизм. Студенттің университет қауымына тиесілі екенін сезінуі мотивация, оқуын жалғастыру және қанағаттанумен байланысты (Pedler et al., 2022). Тиістілікті жеке эмоция емес, күнделікті кеңістіктерде, қарым-қатынаста және билік қатынастарында қалыптасатын тәжірибе ретінде қарастыру қажет (Gravett & Ajjawi, 2022). Инклюзивті ортада студенттің өз қажеттілігін қорғауы, пікірінің шешімге ықпал етуі және қателесуге қауіпсіздігі маңызды (Nieminen & Pesonen, 2022). Мүгедектік қауымымен байланыс психологиялық саулықты қолдауы мүмкін (Minotti et al., 2021), ал коммуникациялық кедергі, әсіресе саңырау студенттер үшін, оқу мен әлеуметтік байланысты қатар әлсіретеді (Hendry et al., 2021).

Психикалық денсаулық пен көрінбейтін жағдайлар қолдау жүйесінің икемділігін сынайды. Студенттер қызметке жүгінгенде ұзақ күту, критерийдің тарлығы және академиялық бөлім мен психологиялық қызмет арасындағы үзіліс кедергі болады (Stegenga et al., 2021). Психоәлеуметтік мүгедектігі бар студенттер мәртебесін ашқаннан кейін түсінбеушілікке тап болуы ықтимал (Vergunst & Swartz, 2021). Өзін-өзі қорғау қабілеті жеке дағдыға ғана емес, оқытушының реакциясы, рәсімнің анықтығы және студенттің институционалдық билікпен арақатынасына тәуелді (Pfeifer et al., 2021). Сондықтан агенттік студентке жүктелетін жауапкершілік емес, оны қолдайтын институционалдық мүмкіндік ретінде қарастырылуы тиіс.

Оқу траекториясының соңғы кезеңдері де инклюзия өлшеміне кіреді. Көру қабілеті бұзылған студенттердің тәжірибесі университетке қабылдану, оқу жетістігі және кейінгі ілгерілеу арасында теңсіздік сақталатынын көрсетеді (Hewett et al., 2023). Аутизм спектріндегі түлектер үшін университеттен жұмысқа өту кезінде үйлестірілген мансаптық қолдау, жұмыс берушімен байланыс және өзін таныстыру стратегиясы қажет (Lucas et al., 2022; Pesonen et al., 2021). Ганадағы сенсорлық мүгедектігі бар түлектердің жолы оқу кезінде жиналған әлеуметтік капитал мен еңбек нарығындағы қолжетімділікке тәуелді болған (Odame et al., 2021). Инклюзияны тек семестр ішіндегі қызметпен өлшеу осы ұзақ мерзімді нәтижені назардан тыс қалдырады.

Жүйелі шолулар жекелеген араласудың емес, тұтас экожүйенің маңызын растайды. Жоғары білімдегі қолжетімділік пен қатысуға арналған шолу кедергілердің саясат, орта, оқу және қатынас деңгейлерінде тоғысатынын көрсетеді (Fernández-Batanero et al., 2022). Академиялық табыстың факторлары студенттің табандылығымен қатар отбасы, құрдас, оқытушы және қолдау қызметтерінің байланысын қамтиды (Moriña & Biagiotti, 2022). Аспирациядан нақты қолжетімділікке дейінгі жолға арналған шолу бейімдеуді кеш беретін реактивті модельден алдын ала жобаланған ортаға көшу қажеттігін негіздейді (Bartolo et al., 2023). Сонымен бірге инклюзияны тек техникалық шешімге айналдыру оның әлеуметтік әділеттілік мазмұнын әлсіретеді; ресурсты қайта бөлу, айырмашылықты тану және студент өкілдігі қатар іске асқанда ғана тең мүмкіндік қалыптасады.

Әртүрлі ұлттық контекстердегі зерттеулер оқу қиындығы, инфрақұрылым, институционалдық үйлестіру және мәдени тосқауылдардың бірін-бірі күшейтетінін көрсетеді (Clouder et al., 2019; Dreyer, 2021; McKinney & Swartz, 2022). Бұл дәлелдер қолжетімділікті жеке қызметтер жиынтығы емес, өзара тәуелді академиялық және әлеуметтік экожүйе ретінде талдау қажеттігін күшейтеді.

1-кесте. Инклюзияны түсіндіретін теориялық тұғырлардың интеграциясы

Тұғыр	Негізгі сұрақ	Модельдегі қызметі
Құқықтық тәсіл	Қандай құқықтар мен міндеттер кепілденеді?	Кемсітпеу, қолжетімділік және ақылға қонымды бейімдеудің міндетті негізін белгілейді.
Әділ тең мүмкіндік	Бастапқы әлеуметтік айырма өмірлік перспективаға қалай әсер етеді?	Бірдей рәсім мен әділетті мүмкіндік арасын ажыратады.
Қабілеттер тұғыры	Ресурс студент үшін нақты әрекет мүмкіндігіне айналды ма?	Ресурс, конверсия жағдайы, таңдау және нәтиже байланысын ашады.
Қайта бөлу, тану, өкілдік	Ресурс, мәртебе және шешім қабылдау әділетті ме?	Материалдық қолдау, құрмет және студент дауысының бірлігін көрсетеді.
Әлеуметтік модель және эйблизм	Кедергі тұлғада ма, әлде орта мен нормада ма?	Жауапкершілікті жеке студенттен институционалдық дизайнға ауыстырады.
Интерсекционалдық және тиістілік	Қиылысқан мәртебелер мен қарым-қатынас тәжірибені қалай өзгертеді?	Топ ішіндегі айырманы, агенттікті және қауымға тиістілікті бағалауға енгізеді.

Ескерту. Тұғырлар балама теориялар емес; модельде әрқайсысы инклюзияның бөлек аналитикалық деңгейін түсіндіреді.

Әдеби шолу нәтижесі инклюзияның екі түрлі логикасын ажыратуға мүмкіндік береді. Бірінші, өтемдік логикада студент белгіленген стандартқа сай болу үшін жеке өтініш береді, дәлел ұсынады және қосымша қызмет алады. Екінші, трансформациялық логикада университет стандарттың өзін талдап, артық кедергіні алдын ала азайтады, ал қалған дара қажеттілікке жедел бейімдеу ұсынады. Бірінші логика кей жағдайда қажетті және құқықты қорғауы мүмкін, бірақ ол жалғыз қолданылса, әкімшілік ауыртпалықты студентке көшіреді. Екінші логика әмбебап дизайн, студентпен серіктестік және нәтижелерді бөлшектеп талдау арқылы институционалдық жауапкершілікті күшейтеді. Ұсынылатын модель осы екі логиканы қарсы қоймай, олардың орынды үйлесімін белгілейді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу сыни интегративті әдеби шолу және теория құраушы синтез дизайнымен жүргізілді. Интегративті шолу әртүрлі әдіснамалық дәстүрдегі еңбектерді бір мәселе төңірегінде салыстырып, ұғымдық байланыс пен жаңа модель ұсынуға мүмкіндік береді (Whittemore & Knafl, 2005). Бұл тәсіл жүйелі шолудағыдай бір араласудың ортақ әсер мөлшерін есептеуді көздемейді; оның міндеті - фрагменттелген дәлелдерден түсіндіруші құрылым құру (Snyder, 2019). Сондықтан мақала PRISMA талаптарына толық сәйкесті жүйелі шолу ретінде ұсынылмайды және себеп-салдарлық әсер туралы сандық қорытынды жасамайды.

Іздеу мен іріктеу 2026 жылғы 11 қыркүйекке дейін қолжетімді материалдарды қамтыды. Негізгі уақыт шегі 2015-2026 жылдар болып белгіленді, ал теориялық және әдіснамалық негіз үшін 2005 жылдан бергі және одан ертерек классикалық еңбектер мақсатты түрде қосылды. Іздеу ұғымдары ағылшын, қазақ және орыс тілдерінде төрт блокқа біріктірілді: "inclusive higher education", "disability/accessibility"; "equal opportunity/equity/capability"; "participation/belonging/agency"; "universal design/reasonable accommodation/assistive technology". Қазақстан контексі үшін "инклюзивті саясат", "жоғары білім", "тең мүмкіндік" және тиісті нормативтік құжат атаулары пайдаланылды.

Дереккөздер баспа сайттары, ашық ғылыми индекстер, DOI метадеректері, ресми халықаралық ұйымдар мен Қазақстанның құқықтық ақпарат порталдары арқылы анықталды.

Рецензияланатын мақалаларға басымдық беріліп, жоғары білім алушыларының қолжетімділігі, қатысуы, қолдауы немесе нәтижесіне тікелей қатысы бар зерттеулер енгізілді. Сонымен бірге әлеуметтік әділеттілік пен қабілеттерді түсіндіретін іргелі еңбектер, шолу әдіснамасы және міндетті саясат құжаттары қосылды. Мектеп деңгейіне ғана арналған, жоғары біліммен байланысы жоқ; инклюзияны тек медициналық ем нәтижесі ретінде қарастыратын; толық мәтіні мен библиографиялық дерегі тексерілмеген материалдар алынып тасталды.

Соңғы аналитикалық корпус 72 дереккөзден тұрады. Оның құрамына рецензияланатын эмпирикалық және шолу мақалалары, теориялық-әдіснамалық еңбектер, халықаралық ұйымдардың есептері мен құқықтық-саяси құжаттар кірді. Уақыттық өзектілікті сақтау үшін 2021-2026 жылдардағы жарияланымдар корпус көпшілігін құрады. Географиялық әртүрлілік Еуропа, Азия, Африка, Аустралия және Солтүстік Америка тәжірибесін салыстыру арқылы қамтамасыз етілді; бұл деректер Қазақстанға тікелей көшірілмей, механизмдердің ықтимал тасымалдану шегі ескеріліп түсіндірілді.

2-кесте. Аналитикалық корпустың құрамы және зерттеудегі қызметі

Дереккөз түрі	Саны	Іріктеу өлшемі	Аналитикалық қызметі
Рецензияланатын мақалалар	58	Жоғары білімдегі қолжетімділік, қатысу, қолдау немесе нәтиже	Кедергі, мүмкіндік және іске асыру механизмдерін салыстыру
Теориялық және әдіснамалық монографиялар	5	Әділеттілік, қабілет, эйблизм және синтез әдісі	Нормативтік және түсіндіруші категорияларды негіздеу
Халықаралық нұсқаулықтар мен есептер	6	Құқық, теңдік және қолжетімді дизайн стандарты	Халықаралық нормативтік шекті айқындау
Қазақстанның құқықтық және саяси құжаттары	3	Білім, жоғары білім және инклюзивті саясат	Модельдің ұлттық қолданылу контексін белгілеу
Барлығы	**72**	**1989-2026; оның 45-і 2021-2026 жылдары**	**Сыни интегративті синтез**

Ескерту. Корпус толық библиометриялық жиынтық емес; теория құрауға бағытталған мақсатты және ашық критерийлі іріктеу.

Тақырыптарды қалыптастыруда кодтардың ішкі бірізділігі, тақырыптардың өзара айырмашылығы және әр тақырыптың зерттеу сұрақтарына қосатын түсіндіруші құны тексерілді (Braun & Clarke, 2021). Теориялық категория тек бірнеше дереккөзде қайталанған мазмұндық үлгіні айқындаған жағдайда ғана қорытынды модельге енгізілді.

Талдау үш кезеңнен өтті. Алдымен әр дереккөзден мәселе деңгейі, студент тобы, кедергі немесе қолдаушы фактор, қатысу салдары және ұсынылған шешім туралы мазмұндық бірліктер алынды. Кейін осы бірліктер индуктивті түрде тақырыптарға біріктіріліп, тақырыптық синтез қағидасымен сипаттамалық және түсіндіруші санаттар жасалды (Thomas & Harden, 2008). Соңында санаттар Ролз, Сен, Фрейзер, мүгедектіктің әлеуметтік моделі, интерсекционалдық және тиістілік тұғырларымен дедуктивті түрде салыстырылды. Бұл қос қозғалыс деректегі қайталанатын үлгіні сақтап, теорияның дерекке күшпен таңылу қаупін азайтты.

Талдау бірлігі ретінде дереккөздегі жеке қорытынды емес, инклюзияның іске асу механизмін сипаттайтын мазмұндық фрагмент алынды. Әр фрагмент аналитикалық матрицада дереккөз түрі, контекст, студент тобы, ресурс, конверсия шарты, кедергі, қатысу салдары және

ұсынылатын шешім бойынша белгіленді. Бір мағынаны білдіретін бастапқы кодтар біріктіріліп, құқықтар мен ресурстар, конверсия жағдайлары, пайдалану, нәтижелі қатысу және әділетті нәтиже санаттарына жинақталды. Санаттар арасындағы байланыс тұрақты салыстыру арқылы тексерілді: әр жаңа фрагмент бұрынғы кодтау шешімімен салыстырылып, сәйкес келмеген жағдайлар модельдің шекарасын нақтылау үшін сақталды. Нәтижелерді баяндауда дереккөздердің саны дәлелдің сапасына теңестірілмеді; теориялық сәйкестік, контекстік ұқсастық және бірнеше зерттеуде қайталануы қатар ескерілді. Қорытынды индикаторлар әдебиетте сипатталған кедергіні университет деңгейінде өлшенетін ресурс, үдеріс, тәжірибе немесе нәтиже көрсеткішіне аудару арқылы құрылды. Бұл рәсім ұсынылған модельдің әр буынын зерттеу сұрақтарымен және дерек корпусымен тікелей байланыстыруға мүмкіндік берді.

Сапаны қамтамасыз ету үшін төрт рәсім қолданылды: дереккөздің мақсаты мен контексін ажырату; эмпирикалық нәтиже мен авторлық интерпретацияны бөлу; әр маңызды тұжырымды бірнеше дереккөзбен салыстыру; DOI немесе ресми URL арқылы библиографиялық деректі тексеру. Синтез барысында қарама-қайшы дәлелдер жойылмады. Мысалы, онлайн оқу кей студентке икемділік бергенімен, басқа студент үшін қолжетімсіз технология мен әлеуметтік оқшауланудыкүшейткен; әмбебап дизайн жалпы кедергіні азайтқанымен, дара бейімдеу қажеттілігін толық жоймаған. Осындай шарттылықтар модельдің конверсия жағдайлары бөлігіне енгізілді.

Зерттеудің шектеулері бар. Біріншіден, интегративті шолу барлық дерекқордағы жарияланымды толық қамтығанын мәлімдемейді. Екіншіден, әдебиеттің едәуір бөлігі мүгедектік тәжірибесіне арналғандықтан, әлеуметтік теңсіздіктің басқа өлшемдері салыстырмалы түрде аз көрінуі мүмкін. Үшіншіден, Қазақстан жоғары оқу орындарының студенттерімен жаңа эмпирикалық дерек жиналған жоқ; сондықтан ұсынылған тетіктер мен индикаторлар кейінгі аралас әдісті зерттеуде тексерілуі тиіс. Бұл шектеулер ғылыми адалдық қағидасына сай модельдің қолданылу шекарасын нақтылайды.

Адам қатысушылары тартылмаған және ашық жарияланған әдебиет пен нормативтік құжаттар ғана талданғандықтан, этикалық комитет мақұлдауы талап етілмеді. Авторлық позицияға байланысты ықтимал субъективтілікті азайту үшін кодтау логикасы, қосу-алып тастау критерийлері, теориялық линзалар және шектеулер ашық көрсетілді. Осы әдіснама нәтижені қайталанатын сандық метаталдау емес, дәлелге сүйенген концептуалдық ұсыныс ретінде бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

1. Қолжетімділік пен нәтижелі қатысудың айырмасы

Синтездің бірінші нәтижесі - жоғары білімдегі тең мүмкіндікті екі сатыға ажырату қажеттігі. Қолжетімділік студенттің оқу орнына, ғимаратқа, цифрлық жүйеге, пәнге немесе қызметке формалды кіре алуын білдіреді. Нәтижелі қатысу студенттің сол кеңістікте білімін көрсетуі, таңдау жасауы, өзгелермен өзара әрекеттесуі және өзі құнды деп санайтын нәтижеге жетуімен анықталады. Мысалы, пандус ғимаратқа кіруді қамтамасыз еткенмен, аудиторияның орналасуы, зертхана жабдығы немесе эвакуация рәсімі қолжетімсіз болса, қатысу толық болмайды. Электрондық курс ашық болғанмен, файл құрылымы экрандық оқырманға сай келмесе немесе бейне субтитрсіз болса, формалды қолжетімділік оқу мүмкіндігіне айналмайды (Pacheco et al., 2021; Wilkens et al., 2021).

Осы айырманы белгілеу үшін "қолжетімділік-қатысу алшақтығы" ұғымы ұсынылады. Алшақтықтың шамасы ресурстың бар-жоғымен емес, оны табуға, алуға және пайдалануға кететін қосымша шығынмен өлшенеді. Шығын төрт түрде көрінеді: уақыттық - ұзақ күту және бірнеше бөлімге бару; қаржылық - көлік, құрылғы немесе медициналық анықтама құны; психологиялық - стигма мен қабылданбау қаупі; академиялық - бейімдеу кешіккендіктен тапсырма немесе сабақ жіберу. Студент формалды түрде барлық ресурсқа ие болса да, осы

шығындар шамадан тыс болса, тең мүмкіндік іске аспайды (Fox et al., 2022; Taneja-Johansson, 2021).

2. Инклюзияны мүмкіндікке айналдыратын бес буын

Бірінші буын - құқықтар мен ресурстар. Бұған кемсітпеу кепілдігі, ақылға қонымды бейімдеу құқығы, қаржыландыру, қолжетімді инфрақұрылым, оқу материалы, цифрлық платформа, кеңес беру және ассистивті технология кіреді. Құқықтық норма қажетті, өйткені ол қызметті тұлғалық ізгі ниетке тәуелді етпейді. Бірақ құқықтан нақты нәтижеге тікелей өту мүмкін емес: ресурс уақытында, болжамды және тұрақты берілмесе, оның әлеуеті төмендейді. Институционалдық саясатта қызметке жауапты бөлім, шешім мерзімі, шағымдану жолы және деректердің құпиялығы анық көрсетілуі тиіс.

Екінші буын - конверсия жағдайлары. Сеннің терминімен бұл ресурсты нақты мүмкіндікке айналдыратын жеке, әлеуметтік және орта факторлары (Sen, 1992). Жеке факторға коммуникация тәсілі, энергия деңгейі, алдыңғы білім және технологиялық тәжірибе; әлеуметтік факторға оқытушы көзқарасы, құрдас қолдауы, отбасы ресурсы және стигма; орта факторына ғимарат, көлік, тіл, цифрлық стандарт және рәсім жатады. Инклюзивті саясат осы факторларды студенттің "кемшілігі" деп емес, дизайн шешімінің бастапқы шарты деп қарастырады. Бір ресурс әр студент үшін әртүрлі мүмкіндік туғызатындықтан, қолдау әділетті болуы үшін конверсия жағдайы бағалануы керек.

Үшінші буын - ресурсты нақты пайдалану. Университет қызметтің болуын ғана емес, студенттің оған уақтылы жеткенін және оны оқу міндетінде қолданғанын білуі қажет. Мысалы, ассистивті құрылғы семестр ортасында берілсе, сатып алу жоспары орындалғанымен, оқу әсері әлсірейді. Қолдау кеңсесі өтінішке жауап бергенімен, шешім оқытушыға жетпесе, әкімшілік әрекет студент тәжірибесін өзгертпейді. Пайдалану көрсеткіштері өтініштен шешімге дейінгі уақытты, орындалған бейімдеу үлесін, қолжетімді форматтың кешігуін және студенттің рәсімге жұмсаған күшін қамтиды.

Төртінші буын - қатысу, агенттік және тиістілік. Қатысу сабаққа физикалық немесе онлайн қосылудан кең: сұрақ қою, топтық жұмысқа үлес қосу, кері байланыс алу, зерттеу мен студенттік басқаруға қатысу маңызды. Агенттік студенттің мақсатын таңдап, қажеттілігін қауіпсіз білдіруі және шешімге ықпал етуі арқылы көрінеді. Тиістілік өзіңді қауымның заңды мүшесі ретінде сезінуді білдіреді. Егер студент бейімдеу алғанымен, оны құрдастарының алдында ақтауға мәжбүр болса немесе үнемі "артық талап қоятын" адам ретінде қабылданса, қатысу сапасы төмендейді (Nieminen & Pesonen, 2022; Pedler et al., 2022).

Бесінші буын - әділетті нәтижелер. Оған пәнді игеру, кредит жинау, оқуын жалғастыру, бітіру, психологиялық саулық, қанағаттану және оқу-жұмыс ауысуы кіреді. Әділетті нәтиже барлық студенттің бірдей балл алуын білдірмейді; ол нәтиже айырмасының негізгі себептері білімге қатысы жоқ, жойылуы мүмкін кедергілерден туындамауын талап етеді. Нәтиже топ бойынша бөлшектеніп талданбаса, орташа университеттік көрсеткіш осал топтағы жоғары шығуды немесе ұзақ оқу мерзімін жасырады. Деректі жариялау кезінде құпиялылық пен шағын топты қайта тану қаупі міндетті түрде ескерілуі тиіс.

1-сурет. Инклюзияны әлеуметтік тең мүмкіндікке айналдырудың бес буынды моделі

Ескерту. Модельді автор әдеби синтез негізінде әзірледі; үзік сызық нәтижеден саясат пен дизайнға кері байланысты көрсетеді.

Ұсынылған модель сызықтық емес. Нәтиже туралы бөлшектелген дерек, студент дауысы және шағым тәжірибесі алдыңғы буындарға кері байланыс береді. Мысалы, белгілі пәнде бейімдеу сұранысы жиі қайталанса, оны жекелеген студент мәселесі деп қарамай, пән дизайнын қайта қарауға белгі ретінде пайдалану қажет. Осылайша университет жеке жағдайды шешумен қатар кедергінің қайталануын азайтады. Студенттік ұйымдар мен мүгедектік қауымының саясат әзірлеуге қатысуы өкілдік өлшемін күшейтіп, басшылық байқамайтын жасырын шығындарды анықтайды.

3. Кедергілердің көпдеңгейлі механизмі

Құрылымдық деңгейде әлеуметтік-экономикалық жағдай, аймақтық теңсіздік, көлік және цифрлық инфрақұрылым әрекет етеді. Бұл факторлар университет құзыретінен толық тыс емес: атаулы қаржылық қолдау, құрылғыны уақытша беру, икемді кесте, жатақхана мен кампус навигациясын бейімдеу арқылы олардың әсерін азайтуға болады. OECD (2022) теңдік саясаты әмбебап сапаны нысаналы қолдаумен үйлестіргенде тиімді болатынын көрсетеді. Біркелкі жеңілдік барлық студентке бірдей соманы ұсынуы мүмкін, бірақ нақты қосымша шығынды өтемесе, таратудың формалды теңдігі сақталғанымен, мүмкіндік теңдігі қалыптаспайды.

Институционалдық деңгейде жауапкершіліктің бытыраңқылығы негізгі қауіп болып табылады. Қабылдау бөлімі, деканат, IT қызметі, кітапхана және қолдау орталығы бір-бірінен бөлек жұмыс істесе, студент жүйенің үйлестірушісіне айналады. Әр бөлімге жағдайын қайта түсіндіру құпиялылық пен психологиялық қауіпсіздікті әлсіретеді. Тиімді модель "бір терезе" қағидасын тек қабылдау пункті ретінде емес, істі соңына дейін сүйемелдейтін жауапкершілік механизмі ретінде ұйымдастырады. Қызмет көрсету стандарты шешім мерзімін, жауапты тұлғаны және орындалуды растауды қамтуы керек.

Педагогикалық деңгейде кедергі оқу нәтижесі мен оны көрсету формасының шатастырылуынан туады. Егер пән нәтижесі ғылыми дәлел құру болса, оны тек уақытпен шектелген қолжазба емтихан арқылы өлшеу қажет болмауы мүмкін. Егер ауызша коммуникация пәннің өзекті құзыреті болса, оны алып тастауға болмайды, бірақ дайындық форматы, технология және бағалау критерийі қолжетімді етілуі тиіс. Әмбебап оқу дизайны мұнда стандартты төмендету емес, конструкты дәлірек өлшеу құралы. Ол курс басталғанға

дейін материалдың құрылымын, балама форматтарды және қатысу жолдарын жоспарлауды талап етеді.

Әлеуметтік деңгейде төмен күту, патернализм және "әділетсіз артықшылық" туралы түсінік бейімдеуді күмәнді етеді. Мұндай жағдайда студент құқықты пайдаланса да, өзінің лайықты екенін дәлелдеуге мәжбүр болады. Инклюзивті мәдениет теңдік пен бірдейліктің айырмасын барлық қауымға түсіндіруді, кемсітушілікке жауап беру рәсімін және мүгедектік туралы тапшылыққа негізделмеген тілді қажет етеді. Оқытушыға бір реттік ақпараттық семинардан гөрі, пәнін қайта жобалауға арналған практикалық қолдау, қолжетімділік маманымен кеңесу және сапаны бағалау өлшемдері тиімдірек.

4. Тексерілетін теориялық тұжырымдар

Синтез кейінгі эмпирикалық зерттеуге арналған бес тұжырым ұсынады. Бірінші тұжырым: құқық пен ресурс студентке шамадан тыс әкімшілік, әлеуметтік және қаржылық шығын жүктемегенде ғана тең мүмкіндікке айналады. Екінші тұжырым: әмбебап оқу дизайны дара бейімдеуге сұраныстың бір бөлігін алдын ала азайтады, бірақ күрделі немесе сирек қажеттіліктер үшін жеке бейімдеуді алмастырмайды. Үшінші тұжырым: тиістілік пен агенттік қолжетімділік пен академиялық нәтиже арасындағы байланысты ішінара түсіндіретін аралық механизм болады. Төртінші тұжырым: интерсекционалдық конверсия факторлары бір ресурстың әсерін әр топта өзгертеді, сондықтан жиынтық көрсеткіш теңсіздікті жасырады. Бесінші тұжырым: студент дауысы мен бөлшектелген мониторинг тұрақты қолданылғанда, қайталанатын жеке өтініштер институционалдық дизайнды жақсартатын кері байланысқа айналады.

Бұл тұжырымдарды аралас әдісті зерттеуде тексеруге болады. Сандық кезеңде қолжетімділік, рәсім шығыны, агенттік, тиістілік және нәтиже шкалалары арасындағы байланыс модельденеді; деректер мүгедектік түрі, әлеуметтік жағдай, тіл, жыныс және оқу формасы бойынша қауіпсіз түрде бөлшектенеді. Сапалық кезеңде нәтижесі күтпеген топтармен сұхбат немесе бірлескен дизайн сессиялары өткізіліп, статистикалық айырманың механизмі түсіндіріледі. Әкімшілік дерек студенттік сауалнамамен байланыстырылса, қызметтің бар болуы мен нақты пайдаланылуы салыстырылады. Мұндай дизайн этикалық мақұлдауды, хабардар келісімді, қолжетімді зерттеу материалын және қатысушыға нәтижені қайтаруды талап етеді.

5. Университеттік индикаторлар матрицасы

Инклюзияны бағалауда бір ғана интегралдық рейтингтен сақ болған жөн. Ол маңызды айырмашылықтарды жасырып, университетті өлшенетін, бірақ мағынасы тар көрсеткіштерді көбейтуге итермелеуі мүмкін. Ұсынылған матрица төрт деңгейді байланыстырады: ресурс, үдеріс, аралық тәжірибе және нәтиже. Әр көрсеткішке жауапты бөлім, дерек көзі, өлшеу жиілігі және теңсіздік қимасы бекітіледі. Сандық мән студенттердің түсіндірмесімен толықтырылып, дерек жазалау үшін емес, кедергіні түзету үшін пайдаланылуы керек.

Матрицада жетекші және кейінгі көрсеткіштер бірге берілген. Қолжетімді файл үлесі немесе өтінішті шешу уақыты - басқару өзгерте алатын жетекші көрсеткіш. Оқуды тоқтату, кредит жинау және бітіру - өзгерістің салдарын көрсететін кейінгі көрсеткіш. Тек кейінгі нәтижеге қарау мәселені кеш анықтайды; тек ресурсқа қарау оның студент өміріне әсерін дәлелдемейді. Екі топты қатысу тәжірибесімен байланыстыру инклюзивті саясаттың әрекет логикасын тексеруге мүмкіндік береді.

3-кесте. Қолжетімділік-қатысу алшақтығын бағалау индикаторлары

Деңгей	Нысан	Ұсынылатын индикатор	Түсіндіру қағидасы
Ресурс	Саясат және бюджет	Жауапты тұлға, мерзім және шағым жолы көрсетілген саясат; қолдау бюджетінің тұрақтылығы	Құжаттың болуы орындалумен бірге тексеріледі.

Деңгей	Нысан	Ұсынылатын индикатор	Түсіндіру қағидасы
Ресурс	Физикалық және цифрлық орта	Қолжетімді маршрут үлесі; курс басталғанға дейін қолжетімді форматтағы материал үлесі	Автоматты тексеріс пайдаланушылық тестімен толықтырылады.
Үдеріс	Бейімдеу рәсімі	Өтініштен шешімге дейінгі медианалық күн; мерзімінде орындалған шешім үлесі	Студент жұмсаған уақыт пен қайталама өтініш саны есепке алынады.
Үдеріс	Оқыту және бағалау	UDL элементтері бар пән үлесі; қолжетімді бағалау баламаларының орындалуы	Академиялық стандарт пен артық кедергі ажыратылады.
Аралық тәжірибе	Қатысу	Сабақ, топтық жұмыс, зерттеу және студенттік басқаруға қатысу	Физикалық қатысу емес, үлес пен ықпал сапасы бағаланады.
Аралық тәжірибе	Агенттік және тиістілік	Қауіпсіз қолдау сұрау, таңдау және тиістілік шкалалары; кемсітушілік тәжірибесі	Сандық дерек ашық жауап пен бірлескен талқылаумен толықтырылады.
Нәтиже	Академиялық траектория	Кредит жинау, қайта оқу, үзіліс, сақталу және бітірудегі топаралық алшақтық	Дерек бірнеше белгі бойынша қауіпсіз бөлшектеледі.
Нәтиже	Саулық және ауысу	Психологиялық саулық, қанағаттану, практикаға және жұмысқа өту	Қысқа мерзімді үлгерім ұзақ мерзімді нәтижемен байланыстырылып қаралады.

Ескерту. Шағын топтар бойынша дерек жариялауда құпиялылық пен қайта сәйкестендіру қаупі алдын ала бағаланады.

Осылайша, зерттеу нәтижелері формалды қолжетімділікті инклюзияның соңғы өлшемі ретінде қабылдауға болмайтынын дәлелдейді. Құқық пен ресурстың болуы тек бастапқы деңгей; олардың нәтижелі қатысуға айналуы рәсімнің уақтылығына, оқу және цифрлық ортаның қолжетімділігіне, студенттің қауіпсіз қолдау сұрай алуына, агенттігі мен тиістілік сезіміне тәуелді. Ұсынылған бес буынды модель, көпдеңгейлі кедергілер тетігі және индикаторлар матрицасы осы байланысты бір талдау жүйесіне біріктіреді. Сондықтан университеттік бағалау ресурстың бар-жоғын тіркеумен шектелмей, оның нақты пайдаланылуын, қатысу сапасын және топтар арасындағы нәтижелер айырмасын қатар қамтуы тиіс.

Талқылау

Ұсынылған модель инклюзияны "кіруге рұқсат" қағидасынан "мағыналы қатысуға қабілет" қағидасына ауыстырады. Бұл нәтиже қабілеттер тұғырымен үйлеседі: университет ұсынған ресурс студент үшін құнды әрекетке айналғанда ғана мүмкіндік қалыптасады (Sen, 1992; Wilson-Strydom, 2015). Модельдің қосқан үлесі - осы өтуді жоғары білімге тән бес буынға бөліп, әр буындағы үзілу нүктесін көрсетуде. Құқықсыз ресурс тұрақсыз; ресурссыз құқық декларативті; конверсия жағдайынсыз ресурс пайдаланылмайды; агенттік пен тиістіліксіз қатысу үстірт; бөлшектелген нәтижесіз теңсіздік көрінбей қалады.

Қолжетімділік-қатысу алшақтығы ұғымы әдебиеттегі бірнеше бөлек нәтижені бір механизмге біріктіреді. Жария етуден қорқу қолдау қызметіне кіруді тежейді (Grimes et al., 2019; Lindsay et al., 2018), кеш берілген технология ресурсты оқу әрекетіне айналдырмайды (Ndlovu, 2021), ал қолжетімсіз бағалау білімді көрсету мүмкіндігін шектейді (Nieminen, 2024). Бұл мысалдардың сыртқы формасы әртүрлі болғанымен, ортақ логикасы бір: студентке

ұсынылған формалды ресурс оны пайдаланудың әлеуметтік және ұйымдастырушылық шартымен сәйкес келмейді. Сондықтан мәселені студенттің мотивациясымен түсіндіру емес, алшақтық пайда болған буынды табу қажет.

Модель әмбебап және нысаналы тәсілдің жасанды қарама-қарсылығын азайтады. Әмбебап дизайн көпшілікке ортақ кедергіні алдын ала жояды және мәртебені жариялауға тәуелділікті төмендетеді. Дегенмен ол барлық қажеттілікті болжай алмайды, сондықтан жеке ақылға қонымды бейімдеу құқығы сақталады (CAST, 2024; Edwards et al., 2022). Практикалық қағида үш сатылы болуы мүмкін: әуелі баршаға қолжетімді базалық дизайн; кейін оңай іске асатын икемді таңдау; соңында күрделі дара шешім. Мұндай сатылылық ресурсты үнемдеумен қатар студенттің қайта-қайта дәлел ұсыну ауыртпалығын азайтады.

Студент дауысы модельде кеңес алудың символдық формасы емес, білім өндіру және басқару дерегі ретінде қарастырылады. Қызметті пайдаланбау оның қажетсіздігін емес, сенімсіз немесе қолжетімсіз екенін білдіруі мүмкін. Сондықтан сауалнамадағы қанағаттану деңгейімен шектелмей, қолдау іздеу жолын, бас тарту себептерін және жасырын шығындарды бірлескен зерттеу қажет. Қатысушы студенттер шешімнен кейін қандай өзгеріс жасалғанын көруі тиіс; кері байланыс болмаса, өкілдік формалды сипатта қалады. Фрейзердің өкілдік өлшемі осылайша университеттік сапа цикліне аударылады (Fraser, 2008).

Қазақстан контексінде модель саясаттың жаңа бағытын университет деңгейіндегі орындау тетігімен байланыстырады. 2025-2030 жылдарға арналған инклюзивті саясат тұжырымдамасы кедергіні жоюға және қоғамға толық қатысуға бағдар береді (Government of the Republic of Kazakhstan, 2024). Жоғары білімді дамыту тұжырымдамасындағы цифрландыру мен сапа міндеттері қолжетімділік стандарттарымен байланыстырылса, инклюзия қосымша жоба емес, негізгі академиялық сапа өлшеміне айналады (Government of the Republic of Kazakhstan, 2023). Бұл үшін ректор деңгейіндегі жауапкершілік, орталық үйлестіру және факультет деңгейіндегі іске асыру қатар қажет.

Ұсыныстың басқарушылық салдары - инклюзияны бір бөлімге толық тапсыруға болмайды. Қолдау орталығы сараптама мен координация береді, бірақ оқу материалына кафедра, платформаға IT қызметі, ғимаратқа әкімшілік бөлім, бағалауға академиялық саясат, студент дауысына басқару органдары жауапты. Рөлдер матрицасы қай бөлімнің орындаушы, келісуші және есеп беруші екенін айқындауы тиіс. Ортақ көрсеткіштер болмаса, әр бөлім өз әрекетін орындалды деп санап, студент жолындағы үзіліс назардан тыс қалады.

Педагогикалық салдары - оқытушыны жалғыз шешім қабылдаушы және соңғы тосқауыл ретінде қалдырмау. Оқытушыға қолжетімді шаблон, бағалау дизайнының үлгісі, жедел кеңес және ассистивті технологияны сынау мүмкіндігі керек. Кәсіби даму нақты курсты қайта жобалаумен аяқталып, нәтижесі студент тәжірибесі және материал қолжетімділігі арқылы бағалануы тиіс. Инклюзивті педагогиканы академиялық еркіндікке қауіп деп емес, оқу нәтижесін дәлірек және әділеттірек өлшеу құралы ретінде түсіндіру маңызды (Stentiford & Koutsouris, 2021).

Цифрлық салдары - сатып алу құжатында қолжетімділік талабын көрсету және енгізер алдында мүгедектігі бар студенттермен тестілеу. PDF файлдың визуалды көрінуі оның құрылымдық қолжетімділігін білдірмейді; автоматты субтитрдің болуы дәлдігін кепілдемейді. Платформа жаңартылған сайын пернетақтамен навигация, экрандық оқырман, контраст, масштабтау және мобильді байланыс жағдайы тексерілуі керек. Технологияға қатысты шағымды жеке техникалық ақау емес, оқу қатысуына әсер ететін академиялық сапа мәселесі ретінде тіркеу қажет (Seale et al., 2021).

Модельдің әлеуметтік салдары тиістілік пен агенттікті "жұмсақ" қосымша нәтиже емес, оқу траекториясының механизмі ретінде тануда. Тиістілік төмен болса, студент қолдау сұраудан, топтық жұмыстан немесе кампус өмірінен шеттеп, академиялық тәуекел кеш байқалады. Қауымдастық, тәлімгерлік және мүгедектікке қатысты оң идентификация бағдарламалары пайдалы болуы мүмкін, бірақ олар құрылымдық кедергіні жасыратын

психологиялық бейімдеу құралына айналмауы тиіс. Тиістілік саясаты ресурсты қайта бөлу және кемсітушілікке жауап беру жүйесімен бірге жүзеге асқанда ғана әділетті болады.

Халықаралық зерттеуді Қазақстанға қолдануда контекстік сақтық қажет. Басқа елдегі қолдау кеңсесінің үлгісі қаржыландыру, заң, тілдік орта және университет автономиясы өзгеше жағдайда тікелей қайталанбауы мүмкін. Дегенмен модельдегі механизмдер - рәсім шығыны, дизайн кедергісі, стигма, үйлестіру үзілісі және деректің жиынтықталуы - әр контексте эмпирикалық тексеруге болатын аналитикалық ұғымдар. Болашақ зерттеу бірнеше өңір мен университет түрін қамтып, студент, оқытушы, әкімші және қолдау маманының деректерін салыстыруы тиіс.

Зерттеудің басты шектеуі - ұсынылған модельдің жаңа қазақстандық дерекпен сыналмауы. Әдеби синтез механизмді негіздейді, бірақ оның салыстырмалы салмағын, себептік бағытын және көрсеткіштердің психометриялық қасиетін анықтамайды. Кей жарияланымда өзін-өзі іріктеу, шағын үлгі және бір университетпен шектелу мәселелері бар. Сонымен бірге ағылшын тіліндегі жарияланымдардың басымдығы өзге тілдегі тәжірибені жеткіліксіз көрсетуі ықтимал. Бұл шектеулер модельді дайын стандарт емес, ашық тексерілетін ғылыми бағдарлама ретінде қарастыруды талап етеді.

Практикаға енгізудің кезеңдік жолы ұсынылады. Бірінші кезеңде университет қолданыстағы саясат пен студент жолын қолжетімділік-қатысу алшақтығы бойынша аудиттейді. Екінші кезеңде жоғары тәуекелді үш үдеріс - цифрлық материал, бейімдеу өтініші және бағалау - студенттермен бірлесіп қайта жобаланады. Үшінші кезеңде матрицадағы жетекші және кейінгі көрсеткіштер ақпараттық жүйеге енгізіледі. Төртінші кезеңде бөлшектелген нәтиже жыл сайын басқару органында студент өкілдерінің қатысуымен қаралып, бюджет пен жауапкершілік шешіміне айналады. Мұндай цикл инклюзияны бір реттік науқаннан үздіксіз сапа жүйесіне көшіреді.

Қорытынды

Сыни интегративті шолу жоғары білімдегі инклюзияның әлеуметтік тең мүмкіндікке автоматты түрде айналмайтынын көрсетті. Құқық пен ресурс қажетті бастапқы шарт болғанымен, олардың әсері конверсия жағдайына, нақты пайдалануға, қатысу сапасына, агенттік пен тиістілікке тәуелді. Сондықтан формалды қолжетімділікті ғана өлшеу инклюзияның нәтижесін артық бағалауы мүмкін.

Мақалада құқықтар мен ресурстардан әділетті нәтижеге дейінгі бес буынды модель және "қолжетімділік-қатысу алшақтығы" ұғымы ұсынылды. Ғылыми тұрғыдан бұл ұғым түрлі кедергіні ортақ механизм арқылы түсіндіреді; практикалық тұрғыдан кедергінің қай буында пайда болғанын анықтауға көмектеседі. Әмбебап оқу дизайны, дара бейімдеу, студент дауысы және бөлшектелген мониторинг өзара байланысқан жүйе ретінде қарастырылғанда ғана алшақтық тұрақты қысқарады.

Қазақстан жоғары оқу орындары үшін басты міндет - инклюзияны арнайы қолдау орталығының қызметімен шектемей, академиялық сапа, цифрлық трансформация және басқару жауапкершілігінің негізгі өлшеміне айналдыру. Ұсынылған индикаторлар ресурстың болуын, рәсімнің жұмысын, студент тәжірибесін және білім нәтижесін қатар бағалауға мүмкіндік береді. Келесі зерттеу модельдің бес тұжырымын бірнеше университетті қамтитын аралас әдісті дизайнмен тексеріп, көрсеткіштердің сенімділігі мен контекстік жарамдылығын бағалауы керек.

Практикалық деңгейде университеттер жыл сайынғы аудитті үш басым бағыттан бастауы орынды: қолжетімді цифрлық материал, бейімдеу өтінішінің орындалу мерзімі және бағалау рәсімінің икемділігі. Бұл көрсеткіштер студент дауысы, шағым тәжірибесі және оқу нәтижелерімен бірге қарастырылғанда ғана саясаттың нақты әсері көрінеді. Модельдің шектеуі - оның Қазақстандағы бірнеше университетті қамтитын эмпирикалық дерекпен әлі тексерілмеуі. Сондықтан келесі кезеңде аралас әдісті зерттеу жүргізіп, ұсынылған

индикаторлардың сенімділігін, топтар арасындағы айырманы және өңірлік қолданылу шегін бағалау қажет.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығысы

Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Автор үлесі

С.Т. Мамадалиев: тұжырымдама, әдіснама, әдебиеттерді іздеу және талдау, визуализация, бастапқы мәтінді жазу, редакциялау.

Деректердің қолжетімділігі

Зерттеуде жаңа эмпирикалық деректер жиналған жоқ. Талдауға алынған дереккөздер әдебиеттер тізімінде көрсетілген.

References:

Ainscow, M. (2020). Promoting inclusion and equity in education: Lessons from international experiences. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy, 6*(1), 7-16. https://doi.org/10.1080/20020317.2020.1729587

Al-Azawei, A., Serenelli, F., & Lundqvist, K. (2016). Universal design for learning (UDL): A content analysis of peer-reviewed journal papers from 2012 to 2015. *Journal of the Scholarship of Teaching and Learning, 16*(3), 39-56. https://doi.org/10.14434/josotl.v16i3.19295

Bartolo, P. A., Borg, M., Callus, A.-M., De Gaetano, A., Mangiafico, M., Mazzacano D'Amato, E., Sammut, C., Vella Vidal, R., & Vincent, J. (2023). Aspirations and accommodations for students with disability to equitably access higher education: A systematic scoping review. *Frontiers in Education, 8*, Article 1218120. https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1218120

Bartz, J. (2020). All inclusive?! Empirical insights into individual experiences of students with disabilities and mental disorders at German universities and implications for inclusive higher education. *Education Sciences, 10*(9), Article 223. https://doi.org/10.3390/educsci10090223

Braun, V., & Clarke, V. (2021). *Thematic analysis: A practical guide*. SAGE.

Brown, N., & Ramlackhan, K. (2022). Exploring experiences of ableism in academia: A constructivist inquiry. *Higher Education, 84*, 1225-1239. https://doi.org/10.1007/s10734-021-00739-y

CAST. (2024). *Universal Design for Learning guidelines version 3.0*. https://udlguidelines.cast.org/

Clouder, L., Cawston, J., Wimpenny, K., Mehanna, A. K. A., Hdouch, Y., Raissouni, I., & Selmaoui, K. (2019). The role of assistive technology in renegotiating the inclusion of students with disabilities in higher education in North Africa. *Studies in Higher Education, 44*(8), 1344-1357. https://doi.org/10.1080/03075079.2018.1437721

Collins, A., Azmat, F., & Rentschler, R. (2019). Bringing everyone on the same journey: Revisiting inclusion in higher education. *Studies in Higher Education, 44*(8), 1475-1487. https://doi.org/10.1080/03075079.2018.1450852

Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the intersection of race and sex: A Black feminist critique of antidiscrimination doctrine, feminist theory and antiracist politics. *University of Chicago Legal Forum, 1989*(1), 139-167. https://chicagounbound.uchicago.edu/uclf/vol1989/iss1/8/

Dolmage, J. T. (2017). *Academic ableism: Disability and higher education*. University of Michigan Press. https://doi.org/10.3998/mpub.9708722

Dreyer, L. M. (2021). Specific learning disabilities: Challenges for meaningful access and participation at higher education institutions. *Journal of Education, 85*, 1-18. https://doi.org/10.17159/2520-9868/i85a04

Edwards, M., Poed, S., Al-Nawab, H., & Penna, O. (2022). Academic accommodations for university students living with disability and the potential of universal design to address their needs. *Higher Education, 84*, 779-799. https://doi.org/10.1007/s10734-021-00800-w

Ehlinger, E., & Ropers, R. (2020). It's all about learning as a community: Facilitating the learning of students with disabilities in higher education classrooms. *Journal of College Student Development, 61*(3), 333-349. https://doi.org/10.1353/csd.2020.0031

Encuentra, E. H., & Gregori, E. B. (2021). Online readiness in universities from disabled students' perspective. *Digital Education Review, 39*, 172-191. https://doi.org/10.1344/der.2021.39.172-191

European Commission, European Education and Culture Executive Agency, & Eurydice. (2022). *Towards equity and inclusion in higher education in Europe*. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2797/631280

Fernández-Batanero, J. M., Montenegro-Rueda, M., Fernández-Cerero, J., & García-Martínez, I. (2022). Access and participation of students with disabilities: The challenge for higher education. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 19*(19), Article 11918. https://doi.org/10.3390/ijerph191911918

Fox, A., Hedayet, M., Mansour, K. E., Kommers, S., & Wells, R. (2022). College students with disabilities experiences with financial, social, and emotional costs on campus in the United States. *International Journal of Disability, Development and Education, 69*(1), 106-120. https://doi.org/10.1080/1034912X.2021.1966758

Fraser, N. (2008). *Scales of justice: Reimagining political space in a globalizing world*. Columbia University Press.

García-González, J. M., Gutiérrez Gómez-Calcerrada, S., Solera Hernández, E., & Ríos-Aguilar, S. (2021). Barriers in higher education: Perceptions and discourse analysis of students with disabilities in Spain. *Disability & Society, 36*(4), 579-595. https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1749565

Gin, L. E., Guerrero, F. A., Brownell, S. E., & Cooper, K. M. (2021). COVID-19 and undergraduates with disabilities: Challenges resulting from the rapid transition to online course delivery for students with disabilities in undergraduate STEM at large-enrollment institutions. *CBE-Life Sciences Education, 20*(3), Article ar36. https://doi.org/10.1187/cbe.21-02-0028

Government of the Republic of Kazakhstan. (2023). *Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029* (Resolution No. 248). Adilet Legal Information System. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248

Government of the Republic of Kazakhstan. (2024). *Concept of inclusive policy in the Republic of Kazakhstan for 2025-2030* (Resolution No. 1143). Adilet Legal Information System. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400001143

Gravett, K., & Ajjawi, R. (2022). Belonging as situated practice. *Studies in Higher Education, 47*(7), 1386-1396. https://doi.org/10.1080/03075079.2021.1894118

Griful-Freixenet, J., Struyven, K., Verstichele, M., & Andries, C. (2017). Higher education students with disabilities speaking out: Perceived barriers and opportunities of the UDL framework. *Disability & Society, 32*(10), 1627-1649. https://doi.org/10.1080/09687599.2017.1365695

Grimes, S., Southgate, E., Scevak, J., & Buchanan, R. (2019). University student perspectives on institutional non-disclosure of disability and learning challenges: Reasons for staying invisible. *International Journal of Inclusive Education, 23*(6), 639-655. https://doi.org/10.1080/13603116.2018.1442507

Hendry, G., Hendry, A., Ige, H., & McGrath, N. (2021). I was isolated and this was difficult: Investigating the communication barriers to inclusive further/higher education for deaf Scottish students. *Deafness & Education International, 23*(4), 295-312. https://doi.org/10.1080/14643154.2020.1818044

Hewett, R., Douglas, G., & McLinden, M. (2023). They were questioning whether I would even bother coming back: Exploring evidence of inequality in access, success and progression in higher education for students with vision impairment. *Educational Review, 75*(1), 172-194. https://doi.org/10.1080/00131911.2021.1907315

Kent, M., Ellis, K., & Giles, M. (2018). Students with disabilities and eLearning in Australia: Experiences of accessibility and disclosure at Curtin University. *TechTrends, 62*, 654-663. https://doi.org/10.1007/s11528-018-0337-y

Kim, S. Y., & Crowley, S. (2021). Understanding perceptions and experiences of autistic undergraduate students toward disability support offices of their higher education institutions. *Research in Developmental Disabilities, 113*, Article 103956. https://doi.org/10.1016/j.ridd.2021.103956

Kim, S. Y., Crowley, S., & Bottema-Beutel, K. (2021). Autistic undergraduate students' transition and adjustment to higher education institutions. *Research in Autism Spectrum Disorders, 89*, Article 101883. https://doi.org/10.1016/j.rasd.2021.101883

Kourea, L., Christodoulidou, P., & Fella, A. (2021). Voices of undergraduate students with disabilities during the COVID-19 pandemic. *European Journal of Psychology Open, 80*(3), 111-124. https://doi.org/10.1024/2673-8627/a000011

Li, H., Lin, J., Wu, H., Li, Z., & Han, M. (2021). How do I survive exclusion? Voices of students with disabilities at China's top universities. *Children and Youth Services Review, 120*, Article 105738. https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2020.105738

Lindsay, S., Cagliostro, E., & Carafa, G. (2018). A systematic review of barriers and facilitators of disability disclosure and accommodations for youth in post-secondary education. *International Journal of Disability, Development and Education, 65*(5), 526-556. https://doi.org/10.1080/1034912X.2018.1430352

Lucas, R., Cage, E., & James, A. I. (2022). Supporting effective transitions from university to post-graduation for autistic students. *Frontiers in Psychology, 12*, Article 768429. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.768429

Marginson, S. (2016). The worldwide trend to high participation higher education: Dynamics of social stratification in inclusive systems. *Higher Education, 72*, 413-434. https://doi.org/10.1007/s10734-016-0016-x

McCowan, T. (2016). Three dimensions of equity of access to higher education. *Compare: A Journal of Comparative and International Education, 46*(4), 645-665. https://doi.org/10.1080/03057925.2015.1043237

McKinney, E. L., & Swartz, L. (2022). Integration into higher education: Experiences of disabled students in South Africa. *Studies in Higher Education, 47*(2), 367-377. https://doi.org/10.1080/03075079.2020.1750581

McNicholl, A., Casey, H., Desmond, D., & Gallagher, P. (2021). The impact of assistive technology use for students with disabilities in higher education: A systematic review. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology, 16*(2), 130-143. https://doi.org/10.1080/17483107.2019.1642395

Minotti, B. J., Ingram, K. M., Forber-Pratt, A. J., & Espelage, D. L. (2021). Disability community and mental health among college students with physical disabilities. *Rehabilitation Psychology, 66*(2), 192-201. https://doi.org/10.1037/rep0000377

Moriña, A. (2017). Inclusive education in higher education: Challenges and opportunities. *European Journal of Special Needs Education, 32*(1), 3-17. https://doi.org/10.1080/08856257.2016.1254964

Moriña, A., & Biagiotti, G. (2022). Academic success factors in university students with disabilities: A systematic review. *European Journal of Special Needs Education, 37*(5), 729-746. https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1940007

Ndlovu, S. (2021). Provision of assistive technology for students with disabilities in South African higher education. *International Journal of Environmental Research and Public Health, 18*(8), Article 3892. https://doi.org/10.3390/ijerph18083892

Nieminen, J. H. (2024). Assessment for inclusion: Rethinking inclusive assessment in higher education. *Teaching in Higher Education, 29*(3), 841-859. https://doi.org/10.1080/13562517.2021.2021395

Nieminen, J. H., & Pesonen, H. V. (2022). Politicising inclusive learning environments: How to foster belonging and challenge ableism? *Higher Education Research & Development, 41*(6), 2020-2033. https://doi.org/10.1080/07294360.2021.1945547

Odame, L., Opoku, M. P., Nketsia, W., Swanzy, P., Alzyoudi, M., & Nsowah, F. A. (2021). From university-to-work: An in-depth exploration into the transition journey of graduates with sensory disabilities in Ghana. *Disability & Society, 36*(9), 1399-1422. https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1804328

OECD. (2022). *Equity and inclusion in education: Finding strength through diversity*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/e9072e21-en

Oliver, M. (2013). The social model of disability: Thirty years on. *Disability & Society, 28*(7), 1024-1026. https://doi.org/10.1080/09687599.2013.818773

Pacheco, E., Yoong, P., & Lips, M. (2021). Transition issues in higher education and digital technologies: The experiences of students with disabilities in New Zealand. *Disability & Society, 36*(2), 179-201. https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1735305

Pedler, M. L., Willis, R., & Nieuwoudt, J. E. (2022). A sense of belonging at university: Student retention, motivation and enjoyment. *Journal of Further and Higher Education, 46*(3), 397-408. https://doi.org/10.1080/0309877X.2021.1955844

Pesonen, H. V., Waltz, M., Fabri, M., Lahdelma, M., & Syurina, E. V. (2021). Students and graduates with autism: Perceptions of support when preparing for transition from university to work. *European Journal of Special Needs Education, 36*(4), 531-546. https://doi.org/10.1080/08856257.2020.1769982

Pfeifer, M. A., Reiter, E. M., Cordero, J. J., & Stanton, J. D. (2021). Inside and out: Factors that support and hinder the self-advocacy of undergraduates with ADHD and/or specific learning disabilities in STEM. *CBE-Life Sciences Education, 20*(2), Article ar17. https://doi.org/10.1187/cbe.20-06-0107

Rawls, J. (1999). *A theory of justice* (Rev. ed.). Harvard University Press.

Republic of Kazakhstan. (2007). *Bilim turaly [On education]* (Law No. 319-III). Adilet Legal Information System. https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319_

Reyes, J. L., Meneses, J., & Melián, E. (2022). A systematic review of academic interventions for students with disabilities in online higher education. *European Journal of Special Needs Education, 37*(4), 569-586. https://doi.org/10.1080/08856257.2021.1911525

Seale, J., Colwell, C., Coughlan, T., Heiman, T., Kaspi-Tsahor, D., & Olenik-Shemesh, D. (2021). Dreaming in colour: Disabled higher education students' perspectives on improving design practices that would enable them to benefit from their use of technologies. *Education and Information Technologies, 26*, 1687-1719. https://doi.org/10.1007/s10639-020-10329-7

Sen, A. (1992). *Inequality reexamined*. Harvard University Press.

Smith, S. A., Woodhead, E., & Chin-Newman, C. (2021). Disclosing accommodation needs: Exploring experiences of higher education students with disabilities. *International Journal of Inclusive Education, 25*(12), 1358-1374. https://doi.org/10.1080/13603116.2019.1610087

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 104*, 333-339. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039

Stegenga, S. M., Sinclair, J., Knowles, C., Storie, S. O., & Seeley, J. R. (2021). Lived experiences of mental health in higher education: A comparative analysis of determinants to supports and services. *American Journal of Orthopsychiatry, 91*(6), 738-750. https://doi.org/10.1037/ort0000575

Stentiford, L., & Koutsouris, G. (2021). What are inclusive pedagogies in higher education? A systematic scoping review. *Studies in Higher Education, 46*(11), 2245-2261. https://doi.org/10.1080/03075079.2020.1716322

Taneja-Johansson, S. (2021). Facilitators and barriers along pathways to higher education in Sweden: A disability lens. *International Journal of Inclusive Education*. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/13603116.2021.1941320

Thomas, J., & Harden, A. (2008). Methods for the thematic synthesis of qualitative research in systematic reviews. *BMC Medical Research Methodology, 8*, Article 45. https://doi.org/10.1186/1471-2288-8-45

UNESCO. (2020). *Global education monitoring report 2020: Inclusion and education - All means all*. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000373718

United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities*. https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html

UNESCO, & Right to Education Initiative. (2022). *Right to higher education: Unpacking the international normative framework in light of current trends and challenges*. https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000382335

Vergunst, R., & Swartz, L. (2021). He doesn't understand that he's struggling with the way I felt: University students, psychosocial disability and disclosure in the Western Cape, South Africa. *Disability & Society*, *36*(2), 226-239. https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1730159

Whittemore, R., & Knafl, K. (2005). The integrative review: Updated methodology. *Journal of Advanced Nursing*, *52*(5), 546-553. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03621.x

Wilkens, L., Haage, A., Lüttmann, F., & Bühler, C. R. (2021). Digital teaching, inclusion and students' needs: Student perspectives on participation and access in higher education. *Social Inclusion*, *9*(3), 117-129. https://doi.org/10.17645/si.v9i3.4125

Wilson-Strydom, M. (2015). University access and theories of social justice: Contributions of the capabilities approach. *Higher Education*, *69*, 143-155. https://doi.org/10.1007/s10734-014-9766-5

Yusof, Y., Chan, C. C., Hillaluddin, A. H., Ahmad Ramli, F. Z., & Mat Saad, Z. (2020). Improving inclusion of students with disabilities in Malaysian higher education. *Disability & Society*, *35*(7), 1145-1170. https://doi.org/10.1080/09687599.2019.1667304

Zabeli, N., Kaçaniku, F., & Koliqi, D. (2021). Towards the inclusion of students with special needs in higher education: Challenges and prospects in Kosovo. *Cogent Education*, *8*(1), Article 1859438. https://doi.org/10.1080/2331186X.2020.1859438

МРНТИ 04.51.53 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.003

Анартаева А.М.[1], Кошербаева А.Б.[2]*
[1] Школа цифрового государственного управления
Astana IT University
г. Астана, Республика Казахстан
[2] Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан
г. Астана, Республика Казахстан
**e-mail: 255777@astanait.edu.kz*

МОДЕЛЬ AI GOVERNANCE И ГИБРИДНОГО УПРАВЛЕНИЯ ПРОЕКТАМИ В ЦИФРОВОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ ВУЗОВ

Аннотация

Цифровая трансформация университетов требует согласования стратегических приоритетов, проектной реализации и контроля рисков искусственного интеллекта, однако на практике эти функции часто распределены между разными подразделениями и действуют несогласованно. Цель исследования состоит в разработке практически применимой трехконтурной модели, которая объединяет управление цифровым портфелем, гибридный жизненный цикл проекта и надзор за применением искусственного интеллекта в единой университетской архитектуре. Методологическую основу составили целевой интегративный обзор и концептуальное моделирование. Корпус включил 60 источников: 43 научные публикации и монографии, 12 международных стандартов, рамочных и методических документов, а также 5 нормативных и официальных источников Казахстана. В ходе анализа сопоставлялись управленческие роли, процедуры, обязательные документы, категории риска, показатели и точки принятия решений. В результате предложена модель из стратегического, проектного и контрольного контуров, связанных пятью последовательными точками принятия решений от отбора инициативы до поствнедренческого мониторинга. Для каждой точки определены необходимые доказательства, допустимые исходы и один владелец окончательного решения; дополнительно разработаны классификация риска и раздельный профиль зрелости трех контуров. Научная новизна заключается в операционализации мезоуровневой связи между портфелем университета, способом реализации проекта и контролем искусственного интеллекта. Практическая значимость модели состоит в возможности использовать ее при разработке локального регламента, распределении полномочий и планировании пилотного внедрения; ее результативность требует дальнейшей экспертной и эмпирической проверки.

Ключевые слова: цифровая трансформация, высшее образование, управление искусственным интеллектом, гибридное управление проектами, портфельное управление, человеческий контроль, риск искусственного интеллекта.

Анартаева А.М.[1], Кошербаева А.Б.[2]*
[1] Школа цифрового государственного управления, Astana IT University
г. Астана, Республика Казахстан
[2] Казахстанский институт стратегических исследований при
Президенте Республики Казахстан
г. Астана, Республика Казахстан
**e-mail: 255777@astanait.edu.kz*

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫН ЦИФРЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУДАҒЫ AI GOVERNANCE ЖӘНЕ ЖОБАЛАРДЫ ГИБРИДТІ БАСҚАРУ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Университеттерді цифрлық трансформациялау стратегиялық басымдықтарды, жобаларды іске асыруды және жасанды интеллект тәуекелдерін бақылауды өзара үйлестіруді талап етеді, алайда іс жүзінде бұл функциялар әртүрлі құрылымдық бөлімшелер арасында бөлініп, көбіне бірізді жұмыс істемейді. Зерттеудің мақсаты - цифрлық портфельді басқаруды, жобаның гибридті өмірлік циклін және жасанды интеллектіні қолдануды бақылауды жоғары оқу орнының бірыңғай басқару архитектурасында біріктіретін практикалық үшконтурлы модель әзірлеу. Әдіснамалық негіз ретінде мақсатты интегративті шолу мен тұжырымдамалық модельдеу қолданылды. Зерттеу корпусы 60 дереккөзді қамтыды: 43 ғылыми жарияланым мен монография, 12 халықаралық стандарт, рамалық және әдістемелік құжат, сондай-ақ Қазақстанның 5 нормативтік және ресми дереккөзі. Талдау барысында басқарушылық рөлдер, рәсімдер, міндетті құжаттар, тәуекел санаттары, көрсеткіштер және шешім қабылдау нүктелері салыстырылды. Нәтижесінде бастаманы іріктеуден бастап енгізілгеннен кейінгі мониторингке дейінгі бес дәйекті шешім нүктесі арқылы байланысқан стратегиялық, жобалық және бақылау контурларынан тұратын модель ұсынылды. Әрбір нүкте үшін қажетті дәлелдер, ықтимал шешімдер және түпкілікті шешім қабылдайтын бір жауапты тұлға айқындалды; бұған қоса тәуекел жіктемесі мен үш контурдың жеке жетілу профилі әзірленді. Ғылыми жаңалық университет портфелі, жобаны іске асыру тәсілі және жасанды интеллектіні бақылау арасындағы мезодеңгейлік байланысты нақты басқару тетіктері арқылы операцияландырудан көрінеді. Модельдің практикалық маңызы оны жергілікті регламент әзірлеуге, өкілеттіктерді бөлуге және пилоттық енгізуді жоспарлауға пайдалануға болатындығымен айқындалады; оның нәтижелілігі кейінгі сараптамалық және эмпирикалық тексеруді қажет етеді.

Түйін сөздер: цифрлық трансформация, жоғары білім, жасанды интеллектіні басқару, жобаларды гибридті басқару, портфельдік басқару, адам бақылауы, жасанды интеллект тәуекелі.

Anartaeva A.M.[1], Kosherbayeva A.B.[2]*
[1] School of Digital Public Administration, Astana IT University
Astana, Kazakhstan
[2] Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan
Astana, Kazakhstan
**e-mail: 255777@astanait.edu.kz*

MODEL OF AI GOVERNANCE AND HYBRID PROJECT MANAGEMENT IN THE DIGITAL TRANSFORMATION OF UNIVERSITIES

Abstract

The digital transformation of universities requires strategic priorities, project delivery, and artificial intelligence risk controls to be aligned, yet these functions are often distributed across separate units and operate without a consistent decision process. This study develops a practical three-loop model that integrates digital portfolio governance, a hybrid project lifecycle, and oversight of artificial intelligence within a single university governance architecture. The study combines a purposive integrative review with conceptual modelling. The corpus contains 60 sources: 43 scholarly publications and books, 12 international standards, frameworks, and guidance documents, and 5 regulatory or official sources from Kazakhstan. The analysis compared governance roles, procedures, mandatory documents, risk categories, indicators, and decision points. The resulting model connects strategic, project, and control loops through five consecutive

decision gates that extend from initiative selection to post-deployment monitoring. Each gate specifies the evidence required, the permissible outcomes, and one owner of the final decision. The model also provides a risk classification and a separate maturity profile for each of the three loops. Its originality lies in operationalising the meso-level connection between a university's digital portfolio, the configuration of project delivery, and oversight of artificial intelligence. In practice, the model can support the development of local regulation, the allocation of decision authority, and the design of a pilot implementation. Its effectiveness and the reliability of the maturity profile require subsequent expert assessment and empirical validation.

Keywords: digital transformation, higher education, AI governance, hybrid project management, portfolio governance, human oversight, AI risk.

Введение

Цифровая трансформация университета уже не сводится к последовательному внедрению информационных систем. Она затрагивает организационные границы, распределение полномочий, способы создания ценности и сами процедуры принятия решений. Исследования описывают этот процесс как стратегическое и институциональное изменение, в котором технология действует вместе со структурой организации, культурой, данными и динамическими способностями, а не как самостоятельный технический фактор (Hanelt et al., 2021; Nadkarni & Prügl, 2021; Vial, 2019).

В высшем образовании такая взаимозависимость особенно заметна: цифровая инфраструктура одновременно обслуживает обучение, исследования, прием и сопровождение студентов, кадровые и финансовые процессы. Один и тот же сервис может затрагивать академическую автономию, персональные данные, справедливость оценивания и доступность образования. Поэтому устойчивый результат определяется не количеством платформ, а качеством лидерства, координацией изменений и связью каждой инициативы с институциональной ценностью (Antonopoulou et al., 2023; Carmo et al., 2025; Castro Benavides et al., 2020; Habib, 2023; Laufer et al., 2025; Mukul & Büyüközkan, 2023; Wang et al., 2023).

Искусственный интеллект делает эту зависимость еще сильнее. Рекомендательные системы, генеративные модели и аналитические сервисы влияют на доступ к образовательным ресурсам, оценивание, академическую добросовестность и административные решения. Сопоставление университетских политик показывает, что правила по-прежнему неравномерны, нередко адресованы отдельным группам пользователей и слабо связаны с общими процедурами управления (An et al., 2025; Chan, 2023; Erhardt et al., 2025; Funa & Gabay, 2025; Parker et al., 2025; Tong et al., 2025; Wu et al., 2024).

Для Казахстана проблема приобрела прямое нормативное и организационное значение. Концепция развития высшего образования и науки на 2023-2029 годы определяет цифровизацию как направление модернизации системы, Концепция развития искусственного интеллекта на 2024-2029 годы задает государственные приоритеты, а Закон «Об искусственном интеллекте» формирует самостоятельный правовой контур (Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan, 2023, 2024; Respublika Kazakhstan, 2025). Программа AI-Sana и официальные инициативы по подготовке кадров и университетскому применению ИИ показывают переход от отдельных экспериментов к портфелю решений (Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan, 2025a, 2025b).

На практике три управленческие логики часто развиваются раздельно. Стратегические органы определяют приоритеты, проектные команды выбирают способ реализации, а контрольные подразделения проверяют данные, правовые требования и этические последствия. Без заранее установленных точек взаимодействия эти процессы идут параллельно: риски обнаруживаются поздно, решения о пилотировании и масштабировании принимаются на разных основаниях, а ответственность распределяется между несколькими комитетами.

Цель исследования - разработать операционализируемую трехконтурную модель, объединяющую управление цифровым портфелем, гибридное управление проектами и AI governance в архитектуре цифровой трансформации вуза. Исследование отвечает на три

вопроса: (1) какие механизмы связывают стратегический, проектный и контрольный контуры; (2) какие роли, артефакты и решения необходимы на точках G0-G4; (3) как оценивать зрелость контуров без преждевременного сведения их к одному индексу.

Работа носит концептуальный характер. Она не проверяет причинный эффект модели на срок, стоимость или число инцидентов, поэтому ожидаемые связи сформулированы как исследовательские положения P1-P3, а не как подтвержденные гипотезы. Практический результат статьи - проверяемая конструкция будущего регламента: роли, критерии риска, документы, решения и показатели, которые можно наблюдать в пилотном внедрении.

Следовательно, предмет исследования определяется как организационная связь между стратегическим выбором цифровой инициативы, способом ее проектной реализации и контролем рисков искусственного интеллекта.

Цифровая трансформация как объект управления

В работах по цифровой трансформации устойчиво проводится различие между оцифровкой отдельных операций и преобразованием организационной логики. Последнее включает пересмотр процессов, структуры ответственности, взаимодействия со стейкхолдерами и способов создания ценности (Hanelt et al., 2021; Vial, 2019). Для университета это означает, что единицей управления должна быть не технология сама по себе, а цифровая инициатива с ожидаемой выгодой, владельцем, данными, рисковым профилем и жизненным циклом.

Концепция цифрового государственного управления также полезна для университетского контекста. OECD связывает зрелое цифровое управление с проектированием услуг вокруг потребностей пользователя, управлением данными как стратегическим активом, горизонтальной координацией и проактивностью (OECD, 2020). Эти принципы подводят к портфельному взгляду: инициативы конкурируют за ресурсы, создают межсистемные зависимости и должны оцениваться не изолированно, а относительно миссии и совокупного риска.

Гибридное проектное и портфельное управление

Гибридное управление проектами возникло как ответ на ограниченность выбора между строго предиктивным и полностью адаптивным режимами. Его ранняя логика заключалась в поиске баланса между дисциплиной и гибкостью (Boehm & Turner, 2004). Современные обзоры уточняют, что гибридный подход - это обоснованное сочетание практик с учетом контекста проекта, а не случайное смешение методов (Reiff & Schlegel, 2022; Székely et al., 2025).

Модель Agile-Stage-Gate показывает, что итеративное обучение можно встроить в систему формальных точек допуска (Cooper & Sommer, 2016). Для университетской цифровой трансформации этого недостаточно: на каждой точке необходимо оценивать не только готовность продукта и ожидаемую ценность, но и допустимость данных, влияние на академические права, качество человеческого контроля и условия дальнейшего мониторинга. Руководства по проектному управлению задают общую логику планирования и контроля (Kerzner, 2022), а портфельный подход связывает отдельные проекты со стратегией и распределением ресурсов (Martinsuo, 2013).

От принципов этики ИИ к операциональному управлению искусственным интеллектом

В дискуссиях об ответственном ИИ регулярно повторяются требования прозрачности, справедливости, подотчетности, конфиденциальности и сохранения человеческой автономии. Однако согласие на уровне принципов еще не создает организационной практики. Для этого нужны конкретные роли, процедуры, документы, аудит и обратная связь, встроенные в повседневные решения (Batool et al., 2025; Birkstedt et al., 2023; Papagiannidis et al., 2023, 2025).

На организационном уровне управление ИИ сочетает структурные, процедурные и реляционные механизмы и должно быть связано с корпоративным управлением, управлением ИТ и данными (Mäntymäki et al., 2022). Недавние работы переводят эту общую установку в более конкретные решения для высшего образования: межфункциональные комитеты,

распределение ролей, оценку воздействия, институциональные правила, технические проверки и мониторинг (Alfiras et al., 2025; Bacalso et al., 2026; Jiang et al., 2025; Khairullah et al., 2025; Temper et al., 2025).

Аудит создает прослеживаемость только в том случае, если охватывает жизненный цикл и влияет на решения, а не проводится после завершения внедрения (Mökander & Floridi, 2023; Raji et al., 2020). Модели зрелости помогают различать эпизодические и управляемые практики, но для этого каждому уровню нужны наблюдаемые признаки. Работа Krijger et al. (2023) показывает, что оценка должна одновременно учитывать организационные, технологические и этические способности.

Международные рамки выполняют разные функции. National Institute of Standards and Technology (NIST) организует AI RMF вокруг Govern, Map, Measure и Manage, а профиль для генеративного ИИ конкретизирует новые категории риска и управленческие действия (NIST, 2023, 2024). ISO/IEC 42001 задает систему менеджмента ИИ, тогда как ISO/IEC 23894 фокусируется на интеграции управления рисками в организационные функции (International Organization for Standardization [ISO], 2023a, 2023b). COBIT и ITIL обеспечивают распределение ответственности, управление сервисами, изменениями и инцидентами (AXELOS, 2019; ISACA, 2018). UNESCO и OECD формируют нормативные ориентиры для образования и ответственного ИИ (OECD, 2024; Miao et al., 2021; Miao & Holmes, 2023). Ethics Guidelines for Trustworthy AI закрепили требование human agency and oversight, а EU AI Act предоставил риск-ориентированный правовой ориентир; для Казахстана эти документы применяются как сравнительные источники, а не как замена национального права (High-Level Expert Group on Artificial Intelligence, 2019; Regulation (EU) 2024/1689, 2024).

Практическая прозрачность требует материальных доказательств. Паспорта наборов данных позволяют фиксировать происхождение, состав, назначение и ограничения данных (Gebru et al., 2021). Аналогичные паспорта модели и результаты испытаний могут использоваться как обязательные документы на точках принятия решения, хотя сами по себе они не заменяют систему управления.

Близкие университетские модели и исследовательский пробел

Исследования высшего образования уже вышли за пределы общих призывов к этичному применению ИИ. Chan (2023) связывает политику с педагогическим и институциональным уровнями; An et al. (2025), Erhardt et al. (2025), Parker et al. (2025), Tong et al. (2025) и Wu et al. (2024) показывают, насколько различаются университетские правила, адресаты и способы их реализации. Southworth et al. (2023) дополняют нормативную перспективу развитием ИИ-грамотности во всей учебной программе. Temper et al. (2025) предлагают специальную рамку регулирования использования ИИ в вузе, а Khairullah et al. (2025) подчеркивают роль ответственного стратегического лидерства и межфункциональных комитетов. Pinho et al. (2025) объединяют макро-, мезо- и микроуровни в Living GenAI Governance Model; Thaldar et al. (2025) рассматривают институциональное формирование правил в африканском кейсе; Bacalso et al. (2026) систематизируют подходы к управлению генеративным ИИ. Эти работы подтверждают необходимость контекстного и многоуровневого управления, но не решают полностью задачу портфельного выбора, конфигурации гибридного проекта и однозначного распределения полномочий на последовательных точках допуска.

Более широкие обзоры высшего образования подтверждают, что быстрое расширение применения ИИ опережает развитие институциональных механизмов ответственности и требует согласования педагогических, управленческих и организационных решений (Crompton & Burke, 2023; Lim et al., 2023).

Ключевые различия между близкими подходами и предлагаемой моделью систематизированы по объекту, управленческому механизму и сохраняющейся границе (Таблица 1).

Таблица 1

Сопоставление авторской модели с близкими подходами

Модель	Основной объект	Управленческий механизм	Сохраняющаяся граница
Pinho et al. (2025)	Модель охватывает макро-, мезо- и микроуровни образовательного исследования.	Этическое управление строится как постоянно адаптируемая рамка.	Портфельный выбор и конфигурация гибридного проекта специально не определены.
Wu et al. (2024)	Сравниваются руководства университетов Big Ten.	Выявляются темы регулирования и различия университетских политик.	Не задан единый жизненный цикл инициативы с последовательными точками допуска.
Thaldar et al. (2025)	Рассматривается институциональная политика генеративного ИИ.	Анализируются формирование правил, раскрытие информации и академическая ответственность.	Политика не связана напрямую с портфелем проектов и способом их реализации.
Krijger et al. (2023)	Оценивается зрелость организационной этики ИИ.	Способности организации рассматриваются как многомерный профиль.	Не определены университетские точки допуска, проектные доказательства и решение о масштабе.
Авторская модель	Единицей управления является цифровая инициатива в портфеле университета.	Три контура соединены точками G0-G4, обязательными доказательствами и одним владельцем решения.	Модель остается концептуальной и требует экспертной и эмпирической валидации.

Примечание: составлено авторами по Pinho et al. (2025), Wu et al. (2024), Thaldar et al. (2025) и Krijger et al. (2023).

Исследовательский пробел, таким образом, состоит не в отсутствии многоуровневых схем. Он заключается в отсутствии операционализируемой мезоуровневой архитектуры, которая одновременно связывает: (а) портфельное решение о ценности и ресурсах; (б) выбор предиктивных и адаптивных практик; (в) пропорциональный контроль риска ИИ; (г) обязательные артефакты; (д) одного владельца окончательного решения на каждой стадии; (е) право продолжить, изменить, приостановить или вывести систему.

Проведенный обзор показывает, что исследовательский пробел связан не с отсутствием принципов или многоуровневых моделей, а с недостатком проверяемых механизмов, соединяющих портфель, проект и контроль в одном жизненном цикле.

Методология исследования

Дизайн исследования

Исследование выполнено как целевой интегративный обзор и концептуальное моделирование. Оно не заявляется как систематический обзор и не претендует на исчерпывающее покрытие всех публикаций. Такой статус выбран сознательно: цель состоит в синтезе разнородных научных работ, стандартов и официальных документов для построения операционной модели, а не в оценке эффекта одного вмешательства.

Логика исследования включала пять этапов: фиксацию исходного корпуса; тематическое дополнение; кодирование управленческих механизмов; сравнительное позиционирование близких моделей; проектирование и проверку внутренней согласованности трехконтурной архитектуры. Последнее означало проверку того, что каждой точке G0-G4 соответствуют входные доказательства, один владелец окончательного решения, разрешенные исходы и обратная связь.

Идентификация и отбор источников

Исходный корпус содержал 36 позиций. С 20 июля по 7 сентября 2026 года его дополнили целевым поиском и проверкой метаданных на платформах SpringerLink, ScienceDirect, Wiley Online Library, ACM Digital Library, MDPI и Frontiers, а также на официальных ресурсах ISO, NIST, OECD, UNESCO, EUR-Lex, «Әділет» и gov.kz. Использовались поиск по ключевым понятиям, просмотр списков литературы и последующих цитирований, а также проверка DOI на странице издателя. Запросы и каналы приведены в приложении А.

Дополнительный поиск и библиографическая проверка, завершенные 7 сентября 2026 года, дали 36 кандидатных записей. После удаления пяти дублетов или пар «препринт - окончательная статья» и исключения семи материалов с недостаточной связью с организационными механизмами были добавлены 24 позиции. Финальный корпус составил 60 источников: 43 научные публикации и монографии, 12 международных стандартов, рамочных и методических документов и 5 нормативных либо официальных источников Казахстана. Из 60 источников 49 (81,7 %) опубликованы в 2021-2026 годах. Тридцать позиций (50,0 % списка) представлены статьями 2021-2026 годов в рецензируемых изданиях, индексируемых в Scopus и/или Web of Science; стандарты и официальные документы в этот показатель не включались. Метаданные публикаций и активность DOI повторно проверены 7 сентября 2026 года.

Критериями включения были: прямая связь с цифровой трансформацией высшего образования, AI governance, гибридным или портфельным управлением; наличие описанной роли, процедуры, артефакта, риска, индикатора или механизма решения; опубликованная и библиографически проверяемая версия; применимость к сложной социотехнической организации. Исключались материалы, ограниченные характеристиками алгоритма, общими прогнозами или восприятием ChatGPT без организационной компоненты. Международные рамки включались по функциональной релевантности, а не как взаимозаменяемые нормативные режимы.

Кодирование и синтез

Единицей кодирования был управленческий механизм. Для каждого источника фиксировались контекст, уровень управления, объект контроля, субъект решения, стадия жизненного цикла, обязательный артефакт, категория риска, вид человеческого участия, показатель и функция в авторской модели. Сомнительные метаданные повторно сопоставлялись с официальной страницей издателя или государственного органа. Кодировочная форма применялась ко всем включенным позициям; при расхождении сведений приоритет отдавался записи издателя и активному DOI.

Сравнительный синтез выполнялся по шести критериям: организационный уровень; портфельное решение; способ выбора гибридной конфигурации проекта; наличие точек допуска и обязательных документов; владелец окончательного решения; мониторинг после внедрения. Матрица прослеживаемости «источник - элемент модели» в приложении Б показывает, какие группы источников обосновывают каждый элемент и в чем состоит авторская адаптация.

Внутренняя согласованность модели проверялась по четырем правилам: роли не должны противоречить друг другу; на каждой точке G0-G4 назначается один владелец окончательного решения; интенсивность контроля соответствует максимальному выявленному риску; сведения об эксплуатации возвращаются в портфельный цикл. Эмпирическая эффективность модели в данном исследовании не измерялась.

Синтез проводился в два прохода. На первом механизмы группировались индуктивно по их функции - стратегический выбор, проектное выполнение, контроль риска или обратная связь. На втором полученные группы сопоставлялись с последовательностью жизненного цикла инициативы. Элемент включался в итоговую архитектуру только тогда, когда для него можно было определить назначение, входное доказательство, ответственную роль и наблюдаемый результат. Общие этические принципы без такого перехода рассматривались как нормативный фон, но не как самостоятельный операционный элемент.

Для проверки прослеживаемости использовалось обратное сопоставление: каждый элемент таблиц 2-5 связывался с научным, рамочным или нормативным основанием, а затем проверялось, не приписана ли источнику функция, которой он прямо не выполняет. Поэтому NIST, ISO/IEC, COBIT, ITIL и EU AI Act не объединялись в одну «универсальную» рамку: в модели сохраняется различие между управлением риском, системой менеджмента, сервисными процессами и правовым ориентиром. Количественная оценка качества публикаций и межкодировочная надежность не рассчитывались; это ограничение учтено при формулировке выводов.

Результатом аналитического этапа считалась не частота упоминания темы, а управленческая пригодность механизма. Например, требование прозрачности включалось в модель через паспорт данных или модели, журнал решения и критерий допуска; требование человеческого контроля - через роль, точку вмешательства и доказательство способности отменить результат. Такой переход от принципа к проверяемому действию служил главным правилом концептуального моделирования.

В совокупности методический дизайн обеспечивает прослеживаемость перехода от источника к управленческому механизму и далее к конкретному элементу модели, не подменяя концептуальный синтез утверждением об эмпирически доказанной эффективности.

Результаты исследования

Принципы интеграции

Синтез позволил выделить шесть принципов: стратегическое соответствие, сквозная подотчетность, пропорциональность контроля, содержательный контроль со стороны человека, прослеживаемость решений и замкнутая обратная связь. Они различают модель от формального совмещения стандартов. Международные рамки включаются только в той точке, где их функция соответствует конкретному решению: например, риск-картирование - в G1, доказательство готовности пилота - в G2, а мониторинг инцидентов и дрейфа - в G4.

Три взаимозависимых контура

Стратегический контур определяет институциональный смысл инициативы. Здесь устанавливаются допустимые области применения ИИ, готовность организации к риску, место инициативы в портфеле, финансирование, ключевые показатели и владелец выгод. Коллегиальный орган может участвовать в обсуждении, однако в паспорте точки решения указывается один владелец окончательного решения - например, ректор, проректор по цифровой трансформации или уполномоченный председатель портфельного комитета.

Проектный контур преобразует стратегический мандат в продукт или сервис. Предиктивные практики применяются там, где критичны бюджет, закупка, архитектурная интеграция и обязательные требования; адаптивные - при уточнении пользовательского сценария, интерфейса, модели и критериев приемки. Иными словами, конфигурация проекта подбирается по заранее установленным основаниям, а не складывается из случайного набора методов.

Контрольный контур встраивает AI governance в жизненный цикл. Он классифицирует риск, проверяет происхождение и допустимость данных, объяснимость, справедливость, конфиденциальность, кибербезопасность, академические последствия и человеческий контроль. Его выходом может быть одобрение, условное одобрение, требование переработки либо отрицательное заключение. Для высокорискового сценария контрольный контур обладает правом обязательной эскалации.

Назначение, решения и связь каждого контура с жизненным циклом инициативы сведены в единую операционную схему (Таблица 2).

Таблица 2

Операционализация трех контуров управления

Контур	Назначение	Ключевые решения и доказательства	Связь с жизненным циклом
Стратегический	Контур связывает инициативу с миссией, ресурсами и допустимым уровнем риска.	Он утверждает ценность, финансирование, показатели и владельца выгод.	Решение G0 открывает инициативу, а сведения G4 возвращаются в портфель.
Проектный	Контур преобразует мандат в продукт или сервис с учетом требований и класса риска.	Он обосновывает сочетание предиктивных и адаптивных практик, ведет пилот и фиксирует приемку.	Контур действует на G1-G3 и инициирует эскалацию существенных изменений.
Контрольный	Контур проверяет допустимость данных, модели, человеческого контроля и эксплуатации.	Он формирует оценку риска, заключение, условия допуска, журнал решений и план мониторинга.	Контур участвует в G1-G4 и запускает повторную оценку при значимых изменениях.

Примечание: разработано авторами.

Риск-адаптированная классификация

Риск оценивается по шести измерениям: чувствительность данных; влияние на человека; степень автоматизации; обратимость последствий; объяснимость; правовые и академические последствия. Пока веса и пороги не валидированы, применяется консервативное правило максимума: итоговый класс не может быть ниже наивысшего уровня, установленного хотя бы по одному измерению. Это предотвращает компенсацию критического риска несколькими низкими оценками.

Уровни риска, минимальная интенсивность контроля и правила принятия решений сопоставлены в риск-адаптированной матрице (Таблица 3).

Таблица 3

Критерии уровней риска и соответствующий контроль

Уровень	Комбинация признаков	Минимальный контроль	Правило решения
Низкий	Система выполняет вспомогательную функцию, не использует чувствительные данные, не заменяет решение человека, а последствия легко обратимы.	Проводятся краткая оценка, локальный допуск и регистрация использования и инцидентов.	Если хотя бы одно измерение достигает среднего порога, класс риска пересматривается.
Средний	Система косвенно влияет на результат, использует персональные данные или ограниченную автоматизацию, а последствия в основном обратимы.	Требуются полная оценка риска, пилот, план человеческого контроля и периодический мониторинг.	Масштабирование допускается после подтверждения выполнения установленных условий.
Высокий	Система влияет на прием, оценивание, дисциплинарные или правовые решения либо использует чувствительные или биометрические данные с труднообратимыми последствиями.	Требуются независимая экспертиза, содержательный человеческий контроль, усиленный аудит и право остановки.	При противоречии закону, правам или безопасности принимается отказ; остаточный риск подлежит эскалации.

Примечание: авторский синтез NIST (2023, 2024), ISO (2023a, 2023b), Regulation (EU) 2024/1689 (2024) и Miao и Holmes (2023).

EU AI Act используется здесь как сравнительный международный ориентир риск-классификации. Юридическая допустимость в Казахстане определяется национальным законодательством и локальными актами университета; сходство терминов не означает автоматического переноса правового режима Европейского союза.

Паспорт точек G0-G4

Для каждой точки G0-G4 определены ключевой вопрос, обязательные доказательства, допустимые исходы и владелец окончательного решения (Таблица 4).

Таблица 4

Паспорт точек принятия решений G0-G4

Точка и ключевой вопрос	**Обязательные доказательства**	**Допустимые исходы**	**Владелец окончательного решения**
G0. Соответствует ли инициатива стратегии и имеет ли она измеримую ценность?	Паспорт инициативы, карта выгод и назначенный владелец выгод.	Инициатива принимается, возвращается на доработку или отклоняется.	Уполномоченный владелец цифрового портфеля.
G1. Каков максимальный риск и какая конфигурация проекта допустима?	Профиль риска, паспорт данных, карта требований и обоснование выбранного сочетания методов.	Конфигурация утверждается, утверждается условно, переклассифицируется или возвращается.	Председатель комитета по рискам ИИ.
G2. Является ли пилот законным, безопасным и контролируемым?	Результаты тестов, необходимая правовая оценка, план человеческого контроля, паспорта модели и данных.	Пилот разрешается, допускается с условиями или останавливается.	Уполномоченный владелец контрольной функции.
G3. Достаточны ли результаты пилота для масштабирования?	Отчет пилота, показатели, пользовательская приемка, аудит и реестр невыполненных условий.	Решение предусматривает масштабирование, повтор пилота или закрытие инициативы.	Спонсор инициативы.
G4. Остается ли система полезной, безопасной и соответствующей требованиям?	Данные мониторинга, инциденты, дрейф, жалобы и повторная оценка выгод и риска.	Система продолжает работу, изменяется, временно приостанавливается или выводится.	Владелец сервиса.

Примечание: разработано авторами. Конкретные должности адаптируются к структуре университета, но принцип одного владельца окончательного решения сохраняется.

Условное одобрение не сводится к устной оговорке. В записи указываются условие, измеримое доказательство его выполнения, ответственный исполнитель, срок, точка повторного рассмотрения и автоматическое последствие невыполнения. Спорное решение по высокорисковой инициативе передается ректору или иному органу, чьи полномочия закреплены локальным актом.

Распределение ответственности и границы полномочий

Матрица распределения ответственности RACI используется для разделения четырех функций: подготовки доказательств, принятия окончательного решения, консультирования и информирования. На каждой точке допуска несколько подразделений могут готовить материалы и давать заключения, однако роль, принимающая окончательное решение, остается единственной. Такое правило предотвращает ситуацию, когда коллегиальное обсуждение размывает персональную подотчетность.

На G0 проектный офис или портфельный аналитик готовит обоснование, а владелец цифрового портфеля принимает решение. На G1 специалисты по рискам, владелец данных и

руководитель проекта формируют доказательства для председателя комитета по рискам ИИ. На G2 проектная команда и контрольные эксперты подтверждают готовность пилота, после чего уполномоченный владелец контрольной функции выносит решение. По итогам пилота на G3 окончательное решение принимает спонсор инициативы, а на G4 - владелец сервиса, опирающийся на данные мониторинга и заключения профильных подразделений. Заинтересованные пользователи и органы управления информируются в объеме, установленном локальным регламентом.

Контроль со стороны человека и содержательный человеческий контроль

Контроль со стороны человека (human oversight) означает организационно и технически обеспеченную возможность наблюдать работу системы, распознавать отклонение и вмешиваться. Содержательный контроль со стороны человека (meaningful human control) предъявляет более сильное требование: человек должен понимать релевантную логику и ограничения, иметь реальную возможность изменить или отклонить результат и нести установленную ответственность за решение. Поэтому формальное присутствие оператора или кнопки остановки недостаточно (Santoni de Sio & van den Hoven, 2018).

Первый уровень контроля обязателен как минимум для среднерисковых сценариев. Содержательный контроль требуется, когда результат влияет на прием, оценивание, дисциплинарный процесс, доступ к существенной услуге или иное решение с труднообратимыми последствиями. Доказательствами служат заранее определенная точка вмешательства, понятные полномочия, обучение оператора, регистрация отмен и периодическая проверка фактической способности контролировать систему.

Визуальная архитектура модели

Взаимосвязь трех контуров, пяти точек принятия решений и обратная связь от эксплуатации к портфелю показаны в архитектуре модели (Рисунок 1).

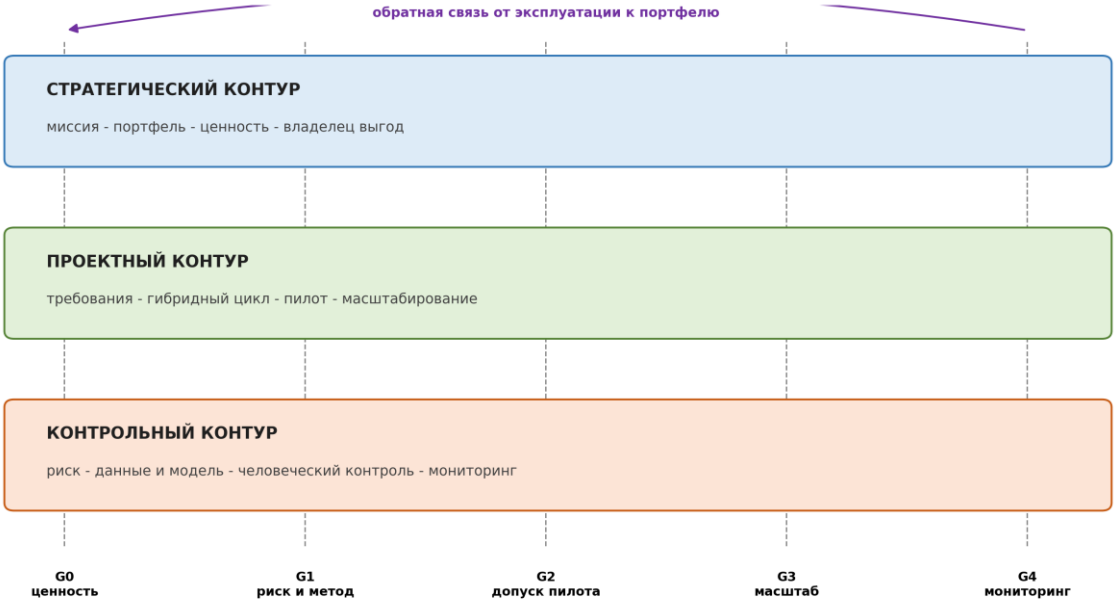

Рисунок 1

Трехконтурная модель AI governance и гибридного управления проектами с точками G0-G4

Примечание: *разработано авторами. G4 возвращает сведения об эксплуатации и риске в портфельный цикл.*

Профиль зрелости S-P-C

Шкала S-P-C оценивает стратегический (S), проектный (P) и контрольный (C) контуры раздельно. Уровни 0, 1, 2 и 3 не объединяются: 0 означает отсутствие механизма и

доказательства; 1 - эпизодическую, неустойчивую практику; 2 - утвержденную, регулярно выполняемую и документируемую процедуру; 3 - измеряемую, независимо проверяемую и адаптируемую практику.

Раздельные уровни зрелости стратегического, проектного и контрольного контуров представлены в профиле S-P-C (Таблица 5).

Таблица 5

Раздельный профиль зрелости стратегического, проектного и контрольного контуров

Контур	Уровень 0 - отсутствует	Уровень 1 - эпизодический	Уровень 2 - управляемый	Уровень 3 - адаптивный
Стратегический (S)	Орган управления, реестр инициатив, владелец выгод и единая политика ИИ отсутствуют.	Решения принимаются ситуативно, а владельцы выгод назначаются выборочно.	Орган, регламент, реестр и единая политика действуют для каждой инициативы.	Результаты G4, аудит и измерение выгод регулярно меняют приоритеты и политику.
Проектный (P)	Способ реализации не обоснован, а проектные паспорта, журналы и критерии приемки отсутствуют.	Метод зависит от руководителя, документы создаются выборочно, а пилоты проводятся нерегулярно.	Критерии выбора метода, обязательные документы и условия входа и выхода утверждены.	Данные проектов используются для изменения метода, ресурсов и требований к доказательствам.
Контрольный (C)	Классификация риска, человеческий контроль, мониторинг и аудит не определены.	Проверки проводятся выборочно или после инцидента и зависят от конкретного оператора.	Риск оценивается до пилота, роли закреплены, а план мониторинга и журнал инцидентов действуют.	Способность человека вмешиваться проверяется, а риск и контроль пересматриваются по событиям и тенденциям.

Примечание: уровень присваивается только при наличии проверяемого доказательства; значения S, P и C не объединяются в единый индекс до валидации весов.

Оценка присваивается только при наличии проверяемого доказательства. Отсутствующие данные обозначаются как «не оценено», а не автоматически как 0. Медиана рассчитывается отдельно для S, P и C; единый интегральный балл без валидированных весов не публикуется. При двух и более оценщиках фиксируются согласие, основания расхождения и процедура согласования.

Полученные результаты формируют единую операционную логику: риск определяет глубину проверки, доказательства служат основанием решения, а данные эксплуатации возвращаются в портфельный цикл.

Обсуждение

Научный вклад и границы новизны

Предложенная архитектура не претендует на первенство в многоуровневом управлении ИИ: подобная претензия противоречила бы модели Pinho et al. (2025) и другим работам, соединяющим организационные уровни. Ее новизна уже и конкретнее. Цифровой портфель, гибридная конфигурация проекта и контроль ИИ соединяются через G0-G4, обязательные артефакты, единственного владельца окончательного решения и заранее определенные исходы.

По отношению к NIST AI RMF модель указывает организационное место функций Govern, Map, Measure и Manage. По отношению к ISO/IEC 42001 она переводит требования

системы менеджмента на уровень портфеля и отдельной инициативы. COBIT и ITIL дают процессную и сервисную логику и помогают распределить ответственность, а трехконтурная архитектура дополняет их академическими рисками и выбором конфигурации проекта в зависимости от риска. Поэтому модель не заменяет международные рамки, а согласует их применение в университетском контексте.

Для гибридного управления проектами предложен иной критерий настройки. Помимо неопределенности требований и технической сложности учитываются чувствительность данных, степень автоматизации, обратимость последствий и влияние на права. Такой подход не позволяет использовать скорость итераций как основание для отсрочки контроля: проверка начинается до пилота и усиливается вместе с риском.

Сопоставление с близкими моделями уточняет масштаб вклада. Pinho et al. (2025) убедительно показывают необходимость связи макро-, мезо- и микроуровней, но оставляют открытым вопрос о том, как конкретная инициатива проходит от портфельного замысла до вывода из эксплуатации. Krijger et al. (2023) предлагают многомерную оценку зрелости, тогда как S-P-C сознательно не сводит различия между контурами к одному баллу. В результате университет может увидеть, например, сильную проектную дисциплину при слабом контроле ИИ и не маскировать этот разрыв средней оценкой.

Еще одно следствие состоит в изменении роли документов. Паспорт данных, оценка воздействия или отчет пилота в модели не являются архивными приложениями: они служат основаниями конкретного решения и имеют установленного получателя. Тем самым прослеживаемость связывается с полномочием. Если документ не меняет исход точки допуска и не позволяет восстановить основание решения, его наличие само по себе не свидетельствует о зрелом управлении.

Национальная применимость

Для университетов Казахстана модель может служить основой локального регламента, но не готовым универсальным шаблоном. Должность владельца окончательного решения зависит от устава, распределения полномочий и размера организации. Малый университет может объединить несколько функций в одном органе, но несовместимые роли требуют независимой проверки. В крупном университете могут действовать отдельные портфельный, архитектурный, этический и риск-комитеты; паспорта G0-G4 в таком случае должны устранять дублирование решений.

Закон об искусственном интеллекте и национальные концепции создают нормативный фон, однако дальнейшие подзаконные и отраслевые требования могут изменить конкретные процедуры. Поэтому G4 включает регуляторный триггер: существенное изменение права, поставщика, модели, данных или сценария применения автоматически запускает повторную оценку.

При внедрении возможны две противоположные ошибки. Первая - создание дополнительного комитета для каждой точки, из-за чего решения дублируются и замедляются. Вторая - формальное объединение всех полномочий у одного руководителя без независимой проверки высокорисковых сценариев. Предлагаемая RACI-логика не требует одинаковой организационной схемы для всех вузов, но требует видимого разделения подготовки доказательств, консультации, независимой проверки и окончательного решения. Для низкого риска эти действия могут выполняться в упрощенном порядке; высокий риск требует документированной эскалации.

Практическая ценность модели поэтому зависит не от количества заполненных форм, а от качества порогов. Слишком низкие пороги перегружают контрольный контур и стимулируют обход процедур; слишком высокие оставляют значимые академические последствия без ранней проверки. На пилотном этапе университету следует сопоставить класс риска с фактической длительностью рассмотрения, числом условных одобрений, поздними доработками и инцидентами, а затем пересмотреть пороги на основе этих данных.

Проверяемые исследовательские положения

Первое исследовательское положение (P1) предполагает, что после введения G0 увеличится доля инициатив с назначенным владельцем выгод и измеримой ценностью. Наличие G0 выступает независимой переменной, а доля инициатив с картой выгод и назначенным владельцем - зависимой переменной. Проверка проводится на уровне инициативы и портфеля посредством сопоставления документов и интервью до и после введения G0 с учетом смены руководства и исходной зрелости проектного офиса.

Второе исследовательское положение (P2) связывает проведение оценки риска до пилота с уменьшением числа поздних критических доработок. Независимой переменной является наличие оценки до G2, а зависимыми переменными - поздние дефекты, стоимость доработки и инциденты. Для проверки сопоставляются журналы рисков и изменений ИИ-пилотов с учетом класса риска и сложности интеграции.

Третье исследовательское положение (P3) предполагает, что документированная гибридная конфигурация, выбранная с учетом риска, связана с более устойчивым балансом срока, бюджета, приемки и соблюдения требований. Единицей анализа выступает проект или релиз, а проверка опирается на межкейсовое сопоставление и прослеживание процесса с учетом опыта команды, масштаба инициативы и зависимости от внешнего поставщика.

Для причинного вывода необходимы продольный или квазиэкспериментальный дизайн, сопоставимые группы и контроль исходной зрелости. В текущей статье P1-P3 представляют теоретически обоснованные, но непроверенные положения.

Интерпретация P1-P3 требует учитывать альтернативные объяснения. Рост доли инициатив с владельцем выгод может быть связан не только с G0, но и с обновлением руководства или проектного офиса. Снижение поздних доработок может объясняться меньшей сложностью пилота, а соблюдение сроков - опытом команды или стабильностью поставщика. Поэтому будущая проверка должна фиксировать исходную зрелость S-P-C, класс риска, размер инициативы, тип данных, зависимость от внешнего поставщика и организационные изменения.

Наиболее реалистичен поэтапный дизайн: экспертная проверка содержательной валидности, пилот в нескольких инициативах, межкейсовое сопоставление и последующее наблюдение после G4. Качественные интервью помогут выявить неформальные обходы и конфликты полномочий, а журналы решений, изменений и инцидентов дадут количественные показатели. Только после такой проверки можно обсуждать веса зрелости или нормативные пороги для разных типов университетов.

Обсуждение подтверждает применимость модели как проверяемого проекта локального регламента, но не как универсального стандарта, эффективность которого уже установлена.

Ограничения исследования

Во-первых, модель построена посредством целевого интегративного обзора, а не исчерпывающего систематического поиска. Финальный корпус обеспечивает тематическую и функциональную широту, но не гарантирует включения всех публикаций. Для последующей проверки следует выполнить независимый поиск в Scopus, Web of Science и ERIC с сохранением полного журнала результатов и межэкспертным отбором.

Во-вторых, кодирование и синтез выполнены в рамках концептуальной работы; межкодировочная надежность не оценивалась. Матрица прослеживаемости повышает прозрачность, но не заменяет экспертную проверку. В-третьих, S-P-C пока является диагностической, а не рейтинговой шкалой. Ее содержательная валидность, надежность и чувствительность к изменениям должны быть проверены.

В-четвертых, роли и полномочия представлены функционально. Их юридическое закрепление зависит от национального права, устава и локальных актов конкретного вуза. EU AI Act используется только как сравнительный ориентир. В-пятых, развитие генеративных и агентных систем может изменить риск-профиль быстрее, чем обновляются организационные процедуры; это ограничение частично учитывается событийным характером G4.

Указанные ограничения задают границы интерпретации: предложенная архитектура должна пройти экспертную оценку, пилотирование и межорганизационное сопоставление до нормативного закрепления.

Заключение

Исследование предлагает трехконтурную архитектуру управления цифровой трансформацией университета, в которой стратегия, проектное выполнение и контроль ИИ не существуют как параллельные системы. Они соединены точками G0-G4, общими доказательствами, одним владельцем окончательного решения и обратной связью от эксплуатации к портфелю.

Научный вклад состоит не в заявлении новой многоуровневости, а в операционализации мезоуровневой связки «портфель - проект - контроль ИИ». Практический результат представлен классификацией риска, паспортами G0-G4, RACI-матрицей, правилами условного одобрения, разграничением двух уровней человеческого контроля и раздельным профилем зрелости S-P-C.

До эмпирической проверки модель следует использовать как проект регламента и инструмент организационного дизайна, а не как доказанный стандарт результативности. Научным организациям рекомендуется сначала провести экспертную оценку ролей, артефактов и порогов риска, затем апробировать модель на ограниченном числе инициатив и лишь после этого включать ее в локальные акты. Следующий этап исследования - пилотирование в университетах Казахстана и проверка P1-P3 на сопоставимых инициативах.

Для практического запуска достаточно минимального комплекта: реестра инициатив, карты выгод, классификации риска, паспортов G0-G4, RACI-матрицы, записи условного одобрения и журнала мониторинга. Однако состав документов следует соотносить с риском, чтобы контроль не превращался в одинаковую бюрократическую нагрузку для всех проектов. Научная перспектива связана с проверкой содержательной валидности S-P-C, согласованности оценщиков и способности модели объяснять различия в поздних доработках, инцидентах и достижении выгод.

Декларации

Финансирование. Исследование не получало специального финансирования.

Конфликт интересов. Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов.

Доступность данных и материалов. Все материалы концептуального синтеза, поисковые запросы и матрица прослеживаемости представлены в статье и приложениях.

Этика. Исследование основано на опубликованных и официальных источниках, не включает участников, персональные данные или вмешательство; отдельное одобрение комитета по этике не требовалось.

Вклад авторов (CRediT). А.М. Анартаева: концептуализация, методология, визуализация, подготовка первоначального текста. А.Б. Кошербаева: научное руководство, валидация, рецензирование и редактирование. Авторы одобрили итоговую версию рукописи и несут ответственность за ее содержание.

Использование инструментов генеративного ИИ. При редакционной подготовке рукописи генеративный инструмент применялся для языкового редактирования и технической проверки структуры. Авторы самостоятельно проверили источники и научные положения и несут ответственность за окончательный текст.

Приложение А. Поисковый протокол и журнал отбора

Цель приложения - обеспечить воспроизводимость тематического поиска без присвоения обзору статуса систематического. Последний поиск и проверка нормативных источников выполнены 7 сентября 2026 года. Поиск охватывал пять блоков. Для цифровой трансформации вуза использовалась комбинация терминов «digital transformation» или «digital governance» с «higher education» или «university» на платформах SpringerLink, ScienceDirect, Wiley и MDPI.

Блок управления искусственным интеллектом сочетал «AI governance» или «responsible AI governance» с университетским контекстом и проверялся также в Frontiers и ACM Digital Library. По гибридному управлению сопоставлялись термины «hybrid project management», «Agile-Stage-Gate» и «tailoring», а по риску - «AI risk management», «human oversight» и «meaningful human control». Национальный поиск объединял термины искусственного интеллекта и цифровизации с высшим образованием и Казахстаном на ресурсах «Әділет», gov.kz и Министерства науки и высшего образования.

Для каждой кандидатной записи фиксировались полное библиографическое описание, DOI или URL, тип документа, тематический блок, выявленный управленческий механизм, решение о включении или исключении, его основание, связанный элемент модели и дата проверки. Дублетом считалась одна работа в разных форматах; при наличии окончательной рецензируемой статьи препринт исключался. Поисковый синтаксис адаптировался к интерфейсу каждой платформы.

Приложение Б. Прослеживаемость источников и элементов модели

Стратегический мандат и портфельный выбор опираются на исследования цифровой трансформации и портфельного управления, а также на рамки OECD и COBIT (Hanelt et al., 2021; Laufer et al., 2025; Martinsuo, 2013; OECD, 2020; Vial, 2019). Выбор гибридной конфигурации основан на работах Boehm and Turner (2004), Cooper and Sommer (2016), Reiff and Schlegel (2022) и Székely et al. (2025), но в авторской модели дополнен классом риска искусственного интеллекта. Классификация риска и точки G1-G2 связаны с NIST, ISO/IEC, сравнительным ориентиром EU AI Act и исследованиями организационного управления ИИ; точки G3-G4 используют доказательства пилота, мониторинг, аудит и сервисную логику ITIL.

Документация данных и моделей опирается на Gebru et al. (2021) и Raji et al. (2020), а разграничение обычного и содержательного человеческого контроля - на Santoni de Sio and van den Hoven (2018). Университетская специфика обоснована исследованиями политик, образовательного применения и институционального управления ИИ, включая An et al. (2025), Bacalso et al. (2026), Chan (2023), Crompton and Burke (2023), Lim et al. (2023), Pinho et al. (2025), Temper et al. (2025), Thaldar et al. (2025) и Wu et al. (2024). Национальная адаптация использует концепции Республики Казахстан, Закон об искусственном интеллекте и официальные материалы Министерства науки и высшего образования. Такое сопоставление фиксирует функцию источника и не означает прямого заимствования авторской архитектуры.

References:

Alfiras, M. I. I., Emran, A. Q., & Mohamed, A. M. (2025). Ethics and governance of generative AI in education: A systematic review on responsible adoption. *Discover Education, 5*(1), Article 37. https://doi.org/10.1007/s44217-025-01051-y

An, Y., Yu, J. H., & James, S. (2025). Investigating the higher education institutions' guidelines and policies regarding the use of generative AI in teaching, learning, research, and administration. *International Journal of Educational Technology in Higher Education, 22*, 10. https://doi.org/10.1186/s41239-025-00507-3

Antonopoulou, K., Begkos, C., & Zhu, Z. (2023). Staying afloat amidst extreme uncertainty: A case study of digital transformation in higher education. *Technological Forecasting and Social Change*, *192*, 122603. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122603

AXELOS. (2019). *ITIL foundation: ITIL 4 edition.* TSO.

Bacalso, F. D., Villamor, F. E., Paclipan, C. P., Orquia, C. J. B., Rendon, I. P., Albiso, A. T., & Himang, C. M. (2026). Institutional approaches to generative AI management in higher education: A systematic review. *Frontiers in Education*, *11*, 1814426. https://doi.org/10.3389/feduc.2026.1814426

Batool, A., Zowghi, D., & Bano, M. (2025). AI governance: A systematic literature review. *AI and Ethics*, *5*, 3265-3279. https://doi.org/10.1007/s43681-024-00653-w

Birkstedt, T., Minkkinen, M., Tandon, A., & Mäntymäki, M. (2023). AI governance: Themes, knowledge gaps and future agendas. *Internet Research*, *33*(7), 133-167. https://doi.org/10.1108/INTR-01-2022-0042

Boehm, B., & Turner, R. (2004). *Balancing agility and discipline: A guide for the perplexed*. Addison-Wesley.

Carmo, J. E. S., Lacerda, D. P., Klingenberg, C. O., & Piran, F. A. S. (2025). Digital transformation in the management of higher education institutions. *Sustainable Futures*, *9*, 100692. https://doi.org/10.1016/j.sftr.2025.100692

Castro Benavides, L. M., Tamayo Arias, J. A., Arango Serna, M. D., Branch Bedoya, J. W., & Burgos, D. (2020). Digital transformation in higher education institutions: A systematic literature review. *Sensors*, *20*(11), 3291. https://doi.org/10.3390/s20113291

Chan, C. K. Y. (2023). A comprehensive AI policy education framework for university teaching and learning. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, *20*, 38. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00408-3

Cooper, R. G., & Sommer, A. F. (2016). The Agile-Stage-Gate hybrid model: A promising new approach and a new research opportunity. *Journal of Product Innovation Management*, *33*(5), 513-526. https://doi.org/10.1111/jpim.12314

Crompton, H., & Burke, D. (2023). Artificial intelligence in higher education: The state of the field. *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, *20*, Article 22. https://doi.org/10.1186/s41239-023-00392-8

Erhardt, C., Kullenberg, H., Grigoriadis, A., Kumar, A., Christidis, N., & Christidis, M. (2025). From policy to practice: The regulation and implementation of generative AI in Swedish higher education institutes. *International Journal for Educational Integrity*, *21*, 21. https://doi.org/10.1007/s40979-025-00195-6

Funa, A. A., & Gabay, R. A. E. (2025). Policy guidelines and recommendations on AI use in teaching and learning: A meta-synthesis study. *Social Sciences & Humanities Open*, *11*, 101221. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101221

Gebru, T., Morgenstern, J., Vecchione, B., Wortman Vaughan, J., Wallach, H., Daumé, H., III, & Crawford, K. (2021). Datasheets for datasets. *Communications of the ACM*, *64*(12), 86-92. https://doi.org/10.1145/3458723

Habib, M. (2023). Digital transformation strategy for developing higher education in conflict-affected societies. *Social Sciences & Humanities Open*, *8*(1), 100627. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2023.100627

Hanelt, A., Bohnsack, R., Marz, D., & Antunes Marante, C. (2021). A systematic review of the literature on digital transformation: Insights and implications for strategy and organizational change. *Journal of Management Studies*, *58*(5), 1159-1197. https://doi.org/10.1111/joms.12639

High-Level Expert Group on Artificial Intelligence. (2019). *Ethics guidelines for trustworthy AI*. European Commission. https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/ethics-guidelines-trustworthy-ai

International Organization for Standardization. (2023a). *Information technology — Artificial intelligence — Guidance on risk management* (ISO/IEC Standard No. 23894:2023). https://www.iso.org/standard/77304.html

International Organization for Standardization. (2023b). *Information technology — Artificial intelligence — Management system* (ISO/IEC Standard No. 42001:2023). https://www.iso.org/standard/42001

ISACA. (2018). *COBIT 2019 framework: Governance and management objectives*. https://www.isaca.org/resources/cobit

Jiang, Y., Xie, L., & Cao, X. (2025). Exploring the effectiveness of institutional policies and regulations for generative AI usage in higher education. *Higher Education Quarterly*, *79*(4), e70054. https://doi.org/10.1111/hequ.70054

Kerzner, H. (2022). *Project management: A systems approach to planning, scheduling, and controlling (13th ed.)*. Wiley.

Khairullah, S. A., Harris, S., Hadi, H. J., Sandhu, R. A., Ahmad, N., & Alshara, M. A. (2025). Implementing artificial intelligence in academic and administrative processes through responsible strategic leadership in the higher education institutions. *Frontiers in Education*, *10*, 1548104. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1548104

Krijger, J., Thuis, T., de Ruiter, M., Ligthart, E., & Broekman, I. (2023). The AI ethics maturity model: A holistic approach to advancing ethical data science in organizations. *AI and Ethics*, *3*, 355-367. https://doi.org/10.1007/s43681-022-00228-7

Laufer, M., Deacon, B., Mende, M. A., & Schäfer, L. O. (2025). Leading with trust: How university leaders can foster innovation with educational technology through organizational trust. *Innovative Higher Education*, *50*, 303-327. https://doi.org/10.1007/s10755-024-09733-5

Lim, W. M., Gunasekara, A., Pallant, J. L., Pallant, J. I., & Pechenkina, E. (2023). Generative AI and the future of education: Ragnarök or reformation? A paradoxical perspective from management educators. *The International Journal of Management Education*, *21*(2), 100790. https://doi.org/10.1016/j.ijme.2023.100790

Mäntymäki, M., Minkkinen, M., Birkstedt, T., & Viljanen, M. (2022). Defining organizational AI governance. *AI and Ethics*, *2*, 603-609. https://doi.org/10.1007/s43681-022-00143-x

Martinsuo, M. (2013). Project portfolio management in practice and in context. *International Journal of Project Management*, *31*(6), 794-803. https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2012.10.013

Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO. https://doi.org/10.54675/EWZM9535

Miao, F., Holmes, W., Huang, R., & Zhang, H. (2021). *AI and education: Guidance for policy-makers*. UNESCO. https://doi.org/10.54675/PCSP7350

Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. (2025a, October 14). *Brifing: realizatsiya programmy «AI-Sana» i podgotovka kadrov v sfere iskusstvennogo intellekta [Briefing: Implementation of the AI-Sana programme and training of artificial intelligence specialists]*. Gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/1086024?lang=ru

Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. (2025b, October 14). *Kazakhstan ukreplyaet pozitsii v mirovom akademicheskom soobshchestve: iskusstvennyi intellekt, innovatsii i mezhdunarodnoe partnerstvo [Kazakhstan strengthens its position in the global academic community: Artificial intelligence, innovation, and international partnership]*. Gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/sci/press/news/details/1086292?lang=ru

Mökander, J., & Floridi, L. (2023). Operationalising AI governance through ethics-based auditing: An industry case study. *AI and Ethics, 3*, 451-468. https://doi.org/10.1007/s43681-022-00171-7

Mukul, E., & Büyüközkan, G. (2023). Digital transformation in education: A systematic review of education 4.0. *Technological Forecasting and Social Change, 194*, 122664. https://doi.org/10.1016/j.techfore.2023.122664

Nadkarni, S., & Prügl, R. (2021). Digital transformation: A review, synthesis and opportunities for future research. *Management Review Quarterly, 71*, 233-341. https://doi.org/10.1007/s11301-020-00185-7

National Institute of Standards and Technology. (2023). *Artificial intelligence risk management framework (AI RMF 1.0)* (NIST AI 100-1). U.S. Department of Commerce. https://doi.org/10.6028/NIST.AI.100-1

National Institute of Standards and Technology. (2024). *Artificial intelligence risk management framework: Generative artificial intelligence profile* (NIST AI 600-1). U.S. Department of Commerce. https://doi.org/10.6028/NIST.AI.600-1

OECD. (2020). *The OECD digital government policy framework: Six dimensions of a digital government* (OECD Public Governance Policy Papers No. 2). OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/f64fed2a-en

OECD. (2024). *Recommendation of the Council on Artificial Intelligence* (OECD/LEGAL/0449). https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449

Papagiannidis, E., Enholm, I. M., Dremel, C., Mikalef, P., & Krogstie, J. (2023). Toward AI governance: Identifying best practices and potential barriers and outcomes. *Information Systems Frontiers*, *25*, 123-141. https://doi.org/10.1007/s10796-022-10251-y

Papagiannidis, E., Mikalef, P., & Conboy, K. (2025). Responsible artificial intelligence governance: A review and research framework. *The Journal of Strategic Information Systems*, *34*(2), 101885. https://doi.org/10.1016/j.jsis.2024.101885

Parker, L., Loper, A. J., Hayes, J., Karakas, A., White, S., & Hallman, H. (2025). Comparative analysis of artificial intelligence policies in universities across five countries. *Discover Computing*, *28*, 267. https://doi.org/10.1007/s10791-025-09745-5

Pinho, I., Costa, A. P., & Pinho, C. (2025). Generative AI governance model in educational research. *Frontiers in Education*, *10*, 1594343. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1594343

Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. (2023, March 28). *Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v Respublike Kazakhstan na 2023-2029 gody [On approval of the Concept for the development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029]* (Postanovlenie No. 248). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248

Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. (2024, July 24). *Ob utverzhdenii Kontseptsii razvitiya iskusstvennogo intellekta na 2024-2029 gody [On approval of the Concept for the development of artificial intelligence for 2024-2029]* (Postanovlenie No. 592). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000592

Raji, I. D., Smart, A., White, R. N., Mitchell, M., Gebru, T., Hutchinson, B., Smith-Loud, J., Theron, D., & Barnes, P. (2020). Closing the AI accountability gap: Defining an end-to-end framework for internal algorithmic auditing. In *Proceedings of the 2020 Conference on Fairness, Accountability, and Transparency* (pp. 33-44). Association for Computing Machinery. https://doi.org/10.1145/3351095.3372873

Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence. (2024). Official Journal of the European Union, L, 2024/1689. https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj

Reiff, J., & Schlegel, D. (2022). Hybrid project management: A systematic literature review. *International Journal of Information Systems and Project Management*, *10*(2), 45-63. https://doi.org/10.12821/ijispm100203

Respublika Kazakhstan. (2025, November 17). *Ob iskusstvennom intellekte [On artificial intelligence]* (Zakon No. 230-VIII ZRK). Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2500000230

Santoni de Sio, F., & van den Hoven, J. (2018). Meaningful human control over autonomous systems: A philosophical account. *Frontiers in Robotics and AI*, *5*, 15. https://doi.org/10.3389/frobt.2018.00015

Southworth, J., Migliaccio, K., Glover, J., Glover, J. N., Reed, D., McCarty, C., Brendemuhl, J., & Thomas, A. (2023). Developing a model for AI across the curriculum: Transforming the higher education landscape via innovation in AI literacy. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, *4*, 100127. https://doi.org/10.1016/j.caeai.2023.100127

Székely, B., Erdeiné Késmárki-Gally, S., & Lakner, Z. (2025). Hybrid project management: Scoping review. *Project Leadership and Society*, *6*, 100182. https://doi.org/10.1016/j.plas.2025.100182

Temper, M., Tjoa, S., & David, L. (2025). Higher Education Act for AI (HEAT-AI): A framework to regulate the usage of AI in higher education institutions. *Frontiers in Education*, *10*, 1505370. https://doi.org/10.3389/feduc.2025.1505370

Thaldar, D., Botes, M., Badru, A., Chenia, H. Y., Duma, S., Dlamini, S. B., Amin, N., Hugo, W., Govender, R., Bruce-Brand, J., Vosloo, A., Koorbanally, N. A., & Chuturgoon, A. (2025). Generative AI governance in higher education: A case study from Africa. *Frontiers in Political Science*, *7*, 1666661. https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1666661

Tong, A., Zainol, Z., Chong, T. S., & Renganathan, K. (2025). AI governance on young consumers in higher education: A content analysis of policies for generative AI. *Young Consumers*, *26*(5), 865-885. https://doi.org/10.1108/YC-10-2024-2303

Vial, G. (2019). Understanding digital transformation: A review and a research agenda. *The Journal of Strategic Information Systems*, *28*(2), 118-144. https://doi.org/10.1016/j.jsis.2019.01.003

Wang, K., Li, B., Tian, T., Zakuan, N., & Rani, P. (2023). Evaluate the drivers for digital transformation in higher education institutions in the era of Industry 4.0 based on decision-making method. *Journal of Innovation & Knowledge*, *8*(3), 100364. https://doi.org/10.1016/j.jik.2023.100364

Wu, C., Zhang, H., & Carroll, J. M. (2024). AI governance in higher education: Case studies of guidance at Big Ten universities. *Future Internet*, *16*(10), 354. https://doi.org/10.3390/fi16100354

ҒТАМР 04.21.51 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.004

Ш.М. Отарбай[*1], *Н.А. Орынбеков*[2], *Даулбаев Т.Ф.*
[1] *әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті*
Алматы, Қазақстан
[2] *Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті*
Алматы, Қазақстан
[*]*e-mail: shahrizada.otarbay@gmail.com*

ӘЛЕУМЕТТІК ТРАНСФОРМАЦИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ КІТАПХАНА ҚЫЗМЕТТЕРІ: ӘЛЕУМЕТТІК ТИІМДІЛІКТІ БАҒАЛАУДЫҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Мақалада әлеуметтік трансформация жағдайындағы инклюзивті кітапхана қызметтерінің әлеуметтік тиімділігін бағалау мәселесі қарастырылады. Зерттеудің мақсаты кітапхана қызметінің қолжетімділіктен қоғамдық әсерге дейінгі нәтижелерін байланыстыратын, эмпирикалық тексеруге ұсынылған тұжырымдамалық бағалау моделі мен индикаторлар матрицасын әзірлеу болды. Зерттеу жүйелі шолу немесе метаталдау емес, мақсатты сыни әдеби шолу және тұжырымдамалық синтез ретінде орындалды. 2000-2026 жылдардағы кітапхана ісі, әлеуметтік инклюзия, әлеуметтік капитал, цифрлық теңсіздік және әсерді бағалау жөніндегі еңбектер, халықаралық стандарттар және Қазақстанға қатысты ресми әрі эмпирикалық материалдар іріктелді. Соңғы талдау корпусына 70 дереккөз енгізілді. Синтез нәтижесінде әлеуметтік тиімділік операциялық өнімділік пен қызмет көлемінен ажыратылып, бес деңгейлі модель ұсынылды: институционалдық дайындық және қолжетімділік; инклюзивті пайдалану мен бірлескен қатысу; әлеуметтік байланыс пен тиесілік; мүмкіндіктер мен әлеуметтік интеграция; қоғамдық әсер мен орнықтылық. Индикаторларды 0-100 шкаласына келтіру, құқықтық қолжетімділік талаптарын өтемге жатпайтын шекті шарт ретінде сақтау және алғашқы кезеңде нәтижені көпөлшемді профиль түрінде ұсыну негізделді. Ұйымдық индикаторлар қалыптастырушы көрсеткіштер ретінде, ал сенім, қауіпсіздік және тиесілік шкалалары респондент деңгейіндегі рефлективті құрылымдар ретінде бөлек тексерілуі тиіс. Модель Қазақстан кітапханаларының жағдайына бейімделіп, пилоттық зерттеуден өткізуге арналған. Негізгі шектеу - модельдің әзірге эмпирикалық валидациядан өтпеуі.

Түйін сөздер: инклюзивті кітапхана, әлеуметтік тиімділік, әлеуметтік инклюзия, әлеуметтік капитал, әлеуметтік әсер, бағалау индикаторлары, ISO 16439.

SH.M. Otarbay[1] , N.A. Orynbekov[2], T.F. Daulbayev[2]*
[1] Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
[2] Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
*e-mail: shahrizada.otarbay@gmail.com

INCLUSIVE LIBRARY SERVICES IN THE CONTEXT OF SOCIAL TRANSFORMATION: A CONCEPTUAL MODEL FOR ASSESSING SOCIAL EFFECTIVENESS

Abstract

This article examines how to assess the social effectiveness of inclusive library services in the context of social transformation. It aims to develop a conceptual evaluation model and an indicator matrix, proposed for empirical testing, that connect service accessibility with broader social outcomes. The study is not a systematic review or meta-analysis; it uses a targeted critical literature review and conceptual synthesis. The evidence base comprises publications from 2000 to 2026 on librarianship, social inclusion, social capital, digital inequality, and impact assessment, together with international standards and official and empirical materials relevant to Kazakhstan. The final analytical corpus contains 70 sources. Social effectiveness is distinguished from operational efficiency and service volume and organized into five levels: institutional readiness and accessibility; inclusive use and participation in service co-design; social connection and belonging; capabilities and social integration; and public impact and resilience. The article proposes normalizing indicators to a 0-100 scale, treating mandatory accessibility requirements as non-compensatory thresholds, and initially reporting results as a multidimensional dashboard. Organizational indicators should be validated as formative measures, whereas multi-item scales of trust, safety, and belonging should be tested as respondent-level reflective constructs. The model is intended for contextual adaptation and pilot testing in Kazakhstan's libraries. Its main limitation is the absence of empirical validation.

Key words: inclusive library, social effectiveness, social inclusion, social capital, social impact, evaluation indicators, ISO 16439.

Отарбай Ш.М. [1] , Орынбеков Н.А.[2] , Даулбаев Т.Ф.*
[1] Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Алматы, Казахстан
[2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан
**e-mail: shahrizada.otarbay@gmail.com*

ИНКЛЮЗИВНЫЕ БИБЛИОТЕЧНЫЕ УСЛУГИ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНОЙ ТРАНСФОРМАЦИИ: КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ СОЦИАЛЬНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Аннотация

В статье рассматривается оценка социальной эффективности инклюзивных библиотечных услуг в условиях социальной трансформации. Цель исследования состоит в разработке концептуальной модели оценки и матрицы индикаторов, предлагаемых для последующей эмпирической проверки и связывающих доступность услуг с социальными результатами. Исследование не является систематическим обзором или метаанализом; оно выполнено в формате целевого критического обзора литературы и концептуального синтеза. Доказательная база включает публикации 2000-2026 годов по библиотечному делу, социальной инклюзии, социальному капиталу, цифровому неравенству и оценке воздействия, а также международные стандарты и официальные и эмпирические материалы по Казахстану. Итоговый корпус составил 70 источников. Социальная эффективность разграничена с операционной эффективностью и объемом услуг. Предложенная модель включает пять уровней: институциональную готовность и доступность; инклюзивное использование и участие в совместном проектировании услуг; социальные связи и чувство принадлежности; возможности и социальную интеграцию; общественное воздействие и устойчивость. Обоснованы нормирование индикаторов по шкале 0-100, сохранение обязательных требований доступности в качестве неперекрываемого порогового условия и первоначальное представление результатов в виде многомерного профиля. Организационные индикаторы следует проверять как формативные показатели, а многоэлементные шкалы доверия, безопасности и принадлежности - как

рефлективные конструкции уровня респондента. Модель предназначена для контекстной адаптации и пилотной апробации в библиотеках Казахстана. Основное ограничение связано с отсутствием эмпирической валидации.

Ключевые слова: инклюзивная библиотека, социальная эффективность, социальная инклюзия, социальный капитал, социальное воздействие, индикаторы оценки, ISO 16439.

Кіріспе

Цифрландыру, көші-қон, демографиялық өзгерістер және қоғамдық қатысу формаларының жаңаруы ақпаратқа қол жеткізуді әлеуметтік теңдіктің маңызды шартына айналдырды. Бұл жағдайда кітапхана қор сақтайтын мекеме ғана емес, білім алу, цифрлық дағды қалыптастыру, мәдени өмірге араласу және әртүрлі топтардың қауіпсіз байланыс орнатуы үшін қызмет ететін қоғамдық инфрақұрылым ретінде көрінеді. IFLA-UNESCO қоғамдық кітапхана манифесі баршаға тең қызмет көрсету, ақпаратқа еркін қолжетімділік және жергілікті қауымдастықтың дамуын қоғамдық кітапхананың негізгі міндеттері ретінде бекітеді (International Federation of Library Associations and Institutions [IFLA] & United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization [UNESCO], 2022). Бұл ұстанымдар БҰҰ-ның Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясындағы қолжетімділік пен мәдени өмірге толық қатысу құқығымен және 2030 жылға дейінгі тұрақты даму күн тәртібіндегі «ешкімді шет қалдырмау» қағидатымен сабақтас (United Nations, 2006, 2015).

Қазақстанда мәселенің ауқымын кітапхана желісінің өзі көрсетеді. Ұлттық статистика бюросының дерегі бойынша, 2026 жылғы 1 қаңтарда елде 3 912 қоғамдық кітапхана жұмыс істеді. 2025 жылы кітапханаларда 55,2 млн келу және 234,8 мың мәдени-бұқаралық іс-шара тіркелді (Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, 2026). Бұл көрсеткіштер кітапханалардың халықпен байланысының кең екенін дәлелдейді, бірақ қызметтің кімге қолжетімді болғанын, қандай кедергілер жойылғанын немесе пайдаланушының өмірінде не өзгергенін өздігінен түсіндірмейді. Қазақстан Республикасының «Мәдениет туралы» Заңы кітапханалардың қоғамдық маңызын бекітеді, ал 2023-2029 жылдарға арналған мәдениет саясатының тұжырымдамасы мәдени игіліктердің қолжетімділігі мен саланы жаңғыртуды басымдық ретінде айқындайды (Government of the Republic of Kazakhstan, 2023; Republic of Kazakhstan, 2006). Демек, жылдық есепті келу мен іс-шара санынан әлеуметтік нәтижеге қарай кеңейту ұлттық саясат үшін де өзекті.

Инклюзияны тек пандус, арнайы формат немесе жекелеген мақсатты бағдарлама арқылы түсіндіру жеткіліксіз. Қолжетімді ғимаратқа кіре алған адам қызмет мазмұнына қатыса алмауы, цифрлық ресурсты аша алған пайдаланушы оны дербес қолдана алмауы немесе іс-шараға келген адам өзін қауымдастықтың тең мүшесі ретінде сезінбеуі мүмкін. Кітапханадағы инклюзия физикалық, ақпараттық, цифрлық, коммуникациялық, экономикалық және әлеуметтік өлшемдердің бірлігін талап етеді. Арнайы баспа қажеттіліктері бар адамдарға арналған халықаралық ұсынымдар мен Марракеш шарты балама форматтарды, авторлық құқық шеңберіндегі қолжетімді жарияланымдарды және кедергісіз қызметті қамтамасыз етудің маңызын көрсетеді (IFLA Libraries Serving Persons with Print Disabilities Section, 2025; World Intellectual Property Organization, 2013). Мүгедектігі бар адамдарға қолжетімді кітапхана құру жөніндегі жаңартылған IFLA нұсқаулығы қызметті ғимарат, қор, технология және қызметкерлер құзыреті деңгейінде тұтас қарастыруды ұсынады (IFLA Equitable and Accessible Library Services Section, 2024).

Ғылыми әдебиетте кітапхананың әлеуметтік құндылығы, әлеуметтік капиталға ықпалы, цифрлық инклюзиядағы рөлі және пайдаланушы қабылдайтын нәтижелер жеке-жеке зерттелген. ISO 16439 кітапхана ықпалын бағалаудың жалпы әдістерін береді, IFLA нұсқаулықтары қолжетімді қызметтің нормативтік негізін айқындайды, ал логикалық модельдер ресурс пен әсер арасындағы өзгеріс тізбегін түсіндіреді. Соған қарамастан, міндетті қолжетімділік талаптарын, нақты пайдалану тәжірибесін, топтар арасындағы теңсіздікті, пайдаланушы мүмкіндіктерін және қоғамдық әсерге қосылған үлесті бір бағалау

құрылымында біріктіретін модельдер шектеулі. Әлеуметтік әсер кейде қызмет көлемімен немесе қанағаттанумен теңестіріліп, себептік байланыс дәлелденбестен кең қоғамдық өзгерістер кітапханаға телінеді (Huysmans & Oomes, 2013; Sørensen, 2021). Осы мәселе зерттеудің ғылыми проблемасын айқындайды.

Зерттеудің мақсаты әлеуметтік трансформация жағдайында инклюзивті кітапхана қызметтерінің әлеуметтік тиімділігін бағалауға арналған тұжырымдамалық модель мен операцияландырылған индикаторлар матрицасын әзірлеу болды. Мақсатқа жету үшін төрт міндет қойылды: әлеуметтік тиімділікті операциялық тиімділік пен тікелей қызмет нәтижесінен ажырату; халықаралық ғылыми дәлелдер мен нормативтік құжаттарды сыни тұрғыдан құрылымдау; «ресурс-қызмет-қатысу-нәтиже-әсер» байланысын теңдік және қолжетімділік шектерімен толықтыратын көпдеңгейлі модель ұсыну; модельді Қазақстан кітапханаларында кезең-кезеңімен тексерудің әдіснамасын белгілеу.

Теориялық негіз және әдебиеттерге шолу

Әлеуметтік инклюзия адамдардың қоғамдық ресурстарға формалды қолжетімділігімен шектелмейді; ол сол ресурстарды мағыналы пайдалану, шешім қабылдауға қатысу, өзара мойындалу және әлеуметтік байланысқа ену мүмкіндігін қамтиды. Ұғымның көпқырлылығы оны бір ғана көрсеткішпен өлшеуге жол бермейді (Cano-Hila, 2022). Қоғамдық қызметтер туралы зерттеулерде инклюзияның тең құқық, нақты мүмкіндік және қатысу нәтижелері арқылы қарастырылуы осы себептен күшейіп келеді (Zainudin et al., 2024). Ақпаратқа қол жеткізудің өзі де бейтарап техникалық акт емес: оған ұйымдық ережелер, әлеуметтік нормалар, қызметкер мен пайдаланушы арасындағы өзара әрекет әсер етеді (Burnett et al., 2008).

Бұл мақалада операциялық тиімділік ресурстарды үнемді пайдаланып, қызмет пен өнім шығару қабілетін білдіреді. Мысалы, бір іс-шараға жұмсалған шығын, сұрауға жауап беру жылдамдығы немесе орынның пайдалану коэффициенті осы деңгейге жатады. Қызмет нәтижесі тікелей өнімді көрсетеді: келу, берілім, кеңес, оқыту немесе іс-шара саны. Ал әлеуметтік тиімділік кітапхана ресурстары мен қызметтерінің теңдік пен жергілікті жағдайды ескере отырып, пайдаланушылардың мүмкіндіктеріне, қатысуына, әлеуметтік байланыстарына және қауымдастық өміріне қосқан үлесі ретінде анықталады. Сондықтан көп келу автоматты түрде жоғары әлеуметтік тиімділікті білдірмейді: өсім маргиналданған топтарға жетпесе немесе қатысу сапасы өзгермесе, инклюзивті нәтиже шектеулі болып қалады.

ISO 16439 кітапхана ықпалын пайдаланушыдағы немесе қауымдастықтағы кітапханамен өзара әрекет нәтижесінде болған өзгеріс ретінде қарастырып, сандық және сапалық әдістерді біріктіруге мүмкіндік береді (International Organization for Standardization [ISO], 2014). Стандартты әзірлеуге қатысты еңбектер кітапхана ықпалын тікелей өлшеу күрделі болғандықтан, өзіндік бағалау, бақылау, тест, әкімшілік дерек және жанама көрсеткіштерді өзара толықтыру қажеттігін көрсетеді (Creaser, 2018; Poll, 2012). Қоғамдық кітапханалардың құндылығын зерттеген жүйелі шолулар да «құндылық», «нәтиже» және «әсер» ұғымдарының деңгейін нақты ажыратпайынша салыстыру әлсіз болатынын анықтаған (Sørensen, 2020, 2021).

Әлеуметтік капитал, кездесу орны және әлеуметтік инфрақұрылым

Әлеуметтік капитал теориясы кітапхананың адамдар арасындағы сенім, өзара көмек және байланыс желілеріне ықпалын түсіндіруге негіз береді. Bourdieu (1986) әлеуметтік капиталды қолжетімді ресурстар беретін тұрақты қатынастар желісімен байланыстырса, Coleman (1988) оның бірлескен әрекетті жеңілдететін әлеуметтік құрылымдық қасиетін көрсетеді. Putnam (2000) байланыстырушы капиталды ұқсас топ ішіндегі ынтымақпен, ал көпірлік капиталды әртүрлі топтар арасындағы байланыспен ажыратады. Инклюзивті кітапхана үшін екінші түрі ерекше маңызды, өйткені қызмет пайдаланушыларды бөлек бағдарламаларға ғана жіктемей, қауіпсіз ортақ әрекетке келтіруі керек.

Қоғамдық кітапхана «төмен қарқынды» кездесу орны ретінде бейтаныс немесе әлсіз таныс адамдардың бір кеңістікте қатар болуына мүмкіндік береді (Audunson, 2005). Норвегия

кітапханаларындағы зерттеулер кеңістіктің жеке оқу, отбасылық қатысу, жоспарлы кездесу және кездейсоқ байланыс сияқты әртүрлі мақсатта пайдаланылатынын анықтады (Aabø et al., 2010; Aabø & Audunson, 2012). Қызметкер мен оқырман арасындағы тұрақты, сенімді өзара әрекет те әлеуметтік капитал қалыптастыруға үлес қосады (Johnson, 2012). Кітапханадағы сенімнің кең әлеуметтік сеніммен байланысы және институционалдық бейтараптықтың рөлі Vårheim еңбектерінде теориялық және эмпирикалық тұрғыдан негізделген (Vårheim, 2007, 2009, 2014; Vårheim et al., 2008).

Әлеуметтік инфрақұрылым тұжырымдамасы осы микроқатынастарды кең қалалық және қауымдық контекстке орналастырады. Klinenberg (2018) күнделікті кездесуді қолдайтын қоғамдық орындар оқшаулануды азайтып, азаматтық өмірдің негізін құрайтынын көрсетеді. Кейінгі шолу әлеуметтік инфрақұрылым ұғымының физикалық нысанмен шектелмей, сол кеңістіктегі тұрақты әлеуметтік тәжірибені де қамтитынын нақтылады (Enneking et al., 2025). Кітапханаларға арналған соңғы интегративті шолу қолжетімді инфрақұрылым, әлеуметтік кездесу, мүмкіндікті дамыту және институционалдық қолдауды кітапхананың қауымдық әсерін түсіндіретін төрт механизм ретінде көрсетеді (Lee, 2026). Әлеуметтік капитал жөніндегі ауқымдық шолу кітапхана кеңістігі, мәдени делдалдық және әртүрлі топтарды байланыстыру тәжірибесінің негізгі тетіктер екенін растайды (Du et al., 2026). Ұсынылып отырған модель осы механизмдерді қайталамайды: оларды өлшем деңгейлеріне айналдырып, теңсіздік алшақтығын, міндетті қолжетімділік шегін және атрибуция мен үлес арасындағы айырманы бағалау ережелерімен толықтырады.

Қолжетімділік және цифрлық инклюзия

Қолжетімділік әлеуметтік тиімділіктің қажетті шарты, бірақ түпкі нәтижесі емес. Ертеректегі халықаралық тексеру парағы маршрут, кіреберіс, интерьер, қор, коммуникация және персонал дайындығын бір жүйеде қарастырған (Irvall & Nielsen, 2005). Пайдаланушылардың тәжірибесіне негізделген зерттеулер кітапхана ғимараты немесе веб-сайты формалды талапқа сәйкес болғанымен, навигация, көмек сұрау, жабдықты қолдану және қызметкердің қарым-қатынасы кедергі туғызуы мүмкін екенін көрсетті (Burke, 2009; Copeland, 2011). Ұлттық қолжетімділік сауалнамасы кітапханашылар мен мүгедектігі бар оқырмандардың қызметтің қолайлылығы туралы бағасы әрдайым сәйкес келмейтінін анықтады (Bonnici et al., 2015). Балалар мен олардың отбасыларына арналған инклюзивті модель қолжетімді қорды, бағдарламаны, кеңістікті, серіктестікті және қызметкерлердің дайындығын бір мезгілде дамытуды ұсынады (Kaeding et al., 2017).

Қазақстандық тәжірибе қолжетімділіктің тек техникалық талап емес екенін көрсетеді. Назарбаев Университеті кітапханасы мен жоғары мектептің бірлескен кейсі бейімдеуді пайдаланушымен тікелей келісу, кітапхана мен академиялық бөлімдердің жауапкершілігін бөлу және өзгеріске жеткілікті уақыт беру қажеттігін анықтады (Spires & CohenMiller, 2018). Қазақстан кітапханаларының тарихи және институционалдық дамуы кәсіби қауымдастық пен кітапханааралық бірлестіктердің қалыптасқанын көрсеткенімен, әлеуметтік нәтижені өлшейтін отандық эмпирикалық зерттеулер әлі аз (Lapo, 2025). Сондықтан бұл мақаладағы модель Қазақстанға дайын күйінде көшірілетін стандарт емес, жергілікті пайдаланушылармен бірге бейімделетін бағалау негізі ретінде ұсынылады.

Цифрлық қызмет физикалық кедергіні азайта алады, бірақ құрылғы, байланыс, дағды, сенім және әлеуметтік қолдау тең бөлінбеген жағдайда жаңа теңсіздік туғызады. Кітапханалар интернет, құрылғы және оқыту беру арқылы цифрлық инклюзияға үлес қосады (Bertot et al., 2016; Jaeger et al., 2012). Ауылдық жерлерде инфрақұрылымның әлсіздігі, кадр тапшылығы және қашықтық бұл қызметтің құнын арттырғанымен, оны ұйымдастыруды күрделендіреді (Real et al., 2014). Қазақстан мұғалімдерінің ұлттық іріктемесіне негізделген зерттеу ауыл мен қала арасындағы цифрлық пайдалану айырмасын және құрылғы мен интернет сапасының маңызын көрсетті (Amirova et al., 2023). Цифрлық теңсіздік тек құрылғыға қол жеткізумен шектелмей, әлеуметтік ресурстар, дағды және технологиядан алынатын нақты пайда арқылы тереңдейтіні де ескерілуі тиіс (Helsper, 2021). Қазақстан мен Қырғызстан сайттарының 2019-

2024 жылдардағы қолжетімділігін салыстырған зерттеу де жекелеген жақсартуларға қарамастан, WCAG талаптары бойынша тұрақты кедергілер сақталғанын анықтады (Sultangazieva et al., 2026). Цифрлық инклюзияны әлеуметтік инклюзияның өзегі ретінде қарастыру құрылғыға қолжетімділіктен нақты пайдаға, дербестікке және қоғамдық қатысуға көшу қажеттігін көрсетеді (Reisdorf & Rhinesmith, 2020). Сондықтан цифрлық сауат курсының тиімділігі қатысушылар саны арқылы ғана емес, қажетті қызметті өздігінен алу, қауіпсіз әрекет ету және жаңа мүмкіндікті пайдалану нәтижесі арқылы өлшенуі тиіс (Méndez-Domínguez et al., 2023). Физикалық және цифрлық қызметтер бірін-бірі алмастырмайды, өйткені пайдаланушылар олардан әртүрлі әлеуметтік және практикалық құндылық алады (Ruthven et al., 2023).

Қатысу, интеграция және қоғамдық әсер

Инклюзивті қызмет пайдаланушыны дайын өнімді қабылдаушы емес, қызметті бірлесіп жобалаушы ретінде қарастырғанда тереңдейді. Қауымдастықпен нәтижелі жұмыстың негізгі элементтеріне қажеттілікті бірлесіп анықтау, тұрақты серіктестік, сенім және кері байланыс жатады (Sung et al., 2013). Қоғамдық кітапханалардың қауым құрудағы рөлі бейресми байланыс пен ортақ іс-әрекетке жағдай жасаудан көрінеді (Scott, 2011). Ұйымдық ережелер, кеңістікті кімнің және қалай пайдалана алатыны, қызметкерлердің тілдік және мәдени құзыреті инклюзивті «орын жасаудың» шешуші бөлігі болып табылады (Kerr & Hopkins, 2024). Желілік және бірлескен басқару теориясы мұндай нәтижелерді кітапхананың жалғыз өзі емес, білім, әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау және азаматтық сектор серіктестерімен бірге өндіретінін түсіндіреді (Wang & Ran, 2023).

Иммигранттар мен босқындар туралы зерттеулер ақпараттық кеңестің әлеуметтік байланыс және тиесілік сезімімен ұштасатынын көрсетеді. Жаңадан келген адамдар үшін ақпарат мәселесі тіл, әлеуметтік желі және институционалдық сеніммен тығыз байланысты (Caidi & Allard, 2005). Қоғамдық кітапхана қызметтері азиялық иммигранттардың байланыс орнатуына және жаңа ортада бағдарлануына ықпал еткен (Khoir et al., 2017). Иммигрант әйелдерге арналған кітапхана кездесулері ақпарат алумен қатар қауіпсіз әлеуметтік орта қалыптастырған (Audunson et al., 2011). Лиссабондағы зерттеу босқындар мен баспана іздеушілер үшін кітапхана қызметінің нәтижесі серіктестік, тілдік қолдау және институционалдық тұрақтылыққа тәуелді екенін көрсетті (Serra & Revez, 2024). Кітапхананы әлеуметтік интеграция орны ретінде қарастырған зерттеу кеңістіктің қолжетімділігі ғана емес, өзара әрекет сапасы мен мойындалу сезімі маңызды екенін айқындайды (Shuva, 2026).

Қоғамдық әсер тек әлеуметтік байланыспен шектелмейді. Кітапханалардың денсаулық туралы сенімді ақпарат беру, мамандарға бағыттау және әл-ауқатты қолдау мүмкіндігі анықталған (Karki et al., 2024; Whiteman et al., 2018). Әлеуметтік қызметкерлерді кітапхана жұмысына енгізу тәжірибелеріне арналған шолу осал жағдайдағы пайдаланушыларға көмек көрсету әлеуетімен қатар рөлдер, құпиялылық және тұрақты қаржыландыру мәселелерін де көрсетеді (Shephard et al., 2023). Қауымдастықпен жұмыс апатқа, ақпараттық дағдарысқа немесе әлеуметтік күйзеліске жауап беру қабілетін күшейтіп, кітапхананы жергілікті орнықтылықтың элементіне айналдыра алады (Lee, 2024).

Кітапхананың қоғамға ықпалын бағалауда пайдаланушы қабылдайтын нәтиже маңызды дәлел болып табылады. Финляндия мен АҚШ зерттеулері кітапхана қызметінің оқу, ақпарат табу, мәдени тәжірибе, күнделікті міндет және әлеуметтік байланысқа қосатын пайдасын көпөлшемді түрде өлшеген (Sin & Vakkari, 2015; Vakkari & Serola, 2012). Ұлыбританиядағы фокус-топтар кітапхана құндылығының жеке, әлеуметтік және қауымдық қырларын көрсетті (Appleton et al., 2018). Колумбия кітапханалары бойынша зерттеу әлеуметтік инвестиция қайтарымын бағалау қоғамдық құндылықты қаржылық тілге аударуға көмектесетінін, бірақ болжамдар мен атрибуцияның ашық болуын талап ететінін дәлелдейді (Gómez-Zapata & del Barrio-Tellado, 2023). Бұл нәтижелер бір ғана әдіске емес, өзара толықтыратын деректерге сүйенетін модель қажет екенін көрсетеді.

Бұрынғы бағалау негіздері және авторлық модельдің орны

Авторлық үлесті нақтылау үшін ұсынылған құрылым бұрынғы төрт негізбен салыстырылды. Салыстыру модельдің жалпы логикалық тізбекті қайталамай, оны инклюзияға сезімтал өлшеу ережелерімен толықтыратынын көрсетеді (Кесте 1).

Кесте 1

Қолданыстағы негіздер мен ұсынылған модельдің арақатынасы

Негіз	**Негізгі фокус**	**Шектеуі**	**Авторлық модельдің қосымшасы**
ISO 16439 (ISO, 2014)	Кітапхана ықпалын бағалау әдістері	Инклюзияға арнайы индикаторлар мен құқықтық шектерді бекітпейді	Теңдік алшақтығын, қолжетімділік шегін және көпдеңгейлі профильді енгізеді
IFLA нұсқаулықтары (IFLA Equitable and Accessible Library Services Section, 2024; IFLA Libraries Serving Persons with Print Disabilities Section, 2025)	Ғимарат, қор, технология және қызмет көрсету қолжетімділігі	Қолжетімділіктен әлеуметтік нәтижеге өтуді толық операцияландырмайды	Қолжетімділікті қажетті шарт ретінде сақтап, қатысу мен әсерге дейінгі байланысты өлшейді
Жалпы логикалық модель	Ресурс, қызмет, өнім, нәтиже және әсер тізбегі	Жоғары нәтиже төмен қолжетімділікті сандық тұрғыдан өтеп жіберуі мүмкін	Міндетті талаптарды өтемге жатпайтын шекті шарт ретінде бөледі
Әлеуметтік инфрақұрылым моделі (Lee, 2026)	Инфрақұрылым, кездесу, мүмкіндік қалыптастыру және институционалдық қолдау механизмдері	Кітапхана деңгейіндегі өлшеу паспорты мен нормалау ережесін ұсынбайды	Механизмдерді индикаторларға, дереккөздерге және тексеру кезеңдеріне аударады
Ұсынылған модель	Инклюзияның дайындықтан қоғамдық әсерге дейінгі бес деңгейі	Эмпирикалық валидациядан өтпеген	Қазақстан жағдайына бейімделетін, теңдікке сезімтал және өтемсіз шектері бар бағалау құрылымы

Ескерту: автордың жеке дереккөзінен

Ұсынылған авторлық модель бұрын қалыптасқан бағалау тәсілдерін қайталамай, олардың кітапхананың инклюзивті қызметін бағалаудағы шектеулерін толықтыруға бағытталған. ISO 16439, IFLA нұсқаулықтары, жалпы логикалық модель және әлеуметтік инфрақұрылым моделі ұсынатын негізгі қағидалар сақтала отырып, авторлық модельде инклюзияны бағалаудың арнайы индикаторлары, теңдік алшақтығы, қолжетімділіктің міндетті шектері және әлеуметтік нәтижеге дейінгі байланыс біріктіріледі.

Осы тұрғыдан модельдің негізгі ерекшелігі – кітапхана қызметін тек ресурс пен көрсетілген қызмет көлемі арқылы емес, дайындықтан қоғамдық әсерге дейінгі өзара байланысты бес деңгей бойынша бағалауға мүмкіндік беруі. Бұл құрылым инклюзивті қызметтің сапасын Қазақстан жағдайына бейімдеп бағалауға, міндетті қолжетімділік талаптарын нәтижелермен өзара «өтемдеуге» жол бермеуге және кітапхананың әлеуметтік әсерін неғұрлым нақты көрсетуге негіз болады.

Сонымен қатар, ұсынылған модельдің қазіргі кезеңдегі шектеуі – оның эмпирикалық валидациядан әлі өтпегендігі. Сондықтан келесі зерттеу кезеңінде модель индикаторларын нақты кітапхана тәжірибесінде сынақтан өткізу, деректер негізінде олардың өлшемдік жарамдылығын тексеру және Қазақстан кітапханаларының ерекшеліктеріне сәйкес жетілдіру қажет. Осылайша, авторлық модель инклюзивті кітапхана қызметін бағалаудың теориялық негізін практикалық өлшеу құралымен байланыстыратын бастапқы құрылым ретінде қарастырылады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу эмпирикалық әсерді есептеуге емес, бағалау құрылымын теориялық тұрғыдан әзірлеуге бағытталған мақсатты сыни әдеби шолу және тұжырымдамалық синтез ретінде орындалды. Бұл дизайн жүйелі немесе ауқымдық шолудың толықтығын мәлімдемейді және PRISMA есебі ретінде ұсынылмайды. Оның мақсаты әртүрлі зерттеу дизайнындағы ғылыми еңбектерді, халықаралық стандарттарды және ресми құжаттарды бір өлшеу проблемасы төңірегінде біріктіру болды. Интегративті және тұжырымдамалық шолуда іздеу шекарасын, дереккөз таңдау логикасын және синтез қадамдарын ашық көрсету маңызды (Snyder, 2019; Torraco, 2016; Whittemore & Knafl, 2005).

Іздеу және библиографиялық тексеру 2026 жылғы 28 шілдеге дейін жүргізілді. Дереккөздер Crossref метадеректері, ашық ғылыми журналдар, баспагерлердің ресми беттері, негізгі шолу мақалаларының әдебиеттер тізімі, IFLA, ISO, БҰҰ, WIPO, W3C және Қазақстанның ресми құқықтық және статистикалық ресурстары арқылы анықталды. Crossref бұл жұмыста әдебиетті толық қамтитын дерекқор ретінде емес, DOI мен жарияланым деректерін тексеру құралы ретінде пайдаланылды. Іздеу 2 кестеде көрсетілгендей үш тақырыптық блоктың комбинацияларына сүйенді: кітапхана және инклюзия; әлеуметтік нәтиже және бағалау; Қазақстан және цифрлық немесе физикалық қолжетімділік. Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі балама атаулар қолданылды.

Кесте 2

Мақсатты іздеу мен іріктеу хаттамасы

Элемент	Қолданылған шешім
Уақыт шегі	Негізінен 2000-2026 жылдар; әлеуметтік капитал теориясының іргелі еңбектері үшін ертерек жарияланымдар енгізілді
Іздеу блоктары	(inclusive library OR library accessibility) AND (social inclusion OR social capital); (library impact OR library outcomes) AND evaluation; (Kazakhstan OR Central Asia) AND (library OR digital inclusion OR web accessibility)
Қосу өлшемдері	Қоғамдық немесе инклюзивті кітапхана қызметіне, әлеуметтік нәтижеге, қолжетімділікке, қатысуға, цифрлық теңсіздікке немесе кітапхана ықпалын бағалауға тікелей қатыстылық; рецензияланған мақала, ғылыми кітап немесе тарау, халықаралық стандарт, кәсіби нұсқаулық не ресми құжат; библиографиялық деректің тексерілуі
Шығару өлшемдері	Тақырыпқа жанама қатысы бар материал; қайталанған жазба; толық библиографиялық дерегі расталмаған мәтін; модельдің ұғымына, индикаторына немесе контекстіне мазмұндық үлес қоспайтын жарияланым
Синтез бірлігі	Дереккөздегі негізгі тұжырым, зерттелген нәтиже, қолданылған өлшем және ұсынылған механизм
Корпус құрамы	70 дереккөз: 54 рецензияланған мақала, 4 ғылыми кітап немесе кітап тарауы, 12 халықаралық стандарт, кәсіби нұсқаулық және ресми құжат

Ескерту: автордың жеке дереккөзінен

Талдау үш кезеңде жүргізілді. Бірінші кезеңде әр дереккөздің негізгі ұғымы, зерттеу нысаны, дәлел түрі және бағалау деңгейі белгіленді. Екінші кезеңде материал «институционалдық шарт», «қолжетімділік», «пайдалану», «бірлескен қатысу», «әлеуметтік байланыс», «мүмкіндік», «интеграция», «қоғамдық әсер» және «бағалау әдісі» тақырыптары бойынша карталанды. Үшінші кезеңде тақырыптар логикалық модельге біріктіріліп, әр деңгейге бағалау сұрағы, индикатор, дереккөз және өлшеу тәсілі сәйкестендірілді. Бұл процедура жиілік есептейтін формалды контент-талдау емес; сондықтан интеркодер сенімділігінің коэффициенті есептелген жоқ. Авторлық тұжырымдардың шекарасы қарама-қарсы жағдайлар арқылы тексерілді: қолжетімді, бірақ пайдаланылмайтын қызмет; көп пайдаланылатын, бірақ тең емес қызмет; оң жеке нәтиже байқалғанымен, қоғамдық әсері дәлелденбеген қызмет.

Зерттеу логикасында бастапқы теориялық ұғымдарды өлшенетін құрылымдарға кезең-кезеңімен аудару қағидасы қолданылды. Алдымен инклюзивті кітапхана қызметінің негізгі құрамдастары анықталып, олар институционалдық дайындық, қолжетімділік, пайдалану, қатысу, әлеуметтік байланыс, мүмкіндік, интеграция және қоғамдық әсер ұғымдарымен байланыстырылды. Кейін осы ұғымдардың әрқайсысы бағалау деңгейімен және ықтимал дәлел түрімен сәйкестендірілді. Нәтижесінде модельдің бес деңгейі қалыптастырылып, әр деңгей үшін негізгі бағалау сұрағы, индикаторлар және дерек жинау тәсілдері белгіленді. Мұндай тәсіл бағалауды тек қызметтің бар-жоғын тіркеумен шектемей, оның пайдаланушы мен қауымдастық деңгейіндегі нәтижесіне дейін қарастыруға мүмкіндік береді.

Индикаторларды қалыптастыру кезінде өлшеудің операционалдық талаптары басшылыққа алынды. Әрбір индикатор үшін операциялық анықтама, есептеу формуласы, дереккөзі, өлшеу жиілігі, бағалау бағыты және мақсатты шек белгіленді. Қажет болған жағдайда көрсеткіштерді жас, тіл, ауыл немесе қала мәртебесі, мүгедектікке байланысты қажеттілік және алғашқы немесе қайталама пайдалану сияқты сипаттамалар бойынша бөлудің мүмкіндігі қарастырылды. Бұл ретте топтық деректер пайдаланушының ерікті өзін-өзі сәйкестендіруі негізінде ғана қарастырылады және дерек көлемі жеткіліксіз болған жағдайда шағын ұяшықтар жарияланбайды. Осы қағида инклюзивті бағалаудың теңдік өлшемін күшейтіп, орташа көрсеткіштердің жекелеген топтар арасындағы айырмашылықтарды жасыру қаупін азайтады.

Бағалау деректерінің сипатына қарай сандық және сапалық дәлелдерді ұштастыру қарастырылды. Әкімшілік статистика пайдалану көлемі мен қамтуды сипаттауға мүмкіндік бергенімен, қауіпсіздік, тиесілік, сенім және пайдаланушының қабылдаған өзгерісі сияқты нәтижелерді толық түсіндіре алмайды. Сондықтан сандық көрсеткіштер сауалнама, сұхбат, фокус-топ, құрылымдалған бақылау және кейс-зерттеу нәтижелерімен толықтырылады. Мұндай әдіснамалық триангуляция бір көрсеткіштің шектеулерін басқа дерек түрлері арқылы тексеруге және әлеуметтік нәтижені неғұрлым толық түсіндіруге бағытталған.

Авторлық модельді құру барысында қолданыстағы бағалау негіздерімен салыстыру аналитикалық қадам ретінде пайдаланылды. ISO 16439 кітапхана ықпалын бағалаудың жалпы тәсілдерін ұсынса, IFLA нұсқаулықтары қолжетімділік мәселелерін кең қамтиды; жалпы логикалық модель ресурс пен әсер арасындағы байланысты көрсетеді, ал әлеуметтік инфрақұрылым тәсілі кітапхананың әлеуметтік механизмдерін түсіндіреді. Осы негіздердің ортақ элементтері сақталып, олардың инклюзияны нақты өлшеудегі шектеулері индикаторлық құрылым арқылы толықтырылды. Соның нәтижесінде авторлық модельде қолжетімділік міндетті шарт ретінде қарастырылып, жоғары деңгейдегі оң нәтиже төмен деңгейдегі негізгі кедергілердің орнын «өтей» алмайтын қағида бекітілді.

Әдіснамалық сенімділік төрт қағидаға сүйенді. Біріншісі - индикатор мен өлшенетін ұғым арасындағы мазмұндық сәйкестік. Екіншісі - әкімшілік статистиканы пайдаланушы тәжірибесін түсіндіретін сапалық дерекпен толықтыру. Үшіншісі - топтар бойынша бөлшектелген нәтижені жалпы орташа мәнмен қатар көрсету. Төртіншісі - кітапхана қызметі

мен байқалған өзгеріс арасындағы атрибуцияны асыра бағаламау. Модель әдебиетке негізделген аналитикалық ұсыныс болғандықтан, осы мақалада нақты кітапханалардың тиімділік балдары есептелмейді.

Осыған сәйкес зерттеу нәтижесі инклюзивті кітапхана қызметін бағалаудың бірыңғай өлшемдік логикасын ұсынуға бағытталған. Бұл логикада бағалау деңгейлері өзара сабақтас болғанымен, әр деңгей дербес дәлелдермен негізделеді. Мұндай құрылым кейінгі эмпирикалық зерттеулерде индикаторларды сынауға және Қазақстан кітапханаларының нақты деректері негізінде модель параметрлерін нақтылауға әдіснамалық негіз қалыптастырады.

Әдіснаманың шектеуі зерттеудің осы кезеңінде модельдің нақты кітапханаларда эмпирикалық тексерілмеуімен байланысты. Сондықтан алынған нәтиже кітапханалардың тиімділік балын анықтайтын дайын рейтингтік құрал емес, әрі қарай пилоттық апробация мен эмпирикалық валидацияға негіз болатын теориялық-аналитикалық құрылым ретінде қарастырылады. Келесі кезеңде индикаторлардың өлшемдік жарамдылығын, дерек жинаудың орындылығын және әртүрлі кітапхана типтерінде қолданылу тұрақтылығын тексеру модельді практикалық бағалау құралы ретінде жетілдіруге мүмкіндік береді.

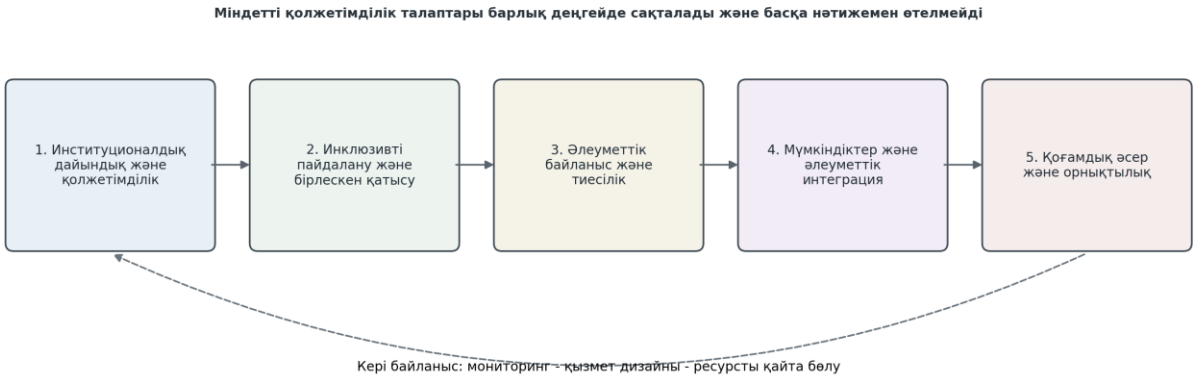
Зерттеу нәтижелері

Әлеуметтік тиімділіктің бес деңгейлі логикалық моделі

Синтез нәтижесінде әлеуметтік тиімділікті өзара байланысты бес деңгейде бағалау ұсынылды (1 сурет). Бірінші деңгей кітапхананың инклюзивті қызмет көрсетуге институционалдық дайындығы мен нақты қолжетімділігін сипаттайды. Екінші деңгей әртүрлі топтардың қызметті пайдалануын және оны бірлесіп жобалауға қатысуын көрсетеді. Үшінші деңгейде сенім, қауіпсіздік, әлеуметтік байланыс және тиесілік сияқты жақын нәтижелер өлшенеді. Төртінші деңгей ақпараттық және цифрлық дербестік, білім, өзіндік сенім және әлеуметтік интеграциядағы аралық өзгерістерді қамтиды. Бесінші деңгей қауымдастықтағы тең қатысуға, ұйымаралық ынтымақтастыққа және орнықтылыққа қосылған ұзақ мерзімді үлесті қарастырады.

Сурет 1

Инклюзивті кітапхана қызметтерінің әлеуметтік тиімділігін бағалаудың логикалық моделі

Ескерту: Кері байланыс мониторинг нәтижелерінің қызмет дизайнына, ресурстарды бөлуге және индикаторларды қайта қарауға енгізілуін білдіреді. Міндетті қолжетімділік талаптары келесі деңгейлердегі жоғары балмен өтелмейді.

Модельдің маңызды ерекшелігі қолжетімділікті түпкі әсермен теңестірмеуінде. Мысалы, экрандық оқу бағдарламасы орнатылған компьютер институционалдық дайындықты көрсетеді. Оның мақсатты топ тарапынан тұрақты пайдаланылуы екінші деңгейді, пайдаланушының ақпаратты өздігінен таба бастауы төртінші деңгейді сипаттайды. Цифрлық қызметтерге тең қатысу алшақтығының азаюы ұзақ мерзімді қоғамдық әсерге жатады. Осы

айырмашылық бағалау қорытындысын түсіндіруге және басқарушылық шешімге пайдалануға мүмкіндік береді. Инклюзивті кітапхана қызметтерінің әлеуметтік тиімділігін бағалаудың ұсынылған деңгейлері 3-кестеде көрсетілген.

Кесте 3

Инклюзивті кітапхана қызметтерінің әлеуметтік тиімділігін бағалау деңгейлері

Деңгей	Операциялық анықтама	Негізгі бағалау сұрағы	Басым дәлел түрі
1.Институцион алдық дайындық және қолжетімділік	Саясат, бюджет, кадр, кеңістік, қор және цифрлық арналардың әртүрлі қажеттілікке нақты бейімделуі	Кітапхана кім үшін және қандай кедергілерді азайтуға дайын?	Қолжетімділік аудиті, құжат талдауы, ресурс картасы
2. Инклюзивті пайдалану және бірлескен қатысу	Әртүрлі топтардың қызметті нақты пайдалануы, қайталама келуі және қызметті жобалауға қатысуы	Қызметке кім жетті, кім қалып қойды және пайдаланушы шешімге қалай қатысты?	Бөлшектелген әкімшілік статистика, тіркеу, бақылау
3. Әлеуметтік байланыс және тиесілік	Сенім, қауіпсіздік, әлсіз және көпірлік байланыстар, өзара қолдау сезімі	Қатысу адамдар арасындағы қатынас пен кітапханаға тиесілік сезімін өзгертті ме?	Сауалнама шкалалары, сұхбат, фокус-топ
4. Мүмкіндіктер және әлеуметтік интеграция	Ақпараттық және цифрлық дербестік, білім, өзіндік сенім, қоғамдық қызметтерге қол жеткізу	Пайдаланушы кітапхананың көмегімен не істей алатын болды?	Бастапқы және кейінгі өлшем, тапсырмалық тест, пайдаланушы нәтижесінің сипаттамасы
5. Қоғамдық әсер және орнықтылық	Тең қатысуға, ұйымаралық ынтымақтастыққа және дағдарысқа жауап беру қабілетіне қосылған үлес	Жинақталған нәтижелер қауымдастық деңгейінде қандай өзгеріске ықпал етті?	Ұзақ мерзімді дерек, серіктес дерегі, салыстырмалы талдау

Ескерту: автордың жеке дереккөзінен

Ұсынылған бес деңгей кітапхананың инклюзивті қызметін институционалдық дайындықтан бастап қоғамдық әсерге дейін жүйелі түрде бағалауға мүмкіндік береді. Бірінші деңгейде қолжетімділік пен институционалдық дайындықтың негіздері анықталса, кейінгі деңгейлер нақты пайдалану, әлеуметтік байланыс, пайдаланушы мүмкіндіктері және қоғамдық нәтижелерді қамтиды. Осылайша, бағалау тек көрсетілген қызмет көлемін емес, оның пайдаланушы мен қауымдастық өміріндегі нақты нәтижесін анықтауға бағытталады. Мұндай құрылым инклюзивті кітапхана қызметінің әлеуметтік тиімділігін кешенді бағалауға негіз болады.

Индикаторлар матрицасы

Индикатор өлшеуге жарамды болуы үшін оның атауы ғана емес, операциялық анықтамасы, алымы мен бөлімі, дереккөзі, өлшеу жиілігі, бағыты, мақсатты шегі, топтар бойынша бөлу ережесі және жетіспейтін деректі өңдеу тәсілі көрсетілуі керек. «Кітапхана қолжетімді» деген жалпы пікірдің орнына кедергісіз маршруттың сәйкестік үлесі, WCAG 2.2 AA критерийлеріне сай беттердің үлесі, мақсатты топ пен жалпы пайдаланушы арасындағы қамтылу алшақтығы есептеледі. Сандық көрсеткіштер пайдаланушы тәжірибесіндегі жасырын кедергілерді толық ашпайтындықтан, әр бағытта кемінде бір сапалық дәлел қарастырылады (World Wide Web Consortium [W3C], 2024).

Инклюзивті кітапхана қызметінің әлеуметтік тиімділігін бағалау үшін индикаторлар бес негізгі бағыт бойынша топтастырылады: қолжетімділік және институционалдық дайындық; инклюзивті пайдалану және қатысу; байланыс, қауіпсіздік және тиесілік; мүмкіндік және интеграция нәтижелері; қоғамдық әсер және орнықтылық. Индикатор өлшеуге жарамды

болуы үшін оның атауымен қатар операциялық анықтамасы, есептеу тәсілі, дереккөзі, өлшеу жиілігі, бағалау бағыты, мақсатты шегі, топтар бойынша бөлу ережесі және жетіспейтін деректерді өңдеу тәртібі айқындалады. Бұл талаптар жалпы «кітапхана қолжетімді» деген сипаттамадан гөрі нақты өлшенетін көрсеткіштерді қолдануға мүмкіндік береді. Мысалы, физикалық және цифрлық қолжетімділікті бағалауда кедергісіз маршруттың сәйкестік үлесі, WCAG 2.2 AA талаптарына сәйкес келетін веб-беттердің үлесі, балама форматтар мен көмекші құрылғылардың қолжетімділігі, бейімдеу өтініштерін орындау мүмкіндігі және мақсатты топтар мен жалпы пайдаланушылар арасындағы қамтылу алшақтығы есепке алынады. Сандық көрсеткіштер пайдаланушы тәжірибесіндегі жасырын кедергілерді толық көрсете алмайтындықтан, әр бағыт бойынша кемінде бір сапалық дәлел түрін қатар қолдану қарастырылады.

Қолжетімділік және институционалдық дайындық бағыты кітапхананың әртүрлі қажеттіліктері бар пайдаланушыларға қызмет көрсетуге қаншалықты дайын екенін бағалайды. Бұл бағытта кедергісіз маршруттың сәйкестік үлесі, WCAG 2.2 AA талаптарына сай тексерілген цифрлық беттердің үлесі, балама форматтар мен көмекші құрылғылардың қолжетімділігі, инклюзивті қызмет бойынша оқытылған қызметкерлердің үлесі және бейімдеуге арналған бюджет қарастырылады. Кедергісіз маршруттың сәйкестігі нормативтік талаптарға сай аудит тармақтарының санын тексерілген барлық тармақтар санына бөліп, 100-ге көбейту арқылы есептеледі. Дерек физикалық аудит негізінде жылына бір рет жиналады және көрсеткіштің оң бағытта өзгеруі көзделеді, ал міндетті құқықтық минимум жеке шек ретінде қарастырылады. Егер аудит толық жүргізілмесе, көрсеткіш бойынша балл есептелмейді және ғимарат типі бойынша бөлек қарастырылады. Цифрлық қолжетімділік WCAG 2.2 AA талаптарына сәйкес келетін беттер санын тексерілген беттердің жалпы санына бөліп, 100-ге көбейту арқылы анықталады; автоматтандырылған және қолмен жүргізілетін веб-тест жарты жылда бір рет орындалады. Тексерілмеген беттердің үлесі жеке көрсетіліп, нәтижелер құрылғы және тіл нұсқалары бойынша бөлінуі мүмкін. Қызметкерлердің дайындық деңгейі соңғы 24 айда инклюзивті қызмет бойынша оқу аяқтаған қызметкерлер санын пайдаланушымен жұмыс істейтін қызметкерлер санына бөліп, 100-ге көбейту арқылы есептеледі. Бұл көрсеткіш жылына бір рет кадрлық деректер негізінде өлшенеді; бос жазба қызметкердің оқымағанын емес, деректің белгісіз екенін білдіреді және нәтиже бөлімшелер бойынша бөлінеді.

Инклюзивті пайдалану және қатысу бағыты мақсатты топтардың кітапхана қызметтеріне нақты қол жеткізуін және олардың қызметті қалыптастыруға қатысуын сипаттайды. Негізгі көрсеткіштерге мақсатты топтардың қамтылуы, алғашқы және қайталама пайдалану, бағдарламаны аяқтау үлесі, пайдаланушылардың ұсыныстары негізінде қабылданған шешімдер және қамтылу алшақтығы жатады. Бұл деректер псевдонимделген тіркеу ақпараты, іс-шара журналдары, бірлескен жобалау хаттамалары және жергілікті халық құрылымымен салыстыру арқылы жиналады. Қамтылу алшақтығы мақсатты топтың кітапхана пайдаланушылары арасындағы үлесі мен сол топтың қызмет көрсету аумағындағы халық арасындағы үлесінің айырмасы ретінде анықталады. Көрсеткіштің бағыты теріс мәнмен сипатталады, сондықтан абсолюттік мәннің нөлге жақындауы оң нәтиже ретінде қарастырылады. Егер демографиялық база болмаса, қамтылу алшақтығы есептелмейді. Қайталама пайдалану есепті кезеңде кітапхананы кемінде екі рет пайдаланған адамдар санын бірегей пайдаланушылар санына бөліп, 100-ге көбейту арқылы анықталады және тоқсан сайын тіркеу деректері негізінде өлшенеді. Бірегей пайдаланушыларды анықтау мүмкін болмаған жағдайда көрсеткіш жарияланбайды, ал деректер қызмет түрлері бойынша бөлінеді.

Байланыс, қауіпсіздік және тиесілік бағыты кітапхананың пайдаланушы үшін қауіпсіз, құрметке негізделген және әлеуметтік байланыстарды қалыптастыратын орта ретіндегі нәтижесін бағалауға бағытталған. Мұнда қауіпсіздік пен құрмет сезімі, кітапханада жаңа байланыс орнатқан пайдаланушылардың үлесі, қызметкерлерге және басқа пайдаланушыларға деген сенім, сондай-ақ кітапханаға тиесілік сезімі негізгі индикаторлар ретінде алынады.

Деректер қысқа көптармақты сауалнама, сұхбат, фокус-топ және құрылымдалған бақылау арқылы жинақталады. Тиесілік пен қауіпсіздік алдын ала белгіленген көптармақты шкаланың орташа немесе латентті балы арқылы өлшенеді және қолжетімді сауалнама жылына бір рет жүргізіледі. Бағалау бағыты оң болып белгіленеді, ал нақты мақсатты меже шкала валидациясынан кейін белгіленеді. Есептеу үшін сауалнамадағы тармақтардың кемінде 80%-ына жауап берілуі қажет, нәтижелер жеткілікті топтық таңдама болған жағдайда ғана бөлініп көрсетіледі.

Мүмкіндік және интеграция нәтижелері пайдаланушының кітапхана қызметін пайдалану нәтижесінде қандай нақты мүмкіндіктерге ие болғанын анықтайды. Бұл бағытта ақпаратты өздігінен табу, цифрлық тапсырманы орындау, білім алу немесе жұмыс мүмкіндігіне қол жеткізу, мемлекеттік немесе әлеуметтік қызметтерге сәтті бағытталу және өзіндік сенімнің өзгеруі бағаланады. Деректер бастапқы және кейінгі тест, тапсырмалық бағалау, бағдарламадан кейінгі 3–6 айлық сауалнама және пайдаланушының келісімімен тіркелетін бағыттау нәтижелері арқылы алынады. Цифрлық тапсырманы орындау көрсеткіші көмексіз немесе алдын ала белгіленген қолдау деңгейімен сәтті аяқталған стандартты тапсырмалар санын барлық тапсырмалар санына бөліп, 100-ге көбейту арқылы есептеледі. Бұл өлшеу бағдарламаға дейін және кейін жүргізіледі, нәтижелер оң бағытта бағаланады және әр тапсырмаға сәйкес шек белгіленеді. Қатысушы тестті аяқтамаған жағдайда оның себебі жеке тіркеледі, ал нәтижелер бастапқы дағды деңгейі бойынша бөлінуі мүмкін.

Қоғамдық әсер және орнықтылық бағыты кітапхананың жеке пайдаланушы деңгейінен тыс қауымдастыққа және ұйымаралық өзара іс-қимылға қосатын үлесін бағалайды. Негізгі индикаторлар ретінде серіктестік желісінің тұрақтылығы, бірлескен бағдарламалардың нәтижелері, қамту теңсіздігінің динамикасы, қауымдық бастамаларға қатысу және төтенше жағдайлар кезінде ақпараттық қолдау көрсету дайындығы қарастырылады. Дерек серіктес ұйымдардың мәліметтері, желілік карта, жылдық трендтер, кейс-зерттеулер және сценарийлік аудит арқылы жиналады. Серіктестік тұрақтылығы келесі есепті кезеңде нақты бірлескен қызметпен жалғасқан серіктестер санын алдыңғы кезеңдегі белсенді серіктестер санына бөліп, 100-ге көбейту арқылы анықталады. Көрсеткіш жылына бір рет келісімдер мен қызмет журналдары негізінде есептеледі және оң бағытта бағаланып, жергілікті мақсатты меже белгіленеді. Құжатпен расталмаған байланыстар сандық көрсеткішке енгізілмей, жеке сапалық дерек ретінде сақталады; нәтижелер серіктес ұйымдардың түрлері бойынша бөлінуі мүмкін.

Индикаторларды топтар бойынша бөлу кезінде деректерді жинаудың этикалық және статистикалық шектеулері ескеріледі. Топтық сипаттамалар тек пайдаланушының ерікті өзін-өзі сәйкестендіруі негізінде жиналады. Нәтижелер жас, тіл, ауыл немесе қала мәртебесі, мүгедектікке байланысты қажеттілік, сондай-ақ алғашқы немесе қайталама пайдалану бойынша деректер көлемі жеткілікті болған жағдайда ғана бөлінеді. Шағын статистикалық ұяшықтар жеке көрсетілмейді. Мұндай тәртіп инклюзивті бағалауда деректердің бөлшектелуін қамтамасыз ете отырып, пайдаланушылардың құпиялылығы мен деректердің статистикалық сенімділігін сақтауға мүмкіндік береді.

Нормалау және нәтижені ұсыну

Әртүрлі өлшем бірлігіндегі индикаторларды салыстыру үшін межелік нормалау қолданылуы мүмкін. Жоғары мәні жақсы индикатор үшін:

$$z_i = 100 \times (x_i - L_i) / (T_i - L_i).$$

Төмен мәні жақсы индикатор үшін кері формула қолданылады:

$$z_i = 100 \times (T_i - x_i) / (T_i - L_i).$$

Мұнда x_i - нақты мән, L_i - бастапқы немесе ең төменгі негізді шек, T_i - келісілген мақсатты мән. Екі формуладағы нәтиже 0 мен 100 аралығында шектеледі. Егер T_i = L_i болса, индикатор анықталмаған деп белгіленіп, меже қайта қаралады. Жетіспейтін мән нөлмен алмастырылмайды. Пилоттық кезеңде өлшем балы тек жоспарланған негізгі индикаторлардың

кемінде 70%-ы бар болғанда есептеледі; бұл шек пилот қорытындысымен қайта тексеріледі. Жетіспейтін деректің үлесі мен себебі балдан бөлек көрсетіледі.

Әр өлшемнің алдын ала балы мына формуламен есептеледі:

$$D\_d = \Sigma(w\_di \times z\_di) / \Sigma w\_di.$$

Мұнда D_d - d өлшемінің балы, z_di - нормаланған индикатор, w_di - индикатор салмағы. Пилотта тең салмақ тек сезімталдықты тексерудің бастапқы нұсқасы ретінде қолданылады. Кейін салмақтар пайдаланушылар, кітапханашылар, қолжетімділік сарапшылары және басқарушылар қатысатын Delphi үдерісімен тексеріліп, балама салмақтардағы нәтиженің тұрақтылығы талданады.

Бастапқы қолдануда бес өлшем бір санға біріктірілмей, профиль немесе бақылау панелі түрінде көрсетіледі. Құқықтық немесе кәсіби міндетті қолжетімділік талабы орындалмаса, жоғары іс-шара саны, қанағаттану немесе серіктестік балы оны өтей алмайды. Сондықтан міндетті талаптар үшін G шекті белгісі енгізіледі: барлық негізгі талап орындалса G = 1, кемінде бірі орындалмаса G = 0. G = 0 болған жағдайда интегралдық индекс жарияланбайды және нәтиже «міндетті қолжетімділік талабы орындалмаған» деп беріледі. Құрылым, салмақ және өлшем тұрақтылығы эмпирикалық тексерілгеннен кейін ғана G = 1 жағдайында:

$$E = \Sigma(W\_d \times D\_d), \text{ мұнда } \Sigma W\_d = 1$$

түріндегі интегралдық индекс есептелуі мүмкін. Осы мақаладағы формулалар валидацияланған индекс емес, пилотта тексерілетін есептеу ережелері болып табылады.

Талқылау

Ұсынылған модель әдебиеттегі үш алшақтықты азайтады. Біріншіден, қолжетімділік, пайдалану, жақын әлеуметтік нәтиже және қоғамдық әсер бір ұғымға біріктірілмейді. Екіншіден, жалпы логикалық модель теңдікке сезімтал индикаторлармен және міндетті қолжетімділіктің өтемсіз шегімен толықтырылады. Үшіншіден, кітапхананың кең қоғамдық өзгеріске жалғыз себеп болғанын мәлімдеудің орнына, оның серіктестермен бірге қосқан үлесі бағаланады. Бұл ерекшелік модельдің ISO 16439, IFLA нұсқаулықтары және әлеуметтік инфрақұрылым тұжырымдамасымен сабақтастығын сақтай отырып, авторлық қосымшасын нақтылайды.

Әлеуметтік капитал жөніндегі зерттеулер кітапхана сенім мен көпірлік байланыс қалыптастыра алатынын көрсетеді, бірақ нәтиже автоматты емес. Кеңістікке кімнің кіретіні, кімнің сөзі естілетіні және қандай мінез-құлық «қалыпты» саналатыны ұйымдық саясатқа тәуелді. Сондықтан инклюзивті бағалау әр топтың орташа көрсеткішін ғана емес, топтар арасындағы айырманы да көрсетуі керек. Мысалы, жалпы қанағаттану 90% болғанымен, есту қабілеті шектеулі пайдаланушыларда ол 55% болса, орташа мән маңызды теңсіздікті жасырады. Осы себептен матрица бөлшектелген дерек пен пайдаланушы дауысын міндетті компонент ретінде енгізеді.

Модельді Қазақстан жағдайына бейімдегенде қала мен ауыл кітапханаларына бірдей абсолют межелер қою дұрыс емес. Қазақстандағы цифрлық теңсіздік жөніндегі эмпирикалық дерек ауыл мен қала арасындағы инфрақұрылымдық және пайдалану айырмасын көрсетеді (Amirova et al., 2023), ал веб-қолжетімділік зерттеуі цифрлық сәйкестіктің секторлар бойынша біркелкі емес екенін анықтады (Sultangazieva et al., 2026). Ауылдық кітапханадағы интернет сапасы, штат саны, көлік қолжетімділігі және серіктес ұйымдардың тығыздығы өзгеше болуы мүмкін. Бағалау ортақ құқықтық минимумды сақтай отырып, бастапқы жағдайға қатысты ілгерілеуді және ресурстық контекстті ескеруі керек. Қазақстан кітапханалары туралы әлеуметтік нәтижеге бағытталған зерттеулер аз болғандықтан, модельді «Қазақстанға бейімделген дайын құрал» емес, жергілікті тексеруді қажет ететін құрылым деп атау ғылыми тұрғыдан дәлірек.

Басқару тұрғысынан бес деңгейлі профиль үш шешімді қолдайды. Біріншісі, бюджет басымдығын дәл анықтау: мәселе инфрақұрылымда болса, жаңа іс-шара санын көбейту тиімсіз. Екіншісі, серіктестік жауапкершілігін бөлу: жұмыспен қамту, денсаулық немесе

әлеуметтік қызмет нәтижесі тиісті ұйымдармен бірлескен маршрут арқылы өлшенеді. Үшіншісі, жылдық есепті қоғамдық құндылық туралы дәлелмен толықтыру: келу мен берілім көрсеткіштері сақталады, бірақ олардың пайдаланушы мүмкіндігіне қалай ауысқаны түсіндіріледі.

Кітапхана әсерін бағалау этикалық талаптарды да қамтиды. Мүгедектікке байланысты қажеттілік, көші-қон мәртебесі немесе әлеуметтік осалдық туралы дерек ерікті өзін-өзі сәйкестендіру арқылы, зерттеу мақсаты түсіндірілгеннен кейін және қызмет алу шартына айналдырылмай жиналады. Келісім мәтіні қолжетімді форматта берілуі, дерек ең аз қажетті көлеммен шектелуі және сақтау мен жою мерзімі алдын ала белгіленуі тиіс. Шағын топтар бойынша нәтиже жариялағанда ең төмен ұяшық көлемі ескеріліп, қайта сәйкестендіру қаупі бар көрсеткіштер біріктіріледі немесе жарияланбайды. Сапалық сұхбаттағы жеке оқиғалар анонимделіп, қатысушының бөлек келісімінсіз жарнамалық материалға айналдырылмайды.

Модельдің тағы бір маңызды нәтижесі – инклюзияны бір реттік қолжетімділік шарасы емес, өзара байланысты нәтижелер жүйесі ретінде қарастыруы. Институционалдық дайындық қажетті алғышарт болғанымен, оның болуы қызметтің нақты пайдаланылуын автоматты түрде білдірмейді. Сол сияқты пайдаланушылар санының өсуі әлеуметтік байланыс, тиесілік немесе дербестік нәтижелерінің қалыптасқанын өздігінен дәлелдемейді. Сондықтан деңгейлер арасындағы логикалық байланыс себеп-салдарлық теңестіру ретінде емес, бағалау құрылымын реттейтін аналитикалық реттілік ретінде түсіндіріледі.

Осы ұстаным бағалау нәтижелерін басқарушылық шешімдермен тікелей байланыстыруға мүмкіндік береді. Мысалы, қолжетімділік бойынша төмен нәтиже анықталған жағдайда мәселені тек пайдаланушылардың қанағаттану деңгейімен немесе іс-шараларға қатысу санымен түсіндіру жеткіліксіз; физикалық орта, цифрлық арна, кадрлық дайындық және бейімдеу ресурстары жеке қарастырылуы қажет. Ал пайдалану жоғары болғанымен, белгілі бір топтың қамтылуы төмен болса, орташа нәтижені оң деп бағалау дұрыс емес. Осылайша, модель «орташа тиімділік» ұғымын нақтылап, кім үшін, қандай жағдайда және қандай нәтиже алынғанын көрсетуге бағытталады. Бұл әсіресе ресурстары мен инфрақұрылымдық мүмкіндіктері әртүрлі кітапханаларды салыстыру кезінде маңызды, өйткені салыстыру абсолюттік көрсеткішпен ғана емес, бастапқы жағдайға қатысты өзгеріспен де жүргізілуі мүмкін.

Осы тұрғыдан модельдегі «өтемсіз шек» қағидасы ерекше мәнге ие. Қызметтің жоғары пайдаланылуы физикалық немесе цифрлық қолжетімділіктің міндетті талаптарын алмастырмауы тиіс. Бұл тәсіл инклюзивтілікті тек нәтижелік көрсеткіштермен өлшеуден туындайтын әдіснамалық тәуекелді азайтады. Сонымен қатар, әр деңгейдің жеке дерек көзімен тексерілуі бір ғана әкімшілік статистикаға тәуелділікті төмендетеді және пайдаланушы тәжірибесін бағалау жүйесіне енгізуге мүмкіндік береді.

Сондықтан модельдің салыстырмалы бағалауға қолданылуы міндетті түрде контекстік көрсеткіштермен қатар жүргізілуі керек. Бұл тәсіл кітапхана қызметінің әлеуметтік тиімділігін неғұрлым дәл түсіндіруге және нәтижені формалды көрсеткіштерге ғана тәуелді етпеуге мүмкіндік береді.

Дегенмен, модельдің нәтижелерін түсіндіруде оның теориялық сипаты ескерілуі қажет. Ұсынылған құрылым әдебиеттерді мақсатты сыни талдау мен тұжырымдамалық синтез негізінде жасалғандықтан, индикаторлар арасындағы байланыстардың нақты әсер көлемін осы зерттеу арқылы белгілеу мүмкін емес. Әсіресе қоғамдық әсер мен кітапхана қызметінің арасындағы қатынаста атрибуция мәселесі сақталады: қауымдық деңгейдегі өзгерістерге кітапханамен қатар серіктес ұйымдар, жергілікті орта және басқа әлеуметтік факторлар ықпал етуі мүмкін. Сондықтан модель «әсерді дәлелдейтін» емес, әсерді жүйелі түрде бағалауға жағдай жасайтын аналитикалық құрал ретінде қарастырылуы тиіс.

Жалпы алғанда, талқылау нәтижелері авторлық модельдің негізгі құндылығы оның индикаторлар санын көбейтуінде емес, бағалау логикасын қайта ұйымдастыруында екенін көрсетеді. Модель қолжетімділік, қатысу, әлеуметтік байланыс, мүмкіндік және қоғамдық

әсерді бір-бірімен байланыстыра отырып, теңсіздікті жасыратын орташа көрсеткіштерден бас тартуға және контекстік айырмашылықтарды ескеруге мүмкіндік береді. Оның практикалық маңызы Қазақстан кітапханаларында кейінгі эмпирикалық сынақ арқылы нақтылануы тиіс, ал қазіргі кезеңде модель инклюзивті қызметтің әлеуметтік тиімділігін бағалаудың теориялық және операциялық негізін ұсынатын құрылым ретінде бағаланады.

Модельді апробациялау жоспары және зерттеу шектеулері

Модельді тексерудің бірінші кезеңінде қала және ауыл, өңірлік және арнайы кітапхана типтерін қамтитын 8-12 кітапхананы қамтитын орындылық пилоты ұсынылады. Бұл кезеңнің мақсаты толық психометриялық немесе себептік валидация емес, индикаторлардың түсініктілігін, дерек қолжетімділігін, аудит рәсімінің орындалуын және құралдардың пайдаланушылар үшін қолайлылығын анықтау. Алдымен бастапқы қолжетімділік аудиті мен әкімшілік дерек картасы жасалады. Кейін пайдаланушылармен бірге индикаторлардың маңыздылығы тексеріліп, қысқа қолжетімді сауалнама, цифрлық тапсырмалық тест, сұхбат және фокус-топ құралдары әзірленеді. Таңдалған қызмет жақсартылғаннан кейін 6-12 ай аралығында қайта өлшеу жүргізіледі.

Валидация талдау деңгейіне қарай бөлінеді. Бюджет, ғимарат қолжетімділігі, WCAG сәйкестігі, қызметкерлер даярлығы және серіктестік сияқты ұйымдық индикаторлар қалыптастырушы көрсеткіштер болып саналады; олар үшін Cronbach α немесе факторлық талдау қолданылмайды. Бұл индикаторлар мазмұндық валидтілік, сарапшылар келісімі, дерек толықтығы, өлшеу тұрақтылығы және кітапханааралық салыстырмалылық арқылы тексеріледі. Сенім, қауіпсіздік және тиесілік тәрізді респондент деңгейіндегі көптармақты шкалалар үшін Cronbach α, McDonald ω және алдын ала белгіленген факторлық құрылым қолданылады. Респонденттер саны құрал тармақтарының санына, модель күрделілігіне және топтық салыстыруға қажетті дәлдікке негізделген алдын ала қуат немесе симуляциялық есеппен анықталады. Өлшеу инвариантты лығы әр топта жеткілікті таңдама болғанда ғана бағаланады.

Себептік ықпалды бағалау пилоттың міндетіне кірмейді. Кейінгі жеке зерттеуде жеткілікті кітапхана саны, салыстыру тобы, кезеңді енгізу немесе айырмалар айырмасы тәрізді квазиэксперименттік дизайн қарастырылуы мүмкін. Кластер саны аз жағдайда мұндай талдау қуаты төмен және қорытындысы тұрақсыз болуы ықтимал, сондықтан оны 8-12 кітапханалық орындылық пилотымен теңестіруге болмайды.

Зерттеудің бес шектеуі бар. Біріншіден, мақсатты сыни шолу толық репродукцияланатын жүйелі шолу емес және барлық релевант еңбекті қамтыды деп мәлімдемейді. Екіншіден, тақырыптық карталау формалды қосарланған кодтаумен жүргізілген жоқ. Үшіншіден, халықаралық әдебиет Солтүстік Америка мен Еуропа тәжірибесіне көбірек сүйенеді, ал Қазақстан кітапханалары туралы әлеуметтік нәтижеге бағытталған эмпирикалық зерттеу аз. Төртіншіден, индикаторлар, межелер және салмақтар эмпирикалық валидациядан өткен жоқ. Бесіншіден, қоғамдық әсерге кітапханадан тыс көптеген фактор ықпал етеді, сондықтан атрибуция туралы тұжырымдар сақ болуы тиіс.

Осы шектеулер модельді дайын стандарт емес, тексерілетін ұғымдар мен өлшеу ережелерінің жиынтығы ретінде қарастыруды талап етеді. Пилот қорытындысында іске аспайтын индикаторлар алынып тасталып, сенімділігі төмен сауалнама тармақтары қайта жазылады, ал кітапхана типтері үшін бөлек салыстырмалы межелер әзірленеді.

Қорытынды

Инклюзивті кітапхананың әлеуметтік тиімділігі қызмет санына немесе жалпы қанағаттану деңгейіне тең емес. Ол нақты кедергілердің азаюы, әртүрлі топтардың мағыналы қатысуы, әлеуметтік байланыс пен дербестіктің күшеюі және қауымдастық өміріне тең араласуға қосылған үлес арқылы көрінеді. Ұсынылған бес деңгейлі тұжырымдамалық модель институционалдық дайындықтан қоғамдық әсерге дейінгі өзгеріс логикасын айқындап, әр деңгейге бағалау сұрағын, индикаторды және дереккөзді сәйкестендіреді. Осы арқылы

инклюзивті қызметті тек қолжетімділік пен пайдалану көрсеткіштері негізінде емес, пайдаланушы мен қауымдастық деңгейінде қалыптасатын нәтижелер тұрғысынан кешенді бағалау мүмкіндігі қалыптасады.

Модельдің ғылыми үлесі әлеуметтік инклюзия, әлеуметтік капитал, цифрлық теңсіздік және кітапхана ықпалын бағалау әдебиетін теңдікке сезімтал бір құрылымға біріктіруінде. Әдіснамалық үлесі ұйымдық қалыптастырушы индикаторларды респондент деңгейіндегі рефлективті шкалалардан ажыратуында, құқықтық қолжетімділік талаптарын өтемсіз шек ретінде сақтауында және атрибуцияның орнына кітапхананың қосқан үлесін бағалауында. Сонымен бірге бөлшектелген деректерді және пайдаланушы дауысын енгізу орташа көрсеткіштер арқылы жасырынуы мүмкін топаралық айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді. Практикалық маңызы кітапханалардың жылдық есебін әлеуметтік нәтиже туралы дәлелмен толықтыруға, ресурс басымдығын негіздеуге және қызметті пайдаланушылармен бірге жетілдіруге мүмкіндік беруінде.

Келесі қадам – модельді Қазақстанның әртүрлі типтегі кітапханаларында орындылық пилоты арқылы тексеру, индикатор паспорттарын нақтылау және жеткілікті дерек жиналғаннан кейін шкалалардың сенімділігі мен құрылымдық валидтілігін бағалау. Пилоттық кезең индикаторлардың түсініктілігін, дерек жинаудың орындылығын және әртүрлі ресурстық жағдайдағы кітапханаларда қолданылу тұрақтылығын анықтауға мүмкіндік береді. Осы тәртіп сақталғанда бағалау бақылау құралы ғана емес, кітапхана қызметін әділ, дәлелді және пайдаланушыға бағдарланған түрде жақсартатын кері байланыс механизміне айналады.

Деректердің қолжетімділігі

Зерттеу барысында бастапқы эмпирикалық дерек жиналған жоқ. Тұжырымдамалық синтезге енгізілген барлық дереккөз әдебиеттер тізімінде көрсетілген.

Этикалық мәлімдеме

Зерттеу жарияланған әдебиеттер мен ашық ресми құжаттарды талдауға негізделген және адам қатысушыларын немесе дербес деректерді қамтымайды. Болашақ пилоттық зерттеу тиісті институционалдық этикалық мақұлдаудан және қатысушылардың ақпараттандырылған келісімінен кейін ғана жүргізілуі тиіс.

Әдебиеттер:

Aabø, S., & Audunson, R. (2012). Use of library space and the library as place. *Library & Information Science Research, 34*(2), 138–149. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.06.002

Aabø, S., Audunson, R., & Vårheim, A. (2010). How do public libraries function as meeting places? *Library & Information Science Research, 32*(1), 16–26. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2009.07.008

Amirova, A., Nurumov, K., Kasa, R., Akhmetzhanova, A., & Kuzekova, A. (2023). The impact of the digital divide on synchronous online teaching in Kazakhstan during COVID-19 school closures. *Frontiers in Education, 7*, Article 1083651. https://doi.org/10.3389/feduc.2022.1083651

Appleton, L., Hall, H., Duff, A. S., & Raeside, R. (2018). UK public library roles and value: A focus group analysis. *Journal of Librarianship and Information Science, 50*(3), 275–283. https://doi.org/10.1177/0961000618769987

Audunson, R. (2005). The public library as a meeting-place in a multicultural and digital context: The necessity of low-intensive meeting-places. *Journal of Documentation, 61*(3), 429–441. https://doi.org/10.1108/00220410510598562

Audunson, R., Essmat, S., & Aabø, S. (2011). Public libraries: A meeting place for immigrant women? *Library & Information Science Research, 33*(3), 220–227. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.01.003

Bertot, J. C., Real, B., & Jaeger, P. T. (2016). Public libraries building digital inclusive communities: Data and findings from the 2013 Digital Inclusion Survey. *The Library Quarterly, 86*(3), 270–289. https://doi.org/10.1086/686674

Bonnici, L. J., Maatta, S. L., Brodsky, J., & Steele, J. E. (2015). Second national accessibility survey: Librarians, patrons, and disabilities. *New Library World, 116*(9/10), 503–516. https://doi.org/10.1108/NLW-03-2015-0021

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood Press.

Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. (2026). *Қазақстан Республикасындағы мәдениет (2025 жыл) [Culture in the Republic of Kazakhstan (2025)]*.https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-culture/publications/482503/

Burke, S. K. (2009). Perceptions of public library accessibility for people with disabilities. *The Reference Librarian, 50*(1), 43–54. https://doi.org/10.1080/02763870802546381

Burnett, G., Jaeger, P. T., & Thompson, K. M. (2008). Normative behavior and information: The social aspects of information access. *Library & Information Science Research, 30*(1), 56–66. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2007.07.003

Caidi, N., & Allard, D. (2005). Social inclusion of newcomers to Canada: An information problem? *Library & Information Science Research, 27*(3), 302–324. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2005.04.003

Cano-Hila, A. (2022). Understanding social inclusion in contemporary society: Challenges, reflections, limitations, and proposals. *Social Inclusion, 10*(2), 1–5. https://doi.org/10.17645/si.v10i2.5090

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology, 94*, S95–S120. https://doi.org/10.1086/228943

Copeland, C. A. (2011). Library and information center accessibility: The differently-able patron's perspective. *Technical Services Quarterly, 28*(2), 223–241. https://doi.org/10.1080/07317131.2011.546281

Creaser, C. (2018). Assessing the impact of libraries: The role of ISO 16439. *Information and Learning Sciences, 119*(1/2), 87–93. https://doi.org/10.1108/ILS-05-2017-0037

Du, J. T., Partridge, H., Howard, K., & Xie, Z. (2026). Public libraries and social capital: A scoping review. *Journal of the Australian Library and Information Association, 75*(2), 236–255. https://doi.org/10.1080/24750158.2026.2630131

Enneking, G., Custers, G., & Engbersen, G. (2025). The rapid rise of social infrastructure: Mapping the concept through a systematic scoping review. *Cities, 158*, Article 105608. https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105608

Gómez-Zapata, J. D., & del Barrio-Tellado, M. J. (2023). Social impact and return on investment from cultural heritage institutions: An application to public libraries in Colombia. *Journal of Cultural Heritage, 64*, 102–112. https://doi.org/10.1016/j.culher.2023.09.004

Government of the Republic of Kazakhstan. (2023). *Қазақстан Республикасының мәдениет саясатының 2023-2029 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы (Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2023 жылғы 28 наурыздағы № 250 қаулысы) [On approval of the Concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029]*. Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250

Helsper, E. J. (2021). *The digital disconnect: The social causes and consequences of digital inequalities.* SAGE.

Huysmans, F., & Oomes, M. (2013). Measuring the public library's societal value: A methodological research program. *IFLA Journal, 39*(2), 168–177. https://doi.org/10.1177/0340035213486412

IFLA Equitable and Accessible Library Services Section. (2024). *IFLA guidelines for making libraries accessible for people with disabilities. International Federation of Library Associations and Institutions.* https://repository.ifla.org/items/72d304a4-9896-4254-9ac1-955d19bca483

IFLA Libraries Serving Persons with Print Disabilities Section. (2025). *Guidelines for inclusive library services for persons with print disabilities. International Federation of Library Associations and Institutions.* https://repository.ifla.org/items/0729ff36-b6ea-44ef-93c9-c6528d5a430b

International Federation of Library Associations and Institutions, & United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2022). *The IFLA-UNESCO public library manifesto 2022.* https://www.ifla.org/public-library-manifesto/

International Organization for Standardization. (2014). *ISO 16439:2014 information and documentation: Methods and procedures for assessing the impact of libraries.* https://www.iso.org/standard/56756.html

Irvall, B., & Nielsen, G. S. (2005). *Access to libraries for persons with disabilities: Checklist.* International Federation of Library Associations and Institutions. https://repository.ifla.org/items/b629967c-c0b3-4fb8-92d7-099783b72ba5

Jaeger, P. T., Bertot, J. C., Thompson, K. M., Katz, S. M., & DeCoster, E. J. (2012). The intersection of public policy and public access: Digital divides, digital literacy, digital inclusion, and public libraries. *Public Library Quarterly, 31*(1), 1–20. https://doi.org/10.1080/01616846.2012.654728

Johnson, C. A. (2012). How do public libraries create social capital? An analysis of interactions between library staff and patrons. *Library & Information Science Research, 34*(1), 52–62. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.07.009

Kaeding, J., Velasquez, D. L., & Price, D. (2017). Public libraries and access for children with disabilities and their families: A proposed inclusive library model. *Journal of the Australian Library and Information Association, 66*(2), 96–115. https://doi.org/10.1080/24750158.2017.1298399

Karki, M., El Asmar, M. L., Riboli Sasco, E., & El-Osta, A. (2024). Public libraries to promote public health and wellbeing: A cross-sectional study of community-dwelling adults. *BMC Public Health, 24*, Article 1226. https://doi.org/10.1186/s12889-024-18535-5

Kerr, R., & Hopkins, N. (2024). Organisational practices and social inclusion: Inclusionary place-making in the library. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 34*(3), e2801. https://doi.org/10.1002/casp.2801

Khoir, S., Du, J. T., Davison, R. M., & Koronios, A. (2017). Contributing to social capital: An investigation of Asian immigrants' use of public library services. *Library & Information Science Research, 39*(1), 34–45. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2017.01.005

Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people: How social infrastructure can help fight inequality, polarization, and the decline of civic life.* Crown.

Lapo, P. (2025). Nurturing knowledge: The evolution of libraries in Kazakhstan. *IFLA Journal, 51*(2), 193–202. https://doi.org/10.1177/03400352251340753

Lee, K. (2026). Public libraries as social infrastructure: An integrative review of community roles. *Journal of Librarianship and Information Science*. Advance online publication. https://doi.org/10.1177/09610006261461777

Lee, P. C. (2024). From community engagement to community resilience: The evolving role of public libraries. *Public Library Quarterly, 43*(3), 339–366. https://doi.org/10.1080/01616846.2023.2251860

Méndez-Domínguez, P., Carbonero Muñoz, D., Raya Díez, E., & Castillo De Mesa, J. (2023). Digital inclusion for social inclusion. *Case study on digital literacy. Frontiers in Communication, 8*, Article 1191995. https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1191995

Poll, R. (2012). Can we quantify the library's influence? Creating an ISO standard for impact assessment. *Performance Measurement and Metrics, 13*(2), 121–130. https://doi.org/10.1108/14678041211241332

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.

Real, B., Bertot, J. C., & Jaeger, P. T. (2014). Rural public libraries and digital inclusion: Issues and challenges. *Information Technology and Libraries, 33*(1), 6–24. https://doi.org/10.6017/ital.v33i1.5141

Reisdorf, B., & Rhinesmith, C. (2020). Digital inclusion as a core component of social inclusion. *Social Inclusion, 8*(2), 132–137. https://doi.org/10.17645/si.v8i2.3184

Republic of Kazakhstan. (2006). *Мәдениет туралы (2006 жылғы 15 желтоқсандағы № 207-III Қазақстан Республикасының Заңы) [On culture]*. Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207

Ruthven, I., Robinson, E., & McMenemy, D. (2023). The value of digital and physical library services in UK public libraries and why they are not interchangeable. *Journal of Librarianship and Information Science, 55*(4), 1143–1154. https://doi.org/10.1177/09610006221127027

Scott, R. (2011). The role of public libraries in community building. *Public Library Quarterly, 30*(3), 191–227. https://doi.org/10.1080/01616846.2011.599283

Serra, S., & Revez, J. (2024). Social inclusion of refugees and asylum seekers: The role of public libraries in the Lisbon Metropolitan Area. *Journal of Librarianship and Information Science, 56*(2), 397–414. https://doi.org/10.1177/09610006221146549

Shephard, M., Garner, J., Bell, K., & Wardle, S. (2023). Social work in public libraries: An international scoping review. *Journal of the Australian Library and Information Association, 72*(4), 340–361. https://doi.org/10.1080/24750158.2023.2255940

Shuva, N. Z. (2026). More than a place for social capital creation: Public library as a place for immigrants' social integration. *Journal of Librarianship and Information Science, 58*(1), 146–160. https://doi.org/10.1177/09610006241286910

Sin, S.-C. J., & Vakkari, P. (2015). Perceived outcomes of public libraries in the U.S. *Library & Information Science Research, 37*(3), 209–219. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2015.04.009

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 104*, 333–339. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039

Sørensen, K. M. (2020). The values of public libraries: A systematic review of empirical studies of stakeholder perceptions. *Journal of Documentation, 76*(4), 909–927. https://doi.org/10.1108/JD-10-2019-0201

Sørensen, K. M. (2021). Where's the value? The worth of public libraries: A systematic review of findings, methods and research gaps. *Library & Information Science Research, 43*(1), Article 101067. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2020.101067

Spires, K., & CohenMiller, A. S. (2018). Accessibility in Central Asia: Collaboration between graduate school and library. *IFLA Journal, 44*(1), 35–43. https://doi.org/10.1177/0340035217751960

Sultangazieva, S., Jumabaeva, C., & Ismailova, R. (2026). Digital inclusion in Central Asia: A longitudinal study of web accessibility across key sectors. *Universal Access in the Information Society, 25*, Article 11. https://doi.org/10.1007/s10209-025-01277-5

Sung, H.-Y., Hepworth, M., & Ragsdell, G. (2013). Investigating essential elements of community engagement in public libraries: An exploratory qualitative study. *Journal of Librarianship and Information Science, 45*(3), 206–218. https://doi.org/10.1177/0961000612448205

Torraco, R. J. (2016). Writing integrative literature reviews: Using the past and present to explore the future. *Human Resource Development Review, 15*(4), 404–428. https://doi.org/10.1177/1534484316671606

United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities.* https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* https://sdgs.un.org/2030agenda

Vakkari, P., & Serola, S. (2012). Perceived outcomes of public libraries. *Library & Information Science Research, 34*(1), 37–44. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.07.005

Vårheim, A. (2007). Social capital and public libraries: The need for research. *Library & Information Science Research, 29*(3), 416–428. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2007.04.009

Vårheim, A. (2009). Public libraries: Places creating social capital? *Library Hi Tech, 27*(3), 372–381. https://doi.org/10.1108/07378830910988504

Vårheim, A. (2014). Trust in libraries and trust in most people: Social capital creation in the public library. *The Library Quarterly, 84*(3), 258–277. https://doi.org/10.1086/676487

Vårheim, A., Steinmo, S., & Ide, E. (2008). Do libraries matter? Public libraries and the creation of social capital. *Journal of Documentation, 64*(6), 877–892. https://doi.org/10.1108/00220410810912433

Wang, H., & Ran, B. (2023). Network governance and collaborative governance: A thematic analysis on their similarities, differences, and entanglements. *Public Management Review, 25*(6), 1187–1211. https://doi.org/10.1080/14719037.2021.2011389

Whiteman, E. D., Dupuis, R., Morgan, A. U., D'Alonzo, B., Epstein, C., Klusaritz, H., & Cannuscio, C. C. (2018). Public libraries as partners for health. *Preventing Chronic Disease, 15*, Article E64. https://doi.org/10.5888/pcd15.170392

Whittemore, R., & Knafl, K. (2005). The integrative review: Updated methodology. *Journal of Advanced Nursing, 52*(5), 546–553. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03621.x

World Intellectual Property Organization. (2013). *Marrakesh Treaty to facilitate access to published works for persons who are blind, visually impaired or otherwise print disabled.* https://www.wipo.int/en/web/treaties/ip/marrakesh/index

World Wide Web Consortium. (2024). *Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.2*. https://www.w3.org/TR/WCAG22/

Zainudin, A., Kartini, D. S., Suwaryo, U., & Yuningsih, N. Y. (2024). Trends in social inclusion and its impact on public services: Research by CiteSpace. *Cogent Social Sciences, 10*(1), Article 2392295. https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2392295

References:

Aabø, S., & Audunson, R. (2012). Use of library space and the library as place. *Library & Information Science Research, 34*(2), 138–149. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.06.002

Aabø, S., Audunson, R., & Vårheim, A. (2010). How do public libraries function as meeting places? *Library & Information Science Research, 32*(1), 16–26. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2009.07.008

Amirova, A., Nurumov, K., Kasa, R., Akhmetzhanova, A., & Kuzekova, A. (2023). The impact of the digital divide on synchronous online teaching in Kazakhstan during COVID-19 school closures. *Frontiers in Education, 7*, Article 1083651. https://doi.org/10.3389/feduc.2022.1083651

Appleton, L., Hall, H., Duff, A. S., & Raeside, R. (2018). UK public library roles and value: A focus group analysis. *Journal of Librarianship and Information Science, 50*(3), 275–283. https://doi.org/10.1177/0961000618769987

Audunson, R. (2005). The public library as a meeting-place in a multicultural and digital context: The necessity of low-intensive meeting-places. *Journal of Documentation, 61*(3), 429–441. https://doi.org/10.1108/00220410510598562

Audunson, R., Essmat, S., & Aabø, S. (2011). Public libraries: A meeting place for immigrant women? *Library & Information Science Research, 33*(3), 220–227. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.01.003

Bertot, J. C., Real, B., & Jaeger, P. T. (2016). Public libraries building digital inclusive communities: Data and findings from the 2013 Digital Inclusion Survey. *The Library Quarterly, 86*(3), 270–289. https://doi.org/10.1086/686674

Bonnici, L. J., Maatta, S. L., Brodsky, J., & Steele, J. E. (2015). Second national accessibility survey: Librarians, patrons, and disabilities. *New Library World, 116*(9/10), 503–516. https://doi.org/10.1108/NLW-03-2015-0021

Bourdieu, P. (1986). The forms of capital. In J. G. Richardson (Ed.), *Handbook of theory and research for the sociology of education* (pp. 241–258). Greenwood Press.

Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. (2026). *Qazaqstan Respublikasyndağy mädeniet (2025 jyl) [Culture in the Republic of Kazakhstan (2025)]*. https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-culture/publications/482503/

Burke, S. K. (2009). Perceptions of public library accessibility for people with disabilities. *The Reference Librarian, 50*(1), 43–54. https://doi.org/10.1080/02763870802546381

Burnett, G., Jaeger, P. T., & Thompson, K. M. (2008). Normative behavior and information: The social aspects of information access. *Library & Information Science Research, 30*(1), 56–66. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2007.07.003

Caidi, N., & Allard, D. (2005). Social inclusion of newcomers to Canada: An information problem? *Library & Information Science Research, 27*(3), 302–324. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2005.04.003

Cano-Hila, A. (2022). Understanding social inclusion in contemporary society: Challenges, reflections, limitations, and proposals. *Social Inclusion, 10*(2), 1–5. https://doi.org/10.17645/si.v10i2.5090

Coleman, J. S. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology, 94*, S95–S120. https://doi.org/10.1086/228943

Copeland, C. A. (2011). Library and information center accessibility: The differently-able patron's perspective. *Technical Services Quarterly, 28*(2), 223–241. https://doi.org/10.1080/07317131.2011.546281

Creaser, C. (2018). Assessing the impact of libraries: The role of ISO 16439. *Information and Learning Sciences, 119*(1/2), 87–93. https://doi.org/10.1108/ILS-05-2017-0037

Du, J. T., Partridge, H., Howard, K., & Xie, Z. (2026). Public libraries and social capital: A scoping review. *Journal of the Australian Library and Information Association, 75*(2), 236–255. https://doi.org/10.1080/24750158.2026.2630131

Enneking, G., Custers, G., & Engbersen, G. (2025). The rapid rise of social infrastructure: Mapping the concept through a systematic scoping review. *Cities, 158*, Article 105608. https://doi.org/10.1016/j.cities.2024.105608

Gómez-Zapata, J. D., & del Barrio-Tellado, M. J. (2023). Social impact and return on investment from cultural heritage institutions: An application to public libraries in Colombia. *Journal of Cultural Heritage, 64*, 102–112. https://doi.org/10.1016/j.culher.2023.09.004

Government of the Republic of Kazakhstan. (2023). *Qazaqstan Respublikasynyñ mädeniet sayasatynyñ 2023–2029 jyldarğa arnalğan tūjyrymdamasyn bekitu turaly [On approval of the Concept of cultural policy of the Republic of Kazakhstan for 2023–2029]*. Ädilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2300000250

Helsper, E. J. (2021). *The digital disconnect: The social causes and consequences of digital inequalities.* SAGE.

Huysmans, F., & Oomes, M. (2013). Measuring the public library's societal value: A methodological research program. *IFLA Journal, 39*(2), 168–177. https://doi.org/10.1177/0340035213486412

IFLA Equitable and Accessible Library Services Section. (2024). *IFLA guidelines for making libraries accessible for people with disabilities. International Federation of Library Associations and Institutions.* https://repository.ifla.org/items/72d304a4-9896-4254-9ac1-955d19bca483

IFLA Libraries Serving Persons with Print Disabilities Section. (2025). *Guidelines for inclusive library services for persons with print disabilities. International Federation of Library Associations and Institutions.* https://repository.ifla.org/items/0729ff36-b6ea-44ef-93c9-c6528d5a430b

International Federation of Library Associations and Institutions, & United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. (2022). *The IFLA-UNESCO public library manifesto 2022.* https://www.ifla.org/public-library-manifesto/

International Organization for Standardization. (2014). *ISO 16439:2014 information and documentation: Methods and procedures for assessing the impact of libraries.* https://www.iso.org/standard/56756.html

Irvall, B., & Nielsen, G. S. (2005). *Access to libraries for persons with disabilities: Checklist.* International Federation of Library Associations and Institutions. https://repository.ifla.org/items/b629967c-c0b3-4fb8-92d7-099783b72ba5

Jaeger, P. T., Bertot, J. C., Thompson, K. M., Katz, S. M., & DeCoster, E. J. (2012). The intersection of public policy and public access: Digital divides, digital literacy, digital inclusion, and public libraries. *Public Library Quarterly, 31*(1), 1–20. https://doi.org/10.1080/01616846.2012.654728

Johnson, C. A. (2012). How do public libraries create social capital? An analysis of interactions between library staff and patrons. *Library & Information Science Research, 34*(1), 52–62. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.07.009

Kaeding, J., Velasquez, D. L., & Price, D. (2017). Public libraries and access for children with disabilities and their families: A proposed inclusive library model. *Journal of the Australian Library and Information Association, 66*(2), 96–115. https://doi.org/10.1080/24750158.2017.1298399

Karki, M., El Asmar, M. L., Riboli Sasco, E., & El-Osta, A. (2024). Public libraries to promote public health and wellbeing: A cross-sectional study of community-dwelling adults. *BMC Public Health, 24*, Article 1226. https://doi.org/10.1186/s12889-024-18535-5

Kerr, R., & Hopkins, N. (2024). Organisational practices and social inclusion: Inclusionary place-making in the library. *Journal of Community & Applied Social Psychology, 34*(3), e2801. https://doi.org/10.1002/casp.2801

Khoir, S., Du, J. T., Davison, R. M., & Koronios, A. (2017). Contributing to social capital: An investigation of Asian immigrants' use of public library services. *Library & Information Science Research, 39*(1), 34–45. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2017.01.005

Klinenberg, E. (2018). *Palaces for the people: How social infrastructure can help fight inequality, polarization, and the decline of civic life.* Crown.

Lapo, P. (2025). Nurturing knowledge: The evolution of libraries in Kazakhstan. *IFLA Journal, 51*(2), 193–202. https://doi.org/10.1177/03400352251340753

Lee, K. (2026). Public libraries as social infrastructure: An integrative review of community roles. *Journal of Librarianship and Information Science*. Advance online publication. https://doi.org/10.1177/09610006261461777

Lee, P. C. (2024). From community engagement to community resilience: The evolving role of public libraries. *Public Library Quarterly, 43*(3), 339–366. https://doi.org/10.1080/01616846.2023.2251860

Méndez-Domínguez, P., Carbonero Muñoz, D., Raya Díez, E., & Castillo De Mesa, J. (2023). Digital inclusion for social inclusion. *Case study on digital literacy. Frontiers in Communication, 8*, Article 1191995. https://doi.org/10.3389/fcomm.2023.1191995

Poll, R. (2012). Can we quantify the library's influence? Creating an ISO standard for impact assessment. *Performance Measurement and Metrics, 13*(2), 121–130. https://doi.org/10.1108/14678041211241332

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community.* Simon & Schuster.

Real, B., Bertot, J. C., & Jaeger, P. T. (2014). Rural public libraries and digital inclusion: Issues and challenges. *Information Technology and Libraries, 33*(1), 6–24. https://doi.org/10.6017/ital.v33i1.5141

Reisdorf, B., & Rhinesmith, C. (2020). Digital inclusion as a core component of social inclusion. *Social Inclusion, 8*(2), 132–137. https://doi.org/10.17645/si.v8i2.3184

Republic of Kazakhstan. (2006). *Mädeniet turaly (2006 jylğy 15 jeltoqsandağy № 207-III Qazaqstan Respublikasynyñ Zañy) [On culture]*. Ädilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z060000207

Ruthven, I., Robinson, E., & McMenemy, D. (2023). The value of digital and physical library services in UK public libraries and why they are not interchangeable. *Journal of Librarianship and Information Science, 55*(4), 1143–1154. https://doi.org/10.1177/09610006221127027

Scott, R. (2011). The role of public libraries in community building. *Public Library Quarterly, 30*(3), 191–227. https://doi.org/10.1080/01616846.2011.599283

Serra, S., & Revez, J. (2024). Social inclusion of refugees and asylum seekers: The role of public libraries in the Lisbon Metropolitan Area. *Journal of Librarianship and Information Science, 56*(2), 397–414. https://doi.org/10.1177/09610006221146549

Shephard, M., Garner, J., Bell, K., & Wardle, S. (2023). Social work in public libraries: An international scoping review. *Journal of the Australian Library and Information Association, 72*(4), 340–361. https://doi.org/10.1080/24750158.2023.2255940

Shuva, N. Z. (2026). More than a place for social capital creation: Public library as a place for immigrants' social integration. *Journal of Librarianship and Information Science, 58*(1), 146–160. https://doi.org/10.1177/09610006241286910

Sin, S.-C. J., & Vakkari, P. (2015). Perceived outcomes of public libraries in the U.S. *Library & Information Science Research, 37*(3), 209–219. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2015.04.009

Snyder, H. (2019). Literature review as a research methodology: An overview and guidelines. *Journal of Business Research, 104*, 333–339. https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.07.039

Sørensen, K. M. (2020). The values of public libraries: A systematic review of empirical studies of stakeholder perceptions. *Journal of Documentation, 76*(4), 909–927. https://doi.org/10.1108/JD-10-2019-0201

Sørensen, K. M. (2021). Where's the value? The worth of public libraries: A systematic review of findings, methods and research gaps. *Library & Information Science Research, 43*(1), Article 101067. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2020.101067

Spires, K., & CohenMiller, A. S. (2018). Accessibility in Central Asia: Collaboration between graduate school and library. *IFLA Journal, 44*(1), 35–43. https://doi.org/10.1177/0340035217751960

Sultangazieva, S., Jumabaeva, C., & Ismailova, R. (2026). Digital inclusion in Central Asia: A longitudinal study of web accessibility across key sectors. *Universal Access in the Information Society, 25*, Article 11. https://doi.org/10.1007/s10209-025-01277-5

Sung, H.-Y., Hepworth, M., & Ragsdell, G. (2013). Investigating essential elements of community engagement in public libraries: An exploratory qualitative study. *Journal of Librarianship and Information Science, 45*(3), 206–218. https://doi.org/10.1177/0961000612448205

Torraco, R. J. (2016). Writing integrative literature reviews: Using the past and present to explore the future. *Human Resource Development Review, 15*(4), 404–428. https://doi.org/10.1177/1534484316671606

United Nations. (2006). *Convention on the Rights of Persons with Disabilities.* https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities

United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development.* https://sdgs.un.org/2030agenda

Vakkari, P., & Serola, S. (2012). Perceived outcomes of public libraries. *Library & Information Science Research, 34*(1), 37–44. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2011.07.005

Vårheim, A. (2007). Social capital and public libraries: The need for research. *Library & Information Science Research, 29*(3), 416–428. https://doi.org/10.1016/j.lisr.2007.04.009

Vårheim, A. (2009). Public libraries: Places creating social capital? *Library Hi Tech, 27*(3), 372–381. https://doi.org/10.1108/07378830910988504

Vårheim, A. (2014). Trust in libraries and trust in most people: Social capital creation in the public library. *The Library Quarterly, 84*(3), 258–277. https://doi.org/10.1086/676487

Vårheim, A., Steinmo, S., & Ide, E. (2008). Do libraries matter? Public libraries and the creation of social capital. *Journal of Documentation, 64*(6), 877–892. https://doi.org/10.1108/00220410810912433

Wang, H., & Ran, B. (2023). Network governance and collaborative governance: A thematic analysis on their similarities, differences, and entanglements. *Public Management Review, 25*(6), 1187–1211. https://doi.org/10.1080/14719037.2021.2011389

Whiteman, E. D., Dupuis, R., Morgan, A. U., D'Alonzo, B., Epstein, C., Klusaritz, H., & Cannuscio, C. C. (2018). Public libraries as partners for health. *Preventing Chronic Disease, 15*, Article E64. https://doi.org/10.5888/pcd15.170392

Whittemore, R., & Knafl, K. (2005). The integrative review: Updated methodology. *Journal of Advanced Nursing, 52*(5), 546–553. https://doi.org/10.1111/j.1365-2648.2005.03621.x

World Intellectual Property Organization. (2013). *Marrakesh Treaty to facilitate access to published works for persons who are blind, visually impaired or otherwise print disabled.* https://www.wipo.int/en/web/treaties/ip/marrakesh/index

World Wide Web Consortium. (2024). *Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) 2.2.* https://www.w3.org/TR/WCAG22/

Zainudin, A., Kartini, D. S., Suwaryo, U., & Yuningsih, N. Y. (2024). Trends in social inclusion and its impact on public services: Research by CiteSpace. *Cogent Social Sciences, 10*(1), Article 2392295. https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2392295

ҒТАМР 04.51.59 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.005

М.М. Нуров[1*]
[1]*«Тұран» университеті*
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: markhabbatnur@gmail.com

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ СТУДЕНТ ЖАСТАРДЫҢ ДІНИ БАҒДАРЛАРЫ: ӘЛЕУМЕТТЕНУ АРНАЛАРЫ, ДІНИ БЕДЕЛ ЖӘНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ ҰСТАНЫМДАР

Аңдатпа

Мақала Қазақстандағы студент жастардың діни бағдарларын әлеуметтік, институционалдық және цифрлық контекстердің тоғысында талдайды. Мақсат - діни әлеуметтенудің негізгі арналарын, әртүрлі діни бедел иелеріне білдірілген сенімді және діндарлықтың институционалдық өлшемдерінің жеке тәжірибемен арақатынасын анықтау. Эмпирикалық материал 2025 жылғы қаңтар-маусымда квоталық және ыңғайлы іріктеу тәсілдерін ұштастыру арқылы жиналған стандартталған сауалнама деректерінен тұрады (N = 1052). Сипаттамалық статистика, Пирсонның χ^2 критерийі және Спирменнің рангтік корреляциясы қолданылды. Отбасы діни құндылықтарға ықпал ететін орта ретінде респонденттердің 69,6%-ының жауабында көрінді. Діни ақпаратты ата-ана мен туыстардан алатынын 52,2%, интернеттен алатынын 44,2% көрсетті. Жергілікті имамдар мен мүфтилерге сенім 55,8% болса, шетелдік уағызшыларға сенім 7,5%-ды құрады. Ең жоғары корреляция діни институттардың қоғамдық рөлін бағалау мен дін-мемлекет қатынасы туралы көзқарас арасында тіркелді ($r_s = .354$, $p < .001$). Жеке діни тәжірибе қалған өлшемдермен әлсіз байланысқан. Деректер студент жастардың діндарлығында отбасылық сабақтастық, цифрлық ақпарат және жергілікті институционалдық бедел қатар әрекет ететінін көрсетеді. Алайда кездейсоқ емес іріктеу және 18-22 жастағы респонденттердің басымдығы тұжырымдарды барлық жастарға таратуға мүмкіндік бермейді.

Түйін сөздер: діни құндылықтар, студент жастар, діни әлеуметтену, зайырлылық, цифрлық дін, діни бедел, дін-мемлекет қатынастары.

M.M. Nurov[1]*
[1]Turan University
Almaty, Kazakhstan
e-mail: markhabbatnur@gmail.com

RELIGIOUS ORIENTATIONS AMONG STUDENT YOUTH IN KAZAKHSTAN: SOCIALIZATION CHANNELS, RELIGIOUS AUTHORITY, AND INSTITUTIONAL ATTITUDES

Abstract

This study examines religious orientations among university-age respondents in Kazakhstan across social, institutional, and digital contexts. It asks which channels respondents associate with religious socialization, whom they trust as religious authorities, and how institutional views relate to personal religious experience. The analysis draws on a standardized survey conducted between January and June 2025 using a combination of quota and convenience sampling (N = 1,052). Descriptive statistics, Pearson's chi-square test, and Spearman's rank correlation were employed. Family was named as an influence on religious values by 69.6% of respondents. Parents and relatives were reported as a source of religious information by 52.2%, compared with 44.2% for the internet. Trust was reported by 55.8% for local imams and muftis and by 7.5% for foreign preachers. The largest correlation linked assessments of the public role of religious institutions with views on religion-state relations ($r_s = .354$, $p < .001$). Personal religious experience showed only weak associations with the remaining measures. The pattern suggests that family continuity, digital information, and locally recognized authority coexist in the religious orientations of student youth. Because the sample was non-probability based

and heavily concentrated among respondents aged 18-22, the findings should not be generalized to all young people in Kazakhstan.

Keywords: religious values, student youth, religious socialization, secularism, digital religion, religious authority, religion-state relations.

Нуров М.М.[1]
[1]*Университет «Туран»*
Алматы, Казахстан
e-mail: markhabbatnur@gmail.com

РЕЛИГИОЗНЫЕ ОРИЕНТАЦИИ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА: КАНАЛЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ, РЕЛИГИОЗНЫЙ АВТОРИТЕТ И ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЕ УСТАНОВКИ

Аннотация

В статье анализируются религиозные ориентации студенческой молодежи Казахстана в социальном, институциональном и цифровом контекстах. Исследование направлено на выявление основных каналов религиозной социализации, различий в доверии к религиозным авторитетам и связи институциональных установок с личным религиозным опытом. Анализ основан на данных стандартизированного опроса, проведенного в январе-июне 2025 года с использованием сочетания квотной и доступной выборки (N = 1052). Применялись описательная статистика, критерий χ^2 Пирсона и ранговая корреляция Спирмена. Семью как среду, влияющую на религиозные ценности, назвали 69,6% респондентов. Родителей и родственников в качестве источника религиозной информации отметили 52,2%, интернет - 44,2%. О доверии к местным имамам и муфтиям сообщили 55,8% опрошенных, к зарубежным проповедникам - 7,5%. Наибольшая корреляция выявлена между оценкой общественной роли религиозных институтов и взглядами на государственно-религиозные отношения ($r_s = .354$, $p < .001$). Личный религиозный опыт был слабо связан с остальными показателями. Полученная картина указывает на сосуществование семейной преемственности, цифровых источников и локального институционального авторитета. Невероятностная выборка и преобладание респондентов 18-22 лет не позволяют распространять выводы на всю молодежь Казахстана.

Ключевые слова: религиозные ценности, студенческая молодежь, религиозная социализация, светскость, цифровая религия, религиозный авторитет, государственно-религиозные отношения.

Кіріспе

Қазақстандағы діни жаңғыру кеңестік атеизмнен кейін діннің қоғамдық кеңістікке жай ғана қайта оралуымен шектелмейді. Ол ұлттық бірегейлік, мемлекеттік зайырлылық, күнделікті мәдениет және жаңа медианың бір мезгілде өзгеруімен қабаттасып отыр. Қазақстан Республикасының Конституциясы ар-ождан бостандығына құқықты бекітеді, ал діни қызмет туралы заң діни ұйымдар мен діни қызметтің құқықтық шеңберін айқындайды (Қазақстан Республикасы, 2026, 2011). Осы нормативтік тәртіп аясында дін жеке сенім де, қоғамдық институт та, мәдени тиесілілiктің нышаны да бола алады. Сондықтан жастардың діни құндылықтарын тек дінге сену немесе сенбеу дихотомиясымен өлшеу құбылыстың нақты құрылымын қарапайымдандырады.

Қазақстан жөніндегі зерттеулер діни жаңғырудың біркелкі жүрмегенін дәйектейді. Ислам ұлттық бірегейліктің символдық ресурсына айналғанымен, діни сәйкестік тұрақты ғұрыптық қатысумен әрдайым сәйкес келе бермейді (Aydingun, 2007; Laruelle, 2007; Yemelianova, 2014; Zabirova et al., 2025). Зайырлы институттарды қолдау мен дәстүрлі діни өзіндік анықтау қатар өмір сүре алады; бұл жағдайды зерттеушілер постатеистік, гибридті немесе таңдамалы діндарлық ұғымдарымен сипаттайды (Malik, 2019; Omelicheva, 2011; Zabirova, 2024). Мұндай ұғымдар қайшылықты жасыру үшін емес, сенім, практика, бедел және қоғамдық норма бір қарқынмен өзгермейтінін түсіндіру үшін қажет.

Жастардың діни бағдарлары осы өзгерістердің тоғысқан тұсында қалыптасады. Оған отбасында берілетін моральдық нормалар, университеттік орта, құрдастармен қарым-қатынас және әлеуметтік желілердегі мазмұн аралас ықпал етеді. Қазақстандық еңбектер аймақ, этникалық орта, білім және ұлттық сәйкестік діни бағдарларға әртүрлі дәрежеде ықпал ететінін байқатады (Biyekenova et al., 2016; Chernichkin & Topchiev, 2022; Dashkovskiy et al.,

2023; Sharipova, 2020; Yerekesheva, 2020). 2026 жылғы салыстырмалы зерттеу де жастардың діни ұстанымдары дәстүр мен қазіргі өмір салты арасындағы келіссөз арқылы қалыптасатынын айғақтайды (Zhanabayeva et al., 2026).

Цифрлық орта діни білімге қолжетімділікті кеңейтті, бірақ қолжетімділік автоматты түрде сенімге айналмайды. Платформаларда ресми діни ұйым, жергілікті имам, академиялық маман, блогер және шетелдік уағызшы бір ақпарат ағынында көрінеді. Соның салдарынан жастар мазмұнды ғана емес, оны айтушының беделі мен жергілікті заңдылығын да бағалайды. Қазақстандағы онлайн уағыз бен алгоритмдік ортаға арналған жаңа зерттеулер цифрлық діни беделдің дәстүрлі институттарды жоймай, олармен араласқан гибридті үлгі түзетінін анықтады (Akhmetova et al., 2026; Kerim et al., 2025).

Мақала себеп-салдарлық «қалыптасуды» дәлелдеуді көздемейді; талдау сауалнамада тіркелген әлеуметтену арналары мен діни бағдарлардың арақатынасын сипаттауға бағытталған. Негізгі сұрақ мынадай: Қазақстандағы студент жастар діни құндылықтарға ықпал ететін қандай орталарды атайды, қай діни беделі иелеріне көбірек сенеді және институционалдық көзқарастар жеке діни тәжірибемен қалай байланысады? Зерттеудің үлесі - отбасы, цифрлық ақпарат, діни беделі және дін-мемлекет қатынасын бір талдау шеңберінде салыстыруында.

Төрт зерттеу болжамы бағаланды: H1 - отбасы діни құндылықтарға ықпал ететін негізгі агент ретінде жиі аталады; H2 - жергілікті діни өкілдерге сенім шетелдік уағызшыларға сенімнен жоғары; H3 - діни институттардың қоғамдық рөлін бағалау дін мен мемлекет қатынасы туралы көзқараспен оң байланысты; H4 - жеке діни тәжірибенің басқа көрсеткіштермен байланысы институционалдық-нормативтік өлшемдер арасындағы байланыстан әлсіз.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Діндарлықты көпөлшемді құбылыс ретінде түсіну зерттеудің негізгі теориялық тірегі болды. Классикалық әлеуметтануда дін әлеуметтік мағыналарды орнықтыратын институт ретінде қарастырылса, кейінгі еңбектер сенімнің когнитивтік, тәжірибелік, ғұрыптық және институционалдық қырларын ажыратты (Berger & Luckmann, 1991; Glock, 1973). Діндарлықтың орталықтылығын өлшейтін тәсілдер де бір ғана сұрақтың орнына идеология, жеке практика, қоғамдық практика, тәжірибе және интеллектуалдық қызығушылық сияқты өлшемдерді бірге қарастыруды ұсынады (Huber & Huber, 2012). Бұл мақаладағы алты көрсеткіш толық стандартталған шкала емес. Олар діндарлықтың әр қырын барлау сипатында салыстыруға ғана мүмкіндік береді.

Секулярлану теориясы модернизация діннің қоғамдық маңызын әлсіретеді деп болжағанымен, кейінгі зерттеулер бұл үдерістің сызықтық еместігін көрсетті. Дін қоғамдық институттан жеке таңдау кеңістігіне ығысуы, жаңа нысанда қоғамдық пікірталасқа қайта оралуы немесе зайырлы тәртіппен қатар өмір сүруі мүмкін (Casanova, 1994; Luckmann, 1967; Norris & Inglehart, 2004; Taylor, 2007). Гибридті кеңістік тұжырымдамасы институционалдық және жекеленген діндарлықты бірін-бірі жоққа шығаратын екі полюс емес, жағдайға қарай тоғысатын бағдарлар ретінде қарастыруға көмектеседі (Pfadenhauer, 2016).

Қазақстандық контекст осы теориялық пікірталасқа өзіндік түзету енгізеді. Мемлекет зайырлылықты құқықтық және саяси қағида ретінде сақтайды, ал дін мәдени жад пен моральдық бағдардың көзі ретінде қоғамдық өмірде қалады (Abdikakimov & Karibayev, 2024; Altaikyzy & Toktarbekova, 2023; Buribayev et al., 2024). Қоғамдық сауалнамалар Қазақстан мен Қырғызстанда сенім мен діни практика динамикасының бірдей еместігін, сондай-ақ өңірлік және әлеуметтік айырмашылықтардың маңызын көрсеткен (Junisbai et al., 2017). Сондықтан институционалдық діндарлықты жеке тәжірибенің тікелей баламасы деп қабылдауға болмайды.

Отбасы діни әлеуметтенудің алғашқы ортасы саналады. Ұзақ мерзімді зерттеулер ата-ана мен ата-әженің діни қатысуы, үй ішіндегі әңгіме және қарым-қатынас сапасы ұрпақаралық сабақтастыққа әсерін сипаттайды (Bengtson et al., 2009). Алайда әлеуметтену механикалық

көшіру емес: жас адам отбасылық норманы қабылдауы, қайта түсіндіруі немесе одан алыстауы мүмкін. Сол себепті қазіргі теория агенттің белсенділігін, құрдастар мен білім беру ортасын және кең әлеуметтік жағдайды бірге есепке алады (Klingenberg & Sjö, 2019). Ерте ересектік кезеңіндегі діни қатысудың әлсіреуі де тек жоғары біліммен түсіндірілмейтіні анықталған (Uecker et al., 2007).

Цифрлық дін теориясы онлайн және офлайн тәжірибені бөлек әлемдер емес, өзара өтпелі желі ретінде қарастырады (Campbell, 2012; Campbell & Tsuria, 2022). Медиатизация діни ұйымдардың хабар тарату тәсілін ғана өзгертпейді; ол беделдің кімге және қандай өлшеммен берілетінін қайта құрады (Hjarvard, 2011, 2016). Интернеттегі діни білім өздігінен әлеуметтенуге жағдай жасап, пайдаланушыға әртүрлі сарапшыларды салыстыруға мүмкіндік береді (Berger & Golan, 2024). Бірақ платформалық көріну, танымалдық және алгоритмдік іріктеу білімнің дұрыстығына кепіл болмайды.

Исламдық цифрлық ортада бұл мәселе ерекше айқын. Хэштегтер, қысқа бейне және сұрақ-жауап платформалары діни беделді орталықсыздандырғанымен, жергілікті институттардың символдық салмағы сақталады (Bunt, 2018; Rozehnal, 2022). Зерттеулер цифрлық діни тәжірибенің материалдық, эмоциялық және күнделікті кеңістікпен байланысын, сондай-ақ беделдің жаңадан келісілу үдерісін ашады (Andok, 2024; Evolvi, 2022; Selby & Sayeed, 2023). Қазақстандағы онлайн уағыз жөніндегі зерттеулер жаһандық үрдістің жергілікті құқықтық және мәдени сүзгілер арқылы өтетінін сипаттайды (Akhmetova et al., 2026; Kerim et al., 2025).

Қазақстандағы студент жастар туралы еңбектер құндылықтық бағдар, діни сәйкестік және толеранттылық мәселелерін әртүрлі қырынан талдаған. Діни бағдарлардың өңірлік сипаты (Dashkovskiy et al., 2023), қазіргі жастардың діни ұстанымдары (Dzhumageldinov et al., 2023), посткеңестік діни сәйкестік (Tastanbekova & Aimaganbetova, 2013) және көпэтносты ортадағы құндылықтар (Zharkynbekova et al., 2025) жөніндегі нәтижелер діннің бір мезгілде жеке, мәдени және қоғамдық мағынаға ие екенін білдіреді. Орталық Азия мен Еуропа жастарын салыстырған зерттеу де діни сәйкестіктің әлеуметтік кеңістікке тәуелділігін байқатады (Osmonova et al., 2024).

Білім беру дінді насихаттау құралы емес, діни әртүрлілікті түсіндіру, дереккөзді бағалау және құқықтық сауаттылықты дамыту кеңістігі ретінде маңызды. Қазақстандағы исламдық білімнің институционалдық эволюциясы (Beisenbayev et al., 2024), ислам білімінің мәдени-шығармашылық әлеуеті (Zholmukhan et al., 2023) және діни экстремизмнің алдын алудағы білімнің рөлі (Seitakhmetova et al., 2024) осы бағыттың қажеттілігін негіздейді. Дәстүрді салыстырмалы талдау діни норманы жергілікті мәдени мағынадан бөліп қарастыруға болмайтынын негіздейді (Toktarbekova et al., 2022).

Әдебиетте өзара байланысты үш мәселе жеткілікті ашылмаған. Отбасы мен интернет жиі балама агенттер ретінде салыстырылады, бірақ отбасы құндылықтық бағдар беріп, интернет ақпарат іздеуге қызмет етуі ықтимал. Цифрлық мазмұнды пайдалану мен цифрлық діни тұлғаға сенудің арасы да сирек ажыратылады. Бұған қоса, діни институттарға қатынас, дін-мемлекет байланысы және жеке тәжірибе көбіне бір корреляциялық талдауға біріктірілмейді. Осы зерттеу аталған мәселелерді бір дерек жиынтығында қатар қарастырады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу көлденең сандық дизайнға негізделді және Қазақстандағы студент жастардың діни құндылықтары, діни әлеуметтену арналары, діни беделге сенім және дін-мемлекет қатынастарына қатысты бағдарлары арасындағы байланыстарды сипаттауға бағытталды. Эмпирикалық деректер 2025 жылғы қаңтар-маусым аралығында стандартталған сауалнама арқылы жиналды. Сауалнама 38 сұрақтан тұрды, оның 24-і бес балдық Лайкерт шкаласымен берілді. Зерттеу себеп-салдарлық ықпалды анықтауға емес, респонденттердің өздері хабарлаған тәжірибелер мен бағалаулар арасындағы статистикалық заңдылықтарды сипаттауға құрылған. Осыған байланысты барлық нәтижелер ассоциациялық сипатта

түсіндірілді және «ықпал етеді», «себеп болады» тәрізді каузалдық тұжырымдардан саналы түрде бас тартылды.

Талдауға бірнеше мазмұндық блок енгізілді. Бірінші блок діни құндылықтарға ықпал ететін орталарды және діни ақпарат алу көздерін қамтыды; бұл сұрақтар бірнеше жауапты таңдауға мүмкіндік беретін форматта өңделді, сондықтан олардың пайыздық үлестері 100%-ға қосылмайды. Екінші блок діни бедел иелеріне сенімді өлшеді және жергілікті имамдар мен мүфтилерді, академиялық теологтар мен дінтанушыларды, діни блогерлерді және шетелдік ислам уағызшыларын салыстыруға мүмкіндік берді. Үшінші блок діндарлықтың алты реттік көрсеткішін қамтыды: діни білімді өзіндік бағалау, діннің күнделікті маңыздылығы, діни институттардың қоғамдық рөлі, дін-мемлекет қатынасы, жастар діндарлығының өзгерісін бағалау және жеке діни тәжірибе. Бұл көрсеткіштер толық стандартталған психометриялық шкала ретінде емес, зерттеу сұрағына сәйкес келетін барлау сипатындағы өлшемдер ретінде пайдаланылды.

Іріктеме 1052 респонденттен құралды. Дерек жинауда квоталық және ыңғайлы іріктеу тәсілдері біріктіріліп, жыныс, жас және тұрғылықты жер бойынша құрылымдық әркелкілікті қамту көзделді. Қатысушылардың негізгі бөлігін 18-22 жастағы респонденттер құрады; бұдан үлкен жас топтарының үлесі айтарлықтай аз болды. Іріктемеде әйелдер мен ерлер, әртүрлі білім деңгейіндегі және бірнеше өңірден қатысушылар қамтылғанымен, әрбір респонденттің іріктемеге түсу ықтималдығы алдын ала белгілі болған жоқ. Сондықтан бұл дизайн ұлттық репрезентативтілікті қамтамасыз етпейді. Ыңғайлы іріктеудің сыртқы валидтілікті шектейтіні және өздігінен іріктелу жүйелі қателік туғызуы мүмкін екені әдіснамалық әдебиетте көрсетілген (Bethlehem, 2010; Sedgwick, 2013). Осы себепті мақалада нәтижелер Қазақстанның барлық жастарына немесе барлық студенттеріне тікелей жалпыланбайды.

Статистикалық өңдеу IBM SPSS Statistics 27 бағдарламасында орындалды. Талдау бірнеше дәйекті кезеңмен жүргізілді. Алдымен әлеуметтік-демографиялық көрсеткіштер, діни әлеуметтену арналары, ақпарат көздері және бедел иелеріне сенім жиілік пен пайыз арқылы сипатталды. Көпжауапты сұрақтарда әр нұсқаны таңдаған респонденттердің үлесі жеке есептелді. Бұдан кейін негізгі сипаттамалық айырмашылықтардың тұрақтылығын бағалау үшін жекелеген категориялық айнымалылар бойынша қиылысқан кестелер қарастырылды. Бұл кезеңнің мақсаты күрделі болжамдық модель құру емес, іріктеме ішіндегі ықтимал топаралық ерекшеліктерді анықтау болды.

Категориялық айнымалылар арасындағы байланысты бағалау үшін Пирсонның χ^2 критерийі қолданылды. Жас, жыныс және білім деңгейі бойынша алынған нәтижелер мазмұндық тұрғыдан сақтықпен түсіндірілді. Әсіресе жас құрылымы өте теңгерімсіз болды: 18-22 жас тобы іріктеменің 95,2%-ын, ал қалған үш жас тобының жиынтық үлесі 4,8%-ын құрады. Сондықтан жас бойынша статистикалық мәнді нәтиже анықталған жағдайда да ол тұрақты жас айырмашылығының дәлелі емес, тек осы іріктеме шегіндегі барлау белгісі ретінде қарастырылды. Аумақтық айнымалыда қала және облыс атаулары аралас берілгендіктен, өңірлік салыстырулардан мазмұндық қорытынды жасалмады.

Реттік көрсеткіштердің өзара монотонды байланысын бағалау үшін Спирменнің рангтік корреляциясы пайдаланылды. Статистикалық маңыздылық шегі $p < .05$ деп белгіленді. Корреляцияларды интерпретациялау кезінде p-мәнімен қатар коэффициенттің шамасына да назар аударылды, өйткені үлкен іріктемеде әлсіз байланыстардың өзі статистикалық мәнді болуы мүмкін (Schober et al., 2018). Осы тәсіл H3 және H4 болжамдарын бағалауға мүмкіндік берді: біріншісі діни институттардың қоғамдық рөлі мен дін-мемлекет қатынасы туралы көзқарастың оң байланысын, екіншісі жеке діни тәжірибенің басқа көрсеткіштермен салыстырмалы түрде әлсіз байланысын болжады. H1 және H2 болжамдары негізінен сипаттамалық үлестер арқылы тексерілді, яғни отбасының діни құндылықтарға ықпал ететін агент ретіндегі орны және жергілікті діни өкілдерге сенімнің шетелдік уағызшыларға сенімнен жоғары болуы салыстырылды.

Әдіснамалық тұрғыдан зерттеудің негізгі қағидасы - деректер мүмкіндік беретін қорытынды шегінен шықпау. Сауалнама өзіндік есепке негізделгендіктен, жауаптарға әлеуметтік құпталушылық және жеке интерпретация әсер етуі мүмкін. Көлденең дизайн уақыт бойынша өзгерісті немесе себептік бағытты анықтамайды, ал ықтималдық емес іріктеу популяциялық параметрлерді дәл бағалауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан талдау сипаттамалық статистиканы, шектеулі топаралық тексерулерді және корреляциялық байланыстарды бір-бірін толықтыратын құралдар ретінде біріктірді. Мұндай стратегия зерттеу сұрағына жауап беруге, төрт болжамды дерек шегінде бағалауға және нәтижелерді шамадан тыс жалпыламай ұсынуға бағытталды.

Зерттеу нәтижелері

Іріктеменің сипаттамасы

Іріктеменің басым бөлігін 18-22 жастағы респонденттер (95,2%) және бакалавриатта оқитындар (80,5%) құрады. Әйелдердің үлесі 65,8%, ерлердің үлесі 34,2% болды. Респонденттердің 89,8%-ы өзін исламмен сәйкестендірді, 7,0%-ы атеист екенін көрсетті; қалған діни және дүниетанымдық санаттардың әрқайсысы 1%-дан аспады немесе соған жуық болды. Бұл құрылым нәтижелердің негізінен мұсылмандық мәдени ортадағы дәстүрлі университет жасын сипаттайтынын білдіреді.

Кесте 1. Респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамалары (N = 1052)

Көрсеткіш	Санат	N	%
Жас	18-22 жас	1002	95,2
	23-26 жас	22	2,1
	27-30 жас	12	1,1
	31-35 жас	16	1,5
Жыныс	Әйел	692	65,8
	Ер	360	34,2
Өңір	Астана	9	0,9
	Алматы	508	48,3
	Шымкент	35	3,3
	Түркістан	71	6,7
	Жетісу	40	3,8
	Алматы облысы	126	12,0
	Ақтау	69	6,6
	Ақтөбе	17	1,6
	Атырау	17	1,6
	Батыс Қазақстан	26	2,5
	Маңғыстау	36	3,4
	Жамбыл облысы	11	1,0
	Қостанай	3	0,3
	Қызылорда	54	5,1
	Павлодар	10	1,0
	Тараз	20	1,9
Білім деңгейі	Орта білім (мектеп/колледж/лицей)	149	14,2
	Жоғары білім (бакалавриат)	847	80,5
	Магистратура	44	4,2
	Докторантура	12	1,1
Діни сәйкестік	Ислам	945	89,8
	Христиандық	10	1,0
	Буддизм	6	0,6
	Құдай туралы жеке көзқарас	4	0,4
	Агностицизм	8	0,8

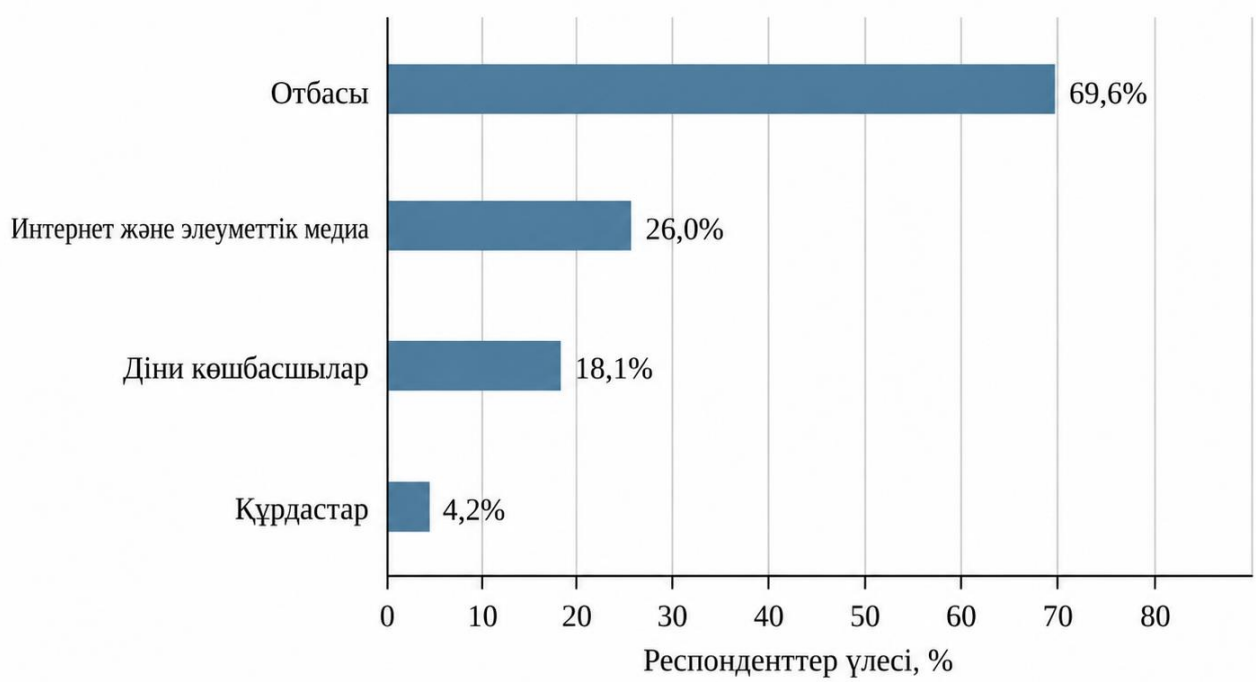
	Атеизм	74	7,0
	Басқа дін	5	0,5

Ескерту: Өңір айнымалысында қала және облыс санаттары бастапқы деректегі қалпында сақталды.

Діни әлеуметтену агенттері мен ақпарат арналары

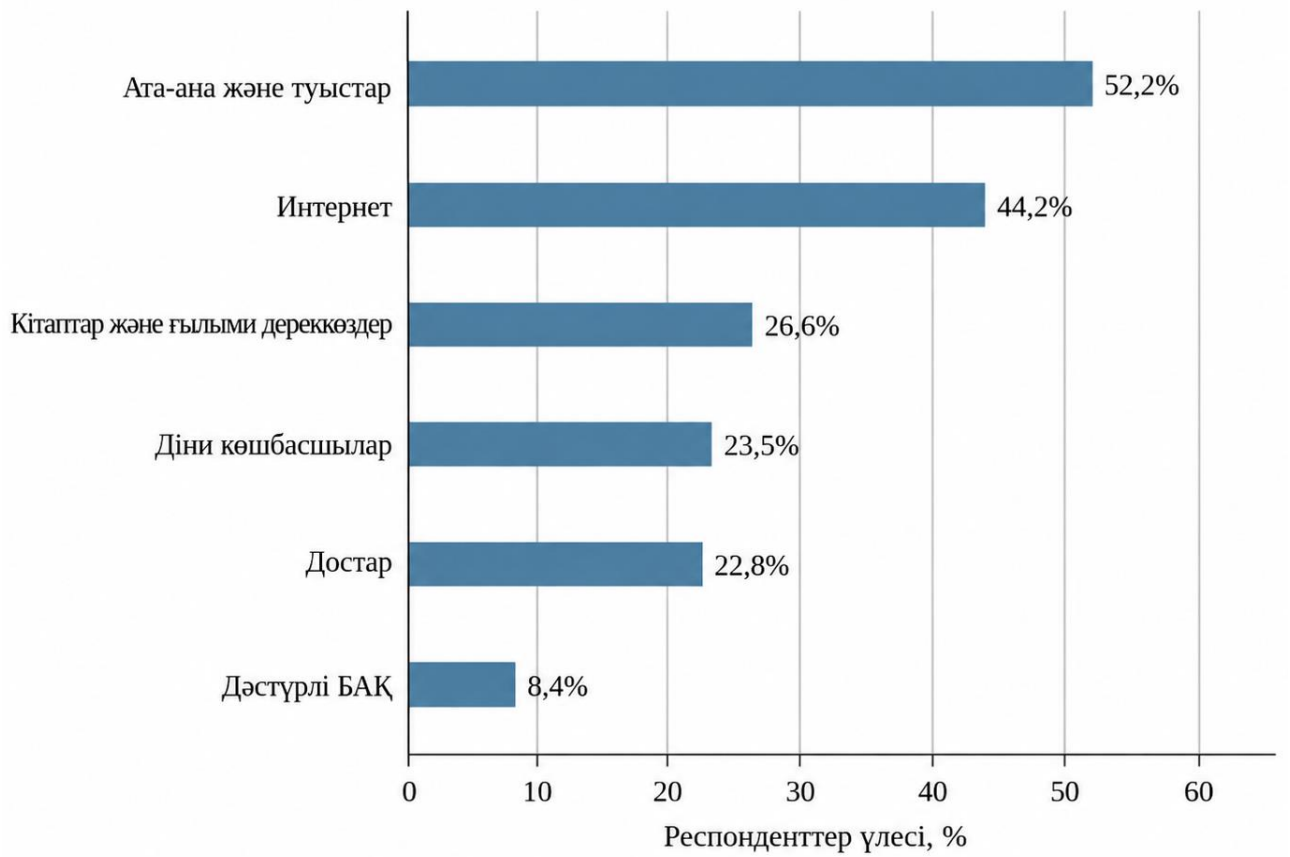
Респонденттердің 69,6%-ы отбасын діни құндылықтарға ықпал ететін орта ретінде атады. Интернет пен әлеуметтік медианы 26,0%, діни көшбасшыларды 18,1%, құрдастарды 4,2% көрсетті. Бұл таралым H1 болжамымен сипаттамалық деңгейде үйлеседі: отбасы келесі ең жиі аталған фактордан 43,6 пайыздық тармаққа жоғары. Көлденең сауалнама ықпалдың нақты себептік күшін өлшемейді; көрсеткіштер респонденттердің өз тәжірибесін қалай түсіндіретінін білдіреді.

Сурет 1. Діни құндылықтарға ықпал ететін факторлар (N = 1052, бірнеше жауап)

Діни ақпарат көздерінің таралымы өзге көрініс берді. Ата-ана мен туыстар 52,2%-бен бірінші орында қалғанымен, интернет 44,2%-ға жетті. Кітаптар мен ғылыми дереккөздерді 26,6%, діни көшбасшыларды 23,5%, достарды 22,8%, дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарын 8,4% атады. Отбасы құндылықтық бағдардың негізгі ортасы болып сақталған, ал ақпарат іздеу тәжірибесі айтарлықтай цифрланған. Екі сұрақтың таралымы отбасы мен интернетті бірін-бірі ығыстыратын бәсекелестерден гөрі әртүрлі қызмет атқаратын қатар арналар ретінде түсіндіруге негіз бар екенін байқатады.

Сурет 2. Дін туралы ақпарат алу көздері (N = 1052, бірнеше жауап)

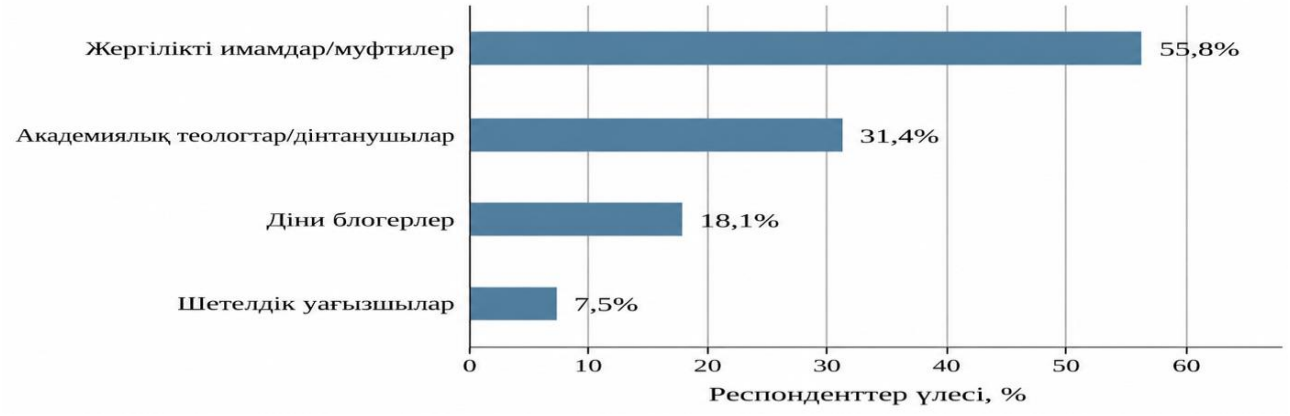

Жас пен ата-ана немесе туыстан ақпарат алу арасында $\chi^2(3) = 9.82$, $p = .020$ байланысы тіркелген. Алайда 23-35 жас топтарында 12-22 бақылау ғана бар; бұл айырманы тұрақты жас үлгісі деуге болмайды. Интернетті пайдалану бойынша жас айырмасы статистикалық мәнге жетпеді, $\chi^2(3) = 5.28$, $p = .152$. Жыныс пен білім деңгейі бойынша негізгі ақпарат арналарының айырмасы да мәнді болған жоқ. Осы деректерден жасқа тән тұрақты үлгі шығаруға болмайды; мазмұндық талдау жалпы таралыммен шектеледі.

Діни беделі иелеріне сенім

Сенім құрылымында жергілікті діни бедел анық басым болды. Жергілікті имамдар мен мүфтилерге респонденттердің 55,8%-ы, академиялық теологтар мен дінтанушыларға 31,4%-ы, діни блогерлерге 18,1%-ы, шетелдік ислам уағызшыларына 7,5%-ы сенетінін көрсетті. Жергілікті және шетелдік бедел арасындағы 48,3 пайыздық тармақ айырма H2 болжамына сәйкес келеді. Алайда бұл көрсеткіш шетелдік мазмұнның нақты әсерін немесе саяси қатерді тікелей өлшемейді; ол тек жарияланған сенім деңгейлерін салыстырады.

Сурет 3. Діни беделі иелеріне сенім (N = 1052)

Діни блогерлерге сенім интернетті ақпарат көзі ретінде пайдаланудан едәуір төмен: 44,2% интернеттен ақпарат алатынын, 18,1% блогерлерге сенетінін айтқан. Бұл сұрақтар әртүрлі ұғымдарды өлшейді, сондықтан пайыздарды тікелей бір шкала ретінде салыстыруға болмайды. Соған қарамастан, таралым цифрлық арнаны пайдалану ондағы әрбір тұлғаны бедел иесі ретінде мойындауды білдірмейтінін байқатады.

Діндарлық өлшемдерінің өзара байланысы

Алты реттік көрсеткіштің барлығы бірдей күшпен байланыспады. Ең жоғары коэффициент діни институттардың қоғамдағы рөлін бағалау мен дін-мемлекет қатынасы туралы көзқарас арасында байқалды, r_s = .354, p < .001. Бұл H3 болжамымен үйлеседі: діни институттардың қоғамдық маңызын жоғары бағалайтын респонденттер дін мен мемлекеттің өзара қатынасына да соған жақын нормативтік бағдар білдіруге бейім. Дегенмен коэффициент орташа шамадан аспайды, сондықтан екі пікірді бір ғана жасырын өлшем деп санауға болмайды.

Кесте 2. Діндарлық өлшемдері арасындағы Спирмен корреляциялары (N = 1052)

Көрсеткіш	1	2	3	4	5	6
Діни білімді өзіндік бағалау	1.000					
Діннің күнделікті маңыздылығы	.296** p < .001	1.000				
Діни институттардың қоғамдық рөлі	.301** p < .001	.309** p < .001	1.000			
Дін-мемлекет қатынасы	.208** p < .001	.135** p < .001	.354** p < .001	1.000		
Жастар діндарлығының өзгерісі	.197** p < .001	.163** p < .001	.152** p < .001	.119** p < .001	1.000	
Жеке діни тәжірибе	.069* p = .025	.108** p < .001	.063* p = .040	.060 p = .051	.042 p = .172	1.000

*Ескерту: ** p < .01; * p < .05 (екіжақты тексеру).*

Діннің күнделікті маңызы діни институттардың қоғамдық рөлімен r_s = .309, p < .001, ал діни білімді өзіндік бағалау сол рөлмен r_s = .301, p < .001 деңгейінде байланысты. Діни білім мен күнделікті маңыз арасындағы коэффициент r_s = .296, p < .001 болды. Үш көрсеткіш өзара байланысты болғанымен, коэффициенттердің шамасы оларды бір ғана құрылымның баламалы өлшемдері деп қабылдауға жеткіліксіз.

Жеке діни тәжірибенің басқа өлшемдермен байланысы әлсіз болды: коэффициенттер .042 мен .108 аралығында. Дін-мемлекет қатынасына көзқараспен байланыс r_s = .060, p = .051, ал жастар діндарлығының өзгерісін бағалаумен байланыс r_s = .042, p = .172 деңгейінде статистикалық мәнге жетпеді. Қалған әлсіз байланыстардың статистикалық маңыздылығы үлкен N әсерінен туындауы мүмкін. Жалпы үлгі H4 болжамымен үйлеседі, бірақ жеке тәжірибенің дербес фактор екенін дәлелдемейді.

Талқылау

Алынған деректерді «дәстүр цифрлық ортаны жеңді» немесе «интернет отбасын алмастырды» деген қарапайым формуламен түсіндіру дәл болмайды. Отбасы құндылықтық ықпалдың жетекші ортасы ретінде аталған, ал интернет діни ақпарат іздеудің кең тараған арнасына айналған. Мұның бір ықтимал түсіндірмесі - үй ішіндегі қарым-қатынас моральдық тіл мен тиесілілік сезімін қалыптастырса, цифрлық орта салыстыру мен балама түсіндірулерді көруге жағдай жасайды. Көлденең дерек бұл функцияларды тікелей тексермейді, бірақ мұндай оқылым ұрпақаралық сабақтастық және онлайн-офлайн діни тәжірибенің тұтастығы туралы еңбектермен үйлеседі (Bengtson et al., 2009; Campbell, 2012).

Интернетті ақпарат көзі ретінде атағандар блогерлерге сенім білдіргендерден көп. Екі сұрақтың форматы бірдей болмағандықтан, 44,2% бен 18,1%-ды тікелей әсер айырмасы деп есептеуге болмайды. Дегенмен олардың алшақтығы ақпаратқа қол жеткізу мен беделді мойындау бір ұғым еместігін байқатады. Медиатизация теориясы діни беделдің жоғалмай, жаңа медиалық логика жағдайында қайта келісілетінін түсіндіреді (Hjarvard, 2016). Қазақстандағы алгоритмдік діни орта туралы зерттеу де ресми, бейресми және гибридті беделдің қатар кездесетінін сипаттайды (Akhmetova et al., 2026).

Жергілікті имамдар мен мүфтилерге жоғары сенім бірнеше мағынаға ие болуы мүмкін. Ол тілдік және мәдени жақындықты, жергілікті діни ұйымның танымалдығын немесе заңды институционалдық арнаға басымдық беруді білдіреді. Қазақстандағы исламның институционалдануы мен мемлекеттік реттелуі жөніндегі зерттеулер осындай жергілікті заңдылықтың тарихи және саяси негізін сипаттайды (Beisenbayev et al., 2024; Malik, 2019; Omelicheva, 2011). Алайда төмен шетелдік сенімді автоматты түрде радикалдануға төзімділіктің өлшемі деп түсіндіру дұрыс емес: сауалнама нақты контентті тұтыну, жасырын ықпал немесе мінез-құлық нәтижесін өлшеген жоқ. Жастардың діни уәждері жөніндегі эмпирикалық жұмыс та зайырлы ортадағы діни таңдауды жалғыз сыртқы ықпалмен түсіндірудің жеткіліксіз екенін ескертеді (Rashimbetov & Mazhiev, 2024).

Академиялық теологтар мен дінтанушыларға 31,4% респондент сенім білдірген: бұл үлес жергілікті діни басшылар көрсеткішінен төмен, блогерлер көрсеткішінен жоғары. Осы аралық орын университеттегі діни сауаттылықты тек қауіптің алдын алу риторикасына құрмай, дереккөзді салыстырумен, құқықтық норманы түсінумен және діни әртүрлілік туралы дәлелді пікірталаспен ұштастыруға эмпирикалық уәж береді. Білім беру ортасының мұндай қызметі Қазақстан жастарының рухани және құндылықтық бағдарлары жөніндегі еңбектерде де талданған (Dzhumageldinov et al., 2023; Kussainov et al., 2020; Seitakhmetova et al., 2024).

Корреляциялар діндарлықтың екі шартты қабатын ажыратуға мүмкіндік береді. Діни білімді өзіндік бағалау, күнделікті маңыз, институттардың қоғамдық рөлі және дін-мемлекет қатынасы өзара біршама жақын; жеке тәжірибенің олармен байланысы әлсіз. Бұл факторлық талдау емес, сондықтан екі дербес өлшем дәлелденді деуге болмайды. Соған қарамастан, үлгі жекелену теориясымен үйлеседі және жеке тәжірибені институционалдық дінге қарсылық деп түсіндірмеуге шақырады. Бір респондентте мәдени сәйкестік, жеке руханият және зайырлы саяси бағдар қатар болуы ықтимал (Luckmann, 1967; Pfadenhauer, 2016; Zabirova et al., 2025).

Қазақстандық зерттеулермен салыстырғанда осы сауалнама қалыптасқан көріністі екі тұста нақтылайды. Құндылықтық ықпал көбіне отбасымен байланыстырылса, ақпарат алу отбасы мен интернет арасында бөлінеді. Сонымен бірге цифрлық қолжетімділіктің кеңеюі жергілікті діни беделге сенімнің төмендеуімен қатар жүрмеген. Бұл байқаулар Қазақстандағы діннің мәдени және институционалдық қызметтері қатар сақталатыны туралы тұжырымдармен үндеседі (Burova & Jamanbalayeva, 2023; Sharipova, 2020; Yerekesheva, 2020).

Саяси тұрғыдан деректер зайырлылықты дінді қоғамдық кеңістіктен ығыстыру ретінде емес, әртүрлі сенімдерге ортақ құқықтық тәртіп ретінде түсіндірудің маңызын алға шығарады. Діни институттардың рөлі мен дін-мемлекет қатынасы арасындағы орташа байланыс жастардың діни мәселелерді жеке сенім шеңберінен тыс, қоғамдық норма ретінде де бағалауы мүмкін екенін байқатады. Осыған байланысты мемлекеттік және университеттік бағдарламалар ар-ождан бостандығын, зайырлы құқықтық қағиданы және діни әртүрлілікті құрметтеуді түсіндіруі керек (Abdikakimov & Karibayev, 2024; Buribayev et al., 2024).

Практикалық тұрғыдан үш бағыт басым көрінеді. Университеттік курстарда діни сауаттылықты медиа сауаттылықпен ұштастырып, автордың құзыретін, деректің түпнұсқасын және манипуляциялық тәсілдерді бағалау дағдысын дамытуға болады. Қоғамдық коммуникацияда жергілікті діни мамандар мен академиялық дінтанушылар қатысатын ашық түсіндіру форматтары пайдалы. Ал зерттеу бағдарламалары жастардың цифрлық тәжірибесін платформа, контент жанры және сенім механизмі бойынша бөлек өлшейтін аралас әдістерге

сүйенгені жөн. Бұл бағыт цифрлық уағыз, діни білім және толеранттылық туралы еңбектермен сабақтас (Kerim et al., 2025; Toktarbekova et al., 2022; Zholmukhan et al., 2023).

Зерттеудің шектеулері ең алдымен іріктемеге қатысты. Квоталық және ыңғайлы іріктеу ықтималдық іріктеу емес, сондықтан іріктеу қатесін дәстүрлі түрде есептеп, деректерді ұлттық деңгейге таратуға болмайды. 18-22 жастағылардың 95,2% болуы жас топтарын сенімді салыстыруға мүмкіндік бермейді, ал аумақтық айнымалыда қала мен облыс санаттары аралас берілген. Өлшемдердің өзіндік есепке негізделуі әлеуметтік құпталатын жауап ықтималдығын арттырады. Корреляциялық дизайн себептік бағытты анықтамайды; толық стандартталған діндарлық шкаласы мен ішкі сенімділік коэффициенттерінің болмауы өлшеу сапасын қосымша бағалауға кедергі келтіреді.

Келесі зерттеуде ықтималдыққа жақын көпсатылы іріктеу, жас топтарын теңгеру және аймақтық санаттарды ресми әкімшілік жіктеуге сәйкестендіру қажет. Діндарлықтың стандартталған көпөлшемді шкаласын сапалық сұхбатпен ұштастыру жеке тәжірибе мен институционалдық бағдардың неліктен ажырайтынын түсіндіруге көмектеседі. Цифрлық блокта платформа түрі, пайдаланылатын тіл, контент авторы, тұтыну жиілігі және тексеру мінез-құлқы бөлек өлшенуі тиіс. Мұндай дизайн қазіргі салыстырмалы және цифрлық дін зерттеулерімен нәтижелі диалог құра алады (Osmonova et al., 2024; Zhanabayeva et al., 2026; Zharkynbekova et al., 2025).

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу Қазақстандағы студент жастардың діни бағдарларын бір ғана «дәстүрлі» немесе «цифрлық» модельмен түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетті. Сауалнама нәтижесінде отбасы діни құндылықтарға ықпал ететін негізгі әлеуметтік орта ретінде айқындалды: оны респонденттердің 69,6%-ы атады. Сонымен бірге діни ақпарат алу тәжірибесінде интернеттің орны едәуір жоғары болды - 44,2%, ал ата-ана мен туыстар 52,2% көрсеткішпен алдыңғы орында қалды. Бұл арақатынас отбасы мен цифрлық ортаның бірін-бірі міндетті түрде алмастырмайтынын, керісінше әртүрлі функция атқара алатынын көрсетеді. Отбасы құндылықтық сабақтастық пен бастапқы моральдық бағдарды қамтамасыз етсе, интернет салыстыру, іздеу және балама түсіндірмелерге қол жеткізу арнасы ретінде әрекет етуі ықтимал. Осы тұрғыдан H1 болжамы сипаттамалық деңгейде қолдау тапты.

Діни беделге сенім құрылымы да маңызды нәтиже берді. Жергілікті имамдар мен мүфтилерге сенім 55,8%-ды құрап, шетелдік ислам уағызшыларына сенімнен (7,5%) айқын жоғары болды; бұл H2 болжамымен сәйкес келеді. Академиялық теологтар мен дінтанушыларға сенімнің 31,4% болуы формалды діни институттар мен цифрлық тұлғалардың арасында аралық позицияның бар екенін аңғартады. Сонымен бірге интернетті ақпарат көзі ретінде пайдаланудың салыстырмалы жоғары болуы діни блогерлерге автоматты түрде жоғары сенім қалыптастырмайды. Демек, цифрлық қолжетімділік пен беделді мойындау - бірдей құбылыс емес. Бұл тұжырым жастардың діни ақпаратпен жұмыс істеуінде дереккөздің жергілікті заңдылығы, кәсіби құзыреті және институционалдық танылуы маңызды болуы мүмкін екенін көрсетеді, бірақ сауалнама нақты контенттің ықпалын немесе мінез-құлық салдарын тікелей өлшемегенін ескеру қажет.

Корреляциялық талдау институционалдық-нормативтік бағдарлар жеке діни тәжірибеге қарағанда өзара тығызырақ байланысатынын көрсетті. Ең жоғары коэффициент діни институттардың қоғамдық рөлін бағалау мен дін-мемлекет қатынасы туралы көзқарас арасында тіркелді ($r_s = .354$, $p < .001$), сондықтан H3 болжамы қолдау тапты. Жеке діни тәжірибенің басқа көрсеткіштермен байланыстары .042-.108 аралығында қалып, H4 болжамымен үйлесті. Бұл нәтижелерді жеке діндарлық пен институционалдық ұстаным екі толық дербес фактор ретінде дәлелденді деп түсіндіруге болмайды, өйткені зерттеуде факторлық модель немесе толық стандартталған діндарлық шкаласы қолданылған жоқ. Дегенмен алынған үлгі студент жастардың бір мезгілде жеке рухани тәжірибені, мәдени діни

сәйкестікті және зайырлы қоғамдық тәртіпке қатысты нормативтік көзқарастарды қатар ұстануы мүмкін екенін көрсетеді.

Зерттеудің практикалық мәні университеттік және қоғамдық коммуникацияда діни сауаттылықты медиа сауаттылықпен және құқықтық біліммен ұштастыру қажеттігін негіздеуінде. Студенттерге діни контент авторының құзыретін, дереккөздің түпнұсқасын, дәлелдің сапасын және манипуляциялық тәсілдерді бағалау дағдыларын дамыту маңызды. Сонымен қатар жергілікті діни мамандар мен академиялық дінтанушылар қатысатын ашық түсіндіру форматтары ресми және бейресми ақпарат арналары арасындағы сенім алшақтығын түсінуге көмектесе алады. Бұл ұсыныстар дінді қоғамдық кеңістіктен ығыстыруға емес, ар-ождан бостандығы, зайырлылық және діни әртүрлілікті құрметтеу қағидаларын түсіндіруге бағытталуы тиіс.

Қорытындыларды түсіндіруде зерттеудің шектеулері шешуші мәнге ие. Іріктеу ықтималдық емес тәсілмен жүргізілді, 18-22 жастағы респонденттердің үлесі 95,2% болды, ал аумақтық санаттарда қала мен облыс атаулары аралас берілді. Өзіндік есепке негізделген жауаптар әлеуметтік құпталушылық әсеріне ұшырауы мүмкін, ал көлденең дизайн себеп-салдарлық бағытты анықтауға мүмкіндік бермейді. Сондықтан осы нәтижелер Қазақстан жастарының барлығын сипаттайтын ұлттық бағалау ретінде емес, студент жасындағы респонденттердің үлкен іріктемесінде байқалған үрдістер ретінде қарастырылуы тиіс. Кейінгі зерттеулерде ықтималдыққа жақын көпсатылы іріктеу, жас топтарын теңгеру, өңірлік санаттарды біріздендіру, стандартталған көпөлшемді діндарлық шкалаларын пайдалану және сауалнаманы сапалық сұхбатпен толықтыру орынды. Цифрлық тәжірибені платформа, тіл, контент авторы, пайдалану жиілігі және тексеру мінез-құлқы бойынша бөлек өлшеу отбасы, интернет және діни бедел арасындағы байланысты неғұрлым дәл түсіндіруге мүмкіндік береді.

Қаржыландыру

Ғылыми мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы аясында дайындалған (AP25793727 «Әділетті Қазақстан парадигмасының қалыптасуына зайырлылық пен діндарлық тепе-теңдігінің әсері»).

Әдебиеттер:

Abdikakimov, M. T., & Karibayev, M. S. (2024). Correlation of religious and secular values in Kazakhstan society. *The Journal of Psychology and Sociology, 88*(1), 110-125.

Akhmetova, A., Rakhimova, G., Onngar, Y., Issakhan, M., & Baitenova, N. (2026). Digital religion and hybrid religious authority in algorithmically mediated environments. *Frontiers in Sociology, 11*, Article 1892383. https://doi.org/10.3389/fsoc.2026.1892383

Altaikyzy, A., & Toktarbekova, L. N. (2023). Zaiyrly zhane dini kundylyktar: Shetelderdin kontseptualdy tasilderinin tazhiribesi [Secular and religious values: Experience of conceptual approaches in foreign countries]. *Al-Farabi, 3*(83), 86-98.

Andok, M. (2024). The impact of online media on religious authority. *Religions, 15*(9), Article 1103. https://doi.org/10.3390/rel15091103

Aydingun, A. (2007). Islam as a symbolic element of national identity used by the nationalist ideology in the nation and state building process in post-Soviet Kazakhstan. *Journal for the Study of Religions and Ideologies, 6*(17), 69-83.

Beisenbayev, B., Almukhametov, A., & Mukhametshin, R. (2024). The dynamics of Islam in Kazakhstan from an educational perspective. *Religions, 15*(10), Article 1243. https://doi.org/10.3390/rel15101243

Bengtson, V. L., Copen, C. E., Putney, N. M., & Silverstein, M. (2009). A longitudinal study of the intergenerational transmission of religion. *International Sociology, 24*(3), 325-345. https://doi.org/10.1177/0268580909102911

Berger, A., & Golan, O. (2024). Online religious learning: Digital epistemic authority and self-socialization in religious communities. *Learning, Media and Technology, 49*(2), 274-289. https://doi.org/10.1080/17439884.2023.2169833

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books. (Original work published 1966)

Bethlehem, J. (2010). Selection bias in web surveys. *International Statistical Review, 78*(2), 161-188. https://doi.org/10.1111/j.1751-5823.2010.00112.x

Biyekenova, N. Zh., Abdiraiymova, G. S., Kenzhakimova, G. A., Shaukenova, Z. K., & Senuk, Z. V. (2016). Value system of students of the Republic of Kazakhstan as a special social and cultural group. *International Journal of Environmental and Science Education, 11*(9), 2481-2494. https://doi.org/10.12973/ijese.2016.701a

Bunt, G. R. (2018). *Hashtag Islam: How cyber-Islamic environments are transforming religious authority*. University of North Carolina Press.

Buribayev, Y., Seitakhmetova, N., Zhandossova, S., Kalkayeva, N., & Khamzina, Z. (2024). Rule of law, religious freedom, and harmony: Regulating religion within Kazakhstan's secular model. *European Journal for Philosophy of Religion, 16*, 417-442. https://doi.org/10.24204/ejpr.2024.4271

Burova, E. I., & Jamanbalayeva, S. K. (2023). Religious situation in modern Kazakhstan: A sociological reconstruction. *Sotsiologicheskie Issledovaniya, 8*, 76-85. https://doi.org/10.31857/S013216250027368-7

Campbell, H. A. (2012). Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society. *Journal of the American Academy of Religion, 80*(1), 64-93. https://doi.org/10.1093/jaarel/lfr074

Campbell, H. A., & Tsuria, R. (Eds.). (2022). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media* (2nd ed.). Routledge.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. University of Chicago Press.

Chernichkin, D., & Topchiev, M. (2022). Religious identity and confessional security through the eyes of student youth in the Russian part of the Caspian Sea region. *Dela Press Conference Series: Economics, Business and Management, 8*, Article 02008.

Dashkovskiy, P. K., Zhanbosinova, A. S., & Stolyarova, E. O. (2023). Regional factors in the formation of religious identity among the students of East Kazakhstan: Based on results of sociological research. In *Advances in natural, human-made, and coupled human-natural systems research* (pp. 807-819). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75483-9_78

Dzhumageldinov, M. N., Alimbaeva, R. T., Sabirova, R. Sh., Esimova, A. E., & Sadykanova, R. E. (2023). Religioznye orientatsii sovremennoi kazakhstanskoi molodezhi [Religious orientations of contemporary Kazakhstani youth]. *Adam Alemi, 2*(96), 168-180.

Evolvi, G. (2022). Religion and the internet: Digital religion, (hyper)mediated spaces, and materiality. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik, 6*, 9-25. https://doi.org/10.1007/s41682-021-00087-9

Glock, C. Y. (1973). *Religion in sociological perspective: Essays in the empirical study of religion*. Wadsworth.

Hjarvard, S. (2011). The mediatization of religion: Theorising religion, media and social change. *Culture and Religion, 12*(2), 119-135. https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579719

Hjarvard, S. (2016). Mediatization and the changing authority of religion. *Media, Culture & Society, 38*(1), 8-17. https://doi.org/10.1177/0163443715615412

Huber, S., & Huber, O. W. (2012). The Centrality of Religiosity Scale (CRS). *Religions, 3*(3), 710-724. https://doi.org/10.3390/rel3030710

Junisbai, B., Junisbai, A., & Zhussupov, B. (2017). Two countries, five years: Islam in Kazakhstan and Kyrgyzstan through the lens of public opinion surveys. *Central Asian Affairs, 4*(1), 1-25. https://doi.org/10.1163/22142290-00401001

Kerim, S., Kurmanaliyev, M., Ongar, Y., & Kaliyeva, Y. (2025). Digital transformation of Islamic preaching in Kazakhstan: Identifying famous online preachers and their influence. *Millah: Journal of Religious Studies, 24*(2), 611-644. https://doi.org/10.20885/millah.vol24.iss2.art2

Klingenberg, M., & Sjö, S. (2019). Theorizing religious socialization: A critical assessment. *Religion, 49*(2), 163-178. https://doi.org/10.1080/0048721X.2019.1584349

Kussainov, D. U., Seitakhmetova, N. L., Nurov, M. M., & Kuttybekkyzy, G. (2020). Sotsiologiya religii: Evolyutsiya i novelly ee predmeta [Sociology of religion: Evolution and new developments in its subject]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya sotsiologicheskie i politicheskie nauki, 1*(69), 205-209.

Laruelle, M. (2007). Religious revival, nationalism and the 'invention of tradition': Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan. *Central Asian Survey, 26*(2), 203-216. https://doi.org/10.1080/02634930701517433

Luckmann, T. (1967). *The invisible religion: The problem of religion in modern society*. Macmillan.

Malik, B. A. (2019). Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies, 13*(3), 351-369. https://doi.org/10.1080/25765949.2019.1630576

Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.

Omelicheva, M. Y. (2011). Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey, 30*(2), 243-256. https://doi.org/10.1080/02634937.2011.567069

Osmonova, D., Zhunushova, S., Kostuk, Sh., Bekboeva, A., & Alykulova, G. (2024). A sociological study of the religious identity of young people in Central Asia and Europe: Following the example of the Kyrgyz Republic and the Republic of Poland. *Pharos Journal of Theology, 105*(3), 1-15.

Pfadenhauer, M. (2016). In-between spaces: Pluralism and hybridity as elements of a new paradigm for religion in the modern age. *Human Studies, 39*, 147-159. https://doi.org/10.1007/s10746-016-9394-4

Қазақстан Республикасы. (2026). Қазақстан Республикасының Конституциясы (2026 жылғы 15 наурызда республикалық референдумда қабылданған). https://old.adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000

Қазақстан Республикасы. (2011). *Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483-IV заңы*. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483

Rashimbetov, R., & Mazhiev, G. (2024). Sharia motivation in a secular country: An empirical study among young people in Kazakhstan. *Eurasian Journal of Religious Studies, 3*(39), 78-89.

Rozehnal, R. (Ed.). (2022). *Cyber Muslims: Mapping Islamic digital media in the internet age*. Bloomsbury Academic.

Schober, P., Boer, C., & Schwarte, L. A. (2018). Correlation coefficients: Appropriate use and interpretation. *Anesthesia & Analgesia, 126*(5), 1763-1768. https://doi.org/10.1213/ANE.0000000000002864

Sedgwick, P. (2013). Convenience sampling. *BMJ, 347*, Article f6304. https://doi.org/10.1136/bmj.f6304

Seitakhmetova, N., Aliyarov, E., Zhandossova, S., Tolen, Z., & Nurov, M. (2024). Counteracting religious extremism in youth environments: World experience and Kazakhstan. *Journal of Social Studies Education Research, 15*(3), 257-288.

Selby, J. A., & Sayeed, R. (2023). Religious authorities in the digital age. *Contemporary Islam, 17*, 467-488. https://doi.org/10.1007/s11562-023-00536-7

Sharipova, D. (2020). Perceptions of national identity in Kazakhstan: Pride, language, and religion. *The Muslim World, 110*(1), 89-106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

Taylor, C. (2007). *A secular age*. Belknap Press of Harvard University Press.

Tastanbekova, A. D., & Aimaganbetova, O. H. (2013). Aktualnost issledovaniya religioznoi identichnosti molodezhi v postsovetskom Kazakhstane [The relevance of studying youth religious identity in post-Soviet Kazakhstan]. *Vestnik KazNU. Seriya psikhologii i sotsiologii, 1*(44), 64-73.

Toktarbekova, L. N., Seitakhmetova, N. L., & Bidahmetova, Sh. B. (2022). Khristian zhane islam madenietterindegi dastur: Salystyrmaly taldau [Tradition in Christian and Islamic cultures: A comparative analysis]. *Al-Farabi, 2*(78), 167-183.

Uecker, J. E., Regnerus, M. D., & Vaaler, M. L. (2007). Losing my religion: The social sources of religious decline in early adulthood. *Social Forces, 85*(4), 1667-1692. https://doi.org/10.1353/sof.2007.0083

Yerekesheva, L. G. (2020). Functions of religion and dynamics of nation-building in Kazakhstan and Uzbekistan. *The Muslim World, 110*(1), 64-88. https://doi.org/10.1111/muwo.12319

Yemelianova, G. M. (2014). Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. *Asian Ethnicity, 15*(3), 286-301. https://doi.org/10.1080/14631369.2013.847643

Zabirova, A. (2024). Religiosity in Kazakhstan: Values and meanings. *Kazakhstan-Spectrum, 110*(2), 42-56. https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-2.02

Zabirova, A., Seitakhmetova, N., Zhandossova, S., & Nurov, M. (2025). Sociological study of religiosity in post-atheist Kazakhstan. *Frontiers in Sociology, 10*, Article 1609030. https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1609030

Zhanabayeva, A., Juzei, M., Baitenova, N., & Zhurgenbayeva, Z. (2026). Comparative analysis of youth religiosity in Kazakhstan and Poland: Navigating faith in modern societies. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe, 46*(1), Article 12. https://doi.org/10.55221/2693-2229.2713

Zharkynbekova, S., Shakhputova, Z., Galiyeva, B., & Absadyk, A. (2025). Value priorities of student youth in the multi-ethnic space of Kazakhstan and their influence on intercultural communications. *Journalism and Media, 6*(1), Article 32. https://doi.org/10.3390/journalmedia6010032

Zholmukhan, T., Kayrbekov, N., & Ibrahim, M. (2023). Designing a culture-creative paradigm of Islamic education in the development of personal educational potential in the Republic of Kazakhstan. *Al-Farabi, 4*(84), 95-108.

References:

Abdikakimov, M. T., & Karibayev, M. S. (2024). Correlation of religious and secular values in Kazakhstan society. *The Journal of Psychology and Sociology, 88*(1), 110-125.

Akhmetova, A., Rakhimova, G., Onngar, Y., Issakhan, M., & Baitenova, N. (2026). Digital religion and hybrid religious authority in algorithmically mediated environments. *Frontiers in Sociology, 11*, Article 1892383. https://doi.org/10.3389/fsoc.2026.1892383

Altaikyzy, A., & Toktarbekova, L. N. (2023). Zaiyrly zhane dini kundylyktar: Shetelderdin kontseptualdy tasilderinin tazhiribesi [Secular and religious values: Experience of conceptual approaches in foreign countries]. *Al-Farabi, 3*(83), 86-98.

Andok, M. (2024). The impact of online media on religious authority. *Religions, 15*(9), Article 1103. https://doi.org/10.3390/rel15091103

Aydingun, A. (2007). Islam as a symbolic element of national identity used by the nationalist ideology in the nation and state building process in post-Soviet Kazakhstan. *Journal for the Study of Religions and Ideologies, 6*(17), 69-83.

Beisenbayev, B., Almukhametov, A., & Mukhametshin, R. (2024). The dynamics of Islam in Kazakhstan from an educational perspective. *Religions, 15*(10), Article 1243. https://doi.org/10.3390/rel15101243

Bengtson, V. L., Copen, C. E., Putney, N. M., & Silverstein, M. (2009). A longitudinal study of the intergenerational transmission of religion. *International Sociology, 24*(3), 325-345. https://doi.org/10.1177/0268580909102911

Berger, A., & Golan, O. (2024). Online religious learning: Digital epistemic authority and self-socialization in religious communities. *Learning, Media and Technology, 49*(2), 274-289. https://doi.org/10.1080/17439884.2023.2169833

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books. (Original work published 1966)

Bethlehem, J. (2010). Selection bias in web surveys. *International Statistical Review, 78*(2), 161-188. https://doi.org/10.1111/j.1751-5823.2010.00112.x

Biyekenova, N. Zh., Abdiraiymova, G. S., Kenzhakimova, G. A., Shaukenova, Z. K., & Senuk, Z. V. (2016). Value system of students of the Republic of Kazakhstan as a special social and cultural group. *International Journal of Environmental and Science Education, 11*(9), 2481-2494. https://doi.org/10.12973/ijese.2016.701a

Bunt, G. R. (2018). *Hashtag Islam: How cyber-Islamic environments are transforming religious authority*. University of North Carolina Press.

Buribayev, Y., Seitakhmetova, N., Zhandossova, S., Kalkayeva, N., & Khamzina, Z. (2024). Rule of law, religious freedom, and harmony: Regulating religion within Kazakhstan's secular model. *European Journal for Philosophy of Religion, 16*, 417-442. https://doi.org/10.24204/ejpr.2024.4271

Burova, E. I., & Jamanbalayeva, S. K. (2023). Religious situation in modern Kazakhstan: A sociological reconstruction. *Sotsiologicheskie Issledovaniya, 8*, 76-85. https://doi.org/10.31857/S013216250027368-7

Campbell, H. A. (2012). Understanding the relationship between religion online and offline in a networked society. *Journal of the American Academy of Religion, 80*(1), 64-93. https://doi.org/10.1093/jaarel/lfr074

Campbell, H. A., & Tsuria, R. (Eds.). (2022). *Digital religion: Understanding religious practice in digital media* (2nd ed.). Routledge.

Casanova, J. (1994). *Public religions in the modern world*. University of Chicago Press.

Chernichkin, D., & Topchiev, M. (2022). Religious identity and confessional security through the eyes of student youth in the Russian part of the Caspian Sea region. *Dela Press Conference Series: Economics, Business and Management, 8*, Article 02008.

Dashkovskiy, P. K., Zhanbosinova, A. S., & Stolyarova, E. O. (2023). Regional factors in the formation of religious identity among the students of East Kazakhstan: Based on results of sociological research. In *Advances in natural, human-made, and coupled human-natural systems research* (pp. 807-819). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-75483-9_78

Dzhumageldinov, M. N., Alimbaeva, R. T., Sabirova, R. Sh., Esimova, A. E., & Sadykanova, R. E. (2023). Religioznye orientatsii sovremennoi kazakhstanskoi molodezhi [Religious orientations of contemporary Kazakhstani youth]. *Adam Alemi, 2*(96), 168-180.

Evolvi, G. (2022). Religion and the internet: Digital religion, (hyper)mediated spaces, and materiality. *Zeitschrift für Religion, Gesellschaft und Politik, 6*, 9-25. https://doi.org/10.1007/s41682-021-00087-9

Glock, C. Y. (1973). *Religion in sociological perspective: Essays in the empirical study of religion*. Wadsworth.

Hjarvard, S. (2011). The mediatization of religion: Theorising religion, media and social change. *Culture and Religion, 12*(2), 119-135. https://doi.org/10.1080/14755610.2011.579719

Hjarvard, S. (2016). Mediatization and the changing authority of religion. *Media, Culture & Society, 38*(1), 8-17. https://doi.org/10.1177/0163443715615412

Huber, S., & Huber, O. W. (2012). The Centrality of Religiosity Scale (CRS). *Religions, 3*(3), 710-724. https://doi.org/10.3390/rel3030710

Junisbai, B., Junisbai, A., & Zhussupov, B. (2017). Two countries, five years: Islam in Kazakhstan and Kyrgyzstan through the lens of public opinion surveys. *Central Asian Affairs, 4*(1), 1-25. https://doi.org/10.1163/22142290-00401001

Kerim, S., Kurmanaliyev, M., Ongar, Y., & Kaliyeva, Y. (2025). Digital transformation of Islamic preaching in Kazakhstan: Identifying famous online preachers and their influence. *Millah: Journal of Religious Studies, 24*(2), 611-644. https://doi.org/10.20885/millah.vol24.iss2.art2

Klingenberg, M., & Sjö, S. (2019). Theorizing religious socialization: A critical assessment. *Religion, 49*(2), 163-178. https://doi.org/10.1080/0048721X.2019.1584349

Kussainov, D. U., Seitakhmetova, N. L., Nurov, M. M., & Kuttybekkyzy, G. (2020). Sotsiologiya religii: Evolyutsiya i novelly ee predmeta [Sociology of religion: Evolution and new developments in its subject]. *Vestnik KazNPU imeni Abaya. Seriya sotsiologicheskie i politicheskie nauki, 1*(69), 205-209.

Laruelle, M. (2007). Religious revival, nationalism and the 'invention of tradition': Political Tengrism in Central Asia and Tatarstan. *Central Asian Survey, 26*(2), 203-216. https://doi.org/10.1080/02634930701517433

Luckmann, T. (1967). *The invisible religion: The problem of religion in modern society*. Macmillan.

Malik, B. A. (2019). Islam in post-Soviet Kazakhstan: Experiencing public revival of Islam through institutionalisation. *Asian Journal of Middle Eastern and Islamic Studies, 13*(3), 351-369. https://doi.org/10.1080/25765949.2019.1630576

Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge University Press.

Omelicheva, M. Y. (2011). Islam in Kazakhstan: A survey of contemporary trends and sources of securitization. *Central Asian Survey, 30*(2), 243-256. https://doi.org/10.1080/02634937.2011.567069

Osmonova, D., Zhunushova, S., Kostuk, Sh., Bekboeva, A., & Alykulova, G. (2024). A sociological study of the religious identity of young people in Central Asia and Europe: Following the example of the Kyrgyz Republic and the Republic of Poland. *Pharos Journal of Theology*, *105*(3), 1-15.

Pfadenhauer, M. (2016). In-between spaces: Pluralism and hybridity as elements of a new paradigm for religion in the modern age. *Human Studies, 39*, 147-159. https://doi.org/10.1007/s10746-016-9394-4

Kazakhstan Respublikasy. (2026). Kazakhstan Respublikasynyn Konstitutsiyasy (2026 zhylgy 15 nauryzda respublikalyk referendumda kabyldangan). https://old.adilet.zan.kz/kaz/docs/K2600000000

Kazakhstan Respublikasy. (2011). Dini kyzmet zhane dini birlestikter turaly Kazakhstan Respublikasynyn 2011 zhylgy 11 kazandagy № 483-IV zany. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000483

Rashimbetov, R., & Mazhiev, G. (2024). Sharia motivation in a secular country: An empirical study among young people in Kazakhstan. *Eurasian Journal of Religious Studies, 3*(39), 78-89.

Rozehnal, R. (Ed.). (2022). *Cyber Muslims: Mapping Islamic digital media in the internet age*. Bloomsbury Academic.

Schober, P., Boer, C., & Schwarte, L. A. (2018). Correlation coefficients: Appropriate use and interpretation. *Anesthesia & Analgesia*, *126*(5), 1763-1768. https://doi.org/10.1213/ANE.0000000000002864

Sedgwick, P. (2013). Convenience sampling. *BMJ*, *347*, Article f6304. https://doi.org/10.1136/bmj.f6304

Seitakhmetova, N., Aliyarov, E., Zhandossova, S., Tolen, Z., & Nurov, M. (2024). Counteracting religious extremism in youth environments: World experience and Kazakhstan. *Journal of Social Studies Education Research, 15*(3), 257-288.

Selby, J. A., & Sayeed, R. (2023). Religious authorities in the digital age. *Contemporary Islam*, *17*, 467-488. https://doi.org/10.1007/s11562-023-00536-7

Sharipova, D. (2020). Perceptions of national identity in Kazakhstan: Pride, language, and religion. *The Muslim World*, *110*(1), 89-106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

Taylor, C. (2007). *A secular age*. Belknap Press of Harvard University Press.

Tastanbekova, A. D., & Aimaganbetova, O. H. (2013). Aktualnost issledovaniya religioznoi identichnosti molodezhi v postsovetskom Kazakhstane [The relevance of studying youth religious identity in post-Soviet Kazakhstan]. *Vestnik KazNU. Seriya psikhologii i sotsiologii*, *1*(44), 64-73.

Toktarbekova, L. N., Seitakhmetova, N. L., & Bidahmetova, Sh. B. (2022). Khristian zhane islam madenietterindegi dastur: Salystyrmaly taldau [Tradition in Christian and Islamic cultures: A comparative analysis]. *Al-Farabi*, *2*(78), 167-183.

Uecker, J. E., Regnerus, M. D., & Vaaler, M. L. (2007). Losing my religion: The social sources of religious decline in early adulthood. *Social Forces*, *85*(4), 1667-1692. https://doi.org/10.1353/sof.2007.0083

Yerekesheva, L. G. (2020). Functions of religion and dynamics of nation-building in Kazakhstan and Uzbekistan. *The Muslim World*, *110*(1), 64-88. https://doi.org/10.1111/muwo.12319

Yemelianova, G. M. (2014). Islam, national identity and politics in contemporary Kazakhstan. *Asian Ethnicity*, *15*(3), 286-301. https://doi.org/10.1080/14631369.2013.847643

Zabirova, A. (2024). Religiosity in Kazakhstan: Values and meanings. *Kazakhstan-Spectrum, 110*(2), 42-56. https://doi.org/10.52536/2415-8216.2024-2.02

Zabirova, A., Seitakhmetova, N., Zhandossova, S., & Nurov, M. (2025). Sociological study of religiosity in post-atheist Kazakhstan. *Frontiers in Sociology*, *10*, Article 1609030. https://doi.org/10.3389/fsoc.2025.1609030

Zhanabayeva, A., Juzei, M., Baitenova, N., & Zhurgenbayeva, Z. (2026). Comparative analysis of youth religiosity in Kazakhstan and Poland: Navigating faith in modern societies. *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe*, *46*(1), Article 12. https://doi.org/10.55221/2693-2229.2713

Zharkynbekova, S., Shakhputova, Z., Galiyeva, B., & Absadyk, A. (2025). Value priorities of student youth in the multi-ethnic space of Kazakhstan and their influence on intercultural communications. *Journalism and Media, 6*(1), Article 32. https://doi.org/10.3390/journalmedia6010032

Zholmukhan, T., Kayrbekov, N., & Ibrahim, M. (2023). Designing a culture-creative paradigm of Islamic education in the development of personal educational potential in the Republic of Kazakhstan. *Al-Farabi*, *4*(84), 95-108.

IRSTI 04.51.53 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.006

M.K. Shnarbekova[1]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
**e-mail:meru_12_12@mail.ru*

FACTORS BEHIND KAZAKHSTANI HIGH SCHOOL STUDENTS' INTERNATIONAL EDUCATION PLANS: RESULTS OF A SOCIOLOGICAL STUDY

Abstract

International educational migration is an integral part of global processes that exerts a multifaceted influence on the socio-economic development of both receiving and sending countries. In host countries, migration contributes to the growth of cultural diversity and innovative potential, while at the same time posing integration challenges. For countries of origin, youth migration has an ambivalent effect: the risk of a "brain drain" is combined with the possibility of "reverse knowledge transfer" upon graduates' return. This article presents an analysis of migration processes between 2020 and 2024, disaggregated by gender, age groups, and countries of origin. Within these processes, young people aged 15–34 represent the most mobile cohort, striving for education and employment abroad. The study also examines the intensity of academic mobility among youth within the framework of state programs and intergovernmental agreements.

The empirical basis of the research is a sociological survey of Kazakhstani high school students. The aim of the study is to analyze Kazakstan high school students' aspirations to study abroad and their social attitudes associated with choosing an educational trajectory. The survey carried out among 450 school students of grades 9-11 from both urban and rural schools in Kazakhstan. A purposive sampling method was applied, considering such criteria as place of residence (urban/rural), type of educational institution, gender, and grade level.

Data analysis reveals a pronounced polarization of migration orientations. High school students planning to study abroad are mainly motivated by professional aspirations and the improvement of language skills. Gender-specific patterns are observed: professional ambitions dominate among young men, while personal growth motives are more significant among young women. Those not planning to study abroad emphasize substantial financial costs, lack of interest, and a preference for pursuing higher education in Kazakhstan. However, even within this group, there remains potential interest in international education programs. Overall, a systematic analysis of youth educational migration is essential for assessing both the risks and potential benefits in shaping the foundation of educational policy aligned with the global Sustainable Development Goals.

Keywords: international migration, brain drain, high school students, studying abroad, international programs, scholarships, socio-economic development, Kazakhstani universities.

*М.К. Шнарбекова[1 *]*
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДА ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ШЕТЕЛДЕ БІЛІМ АЛУ ЖОСПАРЛАРЫНА ӘСЕР ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР: ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Халықаралық білім беру көші-қоны жаһандық үдерістердің ажырамас көрінісі ретінде қабылдаушы және жіберуші елдердің әлеуметтік-экономикалық дамуына жан-жақты ықпал етеді. Қабылдаушы елдерде көші-қон мәдени әралуандылық пен инновациялық әлеуеттің артуына септігін тигізсе, интеграция бойынша бірқатар мәселе туындатады. Шығу елдері үшін жастар көші-қоны қарама-қайшы әсер етеді: «ми ағымының» қаупі түлектердің елге оралуы кезіндегі «білімнің кері қайтуы» мүмкіндігімен ұштасады. Осы мақалада 2020–2024 жылдар аралығындағы көші-қон үдерістері жыныс, жас ерекшелік және шығу елдері тұрғысынан талданады. Көші-қон барысында 15–34 жас аралығындағы жастар шетелде білім алу мен жұмысқа орналасуға ұмтылатын ең мобильді когорта ретінде ерекшеленеді. Сонымен қатар, мемлекеттік бағдарламалар мен үкіметаралық келісімдер аясындағы жастардың академиялық мобильділік қарқындылығы қарастырылады.

Зерттеудің эмпирикалық негізін қазақстандық жоғары сынып оқушылары арасында жүргізілген әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері құрайды. Зерттеу мақсаты – Қазақстандағы жоғары сынып оқушыларының

шетелде білім алуға деген ұмтылыстарын және білім беру траекториясын таңдауға байланысты әлеуметтік факторларды талдау.
Сауалнама Қазақстанның қалалық және ауылдық мектептерінде оқитын 9–11 сыныптағы 450 оқушы арасында жүргізілді. Іріктемені қалыптастыруда мақсатты (квоталық) іріктеу әдісі қолданылды, тұрғылықты жері (қала/ауыл), білім беру ұйымының түрі, жынысы және оқу сыныбы сияқты критерийлер ескерілді.

Мәліметтерді талдау көші-қон бағдарлардың жіктелуін көрсетеді. Шетелдік жоғары оқу орындарында оқуды жоспарлаған оқушылар кәсіби мақсаттарға жету мен тілдік дағдыларды жетілдіруге бағытталған. Гендерлік ерекшелік байқалады: ер балалардың арасында кәсіби ұмтылыстар басым болса, қыздарда тұлғалық өсуге байланысты ынта айқынырақ. Шетелде оқуды жоспарламайтын жоғары сынып оқушылары оқу құнының жоғары болуын, қызығушылықтың жоқтығын және қазақстандық жоғары оқу орындарында білім алуға бағдарланғанын атап өтеді. Дегенмен, бұл топтың өзінде халықаралық білім беру бағдарламаларына әлеуетті қызығушылық байқалады. Жалпы алғанда, жастардың білім беру көші-қонын жүйелі талдау оның тәуекелдері мен әлеуетті артықшылықтарын айқындауда және жаһандық тұрақты даму мақсаттарына сәйкес келетін білім беру саясатының негізін қалыптастыруда маңызды.

Түйін сөздер: халықаралық көші-қоны, ми ағымы, жоғары сынып оқушылары, шетелде оқу, халықаралық бағдарламалар, шәкіртақылар, әлеуметтік-экономикалық даму, қазақстандық жоғары оқу орындары.

Шнарбекова М.К.[1]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г.Алматы, Казахстан

ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПЛАНОВ КАЗАХСТАНСКИХ СТАРШЕКЛАССНИКОВ ПО МЕЖДУНАРОДНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МИГРАЦИИ: РЕЗУЛЬТАТЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

Международная образовательная миграция является неотъемлемой частью глобальных процессов, которая оказывает многогранное влияние на социально-экономическое развитие принимающих и отправляющих стран. В принимающих странах миграция способствует росту культурного разнообразия и инновационного потенциала, но одновременно сопровождается вызовами интеграции. Для стран происхождения миграция молодежи имеет противоположный эффект. Риск «утечки умов» сочетается с возможностью «обратного трансфера знаний» при возвращении выпускников. В данной статье представлен анализ миграционных процессов в период с 2020 по 2024 годы в разрезе пола, возрастных групп и стран отправления. В миграционных процессах молодежь в возрасте 15–34 лет является самой мобильной когортой, стремящийся на получение образования и трудоустройство в зарубежных странах. Изучена интенсивность академической мобильности молодежи в рамках государственных программ и межправительственных соглашений.

Эмпирической основой исследования являются результаты социологического опроса казахстанских старшеклассников, учащихся в выпускных классах. Целью исследования является анализ образовательных устремлений старшеклассников Казахстана к обучению за рубежом и социальных установок, связанных с выбором образовательной траектории. Опрос был проведён среди 450 учащихся 9–11 классов городских и сельских школ Казахстана. При формировании выборки использовался целенаправленный (квотный) метод отбора с учётом таких критериев, как место проживания (город/село), тип образовательного учреждения, пол и уровень обучения (класс).

Анализ данных свидетельствует о сильной поляризации миграционных ориентаций. Старшеклассники, планирующие обучение в зарубежных вузах, ориентированы к реализации профессиональных устремлений и совершенствованию языковых навыков. Наблюдаются гендерные особенности, выражающиеся в доминировании среди юношей профессиональных устремлений, а среди девушек мотивов личностного роста. Старшеклассники, не планирующие обучение в зарубежных вузах, подчеркивают значительные финансовые издержки обучения зарубежом, отсутствие интереса и ориентацию на обучение в казахстанских вузах. Но даже в данной группе старшеклассников наблюдается потенциальная заинтересованность к международным программам обучения. В целом, системный анализ образовательной миграции молодежи является необходимым для изучения рисков и потенциальных преимуществ в формировании основы образовательной политики, направленной на глобальные цели устойчивого развития.

Ключевые слова: международная миграция, утечка мозгов, старшеклассники, обучение зарубежом, международные программы, стипендии, социально-экономическое развитие, казахстанские вузы.

Introduction

International educational migration is defined as the movement of individuals across countries for the purpose of pursuing education at various levels-from primary and secondary schooling to postgraduate studies, including professional training and skills development programs. This category encompasses school students, undergraduate and graduate students, doctoral candidates, interns, and professionals enhancing their competencies in educational and research institutions. The majority of educational migrants are concentrated in schools, colleges, and universities, underscoring the importance of educational migration as a key element of global mobility and human capital formation (Hall, 2023). Young people often leave their home country in search of broader opportunities for professional self-realization and employment, reflecting a gap between youth expectations and the actual conditions within the state. External youth migration in Kazakhstan exerts a significant impact on the country's socio-economic development. The outflow of qualified specialists and young professionals abroad leads to losses in human capital, weakening the potential of the national labor market and limiting prospects for innovative development. At the same time, migration is not an exclusively negative phenomenon. With effective state policies in regulating migration processes, it can contribute to the development of the country of origin. The overseas educational experience, professional practice, and intercultural competencies gained by young people abroad may become valuable resources for the modernization of the national economy and education system upon their return. Moreover, international youth mobility fosters human capital development not only in sending countries but also in receiving and transit states, generating mutually beneficial effects. Migration and development are closely interconnected: migration flows shape the dynamics of socio-economic development, while the level of development of a country, in turn, determines the scale and directions of youth migration (Iskakova et al., 2022).

Factors of educational migration. The formation of high school students' intentions to pursue education abroad is a multilevel process shaped by the interaction of individual, social, and structural factors (Butkovic et al., 2022). At the micro level, academic performance, educational and career aspirations, motivation, and language proficiency play an important role. The meso level encompasses the influence of family, school, peers, social support, and access to information about opportunities for studying abroad. At the macro level, economic conditions, the quality and accessibility of education, labor market conditions, government policies, and the attractiveness of educational systems in destination countries are important determinants (Han et. al., 2022). Contrary to the common assumption that migration is primarily a family decision - especially in the case of youth - some studies show that youth often migrate in pursuit of their own aspirations, even when this contradicts family plans, or as an expression of cultural values of moral responsibility and care for relatives (Belloni, 2019). Recent studies highlight the importance of individual-level factors, particularly subjective well-being and career aspirations, in shaping students' intentions regarding their future stay in the host country (Bilecen et. al., 2026). Higher levels of life satisfaction are significantly associated with the intention to remain in the country of study. Positive emotional and psychological experiences can strengthen students' sense of belonging and contribute to the development of long-term plans to continue living in the country of study (Choudaha, 2017; Jiang, 2022; Zhu, 2016). The emotional experience of studying abroad may influence educational intentions differently depending on gender. Negative experiences associated with studying abroad were found to reduce men's willingness to pursue international education more strongly than women's. This may be related to men's greater tendency to perceive difficulties encountered abroad as failures, which can reinforce avoidance behavior (Liu et al., 2022). Career aspirations also play a significant role: students who place greater importance on having an interesting and meaningful job are more likely to consider remaining in the country of study. International mobility is shaped not only by pragmatic considerations but also by aspirations for professional self-realization and the pursuit of an attractive career trajectory (Findlay et al., 2017; Netz & Cordua, 2021). Familiarity with the culture of the destination country is also a significant factor influencing international students' decision to study abroad. Cultural differences can be a significant challenge for students, and the more familiar they

are with the culture of the destination country, the more likely they are to adapt and feel comfortable (Gutema et. al., 2024). Migration systems theory also emphasizes the role of the cultural environment in shaping educational migration and students' preferences regarding their study destination. Migration creates enduring transnational connections through which ideas, values, norms, and cultural practices are transmitted across borders. Over time, these processes may contribute to the emergence of "cultures of migration" in communities where international mobility becomes a socially and culturally accepted strategy (Usman et al., 2025). Consequently, language, religion, cultural proximity, and access to cultural products may influence students' preferences when choosing a country for their education (Kyei, 2021).

Scholarships and institutional support expand opportunities to pursue education abroad by reducing financial barriers for students. At the same time, the experiences of friends and parents appear to have a less pronounced influence on migration decisions (Yue & Lu, 2022).

Other research demonstrates that the migration trajectories of girls and young women are shaped by the interplay of the desire to mature, the dream of being elsewhere, the impossibility of returning, and the reality of uncertainty and "being stuck" between life stages (Grabska, 2020). These findings indicate that migration aspirations are mediated by age, gender, culture, religion, and geography, and rarely emerge in isolation - they are often accompanied by feelings of stagnation, anxiety, and/or frustration (Mazzilli et. al., 2024).

Research also shows that perceived gender discrimination has a significant impact on migration aspirations. Women who do not feel respected or valued are more likely to express a desire to migrate; however, their actual plans are often constrained by family obligations and gender-based economic inequality, while men enjoy greater opportunities for migration (Ruyssen & Salomone, 2018). At the same time, the direct link between gender and migration is far from straightforward: it is essential to account for macroeconomic factors such as wage gaps, gender norms, and discrimination (Nisic & Melzer, 2016). Consequently, migration can function both as a tool for overcoming inequality and as a mechanism for its reproduction, particularly when the same social imbalances persist in the destination country as in the country of origin (Riano et.al., 2015).

The process of forming migration plans and aspirations. In previous studies, youth migration motives have primarily been attributed to the socio-economic differences between the receiving and sending countries (macro-factors) (Yıldırım et. al., 2021), however, how young people make migration decisions based on their own capacities and limitations, that is, under the influence of meso- and micro-factors, has not yet been fully examined. It is important to identify not only youth migration decisions but also the process of forming their migration plans and aspirations. In this regard, conducting such a study among high school students is relevant for analyzing the formation of intentions to study abroad and migration aspirations. Within the framework of the study, the process of forming intentions and plans for studying abroad is analyzed.

National atributes in migration motives. The analysis of research findings indicates the presence of national specificities in migration motives. For example, for youth in the United Kingdom and the United States, the migration motives is influenced by the host country's tolerance toward ethnic diversity, the degree of adaptation to a new environment, and the condition of the labor market (Baláž et.al., 2016) while for Swedish youth, academic, professional-market, and cultural factors are relevant (Behtoui, 2022). Among youth in Asian and developing countries, the predominance of push factors from the sending country is observed (*Rust, 2023*). This highlights the importance of conducting research in the context of Kazakhstan youth.

The aim of the study is to analyze Kazakstan high school students' aspirations to study abroad and their social attitudes associated with choosing an educational trajectory.

Research hypothesis: Youth migration motives are formed not only on the basis of the socio-economic conditions of the host and home countries but also by considering social and cultural factors and the young people's own capacities and limitations.

Research question: Which social factors determine the youth migration intentions at the stage of deciding to enroll in foreign higher education institutions?

The study of migration intentions among high school students is important, as at this stage youth educational choice and attitudes to study abroad are forming. Unlike the majority of studies focused on student mobility, this study addresses an earlier period - the time before entering university - when primary educational and migration orientations are shaping. The article examines the motives and attitudes of Kazakhstani high school students in the context of educational mobility, which makes it possible to identify the preconditions for interest in studying abroad and initial migration attitudes.

Research Methodology

The article analyzes the trends and socio-economic effects of international migration among Kazakhstani youth. The methodological framework includes:

1) analysis of migration statistics in Kazakhstan in past 5 years.

2) review official information on the implementation of state and intergovernmental programs for studying abroad.

3) survey among high school students.

The article presents analysis of statistical data on Kazakhstan's external migration in last five years, differentiated by gender, age, and countries of destination. Statistical data on emigration and immigration in the country were analyzed. In addition, official information on the implementation of state and intergovernmental programs for studying abroad is examined. The indicators of the "Bolashak" program and intergovernmental scholarships were examined by educational level, field of study, and country of study. To provide a theoretical foundation, a systematic review of recent scientific literature on international educational migration and its socio-economic dimensions was conducted.

The empirical part of the study is based on the results of a survey carried out among 450 school students of grades 9-11 from both urban and rural schools in Kazakhstan. Such a sample size ensures coverage of a diversity of opinions and social factors influencing the migration attitudes, while remaining manageable for conducting a detailed analysis. A purposive sampling method was applied, considering such criteria as place of residence (urban/rural), type of educational institution, gender, and grade level. The respondents included male (45.8%) and female (54.2%) students; 9th (36.7%), 10th (40.8%), and 11th graders (22.5%); students from cities (15.8%), small towns (59.2%), and rural areas (25%). By type schools, 70% were enrolled in general schools and 30% in specialized schools (lyceums, gymnasiums, Nazarbayev Intellectual Schools, and private schools). Inclusion criteria: students in grades 9-11 and the availability of parental or legal guardian consent to participate in the study. Exclusion criteria: students in grades below 9, absence of consent to participate, and incomplete questionnaires. The study was conducted at the end of the academic year from March to May 2025 and was repeated at the beginning of the academic year from September to November 2025. The study sample included students from 9-11 grades, when initial plans after school graduation begin to form - such as career choice, which university, and whether to study in a domestic or foreign institution. The survey was based on a semi-structured questionnaire. The research instrument included both semi-closed and open-ended questions, allowing respondents to fully express their opinions. The questionnaire consisted of the following sections:

- Socio-demographic characteristics – age, gender (male/female), place of residence (urban/rural), grade level (9-11 grades), and type of school (private/specialized/public).
- Initial plans regarding education – intended field of study, preferred university, and choice between domestic and foreign higher education institutions.
- Attitudes and plans for studying abroad – assessed using a Likert scale (from "strongly disagree" to "strongly agree") and open-ended questions allowing participants to elaborate on their motives.
- Migration aspirations – questions concerning the likelihood of returning to Kazakhstan after studying abroad, factors influencing this decision, and perceptions of opportunities and constraints.

The questionnaire was tested for clarity and validity through pilot testing with 10–15 students, after which revisions were made to improve wording and ease of completion.

During forming the survey sample, official requests were sent to the relevant authorities and schools to obtain permission to conduct the survey among high school students. The survey was conducted either online or offline. No personally identifiable information was publicly disclosed, and all personal data were coded (e.g., Respondent 1, Respondent 2) and access to the original dataset is limited to the research team The research methodology and program were reviewed and approved by the Ethics Committee of al-Farabi Kazakh National University, Protocol No. IRB-1719 (IRB00010790 al-Farabi Kazakh National University IRB #1).

The survey was conducted anonymously. All participants were informed about the study and their right to refuse participation. Oral or written consent was obtained from the respondents and their parents or legal representatives (in case they were under 18 years old). The collected quantitative data were subjected to statistical processing using the SPSS software package (version 23). The following methods were used to analyze the data:

- descriptive statistical analysis to examine the distribution and characteristics of the sample;
- comparative analysis to identify differences between social groups (urban/rural, gender, grade level);
- regression analysis to assess the influence of social factors on students' migration attitudes and intentions.

General trend of external migration

The analysis of statistical data on external migration in Kazakhstan for the period 2020–2024 reveals pronounced dynamic changes. In 2020-2021, a significant migration outflow was observed: the number of emigrants was more than twice the number of immigrants, resulting in a negative migration balance (-17,718 in 2020 and -21,217 in 2021). This trend indicates a predominance of population outflow over inflow, which may have been associated with socio-economic factors as well as the consequences of the COVID-19 pandemic. Since 2022, the situation has begun to change: the number of immigrants increased substantially (17,425 people), while emigration decreased to 24,147, reducing the negative balance to -6,722. By 2023, for the first time in the study period, a positive migration balance was recorded (9,293), driven by an increase in arrivals (25,387) and a decline in emigration (16,094). In 2024, the positive balance further strengthened, reaching 16,550 people: the number of immigrants amounted to 29,282, more than double the number of emigrants (12,732). Thus, between 2020 and 2024, Kazakhstan moved from a pronounced migration outflow to the establishment of a stable positive external migration balance. Statistical data are presented in Table 1.

Table 1. External Migration in Kazakhstan for the Period 2020–2024

Years	Immigrants	Emigrants	Migration Balance
2020	11 370	29 088	-17 718
2021	11 039	32 256	-21 217
2022	17 425	24 147	-6 722
2023	25 387	16 094	9 293
2024	29 282	12 732	16 550

[*] *Source: Demographic Yearbook of Kazakhstan, 2025 (Bureau of National Statistics, 2025)*

The analysis of external migration by countries for the period 2020–2024 demonstrates the dominance of CIS countries in terms of both immigration and emigration flows. In 2020–2021, a pronounced negative migration balance with the CIS countries was recorded (-17,470 and -18,070 people, respectively), reflecting the intensive outflow of population from Kazakhstan to these states. At the same time, migration with other countries also showed a negative balance, though on a smaller

scale (-248 in 2020 and -3,147 in 2021). The situation began to change in 2022, when the reduction in emigration to the CIS countries combined with an increase in immigration allowed the negative balance to decrease to -5,128 people. However, the migration balance with other countries remained negative (-1,594). In 2023, for the first time, a positive migration balance with the CIS countries was recorded (+9,465), driven by a rise in the number of arrivals (21,913) and a decline in emigration (12,448). At the same time, migration with other countries remained close to zero (-172).

The most favorable situation was observed in 2024, when the migration balance with the CIS countries reached +14,373, while with other states it amounted to +2,177. Thus, during the study period, Kazakhstan moved from a significant migration outflow to a stable positive balance, primarily due to the dynamics with CIS countries. In summary, it can be noted that Kazakhstan's migration ties have a pronounced regional specificity: CIS countries remain the key destination for both emigration and immigration, while migration with other states plays a less significant but gradually increasing role. Statistical data are presented in Table 2**.**

Table 2. External Migration in Kazakhstan for the Period 2020–2024 by Countries

Years	Immigrants		Emigrants		Migration Balance	
	CIS Countries	Other Countries	CIS Countries	Other Countries	CIS Countries	Other Countries
2020	8 277	3 093	25 747	3 341	-17 470	-248
2021	9 435	1 604	27 505	4 751	-18 070	-3 147
2022	15 000	2 425	20 128	4 019	-5 128	-1 594
2023	21 913	3 474	12 448	3 646	9 465	-172
2024	23 891	5 391	9 518	3 214	14 373	2 177

[*]*Source: Demographic Yearbook of Kazakhstan, 2025 (Bureau of National Statistics, 2025)*

The analysis of migration by gender and age groups shows that youth plays a key role in migration processes, especially in the age categories of 15–19 and 20–24 years. In 2020, both groups recorded a negative migration balance, indicating the predominance of emigration, primarily related to educational purposes. However, by 2022 the situation had become more balanced, and by 2024 the dynamics shifted in favor of immigration. For example, among men aged 20–24, the number of immigrants (1,985 people) significantly exceeded the number of emigrants (291), and a similar trend was observed among women (1,422 versus 377). In the 25–29 age category, a positive migration dynamic was also evident, reflecting the return of university graduates and the attraction of young professionals. At the same time, men demonstrated a more pronounced migration growth, whereas women showed greater involvement in emigration at the initial stages of the period. Overall, the data indicate that migration processes among young people are gradually transforming: whereas earlier they were predominantly emigration-oriented, by 2024 Kazakhstan has become increasingly attractive for young immigrants, including those involved in educational mobility. Statistical data are presented in Table 3**.**

Table 3. External migration in Kazakhstan for the period 2020–2024 by gender and age groups

Age groups	Male		Female	
	Immigrants	**Emigrants**	**Immigrants**	**Emigrants**
2020				
15-19	530	856	475	795
20-24	548	834	651	1114
25-29	610	1022	643	1278
30-34	643	1698	648	2039
2022				
15-19	824	679	691	658
20-24	938	490	1013	682

25-29	1231	610	1112	925
30-34	1351	1196	1120	1590
2024				
15-19	1545	388	1161	335
20-24	1985	291	1422	377
25-29	2240	207	1448	421
30-34	2517	449	1468	643

Source: Demographic Yearbook of Kazakhstan, 2025 (Bureau of National Statistics, 2025)

The analysis of Kazakhstan's external migration balance by country for 2024 demonstrates a clear predominance of migration growth driven by the Commonwealth of Independent States (CIS), primarily Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Turkmenistan, which form the main flow of immigrants. The largest positive balance is provided by Uzbekistan and Turkmenistan, reflecting a stable labor and educational interest in Kazakhstan. At the same time, a negative migration balance is observed in relation to the Russian Federation and Belarus, indicating the continuing outflow of population in these directions. Among "other countries," migration growth is mainly formed by China and Mongolia, while Germany, Poland, the United States, and Canada show negative indicators, reflecting the emigration orientation of Kazakhstanis toward these states. Overall, the data indicate that Kazakhstan remains attractive primarily for neighboring Central Asian countries, whereas developed Western states and part of the post-Soviet space continue to be the main destinations for emigration. Statistical data are presented in Table 4**.**

Table 4. External Migration Balance by Country for 2024

№	CIS Countries	Immigrants	Emigrants	Migration Balance
		23891	**9518**	**14 373**
1	Azerbaijan	403	26	377
2	Armenia	73	9	64
3	Belarus	179	226	-47
4	Kyrgyz Republic	842	317	525
5	Republic of Moldova	25	2	23
6	Russian Federation	7984	8784	-800
7	Tajikistan	749	0	749
8	Turkmenistan	1123	0	1123
9	Uzbekistan	12 140	113	12 027
10	Ukraine	373	41	332
	Other Countries	**5391**	**3214**	**2 177**
11	United States of America	133	332	-199
12	Afghanistan	58	0	58
13	Germany	403	1993	-1590
14	Greece	21	4	17
15	Georgia	238	3	235
16	Israel	46	21	25
17	Iran	46	0	46
18	Canada	41	113	-72
19	South Korea	123	7	116
20	China	2009	10	1 999
21	Mongolia	1271	17	1 254
22	Poland	42	362	-320
23	Turkey	527	41	486

* *Source: Demographic Yearbook of Kazakhstan, 2025 (Bureau of National Statistics, 2025)*

The analysis of Kazakhstan's external migration for 2020–2024 shows a transition from a negative migration balance to positive values, reflecting the country's growing attractiveness for

immigrants. The main inflow is generated by the Commonwealth of Independent States (CIS), primarily Uzbekistan and Kyrgyzstan, while the outflow is directed toward Russia and a number of Western countries. The highest migration activity is observed among young people aged 15–34, especially in the 20–29 age groups, which highlights the importance of migration processes for the formation of human capital. Kazakhstan is gradually transforming into a country with a mixed migration profile, where both emigration and immigration flows are simultaneously present. This shows the importance the development of a comprehensive policy aimed at retaining national youth and ensuring the effective integration of newcomers.

Academic Mobility within the Framework of the "Bolashak" Program and Intergovernmental Agreements. Comprehensive data on educational migration from Central Asian countries are currently unavailable. In the official statistics provided by the responsible ministries and departments, only the volumes and directions of study abroad financed from the national budget are usually recorded. However, a significant number of students pursue education abroad at their own expense or through scholarships from international organizations, which is often not reflected in national reporting. Therefore, for a more objective assessment of the scale of educational migration, it is advisable to use combined data from national ministries, international agencies, and recipient countries that concentrate the largest flows of students from Central Asia (*Toleuov, 2020*).

Table 5. Distribution of "Bolashak" Program Participants in 2023

Category	Subcategory	Number of Participants	Share (%)
Level of Education	Master's degree	6,984	55.3
	Bachelor's degree	2,625	20.2
	Internships	2,557	20.2
	Doctoral studies (PhD)	203	1.6
	Specialist training	141	1.1
	Other programs	143	1.1
Field of Study	Humanities	7,062	55.7
	Technical specialties	4,500	35.6
	Medicine	880	7.0
	Creative specialties	211	1.7
Country of Study	United Kingdom and Ireland	5,691	45.0
	USA & Canada	3,465	27.3
	European countries	1,538	12.2
	Asian countries	1,036	8.2
	Russian Federation	923	7.3

* Source: National Report, 2024 (Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2024)

In Kazakhstan, according to statistics, 12,653 people studied under the "Bolashak" program in 2023. Among them, 6,984 (55.3%) were enrolled in master's programs, 2,625 (20.2%) in bachelor's programs, 2,557 (20.2%) in internships, 203 (1.6%) in doctoral studies, 141 (1.1%) in specialist training programs, and 143 (1.1%) in other programs. The largest number of graduates were trained in the following fields: humanities – 7,062 (55.7%), technical specialties – 4,500 (35.6%), medicine – 880 (7%), and creative specialties – 211 (1.7%). The countries of study were distributed as follows: the United Kingdom and Ireland – 5,691 people (45%), the United States and Canada – 3,465 (27.3%), European countries – 1,538 (12.2%), Asian countries – 1,036 (8.2%), and the Russian Federation – 923 (7.3%). As part of the internationalization of higher education in Kazakhstan, programs of intergovernmental grants are also being implemented. These grants are provided within the framework of agreements between Kazakhstan and other countries, covering various levels of education, including bachelor's, master's, and doctoral programs. In 2023, under international treaties, 195 grants were awarded for study in Hungary, 37 grants in China, 11 grants in Poland, 14

grants in Tajikistan, 2 grants in Kyrgyzstan, 7 grants in Azerbaijan, and 2 grants in the Republic of Belarus. The data are presented in Table 5**.**

Results

Gender and aspirations to study abroad. The analysis of responses from high school students planning to study abroad demonstrates that the key motivation for most is the prospect of future employment, especially among male high school students. The next most important factor is the desire to build a career abroad, which is also more frequently indicated by male students. At the same time, female students are more oriented toward personal development: for them, gaining independence and improving language skills are of greater importance. The possibility of establishing useful connections is mentioned less often, primarily by male students. These findings justify the research results reported by Mazzilli etc. (Mazzilli, 2024), indicating that migration aspirations are mediated by gender. Only a small proportion of respondents found it difficult to choose, which indicates that students generally have a clear understanding of the value of foreign education for their future. The data are presented in Table 6**.**

Table 6. Distribution of responses from high school students planning to study abroad to the question: "In your opinion, will studying abroad help you in the future?"

Factor	Male (%)	Female (%)	Total (%)
Find a good job	87.5%	62.5%	73.6%
Become independent	12.5%	25.0%	19.4%
Improve language skills	34.4%	42.5%	38.9%
Build a career abroad	50.0%	40.0%	44.4%
Establish useful connections	21.9%	15.0%	18.1%
Not sure / Don't know	6.3%	7.5%	6.9%

**Note: The total percentage exceeds 100% as respondents could select multiple answers*

Motivational and Barrier Factors to study abroad. Analysis of the distribution of reasons for refusing to study abroad demonstrates that the most significant factor is the lack of interest in foreign education: this reason was indicated by 32.1% of high school students (41.7% among males and 23.8% among females). Other important barriers include the high cost of education (17.9%) and the intention to study in Kazakhstan (17.9%), both of which are reported with comparable frequency by male and female students. In addition, a share of students mentioned a lack of confidence in their knowledge or foreign language proficiency (14.1%), which is somewhat more common among males (16.7%) than females (11.9%). Insufficient information also serves as a barrier for 12.8% of respondents, being slightly more prominent among females (14.3%). Family influence was identified to a lesser extent: only 6.4% of students indicated parental opposition as a constraint, with this figure higher for females (7.1%) than males (5.6%). Finally, a small proportion (3.8%) reported uncertainty or hesitation (responses such as "I will think about it" or "I am considering it"). Overall, the main barriers to studying abroad are lack of personal motivation, financial constraints, and orientation toward the national education system, while factors such as parental influence and doubts about one's own knowledge play a less pronounced role. The data are presented in Table 7.

Table 7. Distribution of responses of high school students not planning to study abroad to the question "Why are you not considering studying abroad?"

Factor	Male (%)	Female (%)	Total (%)
Not interested	41,7%	23,8%	32,1%
Too expensive	19,4%	16,7%	17,9%
Want to study in Kazakhstan	16,7%	19,0%	17,9%
Not confident in knowledge/language	16,7%	11,9%	14,1%
Lack of information	11,1%	14,3%	12,8%
Parents against	5,6%	7,1%	6,4%

Other (uncertain/considering)	5,6%	2,4%	3,8%

Note: The total percentage exceeds 100% as respondents could select multiple answers

A comparative analysis using the χ^2 (chi-square) test of high school students' responses showed that motivations for studying abroad vary depending on their current educational plans. Among students who plan to study abroad, the main motive is seeking employment abroad (73.6%). Male students are more likely to choose career-related motives ("finding a job," "building a career abroad") compared to female students, which is confirmed by the chi-square test ($\chi^2 = 4.02$, $p = 0.045$). In contrast, personal development (gaining independence, improving language skills) and social capital (building useful contacts) do not depend on gender. This indicates that gender influences primarily career-related motivations, but not personal or social factors. Among students who do not plan to study abroad, the main reasons for refusal are "not interested" (32.1%), "too expensive" (17.9%), and "wish to study in Kazakhstan" (17.9%). The χ^2 analysis showed that none of these categories of refusal motives depend on gender ($p > 0.05$). The main barriers are personal motivation, financial constraints, and preference for domestic education, regardless of gender. The results of the analysis demonstrate that gender affects only career-related motives among those who plan to study abroad, while no gender differences were found in the group of those who do not plan to study abroad.

Table 8. Motivational and Barrier Factors Depending on Students' Plans for Studying Abroad

Student Group	Category	Factors	χ^2	df	p-value
Students planning to study abroad	Career	Find a job, Build a career abroad	4.02	1	0.045
	Personal development	Become independent, Improve language skills	1.35	1	0.25
	Social capital	Establish useful contacts	0.80	1	0.37
Students not planning to study abroad	Personal/motivational	Not interested, Other/not sure	2.30	1	0.13
	Financial	Too expensive	0.25	1	0.62
	Studying in Kazakhstan	want to study in Kazakhstan	0.08	1	0.78
	Preparation/knowledge	Not confident in knowledge/language	0.44	1	0.51
	Parents/influence	Parents are against	0.14	1	0.71
	Informational	Lack of information	0.12	1	0.73

Analysis of the responses of students not planning to study abroad also reveals the factors that could potentially stimulate interest. The most important motivator is the opportunity for free education (42.5%), which is particularly significant for males (47.4% compared to 38.1% among females). The second most important factor is support from school and parents (40.0%), more strongly expressed among females (42.9%). A considerable share (36.3%) reported that additional information could influence their interest in studying abroad, with females again showing higher demand for this (40.5% compared to 31.6% among males). English language courses also play a notable role (31.3%), especially for males (34.2%). By contrast, the possibility of obtaining a scholarship (25.0%) and assistance with admission (20.0%) are less frequently mentioned, which may reflect limited awareness of available support mechanisms. At the same time, 15.0% of respondents

stated that nothing would currently attract them, suggesting the existence of a group with low motivation for international educational mobility. The data are presented in Table 9.

Table 9. Distribution of responses of high school students not planning to study abroad to the question "What could make you interested in studying abroad?"

Factor	Male (%)	Female (%)
Free education	47,4%	38,1%
Support from school/parents	36,8%	42,9%
More information	31,6%	40,5%
Possibility of a scholarship	26,3%	23,8%
Nothing at the moment	13,2%	16,7%
English language courses	34,2%	28,6%
Assistance with admission	21,1%	19,0%

A binary logistic regression model was used to identify gender differences in factors that may influence high school students' interest in studying abroad. The dependent variable was the selection of a specific motivational factor (1 = selected, 0 = not selected), while the main independent variable was the respondent's gender. The analysis was conducted separately for each motivational factor.

The regression analysis showed that the differences between males and females in the factors that could motivate their interest in studying abroad are generally insignificant. The factor closest to statistical significance is "more information," where females more often indicate a need for additional information (OR = 0.71, p = 0.07). For the remaining factors, the OR values fluctuate around 1, and the χ^2 tests show that the differences between genders are insignificant ($p > 0.05$). This indicates that gender has virtually no effect on the motivation of high school students. The data are presented in Table 10.

Table 10. Factors influencing high school students' interest in studying abroad

Factor	Male count	Female count	Total count	OR (odds ratio)	χ^2	df	p-value
Free education	100	121	221	0,83	0,82	1	0,36
Support from school/parents	55	63	118	0,89	1,12	1	0,29
More information	60	80	140	0,71	3,21	1	0,07
Possibility of a scholarship	70	69	139	1,05	0,02	1	0,88
Nothing at the moment	22	27	49	0,88	0,19	1	0,66
English language courses	50	61	111	0,87	0,92	1	0,34
Assistance with admission	48	57	105	0,90	0,48	1	0,49

Findings demonstrates that attitudes of high school students toward studying abroad are shaped by career prospects and opportunities for personal development. At the same time, the main barriers include lack of interest, high costs, and orientation toward domestic education, while potential interest is linked primarily to the availability of free education, support from family and schools, and access to additional information and language courses.

The process of forming their migration plans and aspirations. The formation of migration plans begins with considering the possibility of studying abroad and gathering information about it. According to the data, 49.1% of high school students consider studying at a foreign university, while 50.9% are oriented toward universities in Kazakhstan. A comparative analysis by grade level shows that in all grades more than half of the respondents either have not discussed this issue with their parents or report the absence of systematic dialogue. The highest proportion of students who had not discussed the possibility of studying abroad is observed among 11th-grade students (52.5%), which may reflect families' orientation toward more realistic and short-term educational strategies as secondary education comes to an end. At the same time, about one third of students across all grades reported having discussions accompanied by a supportive parental attitude, with the highest proportion observed among 10th-grade students (42.9%). This stage of education is likely to be the most significant in terms of shaping long-term educational and migration intentions, which explains the more active involvement of parents in discussions about studying abroad. The share of respondents who indicated discussions accompanied by a negative parental attitude remains relatively low; however, it increases in the 11th grade (12.7%). This may indicate growing discrepancies between students' educational aspirations and parents' assessments of risks at the stage of making final decisions. The minimal proportion of students whose parents are unaware of the possibility of studying abroad suggests a relatively high level of awareness, which, however, does not always translate into the practice of joint planning. The data are presented in Table 11.

Table 11. Discussion of the Possibility of Studying Abroad with Parents

Have you discussed the possibility of studying abroad with your parents?	9th Grade	10th Grade	11th Grade
Yes, they support	37,2%	42,9%	37,8%
Yes, but they are against	10,1%	7,5%	12,7%
No, we have not discussed	51,2%	49,0%	52,5%
Parents are not aware at all	1,6%	0,7%	1,3%

The main source of information about foreign universities for high school students across all grades is Internet resources and social media. This source dominates in all respondent groups, reaching a maximum among 10th-grade students (70.6%), highlighting the leading role of the digital environment in perceptions of opportunities for studying abroad at the stage of professional and educational self-determination. A significantly smaller share of students turn to formal sources, such as educational agencies. Their role remains limited and relatively stable across all grades (from 6.3% to 8.9%), which may reflect both financial barriers and insufficient trust in these institutions by students and their families. Information obtained through schools and teachers is of secondary importance and shows a decreasing trend from 9th to 10th grade (from 9.1% to 4.8%), with a slight increase in 11th grade (6.0%), indicating limited involvement of school institutions in informing students about opportunities for studying abroad. The role of the family as a source of information remains low, not exceeding 5.6% in any grade, which aligns with the previous analysis showing insufficient parental involvement in discussions about foreign educational trajectories. Similarly, the influence of friends and acquaintances is minimal, though slightly increases among 11th-grade students (2.6%), possibly due to expanded social contacts and the emergence of personal examples of educational migration at the final stage of schooling. The results demonstrate the predominance of informal and digital channels for obtaining information about foreign universities, alongside relatively weak participation of institutional and family sources. The data are presented in Table 12.

Table 12. Sources of Information about Foreign Universities

Source of Information	**9th Grade**	**10th Grade**	**11th Grade**

Internet, social media	63,4%	70,6%	64,8%
Educational agencies	7,3%	6,3%	8,9%
Teachers, school	9,1%	4,8%	6,0%
Parents, relatives	3,6%	5,6%	4,4%
Friends, acquaintances	0,2%	0,8%	2,6%

National attributes in migration motives. The dominant motives for studying at foreign universities across all high school grades are pragmatic and career-oriented. The most significant motive is the desire to find a good job, consistently reported by more than 70% of respondents and reaching a maximum among 11th-grade students (73.6%). This indicates a clear orientation of high school students toward the instrumental value of studying abroad as a resource for enhancing competitiveness in the labor market. Similarly high is the motive of improving foreign language skills, especially among 9th-grade students (66.4%). Its significance gradually decreases in higher grades (down to 55.4% in 11th grade), which may reflect the gradual transformation of language goals into more specific professional and career expectations. The motive of building a career abroad occupies a stable but secondary position and shows a moderate decrease from 9th to 11th grade (from 39.1% to 34.5%), which may indicate that for a significant share of students, studying abroad is primarily considered as a means to expand opportunities rather than as a direct step toward long-term emigration. Socio-psychological motives, such as the desire for independence and establishing useful contacts, are less pronounced, but their significance increases in 10th–11th grades. The proportion of students seeking independence rises from 15.5% in 9th grade to 25.4% in 10th grade, corresponding to the stage of active development of personal autonomy. A similar dynamic is observed for the motive of expanding social connections. The share of respondents who were uncertain about their motives remains relatively low and stable across all grades (around 8-11%), indicating well-formed perceptions of the goals of potential studies abroad. The results emphasize the predominance of rational and pragmatic motives in choosing foreign education, while migration-related and status factors play a secondary role, and also demonstrate age-related differentiation in the motivational structure depending on the grade level. The data are presented in Table 13.

Table 13. Motives for Studying at Foreign Universities

Motives for Studying at Foreign Universities	9th Grade	10th Grade	11th Grade
Find a good job	70,9%	73,0%	73,6%
Become independent	15,5%	25,4%	23,6%
Improve language skills	66,4%	57,9%	55,4%
Build a career abroad	39,1%	38,1%	34,5%
Establish useful contacts	15,7%	20,6%	21,6%
Not sure	10,9%	7,9%	10,8%

**Note: The total percentage exceeds 100% as respondents could select multiple answers*

The research results confirm the significance of the national context in shaping the migration and educational motives of youth, as also noted in the scientific literature. Unlike studies conducted in Western European and North American countries, where young people's migration intentions are largely influenced by characteristics of the host society (such as the level of tolerance, opportunities for social adaptation, and the state of the labor market), the motives of Kazakhstani high school students are predominantly pragmatic and instrumental. In particular, the predominance of motives such as the desire to obtain a quality education, improve language competencies, and increase the chances of successful employment reflects a focus on accumulating human capital and expanding professional opportunities. The identified structure of motives generally corresponds to the findings of studies on youth in Asian and developing countries, where push factors from the country of origin play a leading role. At the same time, the relatively low importance of cultural and value-based

motives indicates that educational migration for Kazakhstani youth is primarily considered a means of achieving socio-economic mobility rather than a form of long-term cultural or identity reorientation.

Discussion

The Impact of Global Migration Processes on the Migration of Kazakhstani Youth. Global trends in educational and labor mobility, as well as shifting migration flows, directly affect the decisions of Kazakhstani youth regarding study and work abroad. International student mobility is actively developing, offering Kazakhstani applicants expanded opportunities for higher education while creating strong competition for study places and scholarships in host countries. State programs such as Bolashak often serve as an alternative to long-term emigration and have become an important mechanism of academic mobility (Zhalnina, 2021). The COVID-19 pandemic highlighted the vulnerability of international educational mobility: students faced travel restrictions, changes in study timelines and formats, which increased the importance of flexible forms of mobility (online learning, short-term programs). Preferences shifted toward safe and politically stable countries in choosing an academic program (Zayim-Kurtay et.al., 2025). Alongside global centers of attraction, Kazakhstan's geopolitical and regional ties remain significant. CIS and Central Asian countries continue to be in demand due to cultural, linguistic, and economic similarities, as well as more accessible infrastructure for migrants (Matzhanova et.al., 2021). Thus, the migration of Kazakhstani youth is of a dual nature: on the one hand, it is integrated into global educational and labor markets; on the other, it remains regionally rooted.

An important factor shaping migration decisions is the macroeconomic context: wage levels and quality of life abroad remain significant reasons for departure. At the same time, strong family ties and adherence to traditions become key reasons why many graduates prefer to stay in Kazakhstan. Equally important is the belief that having a foreign academic degree provides competitive advantages in the domestic labor market. Additional motives contributing to the refusal to migrate include social engagement and the desire to maintain stable friendship and professional networks (Bokayev & Torebekova, 2020). Migration processes are complex in nature; their causal relationships are closely intertwined with market and political transformations within the country, as well as with Kazakhstan's integration into regional and global economic systems.

Individual, social and economic effects of international educational migration. Previous Research highlight the individual benefits of international educational miration advantages such as acquiring new skills, improving career prospects, fostering civic engagement, enhancing self-confidence, and developing intercultural competence (Gümüs et. al., 2020; Netz, 2021). However, there remains an open question regarding how these individual benefits translate into broader social and economic effects on country of origin. Several studies have examined the contribution of foreign-educated graduates to economic growth (Rasamoelison et. al., 2021), the promotion of social justice (Campbell et. al., 2021), the development of higher education and research systems (Cao et. al., 2020), as well as the strengthening of democratic institutions (Chankseliani, 2018). The impact of graduates on business development, innovation, higher education, research, social diversity, inclusion, democracy, and civic engagement has also been noted (Wang et. al., 2024). Indicators of international educational migration serve as proxies for broader socio-economic and cultural interactions in transnational areas. A systematic review of the literature allows for grouping the socio-economic effects of youth international educational migration as follow:

First, graduates can leverage international connections to integrate local communities into global networks of resources, knowledge, and innovation. Such connections facilitate the exchange of experiences and resources, stimulate collaboration, and support local economic development. For example, graduates may attract investments and support for socially significant projects and act as intermediaries between local initiatives and international resources (Campbell, 2017). This aligns with the concept of transnationalism, which emphasizes the role of cross-border networks in regional development.

Second, experience of living and studying abroad can contribute to improved governance and civic participation. Exposure to different political systems and democratic cultures shapes new perspectives and skills that foster open and inclusive practices at home (Chankseliani, 2018). Graduates may engage in reform movements or influence social initiatives, promoting justice and social equity. This effect is explained through Transformative Learning Theory, which demonstrates how international experience stimulates critical reflection and worldview transformation, motivating foreign-educated graduates to act toward social progress.

Third, graduates can contribute to economic development by introducing new technologies, methods, and innovative practices in key sectors such as healthcare, science, and entrepreneurship (Kenney et.al., 2013). The application of these practices enhances productivity, diversifies the economy, and increases the income of vulnerable groups.

Fourth, graduates can transform social and institutional structures by proposing new approaches and ways of working. Within the morphogenetic approach and Critical Realism, they are capable of initiating structural changes (morphogenesis) rather than maintaining the existing state (morphostasis) (Archer, 1995). For example, implementing innovative teaching methods and fostering critical thinking contributes to strengthening educational equity.

Fifth, graduates can stimulate inclusive economic development and social innovation by utilizing their international experience and a developed sense of social responsibility. Studying abroad often strengthens commitment to social justice and the common good (Jon & Fry, 2021). Graduates may establish social enterprises, provide jobs and educational opportunities, thereby promoting inclusive development at the regional level.

Sixth, graduates act as cultural intermediaries, helping to bridge socio-cultural divides and enhance social cohesion. With experience interacting across diverse cultural contexts, they can create platforms for dialogue and cooperation among different communities, contributing to the reduction of social tensions and the promotion of sustainable development.

Although these potential pathways demonstrate significant promise, further research is needed to clarify the mechanisms through which international educational mobility impacts the socio-economic conditions of the home country. Employing more context-sensitive approaches, including single-country case studies, may provide a deeper understanding of the political, economic, and social effects of international educational mobility.

Conclusion

International educational migration is one of the main drivers of global transformations, exerting a multifaceted influence on both receiving and sending countries. For host states, it is associated with increasing cultural and social diversity, which simultaneously creates opportunities for innovation and intercultural exchange while generating integration challenges. For countries of origin, the consequences of youth migration are dual in nature: on the one hand, there is the risk of "brain drain" and the weakening of intellectual potential, while on the other, the return of graduates leads to a reverse transfer of knowledge, generating a "brain gain" and strengthening national human capital.

An analysis of Kazakhstani migration data for 2020–2024 years demonstrates a decline in the negative migration balance and a growing attractiveness of the country for immigrants from Central Asia. At the same time, youth remains the most mobile group, oriented toward studying and working abroad. State programs such as «Bolashak» make a significant contribution to shaping international educational mobility. However, the limited availability of statistics and the lack of accounting for self-funded students do not allow for a full assessment of the scale international educational migration.

High school students' attitudes toward studying abroad are marked by pronounced polarization. Among those planning to pursue education abroad, pragmatic motivations prevail: the key drivers are the prospects of successful employment and career building, which are especially important for male students. Female students, in contrast, are more inclined to associate foreign education with personal development, gaining independence, and improving language skills. Those not planning to study

abroad most often justify their decision by citing a lack of interest, the high cost of education, or the desire to pursue studies in Kazakhstan. Additional barriers include doubts about their own academic abilities, insufficient information, and family attitudes, although these factors are less pronounced. At the same time, even among students who do not initially consider studying abroad, potential interest persists: the greatest incentives are free tuition, support from schools and parents, access to language courses, and scholarship opportunities.

During the study, the hypothesis was confirmed that youth migration motives are shaped not only by the socio-economic conditions of foreign countries and their countries of origin, but also by social, cultural factors and individual capacities and limitations. Data analysis showed that career motives have the greatest influence on intentions to study abroad, with gender differences identified: men are more often oriented toward professional prospects, while personal development and social capital manifest similarly in both genders. The findings of previous studies also indicate the significant influence of social, individual, and academic factors on the experience of international educational mobility. At the same time, the motivations that students develop prior to enrolling in a foreign university do not necessarily remain unchanged throughout their studies and may evolve in response to their actual experiences of interaction with the host educational and social environment. In particular, international students may experience lower levels of social well-being, a weaker sense of belonging, and a diminished sense of social recognition within the university environment and the host society. Interpersonal relationships play an important role in developing a sense of belonging, as the nature of students' interactions with their peers largely determines the extent to which international students become integrated into the university community (Van Horne et al., 2018). Alongside social barriers, experiences of discrimination may also shape students' perceptions of the host environment. In particular, racial discrimination can contribute to negative attitudes toward the country of study and may function as a "push" factor, prompting students to consider changing their educational or migration trajectories (Lee, 2006). Additional challenges may arise in the academic sphere as a result of differences between educational systems. For example, international students from Asian countries may experience difficulties adapting to the academic standards, requirements, and procedures of host universities, which may affect their ability to complete academic assignments and prepare written work (Campbell & Li, 2007). The linguistic environment is another important factor in the adaptation process. International students whose first language is not English may encounter sociolinguistic difficulties when participating in academic courses, engaging in academic interactions, and communicating in everyday settings (Yan & Berliner, 2013; Yılmaz & Temizkan, 2022). Limited language proficiency and the need to continuously adapt to the linguistic norms of the host environment may, in turn, intensify feelings of uncertainty and embarrassment and create concerns about being negatively evaluated by native speakers (Chan, 2013). Language barriers, limited employment opportunities, and difficulties with social adaptation may significantly influence international students' intentions regarding their decision to remain in the country of study. These factors may constrain their professional prospects and opportunities for full integration into the host society, which, in turn, may reduce the likelihood of their long-term stay in the country after graduation (Nikou et. al., 2023).

However, the conducted study has several limitations. First, the empirical part based on a questionnaire of high school students, which allows capturing their current attitudes, expectations, and intentions, but does not provide the ability to predict their actual behavior after school graduation with high accuracy. Educational and professional plans may change under the influence of socio-economic conditions, family circumstances, institutional constraints, as well as individual life experiences acquired before graduation. The study is cross-sectional in nature, which limits the analysis of the dynamics of changes in youth attitudes and motivation over time. The absence of a longitudinal approach does not allow tracing to what extent the initial intentions of high school students are preserved, transformed, or adjusted at subsequent stages of their life and professional paths. Second, the influence of cultural and social factors was assessed primarily indirectly, based on quantitative indicators. This approach allows identifying general trends and relationships but does not

reveal the subjective meanings and internal motives guiding young people in decision-making. The lack of in-depth qualitative methods, including interviews and focus groups, limits the possibility of a more detailed understanding of youth value orientations, social expectations, and individual strategies. For future research, it is important to use combined methods - quantitative and qualitative - to more deeply examine the process of forming migration intentions, as well as to consider the impact of specific political, economic, and educational conditions of foreign countries and countries of origin. In addition, it is essential to study the long-term consequences of international educational migration, including professional realization, return to the home country, and youth contribution to the social and economic development of their country. It is important to recognize that migration intentions develop as a dynamic process shaped by structural conditions, social ties, access to information, and personal experiences. Initial plans may be reconsidered in response to emotional and institutional factors, highlighting the contextual nature of decisions regarding education and subsequent mobility abroad (Zeltner & Van Mol, 2025).

Overall, the international educational migration of Kazakhstani youth is shaped by global trends, national policy, and individual orientations. This makes it possible to view it not only as a matter of personal educational choice, but also as a strategic resource for national development, influencing the long-term pathway of the country's socio-economic growth.

Funding

This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP25795411). The research was conducted within the scope of the project «International educational migration of Kazakhstani youth: risks and solutions».

References:

Archer, M. S. (1995). *Realist social theory: The morphogenetic approach*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511557675

Baláž, V., Williams, A. M., & Fifeková, E. (2016). Migration decision making as complex choice: Eliciting decision weights under conditions of imperfect and complex information through experimental methods. *Population, Space and Place, 22*, 36-53. *https://doi.org/10.1002/psp.1858*

Behtoui, A. (2022). Social capital, immigrants and their descendants – The case of Sweden. In E. Keskiner, M. Eve, & L. Ryan (Eds.), *Revisiting migrant networks* (IMISCOE Research Series, pp. 121–138). Springer, Cham. *https://doi.org/10.1007/978-3-030-94972-3_6*

Belloni, M. (2019). *The big gamble: The migration of Eritreans to Europe*. University of California Press. 228 p. ISBN 9780520298705

Bilecen, B., Diekmann, I., & Faist, T. (2026). What's next? Micro- and meso-level predictors of mobility intentions among international Chinese students in Germany. *Global Networks, 26*(3), e70059. https://doi.org/10.1111/glob.70059

Bokayev, B., & Torebekova, Z. (2020). Preventing brain drain: Kazakhstan's presidential "Bolashak" scholarship and government regulations of intellectual migration. *Public Policy and Administration, 19(3) https://doi.org/10.5755/j01.ppaa.19.3.27764*

Butković, A., Brković, I., & Buretić, I. (2024). The role of openness and cultural intelligence in students' intention to study abroad. *Journal of Applied Research in Higher Education, 16*(1), 236–245. https://doi.org/10.1108/JARHE-06-2022-0201

Campbell, A. C., Kelly-Weber, E., & Lavallee, C. (2021). University teaching and citizenship education as sustainable development in Ghana and Nigeria: Insight from international scholarship program alumni. *Higher Education, 81*(1), 129–144. https://doi.org/10.1007/s10734-019-00484-3

Campbell, A. C. (2017). How international scholarship recipients perceive their contributions to the development of their home countries: Findings from a comparative study of Georgia and Moldova. *International Journal of Educational Development, 55*, 56–62. https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2017.05.004

Campbell, J., & Li, M. (2007). Asian students' voices: An empirical study of Asian students' learning experiences at a New Zealand university. *Journal of Studies in International Education, 12*(4), 375–396.

Cao, C., Baas, J., Wagner, C. S., & Jonkers, K. (2020). Returning scientists and the emergence of China's science system. *Science and Public Policy, 47*(2), 172–183. *https://doi.org/10.1093/scipol/scz056*

Chan, E. (2013). A narrative research study—Living in the space between participants and researcher as a narrative inquirer: Examining ethnic identity of Chinese Canadian students as conflicting stories to live by. In J. W. Creswell (Ed.), *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (3rd ed., pp. 303–326). Sage.

Chankseliani, M. (2018). The politics of student mobility: Links between outbound student flows and the democratic development of post-Soviet Eurasia. *International Journal of Educational Development, 62*, 281–288. *https://doi.org/10.1016/j.ijedudev.2018.07.006*

Choudaha, R. (2017). Three waves of international student mobility (1999–2020). *Studies in Higher Education, 42*(5), 825–832. https://doi.org/10.1080/03075079.2017.1293872

Findlay, A. M., King, R., Smith, F. M., Geddes, A., & Skeldon, R. (2012). World class? An investigation of globalisation, difference and international student mobility. *Transactions of the Institute of British Geographers, 37*(1), 118–131. https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2011.00454.x.

Demographic yearbook of Kazakhstan. (2025). Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, Bureau of National Statistics. Astana. – 269 p. https://stat.gov.kz/upload/iblock/cb9/63ifv9opkfwedoxn04kks6ox2uzgm92h/%D0%95-06-%D0%93%20%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB.pdf

Gomellini, M., & Ó Gráda, C. (2019). Brain drain and brain gain in Italy and Ireland in the age of mass migration. In D. Mitch & G. Cappelli (Eds.), *Globalization and the rise of mass education* (Palgrave Studies in Economic History, pp. 163–191). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-3-030-25417-9_6

Grabska, K. (2020). 'Wasting time': Migratory trajectories of adolescence among Eritrean refugee girls in Khartoum. *Critical African Studies, 12*(1), 22–36. *https://doi.org/10.1080/21681392.2019.1697318*

Gümüş, S., Gök, E., & Esen, M. (2020). A review of research on international student mobility: Science mapping the existing knowledge base. *Journal of Studies in International Education, 24*(5), 495–517. *https://doi.org/10.1177/1028315319893651*

Gutema, D. M., Pant, S., & Nikou, S. (2024). Exploring key themes and trends in international student mobility research: A systematic literature review. *Journal of Applied Research in Higher Education, 16*(3), 843–861. https://doi.org/10.1108/JARHE-05-2023-0195.

Hall, S. (2023). *Youth, migration and development: A new lens for critical times – Case studies from Colombia, Jordan, Kenya, Mexico, Pakistan, Senegal, Thailand, and Tunisia*. KNOMAD Paper. 53 p. *https://documents1.worldbank.org/curated/en/099747308202494701/pdf/IDU146436adb17fb2140ae1a87a154b142e6a308.pdf*

Han, Y., Gulanowski, D., & Sears, G. J. (2022). International student graduates' workforce integration: A systematic review. *International Journal of Intercultural Relations, 86*, 163–180. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2021.11.003

Iskakova, D., Abetova, Z., Jussibaliyeva, A., & Iskakova, D. (2022). Regulation of educational and labour migration of Kazakhstan youth abroad. *Migration Letters, 19*(5), 615–627. *https://doi.org/10.59670/ml.v19i5.2356*

Jiang, L. (2022). *Closer to the self while far from home: A longitudinal study of Chinese students in Germany* [Doctoral dissertation, Göttingen University]. https://scholar.google. com/scholar_lookup?hl=en&publication_year=2022&author=L.+Jiang&title=Closer+to+the+Self+While+Far+From+Home%3A+A+Longitudinal+Study+of+Chinese+Students+in+Germany

Jon, J. E., & Fry, G. W. (2021). Study abroad and engagement at the local and global levels: The stories behind the numbers. *Journal of Studies in International Education, 25*(4), 407–424. *https://doi.org/10.1177/10283153211016276*

Kenney, M., Breznitz, D., & Murphree, M. (2013). Coming back home after the sun rises: Returnee entrepreneurs and growth of high tech industries. *Research Policy, 42*(2), 391–407. *https://doi.org/10.1016/j.respol.2012.08.001*

Kyei, J. R. K. O. (2021). "I have to further my studies abroad": Student migration in Ghana. *Social Inclusion, 9*(1), 299–307. https://doi.org/10.17645/si.v9i1.3690

Lee, J. (2006). International student experiences: Neo-racism and discrimination. *International Higher Education, 44*, 3-5. https://doi.org/10.6017/ihe.2006.44.7916.

Liu, et al. (2022). International Students' Motivation to Study Abroad: An Empirical Study Based on Expectancy-Value Theory and Self-Determination Theory. *Frontiers in Psychology*, 13, 841122. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.841122.

Matzhanova, I., Simtikov, Z., Kairbekova, A., & Matzhanova, K. (2021). Stratification of youth employment and departure abroad with the purpose of work: Kazakhstan and neighboring countries. *Journal of Ethnic and Cultural Studies, 8*(3), 95–112. *https://doi.org/10.29333/ejecs/792*

Mazzilli, C., Hagen-Zanker, J., & Leon-Himmelstine, C. (2024). Why, when and how? The role of inequality in migration decision-making. In H. Crawley & J. K. Teye (Eds.), *The Palgrave handbook of South–South migration and inequality*(pp. 455–476). Palgrave Macmillan, Cham. *https://doi.org/10.1007/978-3-031-39814-8_21*

National report on the state and development of the higher education system of the Republic of Kazakhstan (for 2022–2023). (2024). Ministry of Higher Education and Science of the Republic of Kazakhstan, & RSE "National Center for Higher Education Development." Astana. 245 p.

Netz, N. (2021). Who benefits most from studying abroad? A conceptual and empirical overview. *Higher Education, 82*(6), 1049–1069. *https://doi.org/10.1007/s10734-021-00760-1*

Netz, N., & Cordua, F. (2021). Does studying abroad influence graduates' wages? A literature review. *Journal of International Students, 11*(4), 768–789. https://doi.org/10.32674/jis.v11i4.4008

Nikou, S., Kadel, B., & Gutema, D. M. (2023). Study destination preference and post-graduation intentions: A push-pull factor theory perspective. *Journal of Applied Research in Higher Education, 17*(7), 76–96. https://doi.org/10.1108/JARHE-04-2023-0149.

Nisic, N., & Melzer, S. M. (2016). Explaining gender inequalities that follow couple migration. *Journal of Marriage and Family, 78*(4), 1063–1082. https://doi.org/10.1111/jomf.12323

Rasamoelison, J. D., Averett, S., & Stifel, D. (2021). International student-migrant flows and growth in low- and middle-income countries: Brain gain or brain drain? *Applied Economics, 53*(34), 3913–3930. https://doi.org/10.1080/00036846.2021.1886237

Riaño, Y., Limacher, K., Aschwanden, A., Hirsig, S., & Wastl-Walter, D. (2015). Shaping gender inequalities: Critical moments and critical places. *Equality, Diversity and Inclusion: An International Journal, 34*(2), 155–167. https://doi.org/10.1108/EDI-12-2013-0112

Ruyssen, I., & Salomone, S. (2018). Female migration: A way out of discrimination? *Journal of Development Economics, 130*, 224–241. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2017.10.010

Rust, D. (2023). Key issues and "push/pull" messaging on South East Asian education agency websites. *Journal of International and Comparative Education, 12*(1), 1–12. https://doi.org/10.14425/jice.2023.12.1.1230

Toleuov, Z. (2020). Youth migration control in Central Asia (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Tajikistan). *Bulletin of Kemerovo State University. Series: Political, Sociological and Economic Sciences*, 5(1), 33–43. https://doi.org/10.21603/2500-3372-2020-5-1-33-43

Usman, A., Hasan, M., & Alam, M. N. (2025). Factors influencing student migration to Bangladesh: Mediating effect of host country support and moderating effect of geographical location and gender. *Social Sciences & Humanities Open, 11*, 101272. https://doi.org/10.1016/j.ssaho.2024.101272.

Van Horne, S., Lin, S., Anson, M., & Jacobson, W. (2018). Engagement, satisfaction, and belonging of international undergraduates at U.S. research universities. *Journal of International Students, 8*(1), 351–374. https://doi.org/10.32674/jis.v8i1.169.

Wang, Z., Hanley, N., Kwak, J., Vari-Lavoisier, I., Al Hussein, M., Tyson Sanchez, L., Akkad, A., & Chankseliani, M. (2024). How do international student returnees contribute to the development of their home countries? A systematic mapping and thematic synthesis. *International Journal of Educational Research, 125*, 1–26. https://doi.org/10.1016/j.ijer.2024.102330

Yan, K., & Berliner, D. C. (2013). Chinese international students' personal and sociocultural stressors in the United States. *Journal of College Student Development, 54*(1), 62–84. https://doi.org/10.1353/csd.2013.0010.

Yıldırım, S., Bostancı, S. H., Yıldırım, D. Ç., & Erdoğan, F. (2021). Rethinking mobility of international university students during COVID-19 pandemic. *Higher Education Evaluation and Development, 15*, 98–113. https://doi.org/10.1108/HEED-01-2021-0014

Yılmaz, K., & Temizkan, V. (2022). The effects of educational service quality and socio-cultural adaptation difficulties on international students' higher education satisfaction. *SAGE Open, 12*(1), https://doi.org/10.1177/21582440221078316.

Yue, Y., & Lu, J. (2022). International students' motivation to study abroad: An empirical study based on expectancy-value theory and self-determination theory. *Frontiers in Psychology, 13*, 841122. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.841122.

Zayim-Kurtay, M., Kaya-Kasikci, S., Kondakci, Y., et al. (2025). Im/mobility in a disruptive time: The impact of COVID-19 on the size and directional flow of international student mobility. *Comparative Migration Studies, 13*, 15, 1–19. https://doi.org/10.1186/s40878-025-00431-5

Zeltner, E., & Van Mol, C. (2025). Mobility decisions of non-European degree mobile students in Germany, Italy and the United Kingdom. *European Journal of Education, 60*(4), e70258. https://doi.org/10.1111/ejed.70258.

Zhalnina, K. (2021). International educational migration: Case of Kazakhstan. *Eurasian Journal of Economic and Business Studies, 61*(3), 62–78. https://doi.org/10.47703/ejebs.v3i61.58

Zhu, J. (2016). *Chinese overseas students and intercultural learning*. Springer. https://doi.org/10.1057/978-1-137-53393-7.

ҒТАМР: 04.51.51 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.008

А. Сериккалиева[1], А. Балықбаева[1]*
[1] Алматы Менеджмент Университеті
Алматы қ., Қазақстан
** e-mail: a.balykbayeva@almau.edu.kz*

ҚАЗАҚСТАН ЖАСТАРЫНЫҢ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ СЕНІМ ДИНАМИКАСЫ: СОЦИО-МӘДЕНИ ДЕТЕРМИНАНТТАР ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Қазақстан жастарының институттарға сенімі қоғамдық легитимділік пен әлеуметтік капиталдың маңызды көрсеткіші болғанымен, оның қысқа мерзімді динамикасы, бағалау негіздері және тұлғааралық сеніммен арақатынасы бір аналитикалық үлгіде сирек қарастырылады. Зерттеудің мақсаты - 2023 және 2024 жылдардағы AlmaU Trust Barometer деректері негізінде жастардың бизнеске, медиаға, үкіметтік емес ұйымдарға және үкіметке сенім иерархиясын, осы сенімнің функционалдық және этикалық өлшемдермен байланысын, сондай-ақ тұлғааралық және институционалдық сенім арасындағы алшақтықты анықтау. Қайталанатын көлденең қималы екі сауалнамадан 18-35 жастағы 793 респонденттің деректері талданды (2023: n = 395; 2024: n = 398). Сипаттамалы статистика, тәуелсіз іріктемелерге арналған t-тест, жұпталған t-тест және Спирменнің рангілік корреляциясы қолданылды. Бизнеске сенім екі жылда да ең жоғары және тұрақты болды (6,30 және 6,31), ал үкіметке сенім 5,92-ден 5,66-ға төмендегенімен, айырмашылық 0,05 деңгейінде статистикалық мәнді болмады. Барлық институттарда ең жоғары корреляциялар мақсаттылық пен болашаққа бағдар секілді функционалдық-стратегиялық өлшемдерге тиесілі болды; алайда коэффициенттердің өзара айырмасы бөлек статистикалық тестпен бағаланған жоқ. Отбасы мен достарға сенім институционалдық сенімнен едәуір жоғары шықты. Зерттеудің ғылыми жаңалығы - институционалдық иерархияны, бағалау өлшемдерін және сенім алшақтығын Қазақстан жастарының біртұтас эмпирикалық бейнесінде біріктіруі. Нәтижелер жастармен жұмыс істейтін мемлекеттік органдарға, медиаға, бизнеске және азаматтық секторға нәтижелілік, түсінікті мақсат, кері байланыс және рәсімдік әділдікті қатар күшейту қажеттігін көрсетеді.

Түйін сөздер: институционалдық сенім, Қазақстан жастары, әлеуметтік капитал, сенім алшақтығы, сенім өлшемдері, қайталанатын сауалнама

A. Serikkaliyeva[1], A. Balykbayeva[1]*
[1] Almaty Management University
Almaty, Kazakhstan
** e-mail: a.balykbayeva@almau.edu.kz*

THE DYNAMICS OF INSTITUTIONAL TRUST AMONG KAZAKHSTAN'S YOUTH: SOCIOCULTURAL DETERMINANTS AND COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract

Youth institutional trust is an important indicator of public legitimacy and social capital, yet its short-term dynamics, evaluative foundations, and relationship with interpersonal trust are rarely examined within a single analytical framework. This study uses the 2023 and 2024 AlmaU Trust Barometer data to identify the hierarchy of youth trust in business, media, nongovernmental organizations, and government; assess how trust is associated with functional and ethical evaluations of institutions; and measure the gap between interpersonal and institutional trust. The analysis covers 793 respondents aged 18-35 from two repeated cross-sectional surveys (2023: n = 395; 2024: n = 398). Descriptive statistics, independent-samples t-tests, paired-samples t-tests, and Spearman rank correlations were applied. Trust in business was the highest and most stable in both years (6.30 and 6.31). Mean trust in government declined from 5.92 to 5.66, although the difference did not reach statistical significance at the .05 level. For every institution, the largest correlation coefficients involved functional-strategic evaluations, particularly purposefulness or future orientation; however, differences between the coefficients were not tested directly. Trust in family and friends was substantially higher than institutional trust. The

study's originality lies in integrating institutional hierarchy, evaluative dimensions, and the trust gap into a unified empirical account of youth trust in Kazakhstan. The findings suggest that government bodies, media organizations, businesses, and civil society actors should combine demonstrable performance and clear long-term purpose with responsive feedback and procedural fairness when engaging young people.

Keywords: institutional trust, Kazakhstan's youth, social capital, trust gap, trust dimensions, repeated survey

А. Сериккалиева[1], А. Балықбаева[1]*
[1] Алматы Менеджмент Университет
г. Алматы, Казахстан
** e-mail:* a.balykbayeva@almau.edu.kz

ДИНАМИКА ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОГО ДОВЕРИЯ МОЛОДЕЖИ КАЗАХСТАНА: СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ И СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Институциональное доверие молодежи выступает важным показателем общественной легитимности и социального капитала, однако его краткосрочная динамика, оценочные основания и соотношение с межличностным доверием редко рассматриваются в единой аналитической модели. Цель исследования - на основе данных AlmaU Trust Barometer за 2023 и 2024 годы определить иерархию доверия молодежи к бизнесу, медиа, неправительственным организациям и правительству, установить связь доверия с функциональными и этическими характеристиками институтов, а также измерить разрыв между межличностным и институциональным доверием. Проанализированы данные 793 респондентов в возрасте 18-35 лет из двух повторных поперечных опросов (2023: n = 395; 2024: n = 398). Использованы описательная статистика, t-критерий для независимых выборок, парный t-тест и ранговая корреляция Спирмена. Доверие к бизнесу оставалось самым высоким и устойчивым в оба года (6,30 и 6,31). Среднее доверие к правительству снизилось с 5,92 до 5,66, однако различие не достигло статистической значимости на уровне 0,05. Для всех институтов наибольшие коэффициенты корреляции относились к функционально-стратегическим характеристикам - целеустремленности или ориентации на будущее; при этом различия между самими коэффициентами отдельным статистическим тестом не оценивались. Доверие к семье и друзьям существенно превышало институциональное доверие. Научная новизна работы состоит в объединении институциональной иерархии, оснований оценки и разрыва доверия в целостной эмпирической модели молодежного доверия в Казахстане. Практическое значение результатов заключается в обосновании мер, сочетающих результативность, ясность целей, обратную связь и процедурную справедливость в работе государственных органов, медиа, бизнеса и гражданского сектора.

Ключевые слова: институциональное доверие, молодежь Казахстана, социальный капитал, разрыв доверия, основания оценки, повторный опрос

Кіріспе

Қоғамдық институттарға сенім азаматтардың белгісіздік жағдайында ережелердің орындалатынына, шешімдердің болжамды болатынына және билік пен ұйымдардың өз міндетін атқаратынына қатысты күтуін білдіреді. Сенім әлеуметтік қатынастардың транзакциялық шығынын азайтып, ұжымдық әрекетті жеңілдетеді және реформалардың легитимді қабылдануына жағдай жасайды. Сондықтан ол жеке көңіл күйдің көрінісі ғана емес, мемлекет пен қоғам арасындағы байланыстың сапасын сипаттайтын әлеуметтік ресурс болып саналады (Fukuyama, 1995; Gambetta, 1988; OECD, 2017).

Саяси қолдау әдебиетінде институтқа сенім ағымдағы билік шешімін мақұлдаумен теңестірілмейді. Easton (1975) нақты саяси объектіге бағытталған қолдауды саяси жүйенің негіздері мен рәсімдеріне қатысты неғұрлым орнықты қолдаудан ажыратқан. Кейінгі зерттеулер сенімді азаматтың институтты өз міндетін атқаруға қабілетті, ережелерді сақтайтын және қоғамдық мүддеге сай әрекет ететін нысан ретінде бағалауынан туатын қатынастық ұғым деп нақтылады (Citrin & Stoker, 2018; Levi & Stoker, 2000). Демек орташа сенім көрсеткіші саяси келісімнің толық өлшемі емес; ол институттың қабілеті, ниеті мен рәсіміне берілген жинақталған бағаны білдіреді.

Жастардың институционалдық сенімі ерекше назарды қажет етеді. Бұл топ білім алу, еңбек нарығына кіру, азаматтық және саяси әлеуметтену кезеңдерін қатар өткереді; осы уақытта қалыптасқан институттық тәжірибе кейінгі өмірлік ұстанымдарға әсер етуі мүмкін. Эпидемиялық немесе экономикалық дағдарыстарды 18-25 жас аралығында бастан кешіру саяси институттарға сенімге ұзақ мерзімді із қалдыратыны халықаралық зерттеулерде көрсетілген (Eichengreen et al., 2024). Демократиялық институттардың жұмысына қанағаттанудың ұрпақтық айырмашылықтары да жастар сенімін өтпелі көңіл күй емес, қоғамдық өзгерістердің сезімтал индикаторы ретінде қарастыруға негіз береді (Foa et al., 2020; Norris, 1999).

Жастық шақтағы сенім бір сәттік көзқарас ретінде ғана қалыптаспайды. Сегіз елді қамтыған салыстыру жасөспірімдік кезеңдегі бірқатар саяси ұстанымдардың ерте ересектікке өткенде салыстырмалы тұрақтылық сақтайтынын көрсетті (Hooghe & Wilkenfeld, 2008). Отбасындағы демократиялық қарым-қатынас, мектеп климаты және азаматтық қатысу тәжірибесі әлеуметтік сенімнің дамуымен байланысты (Flanagan & Stout, 2010; Jennings & Stoker, 2004; Wray-Lake & Flanagan, 2012). Сондықтан жастардың институттарға сенімін бүгінгі жаңалыққа берілген реакциямен шектемей, отбасы, білім беру және қоғамдық тәжірибе түйісетін әлеуметтену нәтижесі ретінде қарастыру қажет.

Қазақстанда 2020-жылдардың басындағы қоғамдық-саяси өзгерістер, реформалық күн тәртібі, цифрлық коммуникацияның кеңеюі және әлеуметтік-экономикалық белгісіздік жастардың институттармен байланысын қайта құрып отыр. Отандық зерттеулер жастардың саяси белсенділігі, құндылықтары, әлеуметтік әл-ауқаты, бірегейлігі және мемлекеттік басқаруға қатысты күтілімдері сеніммен өзара байланысатынын көрсетеді (Abdiraimova et al., 2023; Nessipkaliyev et al., 2025; Sharipova & Beimenbetov, 2021; Zhampetova et al., 2024; Zhunussova, 2025). Алайда Қазақстан жастарының бірнеше институтқа қатысты бағаларын екі жыл бойынша салыстырып, сол бағалардың қандай сапалық өлшемдермен көбірек ұштасатынын және жақын ортаға сенімнен қаншалықты ерекшеленетінін қатар тексеретін зерттеулер аз.

Осы олқылықты ескере отырып, зерттеудің мақсаты - 2023-2024 жылдардағы AlmaU Trust Barometer деректері арқылы Қазақстан жастарының институционалдық сенім құрылымын, бағалау өлшемдерін және тұлғааралық сеніммен арадағы алшақтықты талдау. Үш зерттеу сұрағы қойылды: 1) бизнеске, медиаға, үкіметтік емес ұйымдарға және үкіметке сенімнің иерархиясы мен жылдық динамикасы қандай; 2) сенім адалдық пен әділдік секілді этикалық өлшемдермен бе, әлде мақсаттылық пен болашаққа бағдар секілді функционалдық-стратегиялық өлшемдермен бе күштірек байланысты; 3) тұлғааралық және институционалдық сенім арасында статистикалық мәнді алшақтық бар ма?

Зерттеу бастапқы талдаудың логикасын сақтай отырып, үш гипотезаны тексереді. H1: функционалдық институттарға - бизнеске және өлшенген жылы білім беру институттарына - сенім үкіметке, медиаға және ҮЕҰ-ға сенімнен жоғары болады. H2: институционалдық сенім функционалдық бағаларға қарағанда адалдық пен әділдік сияқты этикалық сипаттамалармен күштірек байланысады. H3: отбасы мен достарға тұлғааралық сенім бизнес пен үкіметке институционалдық сенімнен жоғары болады. H2-ні нәтижеге бейімдеп қайта құрудың орнына бастапқы бағытта сақтау функционалдық бағалардың ықтимал басымдығын әділ тексеруге мүмкіндік береді.

Әлеуметтік капитал теориясында сенім азаматтық кооперацияны, желілік байланыстарды және қоғамдық институттардың тиімділігін қолдайтын ресурс ретінде түсіндіріледі. Putnam (2000) жақын топ ішіндегі байланыстырушы капитал мен әртүрлі әлеуметтік топтарды жалғайтын көпірлік капиталды ажыратады. Бұл айырма жастардың отбасына және достарына жоғары сенімі міндетті түрде қоғамдық институттарға да тарайды деген болжамның дұрыс еместігін көрсетеді. Егер сенім негізінен жақын ортада шоғырланса, ұжымдық қолдау бар болғанымен, кең қоғамдық кооперация мен формалды институттарға қатысу шектелуі мүмкін.

Тұлғааралық және саяси сенім өзара байланысты болғанымен, бір ұғым емес. Uslaner (2002) бейтаныс адамдарға тарайтын моральдық сенімді таныс субъектінің бұрынғы әрекетіне сүйенетін стратегиялық сенімнен бөледі. Елдер арасындағы зерттеулер жалпыланған сенімнің экономикалық әл-ауқатпен қатар теңдікке, жемқорлықтың аздығына және бейтарап институттарға тәуелді екенін көрсетеді (Delhey & Newton, 2005; Rothstein & Uslaner, 2005). Модернизация және құндылықтық өзгеріс азаматтардың билікке сөзсіз мойынсұнуынан оның жұмысын сыни бағалауға ауысуын күшейтеді (Inglehart & Welzel, 2005). Сондықтан жақын ортаға сенімнің жоғарылығы формалды институттарға сенімнің автоматты алғышарты бола алмайды.

Fukuyama (1995) сенім радиусы ұғымы арқылы кооперацияның отбасы мен туыстық шеңберінен қаншалықты алысқа таралатынын түсіндіреді. Ал Sztompka (1999) өтпелі қоғамдардағы сенімді тарихи тәжірибе, институционалдық жүйелілік және күнделікті өзара әрекет нәтижесінде қалыптасатын мәдени ресурс деп қарастырады. Бұл теориялар тұлғааралық және институционалдық сенім арасындағы айырманы бір ғана мәдени қасиетпен түсіндірмеуге шақырады: алшақтық жақындық нормаларына да, азаматтардың институттармен нақты тәжірибесіне де тәуелді болуы ықтимал.

Жүйелік тұрғыдан сенім күрделілікті азайтатын механизм қызметін атқарады (Luhmann, 1979). Азамат институттың барлық ішкі рәсімін бақылай алмайды, сондықтан оның болжамдылығы, түсінікті мақсаты және нәтижелілігі туралы белгілерге сүйенеді. Бұл логика әсіресе бизнес пен мемлекеттік басқаруды салыстыруда маңызды: бизнес жастарға күнделікті қызмет, жұмыс немесе нарықтық өзара әрекет арқылы көрінуі мүмкін, ал мемлекеттік институттардың шешім қабылдау тетігі алысырақ және күрделірек қабылданады. Дегенмен жоғары орташа баға институттың толық легитимділігін дәлелдемейді; ол тек қолжетімді бағалау шкаласындағы салыстырмалы орнын көрсетеді.

Институционалдық тәсіл сенімді мәдени мұраның ғана емес, нақты жұмыс сапасының да өнімі ретінде қарастырады. Посткоммунистік қоғамдарды салыстырған зерттеулер ағымдағы экономикалық және саяси нәтижелердің сеніммен байланысы ерте әлеуметтену мұрасынан тікелейірек болуы мүмкін екенін көрсетті (Mishler & Rose, 1997, 2001). Көп елді қамтыған талдау саяси сенімнің әл-ауқат, азаматтың саяси ықпалын сезінуі және мемлекеттік нәтиже туралы бағаларымен байланысатынын анықтайды (Catterberg & Moreno, 2006). Осы тұрғыдан сенім институттың өткен беделіне ғана емес, азаматқа қазір көрінетін қабілеті мен әрекет сапасына тәуелді.

Институттың сенімге лайықтылығын бағалау әдебиетінде құзыреттілік, ізгі ниет және тұтастық негізгі өлшемдер ретінде ұсынылады (Mayer et al., 1995). Жоғары білім контексіндегі эксперименттер құзыреттілік пен ізгі ниеттің сенім бағасына бөлек ықпал ететінін көрсеткен (Di Battista et al., 2021). Саяси сенім жөніндегі зерттеулерде де нәтижелілік пен адалдық бір-бірін алмастырмайтын өлшемдер саналады: мысалы, саясаткерлердің құзыреттілігіне сенім кейбір саясаттарды қолдаумен тұтастықты бағалаудан күштірек байланысуы мүмкін (Kulin et al., 2024). Сондықтан мақсаттылық пен болашаққа бағдарды функционалдық-стратегиялық, ал адалдық пен әділдікті этикалық бағалау тобы ретінде салыстыру теориялық тұрғыдан негізді.

Бағалау логикасын нақтылауда нәтиже мен рәсімді бөлу маңызды. Van der Meer мен Hakhverdian (2017) саяси сенім мемлекеттік нәтиже мен шешім қабылдау процесін қатар бағалаудан туындайтынын көрсетеді. Бейтараптық пен барлық азаматқа бірдей ереже қолдану сапалы үкіметтің негізгі белгісі ретінде ұсынылған (Rothstein & Teorell, 2008), ал әділдік, әмбебаптық және билікті бөлісу сияқты институционалдық сипаттар жалпыланған сеніммен байланысты (Freitag & Bühlmann, 2009). Білім сенімді автоматты түрде арттырмайды: жемқорлық деңгейі жоғары ортада білімді азаматтар институтты сыншыл бағалауы мүмкін (Hakhverdian & Mayne, 2012). Бұл тұжырымдар мақсаттылық, болашаққа бағдар, адалдық және әділдікті бір-бірін толықтыратын, бірақ аналитикалық тұрғыдан бөлек өлшемдер ретінде қарастыруға негіз береді.

Сенім мен сенімсіздікті қарама-қарсы бір шкаланың ғана ұштары деп қабылдау да шектеулі. Lahusen (2024) азамат институттың қабілетін мойындап, оның ниетіне немесе рәсімдік әділдігіне күмән келтіруі мүмкін екенін атап өтеді. Осыған байланысты жастардың бизнеске жоғарырақ сенуі оның барлық әрекетін моральдық тұрғыдан мақұлдау емес; керісінше, нәтижеге қол жеткізу қабілетін жоғары бағалау болуы ықтимал. Дәл сол сияқты үкіметке орташа сенім толықтай бас тартуды білдірмейді, бірақ тиімділік, ашықтық немесе өкілдікке қатысты шартты қолдауды көрсетуі мүмкін.

Халықаралық салыстыруларда бизнес көптеген елде үкімет пен медиаға қарағанда сенімдірек институт ретінде көрінеді, бірақ мұндай рейтингтер елдің саяси және мәдени контексіне тәуелді (Edelman, 2024). OECD (2017) мемлекеттік сенімді күшейту үшін қызмет сапасы, ашықтық, жауаптылық және азаматтардың ықпал ету мүмкіндігі қатар қажет екенін көрсетеді. Қазақстанға арналған зерттеулер де мемлекеттік басқарудың сапасы мен қоғамдық қатысудың әлсіздігі сенімге ықпал ететінін айтады (Sadykova, 2024). Жастар арасында бірегейлік, әлеуметтік-экономикалық сипаттамалар және саяси әлеуметтену үлгілері институттарға сенімнің әркелкілігін түсіндіретін факторлар ретінде анықталған (Nessipkaliyev et al., 2025).

Осы теориялық негізге сүйеніп, зерттеу үш деңгейлі аналитикалық логика қолданады. Бірінші деңгей - институттар арасындағы салыстырмалы иерархия және оның екі жылдағы өзгерісі. Екінші деңгей - сенімнің функционалдық-стратегиялық және этикалық бағалармен байланысы. Үшінші деңгей - жақын орта мен формалды институттар арасындағы сенім алшақтығы. Мұндай біріктіру сенімнің қаншалықты жоғары екенін ғана емес, оның қандай бағалау логикасына сүйенетінін және әлеуметтік жақындық артқан кезде қалай өзгеретінін көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу дизайны. Жұмыс 2023 және 2024 жылдары өткізілген AlmaU Trust Barometer сауалнамаларының қайталама салыстырмалы талдауына негізделді (Almaty Management University, 2023, 2024). Бұл панельдік емес, қайталанатын көлденең қималы дизайн: екі жылда бір респонденттер қайталанып бақыланбаған. Сондықтан жылдар арасындағы айырмашылық жеке адамның сенімі қалай өзгергенін емес, екі тәуелсіз іріктемедегі орташа бағалардың айырмасын сипаттайды.

Деректер мен аналитикалық іріктеме. 2023 жылғы бастапқы сауалнаманы BISAM зерттеу орталығы телефон арқылы сұхбат алу әдісімен (CATI) өткізді; толық іріктеме N = 1150 болды. 2024 жылғы сауалнаманы Стратегия орталығы қағаз сауалнама арқылы (PAPI) жүргізді; толық іріктеме N = 1300 болды. Осы мақалада 18-35 жастағы респонденттер ғана талданды: 2023 жылы n = 395, 2024 жылы n = 398. Демек екі жыл бойынша аналитикалық бақылаулардың жиынтық саны n = 793. Бастапқы файлдағы 847 саны аталған жылдық қосалқы іріктемелердің арифметикалық қосындысына сәйкес келмегендіктен қолданылмады. Жас санаты 18-25 және 26-35 болып екі топқа бөлінді.

Өлшемдер. Институционалдық сенім бизнеске, медиаға, ҮЕҰ-ға және үкіметке берілген бағалар арқылы өлшенді; білім беру институттарына сенім тек 2023 сауалнамасында болды. Барлық бағалар 1-ден 9-ға дейінгі шкалада берілді, жоғары мән жоғары сенімді білдіреді. Сенімге лайықтылықтың сапалық өлшемдері төрт көрсеткішпен ұсынылды: «мақсаттылық», «болашаққа көзқарас», «адалдық» және «әділдік». Алғашқы екеуі функционалдық-стратегиялық, соңғы екеуі этикалық бағалау ретінде топтастырылды. Тұлғааралық сенім отбасы мен туыстарға, сондай-ақ достар мен таныстарға сенім арқылы өлшенді.

Талдау стратегиясы. Алдымен әр институт бойынша орташа мәндер мен стандартты ауытқулар есептелді. 2023 және 2024 жылдардағы тәуелсіз іріктемелердің орташа мәндерін салыстыру үшін Стьюденттің t-тесті қолданылды; дисперсиялар теңдігі бұзылған жағдайда Welch түзетуі ескерілді. 18-25 және 26-35 жас топтарының көрсеткіштері сипаттамалы түрде салыстырылды. Сенім мен төрт бағалау өлшемінің байланысы реттік шкаланың сипатына

байланысты Спирменнің ρ коэффициентімен бағаланды. Бір респонденттің жақын орта мен институттарға берген бағаларын салыстыру үшін жұпталған t-тест пайдаланылды. Статистикалық мәнділік шегі $\alpha = 0,05$, корреляциялық кестеде $p < 0,01$ деп белгіленді. Талдау SPSS 25 бағдарламасында орындалды.

Салыстырмалылықты қамтамасыз ету. Екі сауалнамадағы мазмұны мен шкаласы бірдей айнымалылар ғана жылдар бойынша салыстырылды. 2024 жылы білім беру институттары жөніндегі сұрақ болмағандықтан, бұл көрсеткішке мән телінбеді және екіжылдық тест жүргізілмеді. CATI мен PAPI режимдерінің айырмасы жауап беру үлгісіне әсер етуі мүмкін; сондықтан шағын жылдық өзгерістер әлеуметтік динамиканың тікелей дәлелі ретінде емес, ықтимал үрдіс ретінде түсіндірілді.

Өлшеу шегі. Институционалдық сенім индикаторлары әр режим мен мәдени контексте дәл бір мағына бермеуі мүмкін; посткеңестік және еуропалық елдердегі өлшем инварианттылығын тексеру салыстыруға сақтық қажет екенін көрсетті (Schneider, 2017). Азаматтың нақты қызметке қанағаттануы да тұтас институтқа сеніммен тең емес (Bouckaert & Van de Walle, 2003). Басқарудың әр деңгейіне немесе институттар тобына берілген бағалар бір-біріне ықпал етуі мүмкін болғанымен, әр нысанға қатысты тәжірибе бөлек сақталады (Muñoz et al., 2011). Сондықтан осы мақала төрт институтты бір жиынтық индексіне біріктірмей, әрқайсысын жеке салыстырады.

Интерпретация қағидасы. 1-9 шкаласындағы орташа мәндер институттардың өзара салыстырмалы орнын көрсетеді, бірақ олардың заңдылығы немесе қызмет сапасы үшін сырттан белгіленген нормативтік шек болып саналмайды. Сол себепті 6 балдан жоғары баға автоматты түрде «жоғары сенім», ал 6 балдан төмен баға «сенімсіздік» деп жіктелмеді. Жылдық айырма статистикалық тестпен, ал оның мазмұндық салмағы өзгерістің бағыты мен институттар иерархиясының сақталуы арқылы бағаланды. Корреляциялар бір мезетте өлшенген бағалардың қатар өзгеруін көрсетеді; олар мақсаттылық, адалдық немесе өзге сипаттаманың сенімге себеп болғанын дәлелдемейді. Жұпталған салыстырулар да нысандары бірдей емес бағаларды қамтиды: отбасы, достар, бизнес және үкімет әлеуметтік жақындығы мен атқаратын қызметі жағынан ерекшеленеді. Сондықтан алынған айырма бір нысанның екіншісінен «жақсы» екенін емес, респондент сенімінің жақын ортадан формалды институтқа өткенде қалай өзгеретінін сипаттайды.

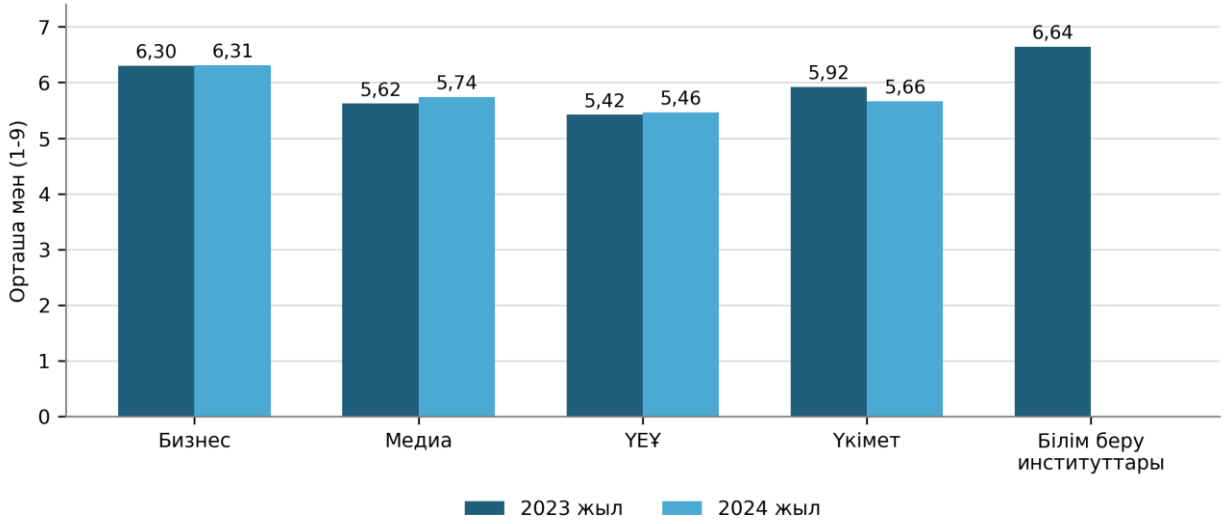
Аналитикалық сәйкестік. Әр статистикалық рәсім нақты зерттеу сұрағына сәйкестендірілді: тәуелсіз t-тест екі жылғы бөлек іріктемелерді, жұпталған t-тест бір респондент берген екі бағаны, ал Спирмен коэффициенті реттік бағалардың монотонды байланысын тексерді. Бұл бөлу панельдік өзгерісті топтық айырмамен, ал ассоциацияны себептік ықпалмен шатастырмауға мүмкіндік береді. Нәтижелерді ұсынуда орташа мән, айырма, тест статистикасы және p-мәні бірге берілді; бастапқы есепте көрсетілмеген әсер көлемі мен сенімділік аралығы кейіннен ойдан толықтырылмады. Кестелердегі белгісіз немесе өлшенбеген мәндер нөлмен алмастырылмай, сызықша арқылы көрсетілді. Осындай тәртіп қолда бар деректің ақпараттық шегін сақтап, қорытындылардың тек қайта тексеруге болатын есептерге сүйенуін қамтамасыз етеді.

Нәтижелер

Институционалдық сенімнің иерархиясы және жылдық динамика

Институттар бойынша орташа бағалар айқын иерархияны көрсетті (Сурет 1). 2023 жылы білім беру институттары ең жоғары мәнге ие болды (M = 6,64), одан кейін бизнес (M = 6,30), үкімет (M = 5,92), медиа (M = 5,62) және ҮЕҰ (M = 5,42) орналасты. 2024 жылы өлшенген төрт институттың ішінде бизнес бірінші орында қалды (M = 6,31); кейін медиа (M = 5,74), үкімет (M = 5,66) және ҮЕҰ (M = 5,46) келді.

Сурет 1. Қазақстан жастарының қоғамдық институттарға сенімінің орташа мәндері, 2023-2024

Ескерту. Шкала: 1-9. Білім беру институттарына сенім 2024 жылы өлшенбеген. Дереккөз: AlmaU Trust Barometer деректері негізіндегі авторлық есептеу.

Жылдар арасындағы ең аз өзгеріс бизнеске сенімде байқалды: 6,30-дан 6,31-ге дейін (Δ = 0,007; p = 0,956). Медиаға сенім 0,116 балға өсті (p = 0,357), ал ҮЕҰ-ға сенімдегі өсім 0,041 балды құрады (p = 0,757). Үкіметке сенім 0,259 балға төмендеді; Welch түзетуімен алынған екіжақты тест нәтижесі 0,05 мәнділік шегіне жақын болғанымен, одан аспады (p = 0,055). Осылайша, қысқа кезеңде бизнес, медиа және ҮЕҰ көрсеткіштері статистикалық тұрғыдан тұрақты болды; үкіметке қатысты төмендеу бағыты бар, бірақ оны дәлелденген жылдық құлдырау деп атауға жеткілікті негіз жоқ.

H1 сипаттамалық деңгейде ішінара қолдау тапты: бизнес екі жылда да үкімет, медиа және ҮЕҰ-дан жоғары бағаланды, ал білім беру институттары 2023 жылы барлық институттан жоғары тұрды. Алайда институттар арасындағы айырмаларға жеке инференциялық тест жүргізілмеді және білім беру көрсеткіші 2024 жылы өлшенбеді. Сондықтан H1 функционалдық институттардың екі жылдағы статистикалық басымдығы ретінде емес, орташа мәндер иерархиясы ретінде ғана түсіндіріледі.

Жас топтары бойынша айырмашылықтар

Жас топтары бойынша сипаттамалы салыстыруда 18-25 жастағы респонденттердің бизнес пен медиаға сенімі екі жылда да 26-35 жас тобынан сәл жоғары болды (Кесте 1). ҮЕҰ көрсеткіштері жас топтарында бір-біріне жақын. Үкіметке сенім 2024 жылы екі топта да 2023 жылмен салыстырғанда төмен болды; азаю 26-35 жас тобында көбірек көрінді (5,97-ден 5,56-ға дейін). Дегенмен бұл айырмаларға әсер көлемі мен сенімділік аралығы есептелмегендіктен, кесте ұрпақтық себептілік туралы емес, жас топтарының байқалған үлгісі туралы ақпарат береді.

Кесте 1. Институттарға сенімнің жас топтары бойынша орташа мәндері

Институт	2023: 18-25	2023: 26-35	2024: 18-25	2024: 26-35
Бизнес	6,40	6,25	6,36	6,27
Медиа	5,78	5,54	5,89	5,63
ҮЕҰ	5,52	5,38	5,47	5,46

Институт	2023: 18-25	2023: 26-35	2024: 18-25	2024: 26-35
Үкімет	5,94	5,97	5,80	5,56
Білім беру институттары	6,60	6,67	-	-

Ескерту. Шкала: 1-9. Сызықша көрсеткіштің өлшенбегенін білдіреді. Дереккөз: AlmaU Trust Barometer деректері негізіндегі авторлық есептеу.

Сенімнің бағалау өлшемдері

Спирмен корреляциялары барлық институтта оң және 0,01 деңгейінде статистикалық мәнді болды (Кесте 2). Бизнеске сенім мақсаттылықпен ең күшті байланыс көрсетті (ρ = 0,577), ал адалдықпен байланысы салыстырмалы түрде әлсіз болды (ρ = 0,346). Медиаға сенім болашаққа көзқараспен анағұрлым күшті байланысқан (ρ = 0,485); адалдықпен байланыс ең төмен болды (ρ = 0,196). ҮЕҰ үшін ең жоғары коэффициент мақсаттылыққа тиесілі (ρ = 0,580), ал ең төмені әділдік бойынша байқалды (ρ = 0,198). Үкіметке сенім де ең алдымен мақсаттылықпен байланысқан (ρ = 0,496); қалған үш өлшемнің коэффициенттері 0,360-0,429 аралығында.

Кесте 2. Институционалдық сенім мен бағалау өлшемдерінің Спирмен корреляциялары

Институт	Мақсаттылық	Адалдық	Болашаққа көзқарас	Әділдік
Бизнес	0,577**	0,346**	0,479**	0,375**
Медиа	0,452**	0,196**	0,485**	0,412**
ҮЕҰ	0,580**	0,419**	0,468**	0,198**
Үкімет	0,496**	0,360**	0,429**	0,395**

*Ескерту. ** p < 0,01, екіжақты тест. Коэффициенттер байланыс күшін көрсетеді және себептік әсер ретінде түсіндірілмейді. Дереккөз: авторлық есептеу.*

H2 сипаттамалық деңгейде қолдау таппады. Бастапқы болжамда адалдық пен әділдік басым болады деп күтілгенімен, әр институттағы ең жоғары корреляция мақсаттылыққа немесе болашаққа бағдарға тиесілі болды. Этикалық өлшемдер де сеніммен оң және мәнді байланысты. Корреляция коэффициенттерінің өзара айырмасы арнайы тестпен бағаланбағандықтан, функционалдық-стратегиялық байланыстың статистикалық басымдығы туралы емес, байқалған коэффициенттер реті туралы ғана қорытынды жасалады.

Тұлғааралық және институционалдық сенім алшақтығы

Жұпталған салыстырулар тұлғааралық сенімнің институционалдық сенімнен жоғары екенін көрсетті (Кесте 3). Достар мен таныстарға сенімнің орташа мәні 7,00 болып, бизнеске сенімнен 0,697 балға жоғары болды (t = -8,468; p < 0,001). Отбасы мен туыстарға сенім 8,07 мәніне жетіп, үкіметке сенімнен 2,266 балға жоғары болды (t = -28,341; p < 0,001). Екі айырма да статистикалық мәнді, ал ең үлкен алшақтық жақын отбасы ортасы мен үкімет арасында байқалды.

Кесте 3. Тұлғааралық және институционалдық сенімді жұпталған салыстыру

Салыстырылатын жұп	Институт М	Жақын орта М	Айырма	t; p
Бизнес - достар мен таныстар	6,30	7,00	-0,697	-8,468; < 0,001
Үкімет - отбасы мен туыстар	5,80	8,07	-2,266	-28,341; < 0,001

Ескерту. Айырма институционалдық сенімнен тұлғааралық сенім алынған бағытта есептелген. Жарамды жұптар саны мен еркіндік дәрежесі бастапқы есепте көрсетілмеген. Дереккөз: авторлық есептеу.

Қолда бар жұпталған салыстырулар Н3-ті қолдайды: әлеуметтік жақындық өскен сайын сенім орташа есеппен жоғарылайды, ал формалды және әлеуметтік тұрғыдан алысырақ институттарға ауысқанда төмендейді. Алайда жұптар мазмұндық жағынан бірдей объектілер емес; сондықтан тест сенім деңгейлерінің салыстырмалы құрылымын көрсеткенімен, алшақтықтың мәдени немесе саяси себебін өздігінен анықтамайды.

Талқылау

Зерттеудің негізгі нәтижесі - Қазақстан жастарының сенімі біртекті емес, үш қабатты құрылымға ие. Біріншіден, институттар арасында тұрақты иерархия бар: бизнес ең жоғары, ҮЕҰ ең төмен бағалардың бірін алады, ал үкімет пен медиа орта аралықта орналасады. Екіншіден, ең жоғары корреляция коэффициенттері мақсаттың анықтығы және болашаққа бағдармен байқалады. Үшіншіден, жақын ортаға сенім формалды институттарға сенімнен айқын жоғары. Осы үш нәтиже сенімді тек жалпы индекс арқылы түсіндіру жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Бизнестің салыстырмалы басымдығын жастардың нарықтық институттарды міндетті түрде моральдық үлгі деп тануы ретінде түсіндіруге болмайды. Luhmann (1979) ұсынған күрделілікті азайту логикасы бойынша бизнес өнім, қызмет, жұмыс орны және нақты нәтиже арқылы күнделікті тәжірибеде көрінеді. Оның мақсаты мен нәтижесі азаматқа мемлекеттік басқарудың көпсатылы рәсіміне қарағанда түсініктірек болуы мүмкін. Edelman (2024) халықаралық деректеріндегі бизнестің жоғары орны бұл үлгінің Қазақстанға ғана тән еместігін көрсетеді, бірақ осы зерттеудегі 1-9 шкала халықаралық пайыздық индекспен тікелей салыстырылмайды.

Үкіметке сенімнің 2023 жылдан 2024 жылға төмендеу бағыты назар аударуға тұрарлық, алайда p мәні қабылданған шектен аспағандықтан, нәтижені дәлелденген құлдырау деп атау дұрыс емес. Бұл жерде статистикалық сақтық мазмұндық маңыздылықты жоққа шығармайды: 26-35 жас тобындағы төмендеу сипаттамалы түрде айқынырақ. Бұл топ еңбек, тұрғын үй, отбасы бюджеті және мемлекеттік қызметтермен жиірек бетпе-бет келуі мүмкін, бірақ мұндай түсіндірме осы деректерде тікелей өлшенбеген. Келесі зерттеулер өмірлік жағдай, табыс, аймақ және қызметтерді пайдалану тәжірибесін модельге енгізуі тиіс.

Н2-нің сипаттамалық деңгейде қолдау таппауы зерттеудің теориялық тұрғыдан маңызды нәтижелерінің бірі. Жастар институттарды бағалағанда адалдық пен әділдікті елемейді деуге болмайды: барлық коэффициент оң және мәнді. Дегенмен ең жоғары коэффициенттердің мақсаттылық пен болашаққа көзқарасқа тиесілі болуы сенімнің нәтижеге бағдарланған логикасын аңғартады. Kulin et al. (2024) құзыреттілікке қатысты бағалардың саясатты қолдаумен тұтастықтан күштірек байланысуы мүмкін екенін көрсеткен. Қазақстандық деректерде осыған ұқсас сипаттамалық үлгі бизнес, медиа, ҮЕҰ және үкімет бойынша байқалды.

Бұл нәтиже этика мен тиімділікті қарама-қарсы қоюды талап етпейді. Mayer et al. (1995) сенімге лайықтылықтың қабілет пен тұтастықтан қатар құралатындығын көрсетеді. Жастар

мақсат пен болашақ бағдарын негізгі белгі ретінде пайдаланғанымен, рәсімдік әділдік пен адалдық болмаса, нәтижелілік қысқа мерзімді қолдау ғана тудыруы мүмкін. Әсіресе үкімет пен медиа үшін ашық шешім, түсіндіру, қателікті мойындау және кері байланыс тетіктері функционалдық тиімділікті қоғамдық легитимділікке айналдыратын шарт болып қалады.

Функционалдық сипаттардың жоғары коэффициенттері рәсімнің маңызын әлсіретпейді. Мемлекеттік қызметшілерге сенім қалыптастыруда әділ процесс кей жағдайда нәтижеден де маңыздырақ болуы мүмкін (Van Ryzin, 2011). Ашықтықтың әсері де автоматты емес: ақпараттың мазмұнына, бастапқы сенімге және мәдени контекске қарай ол сенімді қолдауы да, күмәнді күшейтуі де ықтимал (Grimmelikhuijsen, 2012; Grimmelikhuijsen et al., 2013). OECD-нің кейінгі салыстырулары қоғамдық сенімді қалыптастыратын факторларға сенімділік, жауаптылық, ашықтық, адалдық және әділдікті қатар енгізеді (OECD, 2022, 2024). Сондықтан жастарға нәтижені көрсету жеткіліксіз; шешімнің қалай қабылданғанын, кері байланыстың қалай ескерілгенін және қате үшін кім жауапты екенін де түсіндіру қажет.

Тұлғааралық және институционалдық сенім арасындағы алшақтық Putnam (2000) сипаттаған байланыстырушы және көпірлік әлеуметтік капиталдың теңгерімсіздігімен үйлеседі. Отбасы мен достар сенімді қауіпсіз ортада сақтайды, ал формалды институттармен байланыс әлсіздеу. Sztompka (1999) мұндай құрылымды тарихи тәжірибе мен институттардың болжамдылығына тәуелді мәдени бейімделу ретінде түсіндіреді. Дегенмен осы зерттеу «дәстүрлі-ұжымдық мәдени код» немесе «институционалдық жарақат» сияқты күшті себептік тұжырымдарды тікелей тексермейді. Сондықтан сенім алшақтығы диагностикалық белгі ретінде қарастырылып, оның нақты себептері бөлек зерттелуі керек.

Сенімнің әлеуметтік салдары да бірбағытты емес. Жоғары саяси сенім құқықтық талаптарды орындауды қолдаумен байланысты болуы мүмкін (Marien & Hooghe, 2011), ал әлеуметтік капитал мен үкіметке сенім уақыт ішінде өзара ықпал етеді (Keele, 2007). Алайда бұл мақала мінез-құлық салдарын өлшемейді; сондықтан анықталған сенім деңгейлерінен азаматтық қатысуға немесе заңға бағынуға тікелей әсер туралы қорытынды жасалмайды.

Қазақстандық еңбектермен салыстыру нәтижелердің контекстуалдық мағынасын ашады. Sadykova (2024) қоғамдық сенімді басқару сапасы, азаматтардың қатысуы және күнделікті қажеттілікке жауап берумен байланыстырады. Zhunussova (2025) билік тиімділігіне қатысты үміт орындалмаса, сенімнің сыни қатынасқа ауысуы мүмкін екенін көрсетеді. Zhampetova et al. (2024) жастардың саяси қатысуының бейресми формаларға ойысуын, ал Nessipkaliyev et al. (2025) институттық сенімнің бірегейлік пен әлеуметтік-экономикалық сипаттамаларға тәуелділігін анықтайды. Осы мақала аталған бағыттарды институттардың салыстырмалы рейтингі және бағалау өлшемдері арқылы толықтырады.

Зерттеудің ғылыми үлесі үш қырдан тұрады. Біріншіден, екі жылдағы қайталанатын сауалнаманы панельдік өзгеріс ретінде көрсетпей, тәуелсіз қималардың салыстырмалы динамикасы ретінде дұрыс шектейді. Екіншіден, сенім деңгейін оның сапалық бағалау негіздерінен ажыратады: институт жоғары бағалануы мүмкін, бірақ оған қандай сипаттама сенім әкелетіні бөлек эмпирикалық сұрақ. Үшіншіден, институционалдық рейтингті тұлғааралық сеніммен байланыстырып, жастардың сенім радиусының құрылымын көрсетеді. Бұл біріктірілген үлгі Қазақстандағы қоғамдық сенімді зерттеуге қайталанатын және тексерілетін аналитикалық негіз ұсынады.

Практикалық тұрғыдан мемлекеттік органдар жастарға арналған саясатта жалпы ұраннан гөрі өлшенетін мақсат, мерзім, жауапты орган және кері байланыс нәтижесін ашық көрсетуі керек. Үкіметке сенімнің мақсаттылықпен байланысы стратегияның бар болуын ғана емес, оның түсінікті және орындалатын болып көрінуін талап етеді. Жастар кеңестері, қоғамдық тыңдаулар және цифрлық өтініш арналары шешімге нақты ықпал ететін жағдайда ғана көпірлік сенімді күшейте алады. OECD (2017) ұсынған жауаптылық пен ашықтық қағидалары осы бағытта мазмұндық бағдар береді.

Медиаға сенім мен болашаққа бағдар арасындағы жоғары корреляция ақпаратты жай жеткізумен шектелмей, қоғамдық өзгерістің салдарын түсіндіру қажеттігін білдіреді. ҮЕҰ үшін ең жоғары коэффициенттің мақсаттылыққа тиесілі болуы миссия, нысаналы топ, нәтиже және есептілік арасындағы байланысты айқын көрсету маңызды екенін аңғартады. Бизнес жоғары сенімді жастарды жұмысқа орналастыру, дағды дамыту және әлеуметтік жауапкершілік бағдарламаларында нақты нәтижемен бекітуі тиіс. Барлық институт үшін ортақ қағида - тиімділікті адалдық пен әділдіктің орнына қою емес, өлшенетін нәтижені рәсімдік сенімділікпен ұштастыру.

Шектеулер

Зерттеу нәтижелерін түсіндіруде бірнеше шектеу ескерілуі тиіс. Біріншіден, 2023 жылғы CATI және 2024 жылғы PAPI режимдері жауап беру тәсіліне әсер етуі мүмкін; сондықтан жылдық айырманы толықтай қоғамдық өзгеріске жатқызуға болмайды. Екіншіден, дизайн панельдік емес, сол себепті жеке респонденттің сенім траекториясы бақыланбайды. Үшіншіден, білім беру институттары 2024 жылы өлшенбегендіктен, H1 толық екіжылдық салыстырудан өтпеді.

Төртіншіден, 1-9 реттік шкаладағы көрсеткіштерге параметрлік t-тест қолданылды; үлкен іріктемеде бұл тәсіл орнықты болғанымен, робастықты Mann-Whitney және Wilcoxon тесттерімен тексеру пайдалы болар еді. Бесіншіден, талдауда әсер көлемдері мен сенімділік аралықтары, ал жұпталған тесттер үшін жарамды жұптар саны мен еркіндік дәрежесі берілмеген. Сондықтан статистикалық мәнділік практикалық маңыздың жалғыз өлшемі ретінде қолданылмауы керек. Алтыншыдан, корреляциялар себептік ықпалды дәлелдемейді және олардың өзара айырмасы арнайы тестпен салыстырылмаған; «бағалау өлшемі» ұғымы статистикалық байланыс мағынасында ғана қолданылды.

Жетіншіден, қайталама деректер аймақ, табыс, білім, этностық тиесілілік, саяси қатысу және медианы пайдалану үлгілерін бір модельде тексеруге мүмкіндік бермеді. Кейінгі зерттеу режим әсерін бақылап, көпдеңгейлі регрессия, өлшем инварианттылығы және жасырын профильдер талдауы арқылы сенім типтерін нақтылауы тиіс. Деректердің толық кодтамасы мен сауалнама мәтінін ашық репозиторийде ұсыну нәтижелердің қайта өндірілуін күшейтеді.

Қорытынды

2023-2024 жылдардағы AlmaU Trust Barometer деректері Қазақстан жастарының институционалдық сенімі шартты және сараланған сипатқа ие екенін көрсетті. Бизнеске сенім екі жылда да ең жоғары әрі тұрақты болды. Медиа мен ҮЕҰ көрсеткіштері шағын өзгерістермен сақталды. Үкіметке сенім төмендеу бағытын көрсеткенімен, айырмашылық 0,05 деңгейінде статистикалық мәнді болмады. Сондықтан дерек радикалды дағдарыстан гөрі институттар арасындағы орныққан иерархияны көрсетеді.

Сенімнің бағалау негіздері бойынша H2 сипаттамалық деңгейде қолдау таппады: барлық институтта ең жоғары корреляциялар мақсаттылыққа немесе болашаққа бағдарға тиесілі болды. Бұл үлгі жастардың институттарды нақты нәтиже мен даму бағытын ұсыну қабілеті арқылы бағалауы мүмкін екенін көрсетеді, бірақ коэффициенттер арасындағы айырма арнайы тестпен расталған жоқ. Этикалық өлшемдердің де оң әрі мәнді байланысы оларды екінші қатарлы деп қарауға жол бермейді. Тұрақты сенім тиімділік, түсінікті мақсат, адалдық және рәсімдік әділдік қатар болғанда қалыптасады.

Отбасы мен достарға сенімнің бизнес пен үкіметке сенімнен жоғары болуы жастардың сенім ресурсы жақын ортада шоғырланғанын көрсетті. Осы алшақтықты қысқарту үшін институттар жастарды ақпарат алушы ретінде ғана емес, шешімге ықпал ететін серіктес ретінде тануы керек. Болашақ зерттеулер бұл үрдістердің тұрақтылығын аймақтық, әлеуметтік-экономикалық және жас ерекшеліктерін ескере отырып тексеріп, институционалдық сенімнің өзгеру тетіктерін тереңірек түсіндіруі қажет. Зерттеудің түйінді

қорытындысы - жастар сенімін риторикамен емес, тексерілетін нәтиже, ашық түсіндіру, кері байланыс және әділ рәсімдердің бірлігі арқылы нығайтуға болады.

Қаржыландыру: *зерттеу Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің AP27510281 «Қазақстан жастары арасындағы қоғамдық сенім және әлеуметтік капитал: университеттік ортада қалыптастыру тетіктері (пәнаралық тәсіл)» жобасы аясында орындалды.*

References:

Abdiraimova, G. S., Verevkin, A. V., & Lifanova, T. Y. (2023). Evaluation of social well-being of Kazakhstan's students. *Sociological Studies*, (1), 107–113. https://doi.org/10.31857/S013216250016670-0

Almaty Management University. (2023). *AlmaU Trust Barometer 2023* [Unpublished data set].

Almaty Management University. (2024). *AlmaU Trust Barometer 2024* [Unpublished data set].

Bouckaert, G., & Van de Walle, S. (2003). Comparing measures of citizen trust and user satisfaction as indicators of "good governance": Difficulties in linking trust and satisfaction indicators. *International Review of Administrative Sciences, 69*(3), 329–343. https://doi.org/10.1177/0020852303693003

Catterberg, G., & Moreno, A. (2006). The individual bases of political trust: Trends in new and established democracies. *International Journal of Public Opinion Research, 18*(1), 31–48. https://doi.org/10.1093/ijpor/edh081

Citrin, J., & Stoker, L. (2018). Political trust in a cynical age. *Annual Review of Political Science, 21*, 49–70. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-050316-092550

Delhey, J., & Newton, K. (2005). Predicting cross-national levels of social trust: Global pattern or Nordic exceptionalism? *European Sociological Review, 21*(4), 311–327. https://doi.org/10.1093/esr/jci022

Di Battista, S., Smith, H. J., Berti, C., & Pivetti, M. (2021). Trustworthiness in higher education: The role of professor benevolence and competence. *Social Sciences, 10*(1), Article 18. https://doi.org/10.3390/socsci10010018

Easton, D. (1975). A re-assessment of the concept of political support. *British Journal of Political Science, 5*(4), 435–457. https://doi.org/10.1017/S0007123400008309

Edelman. (2024). *2024 Edelman Trust Barometer*. https://www.edelman.com/trust/2024/trust-barometer

Eichengreen, B., Saka, O., & Aksoy, C. G. (2024). The political scar of epidemics. *The Economic Journal, 134*(660), 1683–1700. https://doi.org/10.1093/ej/uead103

Flanagan, C. A., & Stout, M. (2010). Developmental patterns of social trust between early and late adolescence: Age and school climate effects. *Journal of Research on Adolescence, 20*(3), 748–773. https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2010.00658.x

Foa, R. S., Klassen, A., Slade, M., Rand, A., & Collins, R. (2020). *The global satisfaction with democracy report 2020*. Centre for the Future of Democracy, University of Cambridge. https://doi.org/10.17863/CAM.127045

Freitag, M., & Bühlmann, M. (2009). Crafting trust: The role of political institutions in a comparative perspective. *Comparative Political Studies, 42*(12), 1537–1566. https://doi.org/10.1177/0010414009332151

Fukuyama, F. (1995). *Trust: The social virtues and the creation of prosperity*. Free Press.

Gambetta, D. (1988). Can we trust trust? In D. Gambetta (Ed.), *Trust: Making and breaking cooperative relations* (pp. 213–237). Basil Blackwell.

Grimmelikhuijsen, S. (2012). Linking transparency, knowledge and citizen trust in government: An experiment. *International Review of Administrative Sciences, 78*(1), 50–73. https://doi.org/10.1177/0020852311429667

Grimmelikhuijsen, S., Porumbescu, G., Hong, B., & Im, T. (2013). The effect of transparency on trust in government: A cross-national comparative experiment. *Public Administration Review, 73*(4), 575–586. https://doi.org/10.1111/puar.12047

Hakhverdian, A., & Mayne, Q. (2012). Institutional trust, education, and corruption: A micro-macro interactive approach. *The Journal of Politics, 74*(3), 739–750. https://doi.org/10.1017/S0022381612000412

Hooghe, M., & Wilkenfeld, B. (2008). The stability of political attitudes and behaviors across adolescence and early adulthood: A comparison of survey data on adolescents and young adults in eight countries. *Journal of Youth and Adolescence, 37*, 155–167. https://doi.org/10.1007/s10964-007-9199-x

Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, cultural change, and democracy: The human development sequence*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511790881

Jennings, M. K., & Stoker, L. (2004). Social trust and civic engagement across time and generations. *Acta Politica, 39*(4), 342–379. https://doi.org/10.1057/palgrave.ap.5500077

Keele, L. (2007). Social capital and the dynamics of trust in government. *American Journal of Political Science, 51*(2), 241–254. https://doi.org/10.1111/j.1540-5907.2007.00248.x

Kulin, J., Johansson Sevä, I., & Fairbrother, M. (2024). Political trust and public support for climate policy in Europe: The role of perceptions about politicians' competence and integrity. *Environmental Research Communications, 6*(9), Article 095013. https://doi.org/10.1088/2515-7620/ad5ccf

Lahusen, C. (2024). Trust and distrust in political institutions: Conceptual and theoretical reassessments. *Journal of Political Sociology*, *2*(1), 80–109. https://doi.org/10.54195/jps.19659

Levi, M., & Stoker, L. (2000). Political trust and trustworthiness. *Annual Review of Political Science, 3*, 475–507. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.3.1.475

Luhmann, N. (1979). *Trust and power*. John Wiley & Sons.

Marien, S., & Hooghe, M. (2011). Does political trust matter? An empirical investigation into the relation between political trust and support for law compliance. *European Journal of Political Research*, *50*(2), 267–291. https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.2010.01930.x

Mayer, R. C., Davis, J. H., & Schoorman, F. D. (1995). An integrative model of organizational trust. *Academy of Management Review*, *20*(3), 709–734. https://doi.org/10.2307/258792

Mishler, W., & Rose, R. (1997). Trust, distrust and skepticism: Popular evaluations of civil and political institutions in post-Communist societies. *The Journal of Politics*, *59*(2), 418–451. https://doi.org/10.1017/S0022381600053512

Mishler, W., & Rose, R. (2001). What are the origins of political trust? Testing institutional and cultural theories in post-Communist societies. *Comparative Political Studies*, *34*(1), 30–62. https://doi.org/10.1177/0010414001034001002

Muñoz, J., Torcal, M., & Bonet, E. (2011). Institutional trust and multilevel government in the European Union: Congruence or compensation? *European Union Politics*, *12*(4), 551–574. https://doi.org/10.1177/1465116511419250

Nessipkaliyev, D., Kulbayeva, A., & Perekeyeva, A. (2025). The influence of identity on the level of youth trust in political institutions: A case study of megacities in Kazakhstan. *The Journal of Psychology and Sociology*, *94*(3), 89–99. https://doi.org/10.26577/JPsS202594308

Norris, P. (Ed.). (1999). *Critical citizens: Global support for democratic government*. Oxford University Press.

OECD. (2017). *Trust and public policy: How better governance can help rebuild public trust*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9789264268920-en

OECD. (2022). *Building trust to reinforce democracy: Main findings from the 2021 OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/b407f99c-en

OECD. (2024). *OECD Survey on Drivers of Trust in Public Institutions—2024 results: Building trust in a complex policy environment*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/9a20554b-en

Putnam, R. D. (2000). *Bowling alone: The collapse and revival of American community*. Simon & Schuster.

Rothstein, B., & Teorell, J. (2008). What is quality of government? A theory of impartial government institutions. *Governance*, *21*(2), 165–190. https://doi.org/10.1111/j.1468-0491.2008.00391.x

Rothstein, B., & Uslaner, E. M. (2005). All for all: Equality, corruption, and social trust. *World Politics*, *58*(1), 41–72. https://doi.org/10.1353/wp.2006.0022

Sadykova, K. (2024). Public trust in government in Kazakhstan's framework of good governance. *Public Administration and Civil Service*, *2*(89), 25–32. https://doi.org/10.52123/1994-2370-2024-1184

Schneider, I. (2017). Can we trust measures of political trust? Assessing measurement equivalence in diverse regime types. *Social Indicators Research, 133*, 963–984. https://doi.org/10.1007/s11205-016-1400-8

Sharipova, D., & Beimenbetov, S. (2021). *Youth in Kazakhstan: Assessing their values, expectations, and aspirations*. Friedrich-Ebert-Stiftung Kazakhstan. https://library.fes.de/pdf-files/bueros/kasachstan/18450.pdf

Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge University Press.

Uslaner, E. M. (2002). *The moral foundations of trust*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511614934

van der Meer, T. W. G., & Hakhverdian, A. (2017). Political trust as the evaluation of process and performance: A cross-national study of 42 European countries. *Political Studies*, *65*(1), 81–102. https://doi.org/10.1177/0032321715607514

Van Ryzin, G. G. (2011). Outcomes, process, and trust of civil servants. *Journal of Public Administration Research and Theory*, *21*(4), 745–760. https://doi.org/10.1093/jopart/muq092

Wray-Lake, L., & Flanagan, C. A. (2012). Parenting practices and the development of adolescents' social trust. *Journal of Adolescence*, *35*(3), 549–560. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2011.09.006

Zhampetova, A. O., Ataay, F., & Alkan, S. Y. (2024). On the political values and preferences of the student youth in Kazakhstan. *Sociological Studies*, (4), 148–152. https://doi.org/10.31857/S0132162524040135

Zhunussova, A. K. (2025). The hope of Kazakhstanis for government efficiency: Features and factors. *Bulletin of L. N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series, 152*(3), 37–55. https://doi.org/10.32523/2616-6887-2025-152-3-37-55

ҒТАМР: 04.51.31 DOI: https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.017

А.Е. Тасыбеков
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
**e-mail: almat_tasybekov@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТ: ЕҢБЕККЕ ҚАБІЛЕТТІ ЖАСТАҒЫ МҮГЕДЕКТІГІ БАР АДАМДАРДЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы еңбекке қабілетті жастағы мүгедектігі бар адамдарды жұмыспен қамтуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалардың құрылымын, қамту ауқымын және бағаланғыштығын талдау, сондай-ақ нәтижеге бағдарланған жетілдіру тетіктерін ұсыну. Зерттеу құқықтық және бағдарламалық құжаттарды сапалық контент-талдауға, 2021-2026 жылдардағы ресми әкімшілік деректерді сипаттамалық қайта есептеуге және халықаралық салыстырмалы әдебиетті нысаналы шолуға негізделді. Бағалау үшін бес өлшемнен тұратын матрица қолданылды: қамту, нысаналы дәлдік, жұмыстың тұрақтылығы мен сапасы, негізделген бейімдеу, есептілік пен деректердің салыстырмалылығы. Нәтижелер 2025 жылғы 1 қарашада 375,2 мың еңбекке қабілетті жастағы мүгедектігі бар адамның 111 мыңы жұмыспен қамтылғаны, ал 25,5 мыңы жұмыспен қамту шараларымен қамтылғаны хабарланған. Бұл тиісінше шамамен 29,6% және 6,8%-ды құрайды. Бағдарламалар портфелі квота, субсидияланатын жұмыс, қоғамдық жұмыс, қысқа оқыту, кәсіпкерлік грант және арнайы жұмыс орнын қамтиды. Алайда жария есептілік тұрақты жұмысқа орналасуды, алты және он екі айлық сақталуды, еңбекақыны, жұмыс уақытын, әлеуметтік аударымдарды және бейімдеудің нақты нәтижесін бір когорты бойынша бақылауға мүмкіндік бермейді. Ресми дереккөздердегі еңбек жасындағы контингенттің әртүрлі көрсетілуі нәтижелік индикатордың қайталанып есептелуін қиындатады. Мақала әкімшілік қамту көрсеткішін бағдарламаның тиімділігімен теңестірмей, Қазақстан жағдайына бейімделген бес өлшемді бағалау үлгісін ұсынады. Практикалық ұсыныстар бірыңғай нәтижелер панелін, жұмыс берушіге бағытталған қолдауды, сүйемелденетін жұмыспен қамту және жұмыс сапасы индикаторларын енгізуді көздейді.

Түйін сөздер: әлеуметтік саясат, мүгедектігі бар адамдар, жұмыспен қамту, еңбек нарығы, жұмыспен қамту квотасы, негізделген бейімдеу, бағдарлама тиімділігі.

A. Tassybekov[1]
[1]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
**e-mail: almat_tasybekov@mail.ru*

SOCIAL POLICY IN KAZAKHSTAN: ANALYSIS AND EVALUATION OF EMPLOYMENT PROGRAMMES FOR WORKING-AGE PERSONS WITH DISABILITIES

Abstract

The article, this study analyses the architecture, reach and evaluability of public employment programmes for working-age persons with disabilities in Kazakhstan and proposes an outcome-oriented reform framework. The study combines qualitative content analysis of legal and policy documents, descriptive recalculation of official administrative data for 2021-2026, and a targeted review of international comparative research. Programmes are assessed through five dimensions: reach, targeting, employment sustainability and job quality, reasonable accommodation, and accountability and data comparability. Findings as of 1 November 2025, official reporting identified 111,000 employed persons among 375,200 working-age persons with disabilities, while 25,500 people had received employment-support measures. These figures correspond to approximately 29.6% and 6.8%, respectively. The policy portfolio combines employment quotas, subsidised and public jobs, short training, entrepreneurship grants and workplace-adaptation subsidies. However, public reporting does not track six- and twelve-month retention, earnings, working time, social contributions or accommodation outcomes for a common participant cohort. Inconsistent official denominators further prevent reproducible performance measurement. Rather than equating administrative participation with effectiveness, the article introduces a Kazakhstan-

adapted five-dimensional evaluation matrix. It recommends a unified outcome dashboard, stronger employer-side support, supported employment and job-quality indicators. The study offers a practical monitoring design for the Inclusive Policy Concept 2025-2030 while clearly distinguishing descriptive evidence from causal impact.

Key words: social policy, persons with disabilities, employment, labour market, employment quota, reasonable accommodation, programme effectiveness.

А.Е. Тасыбеков[1]
[1]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан
**e-mail: almat_tasybekov@mail.ru*

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В КАЗАХСТАНЕ: АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ПРОГРАММ ЗАНЯТОСТИ ЛИЦ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ ТРУДОСПОСОБНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация

В статье проанализировать структуру, охват и оценимость государственных программ содействия занятости лиц с инвалидностью трудоспособного возраста в Казахстане и предложить механизмы их совершенствования, ориентированные на результаты. Исследование основано на качественном контент-анализе нормативных и программных документов, описательном пересчете официальных административных данных за 2021-2026 годы и целевом обзоре международной сравнительной литературы. Использована пятикомпонентная матрица: охват, точность таргетирования, устойчивость и качество занятости, разумное приспособление, подотчетность и сопоставимость данных. Результаты по состоянию на 1 ноября 2025 года были заняты 111 тыс. из 375,2 тыс. лиц с инвалидностью трудоспособного возраста, а мерами содействия занятости охвачено 25,5 тыс. человек. Это составляет около 29,6% и 6,8% соответственно. Портфель мер включает квоты, субсидируемые и общественные работы, краткосрочное обучение, предпринимательские гранты и специальные рабочие места. Вместе с тем открытая отчетность не позволяет проследить по одной когорте устойчивость занятости через шесть и двенадцать месяцев, заработок, рабочее время, социальные отчисления и фактический результат приспособления рабочего места. Различающиеся оценки численности целевой группы в официальных источниках затрудняют воспроизводимый расчет показателей. Предложена адаптированная к Казахстану пятикомпонентная модель оценки, которая разделяет административный охват и доказанную результативность. Практические рекомендации включают единую панель результатов, усиление поддержки работодателей, сопровождаемую занятость и показатели качества рабочих мест.

Ключевые слова: социальная политика, лица с инвалидностью, занятость, рынок труда, квота рабочих мест, разумное приспособление, эффективность программ.

Кіріспе

Мүгедектігі бар адамның еңбек ету құқығы әлеуметтік көмектің қосымша бағыты емес, тең азаматтық пен экономикалық дербестіктің негізгі шарты. Біріккен Ұлттар Ұйымының Мүгедектердің құқықтары туралы конвенциясының 27-бабы ашық, инклюзивті және қолжетімді еңбек нарығында еркін таңдалған еңбекке құқықты бекітеді (United Nations, 2006). Конвенция комитетінің №8 жалпы түсіндірмесі жұмысқа орналасуды ғана емес, кемсітпеу, тең ақы, қауіпсіз жағдай, кәсіптік өсу және жұмысты сақтап қалу мүмкіндігін біртұтас құқық ретінде қарастырады (United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2022). Осы тұрғыдан жұмыспен қамту саясатының табысы бағдарламаға тіркелген адамдар санымен шектелмеуі керек, ол тұрақты және сапалы жұмыстың нақты ұлғаюымен өлшенуге тиіс.

Қазақстанда құқықтық және институционалдық негіз едәуір жаңарды. Әлеуметтік кодекс квоталау, субсидияланатын жұмыс орындары, кәсіптік оқыту, кәсіпкерлікке жәрдемдесу және арнайы жұмыс орындарын ұйымдастыру тетіктерін біріктірді (Parliament of the Republic of Kazakhstan, 2023). 2025-2030 жылдарға арналған инклюзивті саясат тұжырымдамасы медициналық-әлеуметтік үлгіден әлеуметтік-құқықтық үлгіге көшуді мақсат етеді (Government of the Republic of Kazakhstan, 2024). Электрондық еңбек биржасы мен мансап орталықтары жұмыс іздеуші, жұмыс беруші және мемлекеттік қолдау шараларын цифрлық ортада байланыстырады. Бұл өзгерістер саясаттың құралдық қорын кеңейтті, бірақ құралдардың болуы олардың жұмыспен қамту алшақтығын қысқартқанын өздігінен дәлелдемейді.

Мәселенің өзектілігін ресми көрсеткіштер айқындайды. 2025 жылғы 1 қарашадағы мәлімет бойынша елде 743,9 мың мүгедектігі бар адам тұрған, олардың 375,2 мыңы еңбекке қабілетті жаста болған. Жұмыспен қамтылғандар саны 111 мың адам немесе көрсетілген контингенттің шамамен 30%-ы деп берілген, жыл басынан 25,5 мың адам жұмыспен қамту шараларымен қамтылған (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2025a, November). Бұл ілгерілеуді көрсеткенімен, еңбекке қабілетті жастағы адамдардың басым бөлігі ашық еңбек нарығынан тыс қалып отыр. Бұған қоса, өзге ресми хабарламада сол кезеңге жақын уақытта еңбекке қабілетті жастағы контингент 414 мың адам деп көрсетілген, ал жұмыспен қамтылған 111,9 мың адам 30% ретінде сипатталған (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2025b, October). Мұндай айырмашылық көрсеткіштің бөлімін, анықтамасын және есептеу күнін ашық көрсету қажеттігін дәлелдейді.

Қазақстандық зерттеулер жұмыс берушілердің стереотипі, жұмыс орнының қолжетімсіздігі, ақпарат тапшылығы, өңірлік теңсіздік және дағды сәйкессіздігі сақталғанын көрсетеді (Mukanova, A., Okutayeva, S., Baibash, G., & Nedospasova, O., 2025). Алайда осы әдебиетте жекелеген кедергілер мен бағдарламалардың сипаттамасы басым да, әртүрлі құралдарды бірыңғай нәтижелік өлшеммен салыстыру жеткіліксіз. Әкімшілік есеп көбіне қамтылғандар мен жұмысқа орналастырылғандарды санайды, жұмыстың ұзақтығы, сапасы, табысқа қосқан үлесі және жұмыс берушінің мінез-құлқындағы өзгеріс сирек ашылады.

Зерттеудің мақсаты - Қазақстандағы еңбекке қабілетті жастағы мүгедектігі бар адамдарды жұмыспен қамту бағдарламаларын құқыққа негізделген және нәтижеге бағдарланған өлшемдер арқылы талдау және бағалау. Үш сұрақ қойылды: қолданыстағы құралдар қай кедергіні нысанаға алады; жария деректер олардың қамтуы мен нәтижесі туралы нені дәлелдейді; бағдарламалық мониторингті қалай күшейтуге болады? Үш болжам тексерілді. H1: әкімшілік қамтудың өсуі тұрақты жұмыспен қамту тиімділігін дәлелдеуге жеткіліксіз. H2: портфельде уақытша және қатысушыға бағытталған шаралар жұмыс берушінің ортасын өзгертуге арналған терең қолдаудан басым. H3: бөлшектелген есептілік пен әртүрлі бөлімдер бағдарламаларды салыстырмалы бағалауды шектейді. Мақаланың ғылыми жаңалығы - Қазақстан жағдайына бейімделген бес өлшемді бағалау матрицасы және оны 2025 жылғы ашық деректерге қолдану.

Ғылыми әдебиетке шолу

Қазіргі зерттеулер мүгедектікті жеке адамның медициналық қасиеті ретінде емес, адамның функционалдық ерекшеліктері мен ортадағы кедергілердің өзара ықпалы ретінде түсіндіреді. Осы әлеуметтік-құқықтық көзқарас саясаттың назарын адамды бар жұмыс орнына бейімдеуден жұмыс ортасын адамға қолжетімді етуге ауыстырады. ЭЫДҰ еңбек нарығындағы мүгедектікке байланысты жұмыспен қамту алшақтығы елдерге қарай 10 пайыздық тармақтан 40 пайыздық тармақтан астам деңгейге дейін жететінін, ал білім ғана бұл айырманы жоя алмайтынын көрсетеді (OECD, 2022). Төмен және орта табысты елдер бойынша шолу көлік, білім, кемсітушілік, отбасы қолдауы, қызметтер мен жұмыс беруші тәжірибесі бір-бірін күшейтетінін анықтаған (Morwane, R. E., Dada, S., & Bornman, J., 2021). Демек, жалғыз бағдарлама емес, сұраныс пен ұсыныс жағын байланыстыратын тетік қажет.

Жұмыс берушінің шешімі инклюзивті жұмыспен қамтудың негізгі буыны болып саналады. Жүйелі шолуларда жұмыс берушінің мүгедектігі бар адамдарды жалдамауы көбіне нақты өнімділік дерегінен емес, қабілет туралы қате болжамнан, қолайлы бос орын туралы ақпараттың аздығынан, бейімдеу құнына қатысты белгісіздіктен және ұйым ішінде жауапты тұлғаның болмауынан туындайды (Nagtegaal, R., de Boer, N., van Berkel, R., Derks, B., & Tummers, L. (2023). Жұмыс берушіге бағытталған интервенциялар бойынша шолу заңнаманың өзі жеткіліксіз екенін, кеңес беру, делдалдық, оқыту және жұмыс орнында қолдау қатар жүргенде мінез-құлық өзгерісінің ықтималдығы артатынын көрсетеді (Derbyshire, D. W., Jeanes, E., Khedmati Morasae, E., Reh, S., & Rogers, M., 2024). Ұйымдық тәжірибелерді талдаған еңбектер инклюзивті мәдениет, басшылық қолдауы, әділ рәсім және нақты бейімдеу тұрақты

жұмыспен байланысты екенін айқындайды (Jansen, J., van Ooijen, R., Koning, P. W. C., Boot, C. R. L., & Brouwer, S., 2021).

Интервенцияны жобалау жалдау сәтімен шектелмей, вакансияны дайындау, іріктеу, жұмысқа кіріктіру, оқыту, бейімдеу және жұмысты сақтаудың бүкіл циклін қамтуы керек (Bonaccio, S., Connelly, C. E., Gellatly, I. R., Jetha, A., & Martin Ginis, K. A., 2020). Жекелендірілген кіріспе оқыту мен жұмыс орнындағы нұсқаулық қызметкердің функциясына бейімделгенде ғана тиімді болмақ (Chen, X., Wu, J., Grenawalt, T., Mpofu, N., Chan, F., & Tansey, T., 2023). Басшыларды оқытуға арналған араласу зерттеуі ұйымдық рәсім мен күнделікті басқару тәжірибесін қатар өзгертудің маңызын көрсетеді (Schaap, R., Coenen, P., Zwinkels, W., de Wolff, M., Hazelzet, A., & Anema, J., 2024). Аутизм спектріндегі қызметкерлерге арналған бейімдеу шолуы да жеке шешім, коммуникация және сенсорлық ортаның нәтижеге ықпалын атап өтеді (Heinze, C., 2025). Демек, бір реттік субсидия жұмыс берушінің ұзақ мерзімді қабілетін қалыптастыратын кеңес пен сүйемелдеуді алмастырмайды.

Квота жұмыспен қамтуға сұраныс туғызатын маңызды, бірақ екіұшты құрал. Чилидегі әкімшілік деректерге негізделген айырмалар айырмасы зерттеуі 1% квота қолданылған фирмаларда мүгедектігі бар жұмыскерлер саны 15-20% өскенін, алайда әсердің шамамен үштен бірі бұрыннан істейтін қызметкерлердің мәртебесін қайта тіркеуден шыққанын анықтады (Duryea, S., Martínez, C., & Smith, R., 2024). Бұл квотаның санына ғана емес, жаңа жалдау, қызметте сақталу, лауазым деңгейі және бейімдеу сапасына назар аудару керектігін білдіреді. Қазақстанның бұрынғы тәжірибесін қарастырған зерттеу квота мен арнайы бағдарламалардың құқықтық негізін көрсеткенімен, орындалуды бақылау және жұмыс берушінің ынтасын күшейту мәселесі ұзақ уақыттан бері сақталғанын атап өтеді (Naukenova, A., 2015).

Негізделген бейімдеу - еңбекке қолжетімділіктің де, жұмысты сақтаудың да өзегі. Ол пандус немесе арнайы жабдықпен шектелмейді, икемді кесте, қашықтан жұмыс, міндетті қайта бөлу, қолжетімді ақпарат, ассистивті технология және жеке қолдау да осы ұғымға кіреді. Бейімдеу туралы классикалық жүйелі шолу оның жұмысқа орналасу мен жұмысты сақтауға оң әсерін көрсеткен, бірақ дәлелдердің сапасы мен интервенциялар сипаттамасы әркелкі болған (Nevala, N., Pehkonen, I., Koskela, I., Ruusuvuori, J., & Anttila, H., 2015). Кейінгі зерттеулер қанағаттандырылмаған бейімдеу қажеттілігі еңбек нарығынан шығу қаупімен байланысты екенін, ал икемділік пен қолжетімділік мүгедектікке байланысты жұмыспен қамту алшақтығын азайтатынын көрсетті (Chandola, T., & Rouxel, P., 2021). Әмбебап дизайн мен ассистивті технология жеке өтінішке тәуелділікті азайтып, стигманы төмендете алады (Sheppard-Jones, K., Goldstein, P., Leslie, M., Singleton, P., Gooden, C., Rumrill, P., Mullis, L., & Espinosa Bard, C., 2021).

Жұмысқа кіргеннен кейінгі ұйымдық орта да шешуші. Қызметкердің ұжымға тиесілі болуы, басшының әділдігі және әріптестік қатынас өнімділік пен әл-ауқатқа әсер етеді (Coll, C., & Mignonac, K., 2023). Жасырын немесе нәзік кемсітушілік интеллектуалдық мүгедектігі бар жұмыскердің қабілетін толық көрсетуіне кедергі келтіреді (Cavanagh, J., Meacham, H., Pariona-Cabrera, P., & Bartram, T., 2021). Мүгедектік мәртебесімен қатар жұмыс жағдайы мен қолдау деңгейі еңбек өтілінің ұзақтығына ықпал етеді (Brucker, D. L., Henly, M., & Rafal, M., 2022). Корея тәжірибесі жұмыс орнының қолжетімділігі, әріптес пен басшы қолдауы жұмысқа қанағаттану және еңбек өтілімен байланысты екенін көрсетеді (Eissenstat, S. J., Lee, Y., & Hong, S., 2022). Осы себепті жұмысқа орналастыру саны ұйымдағы нақты тәжірибені өлшейтін көрсеткіштермен толықтырылуы тиіс.

Әдебиет нәтижені әртүрлі мүгедектік топтары мен институционалдық контексте бөлек тексеру қажет екенін көрсетеді. Интеллектуалдық мүгедектігі бар жұмыскерлерде еңбек денсаулығы мен жұмысқа қанағаттану жұмыс талабы мен қолжетімді ресурс теңгеріміне тәуелді (Flores, N., Moret-Tatay, C., Gutiérrez-Bermejo, B., Vázquez, A., & Jenaro, C., 2021), ал әлеуметтік қолдау формалды жұмысқа орналасқаннан кейін де инклюзияның шарты болып қалады (Chumo, I., Kabaria, C., & Mberu, B., (2023). Дислексиясы бар ересектердің

биографиялық тәжірибесі құқықтық инклюзия мен күнделікті кемсітусіз тәжірибе арасында алшақтық болуы мүмкін екенін көрсетеді (Deacon, L., Macdonald, S. J., & Donaghue, J., 2022). Еуропалық саясат шолуы қызметтерді жұмыспен қамту жүйесіне кіріктіруді ұсынады (Eurofound, 2021). Норвегияның тіркелімдік деректері жұмыс беруші сипаттамасының жұмысты сақтауға ықпалын айқындайды (Ulstein, J., 2023). Ашық еңбек нарығы туралы соңғы шолу қолжетімділік, жұмыс беруші тәжірибесі және жеке сүйемелдеуді бір жүйе ретінде қарастыру керектігін растайды (Ximba, T. M., van Biljon, H. M., Adams, F., & van Niekerk, L., 2026).

Сүйемелденетін жұмыспен қамту моделі адамды ұзақ дайындықтан кейін ғана еңбек нарығына шығармай, оны ашық жұмыс орнына орналастырып, сол жерде жеке жаттықтырушы, жұмыс беруші және қызметкер арасындағы тұрақты қолдауды қамтамасыз етеді. Жүйелі шолу модельдің тиімділігі қатысушыға бағдарлану, жұмыс берушімен белсенді байланыс, маманның шағын жүктемесі және кейінгі сүйемелдеуге тәуелді екенін көрсетті (Sundermann, L. M., Haunberger, S., Gisler, F., & Kita, Z., 2023). Интеллектуалдық және аутизм спектріндегі ерекшеліктері бар адамдар бойынша зерттеулер қолдаулы және жекелендірілген жұмысқа орналастыру бәсекелі жұмыстың, жалақының және жұмыс уақытының жақсаруына ықпал ететінін көрсетеді (Fong, C. J., Taylor, J., Berdyyeva, A., McClelland, A. M., Murphy, K. M., & Westbrook, J. D., 2021). Тек қысқа оқу ұсыну жұмыс орны мен кейінгі қолдаумен байланыспаса, сертификат алғандар санын көбейтіп, тұрақты жұмысты өзгертпеуі мүмкін.

Бағдарлама тиімділігін бағалау уақыт көкжиегіне тәуелді. Белсенді еңбек нарығы бағдарламаларының халықаралық метаталдауы жұмыс іздеуге жәрдемдесу қысқа мерзімде, ал кәсіби оқыту орта және ұзақ мерзімде тиімдірек болатынын, мемлекеттік сектордағы уақытша жұмыстың ашық еңбек нарығына өтудегі әсері әлсіз болуы мүмкін екенін көрсетті (Card, D., Kluve, J., & Weber, A., 2018). Сондықтан қоғамдық жұмысқа қатысуды түпкі нәтиже ретінде емес, тұрақты жұмысқа өтудің аралық сатысы ретінде бағалау қажет. Жұмыс сапасының табыс, тұрақтылық, әлеуметтік қорғау және қауіпсіз орта өлшемдері Қазақстанның жалпы еңбек нарығы үшін де өзекті (Hovhannisyan, S., Montalva-Talledo, V., Remick, T., Rodriguez-Castelan, C., & Stamm, K., 2022). Халықаралық еңбек ұйымы мүгедектігі бар жұмыскерлердің сағаттық еңбекақысы орта есеппен төмен екенін және айырманың елеулі бөлігі білім, жас немесе кәсіппен түсіндірілмейтінін көрсетті (World Bank., 2024).

Цифрландыру бір мезгілде мүмкіндік пен жаңа кедергі туғызады. Қашықтан жұмыс көлік және физикалық орта тосқауылын әлсірете алады, бірақ қолжетімсіз платформалар, цифрлық дағдының жетіспеуі және үйдегі жұмыс шығындары теңсіздікті қайта өндіруі ықтимал (Schur, L., Ameri, M., & Kruse, D., 2020). Пандемия кезеңінде мүгедектігі бар адамдардың жұмыс пен табыс тәуекелі біркелкі болмағаны байқалды (Bryan, M. L., Bryce, A. M., & Roberts, J., 2021). Жұмыс орнындағы сауықтыру және ішкі даму бағдарламаларының өзінде қолжетімділік тосқауылы болуы мүмкін (Gillespie, M. E., Nguyen, V., Demaya, D., & Frieden, L., (2022). Сол себепті цифрлық биржада бос орынды белгілеу жеткіліксіз, вакансия мәтіні, өтінім беру, сұхбат, тест және кері байланыс толық қолжетімді болуы керек.

Қазақстанға арналған соңғы эмпирикалық зерттеулер халықаралық қорытындылармен үндеседі. Жұмыс берушілер мен мүгедектігі бар адамдардан алынған сұхбаттар кемсітуші көзқарас, ақпараттың аздығы және жұмыс орнын бейімдеу қиындығын негізгі кедергі ретінде көрсеткен (Okutayeva, S., Smagulova, Z., Mukanova, A., Askerov, E., & Metsik, O., 2024b). Өңірлік және әлеуметтік айырмашылықтарды қарастырған еңбектер қолдау шараларының тиімділігі біркелкі емес екенін айқындайды (Okutayeva, S., & Mardenova, D., 2026). 2025 жылғы зерттеу жұмыс берушіге экономикалық қолдау, дағды, инфрақұрылым және цифрлық сәйкестендіруді бір пакетке біріктіру қажеттігін ұсынады (Mukanova, A., Okutayeva, S., Baibash, G., & Nedospasova, O., 2025). 2026 жылғы талдау да жұмыс берушіге қолдау мен мониторингтің кешенді сипатын баса көрсетеді (Martinez, R., & Mutseekwa, C., 2026). Бұл зерттеулер маңызды база қалыптастырды, ал осы мақала олардың қорытындысын бағдарламалық нәтижені өлшеудің бірыңғай матрицасына біріктіреді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу дизайны - аралас дереккөздерге негізделген саясатты бағалаудың концептуалдық-аналитикалық үлгісі. Ол себептік әсерді эксперимент арқылы бағаламайды, ашық әкімшілік деректердің бағдарламаның нәтижелілігі туралы қандай тұжырым жасауға мүмкіндік беретінін және қандай тұжырым жасауға мүмкіндік бермейтінін анықтайды. Осыған байланысты зерттеуде сандық және сапалық деректерді өзара толықтыру қағидаты қолданылды. Сандық компонент ресми статистикалық көрсеткіштерді сипаттамалық қайта есептеуге және бағдарламалардың қамту ауқымын салыстыруға бағытталса, сапалық компонент нормативтік-құқықтық құжаттар мен ғылыми әдебиеттердегі бағдарламалардың мақсаттары, іске асыру тетіктері және бағалау критерийлерін талдауға бағытталды. Бұл тәсіл бағдарламалардың формалды түрде орындалуын ғана емес, олардың нақты нәтижелілігін бағалау үшін қандай деректердің жеткілікті немесе жеткіліксіз екенін анықтауға мүмкіндік береді. Талдау бірлігі ретінде бағдарлама немесе құрал алынды: квота, тұрақты бос орынға орналастыру, субсидияланатын әлеуметтік жұмыс орны, қоғамдық жұмыс, жастар практикасы, «Күміс жас», «Алғашқы жұмыс орны», «Ұрпақтар келісімшарты», қысқа мерзімді оқу, «Бастау Бизнес», кәсіпкерлік грант, арнайы жұмыс орнын субсидиялау және цифрлық жұмыс сәйкестендіру.

Құжаттық корпус төрт топтан құралды. Біріншісі - Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі, Әлеуметтік кодексі, 2025-2030 жылдарға арналған инклюзивті саясат тұжырымдамасы және бұрынғы 2025 жылға дейінгі ұлттық жоспар (Government of the Republic of Kazakhstan, 2019). Екіншісі - квоталау, субсидияланатын жұмыс орындары және арнайы жұмыс орнын ұйымдастыру жөніндегі уәкілетті орган қағидалары, соның ішінде 2026 жылғы өзгерістер (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2023a). Үшіншісі - 2024-2025 жылдардағы ресми статистика мен министрлік хабарламалары (Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan, 2024). Төртіншісі - БҰҰ, ХЕҰ, ЭЫДҰ және Дүниежүзілік банктің салыстырмалы материалдары (United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2024). Құжаттарды талдау кезінде олардың нормативтік мәртебесі, жарияланған күні, қамтитын кезеңі және зерттеу сұрағына сәйкестігі ескерілді. Бағдарламаларды салыстыру барысында олардың мақсаты, нысаналы тобы, ұсынылатын қызмет түрі, күтілетін еңбек нәтижесі және нәтижені өлшеуге мүмкіндік беретін индикаторлардың болуы салыстырылды.

Дерек іздеу 2026 жылғы 12 тамызға дейін жүргізілді. Ресми деректер үшін adilet.zan.kz, gov.kz, stat.gov.kz, enbek.kz, БҰҰ, ХЕҰ, ЭЫДҰ және Дүниежүзілік банк ресурстары қаралды. Нысаналы ғылыми шолу үшін «disability employment», «employment quota», «workplace accommodation», «supported employment», «inclusive labour market», «Kazakhstan» және олардың қазақша-орысша баламалары 2021-2026 жылдар шегінде пайдаланылды, 2015-2020 жылдардағы негізгі жүйелі шолулар теориялық сабақтастық үшін ғана қосылды. Іріктеуге рецензияланған журнал мақалалары, жүйелі немесе ауқымды шолулар, салыстырмалы ұйымдық зерттеулер және Қазақстанға арналған эмпирикалық еңбектер енгізілді. Клиникалық нәтижемен шектелген, еңбек нәтижесін талдамайтын жарияланымдар алынып тасталды. Scopus және Web of Science индексациясы әдебиетті іріктеу шарты ретінде қолданылып, журнал мен DOI мәліметтері баспа беттері және библиографиялық жазбалар арқылы тексерілді. Бұл жұмыс жүйелі шолу ретінде тіркелмеген, сондықтан іздеу толықтық туралы талап қоймайды. Әдебиеттерді талдау кезінде зерттеулердің тақырыптық сәйкестігімен қатар, қолданылған әдістері, зерттеу дизайны, іріктеу тәсілі және мүгедектігі бар адамдардың жұмыспен қамтылуына қатысты негізгі нәтижелері ескерілді. Әдебиеттерден алынған тұжырымдар Қазақстандағы ресми әкімшілік деректермен тікелей теңестірілмей, салыстырмалы және теориялық контекст ретінде пайдаланылды.

Ресми деректер сипаттамалық қайта есептелді. Негізгі бөлім ретінде 375,2 мың еңбекке қабілетті жастағы мүгедектігі бар адам алынды, өйткені 2025 жылғы 1 қарашадағы жұмысқа орналастыру хабарламасы осы санды қолданған. Жұмыспен қамту үлесі 111 000 / 375 200 ×

100 = 29,58%; жұмыспен қамту шараларымен жылдық қамту 25 500 / 375 200 × 100 = 6,80%; квота бойынша есепті орналастыру 7 100 / 375 200 × 100 = 1,89%; арнайы жұмыс орындарының ауқымы 87 / 375 200 × 100 = 0,023% ретінде есептелді. Бұл қатынастар қорытынды тиімділікті емес, жарияланған ауқымды сипаттайды. Бір адамның бірнеше шараға қатысуы, уақыт аралығының әркелкілігі және бірегей қатысушы идентификаторының ашық болмауы себепті көрсеткіштер қосылмады.

Есептеу кезінде бөлгіш ретінде барлық көрсеткіштерге бірдей 375,2 мың адамдық нысаналы контингент қолданылды. Бұл тәсіл бағдарламалар арасындағы ауқымды салыстыруға мүмкіндік бергенімен, әр бағдарламаның нақты жарамды контингенті өзгеше болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Сондықтан алынған пайыздар бағдарламалардың салыстырмалы қамту индикаторлары ретінде қарастырылды және жеке адамның бірнеше қызмет түрін пайдалану мүмкіндігіне байланысты жиынтық қамту көрсеткіші ретінде түсіндірілмеді.

Бағалау матрицасы бес өлшемнен тұрады. Ол құқыққа негізделген көзқарасты белсенді еңбек нарығы бағдарламаларын бағалау логикасымен және жұмыс сапасы өлшемімен біріктіреді. Әр өлшем бойынша «жобалық сәйкестік», «жария дәлел» және «дәлелдегі олқылық» ажыратылды. Нәтиже туралы күшті тұжырым жасау үшін ең кемі бастапқы жағдай, салыстыру тобы немесе сенімді контрфактуал, бірдей анықталған бөлім, алты және он екі айлық кейінгі бақылау және жұмыс сапасы деректері қажет деп есептелді. Бұл үш деңгейлі жіктеу бағдарламаның нормативтік талаптарға сәйкестігін, нақты жарияланған нәтижелерін және нәтижені бағалауға кедергі келтіретін ақпараттық олқылықтарды бөлек қарастыруға мүмкіндік береді. Осы арқылы бағдарламада белгілі бір шараның қарастырылуы оның іс жүзінде орындалғанын немесе еңбек нарығындағы тұрақты нәтижеге жеткізгенін автоматты түрде білдірмейді.

1-кесте

Жұмыспен қамту бағдарламаларын бағалаудың бес өлшемді матрицасы

Өлшем	Негізгі сұрақ	Қажетті индикатор
Қамту	Нысаналы контингенттің қандай бөлігі қызмет алды?	Бірегей қатысушылар / жарамды контингент, тіркелмеген қажеттілік, өңірлік қамту
Нысаналы дәлдік	Қолдауға ең көп мұқтаж топтарға қызмет жетті ме?	Жыныс, жас, ауыл-қала, мүгедектік тобы, функционалдық қажеттілік, ұзақ жұмыссыздық бойынша нәтиже
Тұрақтылық және сапа	Орналасу тұрақты әрі лайықты жұмысқа айналды ма?	3/6/12 айлық сақталу, жалақы, сағат, шарт, әлеуметтік аударым, кәсіптік деңгей
Бейімдеу	Жұмыс орнындағы кедергі нақты жойылды ма?	Өтінім, шешім уақыты, бейімдеу түрі мен құны, пайдалану, бас тарту және шағым
Есептілік	Нәтиже қайталанып есептеле және салыстырыла ма?	Тұрақты бөлім, бірегей идентификатор, құралдар арасындағы ауысу, шығын, контрфактуал

Ескерту: автор құрастырған, (ILOSTAT, 2022) дереккөздері негізінде.

Матрицадағы өлшемдер бағдарламалардың қысқа мерзімді нәтижелерін ғана емес, жұмыспен қамтудың тұрақтылығы мен сапасын да қамтуға бағытталған. Әсіресе мүгедектігі бар адамдар үшін жұмысқа орналасу фактісінің өзі жеткілікті нәтиже ретінде қарастырылмайды; жұмыс орнының қолжетімділігі, еңбек жағдайының тұрақтылығы және

жұмыс беруші тарапынан қажетті бейімдеудің қамтамасыз етілуі де бағалау объектісі болып табылады.

Деректер сапасын тексеру үш қадаммен жүргізілді: сандық бөлімдердің арифметикалық сәйкестігі, бір хабарлама ішіндегі және хабарламалар арасындағы күн мен анықтаманың сәйкестігі, бағдарлама қатысушысы мен түпкілікті жұмыспен қамтылған адамның ажыратылуы. Сонымен қатар көрсеткіштердің өлшем бірлігі мен есептеу кезеңдерінің сәйкестігі тексерілді. Бірдей атаумен берілген, бірақ әртүрлі кезеңді немесе әртүрлі нысаналы топты қамтитын көрсеткіштер тікелей салыстыруға енгізілмеді. Қайта есептеу нәтижелері бастапқы ресми көрсеткіштермен салыстырылып, дөңгелектеу айырмашылықтары ескерілді. Зерттеудің негізгі шектеуі - жеке деңгейдегі әкімшілік микродеректердің, бюджет шығынының құралдар бойынша толық бөлінісінің және бақылау тобының болмауы. Бұдан бөлек, ашық деректерде бағдарламалар арасындағы қатысушылардың қозғалысын, бір адамның бірнеше шараға қатысуын және жұмыспен қамтудың ұзақ мерзімді сақталуын бақылау мүмкіндігі шектеулі. Осы себепті зерттеу бағдарламалардың әлеуметтік немесе экономикалық әсерін бағалауға емес, қолжетімді дәлелдердің құрылымын және саясатты бағалау үшін қажетті деректердің жеткіліктілігін анықтауға бағытталды. Сондықтан мақала «тиімді», «әсер етті» деген себептік тұжырымдарды қолданбайды, «қамтыды», «орналастырды», «бағалауға жеткіліксіз» деген дәлел деңгейіне сай терминдерді қолданады.

Зерттеу нәтижелері

Институционалдық архитектура. Қазақстандағы жұмыспен қамту саясаты бірнеше логиканы қатар қолданады. Квота жұмыс берушіге міндет жүктеп, еңбек сұранысын әкімшілік жолмен қалыптастырады. Субсидияланатын әлеуметтік жұмыс, жастар практикасы және жасқа бағдарланған жобалар жалақы шығынының бір бөлігін мемлекетке ауыстырып, жалдау тәуекелін төмендетеді. Қоғамдық жұмыс уақытша табыс пен еңбек тәжірибесін ұсынады. Оқыту мен кәсіпкерлік грант адамның дағдысы мен өзін-өзі жұмыспен қамту қабілетін күшейтеді. Арнайы жұмыс орнын субсидиялау физикалық немесе техникалық бейімдеу шығынын өтейді. Электрондық еңбек биржасы іздеу мен сәйкестендіру шығынын азайтады. Құралдар жиынтығы теориялық тұрғыдан кең, бірақ олардың арасында ортақ нәтиже тізбегі ашық көрсетілмеген: тіркелу - қызмет алу - жұмысқа тұру - алты ай сақталу - он екі ай сақталу - сапалы жұмысқа өту.

Әлеуметтік кодекс жергілікті атқарушы органдарға ауыр, зиянды және қауіпті орындарды есептемегенде, кемінде 50 жалдамалы жұмыскері бар ұйымдар үшін 2-4% квота белгілеуді көздейді (Parliament of the Republic of Kazakhstan, 2023). Квота қағидалары ұйым көлемі мен қолданыстағы жұмыскерлерді есепке алу тәртібін нақтылайды (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2023a). Арнайы жұмыс орны қағидалары жұмыс берушінің жабдықтау шығынын субсидиялауға мүмкіндік береді (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2023b). Субсидияланатын жұмыс орындарының қағидалары қоғамдық жұмыс, әлеуметтік жұмыс орны және бірнеше нысаналы жобаның мерзімі мен төлемін реттейді (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2023c). Осылайша заңдық бос орыннан гөрі іске асыру мен нәтиже мониторингі маңыздырақ мәселе болып отыр.

Қамту және құралдар құрамы. 2025 жылғы 1 қарашадағы ресми хабарлама 25,5 мың адамның жұмыспен қамту шараларымен қамтылғанын көрсетті. Оның ішінде 4,8 мың адам тұрақты жұмысқа, 5,7 мың адам қоғамдық жұмысқа, 538 адам жастар практикасына, 538 адам әлеуметтік жұмыс орнына, 758 адам «Күміс жас» жобасына, 120 адам «Алғашқы жұмыс орнына», 9 адам «Ұрпақтар келісімшартына» орналастырылған. Қысқа мерзімді кәсіптік оқумен 277 адам, «Бастау Бизнес» оқытуымен 4,5 мың адам қамтылған; 1,4 мың адам кәсіпкерлік грант алған. Үш тоқсанда квота бойынша 7,1 мың адам жұмысқа орналастырылып, 87 арнайы жұмыс орны құрылған (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2025a, November).

2-кесте

2025 жылғы ашық дерек бойынша жұмыспен қамту шараларының ауқымы

Құрал / нәтиже	Жарияланған сан	Негізгі бағалау ескертпесі
Жұмыспен қамтылғандар	111 000	375,2 мың бөліммен 29,6%, жұмыс сапасы ашылмаған
Барлық белсенді шаралар	25 500	Нысаналы контингенттің 6,8%-ы, бірегей қатысушы / қабаттасу белгісіз
Тұрақты жұмыс	4 800	Жалпы қамтудың 18,8%-ы, 6/12 айлық сақталу жоқ
Қоғамдық жұмыс	5 700	Жалпы қамтудың 22,4%-ы, ашық нарыққа өту белгісіз
Жастар практикасы	538	Кейінгі тұрақты жұмыс пен жалақы жарияланбаған
Әлеуметтік жұмыс орны	538	Субсидия аяқталғаннан кейінгі сақталу белгісіз
«Күміс жас»	758	Жас өлшемі бар, мүгедектікке тән нәтиже сапасы ашылмаған
«Алғашқы жұмыс орны»	120	Қамту аз, кейінгі тұрақтылық белгісіз
«Ұрпақтар келісімшарты»	9	Ауқымы өте шағын
Қысқа кәсіптік оқу	277	Оқу аяқтау және жұмысқа өту байланысы жоқ
«Бастау Бизнес» оқуы	4 500	Бизнес ашу, табыс және 12 айлық өміршеңдік бөлек көрсетілмеген
Кәсіпкерлік грант	1 400	Гранттан кейінгі табыс пен формалдық мәртебе белгісіз
Квота бойынша орналастыру	7 100	Үш тоқсан, жаңа жалдау / қайта тіркеу және қабаттасу ашылмаған
Арнайы жұмыс орны	87	Нысаналы контингенттің 0,023%-ы, пайдалану нәтижесі жоқ

Ескерту: автор құрастырған, (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2025a, November). дереккөздері негізінде.

Көрсеткіштер бағдарламаның қозғалысы бар екенін дәлелдейді, бірақ қатысушылардың бірегей саны мен санаттардың өзара қабаттасуы ашылмаған. Мысалы, квота бойынша 7,1 мың орналастыру тоқсандық есеппен, ал 25,5 мың жалпы қамту жыл басынан бергі есеппен берілген; квота нәтижесінің жалпы санға қалай кіретіні көрсетілмейді. «Бастау Бизнес» оқуы мен грант алу бір адамның дәйекті қадамы болуы мүмкін. Сондықтан санаттарды қосып, жаңа жиынтық жасау дұрыс емес. Ашық есепте осындай байланыстың болмауы бағдарламалық портфельдің таза қамтуын есептеуге кедергі келтіреді.

Бірінші өлшем - қамту. 25,5 мың қатысушы 375,2 мың нысаналы контингенттің 6,8%-ына тең. Бұл бір жылдық ағын үшін маңызды, бірақ жұмыспен қамтылмаған немесе экономикалық белсенді емес адамдардың қаншасына қызмет жеткенін анықтау үшін тіркелмеген қажеттілік туралы дерек керек. Жұмыспен қамтылған 111 мың адамның үлесі 29,6% болғанда, шамамен 264,2 мың адам жұмыспен қамтылғандар қатарына кірмейді. Олардың бәрі жұмыссыз емес: бір бөлігі еңбекке қатыса алмайды, оқиды, күтім міндетін атқарады немесе жұмыс іздемейді. ILOSTAT еңбек күшіне қатысу, жұмыспен қамту, жұмыссыздық және әлеуетті жұмыс күші көрсеткіштерін мүгедектік мәртебесімен бөлек өлшеуді ұсынады (ILOSTAT, 2022). Қазақстанның ашық есебінде бұл бөлініс жүйелі көрінбейді, сондықтан 30% көрсеткішінің астындағы жағдайлар ажыратылмайды.

Екінші өлшем - нысаналы дәлдік. Бағдарламалар жас, жұмыссыздық мәртебесі және әлеуметтік осалдық бойынша нысаналанады, бірақ мүгедектік түрі, шектеу деңгейі, жыныс, ауыл-қала, білім, ұзақ жұмыссыздық және бейімдеу қажеттілігі бойынша нәтижелер жарияланбайды. БҰҰ комитеті Қазақстанда әйелдер, ауыл тұрғындары, зияткерлік және психоәлеуметтік ерекшелігі бар адамдар үшін жұмыссыздық пен жеке секторға қолжетімділік мәселесін атап өтті (United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2024). Егер агрегатталған көрсеткіш осы топтарды ажыратпаса, ең жеңіл орналастырылатын қатысушыларды таңдау қаупі пайда болады. Бұл квотаның сандық орындалуын жақсартып, күрделі қолдауды қажет ететін адамдардың шет қалуын жасыруы мүмкін.

Үшінші өлшем - тұрақтылық және қосымша нәтиже. Тұрақты жұмысқа орналастырылған 4,8 мың адам жалпы қамтудың 18,8%-ына, қоғамдық жұмысқа жіберілген 5,7 мың адам 22,4%-ына тең. Бұл есеп қоғамдық жұмыстың портфельдегі үлесі тұрақты жұмысқа орналастырудан жоғары екенін көрсетеді. Қоғамдық жұмыс табыс пен тәжірибе береді, бірақ оның ашық еңбек нарығына өту әсері автоматты емес. Халықаралық метаталдаулар уақытша мемлекеттік жұмыстың кейінгі әсері оқыту немесе жұмыс іздеуге жәрдемдесуге қарағанда әлсіз болуы мүмкін екенін көрсетеді (Card, D., Kluve, J., & Weber, A., 2018). Қазақстан деректері қатысушының 3, 6 және 12 айдан кейін қайда жұмыс істегенін ашпайды. Сол себепті H1 болжамы расталады: әкімшілік қамту тұрақты жұмыспен қамту тиімділігінің дәлелі емес.

Квота бойынша 7,1 мың орналастыру еңбекке қабілетті жастағы контингенттің 1,89%-ына тең. Бұл елеулі ағын болғанымен, жаңа жалдау мен бұрынғы жұмыскер мәртебесін есепке алу, қызметтен кету және орынның толтырылу ұзақтығы туралы дерек жоқ. Қайта тіркеу әсерін ескере отырып, квотаның мониторингі «орын саны» және «жаңа адам саны» көрсеткіштерін бөлек есепке алуы қажет (Duryea, S., Martínez, C., & Smith, R., 2024). Арнайы жұмыс орнының 87 бірлігі 375,2 мың адамға шаққанда 0,023% немесе шамамен 4313 адамға бір орын. Әрине, барлығына арнайы жабдық қажет емес, бірақ мұндай ауқым жұмыс беруші ортасын өзгертуге бағытталған құралдың тар қолданылғанын көрсетеді. H2: бағдарламаның нысаналы дәлдігі жұмыспен қамтудың тұрақтылығына оң әсер етеді, гипотезаны растау үшін қолда бар ашық әкімшілік деректер жеткіліксіз.

Төртінші өлшем - жұмыс сапасы мен бейімдеу. Ашық есеп жұмыстың саласын, кәсібін, біліктілік деңгейін, толық немесе толық емес уақытын, жалақысын, еңбек шартының мерзімін, әлеуметтік аударымын және өндірістік қауіпсіздігін мүгедектік мәртебесімен бөлмейді. Дүниежүзілік банк Қазақстан үшін сапалы жұмысты формалдық, тұрақтылық, өңірлік медианадан жоғары табыс және қауіпсіздік арқылы өлшеуді ұсынады (World Bank, 2024). Мүгедектігі бар адамдарға арналған мониторинг осы өлшемдерге бейімдеу мен мансаптық өсуді қосуы керек. Әйтпесе төмен білікті, төмен ақылы немесе қысқа жұмыс та тұрақты, лайықты жұмыспен бірдей «орналастырылды» деп саналады.

Бейімдеу құқығы іске асыру деңгейінде де толық өлшенбейді. Арнайы жұмыс орнының құрылуы құрал сатып алынғанын көрсетеді, бірақ қызметкердің оны қолдануы, жұмыс өнімділігі, қанағаттануы және жұмысты сақтау нәтижесі туралы мәлімет бермейді. Халықаралық зерттеулер бейімдеудің қолжетімділігі жұмыс күшінде қалумен байланысты екенін көрсетеді (Chandola, T., & Rouxel, P., 2021). Жұмыс беруші мен қызметкер арасындағы диалог, бейімдеуге өтініш беру рәсімі, шешім уақыты және бас тартуды шағымдану тетігі бөлек индикатор болуы тиіс. БҰҰ комитетінің 2024 жылғы қорытындысы жеке секторда негізделген бейімдеуді құқық және міндет ретінде тануды ұсынды (United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities, 2024).

Бесінші өлшем - есептілік және деректердің салыстырмалылығы. 2025 жылғы ресми материалдардың бірінде еңбекке қабілетті жастағы мүгедектігі бар адамдар саны 375,2 мың, екіншісінде 414 мың деп көрсетілді (Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan, 2025b, October). Егер 111,9 мың жұмыспен қамтылған адам 414 мыңға бөлінсе, нәтиже 27,0% болады, 30% емес. Айырма «еңбек жасындағы» және «еңбекке қабілетті» санаттарының анықтамасынан, есеп күнінен немесе медициналық қарсы

көрсетілімді алып тастаудан туындауы мүмкін, бірақ хабарламада бұл түсіндірілмеген. Демек, Н3 болжамы расталды: бөлім мен анықтаманың тұрақсыздығы нәтижені қайталап есептеуге кедергі келтіреді.

Жалпы бағалау бойынша Қазақстанның саясат портфелі құрал алуандығы жағынан күшті, құқықтық негізі жаңартылған және жылдық қамтуы көрінетін деңгейге жеткен. Әлсіз тұсы - бағдарлама шығысы мен түпкі нәтижені ажырататын ашық деректердің болмауы. Қамтылған адам саны қызмет көрсетудің көлемін көрсетеді, тұрақты және сапалы жұмысқа таза қосымша әсерді көрсету үшін когорталық бақылау, салыстыру және жұмыс сапасы көрсеткіштері қажет.

Талқылау

Зерттеу нәтижесі Қазақстандағы жұмыспен қамту саясатының негізгі қайшылығын көрсетеді: құралдар саны артқанымен, олардың ортақ нәтижесі бірдей әдіспен өлшенбейді. Бұл тек техникалық есеп мәселесі емес. Егер органның негізгі мақсаты жылдық қамту жоспарын орындау болса, қысқа әрі көп адамды қамтитын шаралар - қоғамдық жұмыс немесе онлайн оқыту - басым болуы ықтимал. Егер мақсат тұрақты ашық нарық жұмысы болса, жұмыс берушімен ұзақ байланыс, жеке бейімдеу, жұмыс орнындағы сүйемелдеу және кейінгі бақылау маңызды болады. Екінші тәсіл бір қатысушыға қымбатырақ көрінуі мүмкін, бірақ оның жұмысты сақтауы мен табысы жоғары болса, әлеуметтік және фискалдық қайтарымы артық болуы ықтимал.

Халықаралық әдебиет осы айырманы қуаттайды. Сүйемелденетін жұмыспен қамту нәтижесі тек оқудан емес, нақты вакансиямен ерте байланыстан және жұмыс орнында үздіксіз сүйемелдеуден пайда болады (Sundermann, L. M., Haunberger, S., Gisler, F., & Kita, Z., 2023). Жұмыс беруші тәжірибесіне арналған шолулар ұйымдық мәдениет, басшының қатысуы және бейімдеудің орындалуы жұмыскердің өнімділігі мен тұрақтылығына ықпал ететінін көрсетеді (Aksnes, S. Y., & Ulstein, J., 2024). Қазақстанда қысқа мерзімді оқудан өткен 277 адам мен «Бастау Бизнеске» қатысқан 4,5 мың адам туралы дерек бар, бірақ оқу аяқтау, бизнес ашу, табыс және бір жылдық тұрақтылық арасындағы тізбек жоқ. Оқыту көлемін ғана есептеу дағдының еңбек сұранысына сәйкес келгенін дәлелдемейді.

Квота да осындай нәтижелік қайта құруды қажет етеді. Қолданыстағы 2-4% міндет жұмыс берушінің назарын арттырады, алайда сәйкестікті бір күндік штат санымен өлшеу формалды орындалуға ынталандыруы мүмкін. Квота панелі кемінде төрт көрсеткішті ажыратуы керек: жаңа жалданған адамдар, бұрыннан істейтін және мәртебесі жаңадан тіркелген адамдар, алты және он екі ай сақталғандар, біліктілік пен жалақы санаты. Сонымен бірге квотаға жатпайтын шағын және орта кәсіпорындар үшін ерікті инклюзия пакеті қажет. Жұмыс орнын бағалау, жабдық сатып алу, HR кеңесі және сынақ мерзіміндегі жұмыс жаттықтырушысы бір терезе арқылы ұсынылса, жұмыс берушінің белгісіздігі азаяды. Жұмыс берушінің қабілеті, мүмкіндігі және уәжі бірге өзгермейінше, ақпараттық науқанның өзі тұрақты нәтиже бермейді (Nagtegaal, R., de Boer, N., van Berkel, R., Derks, B., & Tummers, L., 2023).

Арнайы жұмыс орындарының аз саны бейімдеуді тек күрделі жабдықпен теңестіру ықтималдығын көрсетеді. Көп жағдайда икемді басталу уақыты, қашықтан немесе аралас жұмыс, тыныш орта, мәтіндік байланыс, тапсырманы бөлу және қолжетімді бағдарламалық жасақтама салыстырмалы түрде арзан. Жұмыс беруші бейімдеудің осындай түрлерін білмесе, субсидияға өтінім бермеуі немесе мүгедектігі бар үміткерді жалдаудан бас тартуы мүмкін. Бейімдеу туралы ұлттық анықтамалық, үлгілік өтінім, шешім мерзімі және шағым арнасы қажет. Жұмыс берушіге арналған нұсқаулық қызметкердің диагнозын емес, нақты жұмыс функциясы мен кедергіні талдауы тиіс. Бұл әлеуметтік-құқықтық модельге сәйкес келеді және мүгедектік туралы медициналық ақпараттың қажетсіз ашылуын азайтады.

Жұмыс сапасын қосу әлеуметтік саясаттың мазмұнын өзгертеді. Қысқа мерзімді, төмен жалақылы және әлеуметтік аударымсыз жұмыс адамды статистикалық тұрғыдан «жұмыспен қамтылған» ете алады, бірақ кедейлік пен тәуелділікті азайтпауы мүмкін. ХЕҰ анықтаған мүгедектікке байланысты еңбекақы алшақтығы сапаны жеке өлшеудің маңызын көрсетеді

(International Labour Organization, 2024). Қазақстан үшін ұсынылатын панельде айлық табыс, сағаттық ақы, жұмыс сағаты, шарт мерзімі, әлеуметтік аударым, кәсіптік деңгей, өндірістік жарақат және қызметтік ілгерілеу болуы керек. Бұл дерек жыныс, жас, өңір, ауыл-қала, мүгедектік тобы және функционалдық қажеттілік бойынша бөлінсе, жасырын теңсіздік көрінеді.

Деректер архитектурасын жетілдіру - ең төмен шығынмен ең үлкен басқарушылық әсер беретін қадамдардың бірі. Enbek.kz, еңбек шарттарын есепке алу жүйесі, әлеуметтік қорғау және салықтық аударым деректері заңды және этикалық негізде псевдонимделген идентификатормен байланыстырылса, қатысушының 3, 6, 12 және 24 айлық нәтижесін бақылауға болады. Дерек панелі жеке диагнозды ашпауға, ең аз қажетті ақпарат қағидасына және тәуелсіз бақылауға негізделуі керек. Әкімшілік дерек бағдарлама әсерін өздігінен дәлелдемейді, бірақ когорталық салыстыру, сәйкестендіру немесе кезең-кезеңімен енгізу секілді квазиэксперименттік бағалауға жағдай жасайды.

Өңірлік пилот ұсынылады. Бірнеше салыстырмалы өңірде «жұмысқа орналастыру плюс сүйемелдеу» пакеті енгізіліп, ұқсас қатысушыларға берілетін әдеттегі қызметпен салыстырылуы мүмкін. Пакетке жеке профиль, қолжетімді вакансия, жұмыс берушінің орнын бағалау, бейімдеу гранты, үш айлық жұмыс жаттықтырушысы және он екі айлық бақылау кіреді. Негізгі нәтиже - 12 айлық тұрақты ашық нарық жұмысы, қосымша нәтижелер - табыс, жұмыс сағаты, жұмыстан қанағаттану, жұмыс берушінің шығыны және әлеуметтік төлемге тәуелділіктің өзгеруі. Бағалау дизайнына мүгедектігі бар адамдардың ұйымдары басынан қатысуы тиіс. «Бізсіз біз туралы ештеңе жоқ» қағидасы зерттеу сұрағын, қолжетімді сауалнаманы және нәтижені түсіндіруді қамтиды.

Кәсіпкерлік гранттар жұмыспен қамту тапшылығын айналып өтетін жалғыз шешім ретінде қарастырылмауы керек. Өзін-өзі жұмыспен қамту кей адам үшін таңдау мен икемділік береді, бірақ нарыққа қолжетімділік, несие, цифрлық құрал, бухгалтерлік қолдау және әлеуметтік сақтандыру болмаса, табысы тұрақсыз болуы мүмкін. Мүгедектік мәселелерін негізгі бизнес-үдерістерге интеграциялау ұйымның өзіне де құндылық әкелуі мүмкін екенін көрсетеді. Демек, саясат адамдарды кәсіпкерлікке тартумен қатар, негізгі жұмыс берушілердің инклюзивті еңбек тәжірибелерін дамытуға бағытталуы қажет (Choudhury Kaul, S., Alam, Q., & Sandhu, M. S., 2022). Жеке сектордағы ашық жұмыс пен кәсіпкерлік бірін-бірі толықтыратын бағыттар болуы тиіс.

Ұсынылған реформа 2025-2030 жылдарға арналған инклюзивті саясат тұжырымдамасының әлеуметтік-құқықтық бағытын өлшенетін нәтижеге айналдырады. Бірінші кезеңде анықтамалар, бөлімдер және бірыңғай панель бекітіледі. Екінші кезеңде арнайы жұмыс орны тар ұғымынан негізделген бейімдеудің кең қорына көшу, жұмыс берушіге бір терезе және сүйемелденетін жұмыспен қамту пилоты іске қосылады. Үшінші кезеңде тиімділік пен шығын нәтижесі салыстырылып, қаржыландыру тұрақты және сапалы жұмысқа нақты үлес қосатын құралдарға қайта бөлінеді.

3-кесте

Нәтижеге бағдарланған жетілдіру жол картасы

Реформа	**Іске асыру тетігі**	**Негізгі нәтиже индикаторы**
Бірыңғай нәтиже панелі	Enbek, еңбек шарты және әлеуметтік аударым деректерін псевдонимделген деңгейде байланыстыру	3/6/12 айлық жұмыс және табыс
Квота 2.0	Жаңа жалдау, қайта тіркеу, сақталу және біліктілік деңгейін бөлек есептеу	12 ай сақталған жаңа жалдаулар
Бейімдеу қоры	Жабдық, икемді кесте, ассистивті технология, қашықтан жұмыс және кеңесті қаржыландыру	Қанағаттандырылған өтінім және жұмысты сақтау

Сүйемелденетін жұмыспен қамту	Жұмыс жаттықтырушысы, жұмыс берушімен делдалдық және кемінде 12 ай сүйемелдеу	Ашық нарықтағы 12 айлық тұрақты жұмыс
Оқуды вакансиямен байланыстыру	Оқуды жұмыс беруші сұранысы немесе кепілденген тәжірибемен шарттау	Оқудан кейін 6 айда жұмысқа өту
Жұмыс сапасы стандарты	Жалақы, жұмыс уақыты, шарт, аударым, қауіпсіздік және мансап индикаторларын бекіту	Сапалы жұмыс индексі
Бірлескен басқару	Мүгедектігі бар адамдар ұйымдарын дизайн, мониторинг және бағалауға қатыстыру	Қатысу үлесі және ұсыныстардың орындалуы

Ескерту: автор құрастырған.

Бұл ұсыныстар бағдарламаларды қысқартуды емес, олардың арасындағы логиканы күшейтуді көздейді. Қоғамдық жұмыс дағдарыс кезіндегі уақытша қолдау ретінде сақталуы мүмкін, бірақ әр қатысушы үшін ашық нарыққа өту жоспары жасалуы тиіс. Оқыту нақты вакансиямен немесе жұмыс беруші сұранысымен байланыстырылуы керек. Квота бақылаумен және кеңеспен толықтырылуы тиіс. Арнайы жұмыс орны кеңейтілген бейімдеу қорына айналуы қажет. Осылайша саясат «қамту санынан» «тұрақты, сапалы және еркін таңдалған еңбекке» көшеді.

Қорытынды

Қазақстанда мүгедектігі бар адамдарды жұмыспен қамтуға арналған құқықтық база мен құралдар портфелі қалыптасқан: квота, тұрақты және субсидияланатын жұмыс, қоғамдық жұмыс, нысаналы жас жобалары, кәсіптік оқу, кәсіпкерлік грант және арнайы жұмыс орнын субсидиялау қатар қолданылады. 2025 жылғы ресми есеп 111 мың адамның жұмыспен қамтылғанын және 25,5 мың адамның белсенді шаралармен қамтылғанын көрсетеді. 375,2 мыңдық бөлім қолданылғанда бұл шамамен 29,6% және 6,8% болады. Алайда аталған көрсеткіштер жұмыспен қамту саясатының себептік тиімділігін тікелей дәлелдемейді, өйткені олар бағдарламаға қатысқан адамдардың кейінгі еңбек нәтижелерімен және салыстыру тобымен байланыстырылмаған. Сондықтан бұл деректерді бағдарламалардың қамту ауқымын сипаттайтын көрсеткіштер ретінде қарастырған дұрыс.

Сонымен бірге қамту нәтижемен тең емес. Ашық деректер бір қатысушының қызметтен тұрақты жұмысқа өтуін, алты және он екі айлық сақталуын, еңбекақысын, еңбек шартын, әлеуметтік аударымын және бейімдеу нәтижесін бақылауға мүмкіндік бермейді. Бұл шектеу жұмыспен қамтудың сандық көрсеткіштері мен оның сапалық нәтижелерін ажыратудың маңыздылығын көрсетеді. Мүгедектігі бар адамның жұмысқа орналасу фактісі өздігінен саясаттың ұзақ мерзімді нәтижесін білдірмейді. Тұрақты жұмыс орнының сақталуы, лайықты еңбек жағдайлары және жұмыс орнын қажетті деңгейде бейімдеу де нәтижені бағалаудың негізгі элементтері болуы тиіс. Ресми көздердегі нысаналы контингенттің әртүрлі саны көрсеткішті қайта есептеуді қиындатады. Сондықтан үш болжамның екеуі толық, біреуі ішінара расталды: әкімшілік қамту тиімділіктің себептік дәлелі емес, портфельде уақытша шаралардың салмағы жоғары және жұмыс беруші ортасын өзгертетін құралдың ауқымы тар, деректердің анықтамалық бөлшектенуі салыстырмалы бағалауды шектейді. Осыған байланысты зерттеу нәтижелері бағдарламаларды толық тиімсіз деп бағалауға негіз бермейді; керісінше, қолданыстағы ашық деректер олардың әсерін сенімді түрде өлшеуге жеткіліксіз екенін көрсетеді. Бұл мәселе әсіресе әртүрлі бағдарламалар бойынша қатысушыларды, нәтижелерді және шығындарды бірізді есепке алу қажеттігін айқындайды.

Практикалық басымдықтар - бірыңғай когорталық нәтижелер панелі, мүгедектік мәртебесі бойынша еңбек күшінің толық индикаторлары, 6/12 айлық тұрақтылық пен жұмыс сапасын өлшеу, негізделген бейімдеуді құқық және жұмыс беруші міндеті ретінде нақтылау,

сүйемелденетін жұмыспен қамту пилоты және мүгедектігі бар адамдар ұйымдарының бірлескен басқаруға қатысуы. Бұл шаралар бағдарламалардың тек қанша адамды қамтығанын емес, олардың нақты еңбек нарығындағы нәтижесін бағалауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар бірыңғай деректер жүйесі өңірлер мен бағдарламалар арасындағы нәтижелерді салыстыруды және саясаттың әлсіз тұстарын уақытылы анықтауды жеңілдетеді. Болашақ зерттеу микродерекке негізделген квазиэксперименттік бағалау арқылы әр құралдың таза әсері мен шығын тиімділігін анықтауы тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеу мақсатты қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығысы

Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Автордың үлесі

А.Е.Тасыбеков – зерттеу тұжырымдамасын әзірлеу, деректерді жинау және талдау, нәтижелерді интерпретациялау, мақаланы жазу және редакциялау.

Деректердің қолжетімділігі

Зерттеуде пайдаланылған деректер ашық қолжетімді ресми және ғылыми дереккөздерден алынған. Негізгі дереккөздер мен ресми URL мекенжайлары әдебиеттер тізімінде көрсетілген. Деректерді жинау 2026 жылғы 12 тамызға дейін жүргізілді.

Әдебиеттер:

United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities

United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2022). General comment No. 8 (2022) on the right of persons with disabilities to work and employment (CRPD/C/GC/8). https://docs.un.org/CRPD/C/GC/8

Parliament of the Republic of Kazakhstan. (2023). Qazaqstan Respublikasynyn Aleumettik kodeksi Social Code of the Republic of Kazakhstan (Code No. 224-VII). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2300000224

Government of the Republic of Kazakhstan. (2024). Qazaqstan Respublikasyndagy inklyuzivti sayasattyn 2025–2030 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasy Concept of inclusive policy in the Republic of Kazakhstan for 2025–2030 (Resolution No. 1143). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400001143

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2025a, November). 25 mynnan astam mugedektigi bar adamga zhumyspen qamtu sharalary korsetildi More than 25 thousand persons with disabilities received employment-support measures. Gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/1101588

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2025b, October). Qazaqstanda mugedektigi bar adamdardy aleumettik qoldau sharalary turaly social support measures for persons with disabilities in Kazakhstan. Gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/1085559

Mukanova, A., Okutayeva, S., Baibash, G., & Nedospasova, O. (2025). Inclusive labor market in Kazakhstan: Barriers and measures to support the employment of people with disabilities. Bulletin of Turan University, 2, 266–282. https://doi.org/10.46914/1562–2959–2025–1-2–266–282

Okutayeva, S., & Mardenova, D. (2026). Barriers and prospects of employment for people with disabilities in Kazakhstan: An empirical study. Economic Series of the Bulletin of L. N. Gumilyov ENU, 1, 8–23. https://doi.org/10.32523/2789–4320–2026–1-8–23

Okutayeva, S., Smagulova, Z., & Mukanova, A. (2024a). Osobennosti trudoustroistva lits s invalidnostyu v Respublike Kazakhstan Features of employment of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of Turan University, 2, 79–93. https://doi.org/10.46914/1562–2959–2024–1-2–79–93

Okutayeva, S., Smagulova, Z., Mukanova, A., Askerov, E., & Metsik, O. (2024b). Inclusive employment: Barriers and ways to overcome them. Entrepreneurship and Sustainability Issues, 12(1), 209–222. https://doi.org/10.9770/jesi.2024.12.1(15)

OECD. (2022). Disability, work and inclusion: Mainstreaming in all policies and practices. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/1eaa5e9c-en

Morwane, R. E., Dada, S., & Bornman, J. (2021). Barriers to and facilitators of employment of persons with disabilities in low- and middle-income countries: A scoping review. African Journal of Disability, 10, a833. https://doi.org/10.4102/ajod.v10i0.833

Nagtegaal, R., de Boer, N., van Berkel, R., Derks, B., & Tummers, L. (2023). Why do employers (fail to) hire people with disabilities? A systematic review of capabilities, opportunities and motivations. Journal of Occupational Rehabilitation, 33(2), 329–340. https://doi.org/10.1007/s10926–022–10076–1

Derbyshire, D. W., Jeanes, E., Khedmati Morasae, E., Reh, S., & Rogers, M. (2024). Employer-focused interventions targeting disability employment: A systematic review. Social Science & Medicine, 347, 116742. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2024.116742

Jansen, J., van Ooijen, R., Koning, P. W. C., Boot, C. R. L., & Brouwer, S. (2021). The role of the employer in supporting work participation of workers with disabilities: A systematic literature review using an interdisciplinary approach. Journal of Occupational Rehabilitation, 31(4), 916–949. https://doi.org/10.1007/s10926–021–09978–3

Kersten, A., van Woerkom, M., Geuskens, G., & Blonk, R. (2023). Organizational policies and practices for the inclusion of vulnerable workers: A scoping review of the employer's perspective. Journal of Occupational Rehabilitation, 33(2), 245–266. https://doi.org/10.1007/s10926–022–10067–2

Schloemer-Jarvis, A., Bader, B., & Böhm, S. A. (2022). The role of human resource practices for including persons with disabilities in the workforce: A systematic literature review. The International Journal of Human Resource Management, 33(1), 45–98. https://doi.org/10.1080/09585192.2021.1996433

van Berkel, R., & Breit, E. (2025). Organizational practices for the inclusion of people with disabilities: A scoping review. Journal of Occupational Rehabilitation, 35(3), 469–478. https://doi.org/10.1007/s10926–024–10228–5

van Berkel, R., & Breit, E. (2026). Organizational practices and their outcomes for employees with disabilities: A review and synthesis of quantitative studies. Journal of Occupational Rehabilitation, 36, 117–130. https://doi.org/10.1007/s10926–025–10283–6

Wu, J., Iwanaga, K., Grenawalt, T., Mpofu, N., Chan, F., Lee, B., & Tansey, T. (2023). Employer practices for integrating people with disabilities into the workplace: A scoping review. Rehabilitation Research, Policy, and Education, 37(1), 60–80. https://doi.org/10.1891/RE-21–25

Bonaccio, S., Connelly, C. E., Gellatly, I. R., Jetha, A., & Martin Ginis, K. A. (2020). The participation of people with disabilities in the workplace across the employment cycle: Employer concerns and research evidence. Journal of Business and Psychology, 35(2), 135–158. https://doi.org/10.1007/s10869–018–9602–5

Chen, X., Wu, J., Grenawalt, T., Mpofu, N., Chan, F., & Tansey, T. (2023). Employer practices for customized training for onboarding of people with disabilities. Rehabilitation Research, Policy, and Education, 37(1), 10–23. https://doi.org/10.1891/RE-22–13

Schaap, R., Coenen, P., Zwinkels, W., de Wolff, M., Hazelzet, A., & Anema, J. (2024). Training for supervisors to improve sustainable employment of employees with a work disability: A longitudinal effect and process evaluation from an intervention study with matched controls. Journal of Occupational Rehabilitation, 34(1), 180–196. https://doi.org/10.1007/s10926–023–10118–2

Heinze, C. (2025). Workplace accommodations and employment outcomes among employees with autism: A systematic review. Cureus, 17(12), e99353. https://doi.org/10.7759/cureus.99353

Duryea, S., Martínez, C., & Smith, R. (2024). Disability employment quotas: Effects of laws and nudges. Inter-American Development Bank. https://doi.org/10.18235/0005522

Naukenova, A. (2015). Kazakhstan's and developed countries' experience in reforming social policy on employment of people with disabilities. Economics & Sociology, 8(1), 327–341. https://doi.org/10.14254/2071–789X.2015/8–1/22

Nevala, N., Pehkonen, I., Koskela, I., Ruusuvuori, J., & Anttila, H. (2015). Workplace accommodation among persons with disabilities: A systematic review of its effectiveness and barriers or facilitators. Journal of Occupational Rehabilitation, 25(2), 432–448. https://doi.org/10.1007/s10926–014–9548-z

Chandola, T., & Rouxel, P. (2021). The role of workplace accommodations in explaining the disability employment gap in the UK. Social Science & Medicine, 285, 114313. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114313

Crown, D. S., Dinelli, E. J., Kudla, A., Capraro, P., Wong, J., Trierweiler, R., Sheth, M., & Heinemann, A. W. (2026). Job accommodations for people with physical disabilities: Findings of a United States national survey. Journal of Occupational Rehabilitation, 36, 806–823. https://doi.org/10.1007/s10926–025–10314–2

Ho, J. A., Bonaccio, S., Connelly, C. E., & Gellatly, I. R. (2022). Representative-negotiated i-deals for people with disabilities. Human Resource Management, 61(6), 681–698. https://doi.org/10.1002/hrm.22118

Schimmele, C., Jeon, S.-H., & Arim, R. (2025). Workplace accommodations and the labor force status of persons with disabilities. Journal of Occupational Rehabilitation, 35(4), 810–820. https://doi.org/10.1007/s10926–024–10239–2

Sheppard-Jones, K., Goldstein, P., Leslie, M., Singleton, P., Gooden, C., Rumrill, P., Mullis, L., & Espinosa Bard, C. (2021). Reframing workplace inclusion through the lens of universal design: Considerations for vocational rehabilitation professionals in the wake of COVID-19. Journal of Vocational Rehabilitation, 54(1), 71–79. https://doi.org/10.3233/JVR-201119

Teborg, S., Hünefeld, L., & Gerdes, T. S. (2024). Exploring the working conditions of disabled employees: A scoping review. Journal of Occupational Medicine and Toxicology, 19, 2. https://doi.org/10.1186/s12995–023–00397-z

Coll, C., & Mignonac, K. (2023). Perceived organizational support and task performance of employees with disabilities: Need satisfaction and social identity perspectives. The International Journal of Human Resource Management, 34(10), 2039–2073. https://doi.org/10.1080/09585192.2022.2054284

de Carvalho-Freitas, M. N., de Oliveira, M. S., Tette, R. P. G., & Santos, J. C. (2024). Organizational context and inclusion: Perceptions of managers and people with disabilities. Applied Psychology, 73(3), 1026–1054. https://doi.org/10.1111/apps.12486

Cavanagh, J., Meacham, H., Pariona-Cabrera, P., & Bartram, T. (2021). Subtle workplace discrimination inhibiting workers with intellectual disability from thriving at the workplace. Personnel Review, 50(7/8), 1739–1756. https://doi.org/10.1108/PR-10–2021–0723

Brucker, D. L., Henly, M., & Rafal, M. (2022). The association of disability status with job tenure for U.S. workers. Work, 72(1), 109–117. https://doi.org/10.3233/WOR-205004

Eissenstat, S. J., Lee, Y., & Hong, S. (2022). An examination of barriers and facilitators of job satisfaction and job tenure among persons with disability in South Korea. Rehabilitation Counseling Bulletin, 65(4), 310–321. https://doi.org/10.1177/00343552211006767

Flores, N., Moret-Tatay, C., Gutiérrez-Bermejo, B., Vázquez, A., & Jenaro, C. (2021). Assessment of occupational health and job satisfaction in workers with intellectual disability: A job demands-resources perspective. https://www.mdpi.com/1660–4601/18/4/2072

Chumo, I., Kabaria, C., & Mberu, B. (2023). Social inclusion of persons with disability in employment: What would it take to socially support employed persons with disability in the labor market? Frontiers in Rehabilitation Sciences, 4, 1125129. https://doi.org/10.3389/fresc.2023.1125129

Deacon, L., Macdonald, S. J., & Donaghue, J. (2022). 'What's wrong with you, are you stupid?' Listening to the biographical narratives of adults with dyslexia in an age of 'inclusive' and 'anti-discriminatory' practice. Disability & Society, 37(3), 406–426. https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1815522

Eurofound. (2021). Disability and labour market integration: Policy trends and support in EU Member States. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2806/515451

Ulstein, J. (2023). The impact of employer characteristics on sustaining employment for workers with reduced capacity: Evidence from Norwegian register data. Social Policy and Society. Advance online publication. https://doi.org/10.1017/S1474746423000027

Ximba, T. M., van Biljon, H. M., Adams, F., & van Niekerk, L. (2026). Employment of persons with disabilities in the open labour market: A scoping review. African Journal of Disability, 15, a1873. https://doi.org/10.4102/ajod.v15i0.1873

Sundermann, L. M., Haunberger, S., Gisler, F., & Kita, Z. (2023). How do supported employment programs work? Answers from a systematic literature review. International Journal for Educational and Vocational Guidance, 23(3), 659–679. https://doi.org/10.1007/s10775–022–09533–3

Fong, C. J., Taylor, J., Berdyyeva, A., McClelland, A. M., Murphy, K. M., & Westbrook, J. D. (2021). Interventions for improving employment outcomes for persons with autism spectrum disorders: A systematic review update. Campbell Systematic Reviews, 17(3), e1185. https://doi.org/10.1002/cl2.1185

Riesen, T., Snyder, A., Byers, R., Keeton, B., & Inge, K. (2023). An updated review of the customized employment literature. Journal of Vocational Rehabilitation, 58(1), 27–38. https://doi.org/10.3233/JVR-221222

Card, D., Kluve, J., & Weber, A. (2018). What works? A meta-analysis of recent active labor market program evaluations. Journal of the European Economic Association, 16(3), 894–931. https://doi.org/10.1093/jeea/jvx028

Hovhannisyan, S., Montalva-Talledo, V., Remick, T., Rodriguez-Castelan, C., & Stamm, K. (2022). Global job quality: Evidence from wage employment across developing countries (Policy Research Working Paper 10134). World Bank. https://hdl.handle.net/10986/37809

World Bank. (2024). More, better and inclusive jobs in Kazakhstan. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099030724012521561/pdf/P17983812e207b06a188db1b5af589b895f.pdf

International Labour Organization. (2024). A study on the employment and wage outcomes of people with disabilities (ILO Working Paper 124). https://www.ilo.org/sites/default/files/2024–08/WP124_web.pdf

Schur, L., Ameri, M., & Kruse, D. (2020). Telework after COVID: A 'silver lining' for workers with disabilities? Journal of Occupational Rehabilitation, 30(4), 521–536. https://doi.org/10.1007/s10926–020–09936–5

Wong, J., Ezeife, N., Kudla, A., Crown, D., Trierweiler, R., Capraro, P., Tomazin, S., Su, H., Pham, T., & Heinemann, A. W. (2022). Employment consequences of COVID-19 for people with disabilities and employers. Journal of Occupational Rehabilitation, 32(3), 464–472. https://doi.org/10.1007/s10926–021–10012–9

Bryan, M. L., Bryce, A. M., & Roberts, J. (2021). Employment related COVID-19 exposure risk among disabled people in the UK. SSM - Population Health, 16, 100984. https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2021.100984

Gillespie, M. E., Nguyen, V., Demaya, D., & Frieden, L. (2022). Barriers to participation in workplace wellness programs for people with disabilities. Journal of Occupational and Environmental Medicine, 64(8), 649–652. https://doi.org/10.1097/JOM.0000000000002553

Martinez, R., & Mutseekwa, C. (2026). Economic support for employers in hiring and retaining persons with disabilities: A case study of Kazakhstan. Economic Consultant, 2, 62–82. https://doi.org/10.46224/ecoc.2026.2.4

Government of the Republic of Kazakhstan. (2019). Qazaqstan Respublikasynda mugedektigi bar adamdardyn quqyqtaryn qamtamasyz etu zhane turmys sapasyn zhaqsartu zhonindegi 2025 zhylga deyingi ulttyq zhospar National plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities until 2025 (Resolution No. 326). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326

Parliament of the Republic of Kazakhstan. (2015). Qazaqstan Respublikasynyn Enbek kodeksi Labour Code of the Republic of Kazakhstan (Code No. 414-V). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2023a). Mugedektigi bar adamdar ushin zhumys oryndaryn kvotalau qagidalary Rules for establishing employment quotas for persons with disabilities (Order No. 260). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032737

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2023b). Mugedektigi bar adamdardy zhumysqa ornalastyru ushin arnaiy zhumys oryndaryn uiymdastyru qagidalary Rules for arranging special workplaces for the employment of persons with disabilities (Order No. 266). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032967

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2023c). Subsidiyalanatyn zhumys oryndaryn uiymdastyru qagidalary Rules for organising subsidised jobs (Order No. 275). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032959

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2026). Subsidiyalanatyn zhumys oryndaryn uiymdastyru qagidalaryna ozgerister Amendments to the rules for organising subsidised jobs (Order registered No. 38278). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2600038278

Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. (2024). Qazaqstannyn aielderi men erleri, 2019–2023 Women and men of Kazakhstan, 2019–2023. https://stat.gov.kz/api/iblock/element/252399/file/kk/

United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2024). Concluding observations on the initial report of Kazakhstan (CRPD/C/KAZ/CO/1). https://docs.un.org/CRPD/C/KAZ/CO/1

ILOSTAT. (2022). Disability labour market indicators (DLMI database): Concepts and definitions. International Labour Organization. https://ilostat.ilo.org/methods/concepts-and-definitions/description-disability-labour-market-indicators/

Aksnes, S. Y., & Ulstein, J. (2024). Sustainable employment for people with disabilities: A scoping review on workplace practices and positive employment outcomes. Scandinavian Journal of Disability Research, 26(1), 189–210. https://doi.org/10.16993/sjdr.1089

Choudhury Kaul, S., Alam, Q., & Sandhu, M. S. (2022). Why disability mainstreaming is good for business: A new narrative. Journal of Business Ethics, 177(4), 861–873. https://doi.org/10.1007/s10551–022–05095–0

References:

United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-persons-disabilities

United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2022). General comment No. 8 (2022) on the right of persons with disabilities to work and employment (CRPD/C/GC/8). https://docs.un.org/CRPD/C/GC/8

Parliament of the Republic of Kazakhstan. (2023). Qazaqstan Respublikasynyn Aleumettik kodeksi Social Code of the Republic of Kazakhstan (Code No. 224-VII). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2300000224

Government of the Republic of Kazakhstan. (2024). Qazaqstan Respublikasyndagy inklyuzivti sayasattyn 2025–2030 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasy Concept of inclusive policy in the Republic of Kazakhstan for 2025–2030 (Resolution No. 1143). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400001143

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2025a, November). 25 mynnan astam mugedektigi bar adamga zhumyspen qamtu sharalary korsetildi More than 25 thousand persons with disabilities received employment-support measures. Gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/1101588

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2025b, October). Qazaqstanda mugedektigi bar adamdardy aleumettik qoldau sharalary turaly social support measures for persons with disabilities in Kazakhstan. Gov.kz. https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/press/news/details/1085559

Mukanova, A., Okutayeva, S., Baibash, G., & Nedospasova, O. (2025). Inclusive labor market in Kazakhstan: Barriers and measures to support the employment of people with disabilities. Bulletin of Turan University, 2, 266–282. https://doi.org/10.46914/1562–2959–2025–1-2–266–282

Okutayeva, S., & Mardenova, D. (2026). Barriers and prospects of employment for people with disabilities in Kazakhstan: An empirical study. Economic Series of the Bulletin of L. N. Gumilyov ENU, 1, 8–23. https://doi.org/10.32523/2789–4320–2026–1-8–23

Okutayeva, S., Smagulova, Z., & Mukanova, A. (2024a). Osobennosti trudoustroistva lits s invalidnostyu v Respublike Kazakhstan Features of employment of persons with disabilities in the Republic of Kazakhstan. Bulletin of Turan University, 2, 79–93. https://doi.org/10.46914/1562–2959–2024–1-2–79–93

Okutayeva, S., Smagulova, Z., Mukanova, A., Askerov, E., & Metsik, O. (2024b). Inclusive employment: Barriers and ways to overcome them. Entrepreneurship and Sustainability Issues, 12(1), 209–222. https://doi.org/10.9770/jesi.2024.12.1(15)

OECD. (2022). Disability, work and inclusion: Mainstreaming in all policies and practices. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/1eaa5e9c-en

Morwane, R. E., Dada, S., & Bornman, J. (2021). Barriers to and facilitators of employment of persons with disabilities in low- and middle-income countries: A scoping review. African Journal of Disability, 10, a833. https://doi.org/10.4102/ajod.v10i0.833

Nagtegaal, R., de Boer, N., van Berkel, R., Derks, B., & Tummers, L. (2023). Why do employers (fail to) hire people with disabilities? A systematic review of capabilities, opportunities and motivations. Journal of Occupational Rehabilitation, 33(2), 329–340. https://doi.org/10.1007/s10926–022–10076–1

Derbyshire, D. W., Jeanes, E., Khedmati Morasae, E., Reh, S., & Rogers, M. (2024). Employer-focused interventions targeting disability employment: A systematic review. Social Science & Medicine, 347, 116742. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2024.116742

Jansen, J., van Ooijen, R., Koning, P. W. C., Boot, C. R. L., & Brouwer, S. (2021). The role of the employer in supporting work participation of workers with disabilities: A systematic literature review using an interdisciplinary approach. Journal of Occupational Rehabilitation, 31(4), 916–949. https://doi.org/10.1007/s10926–021–09978–3

Kersten, A., van Woerkom, M., Geuskens, G., & Blonk, R. (2023). Organizational policies and practices for the inclusion of vulnerable workers: A scoping review of the employer's perspective. Journal of Occupational Rehabilitation, 33(2), 245–266. https://doi.org/10.1007/s10926–022–10067–2

Schloemer-Jarvis, A., Bader, B., & Böhm, S. A. (2022). The role of human resource practices for including persons with disabilities in the workforce: A systematic literature review. The International Journal of Human Resource Management, 33(1), 45–98. https://doi.org/10.1080/09585192.2021.1996433

van Berkel, R., & Breit, E. (2025). Organizational practices for the inclusion of people with disabilities: A scoping review. Journal of Occupational Rehabilitation, 35(3), 469–478. https://doi.org/10.1007/s10926–024–10228–5

van Berkel, R., & Breit, E. (2026). Organizational practices and their outcomes for employees with disabilities: A review and synthesis of quantitative studies. Journal of Occupational Rehabilitation, 36, 117–130. https://doi.org/10.1007/s10926–025–10283–6

Wu, J., Iwanaga, K., Grenawalt, T., Mpofu, N., Chan, F., Lee, B., & Tansey, T. (2023). Employer practices for integrating people with disabilities into the workplace: A scoping review. Rehabilitation Research, Policy, and Education, 37(1), 60–80. https://doi.org/10.1891/RE-21–25

Bonaccio, S., Connelly, C. E., Gellatly, I. R., Jetha, A., & Martin Ginis, K. A. (2020). The participation of people with disabilities in the workplace across the employment cycle: Employer concerns and research evidence. Journal of Business and Psychology, 35(2), 135–158. https://doi.org/10.1007/s10869–018–9602–5

Chen, X., Wu, J., Grenawalt, T., Mpofu, N., Chan, F., & Tansey, T. (2023). Employer practices for customized training for onboarding of people with disabilities. Rehabilitation Research, Policy, and Education, 37(1), 10–23. https://doi.org/10.1891/RE-22–13

Schaap, R., Coenen, P., Zwinkels, W., de Wolff, M., Hazelzet, A., & Anema, J. (2024). Training for supervisors to improve sustainable employment of employees with a work disability: A longitudinal effect and process evaluation from an intervention study with matched controls. Journal of Occupational Rehabilitation, 34(1), 180–196. https://doi.org/10.1007/s10926–023–10118–2

Heinze, C. (2025). Workplace accommodations and employment outcomes among employees with autism: A systematic review. Cureus, 17(12), e99353. https://doi.org/10.7759/cureus.99353

Duryea, S., Martínez, C., & Smith, R. (2024). Disability employment quotas: Effects of laws and nudges. Inter-American Development Bank. https://doi.org/10.18235/0005522

Naukenova, A. (2015). Kazakhstan's and developed countries' experience in reforming social policy on employment of people with disabilities. Economics & Sociology, 8(1), 327–341. https://doi.org/10.14254/2071–789X.2015/8–1/22

Nevala, N., Pehkonen, I., Koskela, I., Ruusuvuori, J., & Anttila, H. (2015). Workplace accommodation among persons with disabilities: A systematic review of its effectiveness and barriers or facilitators. Journal of Occupational Rehabilitation, 25(2), 432–448. https://doi.org/10.1007/s10926–014–9548-z

Chandola, T., & Rouxel, P. (2021). The role of workplace accommodations in explaining the disability employment gap in the UK. Social Science & Medicine, 285, 114313. https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2021.114313

Crown, D. S., Dinelli, E. J., Kudla, A., Capraro, P., Wong, J., Trierweiler, R., Sheth, M., & Heinemann, A. W. (2026). Job accommodations for people with physical disabilities: Findings of a United States national survey. Journal of Occupational Rehabilitation, 36, 806–823. https://doi.org/10.1007/s10926–025–10314–2

Ho, J. A., Bonaccio, S., Connelly, C. E., & Gellatly, I. R. (2022). Representative-negotiated i-deals for people with disabilities. Human Resource Management, 61(6), 681–698. https://doi.org/10.1002/hrm.22118

Schimmele, C., Jeon, S.-H., & Arim, R. (2025). Workplace accommodations and the labor force status of persons with disabilities. Journal of Occupational Rehabilitation, 35(4), 810–820. https://doi.org/10.1007/s10926–024–10239–2

Sheppard-Jones, K., Goldstein, P., Leslie, M., Singleton, P., Gooden, C., Rumrill, P., Mullis, L., & Espinosa Bard, C. (2021). Reframing workplace inclusion through the lens of universal design: Considerations for vocational

rehabilitation professionals in the wake of COVID-19. Journal of Vocational Rehabilitation, 54(1), 71–79. https://doi.org/10.3233/JVR-201119

Teborg, S., Hünefeld, L., & Gerdes, T. S. (2024). Exploring the working conditions of disabled employees: A scoping review. Journal of Occupational Medicine and Toxicology, 19, 2. https://doi.org/10.1186/s12995–023–00397-z

Coll, C., & Mignonac, K. (2023). Perceived organizational support and task performance of employees with disabilities: Need satisfaction and social identity perspectives. The International Journal of Human Resource Management, 34(10), 2039–2073. https://doi.org/10.1080/09585192.2022.2054284

de Carvalho-Freitas, M. N., de Oliveira, M. S., Tette, R. P. G., & Santos, J. C. (2024). Organizational context and inclusion: Perceptions of managers and people with disabilities. Applied Psychology, 73(3), 1026–1054. https://doi.org/10.1111/apps.12486

Cavanagh, J., Meacham, H., Pariona-Cabrera, P., & Bartram, T. (2021). Subtle workplace discrimination inhibiting workers with intellectual disability from thriving at the workplace. Personnel Review, 50(7/8), 1739–1756. https://doi.org/10.1108/PR-10–2021–0723

Brucker, D. L., Henly, M., & Rafal, M. (2022). The association of disability status with job tenure for U.S. workers. Work, 72(1), 109–117. https://doi.org/10.3233/WOR-205004

Eissenstat, S. J., Lee, Y., & Hong, S. (2022). An examination of barriers and facilitators of job satisfaction and job tenure among persons with disability in South Korea. Rehabilitation Counseling Bulletin, 65(4), 310–321. https://doi.org/10.1177/00343552211006767

Flores, N., Moret-Tatay, C., Gutiérrez-Bermejo, B., Vázquez, A., & Jenaro, C. (2021). Assessment of occupational health and job satisfaction in workers with intellectual disability: A job demands-resources perspective. https://www.mdpi.com/1660–4601/18/4/2072

Chumo, I., Kabaria, C., & Mberu, B. (2023). Social inclusion of persons with disability in employment: What would it take to socially support employed persons with disability in the labor market? Frontiers in Rehabilitation Sciences, 4, 1125129. https://doi.org/10.3389/fresc.2023.1125129

Deacon, L., Macdonald, S. J., & Donaghue, J. (2022). 'What's wrong with you, are you stupid?' Listening to the biographical narratives of adults with dyslexia in an age of 'inclusive' and 'anti-discriminatory' practice. Disability & Society, 37(3), 406–426. https://doi.org/10.1080/09687599.2020.1815522

Eurofound. (2021). Disability and labour market integration: Policy trends and support in EU Member States. Publications Office of the European Union. https://doi.org/10.2806/515451

Ulstein, J. (2023). The impact of employer characteristics on sustaining employment for workers with reduced capacity: Evidence from Norwegian register data. Social Policy and Society. Advance online publication. https://doi.org/10.1017/S1474746423000027

Ximba, T. M., van Biljon, H. M., Adams, F., & van Niekerk, L. (2026). Employment of persons with disabilities in the open labour market: A scoping review. African Journal of Disability, 15, a1873. https://doi.org/10.4102/ajod.v15i0.1873

Sundermann, L. M., Haunberger, S., Gisler, F., & Kita, Z. (2023). How do supported employment programs work? Answers from a systematic literature review. International Journal for Educational and Vocational Guidance, 23(3), 659–679. https://doi.org/10.1007/s10775–022–09533–3

Fong, C. J., Taylor, J., Berdyyeva, A., McClelland, A. M., Murphy, K. M., & Westbrook, J. D. (2021). Interventions for improving employment outcomes for persons with autism spectrum disorders: A systematic review update. Campbell Systematic Reviews, 17(3), e1185. https://doi.org/10.1002/cl2.1185

Riesen, T., Snyder, A., Byers, R., Keeton, B., & Inge, K. (2023). An updated review of the customized employment literature. Journal of Vocational Rehabilitation, 58(1), 27–38. https://doi.org/10.3233/JVR-221222

Card, D., Kluve, J., & Weber, A. (2018). What works? A meta-analysis of recent active labor market program evaluations. Journal of the European Economic Association, 16(3), 894–931. https://doi.org/10.1093/jeea/jvx028

Hovhannisyan, S., Montalva-Talledo, V., Remick, T., Rodriguez-Castelan, C., & Stamm, K. (2022). Global job quality: Evidence from wage employment across developing countries (Policy Research Working Paper 10134). World Bank. https://hdl.handle.net/10986/37809

World Bank. (2024). More, better and inclusive jobs in Kazakhstan. https://documents1.worldbank.org/curated/en/099030724012521561/pdf/P17983812e207b06a188db1b5af589b895f.pdf

International Labour Organization. (2024). A study on the employment and wage outcomes of people with disabilities (ILO Working Paper 124). https://www.ilo.org/sites/default/files/2024–08/WP124_web.pdf

Schur, L., Ameri, M., & Kruse, D. (2020). Telework after COVID: A 'silver lining' for workers with disabilities? Journal of Occupational Rehabilitation, 30(4), 521–536. https://doi.org/10.1007/s10926–020–09936–5

Wong, J., Ezeife, N., Kudla, A., Crown, D., Trierweiler, R., Capraro, P., Tomazin, S., Su, H., Pham, T., & Heinemann, A. W. (2022). Employment consequences of COVID-19 for people with disabilities and employers. Journal of Occupational Rehabilitation, 32(3), 464–472. https://doi.org/10.1007/s10926–021–10012–9

Bryan, M. L., Bryce, A. M., & Roberts, J. (2021). Employment related COVID-19 exposure risk among disabled people in the UK. SSM - Population Health, 16, 100984. https://doi.org/10.1016/j.ssmph.2021.100984

Gillespie, M. E., Nguyen, V., Demaya, D., & Frieden, L. (2022). Barriers to participation in workplace wellness programs for people with disabilities. Journal of Occupational and Environmental Medicine, 64(8), 649–652. https://doi.org/10.1097/JOM.0000000000002553

Martinez, R., & Mutseekwa, C. (2026). Economic support for employers in hiring and retaining persons with disabilities: A case study of Kazakhstan. Economic Consultant, 2, 62–82. https://doi.org/10.46224/ecoc.2026.2.4

Government of the Republic of Kazakhstan. (2019). Qazaqstan Respublikasynda mugedektigi bar adamdardyn quqyqtaryn qamtamasyz etu zhane turmys sapasyn zhaqsartu zhonindegi 2025 zhylga deyingi ulttyq zhospar National plan to ensure the rights and improve the quality of life of persons with disabilities until 2025 (Resolution No. 326). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000326

Parliament of the Republic of Kazakhstan. (2015). Qazaqstan Respublikasynyn Enbek kodeksi Labour Code of the Republic of Kazakhstan (Code No. 414-V). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2023a). Mugedektigi bar adamdar ushin zhumys oryndaryn kvotalau qagidalary Rules for establishing employment quotas for persons with disabilities (Order No. 260). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032737

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2023b). Mugedektigi bar adamdardy zhumysqa ornalastyru ushin arnaiy zhumys oryndaryn uiymdastyru qagidalary Rules for arranging special workplaces for the employment of persons with disabilities (Order No. 266). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032967

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2023c). Subsidiyalanatyn zhumys oryndaryn uiymdastyru qagidalary Rules for organising subsidised jobs (Order No. 275). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2300032959

Ministry of Labour and Social Protection of the Population of the Republic of Kazakhstan. (2026). Subsidiyalanatyn zhumys oryndaryn uiymdastyru qagidalaryna ozgerister Amendments to the rules for organising subsidised jobs (Order registered No. 38278). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2600038278

Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan. (2024). Qazaqstannyn aielderi men erleri, 2019–2023 Women and men of Kazakhstan, 2019–2023. https://stat.gov.kz/api/iblock/element/252399/file/kk/

United Nations Committee on the Rights of Persons with Disabilities. (2024). Concluding observations on the initial report of Kazakhstan (CRPD/C/KAZ/CO/1). https://docs.un.org/CRPD/C/KAZ/CO/1

ILOSTAT. (2022). Disability labour market indicators (DLMI database): Concepts and definitions. International Labour Organization. https://ilostat.ilo.org/methods/concepts-and-definitions/description-disability-labour-market-indicators/

Aksnes, S. Y., & Ulstein, J. (2024). Sustainable employment for people with disabilities: A scoping review on workplace practices and positive employment outcomes. Scandinavian Journal of Disability Research, 26(1), 189–210. https://doi.org/10.16993/sjdr.1089

Choudhury Kaul, S., Alam, Q., & Sandhu, M. S. (2022). Why disability mainstreaming is good for business: A new narrative. Journal of Business Ethics, 177(4), 861–873. https://doi.org/10.1007/s10551–022–05095–0

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР ПРОБЛЕМАЛАРЫ

ПРОБЛЕМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ

PROBLEMS OF POLITICAL SCIENCE

ҒТАМР 11.15.25 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.007

А. Ж. Тойбаев[1], З. Е. Қабылдинов[2]*
[1]Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ., Қазақстан
[2]Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
Алматы қ., Қазақстан
** e-mail: askhat19@list.ru*

ЖЕТІСУДАҒЫ ШЕКАРАЛЫҚ БАСҚАРУ: ҰЙҒЫРЛАР МЕН ДҮНГЕНДЕРДІ ҚОНЫСТАНДЫРУ САЯСАТЫ (1877-1884)

Аңдатпа

Мақала 1877-1884 жылдары ұйғырлар мен дүнгендерді Жетісуға қоныстандыруды Ресей империясының шекаралық басқару тәжірибесі аясында зерттейді. Мақсат - 1881 жылғы Петербург шартында Іле өлкесі тұрғындарына берілген бодандық таңдау құқығының халықты тіркеу, жер мен су бөлу, болыс құру және салықтық есепке енгізу тәртібіне қалай ауысқанын анықтау. Деректік негізді Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің құжаттары, шарттың жарияланған мәтіні, 1897 жылғы санақ материалдары және отандық әрі шетелдік зерттеулер құрайды. Тарихи-институционалдық, проблемалық-хронологиялық және салыстырмалы әдістер қолданылып, әкімшілік есептерге деректанулық сын жасалды. Салыстыру 1877 жылғы дүнген босқындарын шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көштің құқықтық негізі, әкімшілік даярлығы және ресурстарға қолжетімділігі жағынан ерекшеленгенін көрсетті. Шарттан кейін отбасыларды тізімдеу, қоныс орнын таңдау және жаңа елді мекендерді облыстық басқару жүйесіне енгізу алдыңғы орынға шықты. Жер бөлу қазақ қауымдарының маусымдық пайдалану кеңістігін тарылтты, ал көшіп келген отбасылар жер, су және мүлік тапшылығы жағдайында шаруашылық құруға мәжбүр болды. Ғылыми жаңалық шарттық нормадан болыстық және салықтық есепке дейінгі басқару тізбегін тұтас қалпына келтіруден көрінеді. Практикалық маңызы әкімшілік және санақ деректерін сыни салыстыру үлгісін ұсынуында. Зерттеудің үлесі - 1877 жылғы шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көшті өзара сабақтас, бірақ мазмұны бөлек екі режим ретінде ажырату.

Түйін сөздер: шекаралық басқару, көші-қон саясаты, Жетісу, ұйғырлар, дүнгендер, Петербург шарты, жер саясаты.

Тойбаев А. Ж. [1], Кабульдинов З. Е. [2]*
[1]Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова
г. Алматы, Казахстан
[2] Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова
г. Алматы, Казахстан
** e-mail: askhat19@list.ru*

ПОГРАНИЧНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В ЖЕТЫСУ: ПОЛИТИКА РАССЕЛЕНИЯ УЙГУРОВ И ДУНГАН (1877-1884)

Аннотация

Статья посвящена расселению уйгуров и дунган в Жетысу в 1877-1884 гг. и рассматривает его в контексте пограничного управления Российской империи. Цель исследования - выяснить, как право жителей Илийского

края на выбор подданства, закрепленное Петербургским договором 1881 г., было переведено в практику учета населения, распределения земли и воды, образования волостей и налоговой регистрации. Источниковую основу составили документы Центрального государственного архива Республики Казахстан, опубликованный текст договора, материалы переписи 1897 г., а также отечественные и зарубежные исследования. В работе применены историко-институциональный, проблемно-хронологический и сравнительный методы и проведена источниковедческая критика административной статистики. Сопоставление показало, что прием дунганских беженцев в 1877 г. и организованное переселение 1881-1884 гг. различались правовым основанием, степенью подготовки и доступом к ресурсам. После заключения договора на первый план вышли составление списков, выбор участков и включение новых поселений в областную систему управления. Землеустройство сокращало пространство сезонного пользования казахских общин, однако и переселенцы начинали хозяйство при нехватке земли, воды и имущества. Научная новизна состоит в реконструкции единой цепочки от договорной нормы до волостного и налогового учета. Практическая значимость заключается в предложенной схеме критической проверки административных и статистических данных. Вклад исследования состоит в разграничении экстренного приема 1877 г. и организованного переселения 1881-1884 гг. как двух взаимосвязанных, но неодинаковых режимов.

Ключевые слова: пограничное управление, миграционная политика, Жетысу, уйгуры, дунгане, Петербургский договор, земельная политика.

A. Zh. Toibayev[1], Z. Y. Kabuldinov[2]*
[1]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Almaty, Kazakhstan
[2]Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Almaty, Kazakhstan
** e-mail: askhat19@list.ru*

BORDER GOVERNANCE IN ZHETYSU: THE RESETTLEMENT POLICY TOWARD UYGHURS AND DUNGANS (1877-1884)

Abstract

This article examines the resettlement of Uyghurs and Dungans in Zhetysu from 1877 to 1884 within the practice of Russian imperial border governance. It asks how the right to choose Russian subjecthood, established for residents of the Ili region by the 1881 Treaty of Saint Petersburg, was translated into population registration, allocation of land and water, creation of volosts, and tax registration. The study draws on records of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the published treaty, the 1897 census, and relevant scholarship. It combines historical-institutional, problem-chronological, comparative, and source-critical methods. The comparison shows that the emergency reception of Dungan refugees in 1877 and the organized migration of 1881-1884 differed in legal basis, administrative preparation, and access to resources. After the treaty, officials concentrated on household lists, selection of settlement sites, and incorporation of new communities into the regional administration. Land allocation reduced space used seasonally by Kazakh communities, while migrant households also had to rebuild their livelihoods with limited land, water, and property. The study's novelty lies in reconstructing the full administrative chain from treaty norm to volost and tax registration. Its practical significance is a source-critical model for comparing administrative records with later census data. Its contribution is to distinguish the emergency reception of 1877 from the organized migration of 1881-1884 as two connected but institutionally different regimes.

Keywords: border governance, migration policy, Zhetysu; Uyghurs, Dungans, Treaty of Saint Petersburg, land policy.

Кіріспе

Ұйғырлар мен дүнгендердің XIX ғасырдың соңғы ширегінде Жетісуға қоныс аударуы Ресей мен Цин империялары арасындағы Іле дауы барысында жүрді. Өлкедегі саяси дағдарыс, Ресей әскерінің он жылдық билігі және Цин әкімшілігінің қайта оралуы тұрғындарды бодандық пен қоныс орнын қайта таңдауға мәжбүр етті. 1881 жылғы Петербург шарты дауды дипломатиялық жолмен реттеді, бірақ адамдарды тіркеу, шекарадан өткізу, жерге орналастыру және жаңа болыстарға бөлу міндетін Жетісу әкімшілігі атқарды. Осы себепті қоныс аудару тарихы халықаралық келісімнің мазмұнымен қатар, оның жергілікті жерде қалай орындалғанын да қамтиды (Моисеев, 2003; Paine, 1996).

Бұл мақала шекаралық басқаруға аумақты күзетумен бірге адамдардың қозғалысын, құқықтық мәртебесін және ресурсқа қолжетімділігін реттеу әрекеттерін жатқызады. Жетісуда мұндай басқару босқындарды қабылдаудан бастап қоныс учаскесін белгілеуге, болыс құруға және тұрғындарды салық есебіне енгізуге дейінгі шешімдерден көрінді. Империя тұрғындарының құқықтары мен міндеттері бірдей болмағандықтан, шарттағы жалпы норма әр топқа әрқалай әсер етті (Burbank & Cooper, 2010).

Қоныс аударушылар Ресей шекарасынан қауіпсіздік іздеді, ал империялық әкімшілік оларды шекараны нығайту мен өңірді шаруашылық тұрғыдан игеру мүддесімен қабылдады. Жаңа елді мекендерге жер бөлу қазақ қауымдарының маусымдық пайдалану кеңістігін тарылтты. Соған қарамастан ұйғырлар мен дүнгендер де жеткілікті жер, су және материалдық көмек ала қойған жоқ. Қоныстандырудың гуманитарлық мәні мен отарлық салдарын осы тең емес ресурс бөлінісі арқылы бірге талдауға болады (Мийманбаева et al., 2019).

Мақала Петербург шартында бекітілген көшу құқығының Жетісудағы нақты қоныстандыру тәртібіне қалай айналғанын зерттейді. Негізгі мәселе - аймақтық әкімшіліктің халықты тіркеу, жер мен су бөлу, болыс құру және салықтық есеп жүргізу арқылы шарт талаптарын орындауы және бұл шешімдердің мигранттар мен қазақ қауымдарының мүмкіндіктеріне ықпалы. Осы мәселені ашу үшін 1877 жылғы босқындарды шұғыл қабылдау 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көшпен салыстырылады.

Зерттеудің мақсаты - дипломатиялық шешім мен жергілікті орналастыру арасындағы әкімшілік буындарды анықтау. Негізгі хронологиялық шек 1877-1884 жылдарды қамтиды. 1897 жылғы санақ қалыптасқан қоныстану құрылымын кейінгі уақыт кесіндісінде тексеру үшін қолданылады. Мақаланың жаңалығы тіркеу, жер таңдау, орналастыру және болыстық есепті өзара байланысты, бірақ әр жерде біркелкі орындалмаған тетіктер ретінде қарастыруында.

Зерттеу сұрақтары үш деңгейде қойылды. Біріншіден, халықаралық шарттағы бодандық таңдау құқығы облыстық және уездік мекемелердің қандай рәсімдері арқылы орындалды? Екіншіден, 1877 жылғы шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан көшу құқықтық негізі, тіркеу тәртібі және ресурс бөлуі жағынан қалай ерекшеленді? Үшіншіден, жер мен суға қатысты шешімдер қоныс аударушылардың, қазақ қауымдарының және империялық әкімшіліктің мүмкіндіктерін қалай қайта бөлді? Бұл сұрақтар дипломатиялық келісімнің мәтінін оның жергілікті материалдық салдарымен байланыстырады.

Жұмыстың бастапқы тұжырымы бойынша, Петербург шарты қоныс аударуға құқықтық мүмкіндік бергенімен, көштің нақты бағыты мен нәтижесін жергілікті басқару инфрақұрылымы айқындады. Тізім жасау, учаске таңдау, суға қолжетімділікті белгілеу және болыстық есепке енгізу бір мезетте аяқталған шаралар емес, өзара тәуелді әрі жергілікті жағдайға қарай өзгерген шешімдер болды. Осы тетіктерді бір тізбек ретінде талдау босқындарды қорғау мақсатының шекараны бекіту, шаруашылық игеру және салықтық бақылау мүдделерімен қалай ұштасқанын көрсетуге мүмкіндік береді. Зерттеу Жетісу мысалымен шектеледі және басқа империялық шекараларға тікелей жалпыланбайды.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Тарихнама төрт мәселе төңірегінде қалыптасты: орыс-қытай дипломатиясы, ұйғыр және дүнген қауымдарының әлеуметтік-экономикалық бейімделуі, Жетісудың этнодемографиялық өзгерістері және империялық басқару институттары. Бұл бағыттар мол дерек береді, алайда шартта бекітілген көшу құқығының тіркеу, жер бөлу және болыс құру рәсімдеріне ауысуын көбіне бөлек қарастырады. Төменде еңбектер осы әкімшілік байланысты түсіндіруге қосқан үлесіне қарай салыстырылады.

В. А. Моисеев Іле мәселесін Ресей-Қытай қатынастарының ұзақ мерзімді тарихына енгізсе, С. Пейн Ливадия мен Петербург келіссөздеріндегі аумақтық бәсекені талдайды (Моисеев, 2003; Paine, 1996). Бұл еңбектер шарттың қандай жағдайда жасалғанын түсіндіреді. Ал жер үлесінің бөлінуі, суға қолжетімділік және қоныстанушылардың алғашқы тұрмысы облыстық құжаттар мен өңірлік зерттеулер арқылы анықталады.

Жаңа зерттеулер 1860-1880-жылдардағы Шыңжаңнан Ресейге өткендердің бәрі бірдей жағдайда көшпегенін нақтылады. 1877 жылғы дүнген босқындарының қозғалысы мен шарттан кейінгі ұйымдасқан көштің бағыты, құрамы және әкімшілік рәсімі бөлек болған (Karpenko, 2025; Rimsky-Korsakoff Dyer, 2021; Vasilyev & Asanova, 2023). Іле өлкесін Ресей басқарған кезеңге арналған еңбектер екі өңір арасындағы байланыстардың 1881 жылға дейін-ақ орныққанын көрсетеді (Noda, 2010; Vasilyev, 2020). Кері бағыттағы кейінгі көштер шекара бекітілген соң да адамдардың қозғалысы тоқтамағанын дәлелдейді (Asanova, 2025; Karataş, 2021). Сауда мен шекара қауымдарына арналған зерттеулерде жергілікті байланыс пен әкімшілік жіктеудің қатар жүргені талданады (Billé & Humphrey, 2021; Kokaisl, 2026; Yanchenko, 2023).

Дж. Миллуордтың Шыңжаң тарихына арналған еңбегі Іле өңірін саяси биліктер, сауда бағыттары және халық қозғалыстары тоғысқан кеңістік ретінде түсінуге негіз береді (Millward, 2021). Қытай мұсылмандарының алыс бағыттағы сапарлары мен әлеуметтік желілерін зерттеу де қозғалыстың мемлекеттік шекарадан кең байланыстарға сүйенгенін көрсетеді (Jeong, 2023). Бұл перспектива қоныс аударуды бұрын байланыссыз екі аумақ арасындағы кенет орын ауыстыру ретінде сипаттаудың жеткіліксіздігін аңғартады. Жетісу мен Іле арасындағы қатынастар шекараның ресми межеленуінен бұрын қалыптасып, одан кейін де сақталды. Сондықтан талдамалық бірлік тек жекелеген этностың көші емес, бұрыннан байланысқан кеңістікті жаңа саяси талаптарға сай ұйымдастыру үдерісі болып табылады.

Іле өлкесінің ұзақ мерзімді саяси-экономикалық тарихы жөніндегі еңбектер Ресей мен Цин билігі арасындағы шекараны оқшау сызықтан гөрі сауда, дипломатия және делдалдық қатынастар өрісі ретінде түсіндіреді (Brophy, 2016; Kim, 2004; Li, 2022; Millward, 1998; Newby, 2005; Noda, 2016). Ресейдің Орталық Азияны жаулап алуы мен Циннің аумақтарды ішкі шепке айналдыру жобасы қауіпсіздік, білім өндіру және халықты жіктеу әрекеттерінің өзара сабақтастығын көрсетеді (Khalid, 2021; Morrison, 2020; Schluessel, 2020). Осы кең аяда Жетісудағы қоныстандыру екі империялық тәртіп түйіскен жерде халықтың құқықтық және кеңістіктік орнын қайта белгілеу үдерісі ретінде көрінеді.

Тарихи-этнографиялық бағытта М. Н. Кабиров пен М. Я. Сушанло еңбектерінің орны ерекше. Олар ұйғыр және дүнген қауымдарының қалыптасуы, шаруашылық тәжірибесі, тұрмысы мен әлеуметтік ұйымдасуы туралы маңызды материал жинақтады. Дүнген бірегейлігінің кейінгі институционалдық өзгерістерін талдаған зерттеу этностық санаттардың тарихи жағдайда қайта жасалатынын ескертеді (Кабиров, 1951; Kokaisl & Hejzlarová, 2023; Сушанло, 1971). Бұл еңбектер мигранттарды әкімшілік есептің нысаны ғана емес, өндірістік дағдылары мен қауымдық байланыстары бар әлеуметтік топтар ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге олардың тұжырымдарын жазылған кезеңнің ғылыми тілі мен түсіндіру үлгілерінен ажыратып оқу қажет.

Өңірлік-демографиялық зерттеулер Жетісудың полиэтносты халқы бірнеше көші-қон ағынының өзара ықпалы нәтижесінде қалыптасқанын көрсетеді. А. Е. Бектурганов, Н. К. Байгабатова және Г. М. Искакова монографиясы ұйғырлар мен дүнгендердің қоныстануын аймақ халқы құрамындағы ұзақ мерзімді өзгерістермен байланыстырады (Бектурганов et al., 2015). Бұл бағыттың артықшылығы - жекелеген қоныс аудару науқанын жалпы өңірлік контекске енгізуінде. Алайда демографиялық өсімнің өзі басқарудың нақты механизмін түсіндірмейді. Халық санының өзгеруіне табиғи өсім, кейінгі көшіп келу, ішкі орын ауыстыру және есеп санаттарының ерекшелігі қатар әсер етуі мүмкін. Сондықтан сандық динамика әкімшілік шешімдердің мазмұнымен салыстырылғанда ғана саяси талдау үшін жеткілікті мәнге ие болады.

Жер қатынастарына арналған зерттеулер қоныстандырудың құқықтық және ресурстық негіздерін түсіндіреді. Жетісудағы жер иелену, империялық су инфрақұрылымы, қазақ даласындағы көшпелі шаруашылықтың бұзылуы және империя ішіндегі бақташылық артықшылықтар өлшеу, ирригация мен құқықтық мәртебенің өзара тәуелді болғанын көрсетеді (Bissembayeva et al., 2018; Keating, 2022; Мийманбаева et al., 2019; Sultangalieva et

al., 2022; Teğin, 2024). Осы бағыт жер үлесін пайдаланушы мәртебесі, жер сапасы, суға қолжетімділік және әкімшілік рұқсатпен бірге зерттеуді талап етеді. Қазақ қауымдарының пайдалану кеңістігінің тарылуы мен қоныс аударушылардың жеткіліксіз үлес алуы ресурстарды иерархиялық бөлген бір жүйенің әртүрлі топтарға тигізген салдары ретінде қарастырылады.

Жетісудағы қоныс аудару мекемелері, қазақтардың этногеографиясы және патшалық басқарудың жергілікті кадрлары туралы зерттеулер облыстық аппаратты дербес талдау деңгейі ретінде қарастыру қажеттігін күшейтеді (Abdukadyrov et al., 2024; Baigabatova, 2024; Hallez, 2022; Hofmeister, 2025; Tleubekova, 2021; Uderbaeva, 2023; Yskak & Zhumatay, 2025). Түркістандағы әкімшілік қайта құру мен отарлық экономиканы зерттеген еңбектер аумақтық бөлу, құқықтық санат және салықтық мүдденің өзара тәуелді болғанын көрсетеді (Bazarbaev, 2023; Khalid, 2023; Pasilov, 2023). Кезеңдері әртүрлі бұл жұмыстар Жетісу материалын империялық кеңістікті ұйымдастырудың салыстырмалы контексіне енгізеді.

Санақ пен этносаралық еңбек бөлінісін зерттейтін еңбектер қоныстанушылардың кейінгі әлеуметтік-экономикалық орнығуын бағалауға мүмкіндік береді. В. П. Зиновьевтің зерттеуі 1897 жылғы санақтың кәсіптік мәліметтерін талдау үшін маңызды болса, Е. Г. Колесник пен әріптестерінің мақаласы Орталық Азиядағы этносаралық қатынастарды кеңірек тарихи контексте қарастырады (Kolesnik et al., 2018; Зиновьев, 2023). Бұл әдебиет бәсекелестік пен ынтымақтастықтың қатар жүргенін ескеруге бағыттайды. Алайда кейінгі санақта байқалған кәсіптік шоғырлануды 1880-жылдардағы саясаттың тікелей әрі жалғыз нәтижесі ретінде көрсетуге болмайды. Олардың арасындағы байланыс уақыт аралығын, деректердің аумақтық ауқымын және басқа ықпалдарды ескере отырып түсіндірілуі тиіс.

Салыстырмалы әдебиет шекара межеленген кезде аумақпен бірге билік қатынастарының да қайта құрылатынын көрсетеді. Цин иеліктерінің ұлттық шепке айналуы, Ресей империясындағы көшпелі артықшылықтар және қазіргі Қытай-Қазақстан шекарасындағы бақылау тәсілдері құқықтық мәртебе мен кеңістіктік тәртіптің байланысын ашады (Li, 2022; Sultangalieva et al., 2022; Zhao, 2024). Жетісу деректерінде бұл байланыс бодандық мәртебесі, жер үлесі және әкімшілік есеп арқылы тексеріледі.

Шекара туралы классикалық және жаңа еңбектер межені халық, инфрақұрылым және ресурсты есепке алу тәжірибесінен бөліп қарастырмайды (Hellman, 2022; Hellman & Smith, 2023; Rippa, 2022; Sahlins, 1991; Scott, 1998; van der Straeten & Obertreis, 2022). Тарихи салыстырулар шекараның қауіпсіздікпен бірге сауда мен қозғалысты реттеп, белгілі топтарды әкімшілік санаттарға енгізгенін көрсетеді. Осы мақалада «шекаралық басқару» мәртебені тіркеу, қозғалысқа рұқсат беру, учаске бөлу және міндеттеме бекіту әрекеттерін қамтиды.

Көші-қон мемлекетін тарихиландыратын қазіргі еңбектер қозғалысты реттеуді бір орталықтың дайын саясаты емес, әр деңгейдегі мекемелер, еңбек мүддесі және құқықтық санаттар тоғысқан үдеріс ретінде қарастырады (Adamson, 2023; Adamson et al., 2024; Sadiq & Tsourapas, 2024). Бұл ұстаным XIX ғасырдағы бодандықты қазіргі азаматтықпен теңестірмеуге және шешім қабылдаған мекемелерді ажыратуға мүмкіндік береді. Жетісу материалындағы негізгі мәселе - дипломатиялық құқықтың халықты тіркеу, ресурс бөлу және жергілікті басқаруға қосу рәсіміне айналуы.

Қазіргі көші-қон зерттеулері ресми құқық пен оны пайдалану мүмкіндігінің әрдайым сәйкес келе бермейтінін және басқарудың бірнеше деңгейде тоғысатынын айқындайды (Adamson, 2023; Mengiste, 2022). Қытай және посткеңестік шекаралар туралы еңбектер де аумақтық ережелердің жергілікті орындаушылар, ресурс және отбасылық стратегиялар ықпалымен өзгеретінін көрсетеді (Li, 2022; Tagirova, 2023a, 2023b; Zhang & Tsakhirmaa, 2022; Zhao, 2024). Осы айырма Петербург шарты берген құқық пен Жетісудағы нақты орналастыру жағдайын бөлек талдауға негіз болады.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу тарихи-институционалдық және сапалық талдау тәсілдеріне сүйенеді. Талдаудың негізгі бірлігі ретінде этностық топ емес, нақты басқару әрекеті алынды: адамның мәртебесін анықтау, халықты тіркеу, қоныс орнын белгілеу, жер-су үлесін бөлу және жаңа елді мекенді болыстық әрі салықтық есепке енгізу. Мұндай таңдау ресми ереже мен оның жергілікті орындалуын салыстыруға жағдай жасайды.

Зерттеу дизайны төрт өзара байланысты деңгейді қамтиды: шарттық норма, әкімшілік тіркеу, кеңістіктік орналастыру және тұрақты басқаруға кіріктіру. Әр деңгей бойынша шешім қабылдаған мекеме, құжатта қолданылған санат, есеп бірлігі, аумақ және күтілетін әкімшілік нәтиже белгіленді. Осы матрица шарттағы жалпы құқықтың нақты учаске, отбасы тізімі және болыс шекарасы түрінде қалай материалданғанын бақылауға мүмкіндік берді. Талдау себептік заңдылықты статистикалық өлшеуді емес, рәсімдердің реті мен өзара тәуелділігін қалпына келтіруді көздейді.

Тарихилық қағидаты бойынша XIX ғасырдағы бодандық қазіргі азаматтықпен, ал Жетісу облысының аумағы бүгінгі Қазақстан шекарасымен теңестірілмеді. Деректердегі «тараншы» атауы сол кезеңнің әкімшілік және тілдік санаты ретінде сақталды; «ұйғырлар» қазіргі жинақтаушы атау ретінде қолданылды. Дүнген қауымдарының шыққан жері мен көшу тәжірибесіндегі айырмашылықтар да ескерілді.

Деректер корпусын іріктеу тақырыптық және хронологиялық өлшемге сүйенді. Негізгі корпусқа 1877-1884 жылдары босқындарды қабылдау, бодандық таңдау, жер барлау, учаске бөлу, болыс құру және алғашқы шаруашылық көмек жөнінде мәлімет беретін құжаттар енгізілді. 1897 жылғы санақ тек кейінгі құрылымды тексеретін бақылау кесіндісі ретінде алынды. Кейінгі кезеңге қатысты еңбектер бастапқы оқиғаларды дәлелдеу үшін емес, институттардың ұзақ мерзімді жалғасын және ұғымдардың өзгеруін түсіндіретін контекст ретінде пайдаланылды.

Деректік негізге Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінің қоныстандыру, жер таңдау және болыстық ұйымдастыру жөніндегі құжаттары, 1881 жылғы Петербург шартының жарияланған мәтіні, 1897 жылғы санақ және тақырыпқа қатысты зерттеулер кірді. Архив материалдары облыстық шешімдерді, шарт көшудің құқықтық шегін, ал санақ кейін қалыптасқан қоныстану құрылымын сипаттау үшін пайдаланылды.

Архивтік істерден алынған мәліметтер шарттың жарияланған мәтінімен және санақ кестелерімен үштаған тексеру арқылы салыстырылды. Бір оқиға бірнеше құжатта кездескенде дата, мекеме, адресат, отбасы немесе адам саны және географиялық қамтуы қатар тексерілді. Ғылыми әдебиет архивтік санды алмастыратын дерек емес, құжаттың жасалу жағдайын, әкімшілік терминді және салыстырмалы контексті түсіндіретін екінші деңгейлі корпус ретінде қолданылды. Осы тәртіп бір есептегі санды басқа мерзім мен аумаққа механикалық көшіру қаупін азайтты.

Проблемалық-хронологиялық әдіс 1877 жылғы босқындарды қабылдауды, шарттан кейінгі ұйымдасқан көшті және 1884 жылға дейінгі алғашқы орналастыруды ажыратты. Тарихи-салыстырмалы талдауда қозғалыстың себебі, құқықтық негізі, жер таңдау тәртібі және бастапқы ресурс жағдайы салыстырылды. 1897 жылғы санақ негізгі кезеңнің жалғасы ретінде емес, кейінгі қоныстану құрылымын тексеретін бөлек уақыт кесіндісі ретінде қаралды.

Салыстыру үшін екі кезеңге ортақ индикаторлар жасалды: қозғалыстың тікелей себебі; құқықтық негіз; бастамашы және үйлестіруші тарап; тізімдеу тәсілі; жер мен су таңдау тәртібі; көрсетілген көмек; әкімшілік бірлікке енгізу; деректегі белгісіздік. Әр мәлімет осы индикаторлардың біріне кодталып, 1877 және 1881-1884 жылдар бойынша жеке жинақталды. Нәтижесінде айырмашылықтар этностық қасиетке емес, қабылдау сәтіндегі құқықтық және институционалдық жағдайға қатысты салыстырылды.

Деректанулық сын барысында әр құжаттың авторы, адресаты, жасалу мақсаты мен қолданған жіктеу тілі есепке алынды. Шенеуніктердің жерді «тиімді» немесе «тиімсіз» пайдалану жөніндегі пайымы ресурсты қайта бөлуді негіздеген әкімшілік ұстаным ретінде оқылды. Сандық мәліметтер есеп бірлігі мен аумақтық қамтуы анықталған жағдайда ғана

салыстырылды. Материалдар құқықтық мәртебе, тіркеу, жер мен су, болыстық ұйым, салық пен көмек, қауіпсіздік және қауым бастамасы бойынша топтастырылды. Әкімшілік деректер отбасылық шешімдер мен қазақ қауымдарының күнделікті тәжірибесін толық бермейтіндіктен, қорытындылар басқару рәсімдерінің ауқымымен шектеледі.

Сандық көрсеткіштерді тексергенде адам, отбасы, қауым, елді мекен және тілдік санат бір-біріне ауыстырылмады. Аралық берілген жағдайда оның төменгі және жоғарғы шегі сақталды; нақты мерзімі белгісіз есеп жиынтық көрсеткішке айналдырылмады. 1897 жылғы санақтағы ана тілі санаты этностық сәйкестікпен автоматты түрде теңестірілмеді, ал тарихи Жетісу облысының шекарасы қазіргі Қазақстан аумағынан өзгеше екені ескерілді. Мұндай шектеу сандық дәлдік әсерін жасанды түрде күшейтпеуге бағытталды.

Бір атау әр құжатта бөлек есептік мақсатқа қызмет етуі мүмкін. Осыған байланысты санаттардың мағынасы қолданылған уақыты, мекемесі және кесте құрылымы бойынша тексерілді. Қайшы мәліметтер алынып тасталмай, олардың жасалу жағдайы мен қамтыған тобы салыстырылды.

Зерттеу рәсімінің қайталанымдылығы үшін мақалада пайдаланылған архив қоры, тізімдеме, іс және парақ нөмірлері әр тұжырымға жақын көрсетілді; жарияланған шарт пен санаққа бет деңгейінде сілтеме берілді. Талдау кестелері бастапқы деректің көшірмесі емес, кодталған белгілердің авторлық синтезі ретінде рәсімделді. Зерттеудің негізгі шектеуі - әкімшілік дауыстың басымдығы: отбасылардың шешімі мен қазақ қауымдарының күнделікті тәжірибесі жанама көрінеді. Сондықтан қорытындылар барлық қатысушының толық әлеуметтік тарихына емес, басқару тетіктерінің құжатталған бөлігіне қатысты жасалды.

Дәлелдің ауқымы үш деңгейде белгіленді: бір құжатпен расталған мәлімет жергілікті эпизод ретінде, бірнеше тәуелсіз құжатта қайталанғаны тұрақты рәсім ретінде, ал шарт пен кейінгі санақ арасындағы байланыс интерпретациялық сабақтастық ретінде берілді. Бұл жіктеу жекелеген істі бүкіл облысқа негізсіз жалпыламауға және факт пен түсіндірудің шекарасын айқын ұстауға көмектесті.

Талдаудың сенімділігін арттыру үшін кодтау мен салыстыру нәтижелері екі кезеңдік тексеруден өтті. Алдымен әрбір деректік үзіндіге құжаттың күні, жасаушы мекемесі, адресаты, географиялық ауқымы, есеп бірлігі және қарастырылған басқару әрекеті көрсетілген қысқаша сипаттама берілді. Кейін бір санатқа енгізілген үзінділер өзара салыстырылып, атаулардың бір мағынада қолданылғаны және хронологиялық реттің сақталғаны тексерілді. Құжаттар арасында айырмашылық болған жағдайда кейінгі мәлімет автоматты түрде басым деп танылмай, әр нұсқаның пайда болу мақсаты мен есеп жүргізу жағдайы талданды. Интерпретацияны бақылау үшін деректе тікелей айтылған факт, әкімшілік шешімнен туындайтын салдар және авторлық түсіндіру жеке деңгейлерге бөлінді. Осы рәсім шарт мәтінінен, облыстық хат алмасудан және санақ кестелерінен алынған мәліметтерді бір дәлел тізбегіне біріктіргенде олардың дербес сипатын сақтауға мүмкіндік берді. Нәтижелер кестелерге жинақталғанымен, кестедегі әр қорытынды мәтінде көрсетілген архивтік немесе жарияланған дерекпен тексерілді.

Зерттеу нәтижелері

Босқындарды қабылдаудан қоныстандыру саясатына: 1877 және 1881-1884 жылдардағы екі әкімшілік режим. Деректер екі әкімшілік режимді ажыратады. 1877 жылы дүнгендер тікелей әскери қауіптен қашып, Жетісу шекарасынан өтті; билік оларды шұғыл қабылдап, күнкөрісін қамтамасыз етуге тиіс болды. 1881 жылғы Петербург шартынан кейін бодандықты таңдаған Іле тұрғындарының көші алдын ала тізімдеу, жер барлау және қоныс орнын бекіту арқылы ұйымдастырылды. Екі кезеңде де қауіпсіздік іздеу маңызды болғанымен, құқықтық негіз, әкімшілік даярлық және ресурсқа қолжетімділік бірдей болған жоқ.

Бұл айырмашылық Іле өлкесіндегі саяси өзгерістерден туындады. 1860-жылдардағы көтерілістер мен қақтығыстар қауіпсіздікті бұзды, ал 1871 жылдан кейінгі Ресей билігі Іле мен Жетісуды бір әкімшілік-шаруашылық кеңістікке жақындатты. Цин билігінің қайта оралуынан

қауіптенген тұрғындардың бір бөлігі үшін бодандықты өзгерту қорғану тәсіліне айналды; әкімшілік үшін бұл халықты шекаралық аумаққа орналастыру міндетін туғызды (Millward, 2021; Моисеев, 2003; Paine, 1996).

1871-1881 жылдардағы сауда жолдары, ресми байланыс және адамдар қозғалысы кейінгі көшке практикалық алғышарт жасады. Тұрғындар Жетісудағы нарық, жол және билік тәртібі туралы белгілі бір түсінікке ие болды; сондықтан 1881 жылғы таңдау мүлде бейтаныс аумаққа көшу емес еді (Asanova, 2020; Noda, 2010; Vasilyev, 2020).

1877 жылғы желтоқсанда өткен алғашқы ірі дүнген тобы архивтік есепте төрт мыңға жуық адам деп көрсетіледі. Азық-түлік, баспана, күш-көлік және жер қажеттілігі жедел шешім талап етті. Көрсеткіш белгілі бір есеп сәтіне қатысты болғандықтан, оны кейінгі қоныстанудың жиынтық саны деп қабылдауға болмайды; алғашқы топ пен өзге бағытпен келгендерді кейінгі тізімдер әрдайым анық бөлмейді (Rimsky-Korsakoff Dyer, 2021; Vasilyev & Asanova, 2023; ҚР ОМА, б. ж.-а, И-427-қ., 1-т., 10-іс, 65-п.; И-21-қ., 1-т., 700-іс, 55-58-пп.).

1881-1884 жылдары мемлекет келгендерді қабылдаушы ғана емес, қозғалыстың бағыты мен орналасу кеңістігін реттеуші болды. Шарт, алдын ала тізім және жер барлау көштің бір бөлігін жоспарлауға мүмкіндік берді. Бірақ отбасылар мүлікті тасымалдау, жол қаражатын табу, бұрынғы шаруашылықтан ажырау және жаңа ортада орнығу шығынын өздері көтерді; құқықтық кепіл көшті қауіпсіз әрі бір мезгілде аяқталған науқанға айналдырған жоқ.

1-кесте этностық қасиеттерді емес, екі кезеңдегі қабылдау мен орналастыру тәртібін салыстырады.

1-кесте.

1877 жылғы босқындық қозғалыс пен 1881-1884 жылдардағы ұйымдасқан қоныс аударудың басқару сипаттары

Өлшем	1877 жылғы қозғалыс	1881-1884 жылдардағы қозғалыс
Тікелей жағдай	Әскери қауіптен құтылу	Іле өлкесін қайтару және бодандықты таңдау
Құқықтық негіз	Петербург шартына дейінгі қабылдау тәжірибесі	1881 жылғы Петербург шарты
Ұйымдастыру	Жедел қабылдау қажеттігі басым	Тізімдеу, жер барлау және орналастыруды келісу
Негізгі әкімшілік міндет	Қауіпсіздік, уақытша көмек, алғашқы орналастыру	Жер мен су бөлу, болыс құру, есепке алу
Мигранттардың әрекеті	Қауіптен шығу және тіршілік ресурстарын іздеу	Бодандық таңдау, өкілдер жіберу, қоныс орнын іздеу

Ескерту. Автордың архивтік материалдар мен аталған зерттеулер негізіндегі жинақтауы.

Петербург шарты және бодандықты таңдаудың әкімшілік рәсімделуі. 1879 жылғы Ливадия келісімі Іле мәселесін шеше алмағаннан кейін 1881 жылғы Петербург шарты жасалды. Оның 2-бабы бұрынғы оқиғаларға қатысқан тұрғындардың жеке басы мен мүлкін қорғауды, 3-бабы Қытай бодандығында қалу немесе Ресей аумағына көшіп, Ресей бодандығын қабылдау таңдауын, 7-бабы Ресейде қалатын батыс Іле жолағын белгіледі. Шарт көшуге құқық берді, бірақ тең жер үлесі мен жеткілікті суға кепілдік жасамады. 12/24 ақпан даталары юлиан және григориан күнтізбелеріндегі бір күнді білдіреді (Paine, 1996; Сборник действующих трактатов, 1902, 264-281-бб.).

Шартқа қол қою, оны бекіту, Ілені Цин билігіне қайтару және Ресей әскерін әкету бір мезетте аяқталған жоқ. Тізім жасау мен жер барлау осы ауысумен қатар жүрді. Белгіленген мерзім ішінде отбасылар мүлікті сату не алып кету, жол қаражатын табу және туыстармен

бірге көшу мәселесін шешті; сондықтан жеке таңдау іс жүзінде отбасылық және қауымдық шешімге айналды (Noda, 2010; Paine, 1996).

Жергілікті әкімшілік шарттық құқықты есептік рәсімге айналдырды: қызметкерлер кетуге ниет білдірген отбасыларды тізімдеп, көшті үйлестірді, учаскелерді белгіледі және болыс құрамын жоспарлады. Осылайша құқықтық таңдау отбасы саны, жер сұранысы және әкімшілік бағыныс түрінде өлшенді.

Жаппай көшке дейін қауым атынан жіберілген «ходоктар» су көздерін, егістік жерді және учаскенің сыйымдылығын бағалады. Бұл қоныстанушылардың ақпарат жинап, қолайлы мекен іздеуге қатысқанын көрсетеді, бірақ соңғы рұқсат пен жер үлесін облыстық билік бекітті (ҚР ОМА, б. ж.-b, И-21-қ., 1-т., 694-іс, 69-69 айн. пп.).

Көштің негізгі бөлігі 1881-1883 жылдары жүріп, жекелеген топтар 1884 жылы да келді. Бір есепте 9572 тараншы отбасы құрамындағы 45 373 адам және 1147 дүнген отбасы құрамындағы 4682 адам тіркелген. Тізімге алынғандар, шекарадан өткендер және тұрақты орналасқандар толық сәйкес келмеуі мүмкін, сондықтан бұл сан 1877 жылғы алғашқы топпен механикалық қосылмайды (ҚР ОМА, б. ж.-a, И-427-қ., 1-т., 10-іс, 65-п.; И-21-қ., 1-т., 700-іс, 55-58-пп.).

Құжаттардағы «тараншы» - қоныстандыру мен есепке қызмет еткен тарихи санат; талдамалық мәтінде қазіргі жинақтаушы «ұйғыр» атауы қолданылады.

Жер мен суды бөлу: шекаралық кеңістікті қайта ұйымдастыру. Қоныстандырудың жергілікті салдары жер мен су бөлу барысында көрінді. Әкімшілік өзен аңғары, арық және тұрақты егіншілік мүмкіндігін басшылыққа алды, бірақ бұл кеңістік бос болған жоқ: қазақ қауымдары оны көш жолы, қыстау, шабындық, суат және егістік ретінде маусымдық пайдаланды. Учаскені жаңа қонысқа тұрақты бекіту техникалық межелеу ғана емес, бұрынғы және жаңа пайдаланушылардың ресурсқа қолжетімділігін өзгерткен шешім болды.

1881 жылғы 2 тамыздағы жазба Шонжы маңына 1500-2500 отбасы орналастыруға болады деп бағалады. Кең аралық учаске «сыйымдылығының» табиғи жағдайға ғана емес, бұрынғы пайдаланушылар мүддесінің қалай есептелетініне де тәуелді болғанын көрсетеді (ҚР ОМА, б. ж.-b, И-21-қ., 1-т., 694-іс, 69-69 айн. пп.).

1867-1868 жылдардағы реформалардан кейін көшпелі қауымдар пайдаланған аумақты мемлекеттік меншік деп қарастыру әкімшіліктің оны басқа пайдаланушыларға бекіту өкілеттігін күшейтті. Әскери губернатор А. Я. Фриденің елу мыңға жуық құлжалықты орналастыру қазақтардың көш кеңістігін тарылтатынын мойындауы салдардың алдын ала белгілі болғанын аңғартады (Мийманбаева et al., 2019, 779-781-бб.; ҚР ОМА, б. ж.-c, И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 57 айн.-58-пп.).

Құжаттардағы «бос» немесе «жеткіліксіз пайдаланылған» жер ұғымы тұрақты жыртылған алқапты негізгі өлшем етіп, маусымдық жайылым мен көш жолының маңызын төмендетті. Әдебиетте ұйғырларға бастапқыда әр ер адамға 10 десятина қарастырылып, нақты үлес көбіне 5-7 десятинамен, дүнгендерге 5 десятинамен шектелгені айтылады; орыс шаруа қоныстанушылары үшін 20-25 десятина нормасы көрсетіледі. Бұл сандар жер сапасы, су кезегі және бастапқы шығын ескерілгенде ғана салыстырылады (Bissembayeva et al., 2018; Кабиров, 1951, 68-74-бб.; Keating, 2022; Мийманбаева et al., 2019, 779-781-бб.).

Болыстық ұйым, есеп және шаруашылықты орнықтыру. Жер бөлінгеннен кейін елді мекендер уездік басқаруға және тұрақты есепке енгізілді. Архив құжаты Жаркент-Тараншы, Кетпен, Ақсу-Шарын, Малыбай, Қарам және Қарасу атты алты болысты, 54 қауым мен 99 елді мекенді атайды. Халық құрамы әлі нақтыланбаған кезде болыс басқарушыларын облыстық билік тағайындады; болыс қауымдық ұйымдасудың тірегі әрі әкімшілік бақылау құралы болды (ҚР ОМА, б. ж.-c, И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 40-41-пп.).

Жаркент жаңа жүйенің әкімшілік және сауда орталығына айналды. Қала 1882 жылғы жоспармен салынып, сол жылдың соңында 538 үй тіркелді. Кварталдар, базар және қоғамдық ғимараттар есеп пен шекаралық сауданы бақылауға бейімделді, бірақ отбасылардың бір бөлігі

егістік маңындағы уақытша баспанада тұрды; жоспарланған орталық пен күнделікті орнығу қарқыны сәйкес келе бермеді (ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 3739-іс, 20-20 айн. пп.).

Ықшам орналасу әкімшілік есепті жеңілдетіп, қауымдық өзара көмекті сақтауға жағдай жасады. Арық қазу, су кезегін бөлу және егістікті игеру бірнеше отбасының бірлескен еңбегін талап етті. Қоныс орны, болыс шекарасы мен ресми өкілдікті билік бекіткенімен, шаруашылықтың күнделікті орнығуы қоныстанушылардың ұйымдасуына сүйенді.

Алғашқы шаруашылықтар мал-мүлік, тұқым, құрал және құрылыс материалы тапшы жағдайда құрылды. 1882-1884 жылдары қазыналық бақтардан көшет пен қалемше таратылды, алайда негізгі еңбек пен шығын отбасылар мен қауымдардың мойнында қалды. Іледен әкелінген суармалы егіншілік дағдылары жергілікті су мен нарық жағдайына бейімделді: ұйғырлар астық пен бақша дақылдарын, дүнгендер көкөніс, күріш және ұсақ қолөнерді дамытты. Бұл мамандану өзгермейтін этностық белгі емес, ресурс пен мүмкіндікке байланысты үрдіс болды (Кабиров, 1951; ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 3739-іс, 35 айн.-36-пп.; ҚР ОМА, б. ж.-d, И-64-қ., 1-т., 4861-іс, 22-п.; Сушанло, 1971).

Басқару тетіктерінің байланысы және қоныстанудың кейінгі көрінісі. Қоныстандыру бірізді күнтізбемен жүрген жоқ: шарт құқық берді, облыстық аппарат тізім жасап қоныс орнын бекітті, жер мен су үлесі шаруашылық шекараны белгіледі, ал болыстық ұйым елді мекендерді уездік және салықтық есепке енгізді. Жер барлау, көш, уақытша тұру және ресми тіркеу кейде қатар жүрді. 2-кесте осы тетіктердің басқаруға түскен қатынас пен байқалған салдарын жинақтайды.

2-кесте.

1877-1884 жылдардағы қоныстандыру саясатының негізгі басқару тетіктері

Тетік	Нақты әрекет	Басқаруға түскен қатынас	Көрінген салдар
Құқықтық таңдау	Бодандық пен көшу мүмкіндігін бекіту	Тұрғын мен мемлекет	Қоныс аударудың шарттық негізі
Есепке алу	Отбасыларды тізімдеу, санаттау	Халық пен әкімшілік	Орналастыруға қажетті сандық мәлімет
Аумақтық бөлу	Учаске мен суға қолжетімділікті белгілеу	Жергілікті және жаңа пайдаланушылар	Көш кеңістігінің тарылуы, жаңа егістік аумақтар
Әкімшілік кіріктіру	Болыстар құру, басқарушылар тағайындау	Қауым мен уездік аппарат	Тұрақты басқару және өкілдік тәртібі
Шаруашылық ты орнықтыру	Шектеулі көмек, қауымдық еңбек	Отбасы, қауым және билік	Өзін қамтамасыз етуге көшу, міндеттемелердің орнығуы

Ескерту. Автордың архивтік материалдар мен аталған зерттеулер негізіндегі жинақтауы.

Қауым өкілдерінің жер іздеуі, арық салуы және шаруашылық құруы қоныс аударушылардың бастамасын танытады, бірақ қоныс орны мен ресурс бөлінісіне билік шешуші ықпал етті. Қазақ қауымдары да осы жер саясатының шегінде әрекет етті; олардың мүддесі әкімшілік құжатта толық көрінбегенімен, орналастыру қатынастарының ажырамас бөлігі болды.

1897 жылғы санақтың XIII кестесінде бүкіл Жетісу облысы бойынша «тараншы» ана тілі санатында 55 999, «қытай тілі» санатында 14 130 адам тіркелген (Тройницкий, 1905, 53-б.). Екінші көрсеткішті қосымша тексерусіз дүнгендердің этностық саны деуге болмайды, өйткені санақ ана тілін өлшеді. Тарихи облыс құрамына қазіргі Қырғызстандағы Пішпек пен Пржевальск уездері де кіргендіктен, санақ дерегі бүгінгі Қазақстан шекарасына тікелей көшірілмейді (Зиновьев, 2023).

1880-жылдардағы есеп пен 1897 жылғы санақ айырмасына табиғи өсім, кейінгі көші-қон, облыс ішіндегі орын ауыстыру және есеп тәсілі әсер етті; оларды жай шегеру демографиялық өсімді дәл бермейді. Соған қарамастан санақ уақытша қабылданған топтардың кейін тұрақты елді мекендер мен әкімшілік бірліктер құрғанын көрсетеді. Шекаралық басқару адамдарды өткізумен аяқталмай, олардың қоныс орнын, ресурсын және билікпен қатынасын белгіледі.

Талқылау

Қоныстандыру және шекаралық басқару. Петербург шарты көшуге құқықтық негіз берді, ал қоныстанудың нақты жағдайын облыстық билік, жер мен судың қолжетімділігі және отбасылардың мүмкіндігі айқындады. Осы айырма дипломатиялық келісім мен оның жергілікті орындалуын байланыстырады. Жетісу мысалында шекаралық басқару шарт нормасынан, әкімшілік есептен және күнделікті шаруашылық шешімдерден құралды.

Пейн Іле дауының империяаралық келіссөзін талдайды, ал Нода Ресей билігі тұсында Іле мен Жетісу арасында қалыптасқан әкімшілік және шаруашылық байланыстарға назар аударады (Noda, 2010; Paine, 1996). Васильев пен Асанова 1881 жылға дейінгі Шыңжаңнан Ресейге қозғалысты сипаттайды (Vasilyev & Asanova, 2023). Мақала осы зерттеулерді облыстық рәсімдермен байланыстырады: дипломатиялық шешім тұрғындардың жерге орналасуына тіркеу, учаске таңдау және болыстық есеп арқылы әсер етті.

1877 жылғы төтенше қабылдау мен шарттан кейінгі орналастырудың айырмасы алдын ала жасалған ортақ жоспар болмағанын байқатады. Халықаралық келіссөз бодандық мәселесін шешті; облыстық және уездік аппарат көшті тіркеп, жер бөлді. Бұл деңгейлердің міндеттері әр уақытта қабыса бермеді. Сондықтан мемлекеттік саясат нақты шешімдер мен соларды орындаған мекемелердің байланысы арқылы талданды.

Қорғаныш пен империялық мүдденің қатар жүруі. Әскери қауіптен кеткен отбасылар үшін Ресей шекарасынан өту аман қалу мен жаңа шаруашылық бастау мүмкіндігін берді. Қабылдаушы билік сол отбасыларды шекара қауіпсіздігіне, өңір шаруашылығына және болашақ салық түсіміне қатысты бағалады. Босқындарға қауіпсіздік беру ісі империяның шекаралық және шаруашылық мүдделерімен қатар жүрді.

Бёрбанк пен Купер империялардың әртүрлі топтарға бөлек құқық пен міндет жүктегенін атап өтеді (Burbank & Cooper, 2010). Жетісуда бодандық таңдау халықты белгілі учаскеге, болысқа және есеп жүйесіне бекітумен жалғасты. Қолдағы құжаттар қауіпсіздік пен әкімшілік есептің байланысын ашады; салық салудың мерзімі мен мөлшерін анықтау үшін толық салық тізімдері қажет.

Кейбір қызметтік жазбалар егінші және көшпелі тұрғындардың айырмасын саяси бақылау мүддесіне пайдалануды ұсынды. Бұл қызметтік ұстанымның күнделікті қатынастарға қаншалық ықпал еткені жеке деректермен тексерілуі тиіс. Қазақтар мен жаңа қоныстанушылар жер жалдау, өнім айырбасы және ортақ нарық арқылы байланыс құрды (ҚР ОМА, б. ж.-с, И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 59-59 айн. пп.).

Ресурстарды қайта бөлу және тең емес кіріктіру. Қоныстандырудың отарлық сипаты жер мәселесінен анық көрінеді. Жаңа учаскелер қазақ қауымдары маусымдық пайдаланған кеңістіктен бөлінді. Әкімшілік тұрақты егіншілікті басқаруға қолайлы әрі өнімді деп бағалап, көшпелі жер пайдалануды шектеуге құқықтық негіз тапты. Жер тапшылығы қазақтар мен жаңа қоныстанушылар арасындағы бәсекемен шектелмеді; учаске шекарасы мен пайдалану құқығын билік белгіледі.

Китинг жер мен су жөніндегі шешімдерді табиғи жағдаймен қатар, отарлық билік тәртібі қалыптастырғанын көрсетеді (Keating, 2022). Мийманбаева мен әріптестері мемлекеттік жер қоры қағидасының Жетісуда қоныстандыруға берген құқықтық мүмкіндігін талдайды (Мийманбаева et al., 2019). Шонжы жөніндегі жазба осы жалпы үрдістің жергілікті көрінісін береді; бір құжаттың мәліметі бүкіл облысқа таратылмайды.

Ұйғырлар мен дүнгендер бұл жүйеде артықшылықты жағдайға толық ие болмады. Көптеген отбасы жаңа жерде жер тапшылығы мен кедейлік жағдайына тап болды. Орыс шаруа

қоныстанушылары үшін әдебиетте көрсетілетін жер нормалары теңсіздік туралы мәселе қояды, бірақ кезеңі, құқықтық санаты мен жер сапасы нақтыланбайынша сандарды тікелей салыстыруға болмайды. Қазақ қауымдарының пайдалану кеңістігі қысқарса, жаңа қоныстанушылар шектеулі ресурспен шаруашылық құруға тиіс болды. Империялық тәртіп осы топтарға әртүрлі салмақ түсірді.

Қоныс аударушылардың таңдауы және күнделікті байланыстар. Қауым өкілдерінің жер барлауы, отбасылардың шаруашылық стратегиялары және ортақ еңбек қоныс аударушылардың өз шешімдерін қабылдағанын көрсетеді. Бұл шешімдер әскери қауіп, мүліктік шығын, белгіленген мерзім және әкімшілік рұқсат жағдайында қабылданды. Сондықтан көшті тек «ерікті» немесе тек «мәжбүрлі» деп жіктеу жеткіліксіз: шарт құқықтық таңдау ұсынғанымен, оны жүзеге асыру мүмкіндігі әр отбасының ресурсына тәуелді болды.

Көші-қон мемлекетін қайта қарастырған зерттеулер ресми құқықты оны орындаған мекемелерден, әлеуметтік жағдайдан және тарихи кезеңнен бөліп талдауды ұсынады (Adamson et al., 2024). Петербург шарты таңдау құқығын бекітті, ал оны пайдалану отбасының мүлкіне, жол шығынына, белгіленген мерзімге және әкімшілік рұқсатқа тәуелді болды. Бұл айырма қоныс аударушылардың бастамасын да, сол бастаманы шектеген жағдайды да түсіндіреді.

Жер мен су үшін бәсеке көршілес қауымдар арасындағы қатынастың бір қыры болды. Өнім өткізу, көлік, жалдамалы еңбек және жер жалдау олардың шаруашылықтарын өзара байланыстырды. Қолдағы материал мұндай қатынастардың қалыптасу алғышарттарын көрсетеді, ал көлемі мен тұрақтылығын елді мекендер жөніндегі қосымша дерекпен тексеру қажет. Жетісудағы шекаралық қоғам бәсеке мен күнделікті ынтымақтастық қатар жүрген тең емес кеңістік ретінде қалыптасты.

Деректік шектеулер және түсіндірудің ауқымы. Зерттеудің басты шектеуі - әкімшілік құжаттардың басымдығы. Олар жер бөлу, тіркеу және болыс құруды егжей-тегжейлі көрсеткенімен, отбасылық шешімдер мен қазақ қауымдарының күнделікті тәжірибесін сирек тіркейді. Қоныстанушылар саны мен шаруашылық жағдайы жөніндегі ресми баға да есеп жүргізген мекеменің мақсатына тәуелді. Сол себепті мақала басқару рәсімдерін қалпына келтіреді, ал барлық қатысушының тәжірибесін бірдей дәрежеде қамтымайды.

1897 жылғы санақ белгілі бір күндегі халық құрамын әкімшілік санаттармен береді, бірақ алдыңғы онжылдықтағы әр өзгерістің себебін ашпайды. Оны 1880-жылдардағы есептермен салыстырғанда аумақ, мерзім және есеп бірлігі ескерілуі тиіс. Отбасылық тізімдерді жер жоспарлары, өтініштер және даулы істермен байланыстыру бодандық таңдаудан нақты учаскеге орнығуға дейінгі жолды дәлірек қалпына келтірер еді.

Мақаланың хронологиялық шегі 1884 жылы аяқталады. Кейінгі сауда өсімі, мүліктік жіктелу және діни институттардың дамуына жаңа көші-қон толқындары мен саяси өзгерістер де әсер етті. Ұзақ мерзімді салдарды алғашқы қоныстандыру шешімдерімен байланыстыру үшін аралық кезеңнің деректері қажет.

1877-1884 жылдардағы Жетісу тәжірибесінде шекараны басқару халықты орналастыру, жерді қайта бөлу және тұрғындарды болыстық әрі салықтық есепке енгізу арқылы жүзеге асты. Қоныс аударғанда адамдардың мекенімен бірге құқықтық мәртебесі мен ресурсқа қолжетімділігі де өзгерді. Бұл қорытынды қарастырылған Жетісу деректеріне қатысты және басқа өңірлермен салыстыруға бастапқы негіз береді.

Қорытынды

Ұйғырлар мен дүнгендерді Жетісуға қоныстандыру 1877-1884 жылдары бірнеше кезеңнен өтті. 1877 жылы билік дүнген босқындарын жедел қабылдап, олардың алғашқы күнкөрісін ұйымдастырды. Петербург шартынан кейін бодандықты таңдау, отбасыларды тізімдеу, қоныс орнын барлау және тұрақты әкімшілік бірліктер құру алдыңғы орынға шықты. Екі кезеңнің құқықтық негізі, даярлығы және ресурс жағдайы бірдей болған жоқ.

Петербург шарты көшу құқығы мен қауіпсіздік кепілдігін белгіледі. Олардың іс жүзіндегі мазмұнын облыстық және уездік мекемелердің тіркеу, учаске таңдау, жерге орналастыру және болыстық есепке алу шешімдері айқындады. Жаңа қоныстарға жер бөлу қазақ қауымдарының маусымдық пайдалану кеңістігін тарылтты. Ұйғырлар мен дүнгендер де бастапқы тапшылық пен әкімшілік тәуелділік жағдайында орнықты. Мұндай теңсіздіктің негізінде ресурстар мен өкілеттіктерді әр топқа әрқалай бөлген империялық тәртіп жатты.

Әкімшілік шеңбер тар болғанымен, қауым өкілдері жер іздеу, өзара көмек және шаруашылық ұйымдастыру арқылы өз мүддесін қорғады. Зерттеудің негізгі үлесі - 1877 жылғы шұғыл қабылдау мен 1881-1884 жылдардағы шартқа негізделген көшті салыстырып, олардың арасындағы тіркеу, жер бөлу және болыстық басқаруға енгізу сабақтастығын ашу. Келешекте отбасылық тізімдер, жер жоспарлары, өтініштер мен сот істерін қытай және шағатай тілдеріндегі деректермен салыстыру жекелеген қоныстардың микроисториясын нақтылауға мүмкіндік береді.

Ғылыми ұсыныс ретінде келесі зерттеулер отбасылық тізімдерді жер жоспарлары, өтініштер және даулы істермен байланыстырып, қытай және шағатай тілдеріндегі деректермен салыстыруы қажет. Практикалық тұрғыдан архивтік санды жариялағанда оның мерзімі, аумағы және есеп бірлігі міндетті түрде көрсетіліп, тарихи жер пайдалану карталары қазіргі әкімшілік шекарамен теңестірілмеуі тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Зерттеу мақсатты қаржыландырусыз орындалды.

Авторлардың үлесі (CRediT). А. Ж. Тойбаев: тұжырымдау (Conceptualization), әдіснама (Methodology), зерттеу жүргізу (Investigation), деректерді жүйелеу (Data curation), формалды талдау (Formal analysis), визуализация (Visualization), бастапқы мәтінді жазу (Writing – original draft). З. Е. Қабылдинов: ғылыми жетекшілік (Supervision), валидация (Validation), ресурстар (Resources), мәтінді сыни қайта қарау және редакциялау (Writing – review & editing). Екі автор да қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады және жұмыс мазмұнына жауап береді.

Мүдделер қақтығысы. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Әдебиеттер:

Бектурганов, А. Е., Байгабатова, Н. К., & Искакова, Г. М. (2015). *Одна страна - одна судьба: Из истории формирования полиэтничного состава населения Жетысу*. Талдыкорган.

Зиновьев, В. П. (2023). Межэтническое разделение труда в Семиреченской области по данным переписи 1897 г. *Вестник Томского государственного университета*, *492*, 130-135.

Кабиров, М. Н. (1951). *Переселение илийских уйгур в Семиречье*. Издательство Академии наук Казахской ССР.

Мийманбаева, Ф. Н., Команджаев, А. Н., & Команджаев, Е. А. (2019). Правовые основы землевладения и землепользования переселенцев в Семиречье в конце XIX - начале XX в. *Oriental Studies, (5),* 771-786. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2019-45-5-771-786

Моисеев, В. А. (2003). *Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.)*. АзБука.

Сборник действующих трактатов, конвенций и соглашений, заключенных Россиею с другими государствами (Т. 1, с. 264-281). (1902). Министерство иностранных дел.

Сушанло, М. Я. (1971). *Дунгане: Историко-этнографический очерк*. Илим.

Тройницкий, Н. А. (Ред.). (1905). *Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXXV: Семиреченская область*. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-a). *Архивтік материалдар*. И-427-қ., 1-т., 10-іс, 65-п.; И-21-қ., 1-т., 700-іс, 55-58-пп.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-b). *Архивтік материалдар*. И-21-қ., 1-т., 694-іс, 69-69 айн. пп.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-c). *Архивтік материалдар*. И-44-қ., 1-т., 37392-іс, 40-41, 43, 57-59-пп.; 3739-іс, 20, 35-36-пп.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. (б. ж.-d). *Архивтік материалдар*. И-64-қ., 1-т., 4861-іс, 22-п.

Abdukadyrov, N., Mukhazhanova, T., & Sabdenova, G. (2024). Ottoman subjects and prisoners of war in the Semirechye Oblast during the First World War. *International Journal of Asian Studies, 21*(2), 272-283. https://doi.org/10.1017/S1479591424000032

Adamson, F. B. (2023). Re-spatialising migration governance: From 'multi-level' to 'entangled'. *International Migration, 61*(6), 3-14. https://doi.org/10.1111/imig.13138

Adamson, F. B., Chung, E. A., & Hollifield, J. F. (2024). Rethinking the migration state: Historicising, decolonising, and disaggregating. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 50*(3), 559-577. https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269769

Asanova, S. (2025). The policy of the Russian Empire toward cross-border migration from Semirechye to China (1900-1910). *Connexe: Exploring Post-Communist Spaces, 11*(1), 99-114. https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2430

Asanova, S. A. (2020). Meanings of the Russian presence in Central Asia (on the example of Kuldja). *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, *25*(5), 64-76. https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.6

Baigabatova, N. K. (2024). Ethnogeography and number of Qazaqs in Zhetysu at the end of the 19th-beginning of the 20th centuries. *Qazaq Historical Review, 2*(2), 134-156. https://doi.org/10.69567/3007-0236.2024.2.134.156

Bazarbaev, A. (2023). The Turkestan Statute and the reorganization of administrative divisions in Central Asia, 1886-1917: A case study of Jizzakh District. *Oriente Moderno, 102*(2), 281-300. https://doi.org/10.1163/22138617-12340287

Billé, F., & Humphrey, C. (2021). *On the edge: Life along the Russia-China border*. Harvard University Press.

Bissembayeva, L. A., Aimbetov, B. S., Zhubanyshov, B. T., & Omarova, B. K. (2018). Features of the land policy of the Tsarist administration in Semirech'ye in the second half of XIX century. *Bylye Gody, 49*(3), 1149-1158. https://doi.org/10.13187/bg.2018.3.1149

Brophy, D. (2016). *Uyghur nation: Reform and revolution on the Russia-China frontier*. Harvard University Press.

Burbank, J., & Cooper, F. (2010). *Empires in world history: Power and the politics of difference*. Princeton University Press.

Hallez, X. (2022). Pratiques et structures politiques kazakhes sous la colonisation tsariste: Fait tribal et fait religieux dans la région du Semiretche (Turkestan, 1868-1917) [Kazakh political practices and structures under Tsarist colonization: Tribal and religious dynamics in Semirechye]. *Archives de sciences sociales des religions, 199*, 21-44. https://doi.org/10.4000/assr.67054 (In French)

Hellman, L. (2022). Enslaved in Dzungaria: What an eighteenth-century crocheting instructor can teach us about overland globalisation. *Journal of Global History, 17*(3), 374-393. https://doi.org/10.1017/S1740022821000176

Hellman, L., & Smith, E. (2023). Borders before nations: Encounters in the Akan and Dzungar borderlands, 1450-1750. *Journal of Early Modern History, 27*(5), 418-443. https://doi.org/10.1163/15700658-bja10054

Hofmeister, U. (2025). Orenburg's toponymy: Staging the Russian Empire in the steppe. *Urban History*, 1-18. https://doi.org/10.1017/S0963926825100564

Jeong, J. H. (2023). Homeland, magnet, and refuge: Mecca in the travels and imaginaries of Chinese Muslims. *Modern Asian Studies, 57*(6), 1743-1771. https://doi.org/10.1017/S0026749X23000148

Karataş, Ö. (2021). 1916 Türkistan Millî Ayaklanması sırasında zorunlu göç süreci: Yedisu'dan Çin'e, Çin'den Yedisu'ya [Forced migration during the 1916 Turkestan National Uprising: From Zhetysu to China and from China to Zhetysu]. *Rusya Araştırmaları Dergisi, 5*, 59-84. https://doi.org/10.48068/rusad.930772 (In Turkish)

Karpenko, E. V. (2025). Migration of the population from the Ili region to the Russian Empire after the Ili Crisis (based on materials from the newspaper 'Eastern Review'). *Journal of Frontier Studies, 10*(2), 106-127. https://doi.org/10.46539/jfs.v10i2.652

Keating, J. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001

Khalid, A. (2021). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Khalid, A. (2023). Turkestan's place in the Russian Empire. *Oriente Moderno, 102*(2), 192-207. https://doi.org/10.1163/22138617-12340284

Kim, H. (2004). *Holy war in China: The Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877*. Stanford University Press.

Kokaisl, P. (2026). Dungan ethnicity in transformation: From totalitarianism to contemporary adaptation. *Central Asian Survey, 45*(2), 186-206. https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2442441

Kokaisl, P., & Hejzlarová, T. (2023). The role of ideology in creating new nations in the USSR and strengthening a centralised state: The example of the Dungans in Central Asia. *Heliyon, 9*(6), Article e16875. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e16875

Kolesnik, E. G., Tarasov, M. G., Gergilev, D. N., & Novoseltsev, N. R. (2018). Interethnic relations in Russian Central Asia (19th-early 20th centuries). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 11*(12), 1968-1990. https://doi.org/10.17516/1997-1370-0348

Li, A. H. (2022). From alien land to inalienable parts of China: How Qing imperial possessions became the Chinese frontiers. *European Journal of International Relations*, *28*(2), 237-262. https://doi.org/10.1177/13540661221086486

Mengiste, T. A. (2022). Intensifications of border governance and defiant migration trajectories in Ethiopia. *Geopolitics*, *27*(5), 1352-1375. https://doi.org/10.1080/14650045.2021.1874934

Millward, J. A. (1998). *Beyond the pass: Economy, ethnicity, and empire in Qing Central Asia, 1759-1864*. Stanford University Press.

Millward, J. A. (2021). *Eurasian crossroads: A history of Xinjiang* (Rev. & updated ed.). Columbia University Press.

Morrison, A. (2020). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion, 1814-1914*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781139343381

Newby, L. J. (2005). *The empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand c. 1760-1860*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789047405597

Noda, J. (2010). Reconsidering the Ili Crisis: The Ili region under Russian rule (1871-1881). In M. Watanabe & J. Kubota (Eds.), *Reconceptualizing cultural and environmental change in Central Asia: An historical perspective on the future* (pp. 163-197). Research Institute for Humanity and Nature.

Noda, J. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004314474

Paine, S. C. M. (1996). *Imperial rivals: China, Russia, and their disputed frontier*. M. E. Sharpe.

Pasilov, B. (2023). The Russian colonial economy in Central Asia. *Oriente Moderno*, *102*(2), 301-326. https://doi.org/10.1163/22138617-12340290

Rimsky-Korsakoff Dyer, S. (2021). Two Dungan migrations: The migrations of the Chinese Muslims from China to Russia. *East Asian History*, *44*, 1-98. https://www.eastasianhistory.org/44/two-dungans/index.html

Rippa, A. (2022). Imagined borderlands: Terrain, technology and trade in the making and managing of the China-Myanmar border. *Singapore Journal of Tropical Geography*, *43*(3), 287-308. https://doi.org/10.1111/sjtg.12429

Sadiq, K., & Tsourapas, G. (2024). Labour coercion and commodification: From the British Empire to postcolonial migration states. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *50*(3), 617-636. https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269778

Sahlins, P. (1991). *Boundaries: The making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press.

Schluessel, E. T. (2020). *Land of strangers: The civilizing project in Qing Central Asia*. Columbia University Press.

Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.

Sultangalieva, G., Tuleshova, U., & Werth, P. W. (2022). Nomadic nobles: Pastoralism and privilege in the Russian Empire. *Slavic Review*, *81*(1), 77-96. https://doi.org/10.1017/slr.2022.78

Tagirova, A. (2023a). Defining the borderlands: Sino-Soviet border talks and the nationalities issue (1987-1991). *Nationalities Papers*, *51*(2), 299-316. https://doi.org/10.1017/nps.2022.9

Tagirova, A. (2023b). Post-Soviet settlement of the Sino-Soviet border: A failed attempt at a three-level game, 1991-2012. *Central Asian Survey*, *42*(2), 359-382. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2103518

Teğin, E. (2024). Disruption of pastoral nomadism: The impacts of Russian colonialism on the Kazakh Steppe during the 19th and 20th centuries. *Bilig*, *111*, 29-52. https://doi.org/10.12995/bilig.11102

Tleubekova, G. B. (2021). The history of the Semirechensk resettlement administration and the implementation of the colonial policy in the region. *Journal of History*, *101*(2), 169-184. https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.18

Uderbaeva, S. K. (2023). The formation of Kazakh officialdom and its incorporation into the Russian imperial system of administration. *Oriente Moderno*, *102*(2), 142-165. https://doi.org/10.1163/22138617-12340283

van der Straeten, J., & Obertreis, J. (2022). Technology, temporality, and the study of Central Asia: An introduction. *Central Asian Survey*, *41*(2), 211-222. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2063795

Vasilyev, D. V. (2020). Kuldja under Russian rule: View of the imperial administration. *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations*, *25*(5), 52-63. https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.5

Vasilyev, D. V., & Asanova, S. A. (2023). Shelter for the afflicted: Migration from Xinjiang to Russia in the 1860s-1880s. *RUDN Journal of Russian History*, *22*(1), 34-46. https://doi.org/10.22363/2312-8674-2023-22-1-34-46

Yanchenko, D. G. (2023). The Russian-Chinese borderland in the late imperial period in the context of revising trade and economic relations. *Vestnik of Saint Petersburg University. History*, *68*(2), 317-333. https://doi.org/10.21638/spbu02.2023.202

Yskak, A., & Zhumatay, G. (2025). The implementation of the imperial system of governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series*, *30*(4), 184-197. https://doi.org/10.31489/2025hph4/184-197

Zhang, Z., & Tsakhirmaa, S. (2022). Ethnonationalism and the changing pattern of ethnic Kazakhs' emigration from China to Kazakhstan. *China Information*, *36*(3), 318-343. https://doi.org/10.1177/0920203X221092686

Zhao, X. (2024). Border as dispositif: Sovereignty, discipline, and governmentality at the China-Kazakhstan border. *China Perspectives*, *138*, 33-44. https://doi.org/10.4000/12fwh

References:

Abdukadyrov, N., Mukhazhanova, T., & Sabdenova, G. (2024). Ottoman subjects and prisoners of war in the Semirechye Oblast during the First World War. *International Journal of Asian Studies, 21*(2), 272-283. https://doi.org/10.1017/S1479591424000032

Adamson, F. B. (2023). Re-spatialising migration governance: From 'multi-level' to 'entangled'. *International Migration, 61*(6), 3-14. https://doi.org/10.1111/imig.13138

Adamson, F. B., Chung, E. A., & Hollifield, J. F. (2024). Rethinking the migration state: Historicising, decolonising, and disaggregating. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 50*(3), 559-577. https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269769

Asanova, S. (2025). The policy of the Russian Empire toward cross-border migration from Semirechye to China (1900-1910). *Connexe: Exploring Post-Communist Spaces, 11*(1), 99-114. https://doi.org/10.5077/journals/connexe.2025.e2430

Asanova, S. A. (2020). Meanings of the Russian presence in Central Asia (on the example of Kuldja). *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations, 25*(5), 64-76. https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.6

Baigabatova, N. K. (2024). Ethnogeography and number of Qazaqs in Zhetysu at the end of the 19th-beginning of the 20th centuries. *Qazaq Historical Review, 2*(2), 134-156. https://doi.org/10.69567/3007-0236.2024.2.134.156

Bazarbaev, A. (2023). The Turkestan Statute and the reorganization of administrative divisions in Central Asia, 1886-1917: A case study of Jizzakh District. *Oriente Moderno, 102*(2), 281-300. https://doi.org/10.1163/22138617-12340287

Bekturganov, A. E., Baigabatova, N. K., & Iskakova, G. M. (2015). *Odna strana - odna sud'ba: Iz istorii formirovaniya polietnichnogo sostava naseleniya Zhetysu [One country - one destiny: From the history of the formation of Zhetysu's multiethnic population]*. Taldykorgan. (In Russian)

Billé, F., & Humphrey, C. (2021). *On the edge: Life along the Russia-China border*. Harvard University Press.

Bissembayeva, L. A., Aimbetov, B. S., Zhubanyshov, B. T., & Omarova, B. K. (2018). Features of the land policy of the Tsarist administration in Semirech'ye in the second half of XIX century. *Bylye Gody, 49*(3), 1149-1158. https://doi.org/10.13187/bg.2018.3.1149

Brophy, D. (2016). *Uyghur nation: Reform and revolution on the Russia-China frontier*. Harvard University Press.

Burbank, J., & Cooper, F. (2010). *Empires in world history: Power and the politics of difference*. Princeton University Press.

Hallez, X. (2022). Pratiques et structures politiques kazakhes sous la colonisation tsariste: Fait tribal et fait religieux dans la région du Semiretche (Turkestan, 1868-1917) [Kazakh political practices and structures under Tsarist colonization: Tribal and religious dynamics in Semirechye]. *Archives de sciences sociales des religions, 199*, 21-44. https://doi.org/10.4000/assr.67054 (In French)

Hellman, L. (2022). Enslaved in Dzungaria: What an eighteenth-century crocheting instructor can teach us about overland globalisation. *Journal of Global History, 17*(3), 374-393. https://doi.org/10.1017/S1740022821000176

Hellman, L., & Smith, E. (2023). Borders before nations: Encounters in the Akan and Dzungar borderlands, 1450-1750. *Journal of Early Modern History, 27*(5), 418-443. https://doi.org/10.1163/15700658-bja10054

Hofmeister, U. (2025). Orenburg's toponymy: Staging the Russian Empire in the steppe. *Urban History*, 1-18. https://doi.org/10.1017/S0963926825100564

Jeong, J. H. (2023). Homeland, magnet, and refuge: Mecca in the travels and imaginaries of Chinese Muslims. *Modern Asian Studies, 57*(6), 1743-1771. https://doi.org/10.1017/S0026749X23000148

Kabirov, M. N. (1951). *Pereselenie iliyskikh uygur v Semirech'e [Resettlement of Ili Uyghurs in Semirechye]*. Academy of Sciences of the Kazakh SSR. (In Russian)

Karataş, Ö. (2021). 1916 Türkistan Millî Ayaklanması sırasında zorunlu göç süreci: Yedisu'dan Çin'e, Çin'den Yedisu'ya [Forced migration during the 1916 Turkestan National Uprising: From Zhetysu to China and from China to Zhetysu]. *Rusya Araştırmaları Dergisi, 5*, 59-84. https://doi.org/10.48068/rusad.930772 (In Turkish)

Karpenko, E. V. (2025). Migration of the population from the Ili region to the Russian Empire after the Ili Crisis (based on materials from the newspaper 'Eastern Review'). *Journal of Frontier Studies, 10*(2), 106-127. https://doi.org/10.46539/jfs.v10i2.652

Keating, J. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001

Khalid, A. (2021). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Khalid, A. (2023). Turkestan's place in the Russian Empire. *Oriente Moderno, 102*(2), 192-207. https://doi.org/10.1163/22138617-12340284

Kim, H. (2004). *Holy war in China: The Muslim rebellion and state in Chinese Central Asia, 1864-1877*. Stanford University Press.

Kokaisl, P. (2026). Dungan ethnicity in transformation: From totalitarianism to contemporary adaptation. *Central Asian Survey, 45*(2), 186-206. https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2442441

Kokaisl, P., & Hejzlarová, T. (2023). The role of ideology in creating new nations in the USSR and strengthening a centralised state: The example of the Dungans in Central Asia. *Heliyon, 9*(6), Article e16875. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e16875

Kolesnik, E. G., Tarasov, M. G., Gergilev, D. N., & Novoseltsev, N. R. (2018). Interethnic relations in Russian Central Asia (19th-early 20th centuries). *Journal of Siberian Federal University. Humanities & Social Sciences, 11*(12), 1968-1990. https://doi.org/10.17516/1997-1370-0348

Li, A. H. (2022). From alien land to inalienable parts of China: How Qing imperial possessions became the Chinese frontiers. *European Journal of International Relations, 28*(2), 237-262. https://doi.org/10.1177/13540661221086486

Mengiste, T. A. (2022). Intensifications of border governance and defiant migration trajectories in Ethiopia. *Geopolitics, 27*(5), 1352-1375. https://doi.org/10.1080/14650045.2021.1874934

Millward, J. A. (1998). *Beyond the pass: Economy, ethnicity, and empire in Qing Central Asia, 1759-1864*. Stanford University Press.

Millward, J. A. (2021). *Eurasian crossroads: A history of Xinjiang* (Rev. & updated ed.). Columbia University Press.

Miymanbaeva, F. N., Komandzhaev, A. N., & Komandzhaev, E. A. (2019). Pravovye osnovy zemlevladeniya i zemlepol'zovaniya pereselentsev v Semirech'e v kontse XIX - nachale XX v. [Legal foundations of land ownership and land use of settlers in Semirechye in the late nineteenth and early twentieth centuries]. *Oriental Studies, (5),* 771-786. https://doi.org/10.22162/2619-0990-2019-45-5-771-786 (In Russian)

Moiseev, V. A. (2003). *Rossiya i Kitay v Tsentral'noy Azii (vtoraya polovina XIX v. - 1917 g.) [Russia and China in Central Asia, second half of the nineteenth century-1917]*. AzBuka. (In Russian)

Morrison, A. (2020). *The Russian conquest of Central Asia: A study in imperial expansion, 1814-1914*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781139343381

Newby, L. J. (2005). *The empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand c. 1760-1860*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789047405597

Noda, J. (2010). Reconsidering the Ili Crisis: The Ili region under Russian rule (1871-1881). In M. Watanabe & J. Kubota (Eds.), *Reconceptualizing cultural and environmental change in Central Asia: An historical perspective on the future* (pp. 163-197). Research Institute for Humanity and Nature.

Noda, J. (2016). *The Kazakh khanates between the Russian and Qing empires: Central Eurasian international relations during the eighteenth and nineteenth centuries*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004314474

Paine, S. C. M. (1996). *Imperial rivals: China, Russia, and their disputed frontier*. M. E. Sharpe.

Pasilov, B. (2023). The Russian colonial economy in Central Asia. *Oriente Moderno, 102*(2), 301-326. https://doi.org/10.1163/22138617-12340290

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-a). *Arkhivtik materialdar [Archival materials]*. F. I-427, Inv. 1, File 10, Fol. 65; F. I-21, Inv. 1, File 700, Fols. 55-58. (In Russian)

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-b). *Arkhivtik materialdar [Archival materials]*. F. I-21, Inv. 1, File 694, Fols. 69-69v. (In Russian)

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-c). *Arkhivtik materialdar [Archival materials]*. F. I-44, Inv. 1, File 37392, Fols. 40-41, 43, 57-59; File 3739, Fols. 20, 35-36. (In Russian)

Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. (n.d.-d). *Arkhivtik materialdar [Archival materials]*. F. I-64, Inv. 1, File 4861, Fol. 22. (In Russian)

Rimsky-Korsakoff Dyer, S. (2021). Two Dungan migrations: The migrations of the Chinese Muslims from China to Russia. *East Asian History, 44*, 1-98. https://www.eastasianhistory.org/44/two-dungans/index.html

Rippa, A. (2022). Imagined borderlands: Terrain, technology and trade in the making and managing of the China-Myanmar border. *Singapore Journal of Tropical Geography, 43*(3), 287-308. https://doi.org/10.1111/sjtg.12429

Sadiq, K., & Tsourapas, G. (2024). Labour coercion and commodification: From the British Empire to postcolonial migration states. *Journal of Ethnic and Migration Studies, 50*(3), 617-636. https://doi.org/10.1080/1369183X.2023.2269778

Sahlins, P. (1991). *Boundaries: The making of France and Spain in the Pyrenees*. University of California Press.

Sbornik deystvuyushchikh traktatov, konventsiy i soglasheniy, zaklyuchennykh Rossieyu s drugimi gosudarstvami [Collection of treaties, conventions and agreements concluded by Russia with other states] (Vol. 1, pp. 264-281). (1902). Ministry of Foreign Affairs. (In Russian)

Schluessel, E. T. (2020). *Land of strangers: The civilizing project in Qing Central Asia*. Columbia University Press.

Scott, J. C. (1998). *Seeing like a state: How certain schemes to improve the human condition have failed*. Yale University Press.

Sultangalieva, G., Tuleshova, U., & Werth, P. W. (2022). Nomadic nobles: Pastoralism and privilege in the Russian Empire. *Slavic Review, 81*(1), 77-96. https://doi.org/10.1017/slr.2022.78

Sushanlo, M. Ya. (1971). *Dungane: Istoriko-etnograficheskiy ocherk [The Dungans: A historical and ethnographic essay]*. Ilim. (In Russian)

Tagirova, A. (2023a). Defining the borderlands: Sino-Soviet border talks and the nationalities issue (1987-1991). *Nationalities Papers, 51*(2), 299-316. https://doi.org/10.1017/nps.2022.9

Tagirova, A. (2023b). Post-Soviet settlement of the Sino-Soviet border: A failed attempt at a three-level game, 1991-2012. *Central Asian Survey, 42*(2), 359-382. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2103518

Teğin, E. (2024). Disruption of pastoral nomadism: The impacts of Russian colonialism on the Kazakh Steppe during the 19th and 20th centuries. *Bilig, 111*, 29-52. https://doi.org/10.12995/bilig.11102

Tleubekova, G. B. (2021). The history of the Semirechensk resettlement administration and the implementation of the colonial policy in the region. *Journal of History, 101*(2), 169-184. https://doi.org/10.26577/JH.2021.v101.i2.18

Troynitsky, N. A. (Ed.). (1905). *Pervaya vseobshchaya perepis' naseleniya Rossiyskoy imperii, 1897 g. T. LXXXV: Semirechenskaya oblast' [First general census of the Russian Empire, 1897. Vol. LXXXV: Semirechye Region]*. Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs. (In Russian)

Uderbaeva, S. K. (2023). The formation of Kazakh officialdom and its incorporation into the Russian imperial system of administration. *Oriente Moderno, 102*(2), 142-165. https://doi.org/10.1163/22138617-12340283

van der Straeten, J., & Obertreis, J. (2022). Technology, temporality, and the study of Central Asia: An introduction. *Central Asian Survey, 41*(2), 211-222. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2063795

Vasilyev, D. V. (2020). Kuldja under Russian rule: View of the imperial administration. *Science Journal of Volgograd State University. History. Area Studies. International Relations, 25*(5), 52-63. https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.5.5

Vasilyev, D. V., & Asanova, S. A. (2023). Shelter for the afflicted: Migration from Xinjiang to Russia in the 1860s-1880s. *RUDN Journal of Russian History, 22*(1), 34-46. https://doi.org/10.22363/2312-8674-2023-22-1-34-46

Yanchenko, D. G. (2023). The Russian-Chinese borderland in the late imperial period in the context of revising trade and economic relations. *Vestnik of Saint Petersburg University. History, 68*(2), 317-333. https://doi.org/10.21638/spbu02.2023.202

Yskak, A., & Zhumatay, G. (2025). The implementation of the imperial system of governance in Semirechye in the second half of the 19th and the beginning of the 20th centuries. *Bulletin of the Karaganda University. History. Philosophy Series, 30*(4), 184-197. https://doi.org/10.31489/2025hph4/184-197

Zhang, Z., & Tsakhirmaa, S. (2022). Ethnonationalism and the changing pattern of ethnic Kazakhs' emigration from China to Kazakhstan. *China Information, 36*(3), 318-343. https://doi.org/10.1177/0920203X221092686

Zhao, X. (2024). Border as dispositif: Sovereignty, discipline, and governmentality at the China-Kazakhstan border. *China Perspectives, 138*, 33-44. https://doi.org/10.4000/12fwh

Zinoviev, V. P. (2023). Mezhetnicheskoe razdelenie truda v Semirechenskoy oblasti po dannym perepisi 1897 g. [Interethnic division of labor in Semirechye Region according to the 1897 census].

Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta, 492, 130-135. (In Russian)

ҒТАМР: 11.15.45 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.009

А.Қ. Нұрманова[1] , К.М. Жаулин[1] , С.Б. Китигулов[1] , Г.Е.Өтесова[1]*
[1] Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан.
**e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

МАҢҒЫСТАУДА КЕҢЕСТІК БАСҚАРУ ИНСТИТУТТАРЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ АДАЙ УЕЗІНІҢ ҚҰРЫЛУЫ

Аңдатпа

Мақсаты. Мақала 1917–1920 жылдардағы Маңғыстауда кеңестік басқару институттарының қалыптасуы мен Адай уезінің құрылуын биліктің легитимдігі, мәжбүрлеу, ресурстық қамтамасыз ету және аумақтық бейімделу арақатынасында талдайды. Зерттеудің мақсаты революциялық және азамат соғысы жағдайындағы билік үзілістерінің жергілікті басқару құрылымдарын қандай тетіктер арқылы өзгерткенін және бұл үдерістің Адай уезінің құрылуына қалай алып келгенін анықтау.

Әдіснама. Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Маңғыстау облысының мемлекеттік архивіндегі құжаттар, жарияланған архивтік жинақтар және оқиғаға қатысушылардың естеліктері құрайды. Проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және институционалдық талдау әдістері, сондай-ақ үдерісті қадағалау тәсілі қолданылды. 1917 жылғы Ақпан революциясынан 1920 жылы Адай уезінің Қазақ АКСР жүйесінде бекітілуіне дейінгі институционалдық өзгерістер бес кезеңге бөлініп, билік органдарының құзыреті, жергілікті өкілдік, ресурстарды жұмылдыру және аумақтық бағыныс динамикасы салыстырылды.

Нәтижелер. Талдау Маңғыстаудағы кеңестік басқарудың бірізді және сызықтық жолмен қалыптаспағанын көрсетті. Үдерістің өзара байланысты төрт негізгі тетігі анықталды: институционалдық қабаттасу; сайланбалы органдарды төтенше басқару құрылымдарының алмастыруы; мәжбүрлеу мен ресурстық жұмылдырудың тоғысуы; аумақтық бейімделу. Ақпан революциясынан кейін бұрынғы әкімшілік аппарат толық жойылмай, комиссарлық басқару, атқару комитеттері, қоғамдық ұйымдар мен кеңестер қатар әрекет етті. Азамат соғысы жағдайында ревкомдар саяси және әскери өкілеттікті шоғырландырғанымен, олардың нақты басқару мүмкіндігі жергілікті көлік, мал, азық-түлік, байланыс және өкілдік желілеріне тәуелді болды. 1920 жылғы Маңғышлақ пен Адай ревкомдары арасындағы құзырет бәсекесі аумақты басқару мен ресурстарды жұмылдыру мәселелерін тоғыстырды. Адай уезінің құрылуы осы әкімшілік, ресурстық және аумақтық тәжірибелердің құқықтық бекітілуінің нәтижесі болды.

Ғылыми жаңалығы және практикалық маңызы. Зерттеу саяси биліктің ауысуы мен әкімшілік сабақтастықты, формалды өкілеттік пен нақты басқару қабілетін, мәжбүрлеу мен жергілікті келісуді өзара ажырата отырып қарастырады. Адай уезінің құрылуы бір реттік құқықтық актінің нәтижесі емес, 1917–1920 жылдары қалыптасқан институционалдық қабаттасу, төтенше алмастыру, ресурстық жұмылдыру және аумақтық бейімделудің жинақталған қорытындысы ретінде түсіндіріледі.

Түйін сөздер: Маңғыстау, Маңғышлақ уезі, Адай уезі, кеңестік институттар, революциялық комитет, легитимдік, аумақтық бейімделу.

Нурманова А.К. [1], Жаулин К.М. [1], Китигулов С.Б. [1], Өтесова Г.Е.[1]*
[1] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан
**e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ ИНСТИТУТОВ СОВЕТСКОГО УПРАВЛЕНИЯ В МАНГИСТАУ И ОБРАЗОВАНИЕ АДАЕВСКОГО УЕЗДА

Аннотация

Цель. В статье анализируются формирование институтов советского управления в Мангистау в 1917–1920 гг. и образование Адаевского уезда во взаимосвязи легитимности власти, принуждения, ресурсного обеспечения и территориальной адаптации. Цель исследования заключается в выявлении механизмов, посредством которых разрывы политической власти в условиях революции и Гражданской войны трансформировали местные структуры управления и привели к образованию Адаевского уезда.

Методология. Источниковую основу исследования составили документы Центрального государственного архива Республики Казахстан и Государственного архива Мангистауской области, опубликованные сборники архивных документов, а также воспоминания участников событий. В работе применены проблемно-хронологический, историко-сравнительный и институциональный методы анализа, а также метод процесс-трейсинга. Институциональные изменения от Февральской революции 1917 г. до закрепления Адаевского уезда в системе Казахской АССР в 1920 г. разделены на пять этапов. Проведено сопоставление компетенций органов власти, форм местного представительства, динамики мобилизации ресурсов и территориальной подчиненности.

Результаты. Анализ показал, что формирование советского управления в Мангистау не носило последовательного и линейного характера. Выявлены четыре взаимосвязанных механизма данного процесса: институциональное наложение; чрезвычайное замещение выборных органов структурами чрезвычайного управления; взаимосвязь принуждения и ресурсной мобилизации; территориальная адаптация. После Февральской революции прежний административный аппарат не был полностью ликвидирован: комиссарское управление, исполнительные комитеты, общественные организации и советы действовали параллельно. В условиях Гражданской войны революционные комитеты сосредоточили политические и военные полномочия, однако их реальная управленческая способность зависела от местных транспортных средств, скота, продовольствия, коммуникаций и сетей представительства. Конкуренция за полномочия между Мангышлакским и Адаевским ревкомами в 1920 г. объединила вопросы территориального управления и мобилизации ресурсов. Образование Адаевского уезда стало результатом правового закрепления сложившихся административных, ресурсных и территориальных практик.

Научная новизна и практическая значимость. В исследовании разграничиваются смена политической власти и административная преемственность, формальные полномочия и реальная управленческая способность, принуждение и согласование с местным обществом. Образование Адаевского уезда рассматривается не как результат единовременного правового акта, а как совокупный итог институционального наложения, чрезвычайного замещения, ресурсной мобилизации и территориальной адаптации, происходивших в 1917–1920 гг.

Ключевые слова: Мангистау, Мангышлакский уезд, Адаевский уезд, советские институты, революционный комитет, легитимность, территориальная адаптация.

A.K.Nurmanova[1], K.M.Zhaulin[1], S.B.Kitigulov[1],G.E.Utesova[1]*
[1] L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan
**e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

FORMATION OF SOVIET GOVERNANCE INSTITUTIONS IN MANGYSTAU AND THE ESTABLISHMENT OF THE ADAI UYEZD

Abstract.

Purpose. This article examines the formation of Soviet governance institutions in Mangystau between 1917 and 1920 and the establishment of the Adai Uyezd through the interrelationship between political legitimacy, coercion, resource provision, and territorial adaptation. The study aims to identify the mechanisms through which disruptions of political authority during the Revolution and the Civil War transformed local governance structures and ultimately led to the establishment of the Adai Uyezd.

Methodology. The study draws on documents from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan and the State Archive of Mangystau Region, published collections of archival documents, and memoirs of participants in the events. The research employs problem-chronological, historical-comparative, and institutional methods, as well as process tracing. Institutional changes from the February Revolution of 1917 to the incorporation of the Adai Uyezd into the administrative system of the Kazakh ASSR in 1920 are divided into five stages. The analysis compares the competencies of governing bodies, forms of local representation, patterns of resource mobilization, and changes in territorial subordination.

Results. The analysis demonstrates that the formation of Soviet governance in Mangystau did not follow a consistent or linear trajectory. Four interconnected mechanisms were identified: institutional layering; the emergency replacement of elected bodies by extraordinary governing structures; the interaction between coercion and resource mobilization; and territorial adaptation. Following the February Revolution, the former administrative apparatus was not completely dismantled: commissarial administration, executive committees, public organizations, and soviets operated simultaneously. During the Civil War, revolutionary committees concentrated political and military authority, yet their actual governing capacity depended on local transport, livestock, food supplies, communication networks, and systems of representation. In 1920, competition for jurisdiction between the Mangyshlak and Adai revolutionary committees brought together questions of territorial governance and resource mobilization. The establishment of the Adai Uyezd represented the legal consolidation of the administrative, resource-based, and territorial practices that had developed during this period.

Scientific Novelty and Practical Significance. The study distinguishes between changes in political authority and administrative continuity, between formal powers and actual governing capacity, and between coercion and negotiated interaction with local society. The establishment of the Adai Uyezd is interpreted not as the result of a single legal act, but as the cumulative outcome of institutional layering, emergency substitution, resource mobilization, and territorial adaptation that developed between 1917 and 1920.

Keywords: Mangystau, Mangyshlak Uyezd, Adai Uyezd, Soviet institutions, revolutionary committee, legitimacy, territorial adaptation.

Кіріспе

1917-1920 жылдары Маңғыстауда мемлекеттік биліктің атауы, қоғамға жету тетігі, аумақтық шегі мен күнделікті міндеттері бірнеше рет өзгерді. Ақпан революциясы патшалық әкімшілікті жойғанымен, оның кеңсе аппараты, байланыс арналары және уездік-волостық бөлінісі сақталып қалды. Уақытша өкімет комиссары, атқару комитеттері, мұсылман ұйымдары, солдат және жұмысшы депутаттарының кеңестері бір уақытта қызмет атқарды. Қазан төңкерісі мен Азамат соғысы басқаруды одан әрі тұрақсыздандырды. Форт-Александровскідегі билік әскери жағдайға қарай ауысып, тұрақты кеңестердің қызметін революциялық комитеттер жалғастырды. Бұл өзгерісті ескі биліктің орнына жаңа билік келген қарапайым ауысу үлгісімен түсіндіру жеткіліксіз.

Мәселенің ғылыми маңызы өңірдің географиялық және әлеуметтік ерекшеліктерімен күшейеді. Маңғышлақ уезі Закаспий облысына қарағанымен, жергілікті қазақ қауымдарының көші-қон жолдары, сауда айырбасы мен туыстық байланыстары Ойыл, Гурьев және Ақтөбе бағыттарымен ұштасып жатты. Каспий порттары, балық кәсіпшіліктері, тұз өндірісі және түбек арқылы өтетін теңіз қатынасы уезді Кавказ, Астрахан және Түркістанмен

байланыстырды. Осындай тоғысқан кеңістікте кімнің бұйрығы заңды саналды, кім азық-түлік пен көлік ресурсын жинай алды және қай орталық аумаққа әкімшілік талап қоя алды деген сұрақтар биліктің нақты мазмұнын айқындады.

Зерттеу мына сұраққа жауап іздейді: 1917-1920 жылдардағы билік үзілістері Маңғыстауда кеңестік басқаруды қандай тетіктер арқылы қалыптастырды және бұл үдеріс неліктен Адай уезінің құрылуына алып келді? Мақаланың мақсаты - Маңғышлақтағы билік институттарының өзгерісін легитимдік, мәжбүрлеу, ресурстық қамтамасыз ету және аумақтық бейімделу байланысында түсіндіру. Осы мақсатқа сай Ақпан революциясынан кейінгі институционалдық қабаттасу анықталды, кеңестер мен ревкомдардың нақты өкілеттігі салыстырылды, соғыс кезіндегі мобилизациялық тәжірибенің басқаруға ықпалы талданды. Сонымен бірге Маңғышлақ пен Адай болыстарының әкімшілік бағынысы үшін бәсеке және Адай уезінің құрылуына жеткізген шешімдер қарастырылды.

Зерттеу гипотезасы Маңғыстаудағы кеңестік басқарудың бірізді қалыптаспағанын алға тартады. Билік үзілістері кезінде ескі және жаңа тәртіптер қабаттасты, сайланбалы органдарды төтенше ревкомдар алмастырды, әскери талаптар ресурстық айырбаспен ұштасып, әкімшілік шекаралар көшпелі қозғалыс пен шаруашылық байланыстарға бейімделді. Адай уезінің құрылуына жергілікті кеңістіктің әлеуметтік-экономикалық тұтастығын жаңа автономиялық шекарамен сәйкестендіру қажеттігі және бірнеше әкімшілік орталық арасындағы құзырет бәсекесі ықпал етті.

Зерттеу нысаны - 1917-1920 жылдары Маңғыстауда әрекет еткен әкімшілік және саяси институттар. Зерттеу пәніне олардың құзыреті, кадрлық сабақтастығы, ресурстық мүмкіндігі және аумақтық шешімдерге қатысы кіреді. Маңғыстау жағдайы революциялық билікті шекаралық өңір тұрғысынан қарастыруға қолайлы. Мұнда империялық уезд аппараты, Каспий порты, көшпелі болыстар және әртүрлі саяси орталықтардың талаптары бір кеңістікте түйісті. Сондықтан өңірлік материал кеңестік мемлекеттің жарияланған нормасы мен күнделікті басқару қабілетінің арасындағы айырманы нақтылауға мүмкіндік береді.

Талдау биліктің тұрақтылығын мекеменің атауымен емес, өкімнің орындалуы, ақпараттың жиналуы, азық пен көліктің жұмылдырылуы және жергілікті өкілдердің қатысуы арқылы бағалайды. Осындай өлшем Адай уезінің құрылуын бір реттік құқықтық акт шеңберінде қалдырмай, оған жеткізген шешімдер тізбегін қалпына келтіруге жағдай жасайды. Мақаланың ғылыми міндеті - өңірлік оқиғаларды мемлекет құрудың классикалық теорияларымен байланыстырып, олардың қолданылу шегін көрсету. Практикалық маңызы архивтік істерді салыстыруға арналған индикаторлар мен бес кезеңді хронологиялық үлгінің ұсынылуынан көрінеді. Бұл тәсіл құқықтық норма, мекемелік құрылым және күнделікті орындау тәжірибесін бір талдау деңгейінде ұштастырып, өңірлік оқиғаның жалпы мемлекеттік өзгерістегі орнын дәлелдеуге мүмкіндік береді.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Қазақстандағы 1917 жылғы революция мен Азамат соғысының жалпы барысы кеңестік кезеңдегі еңбектерде таптық күрес пен кеңес билігінің «заңды жеңісі» логикасында түсіндірілді. Ф. Гайда мен Ф. Маликов Ақпан революциясының саяси қағидалары мен Қазақстандағы салдарын жүйелесе, Түркістан әскери округінің тарихы және Азамат соғысына қатысушылар естеліктері әскери операциялар мен кеңестік жасақтардың қызметіне басымдық берді (Гайда, 2017; Маликов, 1972; Радкевич, 1959; Бейсембаев & Пахмурный, 1960). Ә. Жангелдин экспедициясы туралы А. Олейник еңбегі мен интервенция жөніндегі құжаттар жинағы Каспий-Закаспий бағытының әскери-логистикалық мәнін ашады (Олейник, 1961; Иностранная военная интервенция..., 1963). Бұл еңбектердің телеологиялық тілі жергілікті институттардың тұрақсыздығын, балама билік жобаларын және халықтың күнделікті келісу тәжірибесін көбіне екінші қатарға ығыстырды.

Тәуелсіздік кезеңіндегі зерттеулер саяси-әкімшілік өзгерістерді ұлттық мемлекеттілік және аумақтық тұтастану мәселесімен байланыстыра қарастырды. Қазақстан тарихының академиялық басылымы жалпы контекст ұсынса, Қ. Ақанов автономия астанасын таңдау

арқылы жаңа республиканың кеңістік құру логикасын көрсетеді (Қазақстан тарихы, 2002; Ақанов, 2017). З. Ижанов құрастырған Маңғышлақ құжаттары мен өңір тарихына арналған жинақтар жергілікті бұйрықтарды, хаттамалар мен есептерді ғылыми айналымға енгізді (Ижанов, 2015a, 2015b). Э. Абланова Маңғыстауды кеңестендірудегі ревкомдардың алғашқы саяси билік органы болғанын арнайы зерттеді (Абланова, 2023). А. Нұрмановаңың саяси қуғын-сүргін жағдайындағы тұлғалық әрекет туралы мақаласы микроисторияның орталық идеологиялық құрылымдарды жергілікті тәжірибемен байланыстыру әлеуетін аңғартады (Нұрманова, 2025). Осы зерттеулер маңызды деректік негіз қалыптастырғанымен, кеңес институттарының қалыптасуы мен Адай уезінің құрылуын бір аналитикалық модельде түсіндіру әлі де жеткіліксіз.

Соңғы жылдардағы Орталық Азия зерттеулері аймақты Мәскеуден тараған саясаттың енжар шеті ретінде қараудан бас тартып, империялық мұраның, жергілікті агенттіктің және білім өндірудің өзара байланысына назар аударды. А. Халид кеңестік және империялық өзгерістерді Орталық Азияның ұзақ мерзімді тарихына енгізеді; М. Ларюэль ұлт пен перифериянның өзара құрылуын талдайды; Р. Айзекс пен Э. Марат редакциялаған еңбектер аймақты зерттеудің жаңа тақырыптары мен тәсілдерін жинақтайды (Khalid, 2021a; Laruelle, 2021; Isaacs & Marat, 2021; Isaacs, 2022). Орталық Азия тарихын жазудағы отарсыздандыру, жергілікті тілдегі дерек пен зерттеушінің позициясы мәселелері Кассымбекова мен Чокобаева, Занка, Тутумлу еңбектерінде көтерілді (Kassymbekova & Chokobaeva, 2021; Zanca, 2021; Tutumlu, 2021). Аймақтану ғылымының институционалдық ахуалы мен академиялық еркіндік мәселесін Марат, Антонов, Лемон және Муллоджонов талқылайды (Marat, 2021; Antonov et al., 2021). Бұл әдіснамалық бетбұрыс Маңғыстаудағы өзгерісті «орталық шешім - жергілікті орындау» схемасынан тыс оқуға негіз береді.

Қазіргі зерттеулер империядан кейінгі қауіпсіздік пен тәртіп орнату практикаларын да жаңаша түсіндіреді. Лоттхольц пен Бонакер постимпериялық саясатта қауіпсіздендіру мен саясатсыздандырудың қатар жүретінін көрсетсе, Шик Қазақстандағы тұрақтылық саясатының бейресми институттарға тәуелділігін, Мегоран мен Рахматуллаев шекаралық кеңістіктегі этникалық басқару мен зорлықсыздандыру тетіктерін талдайды (Lottholz & Bonacker, 2022; Bonacker & Lottholz, 2022; Schiek, 2022; Megoran & Rakhmatullaev, 2022). Рудзите мен Клучевска модернизация мен даму тілінің аймақтық билік қатынастарын жасыра алатынын ескертеді (Rudzite & Kluczewska, 2021). Кули сыртқы күштер мен шеткері аймақ арасындағы байланысты, Марковиц пен Радниц режимдер мен мемлекетті зерттеудің салыстырмалы мүмкіндігін көрсетеді (Cooley, 2021; Markowitz & Radnitz, 2021). Бұл еңбектер тікелей 1917-1920 жылдарды зерттемегенімен, биліктің шет аймақта қалай материалданатынын сұрауға мүмкіндік беретін ұғымдық қор береді.

Еуразиялық кеңістіктің экологиялық және әлеуметтік тарихы зерттеу аясын кеңейтеді. Сара С. Кэтиң құрғақ далалық аймақтардағы аграрлық басқару мен экологияны, Ю. Пенати кеңестік Орталық Азия ауылының өндіріс, жер және еңбек қатынастарын, Э. Коллинз исламды саясиландырудың ұзақ мерзімді институттық алғышарттарын зерттейді (Keating, 2022; Penati, 2024; Collins, 2023). Э. Кирасирова халықаралық революциялық желілердің шығыс халықтарымен қатынасын, И. Скарборо империялық күйреудегі орталық пен шет динамикасын талдайды (Kirasirova, 2024; Scarborough, 2023). С. Левицкий мен Л. Уэй революциялық режимдердің ұйымдық негізін, Д. Керальт соғыс пен мемлекеттің қаржылық тәуелділігін салыстырмалы тұрғыдан түсіндіреді (Levitsky & Way, 2022; Queralt, 2022). Осы еңбектер Маңғыстаудағы азық-түлік, мал, көлік және порттық қатынастарды биліктің нақты ресурстық негізі ретінде қарастыруға жол ашады.

Мақаланың теориялық негізіне бірнеше өзара сабақтас тұжырым енгізілді. М. Вебердің легитимді үстемдік пен құқықтық-рационалды бюрократия туралы пікірі бұйрықтың шығарылуы мен оған мойынсұнудың арасын ажыратуға көмектеседі (Weber, 1978). Т. Скочпол мемлекеттік аппараттың күйреуін революция кезіндегі әкімшілік қабілет дағдарысымен байланыстырады (Skocpol, 1979). Ч. Тиллидің мәжбүрлеу, капитал және мемлекет құру

байланысы мен М. Манның деспотиялық және инфрақұрылымдық билік айырмасы әскери бұйрықтың уезд аумағында орындалу шегін бағалауға негіз болды (Tilly, 1992; Mann, 1984). Тарихи институционализм күрт үзіліс кезінде де ережелердің бұрынғы ізге тәуелді болатынын, ал өзгерістің қабаттасу және біртіндеп қайта бағдарлану арқылы жүретінін түсіндіреді (North, 1990; Pierson, 2000; Mahoney, 2000; Thelen, 2004). Дж. Мигдалдың «мемлекет қоғам ішінде» тәсілі жергілікті қауымдар мен билік органдарының келісуі мен бәсекесін бір талдау аясында қарауға негіз береді (Migdal, 2001). Дж. Смил ұсынған кеңейтілген хронология Азамат соғысын өзара қабаттасқан аймақтық қақтығыстар жиынтығы ретінде оқуға мүмкіндік береді (Smele, 2015).

Осы теориялық негізде «үзілісті институционалдану» ұғымы ұсынылады. Ұғым билік ұйымдары бірнеше рет таратылып, қайта құрылған кезде басқару тәжірибесінің бұрынғы аппарат, жергілікті делдалдар және ресурстық желілер арқылы ішінара сақталуын әрі жаңа аумақтық тәртіпке бейімделуін білдіреді. Ол төрт құжаттық белгімен тексеріледі: институттардың қабаттасуы, төтенше алмастыру, мәжбүрлеу мен ресурстың тоғысуы, аумақтық бейімделу. Бағалау кезінде органның атауынан гөрі оның өкім шығару, ақпарат жинау, ресурс жұмылдыру, дау реттеу және аумақты басқару қабілеті ескерілді.

1-кесте. Теориялық ұғымдарды эмпириялық операциялау

Теориялық бағыт	Негізгі ұғым	Эмпириялық индикатор	Маңғыстаудағы көрінісі
М. Вебер	Легитимдік және құқықтық-рационалды билік	Жазбаша өкім, тұрақты құзырет, мойындау	Комиссар, кеңес және ревком бұйрықтарының қатар жүруі; өкілеттік дауы
Т. Скочпол	Мемлекеттік аппараттың күйреуі	Басқару иерархиясының үзілуі, орталықтың әлсіреуі	1917 жылғы көпорталық билік; 1919 жылы Форттың бірнеше рет ауысуы
Ч. Тилли / М. Манн	Мәжбүрлеу-ресурс және инфрақұрылымдық билік	Әскер, реквизиция, есеп, байланыс, әлеуметтік қызмет	10 мың қой, көлікпен қамту, азық бөлу, санитарлық және кәсіпшілік бақылау
Тарихи институционализм	Жолға тәуелділік, қабаттасу, қайта бағдарлау	Ескі аппараттың сақталуы және жаңа мақсатқа бейімделуі	Империялық уезд кеңсесінің кеңес/ревком тұсында жалғасуы; Форттың жаңа автономияға бағынысы
Дж. Мигдал	Мемлекет қоғам ішінде	Жергілікті делдал, келіссөз, бәсекелі ереже	Болыс өкілдері, мұсылман ұйымы, жылжымалы Адай ревкомы, көлік пен мал жөніндегі келісім

Ескерту. Кестені авторлар зерттеудің теориялық моделі негізінде құрастырған.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеудің деректік негізін Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві мен Маңғыстау облысының мемлекеттік архивінде сақталған материалдар құрайды. ҚР ОМА-ның 40-қорындағы істерден 1917 жылғы реквизицияланған жұмысшыларды қайтару, болыстық сайлау тәртібін өзгерту және Маңғышлақтағы әкімшілік шешімдер жөніндегі хат-хабар пайдаланылды (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 1079-іс, 340-п.; 40-қ., 1-т., 761-іс, 3-т., 116-п.; 40-қ., 1-т., 1078-іс, 95–96-пп.). Маңғыстау архивінің 294-қорындағы материалдар уездік кеңес пен алғашқы революциялық комитеттердің қызметін, ал 17-қор құжаттары 1919–1920 жылдардағы әскери-саяси жағдай мен жергілікті басқарудың қалпына келу үдерісін сипаттайды (МАМО, 294-қ., 1-т., 1-іс, 3–4-пп.; МАМО, 17-қ., 1-т., 15-іс, 137-п.). Архивтік материалдар Ижанов жариялаған құжаттар жинақтарымен, Азамат соғысы кезеңіне қатысты құжаттық басылымдармен және қарсы тарап өкілінің естелік сипатындағы деректерімен салыстырылды (Ижанов, 2015a, 2015b; Иностранная военная интервенция…, 1963; Толстов, 1921). Мұндай деректер жиынтығы ресми әкімшілік шешімдерді ғана емес, олардың жергілікті деңгейдегі іске асу ерекшеліктерін де анықтауға мүмкіндік берді.

Деректерді пайдалану барысында олардың шығу тегі, авторлығы, жасалу мақсаты және тарихи контексті ескерілді. Әрбір құжат зерттеу нысанына қатысты ақпарат көзі ретінде қарастырылып, оның мазмұны автоматты түрде объективті шындықтың тікелей көрінісі ретінде қабылданбады. Мысалы, хаттама, бұйрық немесе есеп белгілі бір органның өз қызметін заңды және тиімді етіп көрсету мақсатына қызмет етуі мүмкін. Сондықтан құжатта шешімнің тіркелуі оның іс жүзінде толық орындалғанын өздігінен дәлелдемейді. Осыған байланысты нормативтік сипаттағы өкімдер нақты әрекеттер, жергілікті жауаптар және кейінгі құжаттар арқылы тексерілді. Құжаттағы үнсіздік те талдаудың бір бөлігі ретінде қарастырылды: бұйрықтың белгілі бір болысқа жетпеуі, қайта жіберілуі, орындалу мерзімінің созылуы немесе оның жергілікті деңгейде ескерілмеуі басқару коммуникациясының әлсіздігін көрсететін жанама белгі ретінде бағаланды.

Деректердің өзара верификациясы үш бағытта жүргізілді. Біріншіден, бір оқиғаға қатысты әртүрлі әкімшілік органдардың құжаттары салыстырылды. Екіншіден, кеңестік сипаттағы есептер мен ресми құжаттар қарсы тараптың естеліктері және кейін жарияланған құжаттық жинақтармен салыстырылды. Үшіншіден, құжаттағы мәліметтің кейінгі әкімшілік өзгерістермен сәйкестігі тексерілді. Негізгі деректер бірнеше тәуелсіз дерек көзінде сәйкес келген жағдайда оқиғаның негізгі өзегі неғұрлым сенімді деп қабылданды. Ал қарама-қайшы мәліметтер болған жағдайда олардың қайсысы шынайы екенін біржақты анықтаудан гөрі, айырмашылықтың пайда болу себептері талданды. Бұл тәсіл әсіресе Азамат соғысы кезеңіндегі саяси және әскери оқиғаларды зерттеуде маңызды, өйткені тараптардың әрқайсысы оқиғаларды өз мүддесіне сәйкес сипаттауы мүмкін.

Деректік корпус мақсатты іріктеу қағидасымен құрылды. Зерттеу сұрақтарына тікелей қатысы бар құжаттар төрт тақырыптық топқа бөлінді: билік органдарының құрылуы мен құзыреті; кадрлар мен өкілдік; әскери-шаруашылық жұмылдыру; әкімшілік шекаралар мен аумақтық бағыныс. Бір оқиғаның бірнеше нұсқасы сақталған жағдайда оқиға уақытына жақын жасалған бастапқы құжаттарға басымдық берілді, ал кейінгі естеліктер мен жинақтар түсіндіруші және салыстырмалы материал ретінде қолданылды. Құжаттың түпнұсқа немесе көшірме сипаты, авторлық мүддесі, мәтіннің кейінгі редакциялану ықтималдығы және құжат жасалған саяси жағдай қорытындының сенімділік деңгейін бағалау кезінде ескерілді.

Жұмыста проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы және институционалдық талдау әдістері қолданылды. Проблемалық-хронологиялық әдіс 1917 жылғы наурыздан 1920 жылғы қазанға дейінгі үдерісті бірнеше өзара байланысты кезеңге бөліп, әр кезеңде билік құрылымдарының өзгеру логикасын анықтауға мүмкіндік берді. Кезеңдеу тек саяси биліктің ауысу күндеріне негізделмей, басқару қызметінің нақты өзгерістерін де қамтыды. Кезең шекарасы жоғарғы органның құзыреті, жергілікті өкілдік, ресурс жинау тәртібі немесе аумақтық бағыныс сияқты кемінде екі индикатор қатар өзгерген жағдайда белгіленді. Осы арқылы кезеңдерді тек мекеме атауларының ауысуына қарай бөлудің қаупі азайтылды.

Тарихи-салыстырмалы әдіс комиссарлық басқару, уездік кеңес, атқару комитеті және революциялық комитеттердің құрамы, өкілеттігі, кадрлық базасы және аумақтық қамтуын салыстыру үшін пайдаланылды. Институционалдық талдау ресми норма мен күнделікті басқару практикасының арасындағы алшақтықты анықтауға бағытталды. Үдерісті қадағалау тәсілі Адай уезінің қалыптасуына жеткізген аралық буындарды бірізді қарастыруға мүмкіндік берді. Олардың қатарына Ойыл мен Форт-Александровск арасындағы байланыс, өкілдер жіберу, мал дайындау жөніндегі даулар, ревкомдардың құзырет қайшылықтары және автономия аумағын құқықтық тұрғыдан бекіту мәселелері енгізілді.

Теориялық ұғымдар нақты эмпирикалық индикаторлармен байланыстырылды. Легитимдік органның кімнің атынан сөйлегені, оның шешімдерінің жергілікті өкілдер тарапынан мойындалуы және қабылданған шешімдердің орындалу деңгейі арқылы бағаланды. Инфрақұрылымдық билік тұрақты байланыс орнату, есеп жүргізу, азық-түлік пен басқа да ресурстарды бөлу, денсаулық сақтау және сауданы реттеу қабілетінен көрінді. Әскери жасақтарды ұйымдастыру, реквизиция жүргізу және міндеттемелер жүктеу мәжбүрлеу

тетіктерінің белгілері ретінде қарастырылды. Аумақтық бейімделу әкімшілік шекаралардың көші-қон бағыттарына, айырбас қатынастарына және көлік-коммуникациялық жолдарға сәйкестігі арқылы талданды. Осы өлшемдер теориялық тұжырымдарды нақты құжаттық материалдармен жүйелі түрде тексеруге мүмкіндік берді.

Талдау бірлігі ретінде жеке мекеме емес, нақты басқару әрекеті алынды. Әрбір эпизод бойынша оқиғаның күні, әрекет етуші орган, нысана болған аумақ, пайдаланылған ресурс, жергілікті жауап және байқалған нәтиже белгіленді. Мұндай талдау матрицасы бір атаумен немесе бір саяси режим аясында жұмыс істеген органдардың нақты әкімшілік мүмкіндіктерін салыстыруға жағдай жасады. Себептік тізбек құқықтық шешімнен бастап өкіл жіберу, ресурс жинау, жергілікті қарсылық немесе келісім, құзырет дауы және әкімшілік бекіту сатылары бойынша тексерілді. Болжамға қайшы келетін деректер де талдаудан шығарылған жоқ. Мысалы, орталық өкімнің орындалмауы немесе бұрынғы мекеменің жаңа органмен қатар қызметін жалғастыруы әкімшілік биліктің біркелкі қалыптаспағанын көрсететін дерек ретінде пайдаланылды.

Датасы күмәнді немесе шығу тегі анық емес хабарлар дәл хронология құруға тікелей пайдаланылмады. Алайда олардың мазмұны бірнеше тәуелсіз деректе қайталанып, негізгі үдеріспен сәйкес келген жағдайда олар оқиғаның бағытын сипаттайтын жанама айғақ ретінде қарастырылды. Бұл тәсіл деректердің толық еместігін ескеруге және бір ғана дерек көзінің негізінде кең қорытынды жасау қаупін азайтуға мүмкіндік берді.

Зерттеудің хронологиялық шегі 1917 жылғы Ақпан революциясынан 1920 жылы Адай уезінің Қазақ АКСР жүйесінде бекітілуіне дейінгі аралықты қамтиды. Географиялық шекке Маңғышлақ уезі, Форт-Александровск, оған жалғасқан Адай болыстары және әкімшілік шешімдерге тікелей ықпал еткен Ойыл–Гурьев–Астрахан–Красноводск желісі енгізілді. Мұндай кеңістік көшпелі қауым мен порттық уездің арасындағы саяси, экономикалық және коммуникациялық байланыстарды қазіргі облыстық шекаралармен шектемей қарастыруға мүмкіндік береді.

Деректердің басым бөлігін билік органдары қалыптастырғандықтан, қарапайым ауыл тұрғындарының ұстанымдары мен күнделікті тәжірибесі көбіне жанама түрде көрінеді. Сонымен қатар барлық бұйрықтардың әрбір ауылда қалай орындалғанын толық қалпына келтіру мүмкін емес. Сондықтан зерттеу нәтижелері бүкіл уезд аумағындағы басқару тәжірибесінің біркелкі сипатын білдірмейді, керісінше құжаттарда тіркелген негізгі әкімшілік үдерістер мен олардың өзгеру бағыттарын сипаттайды. Осы шектеулерді ескере отырып, архивтік деректерді өзара салыстыру, теориялық индикаторлар арқылы жүйелеу және басқару әрекеттерін жеке талдау Маңғышлақтағы билік институттарының қалыптасуын тарихи контекстпен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері

Империялық аппараттың ыдырауы және институционалдық қабаттасу, 1917 жыл

Ақпан революциясы Маңғышлақтағы патшалық биліктің символдық негізін жойды, бірақ басқарудың материалдық инфрақұрылымын бірден алмастырмады. Уезд Закаспий облысы құрамында қалып, Форт-Александровск әкімшілік орталық қызметін жалғастырды. Уақытша өкімет енгізген комиссарлық институтты полковник Васильев атқарды; сонымен қатар қалада жергілікті атқару комитеті құрылды. Кейін Васильевтің уездік солдат, жұмысшы және шаруа депутаттары кеңесінің төрағасы ретінде көрінуі кадрлық сабақтастықты аңғартады. Революциялық атаулар өзгергенімен, басқару бұрынғы кеңсе білімі мен әскери беделге сүйенді (Қазақстан тарихы, 2002; Ижанов, 2015а).

1916 жылғы тыл жұмыстарына алу салдарын реттеу жаңа биліктің легитимдік сынағына айналды. 1917 жылғы 5 мамырдағы қаулы реквизицияланған адамдарды әскери ведомство есебінен елге қайтаруды және жаңа топтарды жөнелтуді тоқтатуды белгіледі. Маңғышлаққа бұл шешім 9 мамырда жеткізілді. Оған дейін Түрікмен болысынан алынған 150 адамның көктемгі балық маусымына қатысуы үшін жөнелтілуі уақытша кейінге шегерілген еді; наурыз

ортасынан бастап шектеу жалпы сипат алды (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 1079-іс, 340-п.). Бұл жерде орталықтың саяси шешімі жергілікті шаруашылық күнтізбесімен қабысып қана орындалды. Жаңа билік әділеттілік уәдесін тасымал, қаржы және жұмыс берушімен келісу арқылы материалдандыруға мәжбүр болды.

Болыстық сайлау тәртібін өзгерту бастамасы да қабаттасудың мазмұнын ашады. Уездік комиссар бұрынғы сайлаудың руаралық бәсекені, параны және қысымды күшейтетінін айтып, мұсылман ұйымы өкілдерімен жаңа нұсқаны талқылады. Үміткерлер тең бағаланса жеребе, өзгеше бағаланса жабық дауыс беру ұсынылды; азық-түлік тапшылығына байланысты сайлауды 1918 жылдың көктеміне дейін шегеру мәселесі көтерілді (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 761-іс, 3-т., 116-п.). Бұл жоба толық демократиялық үзілістен гөрі ескі болыстық институтты жаңа рәсіммен заңдастыру әрекеті еді. Веберлік тұрғыдан билік дәстүрлі беделді құқықтық рәсімге аударуға ұмтылды, бірақ оның орындалуы жергілікті келісімге тәуелді болды.

1917 жылы қос өкіметтен күрделірек көп институтты тәртіп қалыптасты. Комиссар, атқару комитеті, мұсылман ұйымы, әскери гарнизон және кеңес бір-бірінің қызметін толықтырды әрі шектеді. Скочпол сипаттаған мемлекеттік аппарат күйреуі Маңғышлақта әкімшіліктің жоғалуынан гөрі бұйрық көздерінің көбейіп, олардың иерархиясының бұзылуынан байқалды. Осы өтпелі орта кейінгі институттарға кадр, кеңсе тәжірибесі және аумақты сипаттайтын әкімшілік тіл қалдырды.

Кеңестердің құрылуы және күнделікті басқарудың кеңеюі, 1917 жылғы қараша - 1918 жылғы көктем

1917 жылғы 22 қарашада Форт-Александровскіде жұмысшы, солдат, шаруа және мұсылман депутаттарының уездік кеңесі құрылды. Оның 19 мүшесі гарнизон жауынгерлерін, қазақ және орыс жұмысшылары мен шаруаларын, пошта-телеграф қызметкерлерін және жергілікті зиялыларды қамтыды. Төраға болып Г. А. Атанасов, хатшы болып Ж. Маймақов сайланды; азық-түлік, денсаулық сақтау және әскери бөлімдер ұйымдастырылды. 1918 жылғы 3 қаңтарда атқару комитеті құрылып, көп ұзамай оның басшылығы ауыстырылды (Ижанов, 2015а, 233-б.). Құрамның әркелкілігі жаңа органға өкілдік сипат берді, ал басшылықтың тез ауысуы оның ережелері әлі орнықпағанын көрсетті.

Кеңестің нақты ықпалы күнделікті тапшылықты реттеу кезінде байқалды. 29 қаңтардағы мәжіліс жерді, су көздерін және теңіз жағалауы ресурстарын қоғамдық меншік деп жариялады. Азық-түлік бөлімі астық пен негізгі тауарларды есепке алып, баға белгіледі және рұқсатсыз сыртқа шығаруға шектеу қойды. Санитарлық комиссияның, емдеу орындары мен көшпелі жасақтардың ұйымдастырылуы, жеке кәсіпшіліктегі тұздың халыққа берілуі және балықшылар артелінің құрылуы кеңестің инфрақұрылымдық қызметін кеңейтті. Манның ұғымымен айтқанда, кеңес қоғамға енуге әрекет жасады, алайда көлік, азық және медицина ресурстарының тапшылығы оның мүмкіндігін шектеді.

Әкімшілік аумақ та қайта қаралды. 1918 жылғы наурыздағы Закаспий облысы бұйрықтарымен I Бозащы болысының бірнеше ауылы бөлініп, IV Бозащы болысы құрылды, ал Жеменей болысының бірқатар ауылдары I Бозащыға берілді (ҚР ОМА, 40-қ., 1-т., 1078-іс, 95-96-пп.). Бұл өзгеріс кейінгі Адай уезінен ауқымы жағынан әлдеқайда кіші болғанымен, аумақтың әлеуметтік құрам мен басқару қолайлылығына қарай қайта жіктеле алатынын көрсетті. Яғни кеңестік аумақтық саясат 1920 жылы кенеттен туған жоқ; оның әкімшілік тәжірибесі 1918 жылғы болыстық түзетулерден басталды.

Наурыздың соңында жергілікті қазақ жастары мен тыл жұмысынан қайтқандар қатысқан Қызыл еріктілер ротасының құрылуы кеңестің мәжбүрлеу қабілетін күшейту талпынысы болды. Оны ұстауға азық-түлік басқармасынан 80 мың рубль бөлу әскери және азаматтық ресурстың арасы әлі ажырамағанын аңғартады. Тиллидің қисыны бойынша, соғысқа дайындық аппаратты ресурсты есептеуге мәжбүр етті. Маңғыстауда тұрақты салық жүйесі қалыптаспағандықтан, рота уақытша аударымға, айырбасқа және жергілікті келісімге сүйенді. Кеңес осы жағдайда өкілдік, шаруашылық реттеу және әскери үйлестіру міндеттерін қатар атқарды.

Азамат соғысы және төтенше басқарудың орнығуы, 1918-1919 жылдар

1918 жылдың жазынан Каспий-Закаспий кеңістігіндегі жағдай түбегейлі өзгерді. Ашхабадта большевиктерге қарсы Закаспий уақытша өкіметінің құрылуы, британ күштерінің араласуы, Бакудегі кеңестік биліктің құлауы және Орал казактарының белсенділігі теңіз жолдарын тұрақсыздандырды (Иностранная военная интервенция..., 1963; Толстов, 1921). Форт-Александровск порты әскер, азық-түлік және ақпарат қозғалысын қамтамасыз етті. Байланыс үзілген сайын кемеге, қаруға және қор қоймасына қол жеткізген күш жергілікті билікке нақты ықпал етті.

Ә. Жангелдин басқарған экспедиция жергілікті көлік пен бағыт туралы білімнің маңызын дәлелдейді. Түркістанға жеткізілуге тиіс қару-жарақ пен қаржы Красноводск бағыты жабылған соң Форт-Александровскіге бұрылды. Деректерде 600 адамдық жасақ, 68 млн рубль қаржы және Царицын-Астрахан бағыты арқылы жеткізілген әскери жүк аталады (Олейник, 1961; Радкевич, 1959). Жергілікті халық берген 600 түйе мен 600 жылқы экспедицияны теңіз портынан ішкі дала жолына шығарды. Орталықтан келген ресурс жергілікті көлік желісіне қосылған кезде ғана пайдаланылды. Мигдал тәсілі бұл жағдайды мемлекеттің жергілікті қоғаммен келісу арқылы әрекет етуі деп түсіндіруге негіз береді.

1918 жылғы 25 қыркүйекте Қаратөбеде он екі болыс өкілдері қатысқан жиын жылжымалы Адай ревкомын құрып, төрағалыққа Т. Әлниязұлын, орынбасарлыққа Ә. Жангелдинді белгіледі. Ревком қауымдар арасындағы саяси байланысты сақтап, кеңестік орталыққа бағдар ұсынды. Оның аумақтық талабы Маңғышлақтағы порттық әкімшіліктен өзгеше, көшпелі болыстардың қозғалыс кеңістігіне сүйенді. Сөйтіп, Фортқа негізделген уездік-теңіздік басқару мен Ойыл-дала желісіне негізделген адайлық саяси бірігу қатар қалыптасты.

1919 жылы Форт-Александровск бірнеше рет қолдан қолға өтті. 30 сәуірде кеңестік флотилия қаланы алды; 21 мамырдағы шайқастардан кейін кеңес жасақтары шегінді; 30 шілдеде ақ казак бөлімдері бақылауды қалпына келтірді (Бейсембаев & Пахмурный, 1960; Ижанов, 2015b). Сайланған кеңестің қалыпты мерзімі мен рәсімі мұндай жағдайда сақталмады. №176 бұйрық ревкомды кеңестер шақырылғанға дейінгі жоғарғы жергілікті билік деп жариялап, бұрынғы комиссариатты таратты. Сонымен бірге күнделікті қызмет атқаратын мекемелер жұмысын уақытша жалғастырды. Жоғарғы саяси орган ауысқанымен, әкімшілік аппараттың бір бөлігі сақталды.

Азық-түлік дағдарысы төтенше биліктің нақты шегін ашты. Нанды тәулігіне ширек фунт мөлшерінде үлестіру ұсынысы, Порт-Петровск арқылы айырбас іздеу және кәсіпшіліктер қорын есептеу әкімшілік өміршеңдіктің азыққа тәуелді екенін аңғартады (МАМО, 294-қ., 1-т., 1-іс, 3-4-пп.). Ревком мәжбүрлеу құралына ие болды, бірақ теңіз жолы мен мал беретін ауылдарсыз тұрақты жабдықтау орната алмады. Биліктің орталықтануы жергілікті делдалдарға тәуелділікті азайтқан жоқ.

1920 жылғы билікті қалпына келтіру және құзырет бәсекесі

1920 жылғы 4-5 сәуірде Еділ-Каспий флотилиясы Форт-Александровскіні алды. Құжаттарда екі генерал, 70 офицер және 1096 казактың тұтқындалғаны, В. Толстов тобының бір бөлігінің оңтүстікке кеткені және көп мөлшерде күміс қолға түскені көрсетіледі (МАМО, 17-қ., 1-т., 15-іс, 137-п.; Толстов, 1921). 6 сәуірде Н. Оңғалбаев төраға, Шпанов орынбасар, А. Көбеев хатшы болған жергілікті кеңес сайланды. Бұл сайлау билікті азаматтық қалыпқа қайтару талпынысы еді, бірақ әскери міндеттердің аяқталмауы ревкомдық басқаруды қайта алға шығарды.

Наурыз айының соңында Қазревком Маңғышлақ пен Адай болыстарының болашақ бағыныстылығын талқылап, арнайы өкіл жіберді. Талқылауда әкімшілік шекараны тек бұрынғы облыстық бөлініспен емес, қауымдардың Ойыл бағытына көшуі, саудасы және байланысымен негіздеу байқалды (Ижанов, 2015a; Ақанов, 2017). 12 маусымда Адай уезін ұйымдастыру жөніндегі шешім Түркістан жүйесі шеңберінде іске асырыла бастады. Алайда құқықтық шешімнің жергілікті орындауға айналуы бірден болған жоқ: Форттағы Маңғышлақ

органдары Закаспий облысына, Ойылдағы Адай ревкомы қалыптасып келе жатқан Қазақ автономиясына бағдар ұстанды.

Құзырет дауы 1920 жылғы жазда айқын көрінді. Т. Әлниязов Маңғышлақ болыстарында мал дайындауды тоқтату және қазақ қызметкерлерін Ойылға жіберу жөнінде нұсқау берді. Закаспий облыстық ревкомы Адай ревкомының бұл аумақтағы өкілеттігін мойындамағандықтан, П. Холодков талаптарды орындаудан бас тартты. Келіспеушіліктің негізінде аумақты қай органның ресурстық базасы деп тану мәселесі жатты. Мал жинауды, кадр шақыруды және үгіт жүргізуді бақылаған орган болыстарға нақты юрисдикция орнататын. Осы тұрғыдан құзырет дауы әкімшілік картаға тіркелген ресурстық өкілеттік үшін күресті білдірді.

8 маусымда Форт-Александровскіде өткен болыс өкілдері кеңесі Маңғышлақ пен іргелес Адай болыстарынан 11-армия қажетіне 10 мың қой жинау туралы мәселені қарады. Міндеттемелер болыстарға бөлініп, жинау мерзімі белгіленді. Бұл дерек Тилли сипаттаған соғыс пен мемлекет құру байланысын жергілікті жағдайда нақтылайды. Мал дайындау міндеті өкілдер кеңесі арқылы келісіліп, діни күнтізбе мен шаруашылық жағдайы ескерілді. Бұйрықты орындау үшін билік жергілікті әлеуметтік уақытқа бейімделді.

29 шілдеде П. Холодков уездік ревком төрағасы болып тағайындалды. Келесі күні атқару комитеті таратылып, кеңестер съезіне дейін билік ревкомға берілді. Аумақтық қайта құру кезінде бір орталықтан жедел өкім шығару қажеттігі бұл шешімді жеделдетті. Ревкомның нақты ықпалы алдымен Форт пен оған жақын елді мекендерде сезілді. Шалғай болыстармен байланыс өкілдер, мал дайындау комиссиялары және қатынас жолдары арқылы жүргізілді. Инфрақұрылымдық биліктің біркелкі таралмауы «кеңес билігі орнады» деген датаның шартты екенін аңғартады.

Адай уезінің құрылуы: аумақтық бейімделудің нәтижесі

1920 жылғы 26 тамыздағы БОАК пен РКФСР ХКК декреті Қырғыз (Қазақ) АКСР-ін құрды және Маңғышлақ уезі мен Красноводск уезінің 4 және 5-Адай болыстарын жаңа автономия аумағына енгізудің құқықтық негізін қалады. 25 қазанда Адай уезінің Қазақ АКСР жүйесіндегі мәртебесі бекітіліп, жаңа уезді республикалық органдарға тікелей бағындыру көзделді (Ижанов, 2015b; Ақанов, 2017). Жалпы адайлық съезде Т. Әлниязов төраға, С. Жұбаев орынбасар, Х. Жаналиев мүше болған ревком құрылды. Әкімшілік орталық әуелі Ойылдан Көпадаға, кейін Форт-Александровскіге ауысты. Осы қозғалыс көшпелі дала желісі мен порттық аппаратты бір уезд аясында байланыстыру ізденісін байқатады.

Адай уезінің құрылуына төрт жағдай тікелей ықпал етті: Адай болыстарының маусымдық көші-қоны, Ойыл және Гурьев бағытындағы сауда, Форт-Александровск портының логистикалық мүмкіндігі, Қазақ автономиясының батыс аумағын тұтастандыру мүддесі. Бұған дейінгі болыстық қайта бөлу, жылжымалы ревком және 1920 жылғы құзырет дауы жаңа уездің әлеуметтік-саяси алғышарттарын қалыптастырды. Орталық декрет осы дайындықты құқықтық нормаға айналдырды.

Жаңа ревкомға әкімшілік ұйымдастырумен бірге азық-түлік, сауда, ағарту және шаруашылықты қалпына келтіру міндеттері жүктелді. Бұрынғы әскери қорды пайдалану, Астраханмен айырбас жасау, мал өнімдерін өткізу, балық пен отын жеткізу аумақтық шешімнің экономикалық мазмұнын ашты. Уезд шекарасы осы қызметтерді ұйымдастыратын органның құзыретін белгіледі. Аумақтық бейімделу кеңестік институттарды күнделікті қайта өндірудің шартына айналды.

Нәтижелер бес кезеңнің өзара жалғасқанын көрсетеді. Әр кезең алдыңғы институтты толық жойған жоқ: комиссарлық кеңсенің кадры кеңеске өтті; кеңестің салалық бөлімдері ревком кезеңінде қажет болды; жылжымалы Адай ревкомының аумақтық талабы автономия шекарасында заңдастырылды. Үзіліс пен сабақтастықтың осы бірлігі «үзілісті институционалдану» моделінің негізгі эмпириялық мазмұнын құрайды.

2-кесте. Маңғыстаудағы үзілісті институционалданудың кезеңдері

Кезең	Басым институт	Негізгі механизм	Институционалдық нәтиже
I. Наурыз-қазан 1917	Комиссар, атқару комитеті, қоғамдық ұйымдар	Қабаттасу	Ескі аппарат сақталып, жаңа легитимдік рәсімдер ізделді
II. Қараша 1917 - көктем 1918	Уездік кеңес және атқару комитеті	Функционалдық кеңею	Азық, денсаулық, сауда, табиғи ресурс және аумақ реттелді
III. Жаз 1918 - 1919	Әскери органдар және ревкомдар	Төтенше алмастыру	Сайланбалы билік үзіліп, мәжбүрлеу мен ресурс бір орталыққа шоғырланды
IV. Қаңтар-шілде 1920	Маңғышлақ және Адай ревкомдары	Құзырет бәсекесі	Форт пен Ойылдың аумақтық талаптары ресурстық мобилизацияда қақтығысты
V. Тамыз-қазан 1920	Қазақ АКСР органдары және Адай ревкомы	Аумақтық бейімделу	Порттық уезд пен Адай болыстары жаңа әкімшілік кеңістікке біріктірілді

Ескерту. Кезеңдеу архивтік деректерді проблемалық-хронологиялық талдау нәтижесінде жасалды.

Зерттеу Маңғыстаудағы кеңестік институттанудың орталықтан тараған дайын үлгіні қайталамағанын анықтады. Вебер сипаттаған құқықтық-рационалды тәртіп тұрақты құзыретке, жазбаша ережеге және маманданған аппаратқа сүйенеді. 1917-1920 жылдары хаттама, бөлім, бұйрық және есеп жүргізу тәжірибесі сақталды, ал оларды шығаратын жоғарғы орган бірнеше рет ауысты. Саяси легитимдік үзілген кезеңдердің өзінде кеңсе рәсімдері жалғаса берді. Комиссарлық аппараттан кеңеске, одан ревкомға өткен тәжірибе жаңа биліктің жұмысын жеңілдетті, бірақ ескі кадр мен рәсімге тәуелділік жаңарудың шегін де белгіледі.

Скочполдың мемлекеттік күйреу ұғымы Маңғыстауда басқару иерархиясының бөлшектенуі арқылы байқалды. 1917 жылы бірнеше орган қатар қызмет етті. 1918-1919 жылдары портты бақылаған әскери күш жоғарғы билікті де иеленді. Соған қарамастан аурухана, азық есебі, байланыс және кәсіпшілік сияқты күнделікті қызметтердің бір бөлігі жалғасты. Саяси-егемендік деңгейінде терең үзіліс орын алса, әкімшілік-қызметтік деңгейде ішінара сабақтастық сақталды. «Үзілісті институционалдану» осы екі қозғалыстың өзара байланысын сипаттайды.

Тилли мен Манның тұжырымдары ресурстық деректермен расталады, ал жергілікті материал олардың қолданылу шартын нақтылайды. Еуропалық мемлекет құру моделінде соғыс тұрақты салық пен орталық аппараттың өсуіне түрткі болды. Маңғыстауда 80 мың рубль аудару, 10 мың қой міндеттемесі, 600 түйе мен 600 жылқы беру, нан нормасы және айырбас саудасы соғыс пен басқаруды өзара байланыстырды. Көшпелі шаруашылық пен портқа тәуелділік билікті келіссөз жүргізуге мәжбүр етті. Мал жинау маусымы, ораза мерзімі, жайылым бағыты және теңіз қатынасы ескерілмесе, ресми бұйрық орындалмайтын. Мәжбүрлеу жергілікті әлеуметтік уақытпен келісілген мобилизация түрінде іске асты.

Тарихи институционализм тұрғысынан 1920 жылғы аумақтық шешім «сыни тоғыс» болды. Империялық шекара Форттың Закаспийге бағынысын, кеңсе жүйесін және порттық байланыстарын орнықтырды. Революция бұл ізді жойған жоқ. Оған Ойылдағы Адай ревкомы мен Қазақ автономиясының жобасы қосылды. Порттық әкімшілік сақталып, оның саяси бағынысы жаңа республикаға көшті, ал көшпелі болыстар сол орталықпен бір уезд құрамына енді. Норт пен Пирсон сипаттаған жолға тәуелділік Махони мен Телен талдаған қабаттасу және қайта бағытталу механизмдерімен осылай ұштасады.

Мигдалдың мемлекет-қоғам қатынасы Адай уезінің пайда болуындағы жергілікті әрекетті бағалауға көмектеседі. Болыс өкілдері, мұсылман ұйымы, әскери қызметтен оралғандар, кәсіпшілік жұмысшылары және жергілікті қайраткерлер сайлау тәртібін талқылады, көлік берді, кеңес пен ревком құрамына кірді, әкімшілік бағыт жөніндегі үгітке қатысты. Бұл әрекет

толық ерікті жағдайда жүрген жоқ. Соғыс, азық тапшылығы және қарулы күштердің теңсіздігі таңдау аясын тарылтты. Соған қарамастан билік жергілікті қоғамның көлік, мал және байланыс желілерінсіз өз шешімін орындай алмады.

Авторлық модельдегі төрт механизм бірін-бірі толықтырады. Институционалдық қабаттасу аппараттық жадты сақтады. Төтенше алмастыру дағдарыс кезінде шешім қабылдауды жеделдетті. Мәжбүрлеу мен ресурстың байланысы әр органның нақты қуатын айқындады. Аумақтық бейімделу осы тәжірибелерді салыстырмалы тұрақты кеңістікке бекітті. Механизмдердің түйісуі Адай уезін уақытша әскери басқарудан тұрақты әкімшілік құрылымға қарай жылжытты.

Бұл тұжырым Маңғыстау мысалын Орталық Азияның кеңірек тарихымен байланыстырады. Қазіргі әдебиет орталық пен перифериияны өзара құралатын кеңістік ретінде түсіндіреді (Khalid, 2021b; Laruelle, 2021; Lottholz & Bonacker, 2022). Маңғыстау материалы осы пікірді ерте кеңестік кезеңге қолдануға негіз береді. Орталық автономия шекарасын белгіледі, ал оның нақты мазмұнын жергілікті көші-қон, айырбас, порт және ревком тәжірибесі қалыптастырды. Империядан кейінгі кеңістікте бұрынғы әкімшілік іздер, балама саяси жобалар және қауымдық байланыстар қатар әрекет етті.

Балама түсіндірмелер мәселенің жекелеген қырларын ашады. Ұлттық-аумақтық межелеу тәсілі құқықтық актінің маңызын дұрыс бағалайды, бірақ дәл осы болыстар мен Форттың бір құрылымға ену себебін толық ашпайды. Әскери қажеттілік Азамат соғысы кезіндегі жедел шешімдерді түсіндіреді, алайда уезд құрылғаннан кейін ағарту, сауда және денсаулық сақтау міндеттерінің жалғасуын қамтымайды. Жангелдин, Әлниязов және Холодковтың бастамасы да елеулі болды. Оның нәтижесі көлік, құжат, өкілдік және аумақтық қолдау болған кезде орнықты. Ұсынылған модель осы факторларды бір себептік құрылымда қарастырады.

Дәлелдердің салмағы барлық кезеңде бірдей емес. 1917 жылғы сайлау мен реквизиция жөніндегі қор материалдары рәсім мен мерзімді нақтылайды, ал 1918-1919 жылдардағы билік ауысулары көбіне әскери есептер мен кейінгі естеліктер арқылы қалпына келтіріледі. Осы айырма жекелеген тұлғалардың ниеті туралы кесімді тұжырым жасауға жол бермейді. Соған қарамастан тәуелсіз сипаттағы деректердің порт, көлік, азық және өкілдік мәселелерінде тоғысуы негізгі себептік тізбектің сенімділігін арттырады. Оқиға уақытына жақын құжатқа берілген басымдық пен қайшы хабарларды жасырмай көрсету түсіндірудің тек нәтижеге ыңғайланып құрылмағанын дәлелдеуге көмектеседі. Нәтижесінде модель дәлелдің қуаты мен әлсіз тұсын қатар көрсетуге мүмкіндік береді.

Ұсынылған модельді кез келген революциялық өңірге өзгеріссіз көшіру дұрыс болмайды. Маңғыстауда порт пен көшпелі шаруашылықтың қатар болуы ресурстық келіссөзге ерекше мағына берді. Теміржолға немесе отырықшы егіншілікке сүйенген уездерде инфрақұрылымдық биліктің басқа көрсеткіштері басым болуы ықтимал. Сондықтан салыстырмалы зерттеу кезінде төрт механизм сақталғанымен, олардың құжаттық индикаторлары өңірдің шаруашылық және қатынас жүйесіне бейімделуі қажет.

Ғылыми жаңалық үш нәтижеден көрінеді. Маңғыстаудағы кеңес институттарының қалыптасуы бес кезеңге бөлініп, кезеңдер арасындағы сабақтастықтың нақты тетіктері анықталды. Адай уезінің құрылуы 1917 жылдан жиналған әкімшілік, ресурстық және аумақтық тәжірибенің қорытындысы ретінде түсіндірілді. Сонымен қатар құжаттық дерекпен тексерілетін төрт индикаторы бар «үзілісті институционалдану» ұғымы ұсынылды. Бұл модель билік бірнеше рет ауысқан басқа шекаралық өңірлерді салыстырмалы зерттеуде де қолданылуы мүмкін.

Қорытынды

1917-1920 жылдардағы Маңғыстау тәжірибесі кеңестік басқарудың бірнеше кезең арқылы қалыптасқанын дәлелдейді. Ақпан революциясынан кейін бұрынғы уездік аппарат, комиссарлық басқару, атқару комитеттері, мұсылман ұйымдары мен кеңестер қатар өмір сүрді. Институционалдық қабаттасу кадрлық және кеңселік қорды сақтап, легитимдік иерархиясын

тұрақсыз етті. Қазан төңкерісінен кейін кеңестердің өкілеттігі артты. Олардың нақты қуаты азық-түлік, байланыс, медицина және қауіпсіздік саласындағы күнделікті қызметтерді ұйымдастыру қабілетімен өлшенді.

Азамат соғысы биліктің үзілуін тереңдетіп, сайланбалы кеңестерді ревкомдардың төтенше алмастыруына жол ашты. Ревкомдар саяси және әскери өкілеттікті шоғырландырды, бірақ бұрынғы мекемелерді сақтап, жергілікті өкілдер мен ресурстық желілерге сүйенуге мәжбүр болды. Жангелдин экспедициясының жергілікті көлікке тәуелділігі, азық айырбасы, мал міндеттемелері және порт үшін күрес кеңестік мемлекеттіліктің материалдық негізін көрсетті. Мәжбүрлеу мен келісу қарама-қарсы емес, бір мобилизациялық тәжірибенің екі жағы болды.

Адай уезінің құрылуы осы процестердің аумақтық қорытындысы болды. Ойылдағы Адай ревкомы мен Форттағы Маңғышлақ органдарының құзырет тартысы көшпелі болыстарды басқару, олардың ресурсын жұмылдыру және саяси бағытын белгілеу мәселелерін қамтыды. 1920 жылғы декреттер Форттың порттық инфрақұрылымын Адай болыстарының көші-қон және сауда кеңістігімен жаңа республика шеңберінде біріктірді.

Зерттеу гипотезасы деректермен расталды: Маңғыстауда кеңестік басқару «үзілісті институционалдану» арқылы қалыптасты. Қабаттасу, төтенше алмастыру, мәжбүрлеу-ресурстық тоғысу және аумақтық бейімделу өзара байланыста әрекет етті. Мемлекеттік институттың өміршеңдігін саяси үзілістер арасында аппараттық жадты сақтау, жергілікті ресурспен келісу және әлеуметтік кеңістікті әкімшілік шекараға айналдыру қабілеті айқындады.

Кейінгі зерттеулер ауылдық деңгейдегі хаттамаларды, ауызша тарихты және көрші уездердің материалдарын қосып, қарапайым қауымдардың таңдауы мен қарсылығын тереңірек талдауы қажет. Адай уезін Бөкей, Торғай және Қарақалпақ өңірлеріндегі төтенше басқару тәжірибесімен салыстыру «үзілісті институционалдану» моделінің қолданылу шегін нақтылайды.

Қаржыландыру

Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығысы

Автор мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлардың үлесі

А.Қ. Нұрманова - тұжырымдамалау, әдіснама, зерттеу жүргізу, бастапқы мәтінді жазу; К.М. Жаулин - ғылыми жетекшілік, валидация, формалды талдау, мәтінді сыни редакциялау; С.Б. Китигулов - ресурстар, архивтік деректерді тексеру, мәтінді сыни редакциялау. Барлық авторлар қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады.

Г.Е.Өтесова - өңірлік контексті нақтылау, мәтінді сыни редакциялау. Барлық авторлар қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады.

Деректердің қолжетімділігі

Зерттеуде пайдаланылған барлық бастапқы құжат ашық ресми интернет-ресурстарда қолжетімді; олардың тұрақты сілтемелері References бөлімінде берілген.

Әдебиеттер:

Абланова, Э. А. (2023). Революционные комитеты как первый орган политической власти по советизации территории Мангистау. *Вестник Атырауского университета имени Халела Досмухамедова*, *71*(4), 16-30. https://doi.org/10.47649/vau.2023.v.71.i4.02

Ақанов, Қ. (2017). Оренбург как столица автономного Казахстана (1920-1925 гг.): причины выбора и попытки поиска альтернатив. *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы*, *6*(4), 160-165.

Антонов, Е., Лемон, Э., & Муллоджонов, П. (2021). Academic freedom in Tajikistan: Comparing the university experiences of students at home and abroad. *Central Asian Survey*, *40*(4), 592-610. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1925631

Бейсембаев, С., & Пахмурный, П. (Ред.). (1960). *Казахстан в огне гражданской войны: Воспоминания участников Великой Октябрьской социалистической революции и гражданской войны в Казахстане*. Алма-Ата.

Бонакер, Т., & Лоттхольц, Ф. (2022). The post-imperial politics of security and depoliticisation in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 310-334. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020217

Вебер, М. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology (G. Roth & C. Wittich, Eds.)*. University of California Press.

Гайда, Ф. А. (2017). Временное правительство: принципы политики в контексте развития революционных процессов в России весной-летом 1917 г. *Исторические исследования*, *6*, 17-34.

Ижанов, З. (2015a). *Мангышлак. 1847-1920 гг.: Сборник архивных документов (Д. Ижанова, Сост.)*. Экономика.

Ижанов, З. (2015b). *Ащы сабақтар (Д. Ижанова, Құраст.)*. Экономика.

Иностранная военная интервенция и Гражданская война в Средней Азии и Казахстане. Т. 1: Май 1918 г. - сентябрь 1919 г.: Документы и материалы. (1963). Издательство Академии наук Казахской ССР.

Кассымбекова, Б., & Чокобаева, А. (2021). On writing Soviet history of Central Asia: Frameworks, challenges, prospects. *Central Asian Survey*, *40*(4), 483-503. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1976728

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 40-қ., 1-т., 1078-іс, 95-96-пп.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 40-қ., 1-т., 1079-іс, 340-п.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві. 40-қ., 1-т., 761-іс, 3-т., 116-п.

Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) (3-т.). (2002). Атамұра.

Маликов, Ф. (1972). *Февральская буржуазно-демократическая революция в Казахстане*. Наука.

Манн, М. (1984). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, *25*(2), 185-213. https://doi.org/10.1017/S0003975600004239

Маңғыстау облысының мемлекеттік архиві. 17-қ., 1-т., 15-іс, 137-п.

Маңғыстау облысының мемлекеттік архиві. 294-қ., 1-т., 1-іс, 3-4-пп.

Марат, Э. (2021). Introduction: 30 years of Central Asian Studies-the best is yet to come. *Central Asian Survey*, *40*(4), 477-482. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1994921

Марковиц, Л. П., & Радниц, С. (2021). Studying states and regimes in Central Asia: Political development on the periphery. *Central Asian Survey*, *40*(4), 576-591. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1935734

Махони, Дж. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*, *29*, 507-548. https://doi.org/10.1023/A:1007113830879

Мегоран, Н., & Рахматуллаев, Б. (2022). Authoritarianism, ethnic management and de-securitisation in Kyrgyzstan and Uzbekistan. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 237-265. https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2032603

Мигдал, Дж. С. (2001). *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press.

Норт, Д. К. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.

Нұрманова, А. Қ. (2025). Ахмет Тезекбайұлының өмірі мен шығармашылығы: Кеңестік қуғын-сүргін және ұлттық күрес. *Yessenov Science Journal*, *1*(50), 278-285. https://doi.org/10.56525/UOES7583

Олейник, А. (1961). Подвиг отряда Алиби Джангельдина. *Военно-исторический журнал*, *10*, 122-127.

Пирсон, П. (2000). Increasing returns, path dependence, and the study of politics. *American Political Science Review*, *94*(2), 251-267. https://doi.org/10.2307/2586011

Радкевич, Ф. Т. (Ред.). (1959). *Боевой путь войск Туркестанского военного округа: Краткий военно-исторический очерк*. Воениздат.

Рудзите, Л., & Клучевска, К. (2021). Modernisation and development in Central Asia. In R. Isaacs & E. Marat (Eds.), *Routledge handbook of contemporary Central Asia* (pp. 330-345). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429057977-28

Скочпол, Т. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.

Смил, Дж. Д. (2015). *The "Russian" Civil Wars, 1916-1926: Ten years that shook the world*. Oxford University Press.

Телен, К. (2004). *How institutions evolve: The political economy of skills in Germany, Britain, the United States, and Japan.* Cambridge University Press.

Тилли, Ч. (1992). *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992 (Rev. ed.)*. Blackwell.

Толстов, В. С. (1921). *От красных лап в неизвестную даль*. Типография издательства товарищества «Пресса».

Тутумлу, А. (2021). Central Asia: From dark matter to a dark curtain? *Central Asian Survey*, *40*(4), 504-522. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1991886

Халид, А. (2021a). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Халид, А. (2021b). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debating the secular state and religious revival. *Central Asian Survey*, *40*(4), 539-554. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1923458

Шик, С. (2022). Politics of stability in Kazakhstan: Informal institutions and regime maintenance. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 266-287. https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2034746

Collins, K. (2023). *Politicizing Islam in Central Asia: From the Russian Revolution to the Afghan and Syrian jihads*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780197685068.001.0001

Cooley, A. (2021). On the brink and at the world's edge: Western approaches to Central Asia's international politics, 1991-2021. *Central Asian Survey*, *40*(4), 555-575. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1974818

Isaacs, R. (Ed.). (2022). *A critical reader in Central Asian studies: 40 years of Central Asian Survey*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003200338

Isaacs, R., & Marat, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of contemporary Central Asia*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429057977

Keating, S. C. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001

Kirasirova, M. (2024). *The Eastern International: Arabs, Central Asians, and Jews in the Soviet Union's anticolonial empire*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780197685693.001.0001

Laruelle, M. (2021). *Central peripheries: Nationhood in Central Asia*. UCL Press. https://doi.org/10.14324/111.9781800080133

Levitsky, S., & Way, L. A. (2022). *Revolution and dictatorship: The violent origins of durable authoritarianism.* Princeton University Press.

Lottholz, P., & Bonacker, T. (2022). Understanding the post-imperial politics of security and state-society relations in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 179-193. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020492

Penati, B. (2024). *A rural history of Soviet Central Asia: Land reform and agricultural change in early Soviet Uzbekistan*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004714250

Queralt, D. (2022). *Pawned states: State building in the era of international finance*. Princeton University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctv2fwfztc

Scarborough, I. (2023). *Moscow's heavy shadow: The violent collapse of the USSR*. Cornell University Press. https://doi.org/10.7591/j.ctv2wr4w7v

Zanca, R. (2021). Writing about peoples of Central Asia: Civil society, authorship, and the politics of knowledge. *Central Asian Survey*, *40*(4), 523-538. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1965088

References:

Ablanova, E. A. (2023). Revoliutsionnye komitety kak pervyi organ politicheskoi vlasti po sovetizatsii territorii Mangistau [Revolutionary committees as the first political authority for Sovietization of Mangystau]. *Vestnik Atyrauskogo universiteta imeni Khalela Dosmukhamedova*, *71*(4), 16-30. https://doi.org/10.47649/vau.2023.v.71.i4.02

Akanov, Q. (2017). Orenburg kak stolitsa avtonomnogo Kazakhstana (1920-1925 gg.): prichiny vybora i popytki poiska alternativ [Orenburg as the capital of autonomous Kazakhstan: Reasons for the choice and alternatives]. *L.N. Gumilyov Eurasian National University Bulletin*, *6*(4), 160-165.

Antonov, E., Lemon, E., & Mullojonov, P. (2021). Academic freedom in Tajikistan: Comparing the university experiences of students at home and abroad. *Central Asian Survey*, *40*(4), 592-610. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1925631

Beisembaev, S., & Pakhmurnyi, P. (Eds.). (1960). *Kazakhstan v ogne grazhdanskoi voiny [Kazakhstan in the flames of the Civil War]*. Alma-Ata.

Bonacker, T., & Lottholz, P. (2022). The post-imperial politics of security and depoliticisation in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 310-334. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020217

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fond 40, inventory 1, file 1078, folios 95-96.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fond 40, inventory 1, file 1079, folio 340.

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan. Fond 40, inventory 1, file 761, vol. 3, folio 116.

Collins, K. (2023). *Politicizing Islam in Central Asia: From the Russian Revolution to the Afghan and Syrian jihads*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780197685068.001.0001

Cooley, A. (2021). On the brink and at the world's edge: Western approaches to Central Asia's international politics, 1991-2021. *Central Asian Survey*, *40*(4), 555-575. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1974818

Gaida, F. A. (2017). Vremennoe pravitelstvo: printsipy politiki v kontekste razvitiia revoliutsionnykh protsessov v Rossii vesnoi-letom 1917 g. [The Provisional Government: Policy principles in the context of revolutionary processes]. *Istoricheskie issledovaniia*, *6*, 17-34.

Inostrannaia voennaia interventsiia i Grazhdanskaia voina v Srednei Azii i Kazakhstane. T. 1 [Foreign military intervention and the Civil War in Central Asia and Kazakhstan, Vol. 1]. (1963). Academy of Sciences of the Kazakh SSR.

Isaacs, R. (Ed.). (2022). *A critical reader in Central Asian studies: 40 years of Central Asian Survey*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781003200338

Isaacs, R., & Marat, E. (Eds.). (2021). *Routledge handbook of contemporary Central Asia*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429057977

Izhanov, Z. (2015a). *Mangyshlak. 1847-1920 gg.: Sbornik arkhivnykh dokumentov [Mangyshlak, 1847-1920: A collection of archival documents] (D. Izhanova, Comp.)*. Ekonomika.

Izhanov, Z. (2015b). *Ashchy sabaqtar [Bitter lessons] (D. Izhanova, Comp.)*. Ekonomika.

Kassymbekova, B., & Chokobaeva, A. (2021). On writing Soviet history of Central Asia: Frameworks, challenges, prospects. *Central Asian Survey*, *40*(4), 483-503. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1976728

Keating, S. C. (2022). *On arid ground: Political ecologies of empire in Russian Central Asia*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780192855251.001.0001

Khalid, A. (2021a). *Central Asia: A new history from the imperial conquests to the present*. Princeton University Press.

Khalid, A. (2021b). Islam in Central Asia 30 years after independence: Debating the secular state and religious revival. *Central Asian Survey*, *40*(4), 539-554. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1923458

Kirasirova, M. (2024). *The Eastern International: Arabs, Central Asians, and Jews in the Soviet Union's anticolonial empire*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oso/9780197685693.001.0001

Laruelle, M. (2021). *Central peripheries: Nationhood in Central Asia*. UCL Press. https://doi.org/10.14324/111.9781800080133

Levitsky, S., & Way, L. A. (2022). *Revolution and dictatorship: The violent origins of durable authoritarianism*. Princeton University Press.

Lottholz, P., & Bonacker, T. (2022). Understanding the post-imperial politics of security and state-society relations in Central Asia. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 179-193. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.2020492

Mahoney, J. (2000). Path dependence in historical sociology. *Theory and Society*, *29*, 507-548. https://doi.org/10.1023/A:1007113830879

Malikov, F. (1972). *Fevralskaia burzhuazno-demokraticheskaia revoliutsiia v Kazakhstane [The February bourgeois-democratic revolution in Kazakhstan]*. Nauka.

Mann, M. (1984). The autonomous power of the state: Its origins, mechanisms and results. *European Journal of Sociology*, *25*(2), 185-213. https://doi.org/10.1017/S0003975600004239

Marat, E. (2021). Introduction: 30 years of Central Asian Studies-the best is yet to come. *Central Asian Survey*, *40*(4), 477-482. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1994921

Markowitz, L. P., & Radnitz, S. (2021). Studying states and regimes in Central Asia: Political development on the periphery. *Central Asian Survey*, *40*(4), 576-591. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1935734

Megoran, N., & Rakhmatullaev, B. (2022). Authoritarianism, ethnic management and de-securitisation in Kyrgyzstan and Uzbekistan. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 237-265. https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2032603

Migdal, J. S. (2001). *State in society: Studying how states and societies transform and constitute one another*. Cambridge University Press.

North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.

Nurmanova, A. Q. (2025). Akhmet Tezekbaiulynyn omiri men shygarmashylygy: Kenestik qugyn-surgin zhane ulttyq kures [The life and work of Akhmet Tezekbaiuly: Soviet repression and national struggle]. *Yessenov Science Journal*, *1*(50), 278-285. https://doi.org/10.56525/UOES7583

Oleinik, A. (1961). Podvig otriada Alibi Dzhangeldina [The feat of Alibi Dzhangeldin's detachment]. *Voenno-istoricheskii zhurnal*, *10*, 122-127.

Penati, B. (2024). *A rural history of Soviet Central Asia: Land reform and agricultural change in early Soviet Uzbekistan*. Brill. https://doi.org/10.1163/9789004714250

Pierson, P. (2000). Increasing returns, path dependence, and the study of politics. *American Political Science Review*, *94*(2), 251-267. https://doi.org/10.2307/2586011

Qazaqstan tarikhy (kone zamannan buginge deiin) [History of Kazakhstan from ancient times to the present] (Vol. 3). (2002). Atamura.

Queralt, D. (2022). *Pawned states: State building in the era of international finance*. Princeton University Press. https://doi.org/10.2307/j.ctv2fwfztc

Radkevich, F. T. (Ed.). (1959). *Boevoi put voisk Turkestanskogo voennogo okruga [The combat path of the Turkestan Military District]*. Voenizdat.

Rudzite, L., & Kluczewska, K. (2021). Modernisation and development in Central Asia. In R. Isaacs & E. Marat (Eds.), *Routledge handbook of contemporary Central Asia* (pp. 330-345). Routledge. https://doi.org/10.4324/9780429057977-28

Scarborough, I. (2023). *Moscow's heavy shadow: The violent collapse of the USSR*. Cornell University Press. https://doi.org/10.7591/j.ctv2wr4w7v

Schiek, S. (2022). Politics of stability in Kazakhstan: Informal institutions and regime maintenance. *Europe-Asia Studies*, *74*(2), 266-287. https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2034746

Skocpol, T. (1979). *States and social revolutions: A comparative analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.

Smele, J. D. (2015). *The "Russian" Civil Wars, 1916-1926: Ten years that shook the world*. Oxford University Press.

State Archive of Mangystau Region. Fond 17, inventory 1, file 15, folio 137.

State Archive of Mangystau Region. Fond 294, inventory 1, file 1, folios 3-4.

Thelen, K. (2004). *How institutions evolve: The political economy of skills in Germany, Britain, the United States, and Japan.* Cambridge University Press.

Tilly, C. (1992). *Coercion, capital, and European states, AD 990-1992 (Rev. ed.).* Blackwell.

Tolstov, V. S. (1921). *Ot krasnykh lap v neizvestnuiu dal [From the Reds' clutches into the unknown]*. Pressa.

Tutumlu, A. (2021). Central Asia: From dark matter to a dark curtain? *Central Asian Survey*, *40*(4), 504-522. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1991886

Weber, M. (1978). *Economy and society: An outline of interpretive sociology (G. Roth & C. Wittich, Eds.)*. University of California Press.

Zanca, R. (2021). Writing about peoples of Central Asia: Civil society, authorship, and the politics of knowledge. *Central Asian Survey*, *40*(4), 523-538. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1965088

ҒТАМР 11.15.25 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.010

Ж. Е. Ишпекбаев[1], Г. Б. Есетова[2]*
[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
**E-mail: i.zhan65@mail.ru*

МҰНАЙ КІРІСТЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ШЫҒЫНДАРҒА ӘСЕРІ: ҚАЗАҚСТАН МЕН ӘЗІРБАЙЖАН МЫСАЛЫНДАҒЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан мен Әзірбайжан мысалында мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындарға ықпалы салыстырмалы түрде талданады. Зерттеудің мақсаты - мұнай-газ кірістерінің бюджетке және одан білім беру, денсаулық сақтау мен әлеуметтік қорғау бағдарламаларына өту тетіктерін анықтау, егемен қорлардың тұрақтандыру рөлін бағалау және әлеуметтік қаржыландырудың орнықтылығын күшейту жолдарын негіздеу. Зерттеу 2015-2025 жылдарды қамтитын салыстырмалы жағдайлық дизайнға, құжаттық талдауға және сипаттамалық статистикаға сүйенеді. IMF, World Bank, UNDP, OECD, ILO, Қазақстан Республикасы Ұлттық Банкі мен Қаржы министрлігі, Әзірбайжанның Мемлекеттік статистика комитеті және SOFAZ ресми деректері өзара тексерілді. Нәтижелер екі елде де мұнай қорлары бюджеттік күйзелісті жұмсартатынын, бірақ трансферттерге тұрақты сүйену мұнайдан тыс кірістерді жұмылдыру мен шығыс тиімділігін әлсіретуі мүмкін екенін көрсетті. Қазақстанда дискрециялық Ұлттық қор трансферттері, Әзірбайжанда SOFAZ-дан бюджетке ірі трансферттер әлеуметтік міндеттемелердің тұрақтылығын мұнай циклімен байланыстырады. Зерттеудің ғылыми жаңалығы - себептілік туралы артық тұжырым жасамай, мұнай кірісінен әлеуметтік нәтижеге дейінгі «қор-бюджет-бағдарлама-нәтиже» арнасын бірізді салыстыруында. Практикалық ұсыныстар фискалдық ережені күшейтуге, мұнайдан тыс кірістерді арттыруға, нәтижеге бағдарланған бюджеттеуге және адами капитал көрсеткіштерін қор трансферттерімен байланыстыруға бағытталған.

Түйін сөздер: мұнай кірістері, әлеуметтік шығындар, фискалдық тұрақтылық, Ұлттық қор, SOFAZ, адами капитал, ресурстық тәуелділік, экономиканы әртараптандыру.

Ишпекбаев Ж. Е. [1], Есетова Г. Б. [2]*
[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы, Қазақстан
**E-mail: i.zhan65@mail.ru*

ВЛИЯНИЕ НЕФТЯНЫХ ДОХОДОВ НА СОЦИАЛЬНЫЕ РАСХОДЫ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация

В статье проведен сравнительный анализ влияния нефтяных доходов на социальные расходы Казахстана и Азербайджана. Цель исследования - выявить механизмы прохождения нефтегазовых поступлений через

государственный бюджет к программам образования, здравоохранения и социальной защиты, оценить стабилизационную роль суверенных фондов и обосновать меры по повышению устойчивости социального финансирования. Исследование охватывает 2015-2025 гг. и основано на сравнительном дизайне кейсов, документальном анализе и описательной статистике. Данные IMF, World Bank, UNDP, OECD, ILO, Национального Банка и Министерства финансов Казахстана, Государственного комитета статистики Азербайджана и SOFAZ сопоставлены методом триангуляции. Результаты показывают, что нефтяные фонды в обеих странах смягчают бюджетные шоки, однако устойчивое использование трансфертов может ослаблять мобилизацию ненефтяных доходов и стимулы к повышению эффективности расходов. В Казахстане дискреционные трансферты из Национального фонда, а в Азербайджане масштабные перечисления SOFAZ в бюджет связывают устойчивость социальных обязательств с нефтяным циклом. Научная новизна состоит в последовательном сравнении канала «фонд-бюджет-программа-результат» без необоснованного приписывания причинности простой корреляции. Практические рекомендации включают укрепление фискального правила, рост ненефтяных доходов, развитие бюджетирования, ориентированного на результат, и привязку трансфертов к измеримым показателям человеческого капитала.

Ключевые слова: нефтяные доходы, социальные расходы, фискальная устойчивость, Национальный фонд, SOFAZ, человеческий капитал, ресурсная зависимость, диверсификация экономики.

J. E. Ishpekbayev[1], G. B. Yesetova[2]*
[1] Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
**E-mail: i.zhan65@mail.ru*

THE IMPACT OF OIL REVENUES ON SOCIAL EXPENDITURES: A COMPARATIVE ANALYSIS OF KAZAKHSTAN AND AZERBAIJAN

Abstract

This article compares how oil revenues affect social expenditures in Kazakhstan and Azerbaijan. It aims to identify the mechanisms through which hydrocarbon receipts pass from sovereign funds and the state budget to education, health, and social protection programmes; assess the stabilisation role of the two oil funds; and develop measures that can improve the sustainability of social financing. The study covers 2015-2025 and uses a comparative case-study design, documentary analysis, and descriptive statistics. Evidence from the IMF, World Bank, UNDP, OECD, ILO, the National Bank and Ministry of Finance of Kazakhstan, the State Statistical Committee of Azerbaijan, and SOFAZ was triangulated. The results show that sovereign oil funds cushion fiscal shocks in both countries, but persistent reliance on transfers may weaken non-oil revenue mobilisation and incentives to improve spending efficiency. In Kazakhstan, discretionary National Fund transfers, and in Azerbaijan, large SOFAZ transfers to the state budget, link the sustainability of social commitments to the oil cycle. The article's originality lies in tracing the fund-budget-programme-outcome chain while avoiding causal claims based on simple co-movement. Policy recommendations focus on strengthening fiscal rules, increasing non-oil revenues, expanding performance-based budgeting, and linking resource transfers to measurable human-capital outcomes.

Keywords: oil revenues, social expenditures, fiscal sustainability, National Fund, SOFAZ, human capital, resource dependence, economic diversification.

Кіріспе

Қазіргі жаһандану жағдайында табиғи ресурстарға бай мемлекеттердің экономикалық және әлеуметтік дамуы табиғи ресурстардан түсетін кірістерді тиімді басқару деңгейімен тікелей байланысты. Әсіресе мұнай өндіруші елдер үшін мұнай секторынан түсетін табыстар мемлекеттік бюджеттің маңызды кіріс көздерінің бірі болып табылады және әлеуметтік-экономикалық саясатты іске асырудың негізгі қаржылық ресурсы саналады. Мұнай кірістері білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, инфрақұрылымды дамыту және халықтың өмір сүру сапасын арттыруға бағытталған мемлекеттік бағдарламаларды қаржыландыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар табиғи ресурстардан алынатын жоғары кірістер экономиканың тұрақты өсуіне ықпал еткенімен, олардың әлемдік нарықтағы бағаның өзгеруіне тәуелді болуы мемлекеттік қаржының тұрақтылығына елеулі тәуекелдер туғызады. Осыған байланысты мұнай кірістерін тиімді басқару мәселесі қазіргі экономикалық ғылымдағы өзекті зерттеу бағыттарының бірі болып табылады.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Экономикалық әдебиеттерде табиғи ресурстардың экономикалық дамуға ықпалы әртүрлі теориялық тұжырымдамалар арқылы түсіндіріледі. Sachs пен Warner табиғи ресурстарға шамадан тыс тәуелді мемлекеттердің ұзақ мерзімді экономикалық өсімі салыстырмалы түрде баяу болуы мүмкін екенін дәлелдеп, бұл құбылысты «ресурстық қарғыс» теориясы арқылы түсіндірген. Ross табиғи ресурстардан түсетін мол кірістердің мемлекеттік басқару сапасына, институционалдық дамуға және әлеуметтік саясатқа әсерін зерттей отырып, мұнай табыстарын тиімді басқарудың маңыздылығын негіздеген. Van der Ploeg табиғи ресурстар экономикалық өсудің көзі болуымен қатар, дұрыс басқарылмаған жағдайда макроэкономикалық тұрақсыздықтың себебіне айналуы мүмкін екенін көрсетеді.

Қазақстан мен Әзірбайжан табиғи ресурстарға, әсіресе мұнай мен газ қорларына бай мемлекеттер ретінде мұнай кірістерін әлеуметтік саясатты қаржыландырудың негізгі көзі ретінде пайдаланып келеді. Екі мемлекет те мұнай экспортынан елеулі көлемде кіріс алып, бұл қаражатты мемлекеттік бюджет пен ұлттық әл-ауқат қорлары арқылы әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруға бағыттайды. Қазақстанда бұл функцияны Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры жүзеге асырса, Әзірбайжанда Мемлекеттік мұнай қоры (SOFAZ) атқарады. Аталған қорлардың негізгі мақсаты - мұнай бағасының әлемдік нарықтағы құбылмалылығынан мемлекеттік бюджетті қорғау, қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету және табиғи ресурстардан түсетін табыстарды болашақ ұрпақтың мүддесі үшін сақтау.

Соңғы жылдары әлемдік экономикада орын алған COVID-19 пандемиясы, геосаяси тұрақсыздық, инфляциялық қысым және энергетикалық нарықтағы құрылымдық өзгерістер мұнай экспорттаушы мемлекеттердің қаржы саясатына жаңа талаптар қойды. Мұнай бағасының құбылуы мемлекеттік бюджет кірістерінің өзгеруіне әсер етіп, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың тұрақтылығына ықпал етті. Сонымен қатар жаңартылатын энергия көздерінің үлесінің артуы мен «жасыл экономикаға» көшу үрдісі ұзақ мерзімді перспективада мұнай кірістерінің төмендеу қаупін күшейтіп отыр. Бұл жағдай Қазақстан мен Әзірбайжан үшін экономиканы әртараптандырудың, мұнайдан тыс секторларды дамытудың және әлеуметтік шығындардың тиімділігін арттырудың маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі Қазақстан мен Әзірбайжанның әлеуметтік-экономикалық дамуында мұнай кірістерінің ерекше орын алуымен және әлеуметтік шығындардың тұрақтылығын қамтамасыз етудің тиімді тетіктерін анықтау қажеттілігімен негізделеді. Екі мемлекеттің тәжірибесін салыстырмалы талдау мұнай кірістерін басқарудың тиімді үлгілерін анықтауға, олардың әлеуметтік саясатқа ықпалын бағалауға және мемлекеттік қаржы жүйесін жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің мақсаты - Қазақстан мен Әзірбайжандағы мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындарға әсерін салыстырмалы түрде талдау және әлеуметтік салаларды қаржыландыру тиімділігін арттыру бағыттарын ғылыми тұрғыдан негіздеу.

Осы мақсатқа қол жеткізу үшін келесі міндеттер қойылды: мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындардың теориялық-әдіснамалық негіздерін зерттеу; Қазақстан мен Әзірбайжандағы мұнай кірістерінің динамикасын талдау; әлеуметтік шығындардың құрылымы мен даму үрдістерін бағалау; мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындар арасындағы өзара байланысты анықтау; сондай-ақ мұнай кірістерін басқаруды жетілдіру және әлеуметтік шығындардың тұрақтылығын қамтамасыз ету бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу нысаны - Қазақстан мен Әзірбайжанның мемлекеттік қаржы жүйесіндегі мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындар. Зерттеу пәні - мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындардың көлемі мен құрылымына ықпал ету тетіктері.

Зерттеудің әдіснамалық негізін салыстырмалы талдау, статистикалық талдау, жүйелік тәсіл, экономикалық салыстыру және ғылыми әдебиеттерді жинақтау әдістері құрайды. Ақпараттық база ретінде Дүниежүзілік банктің, Халықаралық валюта қорының, БҰҰ Даму

бағдарламасының, Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының, Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігінің, Әзірбайжан Республикасының Мемлекеттік статистика комитетінің және SOFAZ-тың ресми статистикалық деректері пайдаланылды.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы Қазақстан мен Әзірбайжан мысалында мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындарға ықпалын кешенді салыстырмалы талдау, әлеуметтік шығындардың тиімділігін бағалау және мұнай кірістерін басқаруды жетілдіруге бағытталған ғылыми негізделген ұсыныстар әзірлеу арқылы айқындалады. Зерттеу нәтижелері табиғи ресурстарға тәуелді мемлекеттердің бюджеттік тұрақтылығын қамтамасыз ету, әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттыру және ұзақ мерзімді орнықты экономикалық дамуды қалыптастыру мәселелерін ғылыми және практикалық тұрғыдан жетілдіруге үлес қосады.

Табиғи ресурстарға тәуелді экономикаларды түсіндіретін әдебиет бір ғана «ресурстық қарғыс» тезисімен шектелмейді. Ерте зерттеулер экспорттық өрлеудің нақты айырбас бағамы мен өндіріс құрылымына ықпалын «голланд ауруы» арқылы түсіндірді (Corden & Neary, 1982). Кейінгі еңбектер ресурстық молшылықтың өсуге ықпалын институттар, фискалдық тәртіп және саяси ынталандырулар арқылы байланыстырады (Auty, 1993; Gelb, 1988; Sachs & Warner, 2001; Frankel, 2010). Осы бағыттағы сындар ресурстың өзі емес, оны есепке алу тәсілі мен басқару ортасы нәтижені анықтайтынын көрсетеді (Brunnschweiler & Bulte, 2008; Lederman & Maloney, 2007; James, 2015; Badeeb et al., 2017).

Институционалдық түсіндіруде сапалы мемлекеттік институттар рентаны қоғамдық игілікке айналдырады, ал әлсіз институттар рентаны иемдену мен проциклдік шығынды күшейтеді (Mehlum et al., 2006; Tornell & Lane, 1999; Karl, 1997; Tsani, 2013). Мұнай кірістерінің саяси режимдерге әсерін талдаған еңбектер есеп берушілік пен өкілдік тетіктерінің әлсіреу қаупіне назар аударады (Ross, 2001; Haber & Menaldo, 2011; Ross, 2012). Сондықтан мұнай қорының болуы өздігінен тиімділік кепілі емес; қордың ережесі, бюджетпен байланысы, аудиті және парламенттік-қоғамдық бақылауы шешуші мәнге ие (Kolstad & Wiig, 2009; Corrigan, 2014).

Фискалдық арна бойынша мұнай бағасының өсуі шығысты тез ұлғайтып, баға төмендегенде оны саяси және әлеуметтік себептермен баяу қысқартатын асимметрия туғызады (Arezki & Ismail, 2013; Farzanegan & Markwardt, 2009). Мұндай құбылмалылық ұзақ мерзімді өсімді әлсіретеді және бюджеттік жоспарлаудың сапасын төмендетеді (Bleaney & Halland, 2014; Collier & Goderis, 2012). Тұрақтандыру және жинақтау қорлары осы тәуекелді жұмсартуға көмектеседі, бірақ қордан трансферттер нақты фискалдық ережеге, орта мерзімді шығыс шегіне және мұнайдан тыс теңгерім көрсеткішіне бағынғанда ғана нәтижелі болады (Davis et al., 2001; van der Ploeg & Venables, 2011; van der Ploeg, 2011; Venables, 2016).

Әлеуметтік шығындардың тиімділігі олардың номиналды көлемімен ғана өлшенбейді. Адами капитал теориясы білім мен денсаулыққа жұмсалған қаражаттың өнімділік пен табысқа ұзақ мерзімді ықпалын негіздейді (Becker, 1993); ал сарқылатын ресурс рентасын өндірілетін капиталға айналдыру ұрпақаралық әділеттіліктің шарттарының бірі болып саналады (Hartwick, 1977). Ресурстық кірістер білім беруді автоматты түрде басымдыққа айналдырмайтынын эмпирикалық зерттеулер де көрсетеді (Gylfason, 2001; Cockx & Francken, 2016). Осы себепті әлеуметтік шығындар қолжетімділік, сапа, нысаналылық және нәтиже көрсеткіштерімен бірге бағалануы тиіс (Stiglitz, 2012).

Каспий өңіріне арналған зерттеулер Қазақстан мен Әзірбайжанда мұнай рентасын қайта бөлу тетіктері экономиканың ауқымы, мемлекеттік компаниялардың рөлі және бюджеттік институттар бойынша ерекшеленетінін көрсетеді (Kalyuzhnova, 2008; Najman et al., 2008; Esanov et al., 2001). Жалпы теориялық синтез мұнай кірісі әлеуметтік дамуға үш шарт орындалғанда орнықты ықпал етеді деген аналитикалық болжамға әкеледі: біріншіден, түсім мен трансферттің айқын ережесі; екіншіден, мұнайдан тыс кірістерді жұмылдыру; үшіншіден, әлеуметтік бағдарламаларды нәтижелер бойынша бағалау (Humphreys et al., 2007).

Мұнай кірістері табиғи ресурстарға бай мемлекеттердің мемлекеттік қаржы жүйесінің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Олар мұнай өндіру, экспорттау, роялти төлемдері,

корпоративтік табыс салығы, экспорттық кедендік баждар, өнімді бөлу туралы келісімдерден түсетін төлемдер және ұлттық мұнай компанияларының дивидендтері арқылы қалыптасады. Бұл кірістер мемлекеттік бюджеттің табыс бөлігін толықтырумен қатар, экономиканың стратегиялық секторларын дамытуға, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруға және инвестициялық жобаларды іске асыруға мүмкіндік береді. Сондықтан мұнай кірістерін тиімді басқару табиғи ресурстарға тәуелді мемлекеттердің қаржы саясатының негізгі бағыттарының бірі болып саналады (International Monetary Fund, 2025b).

Экономикалық теорияда мұнай кірістері «ресурстық рента» ұғымымен тығыз байланысты. Ресурстық рента - табиғи ресурстарды өндіруден алынатын жалпы табыс пен оларды барлау, өндіру және өткізуге жұмсалған шығындар арасындағы айырмашылық. Дүниежүзілік Банктің әдістемесіне сәйкес табиғи ресурстар рентасы елдің табиғи капиталын пайдаланудан алынатын экономикалық пайданы сипаттайтын маңызды көрсеткіш болып табылады (World Bank, 2025).

Мұнай кірістерінің мемлекеттік бюджеттегі рөлі әр мемлекеттің экономикалық құрылымына байланысты ерекшеленеді. Мұнай экспорттаушы елдерде мұнай секторынан түсетін салықтық және салықтық емес түсімдер бюджеттің елеулі бөлігін құрайды. Бұл қаражат әлеуметтік қорғау, білім беру, денсаулық сақтау, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық, көлік инфрақұрылымы және өңірлік даму бағдарламаларын қаржыландыруға бағытталады. Сонымен қатар мұнай кірістері макроэкономикалық тұрақтылықты сақтауда, мемлекеттік борыш деңгейін бақылауда және дағдарыс кезеңдерінде бюджетті қолдауда маңызды рөл атқарады (International Monetary Fund, 2025b).

Қазақстан Республикасында мұнай-газ секторы ұлттық экономиканың жетекші салаларының бірі болып табылады. Мұнай секторынан түсетін түсімдердің едәуір бөлігі Қазақстан Республикасының Ұлттық қорына жинақталады. Ұлттық қордың негізгі міндеттері - мұнай кірістерін жинақтау, мемлекеттік бюджетті тұрақтандыру, мұнай бағасының құбылмалылығының теріс әсерін төмендету және болашақ ұрпақ үшін қаржы ресурстарын сақтау болып табылады (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025). Ұлттық қордан республикалық бюджетке кепілдендірілген және мақсатты трансферттер бөлінуі әлеуметтік бағдарламалардың үздіксіз қаржыландырылуына мүмкіндік береді.

Әзірбайжан Республикасында осыған ұқсас функцияларды Әзірбайжан Республикасының Мемлекеттік мұнай қоры (State Oil Fund of Azerbaijan Republic - SOFAZ) орындайды. Қор мұнай мен газ экспортынан түсетін кірістерді жинақтап, оларды тиімді инвестициялау арқылы мемлекеттік қаржының тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Сонымен қатар SOFAZ әлеуметтік және инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландыруға қатысады, ұлттық экономиканың тұрақты дамуына және мұнай кірістерін ұтымды пайдалануға ықпал етеді (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Дегенмен мұнай кірістеріне шамадан тыс тәуелділік белгілі бір экономикалық тәуекелдерді туындатады. Әлемдік мұнай бағасының құбылмалылығы мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігінің тұрақсыздығына алып келуі мүмкін. Мұндай жағдайда әлеуметтік шығындарды бұрынғы деңгейде сақтау қиындайды, бюджет тапшылығының өсу қаупі артады және мемлекеттік инвестициялық бағдарламаларды қайта қарау қажеттілігі туындайды. Сондықтан көптеген мұнай экспорттаушы мемлекеттер бюджеттік ережелерді енгізу, ұлттық әл-ауқат қорларын қалыптастыру және экономиканы әртараптандыру саясатын жүргізу арқылы бұл тәуекелдерді азайтуға ұмтылады (World Bank, 2024).

Экономикалық әдебиеттерде мұнайға тәуелді елдердің даму ерекшеліктері «ресурстық қарғыс» (resource curse) және «голланд ауруы» (Dutch disease) теориялары арқылы түсіндіріледі. Sachs пен Warner табиғи ресурстарға шамадан тыс тәуелді елдерде ұзақ мерзімді экономикалық өсімнің баяулауы, институционалдық даму деңгейінің төмендеуі және экономиканың әртараптандырылуының тежелуі мүмкін екенін көрсетеді (Sachs & Warner, 2001). Сонымен қатар табиғи ресурстар экспортының артуы ұлттық валютаның нығаюына әсер етіп, өңдеуші өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы сияқты экспортқа бағытталған басқа

салалардың халықаралық бәсекеге қабілеттілігін төмендетуі ықтимал. Бұл құбылыс экономикалық құрылымның теңгерімсіздігіне алып келіп, ұзақ мерзімді даму перспективасына кері әсерін тигізеді (Corden & Neary, 1982).

Осыған байланысты қазіргі кезеңде мұнай кірістерін тиімді басқару тек бюджетті толықтыру құралы ғана емес, сонымен қатар тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуды қамтамасыз ететін маңызды мемлекеттік саясаттың бағыты ретінде қарастырылады. Мұнайдан түсетін қаржы ресурстарын адами капиталды дамытуға, инновациялық өндірістерді қолдауға, білім мен ғылымды дамытуға және экономиканы әртараптандыруға бағыттау табиғи ресурстарға тәуелділікті азайтуға мүмкіндік береді (Hartwick, 1977).

Әлеуметтік шығындар - мемлекеттің халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға, әлеуметтік әл-ауқатын жақсартуға және адами капиталды дамытуға бағытталған қаржылық ресурстарының жиынтығы. Олар мемлекеттік бюджеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады және қоғамның әлеуметтік тұрақтылығын қамтамасыз етуде шешуші рөл атқарады. Әлеуметтік шығындарға білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, әлеуметтік сақтандыру, жұмыспен қамту бағдарламалары, тұрғын үймен қамтамасыз ету, мәдениет, спорт, жастар саясаты және халықтың осал топтарын қолдауға арналған шығындар жатады. Бұл шығындардың негізгі мақсаты - азаматтардың өмір сүру сапасын арттыру, әлеуметтік теңсіздікті азайту және тұрақты экономикалық дамуға қолайлы жағдай қалыптастыру (OECD, n.d.).

Қазіргі экономикалық теорияда әлеуметтік шығындар тек тұтынушылық сипаттағы мемлекеттік шығыстар ретінде емес, ұзақ мерзімді экономикалық өсудің маңызды факторы болып табылатын адами капиталға салынатын инвестициялар ретінде қарастырылады. Беккердің адами капитал теориясына сәйкес білім беру мен денсаулық сақтауға жұмсалатын шығындар еңбек өнімділігі мен экономикалық өсудің маңызды факторы болып табылады (Becker, 1993). Халықаралық Валюта Қорының әдіснамасы бойынша әлеуметтік шығындар еңбек ресурстарының сапасын арттыруға бағытталған мемлекеттік шығыстардың негізгі құрамдас бөлігі болып табылады (International Monetary Fund, 2014).

Экономист Джозеф Стиглиц әлеуметтік шығындарды қоғамдағы әлеуметтік теңсіздікті төмендетудің және инклюзивті экономикалық өсуді қамтамасыз етудің маңызды құралы ретінде қарастырады. Оның пікірінше, мемлекет білім беру мен денсаулық сақтау жүйесіне жеткілікті көлемде инвестиция салған жағдайда халықтың еңбек әлеуеті артып, экономиканың бәсекеге қабілеттілігі күшейеді (Stiglitz, 2012). Осыған байланысты әлеуметтік саясаттың тиімділігі мемлекеттік шығындардың көлемімен ғана емес, олардың нәтижелілігімен де бағаланады.

Әлеуметтік шығындардың құрылымы әр мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық даму деңгейіне, демографиялық жағдайына және мемлекеттік саясаттың басымдықтарына байланысты ерекшеленеді. OECD Government at a Glance және OECD Social Expenditure Database материалдары бойынша әлеуметтік шығындарға зейнетақы, денсаулық сақтау, білім беру, жұмыссыздық бойынша төлемдер, тұрғын үй бағдарламалары және әлеуметтік көмек жатады (OECD, 2023).

Қазақстан Республикасы мен Әзірбайжан Республикасында әлеуметтік шығындардың негізгі бөлігі білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қамсыздандыру жүйесіне бағытталады. Соңғы жылдары екі мемлекетте де мемлекеттік бюджеттен әлеуметтік салаға бөлінетін қаражат көлемі біртіндеп ұлғайып келеді. Бұл үрдіс мемлекеттік статистикалық деректерде көрініс тапқан (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025). Сонымен қатар мұнай секторынан түсетін кірістердің артуы әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру мүмкіндігін кеңейтеді (International Monetary Fund, 2025a).

Дегенмен әлеуметтік шығындардың мұнай кірістеріне тәуелді болуы белгілі бір тәуекелдерді де туындатады. Әлемдік мұнай бағасының төмендеуі немесе мұнай өндірісінің қысқаруы мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігінің азаюына әсер етіп, әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру көлемін қайта қарауға мәжбүр етуі мүмкін. Сондықтан

табиғи ресурстарға бай мемлекеттер бюджеттік жоспарлаудың тиімді жүйесін қалыптастырып, резервтік қорларды пайдалану және экономиканы әртараптандыру шараларын жүзеге асырады (International Monetary Fund, 2025b).

Әлеуметтік шығындардың тиімділігін бағалау халықаралық тәжірибеде бірнеше көрсеткіштер арқылы жүзеге асырылады. Олардың қатарына адам дамуы индексі (HDI), кедейлік деңгейі, халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы, білім сапасы, жұмыспен қамту деңгейі және табыстар теңсіздігін сипаттайтын Джини коэффициенті жатады (United Nations Development Programme, 2024).

Қазақстан мен Әзірбайжан тәжірибесі көрсеткендей, әлеуметтік шығындардың көлемін ұлғайту өздігінен әлеуметтік әл-ауқаттың жоғарылауына кепілдік бермейді. Бөлінген қаражаттың тиімді пайдаланылуы, мемлекеттік бағдарламалардың нәтижелілігі, қаржының ашық әрі мақсатты жұмсалуы және мемлекеттік басқарудың сапасы шешуші мәнге ие. Сондықтан қазіргі кезеңде нәтижеге бағытталған бюджеттеу қағидаттарын енгізу, мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін тұрақты бағалау және цифрлық басқару құралдарын пайдалану әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттырудың маңызды бағыттары болып табылады (Stiglitz, 2012).

Қорытындылай келе, әлеуметтік шығындар мемлекеттің әлеуметтік міндеттемелерін орындаудың негізгі қаржылық құралы ғана емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді тұрақты экономикалық өсудің, адами капиталды дамытудың және халықтың әл-ауқатын арттырудың басты факторы болып табылады (Becker, 1993). Қазақстан мен Әзірбайжан жағдайында мұнай кірістерін тиімді басқару әлеуметтік шығындардың тұрақтылығын қамтамасыз етуге, әлеуметтік бағдарламалардың сапасын жақсартуға және ұлттық экономиканың орнықты дамуына ықпал етеді.

Табиғи ресурстарға тәуелді елдердегі мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындар арасындағы байланысты зерттеудің теориялық тәсілдері. Табиғи ресурстарға тәуелді мемлекеттерде мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындардың өзара байланысын түсіндіру экономикалық ғылымның маңызды зерттеу бағыттарының бірі болып табылады. Мұнай экспортынан түсетін табыстар мемлекеттік бюджеттің негізгі кіріс көздерінің қатарында болғандықтан, олардың әлеуметтік салаларды қаржыландырудағы рөлі ерекше маңызға ие. Соңғы онжылдықтарда мұнайға бай мемлекеттердің экономикалық даму тәжірибесін талдау нәтижесінде табиғи ресурстардан түсетін кірістердің экономикалық өсуге, мемлекеттік қаржының тұрақтылығына және халықтың әл-ауқатына әсерін түсіндіретін бірнеше теориялық тұжырымдамалар қалыптасты. Олардың ішінде ресурстық қарғыс теориясы, тұрақты даму тұжырымдамасы, фискалдық тұрақтылық теориясы, тұрақты табыс (Permanent Income Hypothesis) тұжырымдамасы және табиғи капиталды басқару теориясы кеңінен қолданылады (Ross, 2012).

Экономикалық әдебиетте кең тараған теориялардың бірі - ресурстық қарғыс теориясы (Resource Curse Theory). Оның негізгі идеялары кейіннен Ross пен Van der Ploeg еңбектерінде жан-жақты дамытылды. Бұл теорияға сәйкес табиғи ресурстардың мол қоры экономикалық өсудің кепілі бола бермейді. Керісінше, табиғи ресурстарға шамадан тыс тәуелді мемлекеттерде өндірістің әртараптандырылуы баяулап, институционалдық даму әлсіреп, мемлекеттік шығындардың тиімділігі төмендеуі мүмкін (van der Ploeg, 2011). Сонымен қатар Sachs пен Warner жүргізген эмпирикалық зерттеулер табиғи ресурстарға тәуелді көптеген елдерде ұзақ мерзімді экономикалық өсудің басқа мемлекеттермен салыстырғанда төмен болғанын көрсетті (Sachs & Warner, 2001).

Ресурстық қарғыс теориясымен тығыз байланысты тағы бір ұғым - «голланд ауруы» (Dutch Disease). Бұл теория бойынша табиғи ресурстар экспортының қарқынды өсуі ұлттық валютаның нығаюына алып келеді, нәтижесінде өңдеуші өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығы сияқты басқа экспорттық салалардың халықаралық бәсекеге қабілеттілігі төмендейді. Экономиканың мұнай секторына шамадан тыс шоғырлануы еңбек және капитал ресурстарының басқа салалардан мұнай өнеркәсібіне ауысуына себеп болады. Ұзақ мерзімді

перспективада мұндай үрдіс экономиканың құрылымдық теңгерімсіздігін күшейтіп, әлеуметтік шығындарды қаржыландырудың тұрақтылығына да теріс әсер етуі мүмкін (Corden & Neary, 1982).

Табиғи ресурстарды тиімді басқаруға қатысты маңызды теориялардың бірі - фискалдық тұрақтылық теориясы. Бұл тәсіл мұнай кірістерінің уақытша сипатқа ие екенін және оларды тұрақты бюджеттік міндеттемелерді қаржыландырудың жалғыз көзі ретінде қарастыруға болмайтынын негіздейді. Халықаралық Валюта Қоры мұнай экспорттаушы мемлекеттерге бюджеттік саясатты ұзақ мерзімді жоспарлау, мұнай бағасының құбылмалылығын ескеру және тұрақтандыру қорларын пайдалану қажеттігін көрсетеді (International Monetary Fund, 2025b). Осы теорияға сәйкес мұнай кірістерінің бір бөлігі жинақталып, экономикалық дағдарыс кезеңдерінде немесе болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін пайдаланылуы тиіс.

Фискалдық тұрақтылық теориясының дамуына тұрақты табыс гипотезасы (Permanent Income Hypothesis) да үлкен ықпал етті. Бұл тұжырымдамаға сәйкес табиғи ресурстардан түсетін уақытша кірістер ұзақ мерзімді тұрақты табыс ретінде қарастырылмауы тиіс. Сондықтан мемлекет мұнай кірістерін толық көлемде ағымдағы тұтынуға жұмсамай, олардың белгілі бір бөлігін инвестициялап немесе резервтік қорларда жинақтауы қажет. Бұл тәсіл бюджеттік тұрақтылықты сақтауға, мемлекеттік шығындардың күрт қысқаруына жол бермеуге және әлеуметтік бағдарламаларды үздіксіз қаржыландыруға мүмкіндік береді (International Monetary Fund, 2025b).

Табиғи ресурстарды ұтымды пайдаланудың тағы бір маңызды теориялық негізі - Хартвик ережесі (Hartwick Rule). Хартвиктің пікірінше, сарқылатын табиғи ресурстардан алынатын экономикалық рентаны физикалық және адами капиталға инвестициялау қажет. Егер табиғи капиталдан алынған табыстар өндірістік капиталға, білім беру жүйесіне, денсаулық сақтауға, ғылым мен инновацияларға инвестицияланса, қоғамның әл-ауқаты ұзақ мерзімді кезеңде төмендемейді (Hartwick, 1977). Сондықтан мұнай кірістерін әлеуметтік шығындар арқылы адами капиталды дамытуға бағыттау тұрақты экономикалық өсудің негізгі алғышарттарының бірі болып есептеледі. Бұл қағида Becker-дің адами капитал теориясымен де үндеседі (Becker, 1993).

Қазіргі халықаралық тәжірибеде мұнай кірістерін басқару мәселесі тұрақты даму тұжырымдамасымен де тығыз байланысты. Бұл тұжырымдама табиғи ресурстардан алынатын табыстар қазіргі ұрпақтың ғана емес, болашақ ұрпақтың да игілігіне қызмет етуі тиіс деген қағидаға негізделеді. Осыған сәйкес мұнай кірістері қысқа мерзімді тұтынуға емес, білім беру, денсаулық сақтау, цифрлық инфрақұрылым, ғылыми зерттеулер және инновациялық өндірістер сияқты ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық тиімділігі жоғары салаларға бағытталуы қажет (van der Ploeg, 2011).

Қазақстан мен Әзірбайжанның тәжірибесі жоғарыда қарастырылған теориялардың практикалық қолданылуын көрсетеді. Қазақстанда мұнай кірістерінің едәуір бөлігі Ұлттық қорға жинақталып, республикалық бюджетке кепілдендірілген трансферттер арқылы әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыруға пайдаланылады. Әзірбайжанда осыған ұқсас функцияны SOFAZ атқарады. Бұл қорлардың қызметі мұнай бағасының құбылмалылығы жағдайында бюджеттік тұрақтылықты сақтауға, мемлекеттік қаржының орнықтылығын қамтамасыз етуге және ұзақ мерзімді даму мақсаттарын қолдауға бағытталған (International Monetary Fund, 2025d).

Сонымен қатар қазіргі ғылыми зерттеулер табиғи ресурстардың өзі емес, оларды басқарудың институционалдық сапасы шешуші фактор екенін көрсетеді. Мемлекеттік басқарудың ашықтығы, есептілігі, бюджеттік тәртіптің сақталуы және ұлттық қорларды тиімді басқару табиғи ресурстардың әлеуметтік-экономикалық нәтижелерімен тығыз байланысты. Сондықтан табиғи ресурстарға тәуелді елдер үшін мұнай кірістерін тиімді басқару, экономиканы әртараптандыру және адами капиталды дамыту мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі болып қала береді (Ross, 2012).

Осылайша, ресурстық қарғыс теориясы, голланд ауруы теориясы, фискалдық тұрақтылық теориясы, Хартвик ережесі және тұрақты даму тұжырымдамасы мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындар арасындағы байланысты түсіндіретін негізгі теориялық негіздерді қалыптастырады. Бұл теориялар Қазақстан мен Әзірбайжанның әлеуметтік саясатын талдау үшін әдіснамалық база ретінде пайдаланылып, мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындардың тиімділігіне және тұрақты экономикалық дамуға ықпалын кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу салыстырмалы жағдайлық зерттеу дизайнына негізделді. Салыстыру үшін Қазақстан мен Әзірбайжан таңдалып, «ең ұқсас жүйелер» логикасы қолданылды. Екі мемлекет те посткеңестік институционалдық мұраға, Каспий өңіріндегі көмірсутек ресурстарына, мұнай кірістерін егемен қорлар арқылы жинақтау тәжірибесіне және әлеуметтік міндеттемелері салыстырмалы түрде кең мемлекет үлгісіне ие. Осы ұқсастықтар мұнай кірістерін басқару институттарының құрылымы мен олардың бюджетке және әлеуметтік шығындарға ықпал ету тетіктерін салыстыруға мүмкіндік береді. Зерттеудің негізгі уақыттық кезеңі 2015–2025 жылдарды қамтиды. Бұл кезең мұнай бағасының өзгеруі, фискалдық саясаттың трансформациясы және егемен қорлардың бюджетпен өзара байланысының эволюциясын талдауға мүмкіндік береді. 2024 жыл екі ел бойынша толық әрі салыстырмалы макрофискалдық деректер қолжетімді болған ортақ базалық жыл ретінде алынды, ал 2025 жылғы мәліметтер кейінгі үрдістерді сипаттайтын қосымша дерек ретінде пайдаланылды.

Зерттеудің салыстырмалы талдауы төрт негізгі өлшем бойынша жүргізілді. Бірінші өлшем мұнай кірістерін жинақтайтын институттардың мандаты, басқару құрылымы және есептілік тетіктерін қамтиды. Екінші өлшем егемен қорлардан мемлекеттік бюджетке берілетін трансферттердің фискалдық рөлін, олардың көлемі мен бюджет тұрақтылығындағы маңызын бағалауға бағытталды. Үшінші өлшем әлеуметтік шығындардың білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау бағыттары бойынша бөлінуін қарастырады. Төртінші өлшем нәтижелілік пен негізгі тәуекелдерді қамтиды. Оның ішінде мұнай бағасының құбылмалылығы, мұнайдан тыс бюджет тапшылығы, адами даму және әлеуметтік қорғау жүйесінің қамту деңгейі ескерілді. Мемлекеттік қаржы көрсеткіштерінің салыстырмалылығын арттыру мақсатында олардың жіктелуі IMF Government Finance Statistics Manual (GFSM) қағидаттарымен сәйкестендірілді (International Monetary Fund, 2014). Әлеуметтік шығындар ұғымы мемлекеттік функциялар жіктемесіндегі білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау санаттарының жиынтығы ретінде қарастырылды. Ұлттық есептіліктегі мазмұны немесе анықтамасы тікелей сәйкес келмейтін баптар жасанды түрде бір санатқа біріктірілген жоқ.

Зерттеудің ақпараттық базасы халықаралық және ұлттық деңгейдегі дереккөздерден қалыптастырылды. Халықаралық деректер қатарына IMF-тің Қазақстан мен Әзірбайжан бойынша Article IV консультациялары, Fiscal Monitor және өңірлік экономикалық шолулары енгізілді (International Monetary Fund, 2025a; International Monetary Fund, 2025b; International Monetary Fund, 2025c; International Monetary Fund, 2025d; International Monetary Fund, 2026a; International Monetary Fund, 2026b). Қазақстан бойынша ұлттық деректер Қаржы министрлігінің, Ұлттық статистика бюросының және Ұлттық Банктің ресми материалдарынан алынды. Атап айтқанда, мемлекеттік бюджет, Ұлттық қор операциялары, қор активтері және жылдық қаржылық көрсеткіштер жөніндегі есептер пайдаланылды (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025; Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы, 2025; Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2026a; Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2026b). Әзірбайжан бойынша Қаржы министрлігінің, Мемлекеттік статистика комитетінің және State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (SOFAZ) есептері қолданылды (Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan, 2025; State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025; State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025; State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2026).

Халықаралық салыстыруды толықтыру үшін World Development Indicators, Changing Wealth of Nations, UNDP, ILO, OECD, WHO және UNESCO дерекқорларындағы макроэкономикалық, әлеуметтік және адами даму көрсеткіштері пайдаланылды (World Bank, 2025; World Bank, 2021; World Bank, 2024; United Nations Development Programme, 2024; International Labour Organization, 2024; OECD, 2023; OECD, n.d.; World Health Organization, n.d.; UNESCO Institute for Statistics, n.d.). Бұл деректер мұнай кірістерін басқару нәтижелерін тек фискалдық көрсеткіштер арқылы емес, әлеуметтік даму мен адами капитал индикаторларымен байланыстыра қарастыруға мүмкіндік берді.

Деректерді талдауда сипаттамалық статистика, құжаттық талдау және құрылымдық салыстыру әдістері қолданылды. Әрбір сандық көрсеткіш бойынша оның өлшем бірлігі, есептелген жылы және бастапқы дереккөздегі анықтамасы тексерілді. Бұған қоса, халықаралық дерекқорлардағы көрсеткіштер ұлттық статистикамен салыстырылып, олардың әдіснамалық сәйкестігі бағаланды. Халықаралық ұйымдардың деректері ұлттық статистика және егемен қорлардың бастапқы есептерімен салыстыру арқылы тексерілді. Осылайша, деректердің үштағаны қолданылып, бір ғана дереккөзге тәуелділік азайтылды. Бұрынғы талдауда ресми кестелермен тікелей расталмаған әлеуметтік шығындардың үлесіне қатысты аралық бағалар алынып тасталды. Анықтамасы немесе есептеу әдісі сәйкес келмейтін қайталанатын көрсеткіштер де салыстырмалы талдауға енгізілген жоқ.

Институционалдық талдауда ресурстық кірістерді басқарудың ашықтығы мен есептілігіне қатысты халықаралық қағидаттар басшылыққа алынды. Атап айтқанда, IMF-тің фискалдық ашықтық жөніндегі қағидаттары, Santiago Principles, Extractive Industries Transparency Initiative (EITI) стандарты және Natural Resource Charter өлшемдері пайдаланылды (International Monetary Fund, 2007; International Monetary Fund, 2012; International Forum of Sovereign Wealth Funds, 2008; Extractive Industries Transparency Initiative, 2023; Natural Resource Governance Institute, 2014). Егемен қорлардың құқықтық және институционалдық негіздерін анықтау үшін Қазақстан Президентінің 2000 жылғы № 402 Жарлығы мен Әзірбайжан Президентінің 1999 жылғы № 240 Жарлығы қарастырылды (Қазақстан Республикасы Президенті, 2000; President of the Republic of Azerbaijan, 1999).

Салыстыру барысында көрсеткіштер абсолюттік мәндермен қатар олардың жалпы бюджетке және әлеуметтік шығындарға қатынасы, уақыт бойынша динамикасы және институционалдық арнасы тұрғысынан бағаланды. Қазақстан жағдайында Ұлттық қордың жинақтау және тұрақтандыру функциялары, қордан республикалық бюджетке берілетін трансферттердің сипаты және мұнайдан тыс кірістердің фискалдық маңызы қарастырылды. Әзірбайжанда SOFAZ кірістерінің мемлекеттік бюджетпен байланысы, трансферттердің рөлі және қор активтерін басқару ерекшеліктері талданды. Осы тәсіл әлеуметтік шығындардың өзгерісін мұнай кірістерінің көлемімен ғана емес, олардың бюджет жүйесіне енгізілу институционалдық тәртібімен де байланыстырып түсіндіруге мүмкіндік береді.

Елдер арасындағы экономикалық масштаб пен валюталық айырмашылықтарды ескере отырып, талдауда абсолюттік сомаларды тікелей салыстырудан гөрі салыстырмалы көрсеткіштерге, уақыттық динамикаға және институционалдық айырмашылықтарға басымдық берілді. 2024 жыл ортақ макрофискалдық база ретінде алынып, негізгі салыстыру осы кезеңдегі деректерге сүйенді

Зерттеу нәтижелері

Қазақстандағы мұнай кірістерінің динамикасы және әлеуметтік шығындардың құрылымы

Қазақстан Республикасы табиғи ресурстарға, әсіресе мұнай мен газ қорларына бай мемлекеттердің бірі болып табылады. Мұнай-газ кешені ел экономикасының стратегиялық саласы ретінде жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ), мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігінің және экспорттық түсімдердің қалыптасуына елеулі үлес қосады. Қазақстан әлемдегі жетекші мұнай өндіруші мемлекеттердің қатарына кіреді және көмірсутек шикізатын халықаралық нарыққа

экспорттау ұлттық экономиканың негізгі кіріс көздерінің бірі болып саналады (World Bank, 2025).

Қазақстандағы мұнай өндірісі негізінен Теңіз, Қашаған және Қарашығанақ сияқты ірі кен орындарында жүзеге асырылады. Бұл кен орындары елдегі мұнай өндіру көлемінің басым бөлігін қамтамасыз етеді және халықаралық энергетикалық нарықтағы Қазақстанның позициясын айқындайды. Мұнай экспорты негізінен Каспий құбыр консорциумы (CPC), Атырау - Самара мұнай құбыры және басқа экспорттық бағыттар арқылы жүзеге асырылады. Сондықтан әлемдік мұнай бағасының өзгеруі мен сыртқы нарықтағы сұраныс деңгейі Қазақстан экономикасының макроэкономикалық көрсеткіштерімен қатар өзгеріп отырады (Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2026b).

Мұнай секторынан түсетін мемлекеттік кірістер бірнеше негізгі көздер арқылы қалыптасады. Оларға корпоративтік табыс салығы, пайдалы қазбаларды өндіру салығы, экспорттық кедендік баждар, өнімді бөлу туралы келісімдер бойынша төлемдер, жер қойнауын пайдаланушылардың басқа да міндетті төлемдері және ұлттық мұнай компанияларының дивидендтері жатады (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025). Бұл түсімдер республикалық бюджеттің кіріс бөлігін толықтырып қана қоймай, мемлекеттік инвестициялық жобалар мен әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың маңызды қаржылық негізін қалыптастырады.

Қазақстанның мұнай кірістерін басқарудағы негізгі институттарының бірі - Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры. Ұлттық қор 2000 жылы мұнай секторынан түсетін кірістерді тиімді басқару, бюджеттің тұрақтылығын қамтамасыз ету және болашақ ұрпақ үшін қаржы ресурстарын жинақтау мақсатында құрылды. Қордың қызметі жинақтау және тұрақтандыру функцияларын қатар атқарады. Бір жағынан, мұнайдан түсетін кірістердің белгілі бір бөлігі қорға жинақталса, екінші жағынан республикалық бюджетке кепілдендірілген және мақсатты трансферттер арқылы экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру жүзеге асырылады (Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2026b).

2020-2025 жылдар аралығында мұнай нарығындағы өзгерістер Қазақстан экономикасына айтарлықтай ықпал етті. 2020 жылы COVID-19 пандемиясының салдарынан әлемдік мұнай бағасының күрт төмендеуі мемлекеттік бюджет кірістерінің қысқаруына және Ұлттық қордан бөлінетін трансферттердің артуына алып келді (World Bank, 2025). Кейінгі жылдары әлемдік экономиканың қалпына келуі мен энергия ресурстарына сұраныстың артуы мұнай бағасының өсуіне әсер етіп, бюджет кірістері мен Ұлттық қорға түсетін түсімдердің ұлғаюына мүмкіндік берді. Дегенмен халықаралық энергетикалық нарықтағы тұрақсыздық пен геосаяси факторлар мұнай кірістерінің құбылмалылығын сақтап отыр (World Bank, 2024).

Мұнай кірістерінің өсуі әлеуметтік шығындарды қаржыландыру мүмкіндіктерін кеңейтеді. Қазақстанда мемлекеттік бюджеттің шығыс құрылымында әлеуметтік бағыттағы шығындардың үлесі жыл сайын артып келеді. Әлеуметтік саясаттың басым бағыттарына білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қамсыздандыру, жұмыспен қамту, тұрғын үй саясаты және халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдау кіреді (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025). Бұл бағыттар елдің ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық даму стратегиясының маңызды элементтері болып табылады.

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының және Қаржы министрлігінің деректеріне сәйкес, әлеуметтік қорғауға жұмсалатын шығындар әлеуметтік саланың ең ірі бағыты болып табылады. Бұл санатқа зейнетақылар, мемлекеттік жәрдемақылар, атаулы әлеуметтік көмек, мүгедектігі бар адамдарды қолдау және басқа да әлеуметтік төлемдер кіреді (Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы, 2025). Сонымен қатар білім беру саласына бөлінетін қаражат мектепке дейінгі тәрбие мен оқытуды, жалпы орта білімді, техникалық және кәсіптік білімді, жоғары білімді және ғылымды қаржыландыруға бағытталады. Денсаулық сақтау саласында алғашқы медициналық-санитарлық көмек, ауруханалық қызметтер, профилактикалық бағдарламалар және медициналық

инфрақұрылымды жаңғырту бойынша шығындар басым орын алады (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025).

Соңғы жылдары әлеуметтік шығындардың ұлғаюына қарамастан, олардың тиімділігін арттыру мәселесі өзекті болып қалып отыр. Қазіргі кезеңде мемлекеттік қаржы саясаты тек әлеуметтік шығындардың көлемін көбейтуді ғана емес, олардың нәтижелілігін арттыруды да көздейді. Осыған байланысты нәтижеге бағдарланған бюджеттеу қағидаттары енгізіліп, мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін бағалау жүйесі жетілдірілуде (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025).

Қазақстан үшін маңызды мәселелердің бірі - әлеуметтік шығындардың мұнай кірістеріне тәуелділігін біртіндеп төмендету. Әлемдік мұнай бағасының өзгеруі бюджет тұрақтылығына ықпал етуі мүмкін болғандықтан, экономиканы әртараптандыру, өңдеуші өнеркәсіпті дамыту, цифрлық экономиканы кеңейту және шағын және орта бизнесті қолдау мемлекеттік саясаттың басым бағыттарына айналып отыр (World Bank, 2024). Бұл шаралар мұнай секторынан тыс тұрақты кіріс көздерін қалыптастыруға және әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың ұзақ мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда, Қазақстанның тәжірибесі мұнай кірістерін тиімді басқару мемлекеттік қаржы тұрақтылығын сақтаудың және әлеуметтік саясатты табысты іске асырудың негізгі факторларының бірі екенін көрсетеді. Ұлттық қордың қызметі, бюджеттік жоспарлау жүйесінің жетілдірілуі және әлеуметтік шығындардың басым бағыттарға шоғырландырылуы мұнай бағасының құбылмалылығы жағдайында әлеуметтік міндеттемелердің орындалуын қамтамасыз етеді (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025). Сонымен бірге экономиканы әртараптандыру және адами капиталға инвестицияларды ұлғайту мұнай кірістеріне тәуелділікті төмендетудің және елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етудің негізгі бағыттары болып қала береді (World Bank, 2025).

Әзірбайжандағы мұнай кірістерінің динамикасы және әлеуметтік шығындардың құрылымы.

Әзірбайжан Республикасы табиғи ресурстарға бай мемлекеттердің бірі ретінде Оңтүстік Кавказ өңіріндегі жетекші мұнай және газ өндіруші елдердің қатарына жатады. Ел экономикасының қалыптасуында мұнай-газ секторы шешуші рөл атқарады және мемлекеттік бюджеттің кіріс бөлігінің, жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) және экспорттық түсімдердің едәуір үлесін қамтамасыз етеді. Әзірбайжанның экономикалық даму стратегиясында көмірсутек ресурстарын тиімді пайдалану, мұнайдан түсетін табыстарды басқару және оларды әлеуметтік-экономикалық даму мақсаттарына бағыттау басым бағыттардың бірі болып табылады (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Әзірбайжандағы мұнай өндірісі негізінен Азери-Чыраг-Гүнешлі (Azeri-Chirag-Gunashli) кен орындары кешені мен Шах-Дениз газ кен орнына негізделген. Бұл кен орындары елдің экспорттық әлеуетін қалыптастырып, мемлекеттік бюджеттің тұрақты кіріс көзін қамтамасыз етеді. Мұнай мен табиғи газ экспортынан түсетін валюталық түсімдер мемлекеттік инвестициялар көлемінің артуына, инфрақұрылымдық жобалардың жүзеге асырылуына және әлеуметтік бағдарламалардың қаржыландырылуына мүмкіндік береді (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Әзірбайжанның мұнай кірістерін басқарудың негізгі институты - Әзірбайжан Республикасының Мемлекеттік мұнай қоры (SOFAZ). Қор 1999 жылы мұнай және газ секторынан түсетін кірістерді тиімді басқару, бюджеттің тұрақтылығын қамтамасыз ету және болашақ ұрпақтың мүдделерін қорғау мақсатында құрылды. SOFAZ қызметінің негізгі бағыттарына мұнай кірістерін жинақтау, халықаралық қаржы нарықтарында инвестициялау және мемлекеттік стратегиялық жобаларды қаржыландыру кіреді (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025).

SOFAZ халықаралық деңгейде табиғи ресурстардан түсетін табыстарды басқарудың тиімді үлгілерінің бірі ретінде қарастырылады. Қордың инвестициялық саясаты тәуекелдерді әртараптандыруға, активтердің табыстылығын арттыруға және мемлекеттік қаржының ұзақ

мерзімді тұрақтылығын қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен қатар қордан мемлекеттік бюджетке бөлінетін трансферттер әлеуметтік бағдарламаларды, инфрақұрылымдық жобаларды және экономиканың басым секторларын қаржыландырудың маңызды көзі болып табылады (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025).

2020-2025 жылдар аралығында әлемдік мұнай нарығындағы өзгерістер Әзірбайжан экономикасының негізгі көрсеткіштерімен қатар жүрді. 2020 жылы COVID-19 пандемиясына байланысты мұнай бағасының төмендеуі экспорттық түсімдердің және мемлекеттік бюджеттің кірістерінің қысқаруына алып келді. Алайда 2021-2023 жылдары әлемдік сұраныстың қалпына келуі мен энергия ресурстары бағасының өсуі мұнай кірістерінің едәуір ұлғаюына мүмкіндік берді. Бұл өз кезегінде мемлекеттік бюджет шығыстарын көбейтіп, әлеуметтік бағдарламаларды кеңейтуге жағдай жасады (International Monetary Fund, 2025a).

Әзірбайжан Республикасының мемлекеттік бюджетіндегі әлеуметтік шығындар соңғы жылдары тұрақты өсім көрсетіп келеді. Әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттарына халықты әлеуметтік қорғау, білім беру, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту бағдарламалары, тұрғын үймен қамтамасыз ету және халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдау шаралары жатады. Мемлекет халықтың табысын арттыру, әлеуметтік төлемдерді индекстеу және әлеуметтік қызметтердің сапасын жақсарту бойынша жүйелі реформаларды жүзеге асыруда (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Әлеуметтік қорғау саласы мемлекеттік шығыстар құрылымындағы ең ірі бағыттардың бірі болып табылады. Бұл санатқа зейнетақылар, әлеуметтік жәрдемақылар, аз қамтылған отбасыларды қолдау, мүгедектігі бар азаматтарға көрсетілетін әлеуметтік қызметтер және басқа да әлеуметтік төлемдер кіреді. Сонымен қатар мемлекет білім беру жүйесін жаңғыртуға, жоғары білімнің қолжетімділігін арттыруға және денсаулық сақтау инфрақұрылымын дамытуға қомақты қаражат бөлуде (International Monetary Fund, 2025a).

2020-2025 жылдары әлеуметтік шығындардың ұлғаюына мұнай секторынан түсетін кірістердің өсуі елеулі ықпал етті. Әсіресе мұнай бағасының жоғары кезеңдерінде мемлекеттік бюджетке түсетін қосымша кірістер әлеуметтік төлемдерді көбейтуге, ең төменгі жалақы мен зейнетақыны арттыруға, денсаулық сақтау және білім беру жүйесін қаржыландыру көлемін кеңейтуге мүмкіндік берді (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025). Бұл әлеуметтік саясаттың халықтың өмір сүру деңгейін арттыруға бағытталғанын көрсетеді.

Әлеуметтік шығындардың артуына қарамастан, Әзірбайжан экономикасы мұнай кірістеріне жоғары деңгейде тәуелді болып отыр. Әлемдік мұнай бағасының құбылмалылығы мемлекеттік бюджеттің тұрақтылығына әсер етуі мүмкін болғандықтан, экономиканы әртараптандыру мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының біріне айналды. Соңғы жылдары үкімет өнеркәсіптің мұнайдан тыс секторларын, ауыл шаруашылығын, туризмді, цифрлық экономиканы және көлік-логистика саласын дамытуға бағытталған бағдарламаларды жүзеге асыруда (International Monetary Fund, 2025d).

Сонымен қатар мемлекеттік қаржының тиімділігін арттыру мақсатында бюджеттік жоспарлау жүйесі жетілдіріліп, мемлекеттік шығындардың нәтижелілігін бағалау тетіктері енгізілуде. Бұл әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігін арттыруға, бюджет қаражатының мақсатты пайдаланылуын қамтамасыз етуге және мұнай кірістеріне тәуелділікті біртіндеп төмендетуге бағытталған (International Monetary Fund, 2014).

Жалпы алғанда, Әзірбайжанның тәжірибесі табиғи ресурстардан түсетін кірістерді тиімді басқару әлеуметтік тұрақтылықты сақтаудың маңызды шарты екенін көрсетеді. SOFAZ арқылы жүзеге асырылатын жинақтау және тұрақтандыру саясаты мемлекеттік бюджеттің тұрақтылығын қамтамасыз етіп, әлеуметтік бағдарламаларды ұзақ мерзімді қаржыландыруға мүмкіндік береді (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025). Сонымен бірге экономиканы әртараптандыру, адами капиталға инвестицияларды ұлғайту және мемлекеттік басқарудың тиімділігін арттыру мұнай кірістерінің ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық әсерін күшейтудің негізгі факторлары болып табылады (International Monetary Fund, 2025d).

Қазақстан мен Әзірбайжан көрсеткіштерін салыстырмалы талдау

Қазақстан Республикасы мен Әзірбайжан Республикасы табиғи ресурстарға, әсіресе мұнай және газ қорларына бай мемлекеттер ретінде экономикалық даму моделінің көптеген ортақ белгілеріне ие. Екі ел де көмірсутек ресурстарын экспорттау арқылы мемлекеттік бюджеттің едәуір бөлігін қалыптастырып, мұнай кірістерін әлеуметтік-экономикалық дамудың маңызды қаржылық көзі ретінде пайдаланады. Сонымен қатар Қазақстанның Ұлттық қоры мен Әзірбайжанның Мемлекеттік мұнай қоры (SOFAZ) мұнай бағасының құбылмалылығы жағдайында бюджеттік тұрақтылықты сақтауға және болашақ ұрпақ үшін қаржы ресурстарын жинақтауға бағытталған негізгі институттар болып табылады (World Bank, 2024).

Қазақстан мен Әзірбайжанның экономикалық құрылымы ұқсас болғанымен, олардың экономикалық ауқымы, халық саны, бюджеттік саясат ерекшеліктері және әлеуметтік шығындардың құрылымы бойынша бірқатар айырмашылықтар байқалады. Қазақстан аумағы, халық саны және жалпы ішкі өнім көлемі бойынша Әзірбайжаннан едәуір ірі мемлекет болып табылады. Бұл жағдай мемлекеттік бюджеттің көлеміне және әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру ауқымына да әсер етеді (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Қазақстан экономикасында мұнай экспорты сыртқы сауда түсімдерінің маңызды бөлігін қамтамасыз еткенімен, соңғы жылдары өңдеуші өнеркәсіпті, көлік-логистика секторын, ауыл шаруашылығын және цифрлық экономиканы дамыту арқылы экономиканы әртараптандыру саясаты белсенді жүргізілуде. Әзірбайжанда да осыған ұқсас саясат жүзеге асырылғанымен, экспорт құрылымында мұнай мен газдың үлесі әлі де жоғары деңгейде сақталып отыр (Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі, 2025).

Екі мемлекетте де мұнай кірістерінің едәуір бөлігі арнайы ұлттық қорларға жинақталады. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры бюджетті тұрақтандыру және жинақтау функцияларын қатар атқарса, SOFAZ мұнайдан түсетін табыстарды халықаралық қаржы нарықтарында инвестициялау арқылы олардың ұзақ мерзімді сақталуын қамтамасыз етеді. Бұл қорлардың қызметі мұнай бағасының құбылмалылығы жағдайында әлеуметтік бағдарламалардың тұрақты қаржыландырылуына мүмкіндік береді (Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2026b).

Қазақстан мен Әзірбайжанның әлеуметтік саясатында ортақ бағыттардың бірі - әлеуметтік қорғау жүйесін нығайту, білім беру мен денсаулық сақтау салаларын дамыту және халықтың өмір сүру сапасын арттыру болып табылады. Екі мемлекетте де әлеуметтік қорғау шығындары әлеуметтік бюджеттің ең ірі бөлігін құрайды. Бұл зейнетақыларды, әлеуметтік жәрдемақыларды, мүгедектігі бар адамдарды қолдауды және аз қамтылған азаматтарға мемлекеттік көмекті қамтиды (OECD, n.d.).

Сонымен бірге әлеуметтік шығындардың құрылымында белгілі бір айырмашылықтар бар. Қазақстанда білім беру саласына бөлінетін қаражаттың үлесі салыстырмалы түрде жоғары болса, Әзірбайжанда әлеуметтік қорғау бағдарламаларының үлесі басымырақ. Бұл айырмашылық әр мемлекеттің демографиялық ерекшеліктерімен, әлеуметтік саясаттың басымдықтарымен және бюджеттік жоспарлау жүйесімен түсіндіріледі (State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan, 2025).

2020-2025 жылдар аралығындағы тәжірибе екі елдің де мұнай бағасының әлемдік нарықтағы өзгерістеріне жоғары деңгейде тәуелді екенін көрсетті. COVID-19 пандемиясы кезеңінде мұнай бағасының төмендеуі Қазақстан мен Әзірбайжан бюджеттерінің кіріс бөлігінің қысқаруына әсер етті. Осы кезеңде Ұлттық қор мен SOFAZ жинақталған қаржы ресурстары әлеуметтік шығындарды қысқартпай қаржыландыруға мүмкіндік берді. Кейін мұнай бағасының қалпына келуі мемлекеттік кірістердің өсуіне және әлеуметтік бағдарламаларды кеңейтуге жағдай жасады (International Monetary Fund, 2025b).

Әлеуметтік шығындардың тиімділігі тұрғысынан қарағанда, олардың көлемінен гөрі нәтижелілігі маңыздырақ. Сондықтан халықаралық тәжірибеде әлеуметтік саясаттың тиімділігі адам дамуы индексі (HDI), кедейлік деңгейі, өмір сүру ұзақтығы, білім сапасы,

жұмыспен қамту көрсеткіштері және табыс теңсіздігін сипаттайтын индикаторлар арқылы бағаланады. Бұл көрсеткіштер бойынша Қазақстан мен Әзірбайжан соңғы жылдары оң өзгерістер көрсеткенімен, адами капиталдың сапасын одан әрі арттыру қажеттілігі сақталып отыр (United Nations Development Programme, 2024) (Becker, 1993).

Қазақстан мен Әзірбайжан үшін ортақ стратегиялық міндеттердің бірі - экономиканы мұнай секторына тәуелділіктен біртіндеп шығару. Бұл мақсатқа жету үшін өңдеуші өнеркәсіпті дамыту, инновациялық қызметті қолдау, шағын және орта кәсіпкерлікті кеңейту, цифрлық экономиканы дамыту және жасыл экономикаға көшу бағыттары ерекше маңызға ие. Экономиканың әртараптандырылуы әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың тұрақтылығын күшейтіп, мұнай бағасының құбылмалылығынан туындайтын тәуекелдерді төмендетеді (van der Ploeg, 2011).

Жүргізілген салыстырмалы талдау Қазақстан мен Әзірбайжанның табиғи ресурстардан түсетін кірістерді басқару жүйелерінің ұқсастығын және олардың әлеуметтік саясаттағы маңызды рөлін көрсетеді. Сонымен қатар ұзақ мерзімді тұрақты даму үшін мұнай кірістерін тиімді басқарумен қатар экономиканы әртараптандыру, адами капиталға инвестицияларды ұлғайту және мемлекеттік шығындардың тиімділігін арттыру шешуші мәнге ие екендігі анықталды (Becker, 1993).

Көрсеткіш	Қазақстан	Әзірбайжан
2024 жылғы нақты ЖІӨ өсімі, %	5,0	4,2
2025 жылғы нақты ЖІӨ өсімі, %	6,2	1,4
2025 жылғы мұнай/көмірсутек секторының нақты өсімі, %	11,5	-1,6
2025 жылғы мұнайдан тыс сектордың нақты өсімі, %	4,9	2,7

Кесте 1. 2024-2025 жылдардағы макроэкономикалық серпіннің салыстырмалы көрсеткіштері

Ескерту. 2024 жылғы мәндер - есептік деректер, 2025 жылғы мәндер - IMF-тің 2026 жылы жарияланған бағалауы/болжамы. Қазақстан үшін «мұнай секторы», Әзірбайжан үшін «көмірсутек секторы» ұлттық есептіліктегі атауларымен берілді. Дереккөздер: (International Monetary Fund, 2026a; International Monetary Fund, 2026b).

Өлшем	Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры	Әзірбайжан Республикасының Мемлекеттік мұнай қоры (SOFAZ)
Құрылған жылы	2000	1999
Негізгі міндеті	Жинақтау және республикалық бюджетті тұрақтандыру	Мұнай-газ кірістерін жинақтау, басқару және ұрпақаралық сақтау
Бюджетпен байланысы	Кепілдендірілген және заңда көзделген нысаналы трансферттер	Жыл сайын бекітілетін қор бюджеті арқылы мемлекеттік бюджетке трансферт
Негізгі тәуекел	Дискрециялық трансферттер мен мұнайдан тыс тапшылықтың ұлғаюы	Мемлекеттік бюджеттің SOFAZ трансферттеріне жоғары тәуелділігі
Ашықтық арнасы	Ұлттық Банк статистикасы, бюджеттік есеп және аудит	Тоқсандық/жылдық есеп, сыртқы аудит және активтер құрылымы

Кесте 2. Мұнай кірістерін басқаратын институттардың салыстырмалы сипаттамасы

Дереккөздер: (Қазақстан Республикасы Президенті, 2000; Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі, 2026b; President of the Republic of Azerbaijan, 1999; State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025; State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2026).

Жаңартылған ресми деректер 2025 жылы екі елдің макроэкономикалық траекториясы айқын ажырағанын көрсетеді. Қазақстанда нақты ЖІӨ өсімі 6,2%-ға дейін жеделдеп, мұнай секторы 11,5% өскен; Әзірбайжанда жалпы өсім 1,4%-ға дейін баяулап, көмірсутек секторы 1,6% қысқарған (International Monetary Fund, 2026a; International Monetary Fund, 2026b). Бұл айырмашылық мұнай кірісінің әлеуметтік шығындармен байланысын бағалағанда әлемдік бағамен қатар өндіріс көлемін, мұнайдан тыс белсенділікті және қордан бюджетке трансферт жасау ережелерін де ескеру қажет екенін көрсетеді. Сондықтан кестедегі деректер әлеуметтік шығындардың тікелей себепті коэффициенті ретінде емес, трансферттік мүмкіндіктің макроэкономикалық контексті ретінде түсіндіріледі.

Әзірбайжанның қорлық буфері 2025 жылы едәуір ұлғайды: SOFAZ активтері жыл соңында 73,5415 млрд АҚШ долларына жетіп, мемлекеттік бюджетке 14,481 млрд манат аударылды (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2026). Қазақстанда IMF 2025 жылғы кеңейме фискалдық ұстанымның Ұлттық қордан жасалған ірі трансферттермен қолдау тапқанын атап өтеді (International Monetary Fund, 2026b). Екі факт те қорлардың дағдарысты жұмсарту рөлін көрсетеді, бірақ тұрақты әлеуметтік міндеттемелерді құбылмалы ресурстық кіріске байлап қою қаупін де күшейтеді.

Талқылау

Мұнай кірістерінің әлеуметтік салаларды қаржыландыру тиімділігін бағалау

Мұнай кірістерінің әлеуметтік салаларды қаржыландырудағы тиімділігі табиғи ресурстарға бай мемлекеттердің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз етудің маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Табиғи ресурстардан түсетін кірістер мемлекеттік бюджеттің негізгі табыс көздерінің қатарында болғандықтан, оларды тиімді пайдалану халықтың өмір сүру деңгейін, адами капиталды және әлеуметтік тұрақтылықты қолдауы мүмкін. Сондықтан қазіргі кезеңде мұнай кірістерін басқару мәселесі тек фискалдық саясаттың ғана емес, әлеуметтік саясаттың да негізгі бағыттарының бірі ретінде қарастырылады (International Monetary Fund, 2025b).

Экономикалық әдебиеттерде мұнай кірістерін тиімді пайдаланудың басты қағидаты ретінде олардың ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық нәтижелерге бағытталуы көрсетіледі. Егер табиғи ресурстардан түсетін табыстар негізінен ағымдағы тұтынуға жұмсалса, олардың экономикалық қайтарымы төмен болуы мүмкін. Ал бұл қаражат білім беру, денсаулық сақтау, ғылым, инновация және инфрақұрылым сияқты стратегиялық салаларға инвестицияланған жағдайда, елдің ұзақ мерзімді бәсекеге қабілеттілігі мен адами капиталының сапасы артады (Hartwick, 1977).

Қазақстан мен Әзірбайжан тәжірибесі көрсеткендей, мұнай секторынан түсетін кірістер әлеуметтік салаларды қаржыландырудың негізгі көздерінің бірі болып табылады. Қазақстанда Ұлттық қордан республикалық бюджетке бөлінетін кепілдендірілген трансферттер әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың тұрақтылығын қамтамасыз етеді. Әзірбайжанда осыған ұқсас функцияны SOFAZ жүзеге асырады. Бұл қорлар мұнай бағасының әлемдік нарықтағы құбылмалылығы жағдайында мемлекеттік әлеуметтік міндеттемелердің орындалуына мүмкіндік береді (State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan, 2025).

Соңғы жылдары екі мемлекетте де білім беру саласына бөлінетін бюджет қаражатының көлемі ұлғайды. Бұл мектептердің материалдық-техникалық базасын жаңартуға, мұғалімдердің біліктілігін арттыруға, цифрлық білім беру технологияларын енгізуге және жоғары білімнің қолжетімділігін кеңейтуге мүмкіндік берді. Білім беру жүйесіне салынған

инвестициялар ұзақ мерзімді перспективада еңбек өнімділігінің артуына, инновациялық әлеуеттің күшеюіне және ұлттық экономиканың бәсекеге қабілеттілігінің жоғарылауына ықпал етеді (Becker, 1993).

Денсаулық сақтау саласында да мұнай кірістерінің есебінен маңызды реформалар жүзеге асырылды. Мемлекеттік қаржы ресурстары медициналық мекемелерді жаңғыртуға, заманауи медициналық жабдықтармен қамтамасыз етуге, алғашқы медициналық-санитарлық көмектің сапасын жақсартуға және цифрлық денсаулық сақтау жүйесін дамытуға бағытталды. COVID-19 пандемиясы кезеңінде бұл шығындардың маңызы ерекше байқалды, өйткені қосымша қаржы денсаулық сақтау жүйесінің тұрақты жұмысын қамтамасыз етуге мүмкіндік берді (World Bank, 2024).

Әлеуметтік қорғау жүйесінде мұнай кірістері зейнетақыларды, мемлекеттік жәрдемақыларды, атаулы әлеуметтік көмекті және халықтың әлеуметтік осал топтарын қолдау бағдарламаларын қаржыландыруға пайдаланылды. Әсіресе инфляцияның өсуі мен сыртқы экономикалық тұрақсыздық жағдайында әлеуметтік төлемдерді индекстеу халықтың нақты табысының төмендеуін белгілі бір деңгейде өтеуге мүмкіндік берді (International Monetary Fund, 2025b).

Дегенмен әлеуметтік шығындардың тиімділігі тек олардың көлемімен емес, қол жеткізілген нәтижелерімен бағалануы тиіс. Халықаралық тәжірибеде бұл мақсатта бірқатар әлеуметтік-экономикалық индикаторлар пайдаланылады. Олардың қатарында Адами даму индексі (Human Development Index - HDI), халықтың күтілетін өмір сүру ұзақтығы, білім деңгейі, кедейлік деңгейі, жұмыссыздық көрсеткіші, Джини коэффициенті және әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігі маңызды орын алады (OECD, n.d.). Бұл көрсеткіштер мемлекеттік шығындардың қоғамның әл-ауқатына нақты әсерін кешенді бағалауға мүмкіндік береді.

БҰҰ Даму бағдарламасының (UNDP) соңғы есептеріне сәйкес, Қазақстан мен Әзірбайжан адам дамуы индексі бойынша «өте жоғары адам дамуы» санатына жақындап келеді және соңғы жылдары көрсеткіштердің жақсаруы байқалады (United Nations Development Programme, 2024). Сонымен бірге әлеуметтік шығындардың ұлғаюы барлық жағдайда әлеуметтік қызметтердің сапасының дәл сондай деңгейде жақсаруына әкелмейді. Бұл жағдай қаржы ресурстарын жоспарлау мен пайдаланудың тиімділігіне, мемлекеттік басқару сапасына және бақылау тетіктерінің нәтижелілігіне байланысты.

Әлемдік тәжірибе мемлекеттік шығындардың тиімділігін арттыру үшін нәтижеге бағдарланған бюджеттеу (performance-based budgeting) қағидаттарын енгізудің маңызды екенін көрсетеді. OECD және IMF ұсынымдары бойынша әлеуметтік бағдарламалар нақты нәтижелер көрсеткіштерімен байланыстырылып, олардың орындалуы тұрақты мониторинг пен бағалау арқылы бақылануы тиіс (OECD, 2023). Мұндай тәсіл бюджет қаражатының мақсатты әрі тиімді жұмсалуын қамтамасыз етеді.

Қазақстан мен Әзірбайжан үшін әлеуметтік шығындардың тиімділігін арттырудың тағы бір маңызды бағыты - цифрлық мемлекеттік басқаруды дамыту. Электрондық үкімет жүйелері, цифрлық бюджеттік жоспарлау, мемлекеттік сатып алудың ашықтығы және әлеуметтік төлемдерді автоматтандыру қаржы ресурстарын басқарудың тиімділігін арттырып, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетуге мүмкіндік береді (International Monetary Fund, 2014).

Сонымен қатар мұнай кірістерінің әлеуметтік салаларға әсерін бағалау кезінде олардың ұзақ мерзімді тұрақтылығын ескеру қажет. Әлемдік мұнай бағасының құбылмалылығы әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың тұрақтылығына ықпал ететін негізгі тәуекелдердің бірі болып табылады. Сондықтан мұнай экспорттаушы мемлекеттер үшін Ұлттық қорлар мен тұрақтандыру қорларының рөлі ерекше маңызды. Бұл институттар экономикалық күйзелістер кезеңінде әлеуметтік міндеттемелерді сақтауға және мемлекеттік қаржының тұрақтылығын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді (International Monetary Fund, 2025b).

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Әзірбайжанның тәжірибесі мұнай кірістерін әлеуметтік салаларға тиімді бағыттау халықтың өмір сүру сапасын арттырудың, адами капиталды дамытудың және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды факторы екенін көрсетеді. Болашақта әлеуметтік шығындардың тиімділігін арттыру үшін нәтижеге бағдарланған бюджеттеуді кеңейту, цифрлық басқару құралдарын енгізу, мемлекеттік бағдарламалардың мониторингі мен бағалау жүйесін жетілдіру және мұнай кірістеріне тәуелділікті төмендету бағытындағы реформаларды жалғастыру қажет (Becker, 1993)

Қазақстан мен Әзірбайжан тәжірибесіндегі негізгі мәселелер мен тәуекелдер

Қазақстан мен Әзірбайжан табиғи ресурстарға бай мемлекеттер ретінде мұнай және газ секторынан түсетін кірістерді әлеуметтік-экономикалық дамудың негізгі қаржылық көзі ретінде пайдаланып келеді. Бұл модель екі елдің экономикалық өсіміне, мемлекеттік бюджеттің толықтырылуына және әлеуметтік бағдарламалардың қаржыландырылуына елеулі үлес қосқанымен, ұзақ мерзімді перспективада бірқатар құрылымдық мәселелер мен тәуекелдерді қалыптастырады. Сондықтан мұнай кірістерін басқару жүйесінің тиімділігін арттыру және тәуекелдерді азайту қазіргі экономикалық саясаттың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады (Ross, 2012).

Ең алдымен, Қазақстан мен Әзірбайжан экономикасының басты тәуекелі - әлемдік мұнай бағасының құбылмалылығына жоғары тәуелділігі. Мемлекеттік бюджеттің едәуір бөлігі мұнай секторынан түсетін түсімдер есебінен қалыптасатындықтан, халықаралық нарықтағы бағаның төмендеуі бюджет кірістерінің қысқаруына, мемлекеттік шығындарды қайта қарауға және әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру көлемінің азаю қаупіне алып келеді. Бұл тәуелділік әсіресе 2020 жылғы COVID-19 пандемиясы кезінде айқын көрінді. Мұнай бағасының күрт төмендеуі екі елдің де мемлекеттік қаржысына қысым жасап, бюджеттік тұрақтылықты сақтау үшін Ұлттық қор мен SOFAZ қаражатын кеңінен пайдалануға мәжбүр етті (International Monetary Fund, 2025a).

Мұнай бағасының құбылмалылығы мемлекеттік қаржының ұзақ мерзімді тұрақтылығына ғана емес, әлеуметтік саясаттың болжамдылығына да әсер етеді. Әлеуметтік шығындардың басым бөлігі тұрақты сипатқа ие болғандықтан, оларды қысқарту әлеуметтік тәуекелдердің артуына алып келуі мүмкін. Сондықтан мұнай экспорттаушы мемлекеттер үшін бюджеттік жоспарлау кезінде мұнай бағасының әртүрлі сценарийлерін ескеру, резервтік қорлардың жеткілікті деңгейін сақтау және фискалдық тәртіпті күшейту ерекше маңызға ие (International Monetary Fund, 2025d).

Екінші маңызды мәселе - экономиканың жеткілікті деңгейде әртараптандырылмауы. Мұнай секторынан түсетін жоғары табыстар қысқа мерзімде экономикалық өсуді қамтамасыз еткенімен, ұзақ мерзімді кезеңде өңдеуші өнеркәсіптің, ауыл шаруашылығының, жоғары технологиялық өндірістердің және қызмет көрсету секторының дамуын баяулатуы мүмкін. Бұл құбылыс экономикалық әдебиетте «голланд ауруы» (Dutch Disease) ретінде белгілі. Corden мен Neary еңбектерінде мұнай экспортынан түсетін валюталық түсімдердің ұлттық валютаны нығайтып, басқа экспорттық салалардың халықаралық бәсекеге қабілеттілігін төмендететіні дәлелденген (Corden & Neary, 1982).

Қазақстанда соңғы жылдары индустриялық-инновациялық даму бағдарламалары, цифрлық экономика, көлік-логистика және агроөнеркәсіптік кешенді дамытуға бағытталған мемлекеттік бағдарламалар іске асырылуда. Әзірбайжанда да мұнайдан тыс секторларды дамытуға арналған реформалар жүргізілуде. Алайда екі елде де экспорт құрылымында көмірсутек ресурстарының үлесі әлі де жоғары деңгейде қалып отыр, бұл сыртқы экономикалық күйзелістерге осалдықты сақтайды (World Bank, 2024).

Үшінші мәселе - әлеуметтік шығындардың тиімділігін бағалау жүйесінің жеткіліксіз дамуы. Соңғы жылдары әлеуметтік салаларға бөлінетін бюджет қаражатының көлемі айтарлықтай ұлғайғанымен, бұл әрдайым қызмет көрсету сапасының дәл сондай қарқынмен жақсаруына әкелмейді. Кейбір жағдайларда қаржы ресурстарының тиімсіз бөлінуі, бағдарламалардың нәтижелілігін бағалау тетіктерінің әлсіздігі және басқару тиімділігінің

жеткіліксіздігі байқалады. Сондықтан мемлекеттік шығындардың тиімділігін тек қаржы көлемімен емес, нақты әлеуметтік нәтижелер арқылы бағалау қажеттілігі артып келеді. Осыған байланысты нәтижеге бағдарланған бюджеттеу жүйесін жетілдіру, мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігін тұрақты мониторингтеу және тәуелсіз бағалау тетіктерін дамыту маңызды. OECD және IMF ұсынымдарына сәйкес әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігі нақты көрсеткіштермен өлшеніп, бюджет қаражатын бөлу осы нәтижелермен байланыстырылуы тиіс (OECD, 2023).

Төртінші маңызды тәуекел - демографиялық өзгерістер мен әлеуметтік жүктеменің артуы. Қазақстанда халық санының тұрақты өсуі, урбанизацияның күшеюі және еңбекке қабілетті халық құрылымындағы өзгерістер білім беру, денсаулық сақтау және әлеуметтік қорғау жүйелеріне қосымша қаржылық жүктеме түсіреді. Әзірбайжанда да халықтың әлеуметтік қызметтерге сұранысының артуы мемлекеттік шығындардың ұлғаюына ықпал етеді. Бұл жағдай мұнай кірістерін әлеуметтік инфрақұрылымды жаңғыртуға және мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыруға бағыттаудың маңыздылығын көрсетеді (World Bank, 2024).

Бесінші тәуекел - әлемдік энергетикалық нарықтағы құрылымдық өзгерістер. Қазіргі уақытта көптеген мемлекеттер көміртегі бейтараптығына қол жеткізу, жаңартылатын энергия көздерін дамыту және парниктік газдар шығарындыларын азайту саясатын жүзеге асыруда. Бұл ұзақ мерзімді перспективада мұнайға деген әлемдік сұраныстың төмендеуіне және мұнай экспорттаушы мемлекеттердің кірістерінің қысқаруына алып келуі мүмкін. Сондықтан Қазақстан мен Әзірбайжан үшін қазіргі мұнай кірістерін тиімді пайдаланып, экономиканың жаңа өсу нүктелерін қалыптастыру стратегиялық міндет болып табылады (International Monetary Fund, 2025d).

Сонымен қатар халықаралық қаржы нарықтарындағы тұрақсыздық, инфляциялық қысым, геосаяси тәуекелдер және жаһандық экономикалық баяулау мұнай экспорттаушы мемлекеттердің қаржылық тұрақтылығына қосымша қауіп төндіреді. Мұндай жағдайда мемлекеттік резервтердің жеткілікті көлемін сақтау, бюджеттік тәуекелдерді басқару жүйесін жетілдіру және инвестициялық саясаттың тиімділігін арттыру ерекше маңызға ие болады (World Bank, 2024).

Жүргізілген талдау көрсеткендей, Қазақстан мен Әзірбайжанның алдында тұрған негізгі міндет - мұнай кірістерін қысқа мерзімді тұтыну қажеттіліктеріне ғана емес, ұзақ мерзімді экономикалық әртараптандыруға, адами капиталды дамытуға және инновациялық секторларды қолдауға бағыттау. Бұл табиғи ресурстарға тәуелділікті біртіндеп төмендетуге, мемлекеттік қаржының тұрақтылығын нығайтуға және әлеуметтік саясаттың тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге ұлттық қорлар мен тұрақтандыру қорларының қызметін жетілдіру, бюджеттік тәртіпті күшейту және мемлекеттік шығындардың нәтижелілігін бағалау жүйесін дамыту екі елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуының негізгі шарттарының бірі болып қала береді (Ross, 2012).

Әлеуметтік шығындардың тұрақтылығын арттыру және мұнай кірістерін басқаруды жетілдіру бойынша ұсыныстар:

Қазақстан мен Әзірбайжан табиғи ресурстарға бай мемлекеттер ретінде мұнай секторынан түсетін кірістерді экономикалық өсуді қамтамасыз ету мен әлеуметтік саясатты іске асырудың маңызды қаржылық көзі ретінде пайдаланып келеді. Алайда әлемдік мұнай нарығындағы тұрақсыздық, энергияға сұраныс құрылымының өзгеруі және жаһандық экономикалық сын-қатерлер мұнай кірістерін басқарудың тиімді тетіктерін жетілдіру қажеттігін айқындайды. Осыған байланысты әлеуметтік шығындардың тұрақтылығын қамтамасыз ету тек мұнайдан түсетін табыстардың көлеміне ғана емес, оларды тиімді жоспарлау мен пайдалануға да байланысты. Сондықтан Қазақстан мен Әзірбайжанның тәжірибесін ескере отырып, мұнай кірістерін басқару жүйесін жетілдіруге бағытталған бірқатар ұсыныстарды ұсынуға болады (United Nations Development Programme, 2024).

Бірінші кезекте, экономиканы әртараптандыру саясатын одан әрі күшейту қажет. Мұнай бағасының әлемдік нарықтағы құбылмалылығы мемлекеттік кірістердің тұрақсыздығына

әкелетіндіктен, экономиканың мұнай секторынан тыс салаларын дамыту ұзақ мерзімді қаржылық тұрақтылықтың негізгі шарты болып табылады. Бұл бағытта өңдеуші өнеркәсіпке, агроөнеркәсіптік кешенге, цифрлық экономикаға, ақпараттық технологияларға, көлік-логистика инфрақұрылымына және жоғары технологиялық өндірістерге инвестициялар көлемін ұлғайту маңызды. Экономиканың әртараптандырылуы жаңа жұмыс орындарын құруға, экспорт құрылымын кеңейтуге және мемлекеттік бюджеттің мұнай кірістеріне тәуелділігін төмендетуге мүмкіндік береді (International Monetary Fund, 2025b).

Екінші ұсыныс - ұлттық әл-ауқат қорларының қызметін жетілдіру және олардың жинақтау функциясын күшейту. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры мен Әзірбайжанның SOFAZ қоры мұнай кірістерін тұрақтандырудың тиімді құралдары болғанымен, мұнай бағасы жоғары кезеңдерде алынатын қосымша табыстардың едәуір бөлігін ұзақ мерзімді инвестициялық активтерге бағыттау қажет. Мұндай тәсіл сарқылатын табиғи ресурстардан алынатын рентаны болашақ ұрпақтың игілігі үшін жинақтау қағидатына сәйкес келеді (Hartwick, 1977) және халықаралық қаржы ұйымдарының ұсынымдарымен үндеседі.

Үшінші бағыт - орта мерзімді бюджеттік жоспарлау жүйесін жетілдіру және нәтижеге бағдарланған бюджеттеу қағидаттарын кеңінен енгізу. Әлеуметтік шығындарды жоспарлау кезінде тек қаржыландыру көлеміне емес, олардың нақты нәтижелеріне басымдық берілуі тиіс. Осы мақсатта мемлекеттік бағдарламалар бойынша тиімділік көрсеткіштерін (Key Performance Indicators - KPI) енгізу, тәуелсіз мониторинг жүргізу және әлеуметтік жобалардың нәтижелілігін жүйелі бағалау ұсынылады. OECD және IMF ұсынымдары мемлекеттік шығындардың тиімділігін арттыру үшін дәл осы тәсілдің маңыздылығын көрсетеді (OECD, 2023).

Төртінші ұсыныс - адами капиталға инвестицияларды ұлғайту. Экономикалық теорияда адами капитал ұзақ мерзімді экономикалық өсудің маңызды факторы ретінде қарастырылады. Гари Беккердің еңбектерінде білім беру мен кәсіби даярлыққа салынған инвестициялар еңбек өнімділігін арттырып, экономиканың инновациялық әлеуетін күшейтетіні негізделген (Becker, 1993). Осыған байланысты Қазақстан мен Әзірбайжанда мұнай кірістерінің белгілі бір бөлігін мектепке дейінгі білім беру, жоғары білім, ғылыми зерттеулер, кәсіби даярлау және денсаулық сақтау жүйесін жаңғыртуға бағыттау ұсынылады. Бұл еңбек ресурстарының сапасын жақсартып, экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Бесінші бағыт - мемлекеттік қаржының ашықтығы мен есептілігін арттыру. Мұнай кірістерін бөлу және пайдалану туралы ақпараттың ашық болуы қоғамның мемлекеттік институттарға деген сенімін нығайтып, сыбайлас жемқорлық тәуекелдерін төмендетеді. Бұл үшін бюджеттік ақпараттың қолжетімділігін кеңейту, ұлттық қорлардың қызметі туралы тұрақты есептерді жариялау және азаматтық қоғамның бюджеттік процестерге қатысуын күшейту маңызды. Ашықтық қағидаттарын сақтау мемлекеттік қаржы ресурстарының тиімді пайдаланылуын қамтамасыз етеді және қоғамдық бақылауды күшейтеді (International Monetary Fund, 2025b).

Алтыншы ұсыныс - мұнай кірістерінің белгілі бір бөлігін жасыл экономика мен экологиялық жобаларды дамытуға бағыттау. Әлемдік энергетикалық нарықта жаңартылатын энергия көздерінің үлесі артып, көміртегі шығарындыларын қысқарту бойынша халықаралық міндеттемелер күшейіп келеді. Сондықтан Қазақстан мен Әзірбайжан үшін күн және жел энергетикасын дамыту, энергия тиімділігін арттыру, қоршаған ортаны қорғау жобаларын қаржыландыру және көміртегі төмен технологияларды енгізу стратегиялық маңызға ие (United Nations Development Programme, 2024).

Жетінші ұсыныс - мемлекеттік инвестициялық саясаттың сапасын арттыру. Мұнай кірістерінен қаржыландырылатын жобаларды іріктеу кезінде олардың әлеуметтік-экономикалық тиімділігіне, қайтарымдылығына және өңірлік даму мақсаттарына сәйкестігіне ерекше назар аудару қажет. Инвестициялық жобалардың тиімділігін тәуелсіз сараптау мен кейінгі бағалау тәжірибесін кеңейту бюджет қаражатының нәтижелі пайдаланылуын қамтамасыз етеді (OECD, 2023).

Сегізінші бағыт - әлеуметтік тәуекелдерді басқарудың кешенді жүйесін дамыту. Демографиялық өзгерістер, халықтың қартаюы, еңбек нарығындағы трансформация және инфляциялық қысым әлеуметтік шығындардың құрылымына әсер етеді. Сондықтан әлеуметтік саясатты жоспарлау кезінде ұзақ мерзімді демографиялық болжамдарды пайдалану, әлеуметтік сақтандыру жүйесін жетілдіру және әлеуметтік көмекті цифрлық платформалар арқылы атаулы негізде көрсету маңызды (United Nations Development Programme, 2024).

Жалпы алғанда, Қазақстан мен Әзірбайжанның әлеуметтік саясатының тиімділігі мұнай кірістерін басқару сапасымен тығыз байланысты. Мұнайдан түсетін табыстарды тиімді пайдалану, экономиканы әртараптандыру, адами капиталды дамыту, мемлекеттік қаржының ашықтығын қамтамасыз ету және ұлттық қорлардың инвестициялық мүмкіндіктерін кеңейту екі елдің ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз ететін негізгі факторлар болып табылады. Ұсынылған шараларды жүйелі түрде жүзеге асыру мұнай кірістеріне тәуелділікті біртіндеп азайтып, әлеуметтік шығындардың тұрақты әрі тиімді қаржыландырылуына жағдай жасайды. Сонымен қатар бұл шаралар Қазақстан мен Әзірбайжанның жаһандық экономикалық өзгерістерге бейімделу қабілетін күшейтіп, халықтың әл-ауқатын арттыруға және орнықты дамуға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Зерттеудің шектеулері

Зерттеудің үш шектеуі бар. Біріншіден, Қазақстан мен Әзірбайжанның бюджеттік жіктемелері толық бірдей емес: әлеуметтік қорғау, тұрғын үй, міндетті медициналық сақтандыру және бюджеттен тыс қорлар әртүрлі институционалдық контурда есептеледі. Сондықтан салыстырылмайтын ұлттық баптардан жасанды бірыңғай пайыз шығарылған жоқ. Екіншіден, мұнай кірісінің әлеуметтік шығынға ықпалы трансферттік және институционалдық арналар арқылы бағаланды; каузалдық эконометрикалық модель қолданылмағандықтан, нәтижелер тікелей себепті әсер коэффициенті ретінде түсіндірілмеуі тиіс. Үшіншіден, 2025-2026 жылдардағы кейбір деректер алдын ала немесе кейін қайта қаралуы мүмкін. Осы шектеулерге қарамастан, ресми және халықаралық дереккөздерді өзара тексеру негізгі қорытындылардың орнықтылығын арттырады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу барысында Қазақстан мен Әзірбайжан Республикасындағы мұнай кірістерінің әлеуметтік шығындарға әсері теориялық және тәжірибелік тұрғыдан кешенді түрде талданды. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, екі мемлекеттің мемлекеттік қаржы жүйесінде мұнай секторынан түсетін кірістер стратегиялық маңызға ие және әлеуметтік саясатты қаржыландырудың негізгі көздерінің бірі болып табылады. Мұнайдан түсетін табыстар білім беру, денсаулық сақтау, әлеуметтік қорғау, халықты жұмыспен қамту және әлеуметтік инфрақұрылымды дамыту сияқты маңызды мемлекеттік бағдарламаларды іске асыруға мүмкіндік береді.

Зерттеудің бірінші тарауында мұнай кірістерінің экономикалық мәні, олардың мемлекеттік бюджеттегі орны және әлеуметтік шығындардың әлеуметтік-экономикалық дамудағы рөлі қарастырылды. Ғылыми әдебиеттерді талдау нәтижесінде табиғи ресурстарға бай мемлекеттер үшін мұнай кірістерін тиімді басқарудың экономикалық тұрақтылық пен халықтың әл-ауқатын қамтамасыз етудегі шешуші фактор екендігі анықталды. Сонымен қатар ресурстық қарғыс (Resource Curse), голланд ауруы (Dutch Disease), тұрақты даму және фискалдық тұрақтылық теориялары мұнай кірістерін басқарудың ғылыми-әдіснамалық негізін құрайтыны көрсетілді.

Екінші тарауда Қазақстан мен Әзірбайжанның мұнай кірістері мен әлеуметтік шығындарының қазіргі жағдайына салыстырмалы талдау жүргізілді. Талдау нәтижесінде екі елде де мұнай секторынан түсетін кірістердің мемлекеттік бюджет кірістерінің елеулі бөлігін құрайтыны анықталды. Қазақстанда бұл қаражат Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры арқылы басқарылса, Әзірбайжанда аталған функцияны Мемлекеттік мұнай қоры (SOFAZ)

жүзеге асырады. Сонымен бірге әлеуметтік шығындардың негізгі бөлігі әлеуметтік қорғау, білім беру және денсаулық сақтау салаларына бағытталатыны анықталды. Жүргізілген салыстырмалы талдау мұнай бағасының әлемдік нарықтағы өзгерістері екі мемлекеттің бюджеттік тұрақтылығы және әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландыру мүмкіндіктерімен қатар өзгеретінін көрсетті.

Зерттеу барысында Қазақстан мен Әзірбайжанның әлеуметтік саясатында ортақ ерекшеліктермен қатар белгілі бір айырмашылықтар да анықталды. Қазақстанда әлеуметтік шығындардың жалпы көлемі экономиканың ауқымы мен халық санының көптігіне байланысты жоғары болса, Әзірбайжанда әлеуметтік қорғау бағытындағы шығындардың үлесі салыстырмалы түрде жоғары екендігі байқалды. Сонымен қатар екі мемлекет те мұнай кірістерін басқару мақсатында арнайы ұлттық қорларды тиімді пайдаланып, бюджеттік тұрақтылықты қамтамасыз етуге ұмтылып келеді.

Үшінші тарауда мұнай кірістерін тиімді пайдалану мәселелері, әлеуметтік шығындардың тиімділігі және оларды жетілдіру бағыттары қарастырылды. Зерттеу нәтижелері әлеуметтік шығындардың көлемін ұлғайту ғана жеткіліксіз екенін, олардың нәтижелілігін арттырудың маңызы зор екенін көрсетті. Әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігі адами даму индексі, өмір сүру ұзақтығы, білім сапасы, кедейлік деңгейі және басқа да әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштер арқылы бағалануы тиіс. Сондықтан нәтижеге бағдарланған бюджеттеу, мемлекеттік бағдарламалардың тұрақты мониторингі және қаржы ресурстарын тиімді бөлу тетіктерін жетілдіру қажеттілігі негізделді.

Сонымен қатар зерттеу барысында Қазақстан мен Әзірбайжан экономикасының мұнай секторына жоғары тәуелділігі ұзақ мерзімді перспективада негізгі тәуекелдердің бірі екендігі анықталды. Мұнай бағасының құбылмалылығы, әлемдік энергетикалық нарықтағы өзгерістер, жаңартылатын энергия көздерінің үлесінің артуы және жаһандық экономикалық тұрақсыздық әлеуметтік бағдарламаларды қаржыландырудың тұрақтылығына әсер етуі мүмкін. Осыған байланысты экономиканы әртараптандыру, мұнайдан тыс секторларды дамыту және адами капиталға инвестицияларды көбейту екі мемлекет үшін стратегиялық басымдық болып табылады.

Зерттеу нәтижелері мұнай кірістерін тиімді басқару тек бюджеттік тұрақтылықты қамтамасыз етіп қана қоймай, әлеуметтік саясаттың сапасын арттыруға, халықтың өмір сүру деңгейін жақсартуға және ұзақ мерзімді экономикалық өсуді қолдауға мүмкіндік беретінін көрсетті. Ұлттық қорлардың тиімді қызметі, мемлекеттік қаржының ашықтығы, инвестициялық саясаттың сапасы және әлеуметтік шығындардың нәтижелілігін бағалау жүйесін жетілдіру мұнайға тәуелді экономикалардың орнықты дамуының негізгі шарттарының бірі болып табылады.

Осылайша, зерттеудің мақсатына толық қол жеткізілді және қойылған міндеттер орындалды. Зерттеу нәтижелері Қазақстан мен Әзірбайжанның мұнай кірістерін басқару тәжірибесін жетілдіруге, әлеуметтік шығындардың тиімділігін арттыруға және мемлекеттік қаржы саясатын дамытуға бағытталған ғылыми негізделген қорытындылар мен ұсыныстар жасауға мүмкіндік берді. Ұсынылған тәсілдер мен ұсыныстар табиғи ресурстарға тәуелді мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық саясатын жетілдіруде тәжірибелік маңызға ие және мемлекеттік басқару органдарының, ғылыми қауымдастықтың және қаржы саласы мамандарының қызметінде қолданылуы мүмкін. Жүргізілген зерттеу нәтижелері негізінде келесі практикалық ұсыныстар берілді:

1. Экономиканы әртараптандыруды жеделдету арқылы мұнай кірістеріне тәуелділікті кезең-кезеңімен төмендету және шикізаттық емес секторлардың үлесін арттыру.

2. Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры мен Әзірбайжанның SOFAZ қорының инвестициялық саясатын жетілдіру, мұнай бағасы жоғары кезеңдердегі қосымша кірістердің басым бөлігін ұзақ мерзімді жинақтауға және тиімді инвестициялауға бағыттау.

3. Нәтижеге бағдарланған бюджеттік жоспарлау жүйесін кеңейту, әлеуметтік бағдарламалардың тиімділігін нақты индикаторлар арқылы тұрақты бағалау.

4. Білім беру, денсаулық сақтау, ғылым және инновация салаларына инвестицияларды ұлғайту, адами капиталдың сапасын арттыруға басымдық беру.

5. Мемлекеттік қаржының ашықтығы мен есептілігін күшейту, мұнай кірістерінің қалыптасуы мен пайдаланылуы туралы ақпараттың қолжетімділігін арттыру.

6. Мұнай кірістерінің белгілі бір бөлігін жасыл экономика, жаңартылатын энергия көздері және экологиялық жобаларды дамытуға бағыттау, бұл жаһандық энергетикалық трансформация жағдайында экономиканың бәсекеге қабілеттілігін сақтауға мүмкіндік береді.

7. Әлеуметтік шығындардың тиімділігін цифрлық мониторинг және тәуелсіз бағалау құралдары арқылы тұрақты бақылау, мемлекеттік ресурстарды пайдаланудың нәтижелілігін арттыру.

Жалпы алғанда, мұнай кірістерін тиімді басқару, әлеуметтік шығындардың нәтижелілігін арттыру және экономиканы әртараптандыру Қазақстан мен Әзірбайжанның ұзақ мерзімді әлеуметтік-экономикалық тұрақтылығын қамтамасыз етудің негізгі алғышарттары болып табылады. Осы бағыттардағы жүйелі реформалар халықтың әл-ауқатын арттыруға, мемлекеттік қаржының орнықтылығын нығайтуға және тұрақты дамуға қол жеткізуге мүмкіндік береді.

Міндетті декларациялар

Қаржыландыру. Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығысы. Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлардың үлесі. 1-автор: тұжырымдама, әдіснама, ғылыми жетекшілік, мәтінді сыни қайта қарау. 2-автор: деректерді жинау, салыстырмалы талдау, бастапқы мәтінді дайындау, визуализация. Екі автор да соңғы нұсқаны оқып, мақұлдады.

Этика және келісім. Зерттеу ашық агрегатталған статистика мен жария құжаттарға негізделген; адам қатысушылар мен жеке деректер қолданылмағандықтан, этикалық комитет мақұлдауы талап етілмейді.

Деректердің қолжетімділігі. Талдауда қолданылған деректер мақалада көрсетілген ашық ресми дереккөздерде қолжетімді.

Әдебиеттер:

Arezki, R., & Ismail, K. (2013). Boom-bust cycle, asymmetrical fiscal response and the Dutch disease. Journal of Development Economics, 101, 256-267. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.11.007

Auty, R. M. (1993). Sustaining development in mineral economies: The resource curse thesis. Routledge.

Badeeb, R. A., Lean, H. H., & Clark, J. (2017). The evolution of the natural resource curse thesis: A critical literature survey. Resources Policy, 51, 123-134. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2016.10.015

Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education (3rd ed.). University of Chicago Press.

Bleaney, M., & Halland, H. (2014). Natural resource exports, fiscal policy volatility and growth. Scottish Journal of Political Economy, 61(5), 502-522. https://doi.org/10.1111/sjpe.12055

Brunnschweiler, C. N., & Bulte, E. H. (2008). The resource curse revisited and revised: A tale of paradoxes and red herrings. Journal of Environmental Economics and Management, 55(3), 248-264. https://doi.org/10.1016/j.jeem.2007.08.004

Cockx, L., & Francken, N. (2016). Natural resources: A curse on education spending? Energy Policy, 92, 394-408. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.02.027

Collier, P., & Goderis, B. (2012). Commodity prices and growth: An empirical investigation. European Economic Review, 56(6), 1241-1260. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2012.04.002

Corden, W. M., & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. The Economic Journal, 92(368), 825-848. https://doi.org/10.2307/2232670

Corrigan, C. C. (2014). Breaking the resource curse: Transparency in the natural resource sector and the Extractive Industries Transparency Initiative. Resources Policy, 40, 17-30. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2013.10.003

Davis, J. M., Ossowski, R., Daniel, J. A., & Barnett, S. (2001). Stabilization and savings funds for nonrenewable resources: Experience and fiscal policy implications (IMF Occasional Paper No. 205). International Monetary Fund. https://www.imf.org/en/Publications/Occasional-Papers/Issues/2016/12/30/Stabilization-and-Savings-Funds-for-Nonrenewable-Resources-4030

Esanov, A., Raiser, M., & Buiter, W. (2001). Nature's blessing or nature's curse: The political economy of transition in resource-based economies (EBRD Working Paper No. 66). European Bank for Reconstruction and Development.

Extractive Industries Transparency Initiative. (2023). EITI Standard 2023. https://eiti.org/eiti-standard

Farzanegan, M. R., & Markwardt, G. (2009). The effects of oil price shocks on the Iranian economy. Energy Economics, 31(1), 134-151. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.09.003

Frankel, J. A. (2010). The natural resource curse: A survey (NBER Working Paper No. 15836). National Bureau of Economic Research. https://doi.org/10.3386/w15836

Gelb, A. H. (Ed.). (1988). Oil windfalls: Blessing or curse? Oxford University Press for the World Bank.

Gylfason, T. (2001). Natural resources, education, and economic development. European Economic Review, 45(4-6), 847-859. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00127-1

Haber, S., & Menaldo, V. (2011). Do natural resources fuel authoritarianism? A reappraisal of the resource curse. American Political Science Review, 105(1), 1-26. https://doi.org/10.1017/S0003055410000584

Hartwick, J. M. (1977). Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources. American Economic Review, 67(5), 972-974.

Humphreys, M., Sachs, J. D., & Stiglitz, J. E. (Eds.). (2007). Escaping the resource curse. Columbia University Press.

International Forum of Sovereign Wealth Funds. (2008). Sovereign wealth funds: Generally accepted principles and practices-Santiago Principles. https://www.ifswf.org/santiago-principles

International Labour Organization. (2024). World social protection report 2024-26: Universal social protection for climate action and a just transition. https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-social-protection-report-2024-26

International Monetary Fund. (2007). Guide on resource revenue transparency. https://www.imf.org/external/np/pp/2007/eng/051507g.pdf

International Monetary Fund. (2012). Macroeconomic policy frameworks for resource-rich developing countries. https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/082412.pdf

International Monetary Fund. (2014). Government finance statistics manual 2014. https://www.imf.org/external/Pubs/FT/GFS/Manual/2014/gfsfinal.pdf

International Monetary Fund. (2025a). Republic of Azerbaijan: 2025 Article IV consultation-Press release; and staff report (IMF Country Report No. 25/98). https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2025/098/002.2025.issue-098-en.xml

International Monetary Fund. (2025b). Fiscal monitor: Fiscal policy under uncertainty. https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2025/04/23/fiscal-monitor-april-2025

International Monetary Fund. (2025c). Republic of Kazakhstan: 2024 Article IV consultation-Press release; and staff report (IMF Country Report No. 25/30). https://doi.org/10.5089/9798400299483.002

International Monetary Fund. (2025d). Regional economic outlook: Middle East and Central Asia. https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA

International Monetary Fund. (2026a). Republic of Azerbaijan: 2026 Article IV consultation-Staff report (IMF Country Report No. 26/112). https://doi.org/10.5089/9798229048446.002

International Monetary Fund. (2026b). Republic of Kazakhstan: 2025 Article IV consultation-Press release; and staff report (IMF Country Report No. 26/17). https://doi.org/10.5089/9798229034739.002

James, A. (2015). The resource curse: A statistical mirage? Journal of Development Economics, 114, 55-63. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2014.10.006

Kalyuzhnova, Y. (2008). Economics of the Caspian oil and gas wealth: Companies, governments, policies. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230227552

Karl, T. L. (1997). The paradox of plenty: Oil booms and petro-states. University of California Press.

Kolstad, I., & Wiig, A. (2009). Is transparency the key to reducing corruption in resource-rich countries? World Development, 37(3), 521-532. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.07.002

Lederman, D., & Maloney, W. F. (Eds.). (2007). Natural resources: Neither curse nor destiny. Stanford University Press and World Bank. https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6545-8

Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Institutions and the resource curse. The Economic Journal, 116(508), 1-20. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2006.01045.x

Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan. (2025). State budget execution reports. https://maliyye.gov.az/en

Najman, B., Pomfret, R., & Raballand, G. (Eds.). (2008). The economics and politics of oil in the Caspian Basin: The redistribution of oil revenues in Azerbaijan and Central Asia. Routledge.

Natural Resource Governance Institute. (2014). Natural resource charter (2nd ed.). https://resourcegovernance.org/publications/natural-resource-charter-2nd-ed

OECD. (2023). Government at a glance 2023. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/3d5c5d31-en

OECD. (n.d.). Social expenditure database (SOCX). Retrieved August 26, 2026, from https://www.oecd.org/social/expenditure.htm

President of the Republic of Azerbaijan. (1999). On establishment of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (Decree No. 240). https://oilfund.az/en/fund/about-the-fund/legal-documents

Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? World Politics, 53(3), 325-361. https://doi.org/10.1353/wp.2001.0011

Ross, M. L. (2012). The oil curse: How petroleum wealth shapes the development of nations. Princeton University Press.

Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. European Economic Review, 45(4-6), 827-838. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00125-8

State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2025). Annual report 2024. https://oilfund.az/en/report-and-statistics/report-archive

State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2026, January 27). SOFAZ revenue and expenditure statement for January-December 2025. https://oilfund.az/en/fund/press-room/news-archive/1759

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2025). Official statistics of Azerbaijan [Data set]. https://www.stat.gov.az/?lang=en

Stiglitz, J. E. (2012). The price of inequality. W. W. Norton.

Tornell, A., & Lane, P. R. (1999). The voracity effect. American Economic Review, 89(1), 22-46. https://doi.org/10.1257/aer.89.1.22

Tsani, S. (2013). Natural resources, governance and institutional quality: The role of resource funds. Resources Policy, 38(2), 181-195. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2012.11.001

UNESCO Institute for Statistics. (n.d.). UIS Data Browser: Education finance. Retrieved August 26, 2026, from https://databrowser.uis.unesco.org/

United Nations Development Programme. (2024). Human development report 2023/2024: Breaking the gridlock. https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24

van der Ploeg, F. (2011). Natural resources: Curse or blessing? Journal of Economic Literature, 49(2), 366-420. https://doi.org/10.1257/jel.49.2.366

van der Ploeg, F., & Venables, A. J. (2011). Harnessing windfall revenues: Optimal policies for resource-rich developing economies. The Economic Journal, 121(551), 1-30. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2010.02411.x

Venables, A. J. (2016). Using natural resources for development: Why has it proven so difficult? Journal of Economic Perspectives, 30(1), 161-184. https://doi.org/10.1257/jep.30.1.161

World Bank. (2021). The changing wealth of nations 2021: Managing assets for the future. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1590-4

World Bank. (2024). Global economic prospects, June 2024. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-2058-8

World Bank. (2025). World Development Indicators [Data set]. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

World Health Organization. (n.d.). Global Health Expenditure Database. Retrieved August 26, 2026, from https://apps.who.int/nha/database

Қазақстан Республикасы Президенті. (2000). Қазақстан Республикасының Ұлттық қоры туралы (№ 402 Жарлық). https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000402_

Қазақстан Республикасы Қаржы министрлігі. (2025). Мемлекеттік бюджеттің атқарылуы туралы есептер. https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin

Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросы. (2025). Қазақстан Республикасының ресми статистикасы [Деректер жиынтығы]. https://stat.gov.kz/

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. (2026a). 2025 жылғы жылдық есеп. https://nationalbank.kz/kk/news/godovoy-otchet-nbk

Қазақстан Республикасының Ұлттық Банкі. (2026b). Ұлттық қор операциялары және Қазақстан эмитенттерінің қаржы құралдары [Деректер жиынтығы]. https://nationalbank.kz/kk/news/operations-NF

References:

Arezki, R., & Ismail, K. (2013). Boom-bust cycle, asymmetrical fiscal response and the Dutch disease. Journal of Development Economics, 101, 256-267. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2012.11.007

Auty, R. M. (1993). Sustaining development in mineral economies: The resource curse thesis. Routledge.

Badeeb, R. A., Lean, H. H., & Clark, J. (2017). The evolution of the natural resource curse thesis: A critical literature survey. Resources Policy, 51, 123-134. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2016.10.015

Becker, G. S. (1993). Human capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education (3rd ed.). University of Chicago Press.

Bleaney, M., & Halland, H. (2014). Natural resource exports, fiscal policy volatility and growth. Scottish Journal of Political Economy, 61(5), 502-522. https://doi.org/10.1111/sjpe.12055

Brunnschweiler, C. N., & Bulte, E. H. (2008). The resource curse revisited and revised: A tale of paradoxes and red herrings. Journal of Environmental Economics and Management, 55(3), 248-264. https://doi.org/10.1016/j.jeem.2007.08.004

Cockx, L., & Francken, N. (2016). Natural resources: A curse on education spending? Energy Policy, 92, 394-408. https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.02.027

Collier, P., & Goderis, B. (2012). Commodity prices and growth: An empirical investigation. European Economic Review, 56(6), 1241-1260. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2012.04.002

Corden, W. M., & Neary, J. P. (1982). Booming sector and de-industrialisation in a small open economy. The Economic Journal, 92(368), 825-848. https://doi.org/10.2307/2232670

Corrigan, C. C. (2014). Breaking the resource curse: Transparency in the natural resource sector and the Extractive Industries Transparency Initiative. Resources Policy, 40, 17-30. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2013.10.003

Davis, J. M., Ossowski, R., Daniel, J. A., & Barnett, S. (2001). Stabilization and savings funds for nonrenewable resources: Experience and fiscal policy implications (IMF Occasional Paper No. 205). International Monetary Fund. https://www.imf.org/en/Publications/Occasional-Papers/Issues/2016/12/30/Stabilization-and-Savings-Funds-for-Nonrenewable-Resources-4030

Esanov, A., Raiser, M., & Buiter, W. (2001). Nature's blessing or nature's curse: The political economy of transition in resource-based economies (EBRD Working Paper No. 66). European Bank for Reconstruction and Development.

Extractive Industries Transparency Initiative. (2023). EITI Standard 2023. https://eiti.org/eiti-standard

Farzanegan, M. R., & Markwardt, G. (2009). The effects of oil price shocks on the Iranian economy. Energy Economics, 31(1), 134-151. https://doi.org/10.1016/j.eneco.2008.09.003

Frankel, J. A. (2010). The natural resource curse: A survey (NBER Working Paper No. 15836). National Bureau of Economic Research. https://doi.org/10.3386/w15836

Gelb, A. H. (Ed.). (1988). Oil windfalls: Blessing or curse? Oxford University Press for the World Bank.

Gylfason, T. (2001). Natural resources, education, and economic development. European Economic Review, 45(4-6), 847-859. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00127-1

Haber, S., & Menaldo, V. (2011). Do natural resources fuel authoritarianism? A reappraisal of the resource curse. American Political Science Review, 105(1), 1-26. https://doi.org/10.1017/S0003055410000584

Hartwick, J. M. (1977). Intergenerational equity and the investing of rents from exhaustible resources. American Economic Review, 67(5), 972-974.

Humphreys, M., Sachs, J. D., & Stiglitz, J. E. (Eds.). (2007). Escaping the resource curse. Columbia University Press.

International Forum of Sovereign Wealth Funds. (2008). Sovereign wealth funds: Generally accepted principles and practices-Santiago Principles. https://www.ifswf.org/santiago-principles

International Labour Organization. (2024). World social protection report 2024-26: Universal social protection for climate action and a just transition. https://www.ilo.org/publications/flagship-reports/world-social-protection-report-2024-26

International Monetary Fund. (2007). Guide on resource revenue transparency. https://www.imf.org/external/np/pp/2007/eng/051507g.pdf

International Monetary Fund. (2012). Macroeconomic policy frameworks for resource-rich developing countries. https://www.imf.org/external/np/pp/eng/2012/082412.pdf

International Monetary Fund. (2014). Government finance statistics manual 2014. https://www.imf.org/external/Pubs/FT/GFS/Manual/2014/gfsfinal.pdf

International Monetary Fund. (2025a). Republic of Azerbaijan: 2025 Article IV consultation-Press release; and staff report (IMF Country Report No. 25/98). https://www.elibrary.imf.org/view/journals/002/2025/098/002.2025.issue-098-en.xml

International Monetary Fund. (2025b). Fiscal monitor: Fiscal policy under uncertainty. https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2025/04/23/fiscal-monitor-april-2025

International Monetary Fund. (2025c). Republic of Kazakhstan: 2024 Article IV consultation-Press release; and staff report (IMF Country Report No. 25/30). https://doi.org/10.5089/9798400299483.002

International Monetary Fund. (2025d). Regional economic outlook: Middle East and Central Asia. https://www.imf.org/en/Publications/REO/MECA

International Monetary Fund. (2026a). Republic of Azerbaijan: 2026 Article IV consultation-Staff report (IMF Country Report No. 26/112). https://doi.org/10.5089/9798229048446.002

International Monetary Fund. (2026b). Republic of Kazakhstan: 2025 Article IV consultation-Press release; and staff report (IMF Country Report No. 26/17). https://doi.org/10.5089/9798229034739.002

James, A. (2015). The resource curse: A statistical mirage? Journal of Development Economics, 114, 55-63. https://doi.org/10.1016/j.jdeveco.2014.10.006

Kalyuzhnova, Y. (2008). Economics of the Caspian oil and gas wealth: Companies, governments, policies. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230227552

Karl, T. L. (1997). The paradox of plenty: Oil booms and petro-states. University of California Press.

Kolstad, I., & Wiig, A. (2009). Is transparency the key to reducing corruption in resource-rich countries? World Development, 37(3), 521-532. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2008.07.002

Lederman, D., & Maloney, W. F. (Eds.). (2007). Natural resources: Neither curse nor destiny. Stanford University Press and World Bank. https://doi.org/10.1596/978-0-8213-6545-8

Mehlum, H., Moene, K., & Torvik, R. (2006). Institutions and the resource curse. The Economic Journal, 116(508), 1-20. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2006.01045.x

Ministry of Finance of the Republic of Azerbaijan. (2025). State budget execution reports. https://maliyye.gov.az/en

Najman, B., Pomfret, R., & Raballand, G. (Eds.). (2008). The economics and politics of oil in the Caspian Basin: The redistribution of oil revenues in Azerbaijan and Central Asia. Routledge.

Natural Resource Governance Institute. (2014). Natural resource charter (2nd ed.). https://resourcegovernance.org/publications/natural-resource-charter-2nd-ed

OECD. (2023). Government at a glance 2023. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/3d5c5d31-en

OECD. (n.d.). Social expenditure database (SOCX). Retrieved August 26, 2026, from https://www.oecd.org/social/expenditure.htm

President of the Republic of Azerbaijan. (1999). On establishment of the State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan (Decree No. 240). https://oilfund.az/en/fund/about-the-fund/legal-documents

Ross, M. L. (2001). Does oil hinder democracy? World Politics, 53(3), 325-361. https://doi.org/10.1353/wp.2001.0011

Ross, M. L. (2012). The oil curse: How petroleum wealth shapes the development of nations. Princeton University Press.

Sachs, J. D., & Warner, A. M. (2001). The curse of natural resources. European Economic Review, 45(4-6), 827-838. https://doi.org/10.1016/S0014-2921(01)00125-8

State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2025). Annual report 2024. https://oilfund.az/en/report-and-statistics/report-archive

State Oil Fund of the Republic of Azerbaijan. (2026, January 27). SOFAZ revenue and expenditure statement for January-December 2025. https://oilfund.az/en/fund/press-room/news-archive/1759

State Statistical Committee of the Republic of Azerbaijan. (2025). Official statistics of Azerbaijan [Data set]. https://www.stat.gov.az/?lang=en

Stiglitz, J. E. (2012). The price of inequality. W. W. Norton.

Tornell, A., & Lane, P. R. (1999). The voracity effect. American Economic Review, 89(1), 22-46. https://doi.org/10.1257/aer.89.1.22

Tsani, S. (2013). Natural resources, governance and institutional quality: The role of resource funds. Resources Policy, 38(2), 181-195. https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2012.11.001

UNESCO Institute for Statistics. (n.d.). UIS Data Browser: Education finance. Retrieved August 26, 2026, from https://databrowser.uis.unesco.org/

United Nations Development Programme. (2024). Human development report 2023/2024: Breaking the gridlock. https://hdr.undp.org/content/human-development-report-2023-24

van der Ploeg, F. (2011). Natural resources: Curse or blessing? Journal of Economic Literature, 49(2), 366-420. https://doi.org/10.1257/jel.49.2.366

van der Ploeg, F., & Venables, A. J. (2011). Harnessing windfall revenues: Optimal policies for resource-rich developing economies. The Economic Journal, 121(551), 1-30. https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2010.02411.x

Venables, A. J. (2016). Using natural resources for development: Why has it proven so difficult? Journal of Economic Perspectives, 30(1), 161-184. https://doi.org/10.1257/jep.30.1.161

World Bank. (2021). The changing wealth of nations 2021: Managing assets for the future. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-1590-4

World Bank. (2024). Global economic prospects, June 2024. https://doi.org/10.1596/978-1-4648-2058-8

World Bank. (2025). World Development Indicators [Data set]. https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators

World Health Organization. (n.d.). Global Health Expenditure Database. Retrieved August 26, 2026, from https://apps.who.int/nha/database

Qazaqstan Respublikasy Ulttyq statistika biurosy. (2025). Qazaqstan Respublikasynyn resmi statistikasy [Official statistics of the Republic of Kazakhstan] [Data set]. https://stat.gov.kz/

Qazaqstan Respublikasy Qarzhy ministrligi. (2025). Memlekettik biudzhettin atqarylyy turaly esepter [State budget execution reports]. https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin

Qazaqstan Respublikasynyn Ulttyq Banki. (2026a). 2025 zhylgy zhyldyq esep [Annual report 2025]. https://nationalbank.kz/kk/news/godovoy-otchet-nbk

Qazaqstan Respublikasynyn Ulttyq Banki. (2026b). Ulttyq qor operatsialary zhane Qazaqstan emitentterinin qarzhy quraldary [National Fund operations and financial instruments of Kazakhstan issuers] [Data set]. https://nationalbank.kz/kk/news/operations-NF

Qazaqstan Respublikasy Prezidenti. (2000). Qazaqstan Respublikasynyn Ulttyq qory turaly [On the National Fund of the Republic of Kazakhstan] (Decree No. 402). https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U000000402_

ҒТАМР 11.25.91 **DOI:**https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.011

Қ.У. Майгельдинов[1], М.Д. Жақауов[2]*
[1]Астана халықаралық университеті
Астана қ., Қазақстан
[2]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан
**e–mail: mszkaz@yandex.ru*

ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ДЕРБЕСТІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ: ИНСТИТУТТАНУ, ҚОЗҒАУШЫ ФАКТОРЛАР ЖӘНЕ ЕГЕМЕН РЕГИОНАЛИЗМНІҢ ШЕКТЕРІ

Аңдатпа

Мақала 2018-2025 жылдары Орталық Азияда стратегиялық дербестіктің қалай қалыптасқанын өңірлік институттану, су-энергетикалық өзара тәуелділік, шекараны реттеу және сыртқы байланыстарды әртараптандыру мысалында талдайды. Зерттеу ресурстық асимметрияның ынтымақтастыққа ықпал ететін жағдайларын айқындауға бағытталған. Құрылымдалған бағытталған салыстыру үдерісті қадағалаумен ұштастырылды. Эмпирикалық материал төрт жағдайды қамтиды: мемлекет басшыларының консультативтік кездесулері, Камбарата-1 жобасы, қырғыз-тәжік шекара келісімі және 2022 жылдан кейінгі сыртқы серіктестіктер. Ресми құжаттар мен рецензияланған еңбектер шешімдердің сабақтастығы, үйлестіру тереңдігі, шығындар мен пайданың бөлінуі, сондай-ақ тәуелділіктің баламалары бойынша салыстырылды. Талдау консультативтік форматтың рәсімдік орнықтылығын көрсетеді, алайда бұл формат ұлтүсті құрылымға айналған жоқ. Су-энергетикалық және шекаралық материалдар асимметрияның нәтижесі институттық жағдайларға тәуелді екенін аңғартады. Ашық дерек, өтем және ортақ бақылау болмаған жағдайда ол сенімсіздікті күшейтеді; өзара толықтырушы мүдделер мен бірлескен іске асыру келісімге мүмкіндік береді. 2022 жылдан кейінгі геосаяси өзгерістер үйлестіру қарқынын арттырды, ал оның ішкі алғышарттары бұрынырақ қалыптасқан. Мақала стратегиялық дербестікті ұжымдық таңдау аясын кеңейтіп, өзара тәуелділікті басқаруға арналған институттық қабілет ретінде негіздейді. АСЕАН тәжірибесі осы тұжырымды шектеулі салыстырмалы бағдар ретінде нақтылайды.

Түйін сөздер: Орталық Азия, стратегиялық дербестік, егемен регионализм, институттану, ресурстық асимметрия, су-энергетикалық ынтымақтастық, өңірлік тәртіп

K.U. Maigeldinov[1], M.D. Zhakauov[2]*
[1]Astana International University
Astana, Kazakhstan,
[2]Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan,
**e–mail: mszkaz@yandex.ru*

FORMING CENTRAL ASIA'S STRATEGIC AUTONOMY: INSTITUTIONALIZATION, DRIVERS AND LIMITS OF SOVEREIGN REGIONALISM

Abstract

This article analyzes how strategic autonomy developed in Central Asia from 2018 to 2025 through regional institution building, water-energy interdependence, border settlement, and diversification of external ties. It examines the conditions under which resource asymmetry impedes cooperation or creates room for agreement. The research design combines structured, focused comparison with process tracing. The evidence covers four episodes: the Consultative Meetings of Central Asian heads of state, the Kambarata-1 project, the Kyrgyz-Tajik border agreement, and the expansion of external partnerships after 2022. Official documents and peer-reviewed scholarship are assessed for continuity of decisions, depth of coordination, distribution of costs and benefits, and alternatives to concentrated dependence. The consultative format has acquired procedural continuity without supranational authority. Evidence from the water-energy and border cases indicates that the effects of asymmetry depend on institutional arrangements. Opaque information, weak compensation, and unilateral control sustain mistrust, whereas complementary interests and joint implementation make

agreement more credible. Geopolitical change after 2022 increased the pace of coordination, building on domestic conditions established earlier. The article defines strategic autonomy as institutional capacity to widen collective choice and manage interdependence. ASEAN serves as a limited comparative reference rather than an organizational model for Central Asia.

Keywords: Central Asia, strategic autonomy, sovereign regionalism, institutionalization, resource asymmetry, water-energy cooperation, regional order.

Майгельдинов К.У. [1], Жақауов М.Д. [2]*
[1] Международный университет Астана
г. Астана, Казахстан
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан
**e-mail: mszkaz@yandex.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ СТРАТЕГИЧЕСКОЙ АВТОНОМИИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ: ИНСТИТУЦИОНАЛИЗАЦИЯ, ДРАЙВЕРЫ И ПРЕДЕЛЫ СУВЕРЕННОГО РЕГИОНАЛИЗМА

Аннотация

Статья анализирует формирование стратегической автономии Центральной Азии в 2018-2025 годах через региональную институционализацию, водно-энергетическую взаимозависимость, урегулирование границ и диверсификацию внешних связей. Исследовательский вопрос касается условий, при которых ресурсная асимметрия затрудняет сотрудничество либо создает пространство для соглашения. Дизайн объединяет структурированное сфокусированное сравнение и отслеживание процессов. Эмпирическую основу составляют четыре эпизода: Консультативные встречи глав государств Центральной Азии, проект Камбарата-1, кыргызско-таджикский пограничный договор и расширение внешних партнерств после 2022 года. Официальные документы и рецензируемые публикации сопоставлены по устойчивости решений, глубине координации, распределению издержек и выгод, а также наличию альтернатив концентрированной зависимости. Консультативный формат приобрел процедурную устойчивость при сохранении межгосударственного характера. Материалы по воде, энергетике и границе показывают, что последствия асимметрии зависят от институциональных условий. Непрозрачность информации, слабая компенсация и односторонний контроль поддерживают недоверие; взаимодополняемые интересы и совместное исполнение повышают вероятность соглашения. Геополитические изменения после 2022 года ускорили координацию, опираясь на ранее сложившиеся внутренние предпосылки. В статье стратегическая автономия определяется как институциональная способность расширять коллективный выбор и управлять взаимозависимостью. АСЕАН используется как ограниченный сравнительный ориентир, а не организационная модель для Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, стратегическая автономия, суверенный регионализм, институционализация, ресурсная асимметрия, водно-энергетическое сотрудничество, региональный порядок.

Введение

В 2018-2025 годах региональное взаимодействие в Центральной Азии стало регулярнее и содержательнее. Возобновились прямые встречи лидеров, повестка дополнилась согласованными документами по транспорту, торговле и долгосрочной кооперации. Переговоры по границам и гидроэнергетике привели к решениям, которые десятилетием ранее казались маловероятными. Институты при этом сохранили межгосударственный характер: наднациональный центр не создавался, национальные полномочия ему не передавались. Такое сочетание отличает новый этап от классической интеграции и ставит вопрос о фактической способности региональных механизмов влиять на совместные решения.

Сравнительная литература объясняет современный регионализм торговыми стимулами, поиском политической устойчивости, управлением общими рисками и стремлением государств увеличить переговорный вес (Börzel & Risse, 2016; Fawcett & Hurrell, 1995; Hurrell, 1995; Söderbaum, 2016). Европейский союз долго служил главным эталоном анализа. Азиатский опыт расширил эту перспективу, показав устойчивые формы сотрудничества, основанные на консенсусе, неформальных процедурах и ограниченной юридизации. В условиях Центральной Азии слабая наднациональность сама по себе не свидетельствует об

отсутствии институтов; значение имеют регулярность правил и их влияние на поведение участников.

Постсоветские проекты региона обычно рассматривались через призму незавершенности. В литературе подчеркивались конкуренция политических элит, приоритет режимной безопасности, ограниченная внутрирегиональная торговля и зависимость от организаций, в которых ведущую роль играли внешние державы (Allison, 2008; Bohr, 2004; Collins, 2006; Krapohl & Vasileva-Dienes, 2020). Эта перспектива объясняет многие неудачи 1990-х и 2000-х годов, однако слабее отражает постепенное формирование правил взаимодействия после 2017 года. Новая эмпирическая ситуация требует отдельно оценивать экономическую интеграцию, оборонное сотрудничество и институционализацию межгосударственных консультаций.

Под стратегической автономией в статье понимается способность государств расширять набор доступных решений, согласовывать позиции по вопросам общего интереса и ограничивать концентрацию зависимости от одного партнера. Термин не предполагает дистанцирования от России, Китая или Запада и не равен внешнеполитической нейтральности. На национальном уровне автономия проявляется в диверсификации партнерств. Региональный уровень связан с выработкой правил без обязательного внешнего посредника. При таком определении автономию можно оценивать по наблюдаемым институциональным признакам.

Цель исследования объяснить механизмы расширения и ограничения стратегической автономии Центральной Азии в 2018-2025 годах. Основной вопрос сформулирован следующим образом: при каких условиях ресурсная асимметрия между государствами препятствует региональному сотрудничеству? Для ответа сопоставляются четыре эмпирических эпизода: эволюция Консультативных встреч глав государств, подготовка совместного проекта Камбарата-1, урегулирование кыргызско-таджикской границы и расширение внешнеполитических альтернатив после 2022 года.

Проверяются две гипотезы. H1 связывает отрицательное влияние асимметрии с непрозрачным распределением выгод, отсутствием надежной компенсации и односторонним контролем исполнения. H2 предполагает, что внешний шок ускоряет координацию при наличии ранее сформированных внутренних предпосылок. Научная новизна работы состоит в выявлении посредующих механизмов между асимметрией и институционализацией. Анализ сосредоточен на конкретных правилах, которые превращают различие ресурсов в предмет обмена либо сохраняют его как источник недоверия.

Ранние исследования центральноазиатского регионализма исходили из того, что устойчивость организации зависит от плотности экономических связей, совпадения политических интересов и наличия государства, готового нести издержки лидерства. На этом основании региональные союзы 1990-х годов характеризовались как слабые или виртуальные. Такой подход был убедителен применительно к формальным организациям, но объединял разные явления: провал экономической интеграции, отсутствие наднациональности и неустойчивость межгосударственных консультаций. Исследования местных правил взаимодействия выявили также способность государств региона приспосабливать инициативы крупных держав к собственным ограничениям (Cooley, 2012; Pomfret, 2019).

Концепция регионального порядка предлагает более чувствительный инструмент анализа. Она обращает внимание на повторяющиеся дипломатические практики, ожидания допустимого поведения и способы управления разногласиями. В этой перспективе суверенитет задает одну из норм, вокруг которых организуется сотрудничество. Исследования Ф. Коста Буранелли прослеживают эту логику от проектов 1990-х годов до современного консультативного формата и показывают, что авторитарные практики также способны приобретать межгосударственную институциональную форму (Costa Buranelli, 2020; Costa Buranelli, 2021; Costa Buranelli, 2025; Costa Buranelli, 2026). Эффективность такого порядка оценивается по устойчивости согласованных правил и результатам их применения.

Конструктивистская ветвь литературы дополняет институциональный анализ вопросом о региональной принадлежности. Понятия соседства, братства и общей исторической ответственности используются в политической риторике и поддерживают технические каналы общения в периоды напряженности. Они также задают язык приемлемого компромисса. Общая идентичность при этом сосуществует с конкуренцией интересов и односторонними действиями. Понятие водного соседства поэтому описывает конфликт и сотрудничество как параллельные процессы (Dadabaev, 2021; Dadabaev, 2022; Dadabaev et al., 2023; Laruelle, 2021).

Вторая группа работ рассматривает стратегическую автономию через поведение средних и региональных держав. Казахстан стремится поддерживать статус предсказуемого посредника и повышать собственную видимость на международных площадках. Эта статусная политика связана с многовекторностью, однако ее эффект зависит от способности предлагать коллективные решения, приемлемые для соседей (Anceschi, 2020; O'Neill & Primiano, 2024; Prys-Hansen & Frazier, 2024; Yesdauletova et al., 2024). Применительно к Центральной Азии идея автономии развивается через функциональную кооперацию в сферах воды, энергии и транспорта, где общий интерес легче перевести в конкретный проект (Kassenova, 2023).

Особенно насыщен исследованиями водно-энергетический комплекс. Классическая постановка противопоставляет интересы стран верховья, заинтересованных в зимней выработке электроэнергии, и стран низовья, которым вода необходима прежде всего летом для орошения. Климатическая неопределенность и рост спроса усиливают распределительный конфликт (Bernauer & Siegfried, 2012; Menga, 2018). Более новые работы показывают, что устойчивое решение требует объединять воду, энергию, продовольствие и экосистемы, а также использовать совместимые данные и сценарное планирование (De Keyser et al., 2023; Ma et al., 2024; Qin et al., 2022). Обзоры фиксируют разрыв между развитой аналитикой взаимосвязей и слабой практикой многостороннего исполнения (Bamgboye et al., 2025; Nesmashnyi, 2024; Prniyazova et al., 2025).

Третья дискуссия касается внешней зависимости. Российские транспортные, миграционные и оборонные связи сохраняют структурное значение, тогда как экономическое присутствие Китая расширяется через торговлю, кредитование, энергетику и инфраструктуру. Эти процессы нельзя свести к простой смене одного доминирующего центра другим. Российские и китайские инструменты различаются, пересекаются и создают для государств региона как ограничения, так и дополнительные варианты (Kazantsev et al., 2021; Raj et al., 2026; Wilson, 2021). Исследования китайской энергетической дипломатии и инициативы «Пояс и путь» указывают на асимметрию переговорных ресурсов, но также отмечают способность принимающих государств пересматривать проекты и связывать их с национальными приоритетами (Laruelle & Peyrouse, 2012; Liao, 2021; Panibratov et al., 2022; Yamaguchi, 2026).

События после 2021 года усилили интерес к агентности Центральной Азии в более широкой евразийской системе. Авторы обращают внимание на стратегии диверсификации, хеджирования и вовлечения нескольких партнеров (Cannon et al., 2025; Dadabaev & Umarov, 2025; Noesselt, 2022). Связь безопасности и геоэкономики стала теснее: расширение китайского присутствия охватывает инвестиции, обмен информацией, защиту инфраструктуры и противодействие транснациональным рискам (Sarybayev et al., 2026; Turtugulova et al., 2026). Для настоящего исследования автономия определяется возможностью выбирать между каналами взаимодействия и коллективно снижать цену зависимости.

Сопоставление с АСЕАН требует осторожности. Исследования юго-восточноазиатского порядка связывают его устойчивость с консенсусом, невмешательством, постепенностью и практикой хеджирования (Acharya, 2014; Frost, 2008; Wicaksana & Karim, 2023). Центральноазиатские государства демонстрируют сходные процедурные предпочтения, но регион пока не располагает сопоставимыми по длительности организационной памятью, секретариатом и экономическими режимами. В статье АСЕАН служит ограниченным

аналитическим ориентиром. Сходство норм объясняет выбор мягкой институционализации, а институциональные различия задают предел сравнения.

Обзор выявляет два пробела. Во-первых, стратегическая автономия часто описывается на уровне внешнеполитических деклараций, а ее институциональные индикаторы остаются неявными. Во-вторых, ресурсная асимметрия преимущественно трактуется как постоянная причина слабой интеграции, хотя одни и те же различия могут создавать предмет обмена. Неолиберальная теория сотрудничества предполагает, что повторяемость взаимодействия, информация и увязка вопросов снижают транзакционные издержки (Keohane, 1984). Политэкономические исследования, в свою очередь, показывают, что внешняя зависимость меняет пространство выбора, но не полностью определяет его (Naseemullah, 2023). Эти положения объединены в аналитической модели статьи.

Методология исследования

Работа построена как качественное сравнение ограниченного числа случаев. В ней структурированное сфокусированное сравнение сочетается с отслеживанием процессов. Единый набор общих вопросов обеспечивает сопоставимость эпизодов, а восстановление последовательности принятых решений позволяет отделить предшествующие условия от непосредственных поводов (George & Bennett, 2005). Отслеживание процессов применяется в диагностическом режиме. Для каждого предполагаемого звена механизма заранее определяется, какое свидетельство должно обнаружиться в источниках, если объяснение верно. Отсутствие ожидаемого свидетельства ослабляет объяснение. Обнаружение специфического следа, плохо совместимого с конкурирующими версиями, напротив, существенно его подкрепляет (Collier, 2011). Отбор именно неоднородных случаев соответствует логике наибольшего различия и позволяет проверить, воспроизводится ли один и тот же механизм в несхожих условиях. При четырех таких случаях подобная схема дает более обоснованный результат, чем формальная статистическая проверка. Кроме того, она делает логику качественных выводов открытой для проверки, поскольку каждый шаг рассуждения можно проследить от исходного документа к интерпретации.

Неоднородность случаев задается по нескольким измерениям. Первое измерение сфера взаимодействия: политико-институциональная, водно-энергетическая, территориальная или внешнеполитическая. Второе число непосредственных участников: от двух государств в пограничном урегулировании до всех пяти в Консультативных встречах. Третье степень политизации предмета. Четвертое роль внешних акторов: от почти полного их отсутствия в двустороннем пограничном процессе до значимого участия международных финансовых институтов в подготовке Камбарата-1. Общими для всех эпизодов остаются лишь два условия, выводимые из теоретической рамки: ресурсная асимметрия и интерес, который не может быть реализован одной стороной. Если при столь различном контексте прослеживается сходный переход от асимметрии к правилам совместного действия, это говорит в пользу механизма, а не частных обстоятельств отдельного случая.

Временные рамки охватывают период с марта 2018 года, когда состоялась первая Консультативная встреча глав государств, по декабрь 2025 года. Нижняя граница выбрана потому, что именно тогда пятисторонний диалог на высшем уровне без участия внешних партнеров приобрел регулярную форму. Тем самым появилась точка отсчета для наблюдения за институционализацией. События 2026 года учитываются лишь в той мере, в какой они отражены в научной литературе. Они служат уточнению интерпретации уже завершенного периода и не включаются в последовательность результатов. Пространственные границы образуют Казахстан, Кыргызстан, Таджикистан, Туркменистан и Узбекистан. Участие Азербайджана в консультативном формате в 2025 году трактуется как изменение внешнего контура региона, а не как основание ретроспективно относить страну к Центральной Азии.

Корпус источников включает 59 позиций. В него входят рецензируемые статьи и академические монографии, официальные материалы седьмой Консультативной встречи,

страница Всемирного банка по Камбарата-1, документ ОЭСР о Среднем коридоре и правозащитная оценка пограничного соглашения. В выборку попадали материалы, прямо раскрывающие хотя бы одну из четырех категорий: институционализацию регионального формата, водно-энергетическую взаимозависимость, урегулирование границ или изменение внешних зависимостей. Публикации общего характера использовались только для теоретического определения понятий. Отбор проходил в два этапа. Сначала по официальным сообщениям и первичным документам восстанавливалась хронология решений, затем каждый существенный факт сопоставлялся с академическими интерпретациями. При расхождении формулировок приоритет отдавался более узкому утверждению. Так, предложение создать «Сообщество Центральной Азии» не кодировалось как состоявшееся учреждение организации. Подписание пограничного договора также не приравнивалось к автоматическому исчезновению всех локальных проблем доступа, собственности и компенсации. Сопоставление первичных документов с независимыми академическими и правозащитными оценками служит формой триангуляции. Совпадение свидетельств из разных типов источников повышает надежность вывода, а сама процедура снижает риск переноса политической риторики в аналитический результат.

Единицами анализа выступают четыре эпизода институционального изменения. Первый охватывает семь Консультативных встреч 2018–2025 годов. Второй прослеживает переход от конфликта интересов по режиму стока к совместной подготовке Камбарата-1. Третий относится к кыргызско-таджикскому пограничному урегулированию и последующим вопросам его исполнения. Четвертый включает внешнеполитическую диверсификацию после 2022 года, в том числе развитие транспортных маршрутов и многосторонних форматов. Такой выбор эпизодов препятствует автоматическому переносу характеристики одной страны на весь регион.

Ключевые понятия операционализированы так, чтобы их можно было наблюдать в источниках. Институционализация выражается через повторяемость встреч, наличие согласованных процедур, отраслевую координацию и признаки исполнения решений. Стратегическая автономия оценивается по трем индикаторам: разнообразию внешних каналов, способности согласовать общую региональную позицию и наличию альтернатив при ухудшении отношений с отдельным партнером. Ресурсная асимметрия понимается широко. Она означает не только различие запасов воды, энергии или капитала, но и транзитное положение, административную способность, доступ к внешнему финансированию и возможность выйти из переговоров с меньшими потерями.

Для каждого эпизода рассматриваются три конкурирующих объяснения. Первое связывает изменения с личной инициативой руководителей и сменой политического курса в отдельных странах, прежде всего в Узбекистане после 2016 года. Второе объясняет их давлением или посредничеством внешних держав. Третье указывает на конъюнктурные экономические стимулы, не требующие устойчивых правил. Эти версии не исключаются заранее. Гипотеза о механизме считается предпочтительной только там, где источники показывают, что принятые правила продолжали действовать при ослаблении исходного импульса. Иными словами, их устойчивость не должна сводиться ни к воле конкретного лидера, ни к внешнему давлению.

Причинные выводы формулируются с учетом ограничений источниковой базы. Документы саммитов отражают согласованную позицию элит и не показывают всех разногласий внутри переговоров. Академические публикации опираются на разные определения регионализма, а данные о торговле и инвестициях зависят от методики учета. Исследование не измеряет общественное восприятие и не оценивает экологические последствия Камбарата-1. Оно также не утверждает, что последующее событие вызвано единственной предшествующей причиной. Результат признается поддерживающим гипотезу только тогда, когда между изменением правил и расширением возможностей совместного действия прослеживается конкретный механизм.

Результаты исследования

Перезапуск регионального диалога был связан прежде всего с изменением внешней политики Узбекистана после 2016 года. Переход от осторожной дистанции к активной работе с соседями снизил политическую цену регулярных встреч. Исследования этого поворота подчеркивают сочетание внутренних экономических задач, стремления открыть транспортные связи и потребности восстановить доверие по границам (Dadabaev, 2019; Kobilov, 2026). Казахстан поддержал формат как площадку, совместимую с многовекторной политикой. Семь встреч образуют последовательность постепенного усложнения правил. В 2018 году главным результатом было само возобновление прямого диалога. В 2019 году стороны формализовали подготовку встреч, после чего повестка стала включать отраслевые документы и координационные механизмы. Договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве для развития Центральной Азии, представленный в 2022 году, закрепил общую политическую рамку, хотя состав подписантов не был полностью тождественен составу региона. В 2023-2024 годах транспортная координация и концепция "Центральная Азия - 2040" придали формату более длительный горизонт (Costa Buranelli, 2026).

Таблица 1.

Эволюция Консультативных встреч глав государств Центральной Азии в 2018-2025 годах

Год и место	Наблюдаемый результат	Аналитическое значение
2018, Астана	Возобновление встреч лидеров без внешних участников	Снижение дефицита доверия
2019, Ташкент	Согласование порядка подготовки встреч	Переход от разовой инициативы к процедуре
2021, Аваза	Расширение отраслевой и афганской повестки	Функциональная дифференциация
2022, Чолпон-Ата	Договорная рамка дружбы и сотрудничества	Политическое закрепление общих норм
2023, Душанбе	Транспортные договоренности и работа координаторов	Связь саммитов с отраслевым исполнением
2024, Астана	Одобрение концепции региональной кооперации до 2040 года	Долгосрочное планирование
2025, Ташкент	Присоединение Азербайджана к формату; предложение создать Сообщество Центральной Азии	Расширение контура при незавершенной организационной реформе

Примечание. Составлено авторами по материалам консультативных встреч и научной литературе. Предложение 2025 года о создании Сообщества не трактуется как уже учрежденная организация.

Седьмая встреча в Ташкенте обозначила достигнутую степень институционализации и ее текущую границу. Азербайджан был принят в консультативный формат, а президент Узбекистана предложил преобразовать встречи в "Сообщество Центральной Азии". Официальное сообщение фиксирует инициативу и достигнутые договоренности; сведений о создании самостоятельной международной организации с действующим секретариатом в нем нет (President of the Republic of Uzbekistan, 2025).Формат приобрел процедурную устойчивость при сохранении межгосударственного характера.

Водно-энергетические отношения наиболее ясно показывают двойственную роль асимметрии. Кыргызстан и Таджикистан располагают значительным гидроэнергетическим потенциалом и заинтересованы в зимней выработке электроэнергии. Казахстан, Узбекистан и Туркменистан в большей степени зависят от летнего стока для сельского хозяйства.

Раздельный расчет воды и электроэнергии делает интересы сторон трудносовместимыми. Объединение сезонного регулирования, энергопоставок, инвестиций и продовольственной безопасности открывает пространство для обмена. Исследования WEFE-нексуса подтверждают аналитическую ценность межсекторального баланса (Kato, 2025).

Проект Камбарата-1 представляет собой важный, но еще не завершенный тест этой логики. Кыргызстан, Казахстан и Узбекистан совместно готовят гидроэлектростанцию на реке Нарын проектной мощностью 1860 МВт. По данным Всемирного банка, ожидаемая выработка составляет около 6000 ГВт-ч в год; проект также должен улучшить региональное использование водных ресурсов (World Bank, n.d.). Его институциональное значение связано с участием Казахстана и Узбекистана в разработке и финансировании объекта, расположенного в Кыргызстане. Такая схема создает основу для совместного контроля издержек и выгод.

Международный фонд спасения Арала и межгосударственные водные комиссии поддерживают регулярное взаимодействие, однако их мандаты, состав и ресурсы не полностью охватывают связку воды и энергии. Экологический регионализм в Евразии способен обслуживать практические задачи и политическую легитимацию, поэтому оценка должна учитывать прежде всего качество исполнения (Agostinis & Urdinez, 2022). Международный водно-энергетический консорциум пока остается программной идеей, поскольку его архитектура не согласована.

Пограничное урегулирование стало вторым случаем перевода жесткой асимметрии в переговорный обмен. Спор на кыргызско-таджикской границе охватывал линию разграничения, дороги, пастбища, водозаборы и доступ к анклавам. После тяжелых столкновений 2021 и 2022 годов стороны активизировали двусторонние переговоры и 13 марта 2025 года подписали договор о государственной границе. Вскоре были восстановлены закрытые пункты пропуска и транспортные связи. Договор снизил вероятность межгосударственной эскалации; его устойчивость зависит от практической демаркации и защиты прав затронутых жителей (Human Rights Watch, 2025).

Безопасность после 2022 года также демонстрирует постепенную диверсификацию. Государства региона расширили двусторонние учения и обмен информацией, сохраняя разные отношения с ОДКБ, ШОС и внешними партнерами. Конструктивистский анализ регионального комплекса показывает, что общие представления об угрозах формируются внутри региона и сосуществуют с различиями национальных приоритетов (Buzan & Wæver, 2003; Dadabaev & Umarov, 2025). Наблюдаемые изменения указывают на рост самостоятельной координации, пока без перехода к коллективной обороне.

Средний коридор через Каспийское море дополняет северные и восточные маршруты и повышает устойчивость за счет дополнительного канала. ОЭСР указывает на необходимость согласовать тарифы, цифровые процедуры, пограничное администрирование и инфраструктурные инвестиции, поскольку сама география не обеспечивает эффективную перевозку (OECD, 2023). Исследование транспортных возможностей связывает практический эффект коридора со снижением времени и неопределенности доставки (Rentschler et al., 2025).

Таблица 2 сопоставляет механизм согласования, достигнутый результат и остаточный риск в каждом эпизоде. Во всех четырех случаях пространство выбора расширилось, однако степень закрепления решений различается. Наиболее устойчивыми оказались повторяющиеся процедуры и соглашения с распределенной ответственностью; зависимость от будущего исполнения сохраняется в проектных и локальных механизмах.

Таблица 2.

Сравнение механизмов стратегической автономии

Эпизод	**Исходная асимметрия**	**Механизм согласования**	**Результат к концу 2025 года**	**Остаточный риск**
Консультативные встречи	Политический вес и разные внешние обязательства	Консенсус, повторяемость, координаторы	Устойчивая процедура консультаций	Слабый контроль исполнения
Камбарата-1	Верховье и низовье; капитал и инфраструктурный контроль	Совместная подготовка, увязка воды и энергии	Переход к совместному проекту	Финансирование, данные, режим стока
Кыргызско-таджикская граница	Доступ к земле, дорогам и воде	Пакетный двусторонний компромисс	Договор и открытие сообщений	Демаркация и права местных жителей
Внешняя диверсификация	Неравный доступ к рынкам и маршрутам	Новые коридоры и многосторонние форматы	Расширение дипломатических альтернатив	Замещение одной зависимости другой

Примечание. Оценка отражает механизм и состояние на конец 2025 года, а не окончательный результат проектов.

Таким образом, результаты исследования показывают, что стратегическая автономия государств Центральной Азии складывается не за счет устранения асимметрий, а за счет их перевода в процедуры согласования и пакетные обмены. Консультативные встречи глав государств прошли путь от восстановления прямого диалога в 2018 году к долгосрочному планированию и расширению контура формата в 2025 году. При этом они сохранили межгосударственный и консенсусный характер и не превратились в самостоятельную международную организацию. Водно-энергетическая сфера и кыргызско-таджикское пограничное урегулирование демонстрируют, что увязка разнородных интересов (сезонного регулирования стока, энергопоставок, инвестиций, доступа к земле, дорогам и воде) открывает пространство для компромисса там, где раздельный подход ведет к тупику. Диверсификация внешних связей, включая развитие Среднего коридора и расширение двустороннего взаимодействия в сфере безопасности, увеличивает число доступных альтернатив, но не исключает замещения одной зависимости другой и пока не означает перехода к коллективной обороне. Общим ограничением всех рассмотренных механизмов остается разрыв между принятием решений и их исполнением. Устойчивость достигнутых результатов будет определяться финансированием и эксплуатацией Камбараты-1, практической демаркацией границы с защитой прав местных жителей, согласованием тарифов и пограничных процедур на транспортных маршрутах, а также способностью участников наполнить инициативу Сообщества Центральной Азии институциональным содержанием. В этом смысле региональную кооперацию к концу 2025 года можно охарактеризовать как процедурно устойчивую, но функционально незавершенную.

Обсуждение

Сопоставление кейсов поддерживает H1. Отрицательный эффект асимметрии возникает не автоматически, а при сочетании трех условий: непрозрачной информации, ненадежной компенсации и различной возможности выйти из соглашения. В таких условиях участник, несущий краткосрочные потери, не уверен в последующем возмещении, а сторона с меньшими издержками выхода имеет слабые стимулы соблюдать общий контроль. Каждое из этих условий по отдельности поддается институциональной коррекции, однако их совпадение превращает ресурсное неравенство в устойчивый источник взаимного недоверия. Размер ресурсного различия сам по себе недостаточен для прогноза: сопоставимая асимметрия может

сопровождаться как затяжным спором, так и стабильным обменом. Исход определяется правилами доступа к информации, распределения издержек и проверки обязательств.

Взаимодополняемость ресурсов создает стимул к кооперации, когда одностороннее использование обходится дороже согласованного режима. В проекте Камбарата-1 Кыргызстан предоставляет площадку и гидроэнергетический потенциал, а государства низовья располагают рынком, капиталом и заинтересованностью в предсказуемом стоке. Совместное участие меняет структуру стимулов: государство верхнего течения получает гарантированный сбыт и финансирование, государства низовья влияние на режим попусков. Такой эффект возникает лишь при условии заранее согласованных правил эксплуатации. Ключевое значение имеют общие данные, понятная формула распределения выгод и процедура пересмотра режима при засухе или изменении спроса. Без этих элементов совместный проект рискует перенести внутрь себя прежнее противоречие между ирригационным и энергетическим использованием воды.

Пограничный материал расширяет эту модель за пределы ресурсного сектора. Пакетное согласование участков, дорог, доступа к воде и восстановления сообщений позволило распределить уступки между несколькими вопросами и снизить политическую цену каждой из них. Логика пакета дает сторонам возможность компенсировать потери в одном измерении выигрышами в другом, что трудно достижимо при последовательном рассмотрении спорных участков. Межгосударственный договор снизил военный риск, но устойчивость компромисса будет зависеть от демаркации и повседневного применения новых правил на местах. Понятная информация для жителей и доступный порядок обжалования здесь выступают частью исполнения, а не дополнительной социальной мерой, поскольку именно локальные споры о воде, пастбищах и проезде нередко становились поводом для эскалации.

Хронология поддерживает H2. Политический поворот Узбекистана, регулярные встречи лидеров и работа пограничных комиссий сформировали каналы координации до 2022 года. Последующий внешний шок повысил срочность альтернативных маршрутов и согласования позиций, используя уже существовавшую инфраструктуру взаимодействия. При отсутствии таких каналов внешнее давление с большей вероятностью вызвало бы разрозненные национальные реакции, а не скоординированный поиск решений. Война изменила темп и цену решений, поэтому ее причинная роль ограничивается ускорением ранее начавшегося процесса. Это различие существенно и для прогноза: ослабление внешнего шока не обязательно повлечет свертывание сотрудничества, поскольку его основания сложились раньше.

Стратегическая автономия носит секторальный характер: степень самостоятельности различается в зависимости от того, о какой функции внешних связей идет речь. Государство способно увеличить выбор в транспортной сфере и одновременно сохранить высокую зависимость в миграции, безопасности или финансировании. Китайские инвестиции и рынок расширяют доступные варианты, тогда как разрыв экономических масштабов повышает риски непрозрачных контрактов и односторонней инфраструктурной совместимости. Российские связи сохраняют значение для трудовой миграции, языковой среды, логистики и обороны. Различие этих функций делает единый показатель внешней зависимости аналитически малоинформативным: агрегированная оценка скрывает, что расширение выбора в одной сфере может сосуществовать с его сужением в другой (Kazantsev et al., 2021; Raj et al., 2026; Wilson, 2021).

Автономию целесообразно измерять не декларируемой многовекторностью, а наличием практически доступных альтернатив и способностью согласовывать условия взаимодействия. Форматы C5+1 могут укреплять региональную субъектность, поскольку внешние партнеры обращаются к пяти государствам как к группе и тем самым признают регион самостоятельным адресатом политики. Рост числа площадок вместе с тем перегружает администрации, дробит повестку и порождает конкуренцию государств региона за внимание внешних партнеров. Диверсификация становится институциональным ресурсом, если государства формулируют

несколько общих приоритетов до переговоров с внешним партнером, а не согласуют их по ходу диалога.

Сравнение с АСЕАН выявляет процедурное сходство и институциональную дистанцию. Оба региона предпочитают консенсус, чувствительны к суверенитету и используют мягкие институты для отношений с конкурирующими центрами силы (Acharya, 2014; Wicaksana & Karim, 2023). Вместе с тем АСЕАН располагает постоянным секретариатом, длительной организационной памятью и комплексом экономических соглашений. Центральноазиатский формат моложе и сильнее зависит от президентской дипломатии, что ускоряет принятие отдельных решений, но делает их более уязвимыми к смене политической конъюнктуры. Эти особенности задают самостоятельную траекторию его развития, поэтому опыт АСЕАН полезен скорее как набор процедурных решений, чем как модель для копирования.

Понятие суверенного регионализма описывает сотрудничество, которое повышает коллективный переговорный вес при сохранении национального контроля над обязательствами. Такой порядок объясняет одновременно привлекательность консультативных встреч и предел их исполнительной силы. Консенсус защищает чувствительные интересы, однако затрудняет решения по вопросам с неравномерным распределением издержек. Ротационные и проектные механизмы смягчают эту проблему, позволяя заинтересованным государствам продвигаться быстрее без обязательного участия всех остальных. Постоянный аналитический аппарат остается необходимым для сохранения данных и преемственности между председательствами. Без такого аппарата каждое новое председательство вынуждено заново выстраивать повестку, а накопленный опыт рассеивается.

Дальнейшее закрепление сотрудничества требует инфраструктуры исполнения. Консультативному формату нужны постоянный цифровой архив решений, единый набор индикаторов и публичный ежегодный отчет национальных координаторов. Эти инструменты не требуют передачи суверенных полномочий, но делают видимым разрыв между декларациями и практикой. В водно-энергетической сфере приоритетны совместимый обмен гидрологическими данными, сценарии для засушливых лет, формула компенсации и независимая экологическая оценка. Для транспортных коридоров существенны согласованные тарифы, цифровые документы и измерение времени, стоимости и надежности перевозки наряду с объемом грузов, поскольку именно эти параметры определяют привлекательность маршрута для грузоотправителей.

В этой архитектуре вклад Казахстана наиболее убедителен в роли связующего участника, а не регионального лидера. Такая позиция соответствует его статусной политике и снижает опасения соседей относительно иерархии. Претензия на явное лидерство могла бы, напротив, усилить стремление соседей к балансированию и снизить их готовность к совместным обязательствам. Совместное авторство инициатив повышает вероятность исполнения, поскольку участники воспринимают согласованные правила как собственные. Для Камбарата-1 это предполагает равный доступ к ключевой информации, для региональной стратегии совместное определение индикаторов, для внешних форматов предварительную координацию ограниченного набора общих приоритетов.

Заключение

Исследование показало, что в 2018-2025 годах Центральная Азия сформировала более устойчивую архитектуру межгосударственного сотрудничества. Ее основу составили регулярные консультативные встречи, совместная подготовка водно-энергетического проекта Камбарата-1, кыргызско-таджикский пограничный договор и постепенное расширение транспортных и дипломатических альтернатив. Эти элементы заметно различаются по степени исполнения и пока не складываются в единый и обязывающий режим, однако их общее значение состоит в возросшей способности государств координировать решения при сохранении национального контроля над принимаемыми обязательствами.

Ресурсная асимметрия препятствует сотрудничеству прежде всего там, где сохраняются непрозрачность данных, ненадежная компенсация и односторонний контроль над ключевыми ресурсами. Напротив, увязка разнородных вопросов, распределенная ответственность и проверяемые обязательства позволяют превратить взаимодополняемые ресурсы в основу совместного проекта, что подтверждает первую гипотезу. Хронология согласуется и со второй внешние изменения после 2022 года ускорили диверсификацию внешних связей, но реализовалась она преимущественно через каналы и форматы, созданные в предшествующий период.

Стратегическая автономия региона выражается в расширении доступного выбора и в способности государств совместно управлять зависимостями по отдельным секторам, не передавая при этом суверенных полномочий наднациональному центру. Понятие суверенного регионализма обозначает институциональную форму этого процесса, в котором консенсус и гибкость сочетаются с намеренно ограниченной исполнительной инфраструктурой. Его устойчивость будет определяться не декларативными заявлениями, а качеством мониторинга, обмена данными, механизмов компенсации и локального исполнения принятых решений. Поэтому дальнейшая оценка Камбарата-1, пограничного урегулирования и транспортных коридоров должна опираться на наблюдаемые практические результаты, а не на число подписанных деклараций и совместных заявлений.

Финансирование. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования исследований молодых ученых по проекту «Жас ғалым» КН МНВО РК «Китайская политика мягкой силы в Республике Казахстан: анализ инструментов влияния» (ИРН AP25796631).

Конфликт интересов. [Авторам необходимо подтвердить формулировку: конфликт интересов отсутствует.]

Вклад авторов (CRediT). [Авторам необходимо подтвердить распределение ролей: концептуализация; методология; сбор материалов; анализ; подготовка первоначального текста; редактирование; руководство проектом.]

Доступность данных. Исследование основано на открытых документах и публикациях, перечисленных в списке литературы; новый массив персональных или закрытых данных не создавался.

References:

Acharya A. (2014). Constructing a security community in Southeast Asia: ASEAN and the problem of regional order (3rd ed.). *Routledge*.

Agostinis G., & Urdinez, F. (2022). The nexus between authoritarian and environmental regionalism: An analysis of China's driving role in the Shanghai Cooperation Organization. *Problems of Post-Communism*, 69(4-5), 330-344. https://doi.org/10.1080/10758216.2021.1974887

Allison R. (2008). Virtual regionalism, regional structures and regime security in Central Asia. *Central Asian Survey*, 27(2), 185-202. https://doi.org/10.1080/02634930802355121

Anceschi L. (2020). Analysing Kazakhstan's foreign policy: Regime neo-Eurasianism in the Nazarbaev era. *Routledge*. https://doi.org/10.4324/9781315674698

Bamgboye T. T., Shukurov E., Rafipour-Langeroudi, M. Baubekova, A. Tahir Virk, Z. Gohari A., Patro E. R., Kløve B. & Torabi Haghighi A. (2025). A review of the water-energy-food nexus in Central Asia's transboundary basins: Trends, gaps and applications assessments. *International Journal of Water Resources Development*, 1-28. https://doi.org/10.1080/07900627.2025.2571894

Bernauer T., & Siegfried, T. (2012). Climate change and international water conflict in Central Asia. *Journal of Peace Research*, 49(1), 227-239. https://doi.org/10.1177/0022343311425843

Bohr A. (2004). Regionalism in Central Asia: New geopolitics, old regional order. *International Affairs*, 80(3), 485-502. https://doi.org/10.1111/j.1468-2346.2004.00394.x

Börzel T. A., & Risse T. (Eds.). (2016). The Oxford handbook of comparative regionalism. *Oxford University Press*. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199682300.001.0001

Buzan B., & Wæver O. (2003). Regions and powers: The structure of international security. *Cambridge University Press*. https://doi.org/10.1017/CBO9780511491252

Cannon B. J., Sim L.-C. & Aminjonov F. (2025). Central Asia and the Indo-Pacific: Bridging the divide in an age of great power rivalry. *International Affairs*, 101(4), 1177-1191. https://doi.org/10.1093/ia/iiaf102

Collins K. (2006). Clan politics and regime transition in Central Asia. *Cambridge University Press*.

Cooley A. (2012). Great games, local rules: The new great power contest in Central Asia. *Oxford University Press*.

Costa Buranelli F. (2020). Authoritarianism as an institution? The case of Central Asia. *International Studies Quarterly*, 64(4), 1005-1016. https://doi.org/10.1093/isq/sqaa058

Costa Buranelli F. (2021). Central Asian regionalism or Central Asian order? Some reflections. *Central Asian Affairs*, 8(1), 1-26. https://doi.org/10.30965/22142290-bja10015

Costa Buranelli F. (2025). Central Asian regionalism in the 1990s: Order, familiarization, and spotlighting. *Post-Soviet Affairs*, 41(4), 348-375. https://doi.org/10.1080/1060586X.2025.2516188

Costa Buranelli F. (2026). The consultative meetings of heads of state of Central Asia: Local norms, institutions, and the fundamentals of regional order. *International Affairs*, 102(1), 121-145. https://doi.org/10.1093/ia/iiaf225

Dadabaev T. (2019). Uzbekistan as Central Asian game changer? Uzbekistan's foreign policy construction in the post-Karimov era. *Asian Journal of Comparative Politics*, 4(2), 162-175. https://doi.org/10.1177/2057891118775289

Dadabaev T. (2021). Nationhood through neighborhood? From state sovereignty to regional belonging in Central Asia. *Journal of Borderlands Studies, Advance online publication.* https://doi.org/10.1080/08865655.2021.2006750

Dadabaev T. (2022). Decolonizing Central Asian international relations: Beyond empires. *Routledge*.

Dadabaev T., Sehring J. & Djalilova N. (2023). Central Asian water neighbourhood: A constructivist reconceptualisation of hydropolitics in Central Asia. *Water Alternatives*, 16(3), 930-948. https://www.water-alternatives.org/index.php/alldoc/articles/vol16/v16issue3/719-a16-3-3/file

Dadabaev T. & Umarov A. (2025). A constructivist framework for the Central Asian regional security complex: Identity, interests and security dynamics. *International Affairs*, 101(4), 1237-1258. https://doi.org/10.1093/ia/iiaf070

De Keyser J., Hayes D. S., Marti B., Siegfried T., Seliger C., Schwedhelm H., Anarbekov O., Gafurov Z., López Fernández R. M., Ramos Diez I., Alapfy B., Carey J., Karimov B., Karimov E., Wagner B. & Habersack H. (2023). Integrating open-source datasets to analyze the transboundary water-food-energy-climate nexus in Central Asia. *Water*, 15(19), Article 3482. https://doi.org/10.3390/w15193482

Fawcett L. & Hurrell A. (Eds.). (1995). Regionalism in world politics: Regional organization and international order. *Oxford University Press*.

Frost E. L. (2008). Asia's new regionalism. *Lynne Rienner Publishers*.

George A. L. & Bennett A. (2005). Case studies and theory development in the social sciences. *MIT Press*.

Human Rights Watch. (2025, March 28). Kyrgyzstan, Tajikistan: Put rights at center of border deal. https://www.hrw.org/news/2025/03/28/kyrgyzstan-tajikistan-put-rights-center-border-deal

Hurrell A. (1995). Explaining the resurgence of regionalism in world politics. *Review of International Studies*, 21(4), 331-358. https://doi.org/10.1017/S0260210500117954

Kassenova N. (2023). Strategic autonomy for Central Asia: Drawing inspiration and support from the European Union. *Davis Center for Russian and Eurasian Studies, Harvard University*. https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/strategic-autonomy-central-asia-drawing-inspiration-and-support-european-union

Kato T. (2025). Strengthening the water-energy nexus for a climate-resilient Central Asia (OECD *Green Growth Papers* No. 2025/02). OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/632162c2-en

Kazantsev A., Medvedeva S. & Safranchuk I. (2021). Between Russia and China: Central Asia in Greater Eurasia. *Journal of Eurasian Studies*, 12(1), 57-71. https://doi.org/10.1177/1879366521998242

Keohane R. O. (1984). After hegemony: Cooperation and discord in the world political economy. *Princeton University Press*.

Kobilov F. (2026). From geopolitical pendulum to regional player: Uzbekistan's regional foreign policy following the leadership change in 2016. *Central Asian Survey*, 45(3), 364-384. https://doi.org/10.1080/02634937.2025.2482186

Krapohl S. & Vasileva-Dienes A. (2020). The region that isn't: China, Russia and the failure of regional integration in Central Asia. *Asia Europe Journal*, 18(3), 347-366. https://doi.org/10.1007/s10308-019-00548-0

Laruelle M. (2021). Central peripheries: Nationhood in Central Asia. *UCL Press*. https://doi.org/10.14324/111.9781800080058

Laruelle M. & Peyrouse, S. (2012). The Chinese question in Central Asia: Domestic order, social change, and the Chinese factor. *Columbia University Press*.

Liao J. X. (2021). China's energy diplomacy towards Central Asia and the implications on its Belt and Road Initiative. *The Pacific Review*, 34(3), 490-522. https://doi.org/10.1080/09512748.2019.1705882

Ma Y., Li Y., Huang G., Liu Y. & Zhang Y. (2024). Collaborative management of water-energy-food-ecosystems nexus in Central Asia under uncertainty. *Water Resources Research*, 60, e2023WR035166. https://doi.org/10.1029/2023WR035166

Menga F. (2018). Power and water in Central Asia. *Routledge*. https://doi.org/10.4324/9781315559179

Naseemullah A. (2023). The political economy of national development: A research agenda after neoliberal reform? *World Development*, 168, Article 106269. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2023.106269

Nesmashnyi A. (2024). The water-energy security nexus in Central Asia: Evaluating the effectiveness of international governance. *Pathways to Peace and Security*, 1(66), 229-253. https://doi.org/10.20542/2307-1494-2024-1-229-253

Noesselt N. (2022). Strategy adjustments of the United States and the European Union vis-à-vis China: Democratic global power identities and fluid polygonal relations. *Journal of Chinese Political Science*, 27, 519-541. https://doi.org/10.1007/s11366-022-09794-3

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). Realising the potential of the Middle Corridor. *OECD Publishing*. https://doi.org/10.1787/635ad854-en

O'Neill D. & Primiano C. B. (2024). Kazakhstan's quest for status: A secondary state's strategy to shape its international image. *Journal of Eurasian Studies*, 15(1), 81-96. https://doi.org/10.1177/18793665231183220

Panibratov A., Kalinin A., Zhang Y., Ermolaeva L., Korovkin V., Nefedov K. & Selivanovskikh L. (2022). The Belt and Road Initiative: A systematic literature review and future research agenda. *Eurasian Geography and Economics*, 63(1), 82-115. https://doi.org/10.1080/15387216.2020.1857288

Pomfret R. (2019). The Central Asian economies in the twenty-first century: Paving a new Silk Road. *Princeton University Press*. https://doi.org/10.23943/princeton/9780691182216.001.0001

Prniyazova A., Turaeva S., Turgunov D.,& Jarihani B. (2025). Sustainable transboundary water governance in Central Asia: Challenges, conflicts, and regional cooperation. *Sustainability*, 17(11), Article 4968. https://doi.org/10.3390/su17114968

President of the Republic of Uzbekistan. (2025, November 16). The seventh Consultative Meeting of the Heads of State of Central Asia concludes. https://president.uz/en/lists/view/8677

Prys-Hansen M. & Frazier D. (2024). The regional powers research program: A new way forward. *International Politics*, 61, 1-12. https://doi.org/10.1057/s41311-024-00563-y

Qin J., Duan W., Chen Y., Dukhovny V. A., Sorokin D., Li Y. & Wang X. (2022). Comprehensive evaluation and sustainable development of water-energy-food-ecology systems in Central Asia. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 157, Article 112061. https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.112061

Raj H., Kaushiki N., Yadav S. & Sathyadas V. (2026). Shifting the sand? Emerging dynamics of Sino-Russo relations in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies*, 17(2), 265-279. https://doi.org/10.1177/18793665251401942

Rentschler J., Reinhardt A., Elbert R. & Hummel D. (2025). The trans-Caspian corridor: Geopolitical implications and transport opportunities. *Journal of Transport Geography*, 125, Article 104211. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2025.104211

Sarybayev M., Zhekenov D., Rustem K., Kurmanbek A. & Kossalbayev B. D. (2026). Regional security collaboration between Central Asia and China: Contemporary challenges and future prospects. *Frontiers in Political Science*, 8, Article 1670875. https://doi.org/10.3389/fpos.2026.1670875

Söderbaum F. (2016). Rethinking regionalism. *Palgrave Macmillan.*

Turtugulova D., Baktiyarova G., Aikenova D. & Maigeldinov K. (2026). Geoeconomic rivalry in Central Asia: China's Belt and Road Initiative, the 2025 United States National Security Strategy, and Kazakhstan's hedging. *Frontiers in Political Science*, 8, Article 1839540. https://doi.org/10.3389/fpos.2026.1839540

Wicaksana I. G. W. & Karim M. F. (2023). How regional organisation survives: ASEAN, hedging and international society. *Contemporary Politics*, 29(5), 659-679. https://doi.org/10.1080/13569775.2023.2216031

Wilson J. L. (2021). Russia and China in Central Asia: Deepening tensions in the relationship. *Acta Via Serica*, 6(1), 55-90. https://doi.org/10.22679/avs.2021.6.1.003

World Bank. (n.d.). Kambarata-1 Hydropower Plant Project. *Retrieved September* 9, 2026, from https://www.worldbank.org/en/programs/kambarata-1-hpp

Yamaguchi S. (2026). China's diplomacy in Central Asia: The logic of internal politics coupled with the logic of great power competition. *Journal of Contemporary East Asia Studies*, Advance online publication. https://doi.org/10.1080/24761028.2026.2619803

Yesdauletova A., Nurdavletova S., Dalelkhan A., Kenzhalina G. & Aitmagambetov D. (2024). Kazakhstan's foreign policy in the context of geopolitical turbulence. *India Quarterly*, 80(1), 149-163. https://doi.org/10.1177/09749284231225683

ҒТАМР 11.15.91 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.012

Е.С. Жетпісбаев[1], Г. Сембекова[1], Ә. Оңалбеков[2], Ж. Токбергенов[1]*
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
[2]Қ.А.Ясауи атындағы қазақ-түрік университеті
Түркістан қ., Қазақстан Республикасы
**e-mail: e.zhetpisbaevv@mail.ru*

АДАМ САУДАСЫНА ҚАРСЫ САЯСАТТАҒЫ ІСКЕ АСЫРУ АЛШАҚТЫҒЫ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СТАНДАРТТАР ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ 2024 ЖЫЛҒЫ РЕФОРМАСЫ

Аңдатпа

Мақала адам саудасына қарсы саясаттың нәтижелілігін қабылданған нормалардың санымен емес, олардың күнделікті әкімшілік тәжірибеде қалай орындалатынымен бағалайды. Қазақстанда 2024 жылы арнайы заң қабылданып, құқықтық реттеу бір жүйеге келтірілді. Дегенмен жаңа нормалардың жәбірленушіні ерте анықтауға, мәжбүрлі еңбекті ашуға және ведомствоаралық есептілікке ықпалы жеке талдауды қажет етеді. Зерттеудің мақсаты - халықаралық стандарттар мен Қазақстандағы құқықтық реформа арасындағы нормативтік, операциялық және нәтижелік алшақтықтарды анықтау. Сапалық саяси-құқықтық талдау 2000-2024 жылдар аралығындағы тоғыз негізгі халықаралық және ұлттық құжатқа, сондай-ақ 41 ғылыми еңбекке (40 рецензияланған мақала мен бір ғылыми монографияға) сүйенді. Материалдар құқықтық анықтама, алдын алу, жәбірленушіні анықтау және жолдау, қорғау мен қалпына келтіру, қылмыстық құдалау және жазаламау қағидасы, үйлестіру мен деректер өлшемдері бойынша кодталды. Талдау 2024 жылғы реформа нормативтік бытыраңқылықты азайтқанын көрсетті. Алайда құқықтық сәйкестіктің өзі тиімді іске асыруға кепілдік бермейді. Әлсіз тұстар алғашқы байланыс мамандарының шешімдеріне, еңбек инспекциясының мәжбүрлеу белгілерін тану мүмкіндігіне, көмектің қылмыстық процеске қатысуға байланыстырылуына және ведомстволық деректердің өзара үйлеспеуіне қатысты. Мақалада адам саудасына қарсы саясат нормативтік сәйкестіктен нақты құқықтық нәтижеге дейінгі іске асыру тізбегі ретінде талданады. Осы тәсілден бірыңғай анықтау хаттамасын енгізу, тәуекелге негізделген еңбек бақылауын күшейту, деректерді қауіпсіз алмасу және қызмет нәтижесін өлшейтін индикаторларды қолдану жөніндегі ұсыныстар туындайды.

Түйін сөздер: адам саудасы, мемлекеттік саясат, халықаралық стандарттар, жәбірленушіге бағдарланған тәсіл, мәжбүрлі еңбек, цифрлық жалдау, Қазақстан

Жетписбаев Е.С. [1], Сембекова Г. [1], Оналбеков А. [2], Токбергенов Ж. [1]*
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Республика Казахстан
[2]Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
г. Туркестан, Республика Казахстан
**e-mail: e.zhetpisbaevv@mail.ru*

РАЗРЫВ МЕЖДУ НОРМОЙ И РЕАЛИЗАЦИЕЙ В ПОЛИТИКЕ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ СТАНДАРТЫ И РЕФОРМА КАЗАХСТАНА 2024 ГОДА

Аннотация

В статье результативность политики противодействия торговле людьми оценивается не по количеству принятых норм, а по тому, как они работают в повседневной административной практике. В 2024 году в Казахстане был принят специальный закон, систематизировавший правовое регулирование. Вместе с тем влияние новых норм на раннее выявление потерпевших, обнаружение принудительного труда и межведомственную подотчетность требует отдельного анализа. Цель исследования - определить нормативные, операционные и результативные разрывы между международными стандартами и правовой реформой Казахстана. Качественный политико-правовой анализ основан на девяти ключевых международных и национальных документах за 2000-2024 годы и 41 научной работе (40 рецензируемых статьях и одной научной

монографии). Материалы кодировались по шести направлениям: правовое определение, профилактика, выявление и направление потерпевших, защита и восстановление, уголовное преследование и принцип ненаказания, координация и данные. Анализ показывает, что реформа 2024 года сократила нормативную фрагментацию, однако формального соответствия недостаточно для устойчивой реализации. Наиболее уязвимыми остаются решения специалистов первого контакта, способность инспекции труда распознавать признаки принуждения, зависимость помощи от участия в уголовном процессе и несопоставимость ведомственных данных. Политику противодействия торговле людьми предлагается рассматривать как последовательность переходов от нормативного соответствия к операционной доступности и измеримому правовому результату. Из этого подхода следуют рекомендации по единому протоколу идентификации, риск-ориентированному трудовому контролю, безопасному обмену данными и индикаторам, отражающим доступ к защите и восстановление прав потерпевших.

Ключевые слова: торговля людьми, государственная политика, международные стандарты, жертвоориентированный подход, принудительный труд, цифровая вербовка, Казахстан

E.S. Zhetpisbaev[1], G. Sembekova[1], A. Onalbekov[2], Zh. Tokbergenov[1]*
[1]Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan
[2]Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan, Republic of Kazakhstan
**e-mail: e.zhetpisbaevv@mail.ru*

THE IMPLEMENTATION GAP IN ANTI-TRAFFICKING POLICY: INTERNATIONAL STANDARDS AND KAZAKHSTAN'S 2024 REFORM

Abstract

This article evaluates anti-trafficking policy by examining how legal rules are carried into routine administrative practice rather than by counting the rules that have been adopted. Kazakhstan enacted a dedicated anti-trafficking law in 2024 and brought previously dispersed provisions into a more coherent framework. Whether this change improves early victim identification, the detection of forced labour, and interagency accountability remains a separate question. The study examines the normative, operational, and outcome gaps between international standards and the national reform. It uses qualitative policy and legal analysis of nine core international and national documents issued between 2000 and 2024, together with a targeted review of 41 scholarly works, including 40 peer-reviewed articles and one scholarly monograph. The material was coded across legal definition, prevention, victim identification and referral, protection and recovery, prosecution and non-punishment, and coordination and data. The analysis finds that the 2024 reform reduces normative fragmentation, but formal alignment does not by itself secure effective delivery. Vulnerable points remain in frontline decision-making, labour inspectors' capacity to recognise coercion, access to assistance when a person does not participate in criminal proceedings, and the compatibility of administrative data across institutions. The article therefore treats anti-trafficking governance as a chain running from normative alignment through operational access to measurable rights-based outcomes. It recommends a shared identification protocol, risk-based labour oversight, secure interagency data exchange, and indicators that capture access to protection and sustained recovery.

Keywords: human trafficking, public policy, international standards, victim-centred approach, forced labour, digital recruitment, Kazakhstan

Кіріспе

Адам саудасы халықаралық қылмыстық құқықтың, көші-қон саясатының, еңбек қатынастарының және әлеуметтік қорғаудың түйіскен жерінде пайда болатын күрделі басқару мәселесі. Палермо хаттамасы оны қанау мақсатында күш қолдану, алдау, мәжбүрлеу немесе осал жағдайды теріс пайдалану арқылы адамды жалдау, тасымалдау, беру, жасыру не қабылдау әрекеттерімен байланыстырады (United Nations, 2000). Бұл анықтамада шекарадан өту міндетті белгі емес. Демек, адам саудасын заңсыз көші-қонмен немесе адамдарды заңсыз алып өтумен теңестіру ішкі адам саудасын, еңбек саласындағы қанауды және жәбірленушінің қозғалысы шектеулі болған жағдайларды назардан тыс қалдырады.

Құбылыстың жасырын сипаты ресми көрсеткіштерді түсіндіруде ерекше сақтықты талап етеді. 2021 жылғы жаһандық бағалау бойынша 27,6 млн адам мәжбүрлі еңбек жағдайында болған, бірақ бұл сан қылмыстық процесте ресми танылған адам саудасы жәбірленушілерінің санымен бірдей емес (International Labour Organization et al., 2022). UNODC-тың 2024 жылғы

есебі 2022 жылы әлемде анықталған жәбірленушілер саны 2019 жылмен салыстырғанда 25 пайызға артқанын және мәжбүрлі еңбек анықталған қанау нысандарының ішіндегі ең үлкен үлеске шыққанын көрсетеді (United Nations Office on Drugs and Crime, 2024). Алайда анықталған жағдайлардың өсуі қылмыстың таралуы ұлғайды деген жалғыз мағына бермейді: ол анықтау әлеуетінің жақсаруы, есепке алу тәртібінің өзгеруі немесе қызметке жүгінудің артуы нәтижесінде де пайда болуы мүмкін. Сондықтан «анықталған жәбірленуші», «тіркелген қылмыстық құқық бұзушылық» және «құбылыстың болжамды таралуы» үш бөлек көрсеткіш ретінде қарастырылуға тиіс.

Саясаттанулық тұрғыдан негізгі сұрақ заңның бар-жоғына ғана тірелмейді. Қабылданған норманы полиция қызметкері, еңбек инспекторы, медицина маманы, көші-қон қызметі немесе әлеуметтік қызметкер нақты жағдайда қалай түсіндіреді? Жәбірленуші мәртебесін тану кімнің шешіміне тәуелді? Әртүрлі ведомствода жиналған ақпарат бір істің қозғалысын көрсетуге мүмкіндік бере ме? Мұндай сұрақтар саясатты іске асыру теориясында формалды шешім мен азамат алатын нақты қызмет арасындағы алшақтық ретінде түсіндіріледі. Алғашқы байланыс жасайтын мамандардың шешімдері құқыққа қолжетімділікті іс жүзінде қалыптастырады, ал нысаналы топ туралы орныққан бейнелер кімнің «лайықты жәбірленуші» ретінде танылатынына әсер етеді (Lipsky, 2010; Schneider & Ingram, 1993).

Қазақстан үшін бұл мәселе еңбек көші-қоны, кең аумақ, өңірлер арасындағы қызмет сапасының айырмасы және елдің шығу, транзит әрі межелі мемлекет ретіндегі орнына байланысты өзекті. Қазақстандық контексті зерттеген авторлар көші-қон мәртебесі, ақпаратқа қолжетімсіздік, бейресми жұмыспен қамту және құқық қорғау тәжірибесіндегі тұрақсыздық осалдықты күшейтетінін көрсетеді (Khamzin et al., 2023). 2024 жылғы 5 шілдеде «Адам саудасына қарсы іс-қимыл туралы» арнайы заңның қабылдануы осы саладағы нормаларды бір жүйеге жинақтаған маңызды институционалдық қадам болды (Republic of Kazakhstan, 2024). Заң қолданыстағы Қылмыстық кодекстегі жауаптылық нормаларын алмастырмайды; ол алдын алу, субъектілердің өкілеттіктері, жәбірленушілерді қорғау және ынтымақтастық үшін салааралық саясаттың ортақ негізін қалыптастырады (Republic of Kazakhstan, 2014, 2024).

Соған қарамастан, құқықтық жаңалықтың нәтижесін оның қабылдану фактісімен өлшеу ерте. Халықаралық мониторинг Қазақстанды 2024 жылы екінші деңгейге (Tier 2) орналастырып, мемлекеттік күш-жігерді мойындаумен қатар, жәбірленушілерді белсенді анықтау, мәжбүрлі еңбек істерін ашу, қызметтерге қолжетімділік және лауазымды тұлғалардың ықтимал қатыстылығына жауап беру мәселелерін атап өтті (U.S. Department of State, 2024). Бұл есеп жаңа заң қабылданғанға дейінгі бағалау кезеңіне сүйенетіндіктен, мақалада реформадан кейінгі нәтиже емес, бастапқы тәуекелдерді көрсететін салыстыру нүктесі ретінде қолданылады. Tier санатының өзі де ұлттық саясаттың толық нәтижелік бағасы емес.

Осы мақаладағы «іске асыру алшақтығы» үш буыннан тұратын ұғым ретінде қолданылады. Бірінші буын - халықаралық стандарттың ұлттық құқықта анық әрі қайшылықсыз бекітілуі. Екінші буын - норманың рәсімдерге, құзыреттерге, қаржыландыруға және мамандардың әрекет алгоритміне айналуы. Үшінші буын - жәбірленушінің қауіпсіздікке, қызметке, өтемге және қайта қанаудан қорғануға нақты қол жеткізуі. Осы буындардың біреуі әлсіз болса, формалды сәйкестік саясат нәтижесіне толық ауыспайды.

Зерттеудің мақсаты - халықаралық стандарттар мен Қазақстанның 2024 жылғы реформасы арасындағы нормативтік, операциялық және нәтижелік алшақтықтарды айқындау және оларды азайтатын басқару тетіктерін ұсыну. Үш зерттеу сұрағы қойылды:

2024 жылғы құқықтық реформа Палермо хаттамасы мен адам құқықтарына негізделген стандарттардың қандай элементтерін ұлттық саясатқа бекітті?

Жәбірленушіні анықтау, мәжбүрлі еңбекті ашу, қорғау, жазаламау қағидасы және деректер алмасу деңгейінде қандай іске асыру тәуекелдері сақталады?

Құқықтық сәйкестікті өлшенетін нәтижеге айналдыру үшін қандай институционалдық және есептілік құралдары қажет?

Мақаладағы негізгі болжам бойынша арнайы заң нормативтік бытыраңқылықты азайтады, бірақ оның нәтижелілігі жәбірленушіні қылмыстық іске қатысуына қарамастан анықтап, бастапқы көмекке жолдайтын рәсімге, еңбек саласындағы белсенді бақылауға және ведомствоаралық деректердің бірізділігіне байланысты. Бұл пайым заңның себеп-салдарлық әсерін статистикалық тексеруге емес, қабылданған саясаттың іске асу шарттарын құжаттық материалдар арқылы бағалауға арналған.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Адам саудасына қарсы саясат жөніндегі әдебиетте төрт өзара байланысты бағыт қалыптасқан. Бірінші бағыт халықаралық нормалардың ұлттық заңнамаға таралуын зерттейді. Палермо хаттамасынан кейін мемлекеттер адам саудасының анықтамасын және «алдын алу - қорғау - қудалау» үлгісін кеңінен қабылдады. Алайда саясаттың таралуы біркелкі институционалдық нәтижеге әкелмейді: мемлекеттер ортақ модельді өздерінің қылмыстық әділет, көші-қон және әлеуметтік қорғау жүйесіне бейімдейді (Yoo & Boyle, 2015). Jha (2018) тиімді модельдің өлшемі тек қылмысты дұрыс анықтау емес, қорғау мен құқық қолданудың өзара байланысы екенін көрсетеді. Chuang (2014) «қанау» ұғымын шектен тыс кеңейту құқықтық айқындықты әлсіретуі мүмкін екенін ескертсе, Zhang (2022) Палермодан кейінгі зерттеулерде ұғымдық келісімнің өскенімен, салыстырмалы және нәтижені өлшейтін жұмыстар әлі жеткіліксіз екенін атап өтеді. Осы пікірлер заңнамалық үйлестіруді аяқталған нәтиже емес, саясаттың бастапқы шарты ретінде қарастыруға негіз береді.

Екінші бағыт құқық қолдану институттарына арналған. Bryant and Landman (2020) халықаралық тәжірибені қорыта отырып, қай шараның жұмыс істейтінін анықтауға деректердің әркелкілігі мен бағалау дизайнының әлсіздігі кедергі келтіретінін айтады. Cooper et al. (2024) 35 эмпирикалық зерттеуді қамтыған жүйелі шолуда стереотиптер, құқықтық нұсқаулықтың жеткіліксіздігі, маманданған білім мен ресурстың тапшылығы бірін-бірі күшейтетінін анықтады. Қылмыстық әділет жүйесін қайта құру жөніндегі талдаулар жәбірленушіні тек дәлел көзі ретінде қарастыру ұзақ мерзімді қорғауға зиян келтіретінін көрсетеді (Demeke, 2024; Reid & Fox, 2023). Ведомствоаралық әріптестік туралы зерттеу ортақ мақсат болғанымен, ақпарат алмасу, рөлдердің айқындығы, тұрақты қаржыландыру және ұйымаралық сенім жеткіліксіз болғанда ынтымақтастық формалды сипатта қалатынын айқындайды (Jones, 2023). Еуропалық одақтағы саясат басымдықтарын зерттеген Nordquist (2024) әр субъект алдын алу, шекаралық бақылау және жәбірленушіні қорғау арасындағы салмақты әртүрлі қоятынын көрсетеді. Әйелдердің саяси өкілдігі мен адам саудасына қарсы саясат арасындағы байланысты талдаған Perry and Burns (2023) саяси институттардың құрамы саясат таңдауларына ықпал ететінін байқатады, ал Olayiwola (2026) халықаралық конвенцияны формалды қабылдау жергілікті билік қатынастары мен орындау ресурстарын өздігінен өзгертпейтінін дәлелдейді.

Үшінші бағыт жәбірленушіні тану және әкімшілік деректердің шектеріне назар аударады. Адам саудасы жасырын популяцияға қатысты болғандықтан, кездейсоқ іріктеу құру, бірегей жағдайларды ажырату және қызметке жүгінбеген адамдарды есепке алу күрделі (Tyldum & Brunovskis, 2005). Ресми статистика құқық қорғау белсенділігіне тәуелді: тіркелген істің аздығы қылмыстың аздығын да, анықтау қабілетінің төмендігін де білдіруі мүмкін (Farrell & Reichert, 2017; Goodey, 2008). Van Dijk (2024) көрсеткіштерді тергеу, сәйкестендіру, қызмет көрсету және сот нәтижесі бойынша ажыратпай біріктіру саясатты қате бағалауға соқтыратынын көрсетеді. Географиялық шоғырлануды әкімшілік деректермен зерттеген Cockbain et al. (2025) деректің таралуын қызмет инфрақұрылымы мен есеп беру тәжірибесінен бөлек түсіндіруге болмайтынын атап өтеді. Ирландиядағы зерттеу ресми танылмаған жәбірленушілер жөніндегі ақпарат әлеуметтік қызмет көрсетушілерде қалуы мүмкін екенін және алғашқы анықтауға қатысатын ұйымдар аясын кеңейту қажеттігін көрсетті (Healy, 2026).

Жәбірленушіні тануға кәсіби біліммен қатар әлеуметтік бейнелер де әсер етеді. Reis et al. (2022) полиция қызметкерлерінің жезөкшелік пен адам саудасын ажыратуында жағдайлық белгілер мен алдын ала түсініктер қатар жұмыс істейтінін көрсетті. Forringer-Beal (2022)

«мінсіз жәбірленуші» бейнесі гендерлік және сексуалдық әртүрлілігі бар адамдарды тануды қиындататынын талдайды. Жәбірленушінің заңсыз әрекетке мәжбүрленуі оны бір мезгілде құқық бұзушы ретінде көрсетуі мүмкін; мұндай қабаттасу жазаламау қағидасының нақты рәсімін қажет етеді (Henderson & Rhodes, 2022; Rodríguez-López, 2024). Скрининг құралдары пайдалы болғанымен, олардың тілге, ортаға және нысаналы топқа бейімделуі шешуші мәнге ие. Босқындар арасында тексерілген құралдың сезімталдығы мен ерекшелігі тілдер бойынша өзгергені осыны көрсетеді (Tambini Stollwerck et al., 2024). Онлайн хабарландырулардағы индикаторларды зерттеген Lugo-Graulich et al. (2024) цифрлық белгілерді бастапқы тәуекел сигналы ретінде қолдануға болатынын ұсынса, Giommoni (2024) бір ғана жарнама мәтінінен адам саудасын сенімді анықтауға эмпирикалық негіз жеткіліксіз екенін көрсетеді.

Төртінші бағыт мәжбүрлі еңбек, көші-қон және жалдау нарығына қатысты. Қанау түрлерінің жағдайы мен тәуекел факторлары бірдей емес, сондықтан оларды бір санат ретінде талдау маңызды айырмаларды жасырады (Cockbain & Bowers, 2019). Халықаралық көші-қон ұйымының (IOM) жаһандық жәбірленушілер деректерін талдаған Fabbri et al. (2023) жалдау адам саудасы траекториясының кең таралған элементі болғанымен, мәселені тек лицензиясыз делдалға телу жеткіліксіз екенін, төмен жалақылы көші-қонның құрылымдық жағдайларын ескеру керектігін көрсетті. Баспана және көші-қон саясаты заңды жұмысқа қолжетімділікті шектесе, адамның тәуелділігі мен мәжбүрлі еңбек қаупі күшеюі ықтимал (Szulc & Szymaniak, 2023). Испаниядағы зерттеулер еңбек қанауы жәбірленушілерінің өз тәжірибесін «адам саудасы» деп бірден атамайтынын және көмек жүйесінің қылмыстық іс логикасына тым тәуелді болатынын анықтады (Villacampa, 2022, 2024). Ұжымдық еңбек өкілдігі тәуекелді төмендететін қорғаныс ресурсы ретінде қарастырылады (Bowersox, 2024). Сонымен бірге, теңіздегі еңбек пен трансұлттық жеткізу тізбектерінде мемлекеттің аумақтық құзыреті, компания жауапкершілігі және тексеру тетіктері арасында алшақтық бар (Friedman, 2024; Milman-Sivan & Sagy, 2024; Strating et al., 2024). Орталық Азияға қатысты өлшеу пікірталасы мәжбүрлі еңбекті саяси мәлімдемелерден бөлек, тексерілетін индикаторлармен бағалаудың маңызын көрсетеді (Zenz, 2023).

Цифрландыру екіұшты әсер береді. Әлеуметтік желі мен хабар алмасу сервистері жалдау мен бақылауды жеңілдетеді, бірақ цифрлық іздер тергеуге жаңа мүмкіндік ұсынады (Gezinski & Gonzalez-Pons, 2024). Қызметтердің онлайн форматқа көшуі цифрлық ресурстарға қолжетімділігі шектеулі жәбірленушілерді көмектен алыстатуы мүмкін; мобильді технологиямен қолдау көрсетілген жобаларда құрылғы, байланыс, қауіпсіздік және цифрлық дағды бірдей маңызды болған (Malpass et al., 2024). Сондықтан технологияны тек бақылау құралы емес, құқыққа қолжетімділік инфрақұрылымы ретінде де бағалау қажет.

Қазақстан туралы зерттеу бар болғанымен, 2024 жылғы арнайы заңнан кейінгі институционалдық құрылымды халықаралық стандарт, алғашқы байланыс тәжірибесі және нәтижелік есептілік арасындағы байланыс арқылы талдау әлі қалыптасқан жоқ. Қолданыстағы еңбектер көбіне қылмыстық-құқықтық норманы, көші-қон осалдығын немесе халықаралық рейтингті жеке қарастырады. Осы мақала сол үш деңгейді бір іске асыру тізбегіне біріктіріп, реформаның ықтимал әсерін алдын ала дәлелденген нәтиже деп қабылдамай, оның іске асу шарттарын анықтайды.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу сапалық саяси-құқықтық талдау дизайнына негізделді. Мұндай дизайн зерттеу сұрағының табиғатына сай таңдалды: мақсат адам саудасының таралуын есептеу немесе 2024 жылғы заңның себеп-салдарлық әсерін өлшеу емес, халықаралық міндеттемелердің ұлттық саясат құрылымына қалай аударылғанын және іске асыру тәуекелі қай буында пайда болатынын анықтау болды. Құқықтық актілер мен мониторинг материалдары үшін талдау кезеңі Палермо хаттамасы қабылданған 2000 жылдан 2024 жылғы 31 желтоқсанға дейінгі аралықты қамтыды. Бұл шек арнайы заңның бастапқы институционалдық құрылымын бағалауға мүмкіндік береді, бірақ оның ұзақ мерзімді нәтижесі жөнінде асығыс қорытынды жасауға жол бермейді.

Негізгі құжаттық корпус тоғыз дереккөзден құралды. Олардың екеуі ұлттық құқықтық акт, төртеуі халықаралық нормативтік немесе ұсынымдық құжат, үшеуі жаһандық және елдік мониторинг материалы. Әр құжаттың талдаудағы қызметі 1-кестеде көрсетілді.

Кесте 1

Зерттеудің негізгі құжаттық корпусы

Корпус бөлігі	Құжаттар	Талдаудағы қызметі
Ұлттық құқық	ҚР Қылмыстық кодексі (2014); «Адам саудасына қарсы іс-қимыл туралы» заң (2024)	Қылмыстық жауаптылықты, саясат субъектілерін және қорғау тетіктерін анықтау
Халықаралық стандарт	Палермо хаттамасы (2000); OHCHR қағидаттары (2002); ХЕҰ-ның 2014 жылғы хаттамасы; OSCE/ODIHR жолдау тетігі (2022)	Анықтама, алдын алу, қорғау, жазаламау, өтем және үйлестіру өлшемдерін белгілеу
Мониторинг және бағалау	ILO, Walk Free & IOM бағалауы (2022); UNODC жаһандық есебі (2024); АҚШ Мемлекеттік департаментінің Қазақстан жөніндегі есебі (2024)	Тәуекелдер, анықтау шектері және іске асыру туралы сыртқы дәлелдерді салыстыру

Ескерту: Авторлар құрастырған. Корпусқа тоғыз негізгі құжат енді.

Ғылыми әдебиет мақсатты шолу тәсілімен іріктелді; іздеу 2026 жылғы 8 қыркүйекте соңғы рет жаңартылды. Crossref және OpenAlex метадеректерінде human trafficking, policy implementation, victim identification, forced labour, migration vulnerability, non-punishment, interagency collaboration, administrative data және digital recruitment тіркестері жеке және өзара үйлестіріліп ізделді. Қазақстандық контекст бойынша балама қазақ және орыс тіліндегі атаулар да қолданылды. Іріктеу талаптары мыналар болды: рецензияланған мақала немесе зерттеудің теориялық негізіне тікелей қатысты ғылыми монография; зерттеу сұрақтарының кемінде біреуіне қатыстылық; автор, жыл, басылым және DOI не тұрақты сілтеме деректерінің тексерілуі; толық мәтін немесе мазмұнды аңдатпа арқылы негізгі тұжырым мен шектеуді бағалау мүмкіндігі. Тақырыпқа жанама қатысы бар, қайталанған, жаңалық сипатындағы немесе библиографиялық дерегі расталмаған материалдар алынып тасталды. Кейінгі жылдары шыққан салыстырмалы еңбектер 2024 жылғы реформаның нәтижесін дәлелдеу үшін емес, іске асыру механизмдерін түсіндіру үшін пайдаланылды. Соңғы тізімге 40 рецензияланған мақала және бір ғылыми монография енді; олардың 31-і 2022-2026 жылдары жарық көрген. Тоғыз бастапқы құжатпен бірге мақалада 50 дереккөз пайдаланылды.

Талдау бірлігі тұтас құжат емес, зерттеу сұрағына жауап беретін жеке норма, рәсім, ұсыным немесе эмпирикалық қорытынды болды. Әрбір мазмұндық фрагмент авторы не шығарушы ұйымы, жылы, юрисдикциясы, саясат кезеңі, нысаналы тобы, дәлел түрі және шектеуі көрсетілген талдау матрицасына енгізілді. Құқықтық мәтінге «мемлекет не істеуге міндетті?», мониторинг материалына «сыртқы бағалау қандай алшақтықты тіркейді?», ғылыми жарияланымға «бұл тетік қандай жағдайда жұмыс істейді немесе істемейді?» деген бөлек сұрақ қойылды. Осы ажырату нормативтік мәлімдемені эмпирикалық нәтиже ретінде көрсетуге және басқа елде алынған қорытындыны Қазақстанға тікелей көшіруге жол бермеді. Салыстырмалы зерттеу тек институционалдық ұқсастық пен оны қолданудың шегі мәтінде ашық көрсетілген жағдайда түсіндіру құралы ретінде пайдаланылды.

Құжаттар бағытталған сапалық контент-талдау арқылы кодталды. Алғашқы кодтар халықаралық стандарттардан шығарылды: (1) құқықтық анықтама және қылмыстық жауаптылықтың белгіленуі; (2) алдын алу және осалдықты азайту; (3) жәбірленушіні анықтау және тиісті қызметке жолдау; (4) қорғау, қалпына келу және өтем; (5) қылмыстық қудалау және жәбірленушіні жазаламау; (6) ведомствоаралық үйлестіру, дерек және есептілік. Екінші кезеңде әр код үш деңгейге бөлінді. «Нормативтік деңгей» талаптың құқықта анық бекітілуін; «операциялық деңгей» жауапты орган, рәсім, ресурс және шешім тәртібінің болуын; «нәтижелік деңгей» құқыққа нақты қол жеткізуді көрсететін өлшемнің бар-жоғын білдіреді.

Кодтау үш кезеңде жүргізілді. Алдымен халықаралық құжаттардан өлшемдер шығарылып, кейін ұлттық актілер сол өлшемдер бойынша оқылды. Одан соң мониторинг материалдары мен ғылыми зерттеулер құқықтық талаптың практикаға өтуіне кедергі келтіретін немесе мүмкіндік беретін шарттарды анықтау үшін салыстырылды. Соңғы кезеңде әр тұжырымға балама түсіндірме қаралды: мысалы, істің аз тіркелуі қылмыстың азаюын да, анықтаудың әлсіздігін де білдіруі мүмкін. Ұлттық құқықтың мазмұны туралы пайым түпнұсқа актімен, ал іске асыру тәуекелі туралы пайым кемінде бір мониторинг дерегімен немесе рецензияланған эмпирикалық зерттеумен негізделді. Әр тұжырымды бастапқы дерекке дейін тексеру үшін мәтіндегі пайымдар APA сілтемелерімен байланыстырылды.

Бағалау сандық рейтингке айналдырылған жоқ. Құқықтық актілер мен мониторинг есептері әртүрлі мақсатта жасалғандықтан, оларды балл арқылы қосу жалған дәлдік тудырар еді. Оның орнына үш аналитикалық мәртебе қолданылды: «бекітілген» - талап ұлттық актіде тікелей көрінеді; «ішінара рәсімделген» - қағида бар, бірақ рәсімнің бір бөлігі басқа актіге, ведомство шешіміне немесе ресурстық мүмкіндікке тәуелді; «іске асыру дәлелі жеткіліксіз» - ашық материалдар құқықтың тұрақты нәтижеге айналғанын растауға мүмкіндік бермейді. Қайшы дерек кездескенде заң мәтіні нормативтік мазмұн үшін, ал мониторинг пен эмпирикалық зерттеу практика жөніндегі пайым үшін басым қолданылды.

Деректерді түсіндіруде үш шектеу ескерілді. Жаһандық мәжбүрлі еңбек бағалауы Қазақстандағы адам саудасының таралу көрсеткіші ретінде пайдаланылған жоқ. 2024 жылғы екінші деңгей (Tier 2) мәртебесі де жаңа заңның нәтижесі емес, реформа алдындағы проблемаларды көрсететін бастапқы бақылау нүктесі ретінде алынды. Сол сияқты онлайн жарнамадағы белгі жәбірленушіні анықтайтын дәлелге теңестірілмей, қосымша тексеруді қажет ететін тәуекел сигналы деп қаралды. Мұндай шектеулер ресми санды жасырын құбылыстың нақты ауқымымен шатастыруға және уақыт реті сәйкес келмейтін деректен себептік қорытынды жасауға жол бермейді.

Зерттеу ашық қолжетімді құқықтық актілер мен жарияланған деректерге ғана сүйенеді. Жеке тұлғалар туралы дерек жиналмады, сұхбат немесе эксперимент өткізілген жоқ, сондықтан зерттеу этикалық мақұлдауды талап етпейді. Негізгі шектеу - ведомстволық істерге, сот материалдарының толық массивіне және қызмет алушылардың тәжірибесіне қолжетімділіктің болмауы. Сол себепті мақала жаңа заңның нақты әсерін емес, оны іске асырудың институционалдық және рәсімдік құрылымын бағалайды.

Зерттеу нәтижелері

Нормативтік біріктіру және іске асырудың шегі. Талдау Қазақстандағы реформаның ең айқын нәтижесі бытыраңқы міндеттерді салааралық саясатқа біріктіру болғанын көрсетті. Бұған дейін адам саудасына жауап негізінен Қылмыстық кодекс, қылмыстық-процестік тәртіп, әлеуметтік қызмет көрсету және ведомстволық актілер арқылы бөлшектеніп реттелді. Арнайы заң саясаттың мақсатын, негізгі ұғымдарын, субъектілерін, алдын алу мен қорғау бағыттарын бір актіде байланыстырады (Republic of Kazakhstan, 2024). Бұл өзгеріс қылмыстық қудалаудан тыс міндеттерді - ерте анықтау, жолдау, әлеуметтік көмек, ақпараттық жұмыс және азаматтық қоғаммен өзара іс-қимылды - мемлекеттік саясаттың дербес құрамдасы ретінде тануға мүмкіндік береді.

Сонымен бірге, арнайы заңның қабылдануы қылмыстық құрамды дәлелдеу тәртібін немесе жәбірленушінің күнделікті тәжірибесін автоматты түрде өзгертпейді. Қылмыстық жауаптылықтың өзегі Қылмыстық кодексте сақталады, ал қорғау шаралары бірнеше органның бірізді әрекетіне тәуелді (Republic of Kazakhstan, 2014). Демек, жаңа заңның саяси маңызы оның жеке санкциясында емес, әр ведомствоның әрекетін ортақ мақсатқа бағындыру қабілетінде. Бұл қорытынды саясаттың таралуы мен жергілікті іске асуы әртүрлі құбылыс екенін көрсететін салыстырмалы зерттеулермен сәйкес келеді (Jha, 2018; Yoo & Boyle, 2015).

2-кесте халықаралық стандарт пен ұлттық реформа арасындағы байланысты, сондай-ақ ашық деректерден көрінетін операциялық тәуекелді жинақтайды. «Іске асыруға тәуелді» деген

белгі заңда талап жоқ дегенді білдірмейді; ол нәтижені бағалау үшін рәсім, ресурс немесе тұрақты ашық дерек қажет екенін көрсетеді.

Кесте 2

Халықаралық стандарттар мен Қазақстандағы іске асыру тізбегінің салыстырмасы

Саясат өлшемі	Халықаралық бағдар	Қазақстандағы құқықтық тірек	Негізгі іске асыру тәуекелі
Анықтама және қылмыстық жауаптылық	Әрекет, құрал және қанау мақсаты; ішкі және трансұлттық нысандар	Қылмыстық кодекс және 2024 жылғы арнайы заң	Еңбек дауы, көші-қон бұзушылығы және адам саудасы арасындағы шекараны әркелкі түсіндіру
Алдын алу	Осалдық себептерін азайту, қауіпсіз жалдау және ақпараттандыру	Уәкілетті органдардың алдын алу міндеттері	Науқан санын нәтиже деп қабылдау; жоғары тәуекел салаларын нысаналы қамтудың әлсіздігі
Анықтау және жолдау	Көпведомстволық, жәбірленушінің келісіміне негізделген рәсім	Субъектілер мен көмекке жолдау негіздерінің бекітілуі	Алғашқы байланыс маманының бағалау еркіндігі және қылмыстық іске шамадан тыс тәуелділік
Қорғау және қалпына келу	Шартсыз қауіпсіздік, құқықтық, медициналық және әлеуметтік көмек	Арнаулы қызметтер мен қорғау шаралары	Өңірлік қолжетімділік, қаржыландыру тұрақтылығы және ұзақ мерзімді қайта кірігу өлшемдерінің жеткіліксіздігі
Қудалау және жазаламау	Тиімді тергеу; мәжбүрлі әрекеті үшін жәбірленушіні жазаламау	Қылмыстық-құқықтық жауаптылық және процестік кепілдіктер	Жәбірленуші мен құқық бұзушы мәртебесінің қабаттасуын ерте тексеретін рәсімнің әлсіздігі
Үйлестіру және дерек	Ұлттық жолдау тетігі, қауіпсіз ақпарат алмасу, мониторинг	Ведомствоаралық және ҮЕҰ-мен өзара іс-қимыл	Бірегей жағдайды кезеңдер бойынша қадағалайтын үйлесімді индикаторлардың болмауы

Ескерту: Авторлар United Nations (2000), Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2002), OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2022), Republic of Kazakhstan (2014, 2024) және U.S. Department of State (2024) негізінде құрастырған.

Анықтау, қорғау және жазаламау қағидасы. Жәбірленушіні анықтау - қорғау жүйесіне кірудің шешуші нүктесі. Адам ықтимал жәбірленуші ретінде танылмаса, қауіпсіз орналастыру, заң көмегі, уақытша мәртебе, медициналық және психологиялық қолдау секілді құқықтарға іс жүзінде жете алмайды. Құжаттық талдау 2024 жылғы заңда қорғау бағыты айқынырақ көрінетінін көрсетті, бірақ анықтау сапасы алғашқы байланыс нүктелеріндегі шешімге тәуелді болып қалады. Полиция, еңбек инспекциясы, медицина, көші-қон қызметі және әлеуметтік қорғау мамандары бір жағдайды әртүрлі құқықтық санатпен қабылдауы мүмкін. Cooper et al. (2024) анықтаған стереотип, нұсқаулық және ресурс факторлары дәл осы жерде тоғысады.

«Мінсіз жәбірленуші» бейнесі де операциялық тәуекел туғызады. Ашық түрде көмек сұрамаған, бастапқыда жұмысқа өз еркімен барған, құжаты дұрыс емес немесе мәжбүрлеу салдарынан құқық бұзушылық жасаған адам күмәнді тұлға ретінде қабылдануы ықтимал (Forringer-Beal, 2022; Henderson & Rhodes, 2022). Халықаралық адам құқықтары қағидаттары көмек көрсетуді адамның тергеумен ынтымақтасу қабілетіне не ниетіне шарттастырмауды және адам саудасының тікелей салдары болған әрекет үшін оны жазаламауды талап етеді (Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2002). Еуропалық тәжірибенің салыстырмалы талдауы жазаламау қағидасы жалпы норма түрінде танылғанның өзінде, оны қолданудың нақты тесті мен ерте скринингі болмаса, нәтиже тұрақсыз болатынын көрсетеді (Rodríguez-López, 2024).

Практикада алдын ала анықтау мен қылмыстық-процестік мәртебені ажырату қажет. Әлеуметтік немесе медициналық қызметке бастапқы жолдау үшін қылмыстық құрамның толық дәлелденуін күтуге болмайды. Анықтау құзыретін тек полициямен шектеу де жеткіліксіз. OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (2022) ұлттық жолдау тетігін мемлекеттік органдар мен азаматтық қоғамның келісілген рәсімі ретінде қарастырады. Мұндай үлгіде әр субъект тәуекел белгілерін тіркеп, жәбірленушінің ақпараттандырылған келісімімен қауіпсіз арнаға жолдайды, ал түпкілікті қылмыстық-құқықтық бағалауды тергеу органы береді.

Мәжбүрлі еңбек бағыты нормативтік сәйкестік пен анықтау практикасы арасындағы алшақтықты айқын көрсетеді. ХЕҰ хаттамасы мемлекеттерден алдын алу, қорғау, құқықтық қорғау құралдары және еңбек инспекциясын қоса алғанда тиімді бақылау талап етеді (International Labour Organization, 2014). Әлемдік бағалау мәжбүрлі еңбектің қызмет көрсету, өндіріс, құрылыс, ауыл шаруашылығы және үй еңбегінде кездесетінін, мигранттардың жалпы жұмыс күшіне қарағанда мәжбүрлі еңбек жағдайында шамадан тыс ұсынылғанын көрсетеді (International Labour Organization et al., 2022). Бұл жаһандық үлгі Қазақстандағы таралуды дәлелдемейді, бірақ бейресми жұмыспен қамту, делдал арқылы жалдау, жалақыны ұстап қалу, құжатты алып қою және жұмыс берушіге тұрғын үй тұрғысынан тәуелділік сияқты индикаторларды бақылауға негіз береді.

Қазақстан жөніндегі зерттеу көші-қон мәртебесі мен еңбек нарығындағы тәуелділіктің жәбірленушінің көмек сұрауын шектейтінін көрсетеді (Khamzin et al., 2023). Еңбек қанауы істерінде адамның өзі жағдайын қылмыс деп танымауы мүмкін; ол төленбеген жалақы немесе еңбек шартының бұзылуы деп қабылдайды (Villacampa, 2022, 2024). Сондықтан еңбек инспекциясының міндеті тек құжаттық сәйкестікті тексерумен шектелсе, мәжбүрлеу белгілері көрінбей қалады. Тәуекелге негізделген тексеру жұмысшының құжатын кім ұстайтынын, жұмыс орнынан кету мүмкіндігін, қарыздың қалыптасуын, жалақы төлемін, қауіп-қатерді және делдалдың рөлін бірге бағалауға тиіс. Жалдау тізбегін зерттеген Fabbri et al. (2023) бір делдалды қылмыстандырудан гөрі жұмыс беруші, рекрутер және көші-қон режимі арасындағы байланысқа назар аударудың нәтижелі екенін көрсетеді.

Деректер мен есептілік саласындағы негізгі мәселе - ведомстволардың әртүрлі есеп бірлігін қолдануы. Полиция қылмыстық істі, прокуратура процестік шешімді, сот үкімді, әлеуметтік қорғау қызмет алушыны, ал ҮЕҰ көмек эпизодын есепке алады. Бұл сандарды қосу қайталануға, біреуін ғана «адам саудасының саны» деп атау толық емес қорытындыға әкеледі (Farrell & Reichert, 2017; van Dijk, 2024). Rothman et al. (2024) ұсынған мақсатты шектеу, келісім және құпиялылық қағидалары барлық жеке деректі орталықтандырмай-ақ, ең аз қажетті өрістер арқылы үйлесімді есеп жүргізуге мүмкіндік береді.

Саясат нәтижесін бағалау үшін процесс пен нәтиже көрсеткіштерін бөлу қажет. Семинар, таратылған материал немесе рейд саны мемлекеттік белсенділікті көрсетеді, бірақ құқықтың қалпына келгенін дәлелдемейді. Нәтижелік өлшемдерге қауіпсіз жолдау уақыты, қылмыстық іс қозғалуына тәуелсіз көмек алғандардың үлесі, аудармашы мен заң көмегіне қолжетімділік, өтем, қауіпсіз тұрғын үй, заңды жұмыспен қамтылу және қайта қанау тәуекелі кіруі мүмкін. Олар жеке тұлғаны танытпай, агрегатталған түрде жариялануға тиіс.

Цифрлық кеңістік жалдауды жеңілдетумен қатар, тергеу мен көмекке жаңа арна ашады (Gezinski & Gonzalez-Pons, 2024). Алайда онлайн белгіге шектен тыс сену жалған оң нәтиже мен осал топтарды артық бақылау қаупін туғызады (Giommoni, 2024). Сондықтан цифрлық сигнал өзге дерекпен тексерілетін жедел ақпарат ретінде ғана қолданылуы, ал платформадан мәлімет сұрату заңдылық, қажеттілік және пропорционалдық талаптарына бағынуы керек. Көптілді қауіпсіз хабарлау мен құпия кеңес беру арналары цифрлық саясаттың қорғау бөлігін құрайды (Malpass et al., 2024).

Іске асыру алшақтығын қысқартуға арналған шаралар 3-кестеде жинақталды. Олар жаңа орган құруды емес, қолданыстағы субъектілер арасындағы шешім қабылдау және жолдау тәртібін нақтылауды көздейді.

Кесте 3

Іске асыру алшақтығын қысқартатын басқару шаралары

Басым міндет	Негізгі орындаушылар	Тексерілетін индикатор
Бірыңғай бастапқы анықтау хаттамасы	ІІМ, еңбек және әлеуметтік қорғау органдары, денсаулық сақтау, ҮЕҰ	Бастапқы скринингтен қауіпсіз жолдауға дейінгі медианалық уақыт; қылмыстық іске тәуелсіз қызмет алғандар үлесі
Мәжбүрлі еңбек белгілерін белсенді анықтау	Еңбек инспекциясы, полиция, көші-қон қызметі, кәсіподақтар	Жоғары тәуекел салаларындағы сұхбатқа негізделген тексерулер; анықталған мәжбүрлеу индикаторлары бойынша жолдаулар
Жазаламау қағидасын іске асыру	Полиция, прокуратура, сот, адвокатура	Жәбірленушілік белгісі бойынша қайта қаралған істер; мәжбүрленген әрекетке құқықтық баға беру мерзімі
Қауіпсіз ведомствоаралық дерек алмасу	Үйлестіруші орган, прокуратура, әлеуметтік қорғау, ҮЕҰ	Бір жағдайға берілген кодтың кезеңдер бойынша сақталуы; дерекке қолжетімділік бұзушылықтарының саны
Нәтижеге негізделген ашық есептілік	Үкімет, жергілікті атқарушы органдар, тәуелсіз сарапшылар	Қызметке қолжетімділік, өтем, қауіпсіз тұрғын үй, заңды жұмыспен қамту және қайта қанау тәуекелі бойынша жыл сайынғы агрегатталған есеп

Ескерту: Авторлардың талдауы негізінде құрастырылған. Индикаторлар жеке деректерді жарияламай, агрегатталған түрде есептелуге тиіс.

Талқылау

Арнайы заңды тек символдық құжат деп те, мәселені толық шешкен реформа деп те бағалау дәл емес. Оның құжаттармен расталатын негізгі үлесі - шашыраңқы алдын алу, қорғау және үйлестіру міндеттерін ортақ құқықтық өріске жинақтауы. Ал құқыққа нақты қол жеткізу бірнеше органның күнделікті шешіміне тәуелді. Сол себепті норманың мазмұны мен оны орындау қабілетін бір көрсеткішке біріктіруге болмайды.

Құжаттық материалдар зерттеу болжамын ішінара қолдайды: нормативтік бірігу байқалады, ал анықтау, жолдау, ресурспен қамтамасыз ету және есеп жүргізу әлі де өзгермелі буындар болып отыр (Cooper et al., 2024; U.S. Department of State, 2024). Мұнда 2024 жылғы халықаралық есеп тек реформаға дейінгі жағдайды сипаттайды. Еңбек қанауы, цифрлық жалдау және жәбірленуші мен құқық бұзушы мәртебелерінің қабаттасуы полицияға ғана бағдарланған модельдің шектеулерін ашады (Giommoni, 2024; Henderson & Rhodes, 2022; Villacampa, 2024). Бұл деректер алшақтықтың қаншалықты жиі кездесетінін емес, қандай жағдайда туындауы мүмкін екенін түсіндіреді.

Үш деңгейлі модель әр кезеңде қойылатын сұрақтарды ажыратады. Нормативтік сәйкестік заңда не бекітілгенін, операциялық қолжетімділік адамның сол құқыққа қандай рәсім арқылы жететінін, ал нәтижелік есептілік жүйенің қауіпсіздік пен дербестікті қалпына келтірген-келтірмегенін бағалайды. Бұл тәсіл 3Р моделіне қайшы келмейді; алдын алу (prevention), қорғау (protection) және қудалау (prosecution) бағыттарының әрқайсысын іске асыру тізбегі бойынша тексеруге мүмкіндік береді. Мысалы, қорғау заңда бекітілгенімен, жолдау рәсімі түсініксіз болса, операциялық қолжетімділік әлсіз болады. Қызмет көрсетіліп, оның тұрақты нәтижесі өлшенбесе, есептілік те толық саналмайды.

Алғашқы байланыс маманының бағалау еркіндігі, яғни дискрециясы, саясаттың іс жүзінде қалай қалыптасатынын айқын көрсетеді. Қызметкер ресурсы шектеулі жағдайда қай белгіні маңызды деп санайтынын, кімге сенетінін және істі қай санатқа жатқызатынын өзі таңдайды. Lipsky (2010) сипаттаған көше деңгейіндегі бюрократия қағидасы бұл шешімдердің ресми

саясатты іс жүзінде қайта жасайтынын түсіндіреді. Нысаналы топтың қоғамдық бейнесі де бейтарап емес: үнсіз, құжатсыз немесе заңсыз әрекетке тартылған адам «сенімді» жәбірленуші үлгісіне сәйкес келмеуі мүмкін (Forringer-Beal, 2022; Schneider & Ingram, 1993). Сол себепті оқыту тек қылмыс құрамын жаттатуға емес, қарсы мысалдарды талдауға, сұхбаттағы жарақат салдарын тануға және шешімді жазбаша негіздеуге бағытталуы керек.

Мәжбүрлі еңбекке қатысты нәтиже еңбек және көші-қон саясатын адам саудасына қарсы жүйенің шеткі емес, орталық бөлігі ретінде қарастыруды талап етеді. Ұжымдық өкілдік пен қауіпсіз шағым арнасы жұмысшының жұмыс берушіге тәуелділігін азайтады (Bowersox, 2024). Жеткізу тізбегіндегі жеке сектор жауапкершілігі тек декларациямен шектелмей, рекрутер төлемі, қосалқы мердігер, жалақы және құжатты ұстау туралы тексерілетін мәліметті қамтуы қажет (Friedman, 2024). Трансұлттық секторлардағы тәжірибе тек бір мемлекеттің қылмыстық юрисдикциясына сүйенудің жеткіліксіз екенін көрсетеді (Strating et al., 2024). Қазақстан жағдайында еңбек инспекциясы, көші-қон қызметі, кәсіподақ және полиция арасындағы нақты жолдау тәртібі осы алшақтықты қысқарта алады.

Жәбірленушіге бағдарланған тәсіл көмек пен қылмыстық құдалауды бір-біріне қарсы қоймайды. Қауіпсіздік пен сенім қамтамасыз етілгенде адамның тұрақты айғақ беру мүмкіндігі де артады. Demeke (2024) адам құқықтарына негізделген қылмыстық әділет тәсілі қорғауды тергеуге кедергі емес, оның сапасының шарты ретінде түсіндіретінін көрсетеді. Жазаламау қағидасы да автоматты иммунитет емес: ол адамның құқық бұзушылық әрекеті мен оған жасалған мәжбүрлеу арасындағы тікелей байланысты уақтылы бағалауды талап етеді. Нақты бағалау алгоритмі, адвокатқа ерте қолжетімділік және прокурорлық бақылау болмаса, қағида декларативті болып қалуы мүмкін (Rodríguez-López, 2024).

Деректер жөніндегі ұсыныс бірыңғай үлкен база құруға бағытталмайды. Адам саудасы туралы ақпарат қауіпсіздікке, денсаулыққа, көші-қон мәртебесіне және қылмыстық іске қатысты сезімтал деректерді қамтиды. Оларды толық орталықтандыру қызметке жүгінуден қорқуды күшейтіп, адамды жанама белгілер арқылы қайта тану қаупін арттыруы мүмкін. Неғұрлым қауіпсіз нұсқа - ортақ деректер сөздігі, жеке тұлғаны тікелей танытпайтын тұрақты код, ең аз қажетті өрістер, рөлге негізделген қолжетімділік және ашық есепке арналған агрегаттау. Rothman et al. (2024) ұсынған мақсатты шектеу мен клиент қауіпсіздігі қағидалары осы құрылымға сәйкес келеді. Мұндай жүйе ведомство санын емес, адамның қызмет алу жолын бақылауға мүмкіндік береді.

Екінші деңгей (Tier 2) мәртебесі елеулі күш-жігер барын көрсетеді, бірақ бір жылдағы санат барлық өңірдегі нәтижені өлшемейді. Оны тек бедел құралына айналдыру есепті «санатты сақтау» мақсатына бұруы мүмкін. Дұрысы - халықаралық ұсынымдарды ұлттық индикаторлармен байланыстырып, орындалуын ашық жариялау. Van Dijk (2024) және Farrell and Reichert (2017) көрсеткендей, істің көбеюі ахуалдың нашарлауын да, анықтаудың жақсаруын да білдіруі мүмкін; контекст берілмесе, бұл екі мағына ажыратылмайды.

Цифрлық саясат дәл осындай сақтықты қажет етеді. Алгоритмдік сүзгі немесе қайталанатын телефон нөмірі тергеуге бағыт бере алады, бірақ құқықтық құрамды өздігінен дәлелдемейді. Giommoni (2024) сипаттаған таңбалау қатесі, индикаторлардың субъективтілігі және жарнама мен нақты жағдай арасындағы алшақтық автоматтандырылған бақылауда да сақталады. Сондықтан кез келген цифрлық нәтиже маманның тексеруінен өтіп, өзге дәлелдермен расталуға тиіс. Қауіпсіз чат, жасырын кеңес және көптілді ақпарат, керісінше, жәбірленушінің қызметке жүгіну мүмкіндігін кеңейте алады (Gezinski & Gonzalez-Pons, 2024; Malpass et al., 2024).

3-кестедегі шаралар бір-бірін толықтыратын тізбек ретінде іске асырылғанда ғана нәтиже береді. Ортақ скрининг хаттамасы қауіпсіз жолдау арнасынсыз жәбірленушіні анықтап, бірақ көмексіз қалдыруы мүмкін; еңбек бақылауы құпия сұхбатсыз құжат тексерумен шектеледі; нәтижелік есеп бірыңғай анықтамаларсыз салыстыруға келмейді. Сондықтан алғашқы кезеңде анықтау, уақытша қауіпсіз жолдау және жазаламау қағидасының бағалау алгоритмін бір пакетте сынақтан өткізу, одан кейін еңбек бақылауы мен ведомствоаралық есепті соған

байланыстыру орынды. Бұл тәсіл жаңа заңның орнына өзге заң ұсынбайды; қолданыстағы норманың орындалу ретін нақтылайды.

Құжаттық талдау ведомство қызметінің күнделікті тәжірибесін, өңірлер арасындағы айырманы және жәбірленушілердің сенім деңгейін тікелей өлшемейді. Сондықтан халықаралық зерттеулердің қорытындылары Қазақстанға дайын үлгі ретінде көшірілмей, тәуекел механизмдерін түсіндіру үшін ғана қолданылды. Келесі кезеңде 2024-2027 жылдардағы әкімшілік деректерді когорттық түрде байланыстырып, өңірлердегі жолдау уақытын салыстыру және жәбірленушілер мен алғашқы байланыс мамандарымен этикалық сұхбат жүргізу қажет. Осындай эмпирикалық материал жаңа заңның нақты іске асуын бағалауға мүмкіндік береді.

Қорытынды

Қазақстанның 2024 жылғы арнайы заңы адам саудасына қарсы саясатты біртұтас құқықтық өріске шығарды. Реформаның басты жетістігі - қылмыстық құдалаумен қатар алдын алу, жәбірленушіні қорғау, ведомствоаралық үйлестіру және азаматтық қоғаммен өзара іс-қимылды ортақ саясаттың бөлігі ретінде бекіту. Бұл халықаралық стандарттармен нормативтік жақындасуды күшейтеді.

Сонымен бірге құжаттық талдау құқықтық сәйкестік пен нақты нәтиже арасында екі аралық буын барын көрсетті. Біріншісі - операциялық қолжетімділік: жәбірленушіні кім, қандай белгімен, қанша уақытта анықтап, қай қызметке жолдайды. Екіншісі - нәтижелік есептілік: көрсетілген көмек адамның қауіпсіздігіне, құқықтық мәртебесіне, өтем алуына және қайта қанаудан қорғануына қалай әсер етті. Осы буындар өлшенбесе, заңның қабылдануы оның әсерінің дәлелі бола алмайды.

Бірінші кезекте алғашқы байланыс мамандарына ортақ анықтау хаттамасын қауіпсіз уақытша жолдау және жазаламау қағидасын бағалау алгоритмімен байланыстыру қажет. Бұл тетік еңбек инспекциясының мәжбүрлеу белгілерін белсенді іздеу құзыретімен және құпиялылықты сақтайтын ведомствоаралық деректер сөздігімен толықтырылуға тиіс. Ашық есептілік рейд, семинар немесе тіркелген іс санымен шектелмей, қауіпсіз жолдау уақытын, қызметке нақты қолжетімділікті, өтемді және тұрақты қайта кірігу нәтижелерін көрсетуі керек.

Ғылыми тұрғыдан мақала адам саудасына қарсы саясатты нормативтік сәйкестік, операциялық қолжетімділік және өлшенетін құқықтық нәтиже арасындағы байланыс арқылы түсіндіреді. Бұл үлгі 2024 жылғы реформаның институционалдық маңызын сақтай отырып, оның ықпалын мерзімінен бұрын асыра бағалаудан қорғайды. Алдағы эмпирикалық зерттеу ықтимал жәбірленушілердің анықтау немесе жолдау үдерісінің қай кезеңінде жүйеден тыс қалатынын және өңірлер арасындағы айырмаға қандай ресурстық не ұйымдық себептер ықпал ететінін тексеруге тиіс.

Этикалық талаптарды сақтау

Зерттеу ашық қолжетімді нормативтік актілер мен жарияланған ғылыми және мониторинг материалдарын талдауға негізделді. Адам қатысушылары немесе дербес деректер қамтылмағандықтан, этикалық комитеттің мақұлдауы талап етілмеді.

Мүдделер қақтығысы

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Авторлардың үлесі

Е.С. Жетпісбаев - тұжырымдама, әдіснама, формалды талдау, деректерді жүйелеу, бастапқы мәтінді дайындау; Г. Сембекова - дереккөздерді іріктеу, құқықтық материалдарды салыстыру, мәтінді редакциялау. Барлық авторлар қолжазбаның соңғы нұсқасын оқып, мақұлдады.

References:

Bowersox, Z. (2024). Union density and human trafficking: Can organized labor discourage trafficking? *Journal of Human Trafficking, 10*(4), 529-542. https://doi.org/10.1080/23322705.2022.2073095

Bryant, K., & Landman, T. (2020). Combatting human trafficking since Palermo: What do we know about what works? *Journal of Human Trafficking, 6*(2), 119-140. https://doi.org/10.1080/23322705.2020.1690097

Chuang, J. A. (2014). Exploitation creep and the unmaking of human trafficking law. *American Journal of International Law, 108*(4), 609-649. https://doi.org/10.5305/amerjintelaw.108.4.0609

Cockbain, E., Ashby, M., Bowers, K., & Zhang, S. X. (2025). Concentrations of harm: Geographic and demographic patterning in human trafficking and related victimisation. *Criminology & Criminal Justice, 25*(1), 147-170. https://doi.org/10.1177/17488958241245311

Cockbain, E., & Bowers, K. (2019). Human trafficking for sex, labour and domestic servitude: How do key trafficking types compare and what are their predictors? *Crime, Law and Social Change, 72*(1), 9-34. https://doi.org/10.1007/s10611-019-09836-7

Cooper, F. I., van Bemmel, S. R., van der Leun, J. P., & Kunst, M. J. J. (2024). Factors that influence the criminal justice response to human trafficking: A systematic review of North American and European studies. *Crime, Law and Social Change, 82*(3), 623-658. https://doi.org/10.1007/s10611-024-10161-x

Demeke, S. (2024). A human rights-based approach for effective criminal justice response to human trafficking. *Journal of International Humanitarian Action, 9*, Article 3. https://doi.org/10.1186/s41018-023-00143-4

Fabbri, C., Stöckl, H., Jones, K., Cook, H., Galez-Davis, C., Grant, N. R., Lo, Y., & Zimmerman, C. (2023). Labor recruitment and human trafficking: Analysis of a global trafficking survivor database. *International Migration Review, 57*(2), 629-651. https://doi.org/10.1177/01979183221139120

Farrell, A., & Reichert, J. (2017). Using U.S. law-enforcement data: Promise and limits in measuring human trafficking. *Journal of Human Trafficking, 3*(1), 39-60. https://doi.org/10.1080/23322705.2017.1280324

Forringer-Beal, A. (2022). Why the ideal victim persists: Queering representations of victimhood in human trafficking discourse. *Anti-Trafficking Review, 19*, 87-102. https://doi.org/10.14197/atr.201222196

Friedman, M. (2024). Forced labour and accountability in supply chains: The role of the private sector. *Journal of Human Trafficking, 10*(2), 322-329. https://doi.org/10.1080/23322705.2024.2303256

Gezinski, L. B., & Gonzalez-Pons, K. M. (2024). Sex trafficking and technology: A systematic review of recruitment and exploitation. *Journal of Human Trafficking, 10*(3), 497-511. https://doi.org/10.1080/23322705.2022.2034378

Giommoni, L. (2024). Why we cannot identify human trafficking from online advertisements. *Journal of Human Trafficking*, 1-15. https://doi.org/10.1080/23322705.2024.2435198

Goodey, J. (2008). Human trafficking: Sketchy data and policy responses. *Criminology & Criminal Justice, 8*(4), 421-442. https://doi.org/10.1177/1748895808096471

Healy, A. E. (2026). Identifying victims of human trafficking across the island of Ireland: Who counts? Who's counting? Who wants to be counted? *Criminology & Criminal Justice, 26*(2), 406-425. https://doi.org/10.1177/17488958241252955

Henderson, A. C., & Rhodes, S. M. (2022). Got sold a dream and it turned into a nightmare: The victim-offender overlap in commercial sexual exploitation. *Journal of Human Trafficking, 8*(1), 33-48. https://doi.org/10.1080/23322705.2021.2019530

International Labour Organization. (2014). *Protocol of 2014 to the Forced Labour Convention, 1930*. https://www.ilo.org/resource/other/protocol-2014-forced-labour-convention-1930

International Labour Organization, Walk Free, & International Organization for Migration. (2022). *Global estimates of modern slavery: Forced labour and forced marriage*. International Labour Organization. https://www.ilo.org/publications/major-publications/global-estimates-modern-slavery-forced-labour-and-forced-marriage

Jha, A. (2018). The law on trafficking in persons: The quest for an effective model. *Asian Journal of International Law, 8*(1), 225-257. https://doi.org/10.1017/S2044251316000266

Jones, T. R. (2023). Perceptions of the benefits and barriers to anti-human trafficking interagency collaboration: An exploratory factor analysis study. *Societies, 13*(2), Article 38. https://doi.org/10.3390/soc13020038

Khamzin, A., Khamzina, Z., Nurmanbetkyzy, Z., Kenzhibekova, E., & Buribayev, Y. (2023). Assessing the vulnerability to human trafficking amidst migration patterns: A case study of Kazakhstan. *DANUBE, 14*(4), 317-334. https://doi.org/10.2478/danb-2023-0019

Lipsky, M. (2010). *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services* (30th anniversary expanded ed.). Russell Sage Foundation.

Lugo-Graulich, K., Meyer, L. F., Souza, K., Tapp, S. N., Maryfield, B., & Bostwick, L. (2024). Improving sex trafficking victim identification: Indicators of trafficking in online escort ads. *Journal of Human Trafficking*, 1-22. https://doi.org/10.1080/23322705.2024.2349447

Malpass, A., Garbers, K., Saunders, L. M., Horwood, J., McLeod, H., Anderson, E., & Farr, M. (2024). Overcoming digital exclusion during the COVID-19 pandemic: Impact of mobile technology for survivors of modern slavery and human trafficking. *Journal of Human Trafficking, 10*(3), 445-464. https://doi.org/10.1080/23322705.2022.2050991

Milman-Sivan, F., & Sagy, Y. (2024). Minding the gap? Blind spots in the ILO and EU perspective on anti-forced labour policy. *European Labour Law Journal, 15*(3), 563-580. https://doi.org/10.1177/20319525241266543

Nordquist, S. (2024). EU policymaking and anti-human trafficking efforts: Inferred policy preferences from a new survey. *Journal of Human Trafficking, 10*(1), 69-86. https://doi.org/10.1080/23322705.2022.2041339

Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. (2002). *Recommended principles and guidelines on human rights and human trafficking*. United Nations. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/Traffickingen.pdf

Olayiwola, P. (2026). They just have to adopt these conventions: Anti-child trafficking policies and politics in Nigeria. *Journal of Human Trafficking, 12*(1), 97-107. https://doi.org/10.1080/23322705.2022.2139587

OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights. (2022). *National referral mechanisms: Joining efforts to protect the rights of trafficked persons: A practical handbook* (2nd ed.). OSCE.

Perry, K., & Burns, C. (2023). Remembering the human in human trafficking: An analysis of female leadership and anti-trafficking policy choices. *International Studies Perspectives, 24*(2), 148-168. https://doi.org/10.1093/isp/ekac014

Reid, J. A., & Fox, B. (2023). Reforming the criminal justice response to human trafficking victims and offenders: An introduction. *Victims & Offenders, 18*(3), 393-398. https://doi.org/10.1080/15564886.2023.2182856

Reis, T. A., Gibbs, J. C., Howard, D. L., & Strohacker, E. R. (2022). Prostitute or human trafficking victim? Police discernment of human trafficking. *Policing: An International Journal, 45*(2), 334-345. https://doi.org/10.1108/PIJPSM-07-2021-0094

Republic of Kazakhstan. (2014). *Criminal Code of the Republic of Kazakhstan* (Code No. 226-V ZRK). Adilet Legal Information System. https://adilet.zan.kz/eng/docs/K1400000226

Republic of Kazakhstan. (2024). *On countering human trafficking* (Law No. 110-VIII ZRK). Adilet Legal Information System. https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z2400000110

Rodríguez-López, S. (2024). The non-punishment of human trafficking victims in Europe: A comparative perspective. *New Journal of European Criminal Law, 15*(3), 313-335. https://doi.org/10.1177/20322844241265238

Rothman, E. F., O'Brien, J. E., Cusano, J., & Jones, L. M. (2024). Collection, storage, and use of client data: Considerations and recommendations for human trafficking service providers. *Journal of Human Trafficking*, 1-15. https://doi.org/10.1080/23322705.2024.2306782

Schneider, A., & Ingram, H. (1993). Social construction of target populations: Implications for politics and policy. *American Political Science Review, 87*(2), 334-347. https://doi.org/10.2307/2939044

Strating, R., Rao, S. V., & Yea, S. (2024). Human rights at sea: The limits of inter-state cooperation in addressing forced labour on fishing vessels. *Marine Policy, 159*, Article 105934. https://doi.org/10.1016/j.marpol.2023.105934

Szulc, N., & Szymaniak, A. (2023). Asylum policies and forced labour among asylum seekers and refugees: The results of a two-phase systematic review. *Journal of Human Trafficking*, 1-25. https://doi.org/10.1080/23322705.2023.2258690

Tambini Stollwerck, E. A., Rollmann, I., Friederich, H.-C., & Nikendei, C. (2024). Responding to human trafficking among refugees: Prevalence and test accuracy of a modified version of the adult human trafficking screening tool. *BMC Public Health, 24*, Article 1685. https://doi.org/10.1186/s12889-024-18997-7

Tyldum, G., & Brunovskis, A. (2005). Describing the unobserved: Methodological challenges in empirical studies on human trafficking. *International Migration, 43*(1-2), 17-34. https://doi.org/10.1111/j.0020-7985.2005.00310.x

United Nations. (2000). *Protocol to prevent, suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, supplementing the United Nations Convention against Transnational Organized Crime*. https://www.unodc.org/res/human-trafficking/2021the-protocol-tip_html/TIP.pdf

United Nations Office on Drugs and Crime. (2024). *Global report on trafficking in persons 2024*. United Nations. https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/glotip/2024/GLOTIP2024_BOOK.pdf

U.S. Department of State. (2024). *2024 trafficking in persons report: Kazakhstan*. https://2021-2025.state.gov/reports/2024-trafficking-in-persons-report/kazakhstan/

van Dijk, J. (2024). Making statistics on human trafficking work. *Journal of Human Trafficking, 10*(2), 339-345. https://doi.org/10.1080/23322705.2024.2303259

Villacampa, C. (2022). Challenges in assisting labour trafficking and exploitation victims in Spain. *International Journal of Law, Crime and Justice, 71*, Article 100563. https://doi.org/10.1016/j.ijlcj.2022.100563

Villacampa, C. (2024). Human trafficking for labour exploitation: The survivors' perspective. *International Review of Victimology, 30*(2), 240-260. https://doi.org/10.1177/02697580231167907

Yoo, E.-H., & Boyle, E. H. (2015). National human trafficking initiatives: Dimensions of policy diffusion. *Law & Social Inquiry, 40*(3), 631-663. https://doi.org/10.1111/lsi.12115

Zenz, A. (2023). Measuring non-internment state-imposed forced labor in Xinjiang and Central Asia: An assessment of ILO measurement guidelines. *Journal of Human Trafficking*, 1-27. https://doi.org/10.1080/23322705.2023.2270366

Zhang, S. X. (2022). Progress and challenges in human trafficking research: Two decades after the Palermo Protocol. *Journal of Human Trafficking, 8*(1), 4-12. https://doi.org/10.1080/23322705.2021.2019528

IRSTI 11.15.37 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.013

N.R. Nurpeissova[1], Zh.M. Tolen[2]*
[1]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan
[2]Turan University
Almaty, Kazakhstan
**E-mail: nurpeysovan@mail.ru*

INCLUSIVE AND EXCLUSIVE MODELS OF NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF MODERN POLITICAL THEORIES: A THEORETICAL REVIEW

Abstract

Purpose. This article examines inclusive and exclusive models of national identity and clarifies the conditions under which civic institutions and ethnocultural continuity may support equal national belonging. Design/methodology/approach. A critical conceptual review brings foundational theories of nationalism into dialogue with scholarship on citizenship, boundaries, recognition, and recent empirical studies. Identity content is distinguished from the openness of membership, and Kazakhstan scholarship is used as an illustrative context. Findings. Civic and ethnocultural elements do not determine inclusion by themselves. Their consequences depend on membership and equal standing, effective participation, symbolic recognition, communicative access, and opportunities to contest restrictive rules. Mixed configurations can sustain either inclusive belonging or unequal recognition. Four conditional propositions specify relationships for subsequent empirical investigation. The review does not collect original empirical data or demonstrate the superiority of a hybrid model. Originality/value. The contribution is an integrated diagnostic framework connecting the content of national identity with the institutional and symbolic conditions of inclusion. Its practical value is to support differentiated evaluation of identity policies without assuming that civic rhetoric guarantees equal participation or that historical-cultural continuity necessarily excludes minorities. The framework also identifies questions for future research on the relationship between self-identification, perceived recognition, and access to institutions.

Keywords: national identity, national inclusion, civic nationalism, ethnocultural continuity, membership boundaries, Kazakhstan.

Н.Р. Нурпейсова[1], Ж.М. Төлен[2]*
[1]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан
[2]Тұран университеті
Алматы, Қазақстан
**E-mail: nurpeysovan@mail.ru*

ҚАЗІРГІ САЯСИ ТЕОРИЯЛАР АЯСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ИНКЛЮЗИВТІ ЖӘНЕ ЭКСКЛЮЗИВТІ ҮЛГІЛЕРІ: ТЕОРИЯЛЫҚ ШОЛУ

Аңдатпа

Мақалада ұлттық бірегейліктің инклюзивті және эксклюзивті үлгілері қазіргі саяси теориялар аясында сыни тұжырымдық шолу арқылы қарастырылады. Зерттеудің мақсаты ұлттық бірегейліктің азаматтық және этномәдени мазмұнын ұлттық қауымдастыққа мүшеліктің ашықтығынан ажыратып, әртүрлі топтардың тең қатысуына ықпал ететін жағдайларды анықтау. Модернизм, конструктивизм және этносимволизм ұлттың қалыптасуы мен тарихи сабақтастығын түсіндіру тұрғысынан салыстырылады. Бұл теориялар белгілі бір бірегейлік үлгісінің инклюзивтілігін өздігінен қамтамасыз етпейтіні көрсетіледі. Шолуда ұлттық бірегейлік туралы іргелі еңбектер азаматтық, мәдени танылу және әлеуметтік шекаралар жөніндегі зерттеулермен байланыстырылады. Талдау бес өлшемге негізделеді: ұлттық қауымдастыққа мүшелік пен тең мәртебе, институттарға нақты қатысу, мәдени-тарихи үлестің қоғамдық танылуы, тілдік және ақпараттық қолжетімділік, сондай-ақ бірегейлікке қатысты ережелерді талқылау және қайта қарау мүмкіндігі. Азаматтық қағидалар мен этномәдени мұраның үйлесуі әмбебап оңтайлы шешім ретінде бағаланбайды. Мұндай үйлесімнің салдары құқықтардың іске асуына, қоғамдық рәміздердің түсіндірілуіне, тілдік талаптардың қолданылуына және азаматтардың пікір білдіру мүмкіндігіне тәуелді. Осы байланыстар негізінде кейінгі эмпирикалық зерттеулерге

арналған төрт шартты болжам ұсынылады. Қазақстан жөніндегі ғылыми әдебиет тұжырымдық мәселелерді нақтылау үшін пайдаланылады; зерттеуде бастапқы эмпирикалық деректер жиналмайды және ұсынылған тәсілдің тиімділігі тексерілмейді. Мақаланың ғылыми үлесі ұлттық инклюзияны бірнеше өзара байланысты өлшем бойынша бағалауға арналған біртұтас талдау негізін ұсынуда. Бұл тәсіл мемлекеттік тіл мен тарихи мұраны автоматты түрде эксклюзия белгілері деп қабылдамай, олардың нақты институционалдық жағдайлардағы рөлін саралауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ұлттық бірегейлік, ұлттық инклюзия, азаматтық ұлтшылдық, этномәдени сабақтастық, мүшелік шекаралары, Қазақстан.

Н.Р. Нурпейсова[1], Ж.М. Толен[2]*
[1]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
[2]Университет «Туран», Алматы, Казахстан
**E-mail: nurpeysovan@mail.ru*

ИНКЛЮЗИВНЫЕ И ЭКСКЛЮЗИВНЫЕ МОДЕЛИ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕОРИЙ: ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ОБЗОР

Аннотация

В статье представлен критический концептуальный обзор инклюзивных и эксклюзивных моделей национальной идентичности в контексте современных политических теорий. Цель исследования состоит в разграничении гражданского и этнокультурного содержания идентичности и открытости границ национального сообщества, а также в определении условий равноправного участия различных групп. Модернизм, конструктивизм и этносимволизм сопоставляются как объяснения формирования наций и исторической преемственности. Показано, что эти теоретические подходы сами по себе не гарантируют инклюзивности определенной модели идентичности. Фундаментальные работы о национализме рассматриваются совместно с исследованиями гражданства, культурного признания и социальных границ. Предложенная аналитическая схема включает пять измерений: принадлежность к национальному сообществу и равный статус, эффективное институциональное участие, символическое признание, коммуникативную доступность и возможность оспаривания и пересмотра правил национальной принадлежности. Сочетание гражданских принципов и этнокультурного наследия рассматривается как условная конфигурация, а не универсально оптимальное решение. Ее последствия зависят от реализации прав, интерпретации общественных символов, применения языковых требований и возможностей граждан влиять на соответствующие решения. На этой основе сформулированы четыре условных положения для последующей эмпирической проверки. Научная литература о Казахстане используется для иллюстрации концептуальных вопросов; первичные эмпирические данные не собираются, а эффективность предложенной схемы не проверяется. Научный вклад статьи заключается в объединении взаимосвязанных измерений национальной инклюзии в единую диагностическую схему. Она позволяет оценивать политику идентичности с учетом конкретных институциональных условий, не отождествляя государственный язык или историческое наследие с механизмами исключения и не предполагая, что формальное равенство автоматически обеспечивает признание и участие.

Ключевые слова: национальная идентичность, национальная инклюзия, гражданский национализм, этнокультурная преемственность, границы национального сообщества, Казахстан.

Introduction

National identity concerns the ways in which people understand themselves as members of a national community and the public rules through which that membership is recognized. It connects personal attachment with institutions, historical narratives, language, and representations of collective life. These elements do not necessarily move together. A person may hold citizenship without being accepted as a full member of the nation, while someone living abroad may retain a strong national identification. For political theory, the relevant problem is therefore how national belonging acquires meaning and how that meaning affects equal standing, participation, and recognition within a political community (Anderson, 2006; Brubaker, 2002; Smith, 1991).

The distinction between civic and ethnic nationalism remains influential because it identifies different grounds of belonging. Civic accounts emphasize citizenship and common political institutions; ethnocultural accounts emphasize historical continuity, ancestry, language, and cultural attachment. However, this distinction becomes misleading when civic identity is automatically

classified as inclusive and ethnocultural identity as exclusive. Political principles can be enforced through restrictive cultural expectations, while a historically situated public culture can permit equal membership and legitimate cultural differences. The content of an identity and the openness of its boundaries consequently require separate analysis (Shulman, 2002; Yack, 1996).

This separation is particularly important in polyethnic societies, where nation-building involves the relationship between common institutions and different historical experiences. Shared political membership need not eliminate cultural attachment, and cultural continuity need not establish inherited ownership of the state. The question is how institutions mediate these relationships. Formal equality, accessible participation, public recognition, and opportunities to challenge restrictive rules can differ substantially even where official narratives combine similar civic and cultural elements. Describing a national identity as mixed or hybrid does not, by itself, establish that it provides inclusive membership (Kymlicka, 1995; Yuval-Davis, 2006).

Kazakhstan provides a relevant setting for examining this problem through existing scholarship. Studies of its nation-building discuss the interaction of civic identification, Kazakh historical-cultural continuity, language, and post-Soviet institutional change. Their findings should be interpreted within the periods, populations, and methods examined. They offer useful examples of the distinction between identity narratives and experiences of belonging, but they cannot verify a general theory simply because civic and ethnocultural elements coexist (Dave, 2007; Isaacs & Polese, 2016; Rees & Webb Williams, 2017).

This article critically examines inclusive and exclusive models of national identity and develops a framework for evaluating the conditions under which mixed configurations may reduce or reproduce exclusion. It addresses three questions. First, how do theories of national identity explain membership boundaries without conflating national origins with normative inclusion? Second, which institutional and symbolic conditions distinguish inclusive from restrictive configurations? Third, how can these conditions be organized into an analytical framework applicable to polyethnic societies while retaining variation between institutions, groups, and historical contexts?

The contribution is a synthesis that connects the content of national identity with five dimensions of inclusion: membership and equal standing, effective participation, symbolic recognition, communicative access, and contestability. The framework is intended to clarify comparisons and generate conditional propositions for later empirical research. It does not rank countries or claim that combining civic institutions with ethnocultural narratives is universally preferable. Its practical value lies in identifying the particular rules, representations, and access conditions through which national belonging becomes more or less inclusive.

Literature review

Theories of nation formation and the problem of inclusion

Modernist theories explain nations in relation to transformations in social organization rather than treating them as unchanged historical communities. Gellner (1983) connects nationalism with the cultural standardization associated with industrial society. Anderson (2006) examines the conditions under which people imagine a community whose members they cannot all know personally. Hobsbawm and Ranger (1983) show how traditions acquire political significance through practices that present continuity with a selected past. These accounts explain how national solidarity is produced, but their explanations do not establish that its boundaries are open. Standardization can make common institutions intelligible while also restricting which languages, histories, and practices receive public authority.

Ethno-symbolism directs attention to the historical resources from which modern nations draw meaning. Smith (1991, 1998) emphasizes myths, memories, symbols, and the persistence or reinterpretation of ethnic attachments. This perspective helps explain why constitutional membership may acquire emotional significance through culturally situated narratives. Historical continuity nevertheless requires interpretation: it cannot be reduced to the claim that a single group possesses the nation permanently. Nor should an explanation of inherited attachment be treated as a justification

for unequal citizenship. The political consequences of historical narratives depend on how they define membership and whose contribution they recognize.

Primordialist and perennialist approaches address questions of attachment and continuity that differ from modernist explanations of nation formation. Their analytical relevance lies in the perceived strength of inherited ties and in arguments about the longevity of national communities. Smith (1994) locates the relationship between premodern attachments and modern national identity within a contested historical inquiry, while Hobsbawm (1992) emphasizes changes in the political meaning and criteria of nationhood. Claims about the historical duration or experienced givenness of belonging must be distinguished from the institutional rules governing membership. A political actor may mobilize an inherited identity inclusively or use a recently constructed identity restrictively. Theories of origins therefore cannot be assigned mechanically to inclusive or exclusive policy models (Smith, 1998).

Constructivist and relational approaches shift attention toward the production of categories and boundaries. Brubaker (1996, 2002) examines nationalism through institutions, political claims, and categories of practice rather than assuming that ethnic groups are internally uniform actors. This perspective distinguishes the official definition of a national community from individual identification and collective mobilization. It also explains why boundaries can become politically salient without requiring every person categorized on either side to share the same interests. Inclusion becomes a question of how categories are applied and institutionalized, not simply whether an identity is historically authentic. Barth's (1969/1998) account of ethnic boundaries adds a related insight: cultural difference can persist through social interaction and boundary maintenance even when the practices associated with a category change. A historically variable cultural inventory should therefore not be confused with a fixed rule of membership.

Civic and ethnocultural content

The civic-ethnic distinction provides a starting point for identifying different membership criteria, but substantial scholarship questions its use as an exhaustive classification. Yack (1996) challenges the idea that civic nations lack cultural inheritances. Shulman (2002) examines how civic, cultural, and ethnic elements are combined rather than distributed neatly between countries. The analytical implication is not that all distinctions should be abandoned. It is that constitutional commitments, language, ancestry, and historical attachment should be identified separately before their consequences are assessed.

Cultural content is unavoidable in many public institutions: schooling uses languages, public ceremonies refer to histories, and state symbols represent particular events. These facts do not establish exclusion on their own. The relevant question concerns whether culturally situated institutions treat members as equals and allow legitimate differences in affiliation and interpretation. Conversely, the use of universal political language does not ensure inclusion when recognition depends on inaccessible tests of cultural authenticity. Civic rhetoric and cultural hierarchies can operate together, just as historical continuity and equal citizenship can coexist. Brubaker's (1992) historical comparison of citizenship and nationhood makes this institutional relationship explicit: the meaning of citizenship is shaped by political understandings of the national community and their development over time.

Normative theories explain why these distinctions matter. Kymlicka (1995) examines the relationship between liberal citizenship and minority rights, including the significance of the cultural conditions in which individuals make choices. Miller (1995) gives national attachment a role in political obligation and solidarity. Habermas (1998) relates democratic inclusion to equal rights and participation in public life, while Parekh (2006) emphasizes intercultural dialogue in the negotiation of shared political arrangements. These approaches do not resolve every dispute over minority recognition, but they establish that common political membership and cultural belonging cannot be evaluated through a single variable. A review of inclusive identity must therefore consider both shared institutions and the distribution of standing within them.

Constitutional patriotism contributes a related account of attachment grounded in political principles. Such attachment is expressed through historically situated institutions rather than through principles detached from public life. This distinction prevents a false choice between emotionally meaningful national narratives and abstract constitutional equality. The central issue is whether political identification allows the inherited culture of a majority to remain contestable and whether members can participate without demonstrating a predetermined cultural pedigree (Müller, 2007).

Boundaries, recognition, and everyday identification

Boundary scholarship clarifies the mechanisms linking identity to inclusion. Lamont and Molnár (2002) distinguish symbolic distinctions from social boundaries that shape access to resources and opportunities. A classification becomes consequential when it informs recognition, administrative treatment, or participation. Wimmer (2013) further places boundary formation within relations of power, institutions, and networks. These approaches help avoid treating every expression of cultural difference as discrimination, while requiring close attention to the circumstances in which cultural markers become barriers.

The politics of belonging involves more than individual self-identification. Yuval-Davis (2006) relates belonging to the political projects through which membership boundaries are established and defended. This perspective raises questions about who has the authority to define the national community and whose claims receive public recognition. Billig (1995) draws attention to ordinary practices through which nationhood is reproduced. Taken together, these works suggest that inclusion is shaped by everyday interactions and routine institutional practices as well as by constitutional statements or prominent political speeches.

Recent scholarship refines these distinctions. Piwoni and Mußotter (2023) treat the revision of the civic-ethnic distinction as a partial conceptual success rather than a reason to abandon careful comparison. Heiskanen (2023) examines the geographic and ideological asymmetries of the Kohn dichotomy. These analyses caution against defining Western identities as normatively open and other identities as culturally deficient. Their shared implication is that the properties of a membership criterion should be specified independently of the geographic category attached to it.

The object being measured also matters. König (2024) documents variation in the forms and operationalization of national and European identity. Kaplan (2022) distinguishes identity from solidarity, making it inappropriate to treat a common national label as direct evidence of cooperation. Mader and Mußotter (2026) examine the problems created by conflicting survey measures, while Eger and Hjerm (2022) question the mixing of identification, membership criteria, pride, and chauvinism in inductively derived typologies. These works support keeping membership content, attachment intensity, evaluative attitudes, and institutional consequences analytically distinct.

Empirical studies further show why cultural content needs contextual interpretation. Gagnon (2023) finds that cultural understandings of national identity in Quebec can accompany different opinions about immigration. May (2023) identifies multiple boundary patterns across national contexts rather than a single civic-ethnic division. Mader and Schoen (2023), drawing on German panel evidence, show that membership criteria can remain substantially stable over time. National identity is historically constructed, but this does not mean that individuals revise its content continuously or that institutional boundaries change whenever public narratives change.

The literature thus establishes an important distinction but leaves a practical analytical task: connecting different levels of belonging without collapsing them. Individual identification, public narratives, and institutional arrangements must be related through specified mechanisms. The framework developed here addresses this task by separating identity content from boundary openness and then examining the conditions under which common membership becomes accessible, recognized, and revisable. Its contribution builds on existing debates rather than treating the coexistence of civic and cultural elements as a new discovery.

Research methodology

The study uses a critical conceptual review. This design is appropriate for clarifying categories, comparing competing explanations, and developing a framework from existing scholarship. The article does not collect original survey, interview, or observational data. Empirical studies are examined for the particular relationships and contexts they investigate; their findings inform the conceptual comparison without being treated as tests of the framework proposed here.

The material consists of a purposively assembled bibliography of 50 publications. Foundational works establish arguments about nation formation, national attachment, citizenship, minority recognition, and boundary construction. Recent journal articles supply contemporary conceptual criticisms and selected empirical comparisons. Kazakhstan and post-Soviet scholarship provide contextual material for examining the relation between official identity narratives, language, and perceived belonging. Inclusion in the bibliography rests on a source's relevance to these relationships and the availability of identifiable scholarly publication information.

Selection was guided by three connected concerns: the definition of national membership, the mechanisms linking membership to institutional or symbolic access, and the evidence used to describe those relationships. Classic texts were retained where later debates depend on their concepts. Contemporary studies were selected to examine how these concepts are applied or questioned, including work that complicates the civic-ethnic division. Citation trails and publisher or journal records were used to verify bibliographic details. The resulting corpus is selective; it is not presented as an exhaustive search or a systematic estimate of the distribution of scholarly positions.

The unit of conceptual comparison is a claim about national belonging. Each claim is examined in relation to its level of analysis, membership criterion, proposed mechanism, and relevant institutional context. An argument about how people identify themselves is distinguished from an argument about the legal or administrative conditions they encounter. Similarly, a theory of national origins is separated from a normative judgment about equal standing. These distinctions prevent findings about individual attitudes from being generalized automatically to state institutions, or explanations of historical continuity from being treated as prescriptions for present membership.

The comparison proceeds through two related questions. The first concerns identity content: which civic, cultural, historical, religious, or ancestry-based elements are invoked? The second concerns openness: can differently situated people acquire and exercise equal national membership, receive recognition, and challenge restrictive interpretations? The resulting configurations organize the analysis rather than assigning countries to fixed types. A single state may contain different arrangements across institutions and domains, and those arrangements may change over time.

Five dimensions structure the subsequent synthesis. Membership and equal standing address who is regarded as a full member. Effective participation concerns access to common institutions and opportunities to influence them. Symbolic recognition examines historical narratives and public representation. Communicative access considers how language practices and requirements affect participation. Contestability concerns whether members can question and revise restrictive rules or interpretations. These dimensions are derived from the relationships addressed in the reviewed literature and are used consistently across the discussion of civic and ethnocultural content.

The synthesis identifies conditional relationships rather than a universally preferred national model. Proposed mechanisms are stated with the conditions on which they depend and with possible countervailing explanations. For example, language requirements are considered in relation to their institutional purpose, support available to learners, and the costs they impose. A shared historical narrative is evaluated through its treatment of different contributions and interpretations. Cultural continuity is therefore neither accepted as evidence of inclusion nor classified as exclusion in advance.

Kazakhstan is used as an illustrative context based on published research. Statements drawn from a particular study retain its period, population, and methodological scope. The article does not infer the current legal position of languages or minority rights from historical publications, and it does not

treat an official statement of civic unity as evidence of equal access in practice. Comparisons with other settings identify potentially relevant mechanisms rather than presuming that findings transfer unchanged between states.

The limits of the approach concern selection, interpretation, and causal inference. A conceptual synthesis depends on the issues represented in the chosen literature and on how competing arguments are reconstructed. It cannot determine the prevalence of exclusion, calculate the effects of identity policies, or establish the superior performance of mixed configurations. The framework therefore generates questions and conditional propositions for subsequent investigation. Its credibility rests on clear definitions, appropriate attribution, and consistency between the type of evidence reviewed and the conclusions drawn.

Results

Identity content and membership openness are distinct

The first result of the conceptual comparison is a separation between the grounds of national belonging and the openness of national boundaries. Civic content refers to common political membership, institutions, and commitments. Ethnocultural content refers to historical continuity, cultural practices, language, and sometimes ancestry. Inclusion concerns whether those criteria and their application permit equal standing and meaningful access for differently situated members. These dimensions are related, but none can substitute for the others (Shulman, 2002; Yack, 1996).

This distinction makes four configurations analytically possible. A civic narrative may provide open membership, or it may require cultural conformity as a condition of being recognized as a proper citizen. An ethnoculturally marked identity may permit newcomers and minorities to participate in common institutions, or it may treat national ownership as inherited and unavailable to others. Mixed configurations can combine features from these positions. Their identification requires examining rules and practices rather than taking official self-descriptions as sufficient evidence.

Table 1

Identity content and the openness of national membership

Identity content	Membership openness	Analytical configuration	Diagnostic question
Civic	More open	Common political membership with accessible recognition and participation	Can differently situated members exercise equal standing through common institutions?
Civic	More restrictive	Universal political vocabulary combined with cultural or administrative gatekeeping	Do ostensibly civic requirements function as inaccessible tests of national authenticity?
Ethnocultural	More open	Historically situated public culture with equal membership and legitimate difference	Can minorities and newcomers share public institutions and symbols without demonstrating inherited ownership?
Ethnocultural	More restrictive	Ascriptive ownership of national authenticity and unequal recognition	Do ancestry, religion, or cultural pedigree determine whose membership is treated as fully legitimate?

Note. Authors' conceptual synthesis drawing on Shulman (2002), Yack (1996), and boundary scholarship. The configurations are ideal types; openness can vary across institutions, groups, and time.

Table 1 describes ideal-typical configurations, not categories into which entire societies can be placed without qualification. Openness can vary between domains. An institution may admit members formally while limiting the language in which they can access services; a national narrative

may acknowledge a minority historically while limiting its influence over current representations. The framework therefore asks which boundary operates, whose standing is affected, and through which mechanism. This approach avoids both assuming that civic identity is fully open and treating every cultural distinction as evidence of exclusion.

Inclusion requires institutional and symbolic specification

The second result is that inclusion requires specification across five dimensions. Membership and equal standing establish the baseline: people who meet relevant legal conditions should not be divided into more and less authentic nationals through inherited attributes. This principle addresses recognition within a political community rather than denying that admission and citizenship rules exist. The analytical task is to identify where classifications become hierarchies of standing and how those hierarchies influence participation (Brubaker, 2002; Yuval-Davis, 2006).

Effective participation distinguishes a formal entitlement from the ability to exercise it. Access may depend on administrative procedures, information, available support, and opportunities for representation. National inclusion cannot be inferred from citizenship alone where members encounter substantial barriers to common institutions. At the same time, inequality in participation must not be attributed automatically to national identity: income, location, institutional design, and other factors may account for observed differences. Identity-related mechanisms require independent examination.

Symbolic recognition concerns the distribution of authority over the national story. Historical continuity can provide a resource for common attachment when different contributions and interpretations are legitimate. It becomes restrictive where a selected history is converted into exclusive ownership of national authenticity. Recognition is therefore more demanding than adding minority names to a fixed account of the nation. It includes examining whose experience can alter public narratives and whose interpretation is treated as belonging to the community (Smith, 1991; Wimmer, 2013).

Communicative access addresses the relationship between common language practices and effective membership. A shared public language can facilitate communication and participation. Whether a language requirement becomes exclusionary depends on its purpose, proportionality, support, and application. A requirement linked to a particular institutional function differs from an inaccessible test of national loyalty. Analysis must consider both the value of common communication and the distribution of the costs required to obtain access, including relevant opportunities for learning and accommodation.

Contestability concerns the possibility of revising boundaries and representations. Inclusive arrangements allow members to question interpretations of identity without their membership becoming suspect merely because they disagree. Consultation, complaint procedures, public debate, and institutional review can provide channels for such challenges. Their significance depends on whether those channels enable meaningful revision rather than simply expressing disagreement. A national identity may retain substantial historical continuity while remaining open to reinterpretation; change need not imply the abandonment of common membership.

Table 2

Institutional and symbolic conditions of inclusive national belonging

Dimension	**Inclusive condition**	**Risk of restriction**	**Possible empirical evidence**
Membership and equal standing	Members are recognized without inherited tests of national authenticity	Legally equal members are ranked by ancestry or cultural pedigree	Membership rules, public categories, and experiences of recognition
Effective participation	Common institutions and opportunities for representation are accessible	Formal entitlements coexist with substantial barriers to access or influence	Access experiences, administrative practices, and participation barriers

Dimension	Inclusive condition	Risk of restriction	Possible empirical evidence
Symbolic recognition	Historical narratives permit different contributions and legitimate interpretations	A single group monopolizes the national story; minority recognition remains tokenistic	Curricula, commemorations, museums, media, and narrative revisions
Communicative access	Language requirements are functionally relevant and supported by feasible learning and accommodation	Unassisted or disproportionate requirements operate as gatekeeping devices	Institutional requirements, learning support, and service accessibility
Contestability	Members can meaningfully challenge and revise restrictive rules and interpretations	Dissent over identity is treated as doubtful membership; review has little effect	Consultation, complaint procedures, public debate, and policy changes

Note. Authors' synthesis of citizenship, boundary, and recognition scholarship (Habermas, 1998; Kymlicka, 1995; Lamont & Molnár, 2002; Wimmer, 2013; Yuval-Davis, 2006). These dimensions are proposed analytical criteria, not a validated numerical index.

The five dimensions should be interpreted together. Symbolic recognition may remain superficial when participation is inaccessible, while common institutions may lack legitimacy when their members are represented as culturally subordinate. Communicative support can improve access without resolving ancestry-based judgments of authenticity. Conversely, a plural narrative may coexist with legal or administrative closure. Table 2 identifies the conditions and evidence relevant to these differences. It does not aggregate them into an unvalidated numerical index or assume that improvement on one dimension compensates for exclusion on another.

Mixed configurations require safeguards

The third result concerns the status of the proposed hybrid-synthetic approach. Combining civic institutions with ethnocultural continuity describes a mixed configuration. Such a configuration can support common attachment, but its consequences depend on arrangements that protect equal standing, meaningful participation, and legitimate difference. The presence of civic vocabulary does not establish these protections, and the presence of a culturally rooted national narrative does not preclude them. What requires explanation is the relationship between the elements, including the authority to interpret and revise their meaning (Kymlicka, 1995; Müller, 2007).

The framework thus treats mixed identity configurations as a conditional synthesis. Historical continuity provides resources of attachment; civic institutions establish common membership; participation and recognition connect these resources to the people who inhabit the political community. Contestability addresses conflicts between them. Where those connections preserve unequal standing, a mixed identity may reproduce exclusion. Where they provide accessible and revisable membership, the same broad combination can acquire a more inclusive character. These are propositions about configurations, not conclusions about the inevitable direction of national development.

Recent empirical research illustrates the need for this conditional assessment. Crepaz (2024) examines German responses to hypothetical immigrants and identifies the coexistence of civic expectations and racialized distinctions. The significance for the framework is that a stated commitment to rules can operate alongside unequal judgments of belonging. The study does not establish the prevalence of such mechanisms across all political communities, but it demonstrates why a civic criterion should not be accepted as evidence of open boundaries without examining its application.

Bracic's (2022) review locates ethnic exclusion across several social domains, including practices that are presented as integration. Fediunin (2023) examines nativist distinctions in Russia that can affect citizens and internal migrants as well as foreign nationals. These analyses show why legal membership and substantive recognition require separate investigation. Medvetskaya et al.

(2025) associate cognitive flexibility with more inclusive identity profiles in a cross-sectional sample of English-speaking White Canadians. This association suggests a possible individual-level mechanism; it neither establishes a causal effect nor demonstrates that inclusive attitudes are translated into accessible institutions.

Discussion

Reconsidering the civic-ethnic dichotomy

The framework supports a more precise use of the civic-ethnic distinction. Civic and ethnocultural elements remain relevant because they identify the grounds on which belonging is justified. Their value diminishes when they become moral labels that classify one type as necessarily open and the other as necessarily restrictive. Political theory should specify the elements invoked, the institutions applying them, and the people whose standing is affected. This specification preserves the explanatory value of cultural and political content while allowing their consequences to remain open to investigation.

Modernist theories are especially instructive in this respect. The same practices that organize shared communication and common institutions can narrow the range of publicly authorized languages and histories. Gellner's (1983) explanation of standardization therefore cannot serve as a general theory of inclusion. Anderson's (2006) imagined community likewise raises questions about the boundaries of the community being imagined. Hobsbawm and Ranger's (1983) account of tradition directs attention toward its production and political use without establishing that invented traditions always integrate or always exclude. The framework evaluates those effects through institutions and recognition rather than through the age or constructed character of an identity.

Ethno-symbolism contributes an explanation of the resources through which attachment becomes historically meaningful. Its relevance need not imply that the majority's interpretation of history is final. A distinction must be maintained between continuity as a source of identification and continuity as an exclusive claim over the state. The former can support shared political membership; the latter can justify unequal standing. The relation between them depends on the narratives and institutions through which historical resources are used (Smith, 1991, 1998).

A related question concerns the meaning of social cohesion. Wamsler (2023) distinguishes dimensions of trust and shows that the relationships between national identity and trust differ according to whom trust encompasses. Attachment that supports cooperation among established insiders may not extend equally to strangers or less familiar groups. Kaplan’s (2022) separation of identity and solidarity is useful here: a shared designation is not an adequate measure of cooperative relations. Claims that a national model increases trust must identify the groups included, the type of trust considered, and the institutional conditions being compared.

Stable identity content also complicates a simple account of continual reconstruction. Mader and Schoen (2023) find substantial, though imperfect, stability in membership criteria and relate that stability to political attitudes in their study context. A dynamic historical conception of nationhood can therefore coexist with relatively persistent individual criteria. The framework accommodates this difference by separating changes in public narratives from changes in institutions and personal understandings. An inclusive reform may alter an official representation without immediately changing perceptions of who counts as a full member.

Equality, continuity, and legitimate difference

The framework also clarifies why common institutions and historical-cultural continuity should not be treated as a simple trade-off. Cultural meanings can support solidarity without making membership dependent on ancestry. Constitutional equality can acquire emotional significance through public institutions, symbols, and experiences of participation. The relevant issue is whether differently situated members can regard those institutions as their own and whether they can shape the narratives through which common membership is represented (Kymlicka, 1995; Miller, 1995; Müller, 2007).

An inclusive national story does not need to assign identical experiences to every group. It can recognize different relationships to the territory, its institutions, and its history. Such recognition becomes politically meaningful when it permits members to contest their representation and contribute to the common narrative. Public symbols may retain historical origins while acquiring shared meanings. Their inclusiveness cannot be judged solely from their origin or from official claims that they belong to everyone; it requires attention to recognition and participation.

Equal standing also does not require that every institutional distinction be removed. The exercise of a public role can reasonably require particular skills, including language competence relevant to that role. The problem arises when a requirement exceeds its institutional purpose, lacks accessible support, or functions as a proxy for ancestry or cultural authenticity. Evaluating those conditions makes the analysis more precise than describing a state-language policy as inherently inclusive or inherently discriminatory. It also helps distinguish problems that require language support from problems that involve the structure of political recognition.

Historical representation can provide a resource for inclusion rather than a necessary source of closure. Jamróz-Dolińska et al. (2023) examine representations of Poland's multiethnic past and their relationship to preferences for civic nationhood. Their findings offer a bounded example of how a historical narrative can widen the imagined community. They do not establish that any commemoration of diversity will produce the same response, or that attitudinal effects translate directly into institutional participation. For the framework, the relevant issue is how historical content is interpreted and connected to membership.

Other research highlights the material and local conditions of belonging. Ķešāne (2024) examines the socio-emotional relationship between people and the state in Latvian emigrant narratives, indicating that national pride cannot be explained solely through ethnic or civic criteria. Wilmers (2023) analyzes the local construction of national narratives in Kazan and Ekaterinburg, showing that public actors and institutions can sustain and complicate central accounts of the nation. These studies support examining recognition and participation across different settings instead of assuming that national identity is transmitted uniformly from a single centre.

Kazakhstan as an illustrative context

Kazakhstan scholarship demonstrates why identity-related categories require careful separation. Dave (2007) situates ethnicity and language within the history of Soviet and post-Soviet institutional change. Isaacs and Polese (2016) bring together analyses of nation-building practices across the post-Soviet space. Rees and Webb Williams (2017) examine Kazakhstani identification in relation to ethnicity, language, and citizenship. These works address different questions and materials. Together they justify examining those variables separately rather than assuming that Russian-language use establishes Russian ethnicity or that civic identification replaces ethnocultural attachment.

Recent Kazakhstan studies extend this discussion. Sadvokassova et al. (2025) examine societal perceptions of nation-building through survey and interview material; Sadvokassova et al. (2026) focus on ethnic minorities' perceptions and attitudes. The analyses arise from a related research programme and should not be treated as independent replications demonstrating a national model's effectiveness. They indicate that evaluations of nation-building and forms of identification require attention to variation between groups. Positive assessments of state initiatives do not, by themselves, establish uniform civic identification or equal experiences of belonging.

The institutions through which identity is represented are also heterogeneous. Insebayeva and Insebayeva (2022) analyze the ambiguity of national symbols and their relationship to nation-building and political legitimacy. Burkhanov and Sharipova (2024) examine historical narratives in school textbooks, including the persistence and reinterpretation of inherited approaches. Boman and Mussakhanova (2024) identify parallel trajectories in Kazakhstan's curriculum rather than a single educational account of the nation. These works make symbolic recognition and communicative access relevant objects of inquiry, but curricular coexistence is not evidence that every group experiences the same institutional access.

Maulen et al. (2025) place nation-building within ethnodemographic change, demonstrating the importance of considering the historical and social setting in which identity policies operate. The framework does not infer a direct causal relationship between demographic shifts and exclusion from this contextual analysis. Instead, it asks how changing conditions interact with institutional arrangements, representations, and the meanings attributed to membership.

Isaacs (2026) offers a recent methodological critique of civic-ethnic categorization in studies of Kazakhstan, foregrounding everyday practices, mobility, hybridity, and multilingual belonging. The present framework is compatible with that call for greater attention to lived and differently situated national attachments. Its more specific contribution is to organize membership, participation, recognition, communicative access, and contestability into linked diagnostic questions. It consequently treats hybridity as an established descriptive issue whose institutional implications need to be specified, rather than as a newly discovered solution.

The five dimensions provide a way to organize these interpretations. An inquiry into membership would examine who is recognized as a full national member. Participation would address access to institutions and opportunities to influence them. Recognition would consider how national narratives represent different histories. Communicative access would assess language requirements and support in particular domains. Contestability would examine whether participants can challenge restrictive interpretations. These questions concern identifiable institutional arrangements and experiences; they avoid portraying the country as uniformly inclusive or uniformly exclusionary.

The distinction between historical research and current conditions is important. Findings about a particular phase of nation-building do not establish the present legal status of a language, the contemporary distribution of participation, or current public attitudes. An assessment of those matters would require appropriately dated legal texts and empirical evidence. The purpose of the illustration here is to show how apparently competing accounts can be examined through shared dimensions, not to deliver a comprehensive evaluation of Kazakhstan's national identity policies.

Conditional propositions and future investigation

Four propositions follow from the framework. They specify relationships for later investigation and should be assessed against alternative explanations and contextual variation.

P1. Where equal legal membership is accompanied by accessible institutions and recognized national standing, members of minority groups are more likely to report national belonging than where equality is expressed principally through formal statements. Institutional access and recognized standing should be assessed separately from reported belonging. Relevant comparisons would also account for income, location, and other influences on participation.

P2. Public-language requirements are more likely to enable participation when they are proportionate to institutional functions and accompanied by accessible learning opportunities and appropriate accommodation. Requirements that impose substantial unassisted access costs are more likely to operate as restrictive boundaries. Testing this proposition requires examining specific domains rather than treating all language policy as a single intervention.

P3. Historical-cultural continuity is more likely to coexist with perceived recognition as a full national member when national narratives permit different contributions and legitimate interpretations. When the same content is treated as an ancestry-based ownership claim, unequal recognition becomes more likely. Analysis should distinguish official narratives, institutional representation, and the experiences of people whose histories are represented.

P4. Mixed configurations are more likely to produce substantive revisions of restrictive membership rules or representations where members have meaningful opportunities to challenge them. Where those opportunities are blocked, combining civic language with ethnocultural content can preserve unequal standing. Evidence would need to show whether consultation and review processes lead to substantive revision, rather than merely recording their formal existence.

These propositions are not independent predictions about every political community. They identify connections that may be strengthened, weakened, or redirected by economic inequality, institutional capacity, demographic change, and political mobilization. Their investigation could

combine policy analysis, institutional comparisons, interviews, and surveys that distinguish self-identification from perceived recognition and access. Longitudinal designs would be particularly useful for examining how boundaries change and whether revisions reach the people whose standing they are intended to improve.

Measurement should reflect these distinctions. Bui (2024), using qualitative interviews and vignettes, draws attention to contextual variation in the interpretation of national identity and cautions against equating reported attitudes with behaviour. König (2024) and Mader and Mußotter (2026) likewise make the differentiation of identity constructs important for comparison. Future studies should separate how people define legitimate membership, how strongly they identify, whether they feel recognized, and what institutional opportunities they can exercise. A combined score that obscures these relationships would reproduce the conceptual problems the framework is intended to address.

Scope and practical implications

The framework offers a practical vocabulary for examining identity policies without selecting a preferred national model in advance. Policymakers and researchers can ask whether a particular arrangement establishes equal standing, provides effective participation, permits plural recognition, supports communicative access, and allows restrictive boundaries to be challenged. An arrangement may perform differently across those dimensions. Making the differences explicit is more informative than relying on a general claim that a policy is civic, multicultural, nationalizing, or hybrid.

Several limits remain. The review is selective, and the dimensions are an analytical synthesis rather than a validated measurement instrument. Sources examine different populations and institutional contexts, so the discussion does not estimate a common effect size. The four propositions also require evidence capable of distinguishing identity-related barriers from other forms of disadvantage. Future work should test the dimensions' explanatory value, refine their operational definitions, and consider whether additional mechanisms are needed in particular settings.

The framework's value consequently rests on analytical precision. It relates national attachment to the institutions and representations through which people exercise membership. It preserves the significance of historical and cultural continuity while specifying the conditions under which that continuity can be shared. It also treats civic equality as something to examine in practice, rather than as a property established automatically by a state's declared principles.

Conclusion

This critical conceptual review distinguishes the content of national identity from the openness of national membership. Civic and ethnocultural elements explain how belonging is justified, while inclusion requires attention to the rules, institutions, and representations through which membership is exercised. Theories of nation formation therefore cannot be assigned automatically to inclusive or exclusive political models.

The article proposes five dimensions for assessing these relationships: membership and equal standing, effective participation, symbolic recognition, communicative access, and contestability. Their integration provides a framework for examining mixed identity configurations without presuming that the coexistence of civic institutions and historical-cultural narratives prevents exclusion. The practical implication is to identify particular barriers and conditions for participation rather than evaluate national belonging through a single label.

Kazakhstan scholarship illustrates the relevance of separating citizenship, language, ethnicity, and perceived belonging. It supplies contextual interpretations rather than empirical validation of the proposed framework. Four conditional propositions specify relationships that future research can examine through institutional comparisons and evidence of members' experiences.

The review's contribution is a diagnostic synthesis, not a claim to have discovered or demonstrated a universally superior hybrid model. Subsequent research should refine the dimensions, test their explanatory value, and establish how national boundaries change across institutions and

social groups. Such work can clarify when cultural continuity supports shared membership and when it becomes a basis for unequal standing.

Funding

This research received no external funding.

Conflicts of interest

The authors declare no conflict of interest.

Author contributions

N.R.N.: Conceptualization, Methodology, Formal analysis, Investigation, and Writing - original draft. Zh.M.T.: Validation, Supervision, and Writing - review and editing.

References:

Anderson, B. (2006). *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism* (Rev. ed.). Verso. https://www.versobooks.com/products/1126-imagined-communities

Barth, F. (Ed.). (1998). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Waveland Press. (Original work published 1969) https://www.waveland.com/browse.php?t=165

Billig, M. (1995). *Banal nationalism*. SAGE. https://doi.org/10.4135/9781446221648

Boman, B., & Mussakhanova, A. (2024). Going in three directions: Parallel trajectories of Kazakhstanization, Westernization, and post-Soviet multiculturalism in Kazakhstan's elementary and secondary education. *Globalisation, Societies and Education*. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/14767724.2024.2355203

Bracic, A. (2022). Ethnicity and social exclusion. *Nationalities Papers*, *50*(6), 1045-1056. https://doi.org/10.1017/nps.2022.72

Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/9780674028944

Brubaker, R. (1996). *Nationalism reframed: Nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511558764

Brubaker, R. (2002). Ethnicity without groups. *European Journal of Sociology*, *43*(2), 163-189. https://doi.org/10.1017/S0003975602001066

Bui, P. (2024). Defining American national identity: An exploration into measurement and its outcomes. *Nationalities Papers*, *52*(1), 3-21. https://doi.org/10.1017/nps.2021.79

Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2024). New narratives and old myths: History textbooks in Kazakhstan. *Nationalities Papers*, *52*(5), 1193-1208. https://doi.org/10.1017/nps.2023.64

Crepaz, M. M. L. (2024). Ethnic hierarchies versus civic values in a community of descent: Evidence from an interactive survey experiment in Germany. *Nations and Nationalism*, *30*(4), 649-665. https://doi.org/10.1111/nana.13037

Dave, B. (2007). *Kazakhstan: Ethnicity, language and power*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203014899

Eger, M. A., & Hjerm, M. (2022). Identifying varieties of nationalism: A critique of a purely inductive approach. *Nations and Nationalism*, *28*(1), 341-352. https://doi.org/10.1111/nana.12722

Fediunin, J. S. (2023). Conceptualizing nativism in authoritarian Russia: From nationalist ideology to antimigrant riots. *Nationalities Papers*. Advance online publication. https://doi.org/10.1017/nps.2023.60

Gagnon, A. (2023). Not just civic or ethnic, but mostly cultural: Conceptions of national identity and opinions about immigration in Quebec. *Nations and Nationalism*, *29*(3), 1076-1092. https://doi.org/10.1111/nana.12923

Gellner, E. (1983). *Nations and nationalism*. Cornell University Press. https://books.google.com/books/about/Nations_and_Nationalism.html?id=Aqidsw3SkDUC

Habermas, J. (1998). *The inclusion of the other: Studies in political theory* (C. Cronin & P. De Greiff, Eds.). MIT Press. https://mitpress.mit.edu/9780262082679/the-inclusion-of-the-other/

Heiskanen, J. (2023). Mind the gap: The nation form and the Kohn dichotomy. *Nations and Nationalism*, *29*(4), 1179-1195. https://doi.org/10.1111/nana.12991

Hobsbawm, E. J. (1992). *Nations and nationalism since 1780: Programme, myth, reality* (2nd ed.). Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CCOL0521439612

Hobsbawm, E. J., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The invention of tradition*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9781107295636

Insebayeva, S., & Insebayeva, N. (2022). The power of ambiguity: National symbols, nation-building and political legitimacy in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*, *74*(4), 660-682. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1912296

Isaacs, R. (2026). Whose nation is it anyway? Towards methodological cosmopolitanism in studies of nationalism and nation-building in Kazakhstan. *Nations and Nationalism*, *32*(3), 696-706. https://doi.org/10.1111/nana.70082

Isaacs, R., & Polese, A. (Eds.). (2016). *Nation-building and identity in the post-Soviet space: New tools and approaches*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315597386

Jamróz-Dolińska, K., Koniewski, M., Kucia, M., Sekerdej, M., & Stec, K. (2023). Increase in the preference for civic over ethnic nationalism among Poles: The impact of representations of a multiethnic past on the perceived inclusiveness of the nation. *International Journal of Intercultural Relations*, *93*, Article 101773. https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2023.101773

Kaplan, D. (2022). Distinguishing solidarity from identity in studies of nationhood: An alternative to the civic-ethnic dichotomy? *Nations and Nationalism*, *28*(3), 760-776. https://doi.org/10.1111/nana.12792

Ķešāne, I. (2024). National pride and the insecure social bond between people and the state: The socio-emotional context of national identity in post-Soviet neoliberal Latvia. *Nationalities Papers*, *52*(5), 1173-1192. https://doi.org/10.1017/nps.2023.71

König, P. (2024). Forms of national and European identity: A research note reviewing literature of cross-national studies. *Nationalities Papers*, *52*(4), 707-734. https://doi.org/10.1017/nps.2023.66

Kymlicka, W. (1995). *Multicultural citizenship: A liberal theory of minority rights*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/0198290918.001.0001

Lamont, M., & Molnár, V. (2002). The study of boundaries in the social sciences. *Annual Review of Sociology*, *28*, 167-195. https://doi.org/10.1146/annurev.soc.28.110601.141107

Mader, M., & Mußotter, M. (2026). Can social identity theory address the measurement tangle in survey-based national identity research? *Nations and Nationalism*, *32*(1), 195-205. https://doi.org/10.1111/nana.13113

Mader, M., & Schoen, H. (2023). Stability of national-identity content: Level, predictors, and implications. *Political Psychology*, *44*(4), 871-891. https://doi.org/10.1111/pops.12888

Maulen, A., Kadyrzhanov, R., & Mussatayev, S. (2025). Post-Soviet ethnodemographic dynamics as a factor of national building in Kazakhstan. *Nationalism and Ethnic Politics*, *31*(1), 138-155. https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422196

May, A. C. (2023). And if they don't dance, they are no friends of mine: Exploring boundaries of national identity. *Nations and Nationalism*, *29*(2), 579-597. https://doi.org/10.1111/nana.12926

Medvetskaya, A., Ryder, A. G., & Doucerain, M. M. (2025). Thinking outside the nation: Cognitive flexibility's role in national identity inclusiveness as a marker of majority group acculturation. *Behavioral Sciences*, *15*(4), Article 498. https://doi.org/10.3390/bs15040498

Miller, D. (1995). *On nationality*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/0198293569.001.0001

Müller, J.-W. (2007). *Constitutional patriotism*. Princeton University Press. https://jwmueller.princeton.edu/publications/constitutional-patriotism

Parekh, B. (2006). *Rethinking multiculturalism: Cultural diversity and political theory* (2nd ed.). Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-0-230-20425-6

Piwoni, E., & Mußotter, M. (2023). The evolution of the civic-ethnic distinction as a partial success story: Lessons for the nationalism-patriotism distinction. *Nations and Nationalism*, *29*(3), 906-921. https://doi.org/10.1111/nana.12944

Rees, K. M., & Webb Williams, N. (2017). Explaining Kazakhstani identity: Supraethnic identity, ethnicity, language, and citizenship. *Nationalities Papers*, *45*(5), 815-839. https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1288204

Sadvokassova, A., Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2025). In search for Kazakhstani identity: Societal perceptions of Kazakhstan's nation-building. *Nationalism and Ethnic Politics*, *31*(1), 114-137. https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422198

Sadvokassova, A., Sharipova, D., & Burkhanov, A. (2026). Building a nation: Exploring ethnic minorities' perceptions and attitudes in Kazakhstan. *Nationalities Papers*, *54*(3), 475-493. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10113

Shulman, S. (2002). Challenging the civic/ethnic and West/East dichotomies in the study of nationalism. *Comparative Political Studies*, *35*(5), 554-585. https://doi.org/10.1177/0010414002035005003

Smith, A. D. (1991). *National identity*. University of Nevada Press. https://unpress.nevada.edu/9780874172041/national-identity/

Smith, A. D. (1994). The problem of national identity: Ancient, medieval and modern? *Ethnic and Racial Studies*, *17*(3), 375-399. https://doi.org/10.1080/01419870.1994.9993832

Smith, A. D. (1998). *Nationalism and modernism: A critical survey of recent theories of nations and nationalism*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203167960

Wamsler, S. (2023). Dimensions of social trust and national identity: Addressing a multifaceted relationship. *Nations and Nationalism*, *29*(2), 598-617. https://doi.org/10.1111/nana.12935

Wilmers, L. (2023). The local dynamics of nation building: Identity politics and constructions of the Russian nation in Kazan and Ekaterinburg. *Nationalities Papers*, *51*(2), 258-279. https://doi.org/10.1017/nps.2022.13

Wimmer, A. (2013). *Ethnic boundary making: Institutions, power, networks*. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199927371.001.0001

Yack, B. (1996). The myth of the civic nation. *Critical Review*, *10*(2), 193-211. https://doi.org/10.1080/08913819608443417

Yuval-Davis, N. (2006). Belonging and the politics of belonging. *Patterns of Prejudice*, *40*(3), 197-214. https://doi.org/10.1080/00313220600769331

МРНТИ: 11.25.41 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.014

Тулеев М.С.[*1]
[1] *Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан*
Алматы, Казахстан
**e-mail: muratkemer65@mail.ru*

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ АДАПТАЦИЯ К ТРАНСФОРМАЦИИ ТЕРРОРИСТИЧЕСКИХ УГРОЗ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ ПОСЛЕ 2021 ГОДА

Аннотация

В статье оценивается, насколько действующая в Центральной Азии система противодействия терроризму отвечает изменениям угроз, проявившимся после 2021 года. В центре анализа находятся четыре механизма риска: трансграничное влияние афганской нестабильности, сетевое вовлечение, распространение пропаганды в цифровой среде и возвращение граждан из зон конфликтов. Они сопоставляются с пятью функциями государственных и общественных институтов: выявлением угроз, межведомственной координацией, профилактикой, реабилитацией и оценкой результатов. Исследование проведено в форме структурированного обзора и сравнительного анализа 61 открытого научного и институционального источника, опубликованного в 2005-2026 годах; основную часть выборки составили материалы 2021-2026 годов. Сведения кодировались по единой аналитической схеме, а выводы уточнялись путем сопоставления научных работ, правовых актов и отчетов международных организаций. Анализ показывает, что редкие зарегистрированные атаки сами по себе не свидетельствуют о низкой уязвимости региона. После 2021 года заметнее стали риски, связанные с внешними сетями, дистанционной коммуникацией, мобильностью и подготовкой операций за пределами страны гражданства. При этом правовые и координационные механизмы менялись быстрее, чем оценка профилактических программ, межсекторная реинтеграция и развитие правовых гарантий. Научная новизна исследования заключается в оценке соответствия между конкретными механизмами угрозы и функциями институционального ответа. Предложенная матрица позволяет отделить наличие меры от подтвержденного результата ее применения.

Ключевые слова: Центральная Азия, международный терроризм, ИГИЛ-Хорасан, профилактика экстремизма, региональная безопасность, институциональная адаптация

М.С. Тулеев[1*]
[1] *Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің академиясы*
Алматы қ., Қазақстан
**e-mail: muratkemer65@mail.ru*

2021 ЖЫЛДАН КЕЙІН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ТЕРРОРИСТІК ҚАУІПТЕРДІҢ ӨЗГЕРУІНЕ ИНСТИТУЦИОНАЛДЫҚ БЕЙІМДЕЛУ

Аңдатпа

Мақалада Орталық Азиядағы терроризмге қарсы іс-қимыл жүйесінің 2021 жылдан кейін өзгерген қауіптерге қаншалықты бейімделгені бағаланады. Талдау тәуекелдің төрт тетігіне бағытталған: Ауғанстандағы тұрақсыздықтың трансшекаралық ықпалы, желілер арқылы тарту, цифрлық ортада насихат тарату және қақтығыс аймақтарынан азаматтардың оралуы. Бұл тетіктер институттардың бес қызметімен салыстырылды: қауіпті анықтау, ведомствоаралық үйлестіру, алдын алу, оңалту және нәтижелерді бағалау. Зерттеу 2005-2026 жылдары жарияланған 61 ашық ғылыми және институционалдық дереккөзді құрылымдалған шолу және салыстырмалы талдау түрінде жүргізілді; іріктеменің басым бөлігін 2021-2026 жылдардағы материалдар құрады. Деректер бірыңғай талдау сызбасы бойынша кодталып, ғылыми еңбектер, құқықтық актілер мен халықаралық ұйымдардың есептері өзара салыстырылды. Нәтижелер тіркелген шабуылдардың сирек болуы өңірдің осалдығы төмен дегенді білдірмейтінін көрсетті. 2021 жылдан кейін сыртқы желілерге, қашықтан байланысқа, мобильдікке және азаматтығы бар елден тыс операция дайындауға қатысты тәуекелдер айқынырақ байқалды. Құқықтық және үйлестіру тетіктері алдын алу бағдарламаларын бағалау, салааралық реинтеграция және құқықтық кепілдіктерге қарағанда жылдамырақ өзгерген. Зерттеудің ғылыми жаңалығы нақты қауіп тетіктері мен институционалдық жауап қызметтерінің өзара сәйкестігін бағалауда. Ұсынылған матрица қабылданған шара мен оның дәлелденген нәтижесін ажыратуға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Орталық Азия, халықаралық терроризм, ИШИМ-Хорасан, экстремизмнің алдын алу, өңірлік қауіпсіздік, институционалдық бейімделу

M.S. Tuleyev[1]*
1 Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan
Almaty, Kazakhstan
**e-mail: muratkemer65@mail.ru*

INSTITUTIONAL ADAPTATION TO THE TRANSFORMATION OF TERRORIST THREATS IN CENTRAL ASIA AFTER 2021

Abstract

This article examines how far Central Asia's counter-terrorism system has adapted to changes in the threat environment since 2021. The analysis focuses on four risk mechanisms: the cross-border effects of instability in Afghanistan, recruitment through dispersed networks, the circulation of digital propaganda, and the return of citizens from conflict zones. These mechanisms are compared with five institutional functions: detection, interagency coordination, prevention, rehabilitation, and outcome evaluation. The study combines a structured review with a comparative analysis of 61 open academic and institutional sources published between 2005 and 2026, most of them from 2021-2026. Evidence was coded using a common analytical framework, while findings were checked across scholarly research, legislation, and reports by international organizations. The results show that a low number of recorded attacks does not in itself indicate low regional vulnerability. Since 2021, risks linked to external networks, remote communication, mobility, and operational planning outside the country of citizenship have become more visible. Legal and coordination mechanisms have adjusted more rapidly than evaluation of prevention programs, cross-sector reintegration, and rights safeguards. The article contributes an assessment of the correspondence between specific threat mechanisms and institutional response functions. Its matrix distinguishes the adoption of a measure from demonstrated evidence of its effects.

Keywords: Central Asia, international terrorism, Islamic State Khorasan Province, prevention of extremism, regional security, institutional adaptation

Введение

Смена власти в Афганистане в августе 2021 года заметно повлияла на обстановку вокруг Центральной Азии, однако не сопровождалась одинаковым ростом числа терактов во всех пяти государствах региона. Расхождение между изменившейся средой безопасности и статистикой нападений составляет исходную проблему исследования. Событийные базы учитывают только эпизоды, отвечающие установленным критериям, тогда как вербовка, финансирование, подготовка и перемещение участников могут происходить в других юрисдикциях. Кроме того, глобальные индексы и базы различаются по определениям, временному охвату и правилам включения событий (ACLED, 2025; Institute for Economics & Peace, 2025; Li et al., 2021; START, 2022). По этой причине небольшое число зарегистрированных атак еще не исключает транснациональной уязвимости.

Особое место в этой среде занимает "Исламское государство - провинция Хорасан" (ИГИЛ-Х). Организация сочетает присутствие в Афганистане с многоязычной пропагандой, рассредоточенными сетями сторонников и подготовкой внешних операций. Ее противостояние с движением "Талибан" сдерживает часть активности, но не устраняет риски для соседних стран и меняет способы их распространения (Campbell et al., 2024; Omarkhail & Liu, 2023; Raza, 2025; United Nations Security Council, 2024). Существенную роль играют миграционные маршруты, диаспоральные связи и цифровые контакты, которые выходят за пределы одной территории. Поэтому меры безопасности должны учитывать не только деятельность вооруженной группы, но и последовательность переходов от пропагандистского воздействия к поддержке, содействию и насилию.

Государства Центральной Азии отвечают на эти изменения по-разному. Пограничный контроль, правовое регулирование, оперативный обмен информацией и сотрудничество с зарубежными партнерами развиваются преимущественно в рамках силовых ведомств. Профилактика и реабилитация возвращенных граждан устроены

сложнее: они требуют согласованной работы школ, медицинских и социальных служб, местных органов власти и общественных организаций. Именно здесь особенно заметна разница между принятием стратегии и ее фактическим результатом. Наличие программного документа само по себе не показывает, охватывает ли программа нужные группы, снижает ли риск и сохраняет ли доверие местных сообществ (Orumbayeva et al., 2025; OSCE, 2014; Schmid, 2021).

Региональная литература подробно рассматривает идеологические, социальные и геополитические факторы радикализации, деятельность отдельных организаций и национальные меры противодействия. Гораздо меньше внимания уделяется вопросу о том, какая именно функция государства отвечает на конкретный механизм угрозы. Без такого сопоставления исследование легко превращается в перечень факторов или в общий рейтинг опасности. Между тем хорошо организованный пограничный контроль может сочетаться со слабой оценкой реинтеграционных программ, а эффективное пресечение - с недостатками ранней профилактики. Сравнительный анализ должен отражать эти сочетания, а не сводить различия между странами к одной шкале.

Цель исследования состоит в том, чтобы определить, насколько система противодействия терроризму в Центральной Азии соответствует характеру угроз, сложившемуся после 2021 года. Основной вопрос сформулирован так: какие функции национального и регионального ответа уже учитывают сетевые, трансграничные и цифровые формы риска, а в каких областях сохраняется несоответствие? Проверяются две гипотезы. Согласно H1, статистика внутренних инцидентов занижает общую уязвимость, поскольку часть деятельности переместилась во внешние сети, цифровую среду и транснациональные маршруты. Согласно H2, адаптация идет неравномерно: координация и пресечение развиваются быстрее, чем профилактика, реинтеграция, независимая оценка и правовые гарантии.

Научная новизна работы связана с трехуровневой матрицей институционального соответствия. В ней национальные меры, региональный обмен и взаимодействие с международными организациями сопоставлены с четырьмя механизмами риска и пятью функциями ответа. Работа развивает предыдущие исследования автора о террористических угрозах в Центральной Азии, но отличается от них предметом, временными рамками и способом анализа (Tuleyev et al., 2025; Tuleyev, 2026a; Tuleyev, 2026b). Практическое значение матрицы состоит в том, что она позволяет отдельно оценивать принятую меру и доступные подтверждения ее результата.

Обзор литературы

Исследования радикализации не выявили единого пути, который неизбежно ведет к террористическому насилию. Модель "лестницы" описывает постепенное сужение воспринимаемых альтернатив, а многоуровневые подходы прослеживают изменения на индивидуальном, групповом и общественном уровнях (McCauley & Moskalenko, 2008; Moghaddam, 2005). Обзорные работы объясняют радикализацию сочетанием структурного давления, привлекательности группы и личных обстоятельств, одновременно предостерегая от механического суммирования факторов риска (Hafez & Mullins, 2015; Vergani et al., 2020; Wolfowicz et al., 2021). Религиозность, социальное недовольство или психологические трудности по отдельности недостаточны для объяснения насилия. Следовательно, профилактика должна быть адресной, а инструменты оценки риска - проверенными и ограниченными понятными правилами применения.

Цифровые платформы облегчают доступ к пропаганде, поиск единомышленников и поддержание связей между странами. Однако само присутствие в интернете не объясняет переход к насилию. Значение имеют интенсивность вовлечения, сочетание онлайн- и офлайн-контактов, кризисные события и способность конкретной сети превращать интерес в действие (Binder & Kenyon, 2022; Kenyon et al., 2023; Molmen & Ravndal, 2023). Исследования медиаресурсов ИГИЛ показывают, что официальные материалы дополняются продукцией сторонников, а знакомые сюжеты приспосабливаются к новым аудиториям (Karimi et al., 2024;

Mitts et al., 2022; Qi, 2024). За последние два десятилетия эта деятельность переместилась с отдельных сайтов и форумов в подвижную платформенную среду: после блокировки канала аудитория переходит на другие площадки, а распространение контента становится более дробным (Rothut et al., 2026; Winter et al., 2020).

Для Центральной и Южной Азии особенно значима многоязычная медиасреда, связывающая Афганистан, Пакистан, Турцию и мигрантские сообщества. Радикальные организации соперничают не только за сторонников, но и за право истолковывать местные конфликты через глобальные идеологические сюжеты (Baruah, 2025; Basit, 2023; Neumann et al., 2025). Поэтому мониторинг не может ограничиваться подсчетом публикаций и просмотров. Необходимо учитывать перевод материалов, их повторное размещение, переход к личному контакту и признаки операционного содействия. Блокировка отдельного канала уменьшает доступность его сообщений, но не обязательно разрушает сеть контактов или меняет мотивацию аудитории (Madriaza et al., 2025a; Pashentsev & Bazarkina, 2021).

В исследованиях Центральной Азии заметны две взаимодополняющие позиции. Авторы критического направления возражают против отождествления консервативной религиозности с готовностью к насилию и показывают, что слишком широкие категории стирают важные политические и социальные различия (Heathershaw & Montgomery, 2014; Shukuralieva & Lipinski, 2021). Другие работы обращают внимание на реальные сетевые риски, которые по-разному проявляются в отдельных странах. На материалах Казахстана и региона вовлечение объясняется сочетанием групповых связей, биографических кризисов, поиска статуса, медиавоздействия и внешней организационной поддержки (Akhantayeva & Mussabekova, 2024; Gergilev & Izluchenko, 2024; Sharipova & Beissembayev, 2023). На восприятие безопасности влияет и публичное освещение угроз: оно может поддерживать осведомленность, но при неточных формулировках усиливает стигматизацию (Saliev, 2024; Sharipova & Kudebayeva, 2026).

Последствия афганских событий 2021 года оцениваются неоднозначно. Одни авторы подчеркивают политическую неопределенность, гуманитарный кризис и сохранение вооруженных групп; другие отмечают заинтересованность соседних стран в прагматичном взаимодействии с Кабулом (Modebadze, 2022; Plastun, 2021; Stepanova, 2022). Продолжающееся противостояние ИГИЛ-Х и "Талибана" не исключает использования афганской территории как части более широкой транснациональной сети. Поэтому перед государствами Центральной Азии одновременно стоят задачи охраны границ, работы с гражданами за рубежом, проверки международных контактов и поддержания дипломатических каналов. Исследования Таджикистана и Узбекистана также показывают, что внутреннее давление на радикальные сети иногда вытесняет их активность за рубеж, но не прекращает ее полностью (Kosmynka, 2025; Pantucci, 2024; Soliev & Pantucci, 2021).

Террористические сети могут пользоваться теми же маршрутами, что и другие виды незаконной мобильности, однако совпадение маршрутов еще не доказывает прямой связи между ними. Так, влияние афганского наркотрафика на террористическое насилие зависит от конкретных условий и не воспроизводится одинаково во всех случаях (Omelicheva & Markowitz, 2019). Концепция "серого носорога" помогает обратить внимание на редкие события с тяжелыми последствиями, но не должна служить оправданием постоянного режима максимальной тревоги (Kuznar & Day, 2022). Исследования возвращения иностранных боевиков и регионального сотрудничества показывают необходимость согласовывать меры безопасности, социальную поддержку и обмен данными (Sarybayev et al., 2026; Tanaka, 2026; Tucker, 2022).

Значительная часть литературы посвящена профилактике и реинтеграции. Опыт Кыргызстана свидетельствует, что участие местных сообществ не возникает автоматически вслед за внешним финансированием. На местах программы

приспосабливаются к собственным потребностям, переосмысливаются, а иногда встречают сопротивление (Pierobon, 2021; Pierobon, 2022). Международные рекомендации подчеркивают общественную направленность профилактики, четкое разграничение помощи и уголовного преследования, а также защиту прав участников (OSCE, 2014; Schmid, 2021). Женщинам и детям, возвращенным из Сирии и Ирака, требуются индивидуальные маршруты сопровождения, включающие вопросы безопасности, образования, здоровья и семейной поддержки (Ellis et al., 2024; UNICEF, 2023).

При этом эффективность профилактических и реинтеграционных программ подтверждена неравномерно. Систематические обзоры указывают на ограничения инструментов оценки риска, несопоставимость конечных показателей и недостаток исследований с надежным дизайном (Hassan et al., 2022; Madriaza et al., 2025b). Неоднозначна и связь психического здоровья с насильственным экстремизмом: диагноз нельзя использовать как самостоятельный признак опасности (Gill et al., 2021). Поэтому зрелость институтов целесообразно оценивать по качеству данных, правилам направления к помощи, возможности пересмотра решений и опубликованным результатам, а не только по числу законов, учений и мероприятий. В настоящей работе институциональное соответствие понимается как ситуация, при которой функция ответа направлена на определенный механизм риска, согласована с другими функциями и допускает проверку результата.

Методология исследования

Работа построена как структурированный обзор открытых источников с последующим сравнительным анализом пяти государств Центральной Азии. Такой подход обусловлен фрагментарностью сопоставимых сведений о предотвращенных эпизодах, оперативных мероприятиях и индивидуальных траекториях. Он не позволяет оценить скрытую численность участников террористических организаций или установить причинный эффект отдельной государственной программы. Анализ решает более ограниченную задачу: определяет, какие механизмы угрозы описаны после 2021 года, какие институциональные функции им соответствуют и в каких случаях открытые данные подтверждают лишь наличие меры, но не ее результативность.

В выборку вошел 61 источник, опубликованный в 2005-2026 годах. Основу составили материалы 2021-2026 годов, отражающие ситуацию после смены власти в Афганистане и современную цифровую среду. Более ранние работы использовались для раскрытия теоретических механизмов радикализации, базовых принципов профилактики и устойчивых методологических ограничений. Материалы были распределены по четырем группам: рецензируемые исследования; документы ООН и других международных организаций; национальные стратегии и правовые акты; стандартизированные событийные базы вместе с их кодексами. Помимо источников по пяти центральноазиатским государствам учитывались исследования внешних узлов, непосредственно связанных с регионом.

Источник включался в выборку, если он был непосредственно связан с терроризмом или насильственным экстремизмом, описывал механизм угрозы, работу института либо способ измерения и содержал проверяемые библиографические сведения. Не включались новостные сообщения, не опиравшиеся на первичный документ, тексты без установленного авторства и количественные оценки с неописанной методикой. Также исключались публикации, в которых религиозная идентичность сама по себе трактовалась как признак опасности. Национальные документы служили подтверждением правового мандата, но не рассматривались как свидетельство эффективности. Сообщения о задержаниях учитывались отдельно от завершенных атак и не использовались для ранжирования стран.

Единицей анализа было сочетание трех элементов: механизма угрозы, функции ответа и открытого свидетельства. Рассматривались четыре механизма: трансграничное влияние афганской нестабильности; распределенные сети участников и посредников; цифровое распространение и дистанционная коммуникация; возвращение и последующая реинтеграция

граждан из зон конфликтов. С ними сопоставлялись выявление угроз, межведомственная координация, профилактика, реабилитация и оценка результатов. Отдельно отмечались правовые гарантии, поскольку чрезмерно широкое толкование риска может снижать доверие и препятствовать своевременному обращению за помощью.

Материалы кодировались в два этапа. Сначала каждое значимое утверждение соотносилось со страной, институциональным уровнем и механизмом угрозы. Затем устанавливался тип основания: нормативный акт, описание процесса, зарегистрированный результат или интерпретация автора источника. В сравнении использовались три категории. Оценка "документировано" присваивалась, когда функция и ее применение подтверждались источниками разных типов; "частично документировано" - когда была подтверждена сама мера, но сведения о реализации или результате оставались ограниченными; "недостаточно открытых данных" - когда доступных материалов не хватало для устойчивого вывода. Категории отражают качество открытых подтверждений, а не общую эффективность государства.

Таблица 1

Критерии анализа институционального соответствия

Аспект анализа	**Наблюдаемые признаки**	**Критерий соответствия**	**Предел интерпретации**
Механизм угрозы	Афганский фактор; сети; цифровая среда; возвращение граждан	Мера направлена на конкретный путь формирования риска	В одном эпизоде могут сочетаться несколько механизмов
Функция ответа	Выявление; координация; профилактика; реабилитация; оценка	Определены мандат, процедура, ответственный субъект и межведомственные связи	Формальный мандат не подтверждает результат
Уровень взаимодействия	Национальный; региональный; международный	Предусмотрена передача информации и сопровождение случая между уровнями	Закрытая часть обмена недоступна для анализа
Качество данных	Норма; процесс; результат; независимая оценка	Вывод подтверждается источниками нескольких типов	Объем публичных сведений различается по странам
Правовые гарантии	Ясность критериев; соразмерность; защита данных; обжалование	Решение о риске ограничено процедурой и может быть пересмотрено	Нормативный текст не показывает практику его применения

Примечание. Категории используются для сравнения открытых подтверждений и не образуют количественного индекса эффективности.

Все пять стран сравнивались по одинаковым вопросам: какой канал риска чаще всего описывается в открытых источниках, какая функция ответа получила наиболее ясное подтверждение и каких данных не хватает. Разные типы материалов использовались по их назначению. Событийные базы помогали разграничивать определения и фиксировать наблюдаемое насилие, научные публикации - объяснять механизмы, правовые акты - устанавливать полномочия, а международные отчеты - анализировать сотрудничество и реинтеграцию (U.S. Department of State, 2024; United Nations Office of Counter-Terrorism, 2022). Если источники расходились, это отмечалось как ограничение; преимущество не отдавалось автоматически наиболее высокой оценке угрозы.

Сопоставимость поддерживалась единым набором вопросов и раздельной фиксацией фактов, интерпретаций и пробелов в данных. Вместе с тем все материалы кодировал один автор, поэтому межэкспертное согласие не оценивалось. Различия в публичности статистики особенно осложняют сравнение Туркменистана с другими странами. Выборка также содержит больше русскоязычных и англоязычных публикаций, чем работ на

национальных языках. Таким образом, результаты представляют собой проверяемую карту открытых данных, а не исчерпывающую оценку всей оперативной обстановки.

Результаты

Изменение характера угроз

Сопоставление источников выявило заметное расхождение между зарегистрированным насилием и условиями, в которых формируется риск. Открытые базы не фиксируют устойчивой волны терактов, одинаково затронувшей все пять стран. В то же время научные и институциональные материалы регулярно указывают на близость к афганской зоне конфликта, участие выходцев из региона в транснациональных сетях, многоязычную пропаганду и подготовку операций за пределами страны гражданства. Это поддерживает H1 в ее ограниченной формулировке: одного подсчета внутренних инцидентов недостаточно для оценки уязвимости. Однако такой вывод не означает неизбежности будущих атак и не дает оснований оценивать скрытую численность участников по отдельным задержаниям.

Влияние афганской нестабильности передается по нескольким каналам. Для Таджикистана и Туркменистана первостепенное значение имеет общая граница. Для Казахстана и Кыргызстана важнее транзит, миграционные связи, цифровая коммуникация и возвращение граждан. В Узбекистане вопросы приграничной дипломатии сочетаются с историческими сетями и развитой профилактической инфраструктурой. Соперничество ИГИЛ-Х с "Талибаном" ограничивает действия обеих сторон, но одновременно поддерживает насильственную среду и конкуренцию в сфере пропаганды (Modebadze, 2022; Omarkhail & Liu, 2023; Stepanova, 2022). Поэтому удаленность от Афганистана уменьшает только часть рисков.

Еще одна особенность заключается в том, что гражданство участника, место его вовлечения, планирования и совершения атаки все чаще не совпадают. Исследования внешних операций ИГИЛ-Х, в том числе связей через Турцию, показывают, как посредники и маршруты перемещения соединяют несколько юрисдикций (Campbell et al., 2024; Neumann et al., 2025). В результате национальная статистика может зафиксировать нападение в одной стране, хотя предшествующие контакты проходили на цифровых платформах, вдоль миграционных маршрутов и внутри личных сетей в других государствах. При этом заявление организации об ответственности следует отличать от доказанной операционной связи с исполнителями (Baruah, 2025).

Цифровая пропаганда выполняет не только информационную функцию. С ее помощью организации находят восприимчивую аудиторию, поддерживают групповую идентичность и переводят публичное общение в более закрытые каналы. Вместе с тем знакомство с таким контентом нельзя приравнивать к готовности совершить насилие. Эмпирические и обзорные исследования указывают на роль интенсивности участия, социальных связей и биографических обстоятельств (Binder & Kenyon, 2022; Kenyon et al., 2023; Madriaza et al., 2025a). Практический ответ должен сочетать техническое ограничение распространения с адресной профилактикой, не превращая широкие группы пользователей в объект необоснованного подозрения.

Страновые различия в угрозах и мерах ответа

Общая региональная обстановка проявляется в каждой стране по-своему. В таблице 2 сопоставлены наиболее заметный канал риска, подтвержденные возможности ответа и пробелы в открытых данных. Это не рейтинг опасности и не замена национальной оценке рисков. Формулировки отражают темы, которые устойчиво повторяются в проанализированных источниках. Недостаток публичных сведений означает только ограниченность анализа и не доказывает отсутствия мер либо их неэффективности.

Таблица 2

Сравнительные профили пяти государств Центральной Азии

Страна	**Наиболее заметный канал риска**	**Подтвержденные возможности ответа**	**Основной пробел в открытых данных**
Казахстан	Цифровые и транснациональные связи; возвращение граждан и семей	Опыт репатриации; межведомственное сочетание мер безопасности и социальной поддержки	Долгосрочные данные о реинтеграции и сопоставимые показатели профилактики
Кыргызстан	Мобильность; местные сети; цифровая коммуникация	Участие гражданского общества и практики профилактики на уровне сообществ	Устойчивость проектов после завершения внешнего финансирования; оценка местных результатов
Таджикистан	Общая граница с Афганистаном; внешние сети граждан и диаспор	Пограничная и межведомственная координация; обновленное законодательство	Ясность критериев риска; независимая оценка; правовые гарантии
Туркменистан	Афганская граница; региональная мобильность	Физическая охрана границы и централизованный государственный контроль	Открытые сведения о профилактике, зарегистрированных случаях и результатах
Узбекистан	Афганский фактор; возвращение граждан; исторические транснациональные сети	Национальная стратегия 2021-2026; местная профилактика; региональная дипломатия	Сопоставимые показатели; публичная оценка результатов и реинтеграционных маршрутов

Примечание. Таблица отражает основные акценты открытых источников, а не полный перечень угроз и не рейтинг эффективности. Источники: (Pantucci, 2024; Pierobon, 2021; President of the Republic of Uzbekistan, 2021; Republic of Tajikistan, 2021; UNICEF, 2023).

По Казахстану наиболее подробно описано сочетание транснациональных рисков с репатриацией и последующей реинтеграцией. Исследователи объясняют вовлечение совокупностью личных, групповых и средовых обстоятельств, что обосновывает участие не только силовых, но и социальных институтов (Sharipova & Beissembayev, 2023; Tuleyev et al., 2025). Вместе с тем в открытом доступе мало унифицированных данных о возвращении в систему образования, трудоустройстве, устойчивости семейной поддержки и отдаленных результатах программ. Накопленный практический опыт нуждается в дополнении обезличенными сводными показателями и понятным описанием методики их расчета.

В Кыргызстане значительную роль играют общественные организации и международные программы. Местные участники приспосабливают профилактические подходы к потребностям сообществ, хотя зависимость от сроков проектов и приоритетов доноров затрудняет их устойчивое продолжение (Pierobon, 2021; Pierobon, 2022). Для Таджикистана общая граница с Афганистаном и внешняя активность отдельных граждан повышают значение пограничного контроля и оперативного взаимодействия. Обновление законодательства подтверждает изменение формальных правил, но по тексту закона нельзя судить о качестве индивидуальной оценки, соразмерности решений и реальной доступности обжалования (Kosmynka, 2025; Republic of Tajikistan, 2021).

В случае Туркменистана главный аналитический вывод связан с недостатком проверяемой информации. Открытые материалы указывают на значение афганской границы и централизованного контроля, но гораздо меньше сообщают о профилактике и социальной реинтеграции. Узбекистан располагает опубликованной национальной

стратегией на 2021-2026 годы и сочетает внутреннюю профилактику с активной региональной дипломатией (President of the Republic of Uzbekistan, 2021; United Nations Office of Counter-Terrorism, 2022). Однако наличие стратегии и здесь не заменяет открытых критериев оценки. В итоге сравнение показывает различия в объеме и качестве доступных подтверждений, а не распределяет страны по единой шкале готовности.

Неравномерность институциональной адаптации

Лучше всего в открытых источниках представлены правовые полномочия, пограничная безопасность, оперативное взаимодействие и международная координация. После 2021 года страны региона расширили контакты по афганскому направлению и продолжили сотрудничество с ООН, региональными организациями и двусторонними партнерами. Ташкентская конференция по реализации Совместного плана действий свидетельствует о политическом признании общего характера рисков (Sarybayev et al., 2026; Tanaka, 2026; United Nations Office of Counter-Terrorism, 2022). Оценивать практические результаты такого сотрудничества трудно, пока государства по-разному определяют предотвращенный эпизод, инцидент в цифровой среде и успешную реинтеграцию.

Профилактические практики развиваются менее равномерно. Работа на уровне сообществ требует доверия, четкого разграничения между оказанием помощи и расследованием, подготовки педагогов и социальных специалистов, а также безопасного порядка направления человека к профильной поддержке (OSCE, 2014; Schmid, 2021). Когда местная организация воспринимается лишь как источник сведений для силовых ведомств, люди реже обращаются за помощью на раннем этапе. В то же время профилактика без оценки конкретной потребности рискует свестись к общему просвещению с неясным эффектом. Открытые материалы редко позволяют проследить весь путь от выявления проблемы до измеренного результата.

Наиболее наглядно межведомственная зависимость проявляется в реинтеграции. Вернувшимся женщинам и детям одновременно могут понадобиться документы, медицинская и психологическая помощь, образование, семейное сопровождение, защита от стигматизации и оценка рисков безопасности. Модель 5R разделяет репатриацию, расселение, реинтеграцию, реабилитацию и достижение устойчивости, подчеркивая, что речь идет о длительном процессе, а не об одном административном решении (Ellis et al., 2024). Обобщенный UNICEF опыт Центральной Азии также подтверждает значение индивидуальных планов и продолжительного сопровождения (UNICEF, 2023). При оценке нельзя считать отсутствие уголовного дела исчерпывающим признаком успеха, как и трактовать социальные трудности как автоматическое свидетельство угрозы.

Наименее полно в открытых источниках отражена оценка результатов. Профилактические программы обычно отчитываются о числе участников, проведенных занятиях и выпущенных материалах. Изменения в поведении, доверии, доступе к помощи и риске повторного вовлечения измеряются значительно реже (Hassan et al., 2022; Madriaza et al., 2025b). Эта проблема характерна не только для Центральной Азии, но ограниченный доступ к данным делает ее особенно заметной. Улучшить сопоставимость можно без раскрытия оперативной информации: достаточно согласовать обезличенные показатели, описывать логику программы и заранее определять период наблюдения.

Таблица 3

Матрица институционального ответа и сохраняющихся разрывов

Функция	**Национальный уровень**	**Региональный и международный уровень**	**Сохраняющийся разрыв**
Выявление	Правовые основания; пограничный и цифровой мониторинг	Обмен уведомлениями и аналитическими материалами	Различия в определениях; риск ложноположительных решений

Функция	Национальный уровень	Региональный и международный уровень	Сохраняющийся разрыв
Координация	Межведомственные процедуры и уполномоченные органы	ООН; региональные форматы; двусторонние каналы	Трудно проследить передачу случая между ведомствами и секторами
Профилактика	Образование; местные органы; религиозная политика; социальные службы	Методическая помощь и проектная поддержка	Чаще измеряется процесс, чем конечный результат
Реабилитация	Индивидуальное и семейное сопровождение вернувшихся граждан	Обмен практиками; помощь женщинам и детям	Разные сроки сопровождения; нет общего набора показателей
Оценка и гарантии	Внутренний контроль; судебные и административные процедуры	Стандарты прав человека; независимые обзоры	Мало открытых сводных данных; ограничена внешняя проверка

Примечание. Матрица обобщает основные направления адаптации, не раскрывает закрытые процедуры и не оценивает работу отдельных ведомств.

Полученные данные частично подтверждают H2. Формальная и оперативная координация описана полнее и быстрее приспосабливается к внешним рискам. Профилактика и реинтеграция также получили практическое развитие, особенно в работе с вернувшимися семьями. Неравномерность состоит в том, что связь этих мер с сопоставимыми результатами, правовыми гарантиями и независимой проверкой прослеживается хуже. Страны региона накопили значительный набор средств реагирования, но пока располагают менее развитой системой совместного анализа их последствий.

Обсуждение

Результаты показывают ограниченность привычного деления террористической угрозы на "высокую" и "низкую". В условиях Центральной Азии после 2021 года необходимо различать частоту зарегистрированного насилия, подверженность транснациональным рискам и способность институтов обнаруживать переход от одного этапа вовлечения к другому. Редкие атаки могут сочетаться с активными внешними связями, цифровым воздействием и близостью к зоне конфликта. Вместе с тем наличие этих факторов не делает насилие неизбежным. Такое понимание согласуется с многофакторными моделями радикализации и критикой линейных профилей риска (Hafez & Mullins, 2015; Shukuralieva & Lipinski, 2021; Wolfowicz et al., 2021).

Гипотеза H1 получила поддержку прежде всего как методологическое положение, а не как прогноз. При соблюдении кодекса событийные базы надежно описывают зарегистрированную часть насилия, но не охватывают всю инфраструктуру, которая предшествует нападению (ACLED, 2025; START, 2022). Поэтому оценка должна объединять три группы показателей: сами события, транснациональные и сетевые связи, а также реакцию институтов. Для каждой группы требуется собственная база сравнения. Например, число удаленных публикаций мало о чем говорит без сведений об общем объеме мониторинга, а количество участников программы не показывает, какая доля целевой группы была охвачена.

Частичное подтверждение H2 выявляет разрыв между оперативным реагированием и институциональным обучением. Первое обеспечивает быстрый обмен сигналами, задержание подозреваемого или усиление конкретного участка границы. Второе предполагает оценку побочных последствий, сопоставление результата с поставленной

целью и корректировку программы. Региональное сотрудничество после 2021 года заметно укрепило возможности оперативного реагирования (Orumbayeva et al., 2025; Tanaka, 2026). Для институционального обучения нужны также данные школ, социальных служб, системы здравоохранения и местных организаций, защищенные ясными правилами работы с чувствительной информацией. Одного расширения полномочий силового ведомства для этого недостаточно.

Предлагаемая модель опирается на три критерия. Первый - адресность: мера должна отвечать на конкретный механизм угрозы, а не на неопределенно широкое представление о "неблагонадежности". Второй - связность: информация из одного сектора передается законным и безопасным способом туда, где человеку можно предложить помощь либо, при наличии оснований, применить правовую процедуру. Третий - проверяемость: обобщенные результаты учитываются при дальнейшем планировании. Совместное применение этих критериев связывает безопасность с легитимностью и обратной связью. Исследования участия гражданского общества в Кыргызстане показывают, что без такой связи формально согласованная программа может быть переосмыслена на местах или потерять доверие сообщества (Pierobon, 2022).

Практический вывод исследования заключается в необходимости согласовать минимальные требования к данным, не создавая нового наднационального рейтинга. Для этого предлагаются пять шагов.

1.Утвердить региональный словарь показателей. Завершенную атаку, предотвращенный эпизод, подтвержденную операционную связь, контакт с пропагандой, направление к профилактической помощи и устойчивый результат реинтеграции следует учитывать раздельно.

2. Разграничить доступ к оперативным и профилактическим данным. Необходимый для безопасности обмен должен сопровождаться минимизацией персональных сведений, установленными сроками хранения, контролем доступа и возможностью пересмотра решения, основанного на оценке риска.

3. Планировать оценку до начала программы: заранее определить целевую группу, исходный уровень, предполагаемый механизм изменений, показатели процесса и результата, период наблюдения и возможные альтернативные объяснения.

4. Выстроить устойчивое межсекторное сопровождение вернувшихся женщин и детей. Вопросы безопасности, здоровья, образования, документов и семейной поддержки должны координироваться, но не сводиться к единому статусу риска.

5. Регулярно публиковать обезличенные обзоры результатов и ограничений. Это позволит обмениваться практическим опытом без раскрытия оперативных сведений и уменьшит влияние единичных громких случаев на публичную дискуссию.

При реализации этих рекомендаций важно учитывать возможный вред расширительного профилирования. Сведения о психическом здоровье, религиозной практике или миграционном опыте нельзя связывать с насилием вне контекста и проверенной процедуры оценки (Gill et al., 2021; Hassan et al., 2022). Для общественной безопасности важны точность решения, своевременная доступность помощи и доверие к институтам, а не максимальное число лиц, отмеченных как потенциально опасные. Поэтому правовые гарантии следует рассматривать как условие эффективности политики.

У исследования есть четыре ограничения. Во-первых, открытые источники не охватывают закрытые оперативные данные. Во-вторых, объем публичной информации заметно различается по странам, что особенно затрудняет анализ Туркменистана. В-третьих, кодирование выполнял один автор, поэтому оценить межэкспертную надежность невозможно. В-четвертых, исследование устанавливает соответствие между угрозами и институциональными функциями, но не доказывает причинный эффект конкретной меры. В дальнейшем матрицу можно проверить на обезличенных административных данных,

дополнить интервью с практиками и представителями сообществ, а процедуру сравнительной оценки закрепить в заранее зарегистрированном протоколе.

Заключение

После 2021 года террористические риски для Центральной Азии не ограничиваются возможным переносом насилия из Афганистана. На них одновременно влияют приграничная нестабильность, внешние сети, цифровая коммуникация, мобильность и возвращение граждан из зон конфликтов. Поэтому статистика атак внутри национальных границ остается важным, но недостаточным показателем. Ее необходимо сопоставлять с данными о транснациональных связях и со способностью институтов распознавать переход от контакта с пропагандой к содействию и насилию.

Пять государств различаются не столько общим уровнем угрозы, сколько сочетанием рисков и возможностей ответа. Наиболее заметные изменения произошли в законодательстве, пограничной безопасности и межведомственной координации. Профилактика и реинтеграция также развиваются, однако их результаты реже представлены сопоставимыми показателями. Главный региональный разрыв сохраняется между готовностью принять меры и возможностью надежно оценить их последствия.

Предложенная матрица позволяет выразить этот разрыв через конкретные задачи: согласование определений, понятный порядок межсекторного сопровождения, планирование оценки до запуска программы, обезличенную отчетность и процедурные гарантии. Для этого не требуется раскрывать чувствительную информацию или перераспределять национальные полномочия. Общие критерии помогут органам безопасности, социальным службам, исследователям и международным партнерам обсуждать не только принятые меры, но и надежность сведений об их результатах.

Финансирование

Данное исследование не получало внешнего финансирования.

Этические аспекты

Исследование основано на открытых документах и публикациях. Оно не предполагало взаимодействия с людьми, сбора персональных данных или какого-либо вмешательства, поэтому одобрение комитета по этике не требовалось.

Доступность данных

Все использованные материалы перечислены в разделе References и доступны по указанным DOI или URL. В рамках исследования не создавался отдельный набор персональных или закрытых данных. Критерии анализа и правила интерпретации представлены в таблице 1.

Конфликт интересов

Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов, который мог бы повлиять на результаты или интерпретацию данного исследования.

Вклад автора

CRediT: Автор осуществил концептуализацию исследования, разработал методологию, провёл исследование и анализ материала, подготовил первоначальный вариант рукописи, а также выполнил рецензирование и редактирование текста.

References:

Akhantayeva, S., & Mussabekova, A. (2024). Religious extremism and terrorism in Central Asia: An overview of radical groups. *Journal of Central Asian Studies*, (4). https://doi.org/10.52536/3006-807X.2024-4.004

Armed Conflict Location & Event Data. (2025). *ACLED codebook*. https://acleddata.com/knowledge-base/codebook/

Baruah, P. (2025). The blame game: ISKP and the fog of claim attribution. *Journal of World Affairs: Voice of the Global South, 1*(1), 30-37. https://doi.org/10.1177/29769442251326409

Basit, A. (2023). Afghanistan-Pakistan's radical social media ecosystem: Actors, propaganda comparison and implications. *Counter Terrorist Trends and Analyses, 15*(4), 9-16. https://www.jstor.org/stable/48743373

Binder, J. F., & Kenyon, J. (2022). Terrorism and the internet: How dangerous is online radicalization? *Frontiers in Psychology, 13*, Article 997390. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.997390

Campbell, L. J., Bunker, P. L., & Bunker, R. J. (2024). The Islamic State - Khorasan Province: An assessment of current operations. *Small Wars & Insurgencies*, Advance online publication. https://doi.org/10.1080/09592318.2024.2388897

Ellis, B. H., King, M., Cardeli, E., Christopher, E., Davis, S., Yohannes, S., Bunn, M., McCoy, J., & Weine, S. (2024). Supporting women and children returning from violent extremist contexts: Proposing a 5R framework to inform program and policy development. *Terrorism and Political Violence, 36*(4), 425-454. https://doi.org/10.1080/09546553.2023.2169142

Gergilev, D. N., & Izluchenko, T. V. (2024). Sakral'noe nasilie v religioznom terrorizme: Keis Tsentral'noi Azii [Sacred violence in religious terrorism: The case of Central Asia]. *Concept: Philosophy, Religion, Culture, 8*(4), 62-78. https://doi.org/10.24833/2541-8831-2024-4-32-62-78

Gill, P., Clemmow, C., Hetzel, F., Rottweiler, B., Salman, N., Van Der Vegt, I., Marchment, Z., Schumann, S., Zolghadriha, S., Schulten, N., Taylor, H., & Corner, E. (2021). Systematic review of mental health problems and violent extremism. *Journal of Forensic Psychiatry & Psychology, 32*(1), 51-78. https://doi.org/10.1080/14789949.2020.1820067

Hafez, M., & Mullins, C. (2015). The radicalization puzzle: A theoretical synthesis of empirical approaches to homegrown extremism. *Studies in Conflict & Terrorism, 38*(11), 958-975. https://doi.org/10.1080/1057610X.2015.1051375

Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Ousman, S., Madriaza, P., Varela, W., Danis, E., Kilinc, D., Pickup, D., Borokhovski, E., & CPN-PREV Team. (2022). Protocol: Are tools that assess risk of violent radicalization fit for purpose? A systematic review. *Campbell Systematic Reviews, 18*(4), e1279. https://doi.org/10.1002/cl2.1279

Heathershaw, J., & Montgomery, D. W. (2014). *The myth of post-Soviet Muslim radicalization in the Central Asian republics*. Chatham House. https://www.chathamhouse.org/2014/11/myth-post-soviet-muslim-radicalization-central-asian-republics

Institute for Economics & Peace. (2025). *Global Terrorism Index 2025: Measuring the impact of terrorism*. https://www.visionofhumanity.org/resources/global-terrorism-index-2025/

Karimi, Y., Squicciarini, A., & Forster, P. K. (2024). A longitudinal dataset and analysis of Twitter ISIS users and propaganda. *Social Network Analysis and Mining, 14*(1), Article 19. https://doi.org/10.1007/s13278-023-01177-7

Kenyon, J., Binder, J. F., & Baker-Beall, C. (2023). Online radicalization: Profile and risk analysis of individuals convicted of extremist offences. *Legal and Criminological Psychology, 28*(1), 74-90. https://doi.org/10.1111/lcrp.12218

Kosmynka, S. (2025). Jihadi terrorism in Tajikistan and Uzbekistan: Between domestic constraints and transnational networks. *Eastern Review, 12*(2), 103-118. https://doi.org/10.18778/1427-9657.12.07

Kuznar, L. A., & Day, J. (2022). Hunting for gray rhinos and terrorism in the Middle East, North Africa, and Central Asia. *Dynamics of Asymmetric Conflict, 15*(2), 141-152. https://doi.org/10.1080/17467586.2021.1983189

Li, Z., Li, X., Dong, C., Guo, F., Zhang, F., & Zhang, Q. (2021). Quantitative analysis of global terrorist attacks based on the Global Terrorism Database. *Sustainability, 13*(14), Article 7598. https://doi.org/10.3390/su13147598

Madriaza, P., Hassan, G., Brouillette-Alarie, S., Mounchingam, A. N., Durocher-Corfa, L., Borokhovski, E., Pickup, D., & Paille, S. (2025a). Exposure to hate and violent extremism online and offline: A systematic review. *Campbell Systematic Reviews, 21*(1), e70018. https://doi.org/10.1002/cl2.70018

Madriaza, P., Morin, D., & Hassan, G. (2025b). How rigorous are evaluations of programs to prevent and counter violent extremism? *Terrorism and Political Violence*, Advance online publication. https://doi.org/10.1080/09546553.2025.2555221

McCauley, C., & Moskalenko, S. (2008). Mechanisms of political radicalization: Pathways toward terrorism. *Terrorism and Political Violence, 20*(3), 415-433. https://doi.org/10.1080/09546550802073367

Mitts, T., Phillips, G., & Walter, B. F. (2022). Studying the impact of ISIS propaganda campaigns. *The Journal of Politics, 84*(2), 1220-1225. https://doi.org/10.1086/716281

Modebadze, V. (2022). Afghanistan under Taliban: A new regime poses a threat to international stability. *Journal of Liberty and International Affairs, 8*(1), 277-291. https://doi.org/10.47305/JLIA2281277m

Moghaddam, F. M. (2005). The staircase to terrorism: A psychological exploration. *American Psychologist, 60*(2), 161-169. https://doi.org/10.1037/0003-066X.60.2.161

Molmen, G. N., & Ravndal, J. A. (2023). Mechanisms of online radicalisation: How the internet affects the radicalisation of extreme-right lone actor terrorists. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression, 15*(4), 463-487. https://doi.org/10.1080/19434472.2021.1993302

National Consortium for the Study of Terrorism and Responses to Terrorism. (2022). *Global Terrorism Database codebook: Inclusion criteria and variables*. University of Maryland. https://www.start.umd.edu/gtd/downloads/Codebook.pdf

Neumann, P. R., Breuer, N., & Hauser, Z. L. (2025). IS Khorasan: The Turkey nexus. *Studies in Conflict & Terrorism*, Advance online publication. https://doi.org/10.1080/1057610X.2025.2554451

Omarkhail, I., & Liu, G. (2023). The trajectory of Islamic State Khorasan Province and Afghan Taliban rivalry. *Small Wars & Insurgencies*, Advance online publication. https://doi.org/10.1080/09592318.2023.2288450

Omelicheva, M. Y., & Markowitz, L. (2019). Does drug trafficking impact terrorism? Afghan opioids and terrorist violence in Central Asia. *Studies in Conflict & Terrorism, 42*(12), 1021-1043. https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1434039

Organization for Security and Co-operation in Europe. (2014). *Preventing terrorism and countering violent extremism and radicalization that lead to terrorism: A community-policing approach.* https://www.osce.org/secretariat/111438

Orumbayeva, M. S., Mamytov, T. B., & Kurmangali, A. K. (2025). New approaches in combating international terrorism and extremism in Central Asia. *Security and Human Rights*, Advance online publication. https://doi.org/10.58866/znhx7290

Pantucci, R. (2024). Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses, 16*(1), 79-86. https://www.jstor.org/stable/48756307

Pashentsev, E. N., & Bazarkina, D. Y. (2021). ISIS propaganda on the internet, and effective counteraction. *Journal of Political Marketing, 20*(1), 17-33. https://doi.org/10.1080/15377857.2020.1869812

Pierobon, C. (2021). EU efforts to prevent violent extremism by engaging civil society in Kyrgyzstan. *Central Asian Affairs, 8*(2), 150-174. https://doi.org/10.30965/22142290-bja10019

Pierobon, C. (2022). European Union, civil society and local ownership in Kyrgyzstan: Analysing patterns of adaptation, reinterpretation and contestation in the prevention of violent extremism. *Central Asian Survey, 41*(4), 752-769. https://doi.org/10.1080/02634937.2021.1905608

Plastun, V. N. (2021). Islamskoe gosudarstvo provintsii Khorasan - ugroza Tsentral'no-Aziatskomu regionu [Islamic State of Khorasan Province - A threat to the Central Asian region]. *Vestnik NSU. Series: History and Philology, 20*(4), 169-175. https://doi.org/10.25205/1818-7919-2021-20-4-169-175

President of the Republic of Uzbekistan. (2021). Ukaz No. UP-6255 ob utverzhdenii Natsional'noi strategii Respubliki Uzbekistan po protivodeistviiu ekstremizmu i terrorizmu na 2021-2026 gody [Decree No. UP-6255 approving the national strategy to counter extremism and terrorism for 2021-2026]. *LexUZ*. https://lex.uz/docs/5491628

Qi, Y. (2024). Propaganda in focus: Decoding the media strategy of ISIS. *Humanities and Social Sciences Communications, 11*(1), Article 1123. https://doi.org/10.1057/s41599-024-03608-y

Raza, M. F. (2025). From regional to global Islamic State of Khorasan: Thematic analysis of Voice of Khorasan magazine. *Australian Journal of International Affairs, 79*(5), 671-690. https://doi.org/10.1080/10357718.2025.2516672

Republic of Tajikistan. (2021). Zakon Respubliki Tadzhikistan No. 1808 o protivodeistvii ekstremizmu [Law of the Republic of Tajikistan No. 1808 on countering extremism]. *National Center of Legislation under the President of the Republic of Tajikistan*. https://ncz.tj/content

Rothut, S., Schulze, H., Hohner, J., Greipl, S., & Rieger, D. (2026). Radicalization and the internet: 25 years of research. *The Communication Review*, Advance online publication. https://doi.org/10.1080/10714421.2026.2658935

Saliev, A. (2024). Aktualizatsiia nasil'stvennogo ekstremizma v Tsentral'noi Azii: Faktor mediatizatsii [Actualization of violent extremism in Central Asia: A factor of mediatization]. *Journal of the Institute of Oriental Studies RAS*, 4(30), 98-107. https://doi.org/10.31696/2618-7302-2024-4-098-107

Sarybayev, M., Zhekenov, D., Rustem, K., Kurmanbek, A., & Kossalbayev, B. D. (2026). Regional security collaboration between Central Asia and China in a changing threat environment. *Frontiers in Political Science, 8*, Article 1670875. https://doi.org/10.3389/fpos.2026.1670875

Schmid, A. P. (Ed.). (2021). *Handbook of terrorism prevention and preparedness*. ICCT Press. https://doi.org/10.19165/2020.6.01

Sharipova, D., & Beissembayev, S. (2023). Causes of violent extremism in Central Asia: The case of Kazakhstan. *Studies in Conflict & Terrorism, 46*(9), 1702-1724. https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1872163

Sharipova, D., & Kudebayeva, A. (2026). The role of religion in shaping perceived security in Central Asia. *Journal of Eurasian Studies, 17*(1), 183-201. https://doi.org/10.1177/18793665251388117

Shukuralieva, N., & Lipinski, A. (2021). Islamic extremism and terrorism in Central Asia: A critical analysis. *Central Asia and the Caucasus, 22*(1), 106-117. https://doi.org/10.37178/ca-c.21.1.10

Soliev, N., & Pantucci, R. (2021). Central Asia: Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan. *Counter Terrorist Trends and Analyses, 13*(1), 86-94. https://www.jstor.org/stable/26979987

Stepanova, E. (2022). Russia, Central Asia and non-traditional security threats from Afghanistan following the US withdrawal. *Global Policy, 13*(1), 138-145. https://doi.org/10.1111/1758-5899.13058

Tanaka, A. (2026). Counter-terrorism cooperation in Central Asia after the Taliban's takeover of Afghanistan: Strategic and institutional adaptation. *Journal of Contemporary East Asia Studies, 14*(2), 304-329. https://doi.org/10.1080/24761028.2026.2654333

Tucker, N. (2022). Foreign fighters, returnees and a resurgent Taliban. *Security and Human Rights, 32*(1-4), 69-82. https://doi.org/10.1163/18750230-bja10010

Tuleyev, M. S. (2026a). Ugrozy i riski mezhdunarodnogo terrorizma v stranakh Tsentral'noi Azii [Threats and risks of international terrorism in Central Asian countries]. *Bulletin of Ablai Khan University of International Relations and*

World Languages. Series: International Relations and Regional Studies, 64(2). https://doi.org/10.48371/ISMO.2026.64.2.014

Tuleyev, M. S. (2026b). Usilenie aktivnosti mezhdunarodnykh terroristicheskikh organizatsii v Tsentral'noi Azii v srednesrochnoi perspektive [Growing activity of international terrorist organizations in Central Asia in the medium term]. *Kazakhstan-Spectrum, 114*(1). https://doi.org/10.52536/2415-8216.2026.114.1.010

Tuleyev, M., Axakalova, M., Kagazbaeva, E., & Imanbayeva, A. (2025). International terrorism as a threat to the security of Central Asian states. *Space and Culture, India, 13*(1), 58-72. https://doi.org/10.20896/pkgf6850

U.S. Department of State. (2024). *Country reports on terrorism 2023*. https://www.state.gov/reports/country-reports-on-terrorism-2023/

United Nations Children's Fund. (2023). *Repatriation and reintegration of children affected by conflict in Syria and Iraq to Central Asia*. https://www.unicef.org/eca/media/28856/file/Repatriation%20and%20reintegration%20of%20children%20affected%20by%20conflict%20in%20Syria%20and%20Iraq%20to%20Central%20Asia.pdf

United Nations Office of Counter-Terrorism. (2022). *Tashkent high-level international conference: Regional cooperation among Central Asian states within the framework of the Joint Plan of Action*. https://www.un.org/counterterrorism/sites/www.un.org.counterterrorism/files/tashkent_2022_conference_report_fin.pdf

United Nations Security Council. (2024). *Thirty-fourth report of the Analytical Support and Sanctions Monitoring Team (S/2024/499)*. https://docs.un.org/S/2024/499

Vergani, M., Iqbal, M., Ilbahar, E., & Barton, G. (2020). The three Ps of radicalization: Push, pull and personal. A systematic scoping review of the scientific evidence about radicalization into violent extremism. *Studies in Conflict & Terrorism, 43*(10), 854-854. https://doi.org/10.1080/1057610X.2018.1505686

Winter, C., Neumann, P. R., Meleagrou-Hitchens, A., Ranstorp, M., Vidino, L., & Furst, J. (2020). Online extremism: Research trends in internet activism, radicalization, and counter-strategies. *International Journal of Conflict and Violence, 14*(2), 1-20. https://www.ijcv.org/index.php/ijcv/article/view/3809

Wolfowicz, M., Litmanovitz, Y., Weisburd, D., & Hasisi, B. (2021). Cognitive and behavioral radicalization: A systematic review of the putative risk and protective factors. *Campbell Systematic Reviews, 17*(3), e1174. https://doi.org/10.1002/cl2.1174

МРНТИ: 11.15.89 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.015

Бактыбай А.О.[1*]
[1]*Казахский национальный педагогический университет имени Абая*
г. Алматы, Республика Казахстан
**e-mail: baktybai_a@mail.ru*

РОЛЬ МЕДИА В АНТИКОРРУПЦИОННОЙ ПОЛИТИКЕ СОВРЕМЕННОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

Результативность антикоррупционной политики зависит не только от правовых запретов и уголовного преследования, но и от того, какая информация достигает граждан и превращается ли публичность в требование подотчётности. Цель исследования - определить, как казахстанские медиа фреймировали реорганизацию антикоррупционных институтов в 2025 году и в какой мере освещение активировало механизмы, связывающие публичность с общественным контролем и политической подотчётностью. Применён качественный встроенный кейс-дизайн: документальный анализ правовых актов и международных оценок объединён с исследованием 15 материалов на казахском и русском языках, опубликованных с 30 июня по 17 июля 2025 года и отобранных методом целенаправленной максимальной вариации. Материалы кодировались дедуктивно-индуктивно по жанру, доминирующему фрейму, структуре источников и четырём звеньям цепочки подотчётности: видимость, интерпретация, оспаривание и институциональный ответ. Девять публикаций представляли собой оперативные новости, преимущественно пересказывавшие официальные документы; лишь шесть обсуждали причины, риски и альтернативные оценки. В пяти материалах присутствовал негосударственный эксперт или представитель гражданского общества, однако ни одна публикация не включала голос обычных граждан или конкретный маршрут участия в общественном контроле. Следовательно, медиа эффективно обеспечили видимость институционального изменения, но слабо преобразовали публичность в завершённый цикл подотчётности. Новизна исследования состоит в анализе реального медиаконтента и его потенциальных последствий для подотчётности, тогда как предыдущие казахстанские работы измеряли главным образом самооценки аудитории. Практическая ценность заключается в предложении публичных карточек ответа государственных органов,

панелей последующего контроля и показателей коммуникации, ориентированных на институциональный результат, а не только на охват.

Ключевые слова: политическая коммуникация, антикоррупционная политика, медиафрейм, общественный контроль, политическая подотчётность, качественный контент-анализ

Ә.Ө. Бактыбай [1]*
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
**e-mail: baktybai_a@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕДИАНЫҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ САЯСАТТАҒЫ РӨЛІ

Аңдатпа

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың пәрмені құқықтық тыйымдар мен қылмыстық қудалауға ғана емес, азаматтарға қандай ақпарат жететініне және сол ақпараттың есеп талап етуге қалай айналатынына тәуелді. Зерттеудің мақсаты - Қазақстан медиасының 2025 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттарды қайта ұйымдастыруды қалай фреймдегенін және жариялылықты қоғамдық бақылау мен саяси есептілікке жалғайтын тетіктерді қаншалықты іске қосқанын анықтау. Зерттеу кіріктірілген сапалық жағдайлық зерттеуге негізделді: құқықтық актілер мен халықаралық бағалауларға құжаттық талдау жасалып, 2025 жылғы 30 маусым-17 шілде аралығында қазақ және орыс тілдерінде шыққан 15 медиаматериал мақсатты, барынша әркелкі іріктеу арқылы зерттелді. Материалдар жанры, басым фреймі, дереккөздер құрамы және есептілік тізбегінің төрт буыны - көріну, түсіндіру, пікірталас және институционалдық жауап - бойынша дедуктивті-индуктивті тәсілмен кодталды. Нәтиже бойынша тоғыз материал жедел жаңалық үлгісінде беріліп, негізінен ресми құжатты қайта баяндаған; алты материал ғана себептерді, тәуекелдерді және балама бағаларды талқылаған. Бес материалда ресми емес сарапшы немесе азаматтық қоғам өкілі сөйлегенімен, қарапайым азамат дауысы мен қоғамдық бақылауға қатысудың нақты жолы бірде-бір материалда көрсетілмеген. Демек, медиа институционалдық өзгерісті көрінетін етуде күшті, бірақ жариялылықты аяқталған есептілік циклiне айналдыруда әлсіз. Зерттеудің жаңалығы - Қазақстандағы алдыңғы аудиториялық сауалнамалардан өзгеше, нақты медиалық өнім мен ықтимал есептілік салдарын бір талдау тізбегінде қарастыруы. Практикалық маңызы мемлекеттік органдардың медиада көтерілген мәселелерге жауап карталарын, ашық бақылау панельдерін және нәтижеге бағытталған коммуникация өлшемдерін енгізу жөніндегі ұсыныстармен айқындалады.

Түйін сөздер: саяси коммуникация, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, медиа фрейм, қоғамдық бақылау, саяси есептілік, сапалық мазмұндық талдау

A.O. Baktybay [1]*
[1]Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, Republic of Kazakhstan
**e-mail: baktybai_a@mail.ru*

THE ROLE OF MEDIA IN CONTEMPORARY KAZAKHSTAN'S ANTI-CORRUPTION POLICY

Abstract

The effectiveness of anti-corruption policy depends not only on legal prohibitions and criminal enforcement, but also on what information reaches citizens and whether publicity is converted into demands for accountability. This study examines how Kazakhstan's media framed the 2025 reorganisation of anti-corruption institutions and the extent to which coverage activated mechanisms connecting publicity, public oversight, and political accountability. It employs an embedded qualitative case design that combines documentary analysis of legislation and international assessments with a purposive maximum-variation sample of 15 Kazakh- and Russian-language media items published between 30 June and 17 July 2025. The items were coded deductively and inductively by genre, dominant frame, source structure, and four links in an accountability chain: visibility, interpretation, contestation, and institutional response. Nine items were breaking-news reports that largely relayed official documents, whereas only six discussed causes, risks, or competing assessments. Five items included a non-state expert or civil-society voice, yet none quoted ordinary citizens or identified a concrete route for participation in public oversight. The media therefore performed strongly in making institutional change visible but weakly in converting publicity into a completed accountability cycle. The article's originality lies in examining actual media output and its accountability potential, whereas prior Kazakhstan studies have primarily measured audience self-reports and perceived media effectiveness. Its practical contribution is a set of recommendations for public

response cards, open follow-up dashboards, source pluralism, and outcome-oriented communication indicators that go beyond reach and view counts.

Keywords: political communication, anti-corruption policy, media framing, public oversight, political accountability, qualitative content analysis

Кіріспе

Сыбайлас жемқорлық саяси жүйеде қылмыстық құқық бұзушылықпен шектелмейді: ол мемлекеттік ресурстарға тең қолжетімділікті бұзып, азаматтардың саяси қатысуын және биліктің әділдігіне сенімді әлсіретеді (Bokayev et al., 2023; Poertner & Zhang, 2024). Сондықтан сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттың сапасы ұсталған адамдар немесе өткізілген түсіндіру іс-шаралары санымен ғана өлшенбейді. Оның маңызды өлшемі - қоғам мәселе туралы сенімді ақпарат ала ма, жауапты институтқа сұрақ қоя ала ма және сол сұрақтың салдарын бақылай ала ма деген саяси-коммуникациялық мәселе. Осы үдерісте медиа оқиғаны көрінетін ететін арна ғана емес, қоғамдық маңыздылықты белгілейтін, жауапкершілікті түсіндіретін және есеп беруді талап ететін институт ретінде әрекет етеді.

Қазақстанның құқықтық базасы медианың бұл рөлін ішінара мойындайды. «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» заңда бұқаралық ақпарат құралдарындағы жарияланымдар сыбайлас жемқорлыққа қарсы мониторинг дереккөздерінің бірі ретінде белгіленген; «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» және «Қоғамдық бақылау туралы» заңдар ақпарат сұрату, ақпаратты алдын ала жариялау, қоғамдық талқылау мен мониторинг тетіктерін бекітеді (Қазақстан Республикасы, 2015a, 2015b, 2023). 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдама ашықтықты, азаматтық қоғаммен өзара іс-қимылды және алдын алуды стратегиялық бағыт ретінде көрсетеді (Қазақстан Республикасы Президенті, 2022). Алайда 2025 жылғы 30 маусымдағы № 927 Жарлық институционалдық құрылымды өзгертті: бұрынғы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігі Ұлттық қауіпсіздік комитетіне қосылды, ал саясат қалыптастыру, үйлестіру және алдын алу функциялары Мемлекеттік қызмет істері агенттігіне берілді (Қазақстан Республикасы Президенті, 2025). Бұл өзгеріс медианың бір мезгілде екі институционалдық бағытты - құқық қорғау мен алдын алуды - бақылау қажеттігін туғызды.

Ресми деректер ақпараттық белсенділіктің көлемді екенін көрсетеді. 2025 жылғы Ұлттық баяндамада өңірлерде 3 600 ақпараттық-түсіндіру іс-шарасы өткізіліп, 529 мың адам қамтылғаны, ал қоғамдық кеңестер нормативтік құқықтық актілер жобалары бойынша 1 932 ұсыным беріп, соның 1 844-і орындалғаны хабарланады (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігі, 2026). Бірақ бұл көрсеткіштер негізінен өнім мен қамтуды сипаттайды; олар ақпараттың сапасын, азаматтың әрекет ету мүмкіндігін немесе жарияланған мәселе бойынша институттың жауап беруін себептік тұрғыдан дәлелдемейді. OECD бағалауында Қазақстан ақпаратқа қолжетімділіктің нормативтік өлшемдерінің 56%-ын, практикалық өлшемдерінің 31%-ын орындаған; OECD орташа көрсеткіштері тиісінше 72% және 62% болған (OECD, 2026). Демек, құқықтық мүмкіндік пен нақты практика арасында алшақтық бар.

Қазақстандағы зерттеулер негіз қалыптастырды. Baktybay et al. (2026) 2 685 респонденттің жауабымен медиа тұтыну, сенім және сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатты қабылдау байланысын зерттеді; Burakanova et al. (2025) жастардың сыбайлас жемқорлыққа қарсы этикасы мен медианың әлеуетін қарастырды. Beldibekova et al. (2024) қазақстандық медиаға сенім ахуалын, Bokayev et al. (2023) күнделікті жемқорлықты қабылдау факторларын, ал Gainous et al. (2025) Facebook-тегі сыни ақпарат пен саяси нәтижелер арасындағы байланысты талдады. Дегенмен осы еңбектер нақты жаңалық мәтіндерінің қандай фрейм, дереккөз және есептілік тетігін ұсынатынын, сондай-ақ институционалдық өзгеріс туралы жариялылықтың қоғамдық бақылау жолына айналуын тікелей зерттемейді.

Осы олқылықты толықтыру үшін мақаланың мақсаты - Қазақстан медиасының 2025 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттарды қайта ұйымдастыру оқиғасын қалай

фреймдегенін және жариялылықты саяси есептілікке жалғайтын тетіктерді қаншалықты іске қосқанын анықтау. Екі зерттеу сұрағы қойылды: 1) материалдарда қандай фреймдер мен дереккөздер басым болды? 2) жарияланымдар көріну, түсіндіру, пікірталас және институционалдық жауап буындарының қайсысын қамтамасыз етті? H1 жорамалы бойынша жедел жаңалықтарда құқықтық-әкімшілік фрейм мен ресми дереккөз үстем болады. H2 жорамалы бойынша талдамалық медиада пікірлер әркелкі болғанымен, азаматтық қатысу мен кейінгі институционалдық жауапты бақылау тетіктері жеткіліксіз көрінеді.

Ғылыми әдебиеттерге шолу

Медианың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттағы рөлін үш теориялық дәстүр тоғысында түсіндіруге болады. Біріншісі - күн тәртібін қалыптастыру теориясы: мәселенің жиі әрі көрнекі жариялануы оның қоғамдық маңыздылығын арттырады (McCombs & Shaw, 1972). Екіншісі - фреймдеу: журналистік мәтін мәселені анықтап қана қоймай, оның себебін, моральдық бағасын және ықтимал шешімін іріктейді (Entman, 1993). Үшіншісі - бақылаушы журналистика: тәуелсіз медиа жасырын ақпаратты ашып, лауазымды тұлғалардың беделіне нұқсан келтіріп, оларға саяси шығын келтіреді (Brunetti & Weder, 2003; Ferraz & Finan, 2008). Сыбайлас жемқорлық материалдарындағы себеп пен шешім фреймдерінің тапшылығы материалдың есептілік әлеуетін әлсіретеді (Palau & Palomo, 2021). Осы тұрғыдан жарияланым саны оның саяси сапасына тең емес.

Есептілік ұғымы медианың қызметін нақтылауға мүмкіндік береді. Bovens (2007) есептілікті субъектінің ақпарат пен негіздеме беруі, есеп талап етуші тараптың сұрақ қойып бағалауы және салдардың мүмкін болуы деп түсіндіреді. Ашықтық осы тізбектің бастапқы шарты, бірақ оның өзі жеткіліксіз: ақпарат қоғамдық сипат алып, оны талдайтын және санкцияға немесе түзетуге айналдыратын институттар болғанда ғана сыбайлас жемқорлықты шектеуге ықпал етеді (Lindstedt & Naurin, 2010). Жаңа метаталдаулар да осы шарттылықты растайды: ашықтықтың мемлекеттік сенімге орташа әсері шағын әрі жағдайға тәуелді, ал жариялылық пен есептілік тетіктері болғанда жемқорлықты азайту ықтималдығы жоғарылайды (Chen & Ganapati, 2023; Wang & Guan, 2023). Нақты, мақсатты және мазмұнды ашықтық жалпы декларациядан пәрмендірек және оның ықпалы азаматтың билікке әсер ете алу қабілетіне байланысты болады (Alessandro et al., 2021; Crepaz & Arikan, 2024; Grimmelikhuijsen et al., 2021; Mungiu-Pippidi, 2023; Schmidthuber et al., 2021). Сондықтан бұл зерттеуде медианың рөлі «ақпарат жарияланды ма?» деген сұрақпен емес, «жарияланған ақпарат есептілік циклін қаншалықты жалғастырды?» деген өлшеммен бағаланады.

Екінші маңызды бағыт - көріну мен сенімнің қайшылығы. Жаңалықтарды тұтыну азаматқа жемқорлық туралы көбірек мәлімет береді, сондықтан қабылданған жемқорлық деңгейі өсуі мүмкін; бұл нақты жемқорлық көбейді дегенді білдірмейді (Charron & Annoni, 2021). Pan et al. (2023) мұны тұрақты науқан жағдайындағы «көріну парадоксы» ретінде сипаттайды. Жемқорлық туралы ақпарат қысқа мерзімде институционалдық сенімді әлсіретіп, бірақ өздігінен саяси қатысуға әкелмеуі мүмкін (Akinola et al., 2022; Beesley & Hawkins, 2022; Wang & Dickson, 2022). Оның ықпалы тұтынылатын медиа түріне, цифрлық арнаға және жемқорлықты қабылдау деңгейіне қарай өзгереді (Daminov, 2024; Jimoh et al., 2025; Kiratli, 2023; Sun & Payne, 2025). Керісінше, ортақ фактілік негіз ұсынатын дәстүрлі жаңалықтар айыптау мен наразылықтағы алшақтықты қысқартуы мүмкін (Park & Chang, 2023). Демек, медиа сенімді міндетті түрде көтеруге тиіс деген нормативтік күтім дұрыс емес: оның демократиялық қызметі кейде мәселені көрінетін етіп, қысқа мерзімді сенімсіздік тудыруы мүмкін. Маңыздысы - сенімнің өзі емес, институттың сенімге лайық әрекет етуі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы хабарламаның мазмұны да шешуші. Жемқорлықтың жаппай таралғанын үздіксіз қайталау «бәрі солай істейді» деген сипаттамалық норманы бекітіп, дәрменсіздік немесе пара беруді қалыпты қабылдау әсерін туғызуы мүмкін (Cheeseman & Peiffer, 2022). Кейінгі тәжірибелер мұндай хабарламалардың әлеуметтік келісім мен мемлекеттік институттарды бағалауға күтпеген кері әсер беретінін көрсетті (Cheeseman &

Peiffer, 2023). Ал қоғамның көпшілігі жемқорлықты құптамайтынын, өзгеріс мүмкін екенін және нақты әрекет жолын көрсететін міндеттеуші сипаттағы хабарлар пайдалырақ болуы ықтимал (Agerberg, 2022; Erlich & Gans-Morse, 2026; Kubbe et al., 2024). Нақты саяси шарасы бар уәденің жалпылама ұраннан сенімдірек қабылдануы хабар мазмұнының маңызын тағы растайды (Vera, 2025). Бұл айырмашылық сыбайлас жемқорлыққа қарсы коммуникацияны қорқыту немесе моральдық үндеу ретінде емес, дәлел, норма және іс-қимыл мүмкіндігін біріктіретін саясат құралы ретінде қарауды талап етеді.

Цифрлық платформалар ақпарат өндірушілерінің қатарын кеңейтті. Әлеуметтік медиа дәстүрлі редакциялар, саясаткерлер және азаматтар күн тәртібінің өзара ықпалдасуын жеделдетеді (Gilardi et al., 2022). Ол наразылықты жұмылдырып, ресми дискурсқа балама ақпарат тарата алады және азаматтарға жария айыптау мен есеп талап ету арнасын береді (Asomah, 2025; Chang & Park, 2021; Odoh & Olagunju, 2025), бірақ сыбайлас жемқорлықты партиялық құралға айналдырып, полярлануды да күшейтеді (Marchetti & Stanziano, 2024). Қазақстан мен Орталық Азияға қатысты зерттеулер мазмұнды белсенді өндіру мен оны енжар тұтынудың саяси салдары бірдей емес екенін, ал платформаның өзіне сенім сыни ақпараттың ықпалын өзгертетінін көрсетеді (Daoudi et al., 2025; Dzutsati & Rakhmatullayeva, 2025; Gainous et al., 2025; Xu et al., 2022). Сол себепті желідегі пікір саны қоғамдық бақылаудың сапасына теңестірілмейді.

Үшінші шарт - редакциялық дербестік пен журналистік әлеует. Мемлекет пен медиа арасындағы қаржылық немесе саяси тәуелділік жағымсыз ақпаратты зерттеу не жариялау ықтималдығын төмендетеді (Besley & Prat, 2006; Louis-Sidois & Mougin, 2023). Баспасөз еркіндігі бизнес пен мемлекет арасындағы парақорлық тәуекелінің төмен болуымен байланысты, бірақ бұл байланыс институттар мен нарық құрылымына тәуелді (Binhadab et al., 2021). Медианы саяси-қаржылық бақылауға алуды субъектілердің көрінуі мен материалдың бағалау реңкі арқылы өлшейтін жаңа тәсілдер формалды еркіндік пен нақты редакциялық дербестіктің айырмасын ашады (Barnehl & Schumacher, 2024). Журналистер бұл үдерістің тек құрбаны емес, өз кәсіби таңдауы арқылы оған ықпал ететін субъект те бола алады (Slavtcheva-Petkova et al., 2026). Журналистердің институттарға сенімі елдегі еркіндік, меншік және жемқорлық ортасымен байланысты; ал сенімді ақпарат көзі азаматтың жемқор саясаткерге саяси баға беруін күшейтеді (Hamada & Vallesi, 2025; van Klaveren et al., 2024). Азаматтық есептілік субъектілері, коммерциялық емес редакциялар және жергілікті журналистика бақылаушы қызметті сақтауға көмектеседі (Asomah, 2022; Larsson & Grimes, 2023; Usher & Kim-Leffingwell, 2024). Жергілікті басылымдардың жабылуы жемқорлықты әшкерелеу қабілетін төмендетуі мүмкін, ал медианың негізсіз айыптауы саяси іріктеуді бұрмалау қаупін туғызады (Matherly & Greenwood, 2024; Pittaluga et al., 2024). Зерттеу журналистикасының қоғамдық игілік сипаты болғандықтан, оны қаржыландыру қажет, бірақ қаржы бөлуші мен редакциялық шешім арасына тәуелсіздік кепілдігі қойылуы тиіс (Næss, 2025). Постсоциалистік Еуразиядағы салыстырмалы зерттеу де формалды медиа көптігі мен нақты манипуляцияның қатар жүруі мүмкін екенін көрсетеді (Rybinski, 2025).

Қазақстан жағдайында цифрландыруды немесе ресми ақпарат көлемін өздігінен қалыптасатын ашықтық деп қабылдауға болмайды. Электрондық басқару саяси ортаның бақылау логикасымен қатар өмір сүре алады (Keegan, 2024), ал мемлекеттік сатып алу мен күнделікті жемқорлықты қабылдау институционалдық тәжірибеге тәуелді (Bokayev et al., 2023; Khamitov et al., 2023). Мемлекеттік қызмет сапасы мен институтқа сенім азаматтардың әл-ауқат бағасымен де байланысты (Serikbayeva & Abdulla, 2022). Осы әдебиеттерге сүйеніп, мақала төрт буынды үлгі ұсынады: медиа 1) өзгерісті көрінетін етеді; 2) себеп пен жауапкершілікті түсіндіреді; 3) балама дауыстарға орын беріп, қоғамдық пікірталас туғызады; 4) жауапты органның әрекетін қадағалап, нәтижені қайта жариялайды. Алғашқы үш буынсыз қоғам не болғанын түсінбейді; төртінші буынсыз жариялылық саяси есептілікке айналмайды.

Зерттеу әдіснамасы

Зерттеу кіріктірілген сапалық жағдайлық зерттеу тәсілімен жүргізілді. Зерттеу нысаны ретінде 2025 жылғы 30 маусымда Қазақстанның Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл агенттігін қайта ұйымдастыру және оның функцияларын Ұлттық қауіпсіздік комитеті мен Мемлекеттік қызмет істері агенттігі арасында бөлу туралы шешім алынды. Оқиға құқықтық, қауіпсіздік және қоғамдық есептілік мәселелерін қатар көтергендіктен таңдалды. Зерттеу құрылымында екі талдау бірлігі бар: 1) реформаның құқықтық-саяси ортасын айқындайтын ресми құжаттар; 2) оқиғаның қоғамдық мағынасын қалыптастыратын медиаматериалдар. Жағдайлық зерттеу мәнмәтін мен коммуникациялық үдерісті бір жүйеде қарауға мүмкіндік береді (Yin, 2018), ал сапалық мазмұндық талдау мәтіндегі айқын мазмұнмен қатар астарлы бағалау логикасын да жүйелеуге қолайлы (Krippendorff, 2019).

Құжаттық корпусқа «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы», «Ақпаратқа қол жеткізу туралы», «Қоғамдық бақылау туралы» және «Масс-медиа туралы» заңдар, 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдама, 2025 жылғы № 927 Президент Жарлығы, 2025 жылғы Ұлттық баяндама, ақпаратқа қол жеткізу саласының 2025 жылғы жылдық есебі және OECD-тің Қазақстан бойынша 2025-2026 жылдардағы бағалаулары енгізілді (OECD, 2025, 2026; Қазақстан Республикасы, 2015a, 2015b, 2023, 2024; Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі, 2026; Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігі, 2026; Қазақстан Республикасы Президенті, 2022, 2025). Құжаттардан медианың мәртебесі, қоғамдық бақылау арналары, институционалдық өкілеттіктер мен есептілік көрсеткіштері шығарылды.

Медиаматериалдар корпусы 2025 жылғы 30 маусымнан 17 шілдеге дейінгі кезеңді қамтиды. Бастапқы іздеу жалпы веб-іздеу жүйесі және басылымдардың сайт ішіндегі іздеу құралдары арқылы «Антикор», «ҰҚК/КНБ», «қайта ұйымдастыру/реорганизация», «сыбайлас жемқорлыққа қарсы қызмет» кілтсөздерімен қазақ және орыс тілдерінде жүргізілді. Іріктеудің төрт шарты белгіленді: материал Қазақстандағы № 927 Жарлық пен оның алғашқы институционалдық іске асырылуына тікелей қатысты болуы; толық мәтіні ашық қолжетімді болуы; жаңалық, сұхбат немесе талдау жанрына жатуы; басқа материалдың сөзбе-сөз көшірмесі болмауы. Тек әлеуметтік желідегі жазбалар, стенограммасы жоқ бейне және бірдей агенттік мәтінді өзгеріссіз қайталаған көшірмелер алынып тасталды. Тақырыбы бірдей BAQ.KZ, Stan.kz және NUR.KZ дербес бірлік ретінде сақталды: BAQ.KZ Жарлықтың 11 тармағын толық, қалған екеуі таңдаулы ережелерді ықшам әрі өзгеше ретпен ұсынды; сондықтан олар сөзбе-сөз көшірме деп саналмады. Барынша әркелкі мақсатты іріктеу арқылы 15 материал таңдалды: бесі қазақ тілінде, оны орыс тілінде; олардың ішінде ұлттық ақпарат агенттігі, телерадио арнасы, жедел жаңалық сайттары, іскерлік және тәуелсіз талдамалық басылымдар бар. Корпустың толық құрамы мен материал деңгейіндегі кодтары А қосымшасында берілді.

Материалдар 2026 жылғы 5 қыркүйектегі интернеттегі ашық нұсқалары бойынша тексерілді. Әр материал үшін басылым атауы, жарияланған күні, тіл, тақырып, кіріспе бөлік (лид), жанр, аталған субъектілер және сілтеме жасалған бастапқы құжат жеке кестеге тіркелді. Тақырып пен кіріспе бөлік оқырманға ұсынылған алғашқы фреймді, ал негізгі мәтін себеп, баға және шешім элементтерін анықтау үшін бөлек қаралды. Бір жаңалықтың бірнеше сайтта тарауы ақпараттың таралу белгісі саналғанымен, сөзбе-сөз көшірмелер дербес талдау бірлігі ретінде саналмады. Бұл шешім ресми хабарламаның техникалық қайталануын журналистік пікір алуандығымен шатастырмауға мүмкіндік берді. Материалдың көлемі немесе эмоциялық тақырыбы сапа көрсеткіші ретінде алдын ала қабылданған жоқ.

Талдау бірлігі - жеке медиаматериал. Кодтау сұлбасы теориядан алынған дедуктивті өлшемдер мен мәтінді оқуда пайда болған индуктивті кодтарды біріктірді. Дедуктивті өлшемдер: жанр; Entman (1993) ұсынған мәселені анықтау, себепті түсіндіру, бағалау және шешім ұсыну элементтері; дереккөздер құрамы; Bovens (2007) есептілік логикасына

бейімделген төрт буын. Индуктивті кезеңде «құқықтық-әкімшілік ауысу», «тиімділік және үйлестіру», «өкілеттіктің шоғырлануы мен жабықтық тәуекелі», «институционалдық тарих және құқықтық салдар» сияқты басым фреймдер қалыптасты. Басым фрейм материалдың тақырыбы, кіріспе бөлігі, ең көп түсіндірілген себеп-салдары және қорытындыдағы негізгі екпін бойынша анықталды.

Кодтау екі деңгейде орындалды. Алдымен әр материалға сипаттамалық кодтар - тіл, күн, жанр, негізгі дереккөз және басым фрейм - берілді. Кейін аналитикалық кодтар арқылы жарияланымның есептілік әлеуеті бағаланды: институционалдық өзгерісті нақты көрсету; оның себебі мен салдарын түсіндіру; ресми позицияға балама баға беру; азаматқа сұрақ қою немесе бақылауға қатысу жолын ұсыну; жауапты органның кейінгі әрекетін өлшейтін көрсеткіш атау. Сандық жиіліктер сапалық қорытындыны айқындау үшін ғана қолданылды; N=15 үлгі барлық Қазақстан медиасына статистикалық жалпылау жасауға арналмаған. H1 жорамалы жедел жаңалықтардағы ресми дереккөз бен құқықтық-әкімшілік фреймнің басымдығы арқылы, H2 жорамалы талдамалық материалдардағы пікір алуандығы мен әрекет/кері байланыс арналарының болуы арқылы бағаланды.

Кесте 1

Кодтау өлшемдері және оларды нақтылау

Өлшем	Негізгі сұрақ	Кодтар	Есептілік буыны
Жанр	Материал оқиғаны хабарлай ма, әлде түсіндіре ме?	Жедел жаңалық; талдау; сұхбат/түсіндірме	Көріну
Фрейм	Мәселе қандай саяси мағынада берілді?	Құқықтық-әкімшілік; тиімділік; қауіпсіздік; шоғырлану/жабықтық; тарихи-құқықтық	Түсіндіру
Фрейм толықтығы	Себеп, баға және шешім бар ма?	Мәселе; себеп; бағалау; ұсыныс/шешім	Түсіндіру
Дереккөз	Кімге сөйлеу құқығы берілді?	Ресми орган; сарапшы; журналист; азаматтық қоғам; қызметкер; азамат	Пікірталас
Әрекет және кейінгі бақылау	Азамат не істей алады және жауап қалай тексеріледі?	Қатысу жолы; жауапты орган; мерзім; өлшем; кейінгі нәтиже	Институцион алдық жауап

Ескерту: авторлар теориялық модель мен зерттеу корпусына сүйеніп құрастырды.

Сенімділікті күшейту үшін код анықтамалары алдын ала белгіленді, шекаралық жағдайлар толық мәтін мәнмәтінінде қайта қаралды және қайшы мысалдар бөлек белгіленді. Мысалы, ресми құжатқа сүйенген материалда сарапшы пікірі болса, ол «тек ресми дереккөз» санатына енгізілмеді. Ал институттың құрылғанын хабарлау «институционалдық жауап» деп өздігінен саналмады: жауап болуы үшін медиада көтерілген сұраққа уәкілетті органның негізді жауабы немесе кейінгі нәтиже көрсетілуі қажет болды. Жиіліктер қолмен салыстырылып, мәтіндік мысалдардың кодталған санатқа сәйкестігі қайта тексерілді; тақырыптағы эмоциялық сөз өздігінен бағалау фреймі деп саналмай, негізгі мәтіндегі дәлелмен расталғанда ғана кодталды. Зерттеу ашық жарияланған құжаттар мен медиамәтіндерді ғана пайдаланды, адам қатысушылары мен жеке деректерді қамтымады. Негізгі шектеулер - қысқа зерттеу кезеңі, мақсатты шағын үлгі, бір зерттеушінің сапалық кодтауы және редакциялардың аудитория туралы талдамалық деректеріне қолжетімсіздік. Сондықтан мақала медианың нақты қоғамдық мінез-құлыққа себептік ықпалын емес, мәтінде көрінетін саяси есептілік әлеуетін бағалайды.

Зерттеу нәтижелері

Құжаттық талдау медианың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттағы орны заңмен бекітілгенін, бірақ есептіліктің бірнеше органға бөлінгенін көрсетті. 2015 жылғы заң медиажарияланымды мониторинг дереккөзі деп таниды, ал ақпаратқа қол жеткізу және қоғамдық бақылау заңдары азаматтар мен ұйымдарға ақпарат сұрату, мониторинг жүргізу және ұсыным беру мүмкіндігін ұсынады. 2025 жылғы № 927 Жарлықтан кейін құқық қорғау функциялары ҰҚК құрамындағы Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл қызметіне, ал саясат, үйлестіру және алдын алу функциялары Мемлекеттік қызмет істері агенттігіне өтті. Бұл бөлініс жауаптылықты күрделендіреді: тергеу нәтижесін ҰҚК-ден, ал алдын алу мен коммуникациялық саясатты Мемлекеттік қызмет істері агенттігінен сұрау қажет.

Ресми есептер жариялылықтың ауқымын көрсетеді. Ұлттық баяндама 3 600 түсіндіру іс-шарасын, 529 мың адамның қамтылғанын, 369 өңірлік мақала мен 56 телевизиялық бағдарламаны тіркейді. Қоғамдық кеңестер 4 343 нормативтік құқықтық акт жобасын қарап, 1 932 ұсынымның 1 844-ін іске асырған; 889 қоғамдық тыңдауда берілген 941 ұсыныстың 671-і орындалған, 270-і іске асырылу үстінде деп көрсетілген (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігі, 2026). Ақпаратқа қол жеткізу жөніндегі жылдық есепте 2025 жылы мемлекеттік органдарға 593,1 мың өтініш түскені, 47 субъектідегі бюджет, сатып алу және ашық деректерге қатысты бұзушылықтар ұсынымнан кейін жойылғаны жазылған (Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі, 2026). Алайда бұл деректердің көпшілігі іс-шара, өтініш, ұсыным немесе қаралым санын өлшейді. Медиа көтерген мәселені кейінгі шешіммен байланыстыратын ашық тізілім жоқ.

Медиаматериалдар корпусын талдау ақпараттық және талдамалық логиканың тең емес екенін көрсетті. Он бес материалдың тоғызы - 60% - жедел жаңалық түрінде, ал алтауы - 40% - талдау, түсіндірме немесе сұхбат түрінде болды. Барлық материал реформаның негізгі фактісін және өкілеттіктердің бөлінуін жеткізді. Бірақ тоғыз жарияланым ресми Жарлықты немесе мемлекеттік орган хабарламасын негізгі әрі жалғыз түсіндіру көзі ретінде алды. Оларда оқиғаның қоғамдық мәні көбіне «мемлекеттік басқаруды жаңғырту», «тиімділікті арттыру» және «өкілеттікті бөлу» тұжырымдарымен шектелді. Бұл материалдарда құқықтық дәлдік жоғары болғанымен, шешімнің қажеттілігі, ықтимал баламасы немесе нәтижесін бағалау өлшемі дербес тексерілмеді.

Тілдік бөлініс назар аударарлық, бірақ нарыққа жалпыланбайды. Қазақ тіліндегі бес материалдың негізгі қызметі ресми шешімді қысқа әрі түсінікті жеткізу болды; оларда дербес сарапшы пікірі кездеспеді. Орыс тіліндегі он материалдың ішінде жедел жаңалық та, кеңейтілген саяси талдау да болды және балама фреймдер осы топта көрінді. Бұл нәтиже қазақтілді аудиторияға талдау мүлде ұсынылмайды дегенді білдірмейді; ол осы нақты зерттеу кезеңі мен іріктелген корпус шегінде түсіндірмелі жанрдың тілдер бойынша тең таралмағанын ғана көрсетеді. Соған қарамастан, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат туралы сапалы талдаудың мемлекеттік тілде тұрақты шығуы қоғамдық бақылаудың тең қолжетімділігі үшін маңызды.

Алты талдамалық материал ресми фреймді кеңейтті. Олар реформаны ұлттық қауіпсіздікпен байланыстыру, құқық қорғау мен алдын алу функцияларын бөлу, өкілеттіктің бір органда шоғырлануы, ҰҚК-нің салыстырмалы жабықтығы және бұрынғы Антикор қызметінің құқықтық мұрасы сияқты сұрақтарды көтерді. NewTimes.kz бірнеше саясаттанушының бәсекелес түсіндірмесін қатар ұсынды; Azattyq Asia қауіпсіздік органының парламенттік және қоғамдық бақылауы мәселесін алға шығарды; Exclusive.kz пен Informburo.kz институционалдық тарих пен құқық қорғау тәуекелдерін талқылады. Осы материалдарда оқиға жай әкімшілік ауысу емес, билік өкілеттіктерінің архитектурасын өзгертетін саяси шешім ретінде көрінді. Бұл H1 жорамалының жанрға тәуелді қырын растайды: талдау жанры фрейм әркелкілігін арттырғанымен, жаңалық ағынының басым бөлігін өзгерте алмады.

Дереккөздер құрылымында ресми бастапқы ақпарат барлық 15 материалда болды. Бес материалда ғана мемлекеттік емес сарапшы, журналист немесе азаматтық қоғам өкіліне сөз берілді; бір материалда қайта ұйымдастырылған мекеме қызметкерлерінің тосын шешім туралы жанама дауысы көрінді. Бірде-бір материалда қарапайым азамат, қоғамдық кеңес мүшесі немесе сыбайлас жемқорлық туралы хабарлаушы дербес дереккөз ретінде берілмеді. Сондай-ақ азаматтың қай органға қандай сұрау жолдай алатыны, қоғамдық мониторингке қалай қатысатыны немесе жаңа құрылымдардың есептілігін қандай мерзіммен тексеруге болатыны түсіндірілмеді. Демек, пікір плюрализмі жекелеген талдамалық басылымдарда болғанымен, аудитория көбіне бақылаушы субъект емес, дайын түсіндірмені қабылдаушы ретінде құрылды.

Фреймнің толықтығы да әркелкі. Мәселені анықтау элементі 15 материалдың бәрінде бар: қандай орган қайта ұйымдастырылғаны және өкілеттік қайда берілгені түсінікті. Себепті түсіндіру алты материалда, ресми ұстанымнан бөлек бағалау бес материалда, ал кейін тексеруге болатын нақты өлшем екі материалда кездесті. Azattyq Asia КНБ-нің қоғам мен Парламентке есеп беруін және сыбайлас жемқорлық туралы ақпараттың құпиялану-құпияланбауын бақылау өлшемі ретінде қойды; Informburo.kz жүйелі жемқорлық істерінің үлесін, өтелген залалды, хабарлаушыларды қорғауды және қайта қаралған істердің нәтижесін атады (Azattyq Asia, 2025; Informburo.kz, 2025). Бірақ бұл өлшемдер тұрақты редакциялық бақылау жоспарына айналмаған. 2025 жылғы шілдедегі ҰҚК мәлімдемесі жұмыстың бұрынғы тәртіппен жалғасатынын хабарлағанымен, ол реформаның себептері мен қоғамдық бақылау кепілдіктері жөніндегі медиалық сұрақтарға толық негізделген жауап бермеді.

Кесте 2

Медиаматериалдар корпусы бойынша негізгі нәтижелер (N = 15)

Көрсеткіш	n	%	Түсіндірме
Қазақ тіліндегі материал	5	33,3	Тілдік әркелкілік мақсатты іріктеумен қамтылды
Орыс тіліндегі материал	10	66,7	Талдамалық материалдардың басым бөлігі осы тілде
Жедел жаңалық	9	60,0	Негізінен Жарлық пен ресми мәлімдемені қайта баяндайды
Талдау/сұхбат/түсіндірме	6	40,0	Себеп, тәуекел және балама бағаларды қосады
Тек ресми дереккөзге сүйену	9	60,0	Дереккөз плюрализмі жоқ
Ресми емес сарапшы немесе азаматтық қоғам дауысы	5	33,3	Пікір алуандығы жекелеген басылымдарда ғана
Мәселені анықтау	15	100	Институционалдық өзгеріс айқын көрсетілген
Себеп пен салдарды түсіндіру	6	40,0	Түсіндіру функциясы ішінара
Балама бағалау/тәуекел	5	33,3	Ресми фреймге қарсы не қосымша позиция
Нақты кейінгі бақылау өлшемі	2	13,3	Қоғамдық есеп, ақпараттың ашықтығы және нәтижелік көрсеткіштер аталған
Азаматтың қатысу жолы	0	0	Қоғамдық бақылауға өту жолы көрсетілмеген

Ескерту: кей көрсеткіштер өзара жоққа шығармайды; пайыздар мақсатты шағын корпусқа қатысты және бүкіл Қазақстан медиасына статистикалық жалпыланбайды.

Есептілік тізбегі бойынша медиа бірінші буынды толық орындады: институционалдық өзгеріс барлық материалда көрінетін болды. Екінші буын - түсіндіру - ішінара орындалды, өйткені материалдардың 40%-ы ғана себеп пен салдарды талқылады. Үшінші буын - пікірталас - бес материалда іске қосылды. Төртінші буын - институционалдық жауап пен оның нәтижесін қайта тексеру - ең әлсіз болды: екі материал ғана болашақта тексерілетін өлшем атады, ал бірде-біреуі азаматқа қоғамдық бақылаудың нақты қатысу жолын бермеді. Жарлықта көрсетілген бір және екі айлық әкімшілік мерзімдер бірнеше жаңалықта қайталанғанымен, оларды кімнің және қандай жария дерекпен бақылайтыны түсіндірілмеді. Мерзімді хабарлау мен оның орындалуын тәуелсіз тексеру осылайша екі бөлек журналистік функция болып шықты. Осы нәтиже H2 жорамалын негізінен қолдайды. Талдамалық медиа ресми күн тәртібін кеңейтті, бірақ жариялылықты қоғамдық әрекет пен өлшенетін институционалдық жауапқа жалғайтын соңғы буын қалыптаспаған.

Талқылау

Нәтижелер медианың сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясаттағы рөлін «оң» немесе «теріс» деп біржақты бағалауға болмайтынын көрсетеді. Зерттелген медиа институционалдық өзгерісті жедел жариялап, жаңа орган мен функциялар бөлінісін көрінетін етті. Бұл күн тәртібін қалыптастырудың көрінісі. Алайда ақпараттың басым бөлігі ресми құжатты қайта баяндау деңгейінде қалды. Entman (1993) өлшемдерімен қарағанда мәселені анықтау бар, ал себеп, бағалау және шешім элементтері толық емес. Бұған дейін сипатталған «себеп пен шешім тапшылығы» Қазақстандағы зерттелген жағдайда да байқалады (Palau & Palomo, 2021). Сондықтан хабардың жылдамдығы есептіліктің тереңдігіне өздігінен айналмайды.

Бұл айырманы Bovens (2007) есептілік логикасы түсіндіреді: ақпарат жарияланғанымен, негіздеме сұрау, тәуелсіз бағалау және салдарды бақылау буындары әлсіз. Ашықтықтың өзі жеткіліксіз деген тұжырым осы жерде эмпирикалық мәнге ие болады (Lindstedt & Naurin, 2010). Қазақстандағы ақпаратқа қолжетімділік практикасының OECD бойынша нормативтік деңгейден төмен болуы да мәселенің тек құқық мәтінінде емес екенін аңғартады (OECD, 2025, 2026). Медиаға бастапқы құжат жеткілікті болғанымен, институционалдық нәтиже, балама сараптама және кейінгі жауаптың бірізді нысаны қажет.

Сенім мәселесінде нәтиже екіұшты. Көбірек жариялылық азаматқа жасырын өзгерісті көруге мүмкіндік береді, бірақ жемқорлық пен биліктің шоғырлануы туралы ақпарат қысқа мерзімде институтқа сенімсіздікті күшейтуі ықтимал (Charron & Annoni, 2021; Pan et al., 2023; Sun & Payne, 2025). Демократиялық нәтиже - соқыр сенім емес, институттың сенімге лайықтығын тексеру. Егер жарияланған сынға дәлелді жауап, түзету немесе санкция ілессе, бастапқы сенім төмендеуі ұзақ мерзімді сенімге лайықтылықты күшейте алады. Ал жауап болмаса, ақпарат цинизмге немесе дәрменсіздікке ұласуы мүмкін (Beesley & Hawkins, 2022; Poertner & Zhang, 2024).

Ресми баяндамадағы қамту, іс-шара және қаралым сандары коммуникациялық өнімді көрсетеді, бірақ азаматтың нені түсінгенін және не істей алғанын көрсетпейді. Жемқорлықты жаппай, өзгермейтін құбылыс ретінде үздіксіз қайталау сипаттамалық норманы қалыптастырып, кері әсер беруі мүмкін (Cheeseman & Peiffer, 2022, 2023). Сондықтан медиалық хабар үш элементті біріктіруі тиіс: тексерілген проблема; қоғамның оны қабылдамайтынын білдіретін норма; қауіпсіз әрі түсінікті әрекет жолы. Мұндай дизайн Agerberg (2022) және Kubbe et al. (2024) еңбектеріндегі әлеуметтік норма логикасына сәйкес келеді.

Цифрлық орта бұл міндетті жеңілдетеді де, күрделендіреді. Платформалар ресми ақпаратты жылдам таратып, сарапшы пікірін қолжетімді етеді, бірақ пікірталасты қарама-

қарсы топтарға бөлуі немесе сенсацияға бейімділікті күшейтуі мүмкін (Chang & Park, 2021; Gilardi et al., 2022; Marchetti & Stanziano, 2024). Қазақстандағы платформалық сенім туралы деректер сыни ақпараттың ықпалы аудиторияның арнаға сенуіне тәуелді екенін көрсетеді (Gainous et al., 2025). Осы себепті мемлекеттік органның әлеуметтік желідегі қаралымы қоғамдық сенімнің немесе саясат тиімділігінің баламасы емес. Нәтижеге бағытталған өлшемдер - сұраққа жауап беру уақыты, толық жауап үлесі, медиада жарияланған дерек негізінде басталған тексеру, түзетілген рәсім және қайталама бұзушылықтың азаюы - анағұрлым мәнді.

Зерттеудің теориялық үлесі - медианың сыбайлас жемқорлыққа қарсы рөлін төрт буынды саяси есептілік тізбегімен көрсету. Алдыңғы Қазақстан зерттеулері негізінен аудиторияның медиа тұтынуы, сенімі және қабылдауын өлшеді (Baktybay et al., 2026; Beldibekova et al., 2024; Burakanova et al., 2025). Бұл мақала нақты медиалық өнімге назар аударып, «көріну» мен «аяқталған есептілік» арасындағы алшақтықты ашады. Үлгі медиа әсерін тікелей себеп деп емес, шартты тетік деп түсіндіреді: редакциялық дербестік, дереккөз сенімділігі, азаматтық тиімділік және жауап беретін институт болғанда ғана жариялылық саяси салдарға ауысады. Медианы саяси-қаржылық бақылауға алу қаупі мен зерттеу журналистикасының ресурстық шектеулері осы шарттарды әлсірете алады (Barnehl & Schumacher, 2024; Binhadab et al., 2021; Louis-Sidois & Mougin, 2023; Næss, 2025; Usher & Kim-Leffingwell, 2024).

Біріншіден, ҰҚК-нің Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл қызметі мен Мемлекеттік қызмет істері агенттігі медиада көтерілген мәселелер бойынша «жауап картасын» жариялауы керек: мәселе, құзыретті орган, шешім, мерзім, жауапты бөлім және орындалу мәртебесі. Екіншіден, қоғамдық кеңестер мен уәкілетті орган медиажарияланымдарға негізделген ұсынымдардың ашық тізілімін жүргізіп, мәселе жабылғанға дейін мәртебесін жаңартуы қажет. Үшіншіден, ақпаратқа сұрау салған журналистер үшін дерек жиынтықтарын машина оқитын форматта беру және сұрау берушінің қауіпсіздігін сақтау кепілдіктері күшейтілуге тиіс; бұл OECD (2025) ұсынымдарымен үйлеседі. Төртіншіден, редакциялар жедел жаңалықтан кейін міндетті кейінгі бақылау форматын енгізіп, кемінде ресми негіздеме, тәуелсіз сарапшы, ықтимал тәуекел және азаматтың бақылау жолын көрсетуі керек. Бесіншіден, мемлекеттік коммуникацияның нәтижелілік көрсеткіштері қамту мен қаралымнан институционалдық нәтижеге ауыстырылуы қажет.

Бұл ұсыныстар медианы мемлекеттік науқанның арнасына айналдыруды емес, оның дербес бақылаушы қызметін күшейтуді көздейді. Азаматтық қоғам субъектілері мен коммерциялық емес редакциялар медианы саяси-қаржылық бақылауға алуға қарсы тұра алады (Asomah, 2022; Larsson & Grimes, 2023), ал сенімді әрі әркелкі дереккөз азаматтың жемқор саясаткерді бағалау қабілетін арттырады. Сонымен бірге құқық қорғау органы құрамындағы жаңа қызметтің жедел-қызметтік құпиясына заңды қажеттілік болуы мүмкін. Сондықтан толық ашықтық емес, мөлшерлес ашықтық қағидасы ұсынылады: операциялық құпия қорғалады, бірақ өкілеттік шекарасы, жиынтықталған нәтиже, шағымды қарау тәртібі және қоғамдық ұсынымға берілген жауап жария болуы тиіс.

Зерттеудің шектеулері қорытындыны сақтықпен қолдануды талап етеді. Он бес материал бүкіл медиа нарығының көрінісін толық бере алмайды; қысқа зерттеу кезеңі кейінгі журналистік зерттеулерді қамтымауы мүмкін; бір зерттеушінің кодтауы түсіндірудегі субъективтілікті толық жоймайды; ал аудитория реакциясы мен нақты мемлекеттік шешім арасында себептік байланыс тексерілген жоқ. Болашақ зерттеулер кемінде он екі айлық ұзақ мерзімді корпус құрып, қазақтілді және орыстілді күн тәртібін бөлек салыстыруы, редакторлар мен қоғамдық кеңес мүшелерінен сұхбат алуы және әр медиалық әшкерелеудің ресми жауапқа, тексеруге, тәртіптік шараға немесе саясат өзгерісіне ұласқан-ұласпағанын қадағалауы қажет. Сонда ұсынылған тізбектің қай буыны нақты саяси нәтиже беретінін дәлірек бағалауға болады.

Қорытынды

Зерттелген медиаматериалдар 2025 жылғы сыбайлас жемқорлыққа қарсы институттарды қайта ұйымдастыруды қоғамға жедел әрі түсінікті жеткізгенімен, жариялылықты толық саяси есептілік цикліне айналдыруда шектеу бар екенін көрсетті. Он бес материалдың тоғызы ресми құжатты жедел қайта баяндады; алты материал ғана реформаның себептерін, өкілеттік шоғырлануын, ашықтық пен құқықтық тәуекелдерді салыстырмалы талқылады. Мемлекеттік емес сарапшылар бес материалда көрінгенімен, қарапайым азаматтар, қоғамдық кеңес мүшелері және қатысудың нақты жолы корпусқа енбеді. Осылайша H1 осы корпус шегінде қолдау тапты, H2 де негізінен қолдау тапты: талдамалық медиа пікір алуандығын арттырды, алайда институционалдық жауапты өлшеу мен азаматтық әрекетке жалғау әлсіз қалды.

Мақаланың негізгі ғылыми қорытындысы - медианың сыбайлас жемқорлыққа қарсы рөлін жарияланым немесе қаралым санымен емес, төрт буынмен бағалау қажет: көріну, түсіндіру, пікірталас және тексерілетін институционалдық жауап. Бірінші буын Қазақстандағы зерттелген жағдайда күшті; соңғы буын әлсіз. Сондықтан мемлекеттік органдар үшін ашық жауап картасы мен кейінгі бақылау тізілімі, редакциялар үшін дереккөздер алуандығы мен кейінгі бақылау тәртібі, ал бағалау жүйесі үшін қамтудан гөрі жауап сапасы мен саясаттағы өзгерісті өлшейтін көрсеткіштер ұсынылды. Бұл тетік құқық қорғау құпиясын жоққа шығармайды: жария болуы тиіс ақпарат - өкілеттік шекарасы, жинақталған нәтиже, шағымды қарау тәртібі және қоғамдық ұсынымға берілген дәлелді жауап. Нәтижелер себептік ықпал туралы емес, медиамәтіндердің есептілік әлеуеті туралы қорытынды береді. Келесі зерттеу бұл үлгіні ұзақ мерзімді корпус, аудитория деректері және нақты институционалдық шешімдермен тексеруі тиіс.

Қаржыландыру

Зерттеу сыртқы қаржыландырусыз орындалды.

Мүдделер қақтығы

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқ екенін мәлімдейді.

Деректердің қолжетімділігі

Талдауға енгізілген құқықтық актілер, ресми есептер және медиаматериалдар ашық қолжетімді. Корпус құрамы А қосымшасында көрсетілген.

Авторлардың үлесі

Ә.Ө. Бактыбай мақаланың тұжырымдамасын әзірлеуге (Conceptualization), әдіснамасын анықтауға (Methodology), зерттеу жүргізуге (Investigation), материалдарды талдауға (Formal analysis), бастапқы мәтінді жазуға (Writing - original draft), рецензиялауға және редакциялауға (Writing - review & editing) қатысты.

Әдебиеттер:

Agerberg, M. (2022). Messaging about corruption: The power of social norms. *Governance, 35*(3), 929-950. https://doi.org/10.1111/gove.12633

Akinola, O. A., Omar, B., & Mustapha, L. K. (2022). Corruption in the limelight: The relative influence of traditional mainstream and social media on political trust in Nigeria. *International Journal of Communication, 16*, 1460-1481. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/17438

Alessandro, M., Cardinale Lagomarsino, B., Scartascini, C., Streb, J., & Torrealday, J. (2021). Transparency and trust in government: Evidence from a survey experiment. *World Development, 138,* Article 105223. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105223

Asomah, J. Y. (2022). What role do social accountability actors play in resisting media capture in sub-Saharan Africa? Evidence from Ghana. *Third World Quarterly, 43*(8), 2025-2043. https://doi.org/10.1080/01436597.2022.2077185

Asomah, J. Y. (2025). Is social media a helpful communicative tool in combatting corruption in developing countries? Evidence from Ghana. *Communication and the Public, 10*(3), 177-196. https://doi.org/10.1177/20570473241263610

Azattyq Asia. (2025, 4 шілде). *«Усиление и укрепление контроля»: Зачем в Казахстане антикоррупционную службу присоединили к КНБ?* https://www.azattyqasia.org/a/usilenie-i-ukreplenie-kontrolya-zachem-v-kazahstane-antikorruptsionnuyu-sluzhbu-prisoedinili-k-knb-/33463144.html

Baktybay, A., Akmadi, M., & Nessipkaliyev, D. (2026). Formation of anti-corruption culture in Kazakhstan: The influence of media. *Journal of Central Asian Studies, 24*(1), 27-41. https://doi.org/10.52536/3006-807X.2026-1.002

BAQ.KZ. (2025, 30 маусым). *Антикор Ұлттық қауіпсіздік комитетінің құрамына кірді.* https://baq.kz/antikor-ulttyq-qauipsizdik-komitetinin-quramyna-kirdi-200016450/

Barnehl, H.-M., & Schumacher, G. (2024). Media capture, captured: A new computational methodology to measure deteriorating media freedom. *Democratization, 31*(7), 1536-1563. https://doi.org/10.1080/13510347.2024.2331694

Beesley, C., & Hawkins, D. (2022). Corruption, institutional trust and political engagement in Peru. *World Development, 151*, Article 105743. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2021.105743

Beldibekova, A. T., Ashirbekova, G. Sh., Akseiit, G. M., Serdali, B. K., & Abiev, B. M. (2024). Trust in the mass media and media landscape of Kazakhstan. *Comparative Sociology, 23*(5), 681-693. https://doi.org/10.1163/15691330-bja10118

Besley, T., & Prat, A. (2006). Handcuffs for the grabbing hand? Media capture and government accountability. *American Economic Review, 96*(3), 720-736. https://doi.org/10.1257/aer.96.3.720

Binhadab, N., Breen, M., & Gillanders, R. (2021). Press freedom and corruption in business-state interactions. *Economic Systems, 45*(4), Article 100922. https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2021.100922

Bokayev, B., Nauryzbek, M., Davletbayeva, Z., Dussipov, Y., Rysbekova, Z., & Torebekova, Z. (2023). Factors driving individual perceptions of quotidian corruption: Evidence from Kazakhstan. *Public Integrity, 25*(4), 380-398. https://doi.org/10.1080/10999922.2022.2054569

Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. *European Law Journal, 13*(4), 447-468. https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2007.00378.x

Brunetti, A., & Weder, B. (2003). A free press is bad news for corruption. *Journal of Public Economics, 87*(7-8), 1801-1824. https://doi.org/10.1016/S0047-2727(01)00186-4

Burakanova, G. M., Maimakova, A. A., Orazgaliyeva, A. G., & Baigabylov, N. O. (2025). Study of anti-corruption ethics among Kazakhstani youth: Media world's possibilities. *Gumilyov Journal of Sociology, 151*(2), 41-53. https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-151-2-41-53

Chang, K., & Park, J. (2021). Social media use and participation in dueling protests: The case of the 2016-2017 presidential corruption scandal in South Korea. *The International Journal of Press/Politics, 26*(3), 547-567. https://doi.org/10.1177/1940161220940962

Charron, N., & Annoni, P. (2021). What is the influence of news media on people's perception of corruption? Parametric and non-parametric approaches. *Social Indicators Research, 153*(3), 1139-1165. https://doi.org/10.1007/s11205-020-02527-0

Cheeseman, N., & Peiffer, C. (2022). The curse of good intentions: Why anticorruption messaging can encourage bribery. *American Political Science Review, 116*(3), 1081-1095. https://doi.org/10.1017/S0003055421001398

Cheeseman, N., & Peiffer, C. (2023). Why efforts to fight corruption can undermine the social contract: Lessons from a survey experiment in Nigeria. *Governance, 36*(4), 1045-1061. https://doi.org/10.1111/gove.12720

Chen, C., & Ganapati, S. (2023). Do transparency mechanisms reduce government corruption? A meta-analysis. *International Review of Administrative Sciences, 89*(1), 257-272. https://doi.org/10.1177/00208523211033236

Crepaz, M., & Arikan, G. (2024). The effects of transparency regulation on political trust and perceived corruption: Evidence from a survey experiment. *Regulation & Governance, 18*(3), 896-913. https://doi.org/10.1111/rego.12555

DalaNews. (2025, 2 шілде). *Ұлттық қауіпсіздік комитеті жаңа ведомство туралы мәлімдеме жасады.* https://dalanews.kz/kz/article/ulttiq-qauipsizdik-komyteti-jana-vedomstvo-turali-malimdeme-jasadi.html

Daminov, I. (2024). Relationship between the type of media consumption and political trust in the European Union: Evidence from the 94th Eurobarometer 2020/2021 survey. *Communication and the Public, 9*(3), 295-310. https://doi.org/10.1177/20570473241256484

Daoudi, O., Gainous, J., Wagner, K. M., & Buckles, G. T. (2025). Digital information consumption, democratic context, perceived corruption and political trust: A global examination. *Online Information Review, 49*(4), 867-890. https://doi.org/10.1108/OIR-06-2023-0296

Dzutsati, V., & Rakhmatullayeva, D. (2025). Browsing and believing: Divergent effects of internet use on government trust in Central Asia. *Central Asian Survey, 44*(3), 393-414. https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2393790

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication, 43*(4), 51-58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

Erlich, A., & Gans-Morse, J. (2026). Can norm-based information campaigns reduce corruption? *American Journal of Political Science, 70*(2), 471-490. https://doi.org/10.1111/ajps.12940

Exclusive.kz. (2025, 2 шілде). *Разгон Антикора - начало больших политических перемен?* https://exclusive.kz/razgon-antikora-nachalo-bolshih-politicheskih-peremen/

Ferraz, C., & Finan, F. (2008). Exposing corrupt politicians: The effects of Brazil's publicly released audits on electoral outcomes. *The Quarterly Journal of Economics, 123*(2), 703-745. https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.2.703

Gainous, J., Wagner, K., Bekmagambetov, A., Rodionov, A., Beimenbetov, S., Zhanadilova, A., & Karimova, Z. (2025). The role of trust in social media platforms in shaping political effects of dissident information flows: A case of Facebook in Kazakhstan. *International Journal of Communication, 19*, 716-739. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/22723

Gilardi, F., Gessler, T., Kubli, M., & Müller, S. (2022). Social media and political agenda setting. *Political Communication, 39*(1), 39-60. https://doi.org/10.1080/10584609.2021.1910390

Grimmelikhuijsen, S., Herkes, F., Leistikow, I., Verkroost, J., de Vries, F., & Zijlstra, W. G. (2021). Can decision transparency increase citizen trust in regulatory agencies? Evidence from a representative survey experiment. *Regulation & Governance, 15*(1), 17-31. https://doi.org/10.1111/rego.12278

Hamada, B. I., & Vallesi, D. (2025). Determinants of journalists' trust in public institutions: A macro and micro analysis across 67 countries. *Journalism Practice, 19*(2), 282-303. https://doi.org/10.1080/17512786.2023.2187861

Informburo.kz. (2025, 15 шілде). *Не исключаю, что в отношении сотрудников Антикора будут новые расследования - правозащитник.* https://informburo.kz/stati/ne-iskliucaiu-cto-v-otnosenii-sotrudnikov-antikora-budut-novye-rassledovaniia-pravozashhitnik

Jimoh, A. L., Abdulrasaq, S., & Olawale, Y. A. (2025). Perceived corruption and political trust: The role of social media use. *Transforming Government: People, Process and Policy, 19*(1), 183-202. https://doi.org/10.1108/TG-06-2024-0142

Kazinform. (2025, 30 маусым). *Антикор присоединят к КНБ - Президент РК подписал указ.* https://www.inform.kz/ru/antikor-prisoedinyat-k-knb-prezident-rk-podpisal-ukaz-7f5773

Keegan, K. (2024). Corruption and digital authoritarianism: Political drivers of e-government adoption in Central Asia. *Democratization, 31*(1), 23-46. https://doi.org/10.1080/13510347.2023.2255146

Khabar. (2025, 30 маусым). *Антикоррупционную службу реорганизовали в РК.* https://khabar.kz/ru/news/politika/174224-antikorruptsionnuyu-sluzhbu-reorganizovali-v-rk

Khamitov, Z., Knox, C., & Junusbekova, G. (2023). Corruption, public procurement and political instability in Kazakhstan. *Central Asian Survey, 42*(1), 89-108. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2072811

Kiratli, O. S. (2023). Social media effects on public trust in the European Union. *Public Opinion Quarterly, 87*(3), 749-763. https://doi.org/10.1093/poq/nfad029

Krippendorff, K. (2019). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). SAGE.

Kubbe, I., Baez-Camargo, C., & Scharbatke-Church, C. (2024). Corruption and social norms: A new arrow in the quiver. *Annual Review of Political Science, 27*, 423-444. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051120-095535

Kursiv Media. (2025, 17 шілде). *ҰҚК құрамындағы Антикор немен айналысады.* https://kz.kursiv.media/kk/2025-07-17/zmts-antikor-6/

Larsson, F., & Grimes, M. (2023). Societal accountability and grand corruption: How institutions shape citizens' efforts to shape institutions. *Political Studies, 71*(4), 1321-1346. https://doi.org/10.1177/00323217211067134

Lindstedt, C., & Naurin, D. (2010). Transparency is not enough: Making transparency effective in reducing corruption. *International Political Science Review, 31*(3), 301-322. https://doi.org/10.1177/0192512110377602

Louis-Sidois, C., & Mougin, E. (2023). Silence the media or the story? Theory and evidence of media capture. *European Economic Review, 158*, Article 104533. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2023.104533

Marchetti, R., & Stanziano, A. (2024). Politicizing corruption on social media. *European Journal of Communication, 39*(4), 323-342. https://doi.org/10.1177/02673231241253942

Matherly, T., & Greenwood, B. N. (2024). No news is bad news: The internet, corruption, and the decline of the Fourth Estate. *MIS Quarterly, 48*(2), 699-714. https://doi.org/10.25300/MISQ/2023/17869

McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly, 36*(2), 176-187. https://doi.org/10.1086/267990

Mungiu-Pippidi, A. (2023). Transparency and corruption: Measuring real transparency by a new index. *Regulation & Governance, 17*(4), 1094-1113. https://doi.org/10.1111/rego.12502

NewTimes.kz. (2025, 1 шілде). *Антикор передали КНБ: Зачем это сделали? Мнения экспертов.* https://newtimes.kz/eksklyuziv/207622-antikor-peredali-knb-zachem-eto-sdelali-mneniia-ekspertov

Næss, O.-A. E. (2025). Investigative journalism: Market failures and government intervention through public broadcasters. *Journal of Economic Behavior & Organization, 229*, Article 106870. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2024.106870

NUR.KZ. (2025, 30 маусым). *Антикор Ұлттық қауіпсіздік комитетінің құрамына кірді.* https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2260884-antikor-ulttyq-qauipsizdik-komitetining-quramyna-kirdi/

Odoh, A., & Olagunju, A. T. (2025). The role of social media in combating corruption, promoting accountability, and sustainable development in Nigeria's democracy. *Journal of Developing Societies, 41*(2), 242-267. https://doi.org/10.1177/0169796X251322248

OECD. (2025). *OECD integrity review of Kazakhstan: Advancing integrity for economic development*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/d705d02f-en

OECD. (2026). *Anti-corruption and integrity outlook 2026: Kazakhstan*. https://www.oecd.org/en/publications/anti-corruption-and-integrity-outlook-2026_0c8910f8-en/kazakhstan_4d5d0dcc-en.html

Orda.kz. (2025a, 30 маусым). *Сюрприз от президента: Сотрудники Антикора не знали о грядущей реорганизации.* https://orda.kz/sjurpriz-ot-prezidenta-sotrudniki-antikora-ne-znali-o-grjaduschej-reorganizacii-403726/

Orda.kz. (2025b, 30 маусым). *Токаев присоединил Антикор к КНБ.* https://orda.kz/tokaev-prisoedinil-antikor-k-knb-403717/

Palau, A. M., & Palomo, J. (2021). The role of the news media in fighting corruption practices: A case study of Spain. *Journalism Studies, 22*(7), 839-859. https://doi.org/10.1080/1461670X.2021.1895871

Pan, Y., Shu, Z., & Ye, Z. (2023). Exploring the dynamics of corruption perceptions in sustained anti-corruption campaigns: A survey experiment in China. *Humanities and Social Sciences Communications, 10*, Article 570. https://doi.org/10.1057/s41599-023-02084-0

Park, J., & Chang, K. (2023). How does news exposure shape citizens' perceptions of and behavioral responses toward corruption? *Japanese Journal of Political Science, 24*(1), 136-152. https://doi.org/10.1017/S1468109922000305

Pittaluga, G. B., Seghezza, E., & Morelli, P. (2024). Media fabrication of corruption and the quality of the political class: The case of Italy. *European Journal of Political Economy, 84*, Article 102461. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2023.102461

Poertner, M., & Zhang, N. (2024). The effects of combating corruption on institutional trust and political engagement: Evidence from Latin America. *Political Science Research and Methods, 12*(3), 633-642. https://doi.org/10.1017/psrm.2023.4

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі. (2026, 7 шілде). *2025 жылғы ақпаратқа қол жеткізу саласының жай-күйі туралы жылдық есеп*. https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/1038842?lang=kk

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігі. (2026, 8 шілде). *Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы 2025 жылғы ұлттық баяндама*. https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/details/1039839?lang=kk

Қазақстан Республикасы Президенті. (2022, 2 ақпан). *Қазақстан Республикасының сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясатының 2022-2026 жылдарға арналған тұжырымдамасын бекіту туралы* (№ 802 Жарлық). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802

Қазақстан Республикасы Президенті. (2025, 30 маусым). *Мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіру жөніндегі шаралар туралы* (№ 927 Жарлық). Ақорда. https://www.akorda.kz/kz/memlekettik-baskaru-zhuyesin-zhetildiru-zhonindegi-sharalar-turaly-3051456

Қазақстан Республикасы. (2015a, 16 қараша). *Ақпаратқа қол жеткізу туралы* (№ 401-V ҚРЗ). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401

Қазақстан Республикасы. (2015b, 18 қараша). *Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы* (№ 410-V ҚРЗ). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410

Қазақстан Республикасы. (2023, 2 қазан). *Қоғамдық бақылау туралы* (№ 30-VIII ҚРЗ). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000030

Қазақстан Республикасы. (2024, 19 маусым). *Масс-медиа туралы* (№ 93-VIII ҚРЗ). Әділет. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000093

Rybinski, K. (2025). Media freedom, bias, and manipulation in the Eurasian post-socialist space. *Communist and Post-Communist Studies, 58*(3), 87-116. https://doi.org/10.1525/cpcs.2024.2315108

Schmidthuber, L., Ingrams, A., & Hilgers, D. (2021). Government openness and public trust: The mediating role of democratic capacity. *Public Administration Review, 81*(1), 91-109. https://doi.org/10.1111/puar.13298

Serikbayeva, B., & Abdulla, K. (2022). Good governance matters for well-being: The case of Kazakhstan. *Transforming Government: People, Process and Policy, 16*(1), 140-164. https://doi.org/10.1108/TG-02-2021-0030

Slavtcheva-Petkova, V., Pogson, M., & Karadjov, C. (2026). Media capture, survival of the corruptest and journalistic agency: The case of Bulgaria. *The International Journal of Press/Politics, 31*(3), 781-803. https://doi.org/10.1177/19401612251319939

Stan.kz. (2025, 30 маусым). *Антикор Ұлттық қауіпсіздік комитетінің құрамына кірді.* https://stan.kz/antikor-ylttik-kauipsizdik-komitetinin-kyramina-kirdi-420060/

Sun, T., & Payne, G. (2025). News consumption, corruption perception, and institutional trust among Kenyans - A moderated mediation analysis. *American Behavioral Scientist, 69*(8), 1030-1044. https://doi.org/10.1177/00027642221126092

Tengrinews.kz. (2025, 30 маусым). *Антикора больше нет - новое ведомство создают в Казахстане.* https://tengrinews.kz/news/antikora-bolshe-net-novoe-vedomstvo-sozdayut-v-kazahstane-574227/

Time.kz. (2025, 2 шілде). *Хоть и неожиданно, но вполне логично.* https://time.kz/articles/risk/2025/07/02/hot-i-neozhidanno-no-vpolne-logichno

Usher, N., & Kim-Leffingwell, S. (2024). How loud does the watchdog bark? A reconsideration of losing local journalism, news nonprofits, and political corruption. *The International Journal of Press/Politics, 29*(4), 960-982. https://doi.org/10.1177/19401612231186939

van Klaveren, C., Murshed, S. M., & Papyrakis, E. (2024). Media credibility and voter penalization of corrupt politicians in Latin America. *Latin American Politics and Society, 66*(4), 40-57. https://doi.org/10.1017/lap.2024.16

Vera, S. (2025). Cleaning up politics: Anti-corruption appeals in electoral campaigns. *British Journal of Political Science, 55*, Article e108. https://doi.org/10.1017/S0007123425100501

Wang, Q., & Guan, Z. (2023). Can sunlight disperse mistrust? A meta-analysis of the effect of transparency on citizens' trust in government. *Journal of Public Administration Research and Theory, 33*(3), 453-467. https://doi.org/10.1093/jopart/muac040

Wang, Y., & Dickson, B. J. (2022). How corruption investigations undermine regime support: Evidence from China. *Political Science Research and Methods, 10*(1), 33-48. https://doi.org/10.1017/psrm.2021.27

Xu, P., Ye, Y., & Zhang, M. (2022). Exploring the effects of traditional media, social media, and foreign media on hierarchical levels of political trust in China. *Global Media and China, 7*(3), 357-377. https://doi.org/10.1177/20594364221115270

Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). SAGE.

References:

Agerberg, M. (2022). Messaging about corruption: The power of social norms. *Governance, 35*(3), 929-950. https://doi.org/10.1111/gove.12633

Akinola, O. A., Omar, B., & Mustapha, L. K. (2022). Corruption in the limelight: The relative influence of traditional mainstream and social media on political trust in Nigeria. *International Journal of Communication, 16*, 1460-1481. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/17438

Alessandro, M., Cardinale Lagomarsino, B., Scartascini, C., Streb, J., & Torrealday, J. (2021). Transparency and trust in government: Evidence from a survey experiment. *World Development, 138*, Article 105223. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105223

Asomah, J. Y. (2022). What role do social accountability actors play in resisting media capture in sub-Saharan Africa? Evidence from Ghana. *Third World Quarterly, 43*(8), 2025-2043. https://doi.org/10.1080/01436597.2022.2077185

Asomah, J. Y. (2025). Is social media a helpful communicative tool in combatting corruption in developing countries? Evidence from Ghana. *Communication and the Public, 10*(3), 177-196. https://doi.org/10.1177/20570473241263610

Azattyq Asia. (2025, July 4). *Usilenie i ukreplenie kontrolia: Zachem v Kazakhstane antikorruptsionnuiu sluzhbu prisoedinili k KNB?* [Strengthening control: Why was Kazakhstan's anti-corruption service merged with the National Security Committee?]. https://www.azattyqasia.org/a/usilenie-i-ukreplenie-kontrolya-zachem-v-kazahstane-antikorruptsionnuyu-sluzhbu-prisoedinili-k-knb-/33463144.html

Baktybay, A., Akmadi, M., & Nessipkaliyev, D. (2026). Formation of anti-corruption culture in Kazakhstan: The influence of media. *Journal of Central Asian Studies, 24*(1), 27-41. https://doi.org/10.52536/3006-807X.2026-1.002

BAQ.KZ. (2025, June 30). *Antikor Ulttyq qauipsizdik komitetinin quramyna kirdi* [The Anti-Corruption Agency joined the National Security Committee]. https://baq.kz/antikor-ulttyq-qauipsizdik-komitetinin-quramyna-kirdi-200016450/

Barnehl, H.-M., & Schumacher, G. (2024). Media capture, captured: A new computational methodology to measure deteriorating media freedom. *Democratization, 31*(7), 1536-1563. https://doi.org/10.1080/13510347.2024.2331694

Beesley, C., & Hawkins, D. (2022). Corruption, institutional trust and political engagement in Peru. *World Development, 151*, Article 105743. https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2021.105743

Beldibekova, A. T., Ashirbekova, G. Sh., Akseiit, G. M., Serdali, B. K., & Abiev, B. M. (2024). Trust in the mass media and media landscape of Kazakhstan. *Comparative Sociology, 23*(5), 681-693. https://doi.org/10.1163/15691330-bja10118

Besley, T., & Prat, A. (2006). Handcuffs for the grabbing hand? Media capture and government accountability. *American Economic Review, 96*(3), 720-736. https://doi.org/10.1257/aer.96.3.720

Binhadab, N., Breen, M., & Gillanders, R. (2021). Press freedom and corruption in business-state interactions. *Economic Systems, 45*(4), Article 100922. https://doi.org/10.1016/j.ecosys.2021.100922

Bokayev, B., Nauryzbek, M., Davletbayeva, Z., Dussipov, Y., Rysbekova, Z., & Torebekova, Z. (2023). Factors driving individual perceptions of quotidian corruption: Evidence from Kazakhstan. *Public Integrity, 25*(4), 380-398. https://doi.org/10.1080/10999922.2022.2054569

Bovens, M. (2007). Analysing and assessing accountability: A conceptual framework. *European Law Journal, 13*(4), 447-468. https://doi.org/10.1111/j.1468-0386.2007.00378.x

Brunetti, A., & Weder, B. (2003). A free press is bad news for corruption. *Journal of Public Economics, 87*(7-8), 1801-1824. https://doi.org/10.1016/S0047-2727(01)00186-4

Burakanova, G. M., Maimakova, A. A., Orazgaliyeva, A. G., & Baigabylov, N. O. (2025). Study of anti-corruption ethics among Kazakhstani youth: Media world's possibilities. *Gumilyov Journal of Sociology, 151*(2), 41-53. https://doi.org/10.32523/3080-1702-2025-151-2-41-53

Chang, K., & Park, J. (2021). Social media use and participation in dueling protests: The case of the 2016-2017 presidential corruption scandal in South Korea. *The International Journal of Press/Politics, 26*(3), 547-567. https://doi.org/10.1177/1940161220940962

Charron, N., & Annoni, P. (2021). What is the influence of news media on people's perception of corruption? Parametric and non-parametric approaches. *Social Indicators Research, 153*(3), 1139-1165. https://doi.org/10.1007/s11205-020-02527-0

Cheeseman, N., & Peiffer, C. (2022). The curse of good intentions: Why anticorruption messaging can encourage bribery. *American Political Science Review, 116*(3), 1081-1095. https://doi.org/10.1017/S0003055421001398

Cheeseman, N., & Peiffer, C. (2023). Why efforts to fight corruption can undermine the social contract: Lessons from a survey experiment in Nigeria. *Governance, 36*(4), 1045-1061. https://doi.org/10.1111/gove.12720

Chen, C., & Ganapati, S. (2023). Do transparency mechanisms reduce government corruption? A meta-analysis. *International Review of Administrative Sciences, 89*(1), 257-272. https://doi.org/10.1177/00208523211033236

Crepaz, M., & Arikan, G. (2024). The effects of transparency regulation on political trust and perceived corruption: Evidence from a survey experiment. *Regulation & Governance, 18*(3), 896-913. https://doi.org/10.1111/rego.12555

DalaNews. (2025, July 2). *Ulttyq qauipsizdik komiteti zhana vedomstvo turaly malimdeme zhasady* [The National Security Committee issued a statement on the new agency]. https://dalanews.kz/kz/article/ulttiq-qauipsizdik-komyteti-jana-vedomstvo-turali-malimdeme-jasadi.html

Daminov, I. (2024). Relationship between the type of media consumption and political trust in the European Union: Evidence from the 94th Eurobarometer 2020/2021 survey. *Communication and the Public, 9*(3), 295-310. https://doi.org/10.1177/20570473241256484

Daoudi, O., Gainous, J., Wagner, K. M., & Buckles, G. T. (2025). Digital information consumption, democratic context, perceived corruption and political trust: A global examination. *Online Information Review, 49*(4), 867-890. https://doi.org/10.1108/OIR-06-2023-0296

Dzutsati, V., & Rakhmatullayeva, D. (2025). Browsing and believing: Divergent effects of internet use on government trust in Central Asia. *Central Asian Survey, 44*(3), 393-414. https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2393790

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication, 43*(4), 51-58. https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x

Erlich, A., & Gans-Morse, J. (2026). Can norm-based information campaigns reduce corruption? *American Journal of Political Science, 70*(2), 471-490. https://doi.org/10.1111/ajps.12940

Exclusive.kz. (2025, July 2). *Razgon Antikora - nachalo bolshikh politicheskikh peremen?* [The dissolution of the Anti-Corruption Agency: The beginning of major political changes?]. https://exclusive.kz/razgon-antikora-nachalo-bolshih-politicheskih-peremen/

Ferraz, C., & Finan, F. (2008). Exposing corrupt politicians: The effects of Brazil's publicly released audits on electoral outcomes. *The Quarterly Journal of Economics, 123*(2), 703-745. https://doi.org/10.1162/qjec.2008.123.2.703

Gainous, J., Wagner, K., Bekmagambetov, A., Rodionov, A., Beimenbetov, S., Zhanadilova, A., & Karimova, Z. (2025). The role of trust in social media platforms in shaping political effects of dissident information flows: A case of Facebook in Kazakhstan. *International Journal of Communication, 19*, 716-739. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/22723

Gilardi, F., Gessler, T., Kubli, M., & Müller, S. (2022). Social media and political agenda setting. *Political Communication, 39*(1), 39-60. https://doi.org/10.1080/10584609.2021.1910390

Grimmelikhuijsen, S., Herkes, F., Leistikow, I., Verkroost, J., de Vries, F., & Zijlstra, W. G. (2021). Can decision transparency increase citizen trust in regulatory agencies? Evidence from a representative survey experiment. *Regulation & Governance, 15*(1), 17-31. https://doi.org/10.1111/rego.12278

Hamada, B. I., & Vallesi, D. (2025). Determinants of journalists' trust in public institutions: A macro and micro analysis across 67 countries. *Journalism Practice, 19*(2), 282-303. https://doi.org/10.1080/17512786.2023.2187861

Informburo.kz. (2025, July 15). *Ne iskliuchaiu, chto v otnoshenii sotrudnikov Antikora budut novye rassledovaniia - pravozashchitnik* [A human-rights defender does not rule out new investigations into Anti-Corruption Agency employees]. https://informburo.kz/stati/ne-iskliucaiu-cto-v-otnosenii-sotrudnikov-antikora-budut-novye-rassledovaniia-pravozashhitnik

Jimoh, A. L., Abdulrasaq, S., & Olawale, Y. A. (2025). Perceived corruption and political trust: The role of social media use. *Transforming Government: People, Process and Policy, 19*(1), 183-202. https://doi.org/10.1108/TG-06-2024-0142

Kazinform. (2025, June 30). *Antikor prisoediniat k KNB - Prezident RK podpisal ukaz* [The Anti-Corruption Agency will be merged with the National Security Committee: The President signed a decree]. https://www.inform.kz/ru/antikor-prisoedinyat-k-knb-prezident-rk-podpisal-ukaz-7f5773

Keegan, K. (2024). Corruption and digital authoritarianism: Political drivers of e-government adoption in Central Asia. *Democratization, 31*(1), 23-46. https://doi.org/10.1080/13510347.2023.2255146

Khabar. (2025, June 30). *Antikorruptsionnuiu sluzhbu reorganizovali v RK* [Kazakhstan's anti-corruption service was reorganised]. https://khabar.kz/ru/news/politika/174224-antikorruptsionnuyu-sluzhbu-reorganizovali-v-rk

Khamitov, Z., Knox, C., & Junusbekova, G. (2023). Corruption, public procurement and political instability in Kazakhstan. *Central Asian Survey, 42*(1), 89-108. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2072811

Kiratli, O. S. (2023). Social media effects on public trust in the European Union. *Public Opinion Quarterly, 87*(3), 749-763. https://doi.org/10.1093/poq/nfad029

Krippendorff, K. (2019). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). SAGE.

Kubbe, I., Baez-Camargo, C., & Scharbatke-Church, C. (2024). Corruption and social norms: A new arrow in the quiver. *Annual Review of Political Science, 27*, 423-444. https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-051120-095535

Kursiv Media. (2025, July 17). *UQK quramyndagy Antikor nemen aynalysady* [What the Anti-Corruption Service within the National Security Committee will do]. https://kz.kursiv.media/kk/2025-07-17/zmts-antikor-6/

Larsson, F., & Grimes, M. (2023). Societal accountability and grand corruption: How institutions shape citizens' efforts to shape institutions. *Political Studies, 71*(4), 1321-1346. https://doi.org/10.1177/00323217211067134

Lindstedt, C., & Naurin, D. (2010). Transparency is not enough: Making transparency effective in reducing corruption. *International Political Science Review, 31*(3), 301-322. https://doi.org/10.1177/0192512110377602

Louis-Sidois, C., & Mougin, E. (2023). Silence the media or the story? Theory and evidence of media capture. *European Economic Review, 158*, Article 104533. https://doi.org/10.1016/j.euroecorev.2023.104533

Marchetti, R., & Stanziano, A. (2024). Politicizing corruption on social media. *European Journal of Communication, 39*(4), 323-342. https://doi.org/10.1177/02673231241253942

Matherly, T., & Greenwood, B. N. (2024). No news is bad news: The internet, corruption, and the decline of the Fourth Estate. *MIS Quarterly, 48*(2), 699-714. https://doi.org/10.25300/MISQ/2023/17869

McCombs, M. E., & Shaw, D. L. (1972). The agenda-setting function of mass media. *Public Opinion Quarterly, 36*(2), 176-187. https://doi.org/10.1086/267990

Mungiu-Pippidi, A. (2023). Transparency and corruption: Measuring real transparency by a new index. *Regulation & Governance, 17*(4), 1094-1113. https://doi.org/10.1111/rego.12502

NewTimes.kz. (2025, July 1). *Antikor peredali KNB: Zachem eto sdelali? Mneniia ekspertov* [The Anti-Corruption Agency was transferred to the National Security Committee: Why? Expert opinions]. https://newtimes.kz/eksklyuziv/207622-antikor-peredali-knb-zachem-eto-sdelali-mneniia-ekspertov

Næss, O.-A. E. (2025). Investigative journalism: Market failures and government intervention through public broadcasters. *Journal of Economic Behavior & Organization, 229*, Article 106870. https://doi.org/10.1016/j.jebo.2024.106870

NUR.KZ. (2025, June 30). *Antikor Ulttyq qauipsizdik komitetinin quramyna kirdi* [The Anti-Corruption Agency joined the National Security Committee]. https://www.nur.kz/politics/kazakhstan/2260884-antikor-ulttyq-qauipsizdik-komitetining-quramyna-kirdi/

Odoh, A., & Olagunju, A. T. (2025). The role of social media in combating corruption, promoting accountability, and sustainable development in Nigeria's democracy. *Journal of Developing Societies, 41*(2), 242-267. https://doi.org/10.1177/0169796X251322248

OECD. (2025). *OECD integrity review of Kazakhstan: Advancing integrity for economic development*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/d705d02f-en

OECD. (2026). *Anti-corruption and integrity outlook 2026: Kazakhstan*. https://www.oecd.org/en/publications/anti-corruption-and-integrity-outlook-2026_0c8910f8-en/kazakhstan_4d5d0dcc-en.html

Orda.kz. (2025a, June 30). *Siurpriz ot prezidenta: Sotrudniki Antikora ne znali o griadushchei reorganizatsii* [A presidential surprise: Anti-Corruption Agency employees did not know about the coming reorganisation]. https://orda.kz/sjurpriz-ot-prezidenta-sotrudniki-antikora-ne-znali-o-grjaduschej-reorganizacii-403726/

Orda.kz. (2025b, June 30). *Tokaev prisoedinil Antikor k KNB* [Tokayev merged the Anti-Corruption Agency with the National Security Committee]. https://orda.kz/tokaev-prisoedinil-antikor-k-knb-403717/

Palau, A. M., & Palomo, J. (2021). The role of the news media in fighting corruption practices: A case study of Spain. *Journalism Studies, 22*(7), 839-859. https://doi.org/10.1080/1461670X.2021.1895871

Pan, Y., Shu, Z., & Ye, Z. (2023). Exploring the dynamics of corruption perceptions in sustained anti-corruption campaigns: A survey experiment in China. *Humanities and Social Sciences Communications, 10*, Article 570. https://doi.org/10.1057/s41599-023-02084-0

Park, J., & Chang, K. (2023). How does news exposure shape citizens' perceptions of and behavioral responses toward corruption? *Japanese Journal of Political Science, 24*(1), 136-152. https://doi.org/10.1017/S1468109922000305

Pittaluga, G. B., Seghezza, E., & Morelli, P. (2024). Media fabrication of corruption and the quality of the political class: The case of Italy. *European Journal of Political Economy, 84*, Article 102461. https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2023.102461

Poertner, M., & Zhang, N. (2024). The effects of combating corruption on institutional trust and political engagement: Evidence from Latin America. *Political Science Research and Methods, 12*(3), 633-642. https://doi.org/10.1017/psrm.2023.4

Qazaqstan Respublikasy Madeniet zhane aqparat ministrligi. (2026, July 7). *2025 zhylgy aqparatqa qol zhetkizu salasynyn zhai-kuii turaly zhyldyq esep* [Annual report on the state of access to information in 2025]. https://www.gov.kz/memleket/entities/mam/documents/details/1038842?lang=kk

Qazaqstan Respublikasy Memlekettik qyzmet isteri agenttigi. (2026, July 8). *Qazaqstan Respublikasyndagy sybailas zhemqorlyqqa qarsy is-qimyl turaly 2025 zhylgy ulttyq baiandama* [2025 national report on combating corruption in the Republic of Kazakhstan]. https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/details/1039839?lang=kk

Qazaqstan Respublikasy Prezidenti. (2022, February 2). *Qazaqstan Respublikasynyn sybailas zhemqorlyqqa qarsy saiasatynyn 2022-2026 zhyldarga arnalgan tuzhyrymdamasyn bekitu turaly* [On approval of the Anti-Corruption Policy Concept of the Republic of Kazakhstan for 2022-2026] (Decree No. 802). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2200000802

Qazaqstan Respublikasy Prezidenti. (2025, June 30). *Memlekettik basqaru zhuyesin zhetildiru zhonindegi sharalar turaly* [On measures to improve the public administration system] (Decree No. 927). Akorda. https://www.akorda.kz/kz/memlekettik-baskaru-zhuyesin-zhetildiru-zhonindegi-sharalar-turaly-3051456

Qazaqstan Respublikasy. (2015a, November 16). *Aqparatqa qol zhetkizu turaly* [On access to information] (Law No. 401-V). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000401

Qazaqstan Respublikasy. (2015b, November 18). *Sybailas zhemqorlyqqa qarsy is-qimyl turaly* [On combating corruption] (Law No. 410-V). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000410

Qazaqstan Respublikasy. (2023, October 2). *Qogamdyq baqylau turaly* [On public oversight] (Law No. 30-VIII). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2300000030

Qazaqstan Respublikasy. (2024, June 19). *Mass-media turaly* [On mass media] (Law No. 93-VIII). Adilet. https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000093

Rybinski, K. (2025). Media freedom, bias, and manipulation in the Eurasian post-socialist space. *Communist and Post-Communist Studies, 58*(3), 87-116. https://doi.org/10.1525/cpcs.2024.2315108

Schmidthuber, L., Ingrams, A., & Hilgers, D. (2021). Government openness and public trust: The mediating role of democratic capacity. *Public Administration Review, 81*(1), 91-109. https://doi.org/10.1111/puar.13298

Serikbayeva, B., & Abdulla, K. (2022). Good governance matters for well-being: The case of Kazakhstan. *Transforming Government: People, Process and Policy, 16*(1), 140-164. https://doi.org/10.1108/TG-02-2021-0030

Slavtcheva-Petkova, V., Pogson, M., & Karadjov, C. (2026). Media capture, survival of the corruptest and journalistic agency: The case of Bulgaria. *The International Journal of Press/Politics, 31*(3), 781-803. https://doi.org/10.1177/19401612251319939

Stan.kz. (2025, June 30). *Antikor Ulttyq qauipsizdik komitetinin quramyna kirdi* [The Anti-Corruption Agency joined the National Security Committee]. https://stan.kz/antikor-ylttik-kauipsizdik-komitetinin-kyramina-kirdi-420060/

Sun, T., & Payne, G. (2025). News consumption, corruption perception, and institutional trust among Kenyans - A moderated mediation analysis. *American Behavioral Scientist, 69*(8), 1030-1044. https://doi.org/10.1177/00027642221126092

Tengrinews.kz. (2025, June 30). *Antikora bolshe net - novoe vedomstvo sozdaiut v Kazakhstane* [The Anti-Corruption Agency is no more: Kazakhstan creates a new agency]. https://tengrinews.kz/news/antikora-bolshe-net-novoe-vedomstvo-sozdayut-v-kazahstane-574227/

Time.kz. (2025, July 2). *Khot i neozhidanno, no vpolne logichno* [Unexpected, but quite logical]. https://time.kz/articles/risk/2025/07/02/hot-i-neozhidanno-no-vpolne-logichno

Usher, N., & Kim-Leffingwell, S. (2024). How loud does the watchdog bark? A reconsideration of losing local journalism, news nonprofits, and political corruption. *The International Journal of Press/Politics, 29*(4), 960-982. https://doi.org/10.1177/19401612231186939

van Klaveren, C., Murshed, S. M., & Papyrakis, E. (2024). Media credibility and voter penalization of corrupt politicians in Latin America. *Latin American Politics and Society, 66*(4), 40-57. https://doi.org/10.1017/lap.2024.16

Vera, S. (2025). Cleaning up politics: Anti-corruption appeals in electoral campaigns. *British Journal of Political Science, 55*, Article e108. https://doi.org/10.1017/S0007123425100501

Wang, Q., & Guan, Z. (2023). Can sunlight disperse mistrust? A meta-analysis of the effect of transparency on citizens' trust in government. *Journal of Public Administration Research and Theory, 33*(3), 453-467. https://doi.org/10.1093/jopart/muac040

Wang, Y., & Dickson, B. J. (2022). How corruption investigations undermine regime support: Evidence from China. *Political Science Research and Methods, 10*(1), 33-48. https://doi.org/10.1017/psrm.2021.27

Xu, P., Ye, Y., & Zhang, M. (2022). Exploring the effects of traditional media, social media, and foreign media on hierarchical levels of political trust in China. *Global Media and China, 7*(3), 357-377. https://doi.org/10.1177/20594364221115270

Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications: Design and methods* (6th ed.). SAGE

МРНТИ 11.15.24 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.016

Е.К. Алияров[1], *Д.Ж. Жангужекова*[1*]
[1]*Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры,*
г. Алматы, Казахстан
**e-mail: dinara.zhanguzhekova@gmail.com*

ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕР ПО ПРОТИВОДЕЙСТВИЮ ВЕРБАЛЬНОМУ ЭКСТРЕМИЗМУ В ИНТЕРНЕТ-ПРОСТРАНСТВЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Стремительное развитие информационно-коммуникационных технологий стало катализатором возникновения «вербального/информационного экстремизма», который представляет серьезную угрозу в системе обеспечения национальной безопасности института государства и общества. Как известно, наиболее актуальным и значимым аспектом в данном вопросе является тот факт, что главным потребителем цифровых платформ по всему миру являются молодые люди, которые соответственно подпадают под риски идеологической обработки и вербовки со стороны экстремистских групп. Следовательно, настоящее исследование направлено на анализ степени эффективности государственной политики реализации профилактических и противодействующих мер вербальному экстремизму среди молодежи и в целом населения Казахстана. Выявление и оценка проблем в данной сфере осуществляется посредством междисциплинарной методологической парадигмы, в эмпирическую часть которой включены представление правительственных статистических отчетов, аналитических докладов международных организаций, а также анализ технических блокировок и технологий обхода, и рассмотрение возможностей «миграции» цифровой радикализации между различными платформами. Так, в статье продемонстрирована деятельность государственных органов, приведшая к значительной блокировке сомнительных, с точки зрения государства, доменов и материалов. С позиции авторов, подобные подходы реагирования, вероятно, и приводят к положительным результатам, однако они не дают полной гарантии того, что к запрещенным сайтам не будет никакого доступа – их можно обойти с помощью указанных приложений, и одновременно сохранить анонимность. Существование одной лишь сдерживающей политики и ограничительных мер недостаточны в борьбе с экстремистской деятельностью в рамках обеспечения социально-политической и культурной стабильности в обществе. Следует переходить на более многогранную и комплексную государственную политику, где приоритеты должны быть расставлены в пользу повышения уровня образования, критического сознания, цифровой медиаграмотности и культурно-ценностных ориентиров в обществе.

Ключевые слова: вербальный экстремизм, Казахстан, государственные меры, молодежь, интернет-пространство, радикализация, контрпропаганда.

Е.К. Алияров[1], Д.Ж. Жангужекова[1]*
[1]Казақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы
Алматы, Қазақстан
** e-mail:dinara.zhanguzhekova@gmail.com*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ИНТЕРНЕТ-КЕҢІСТІГІНДЕ ВЕРБАЛДЫ ЭКСТРЕМИЗМГЕ ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ ЖӨНІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК ШАРАЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың қарқынды дамуы мемлекет пен қоғам институтының ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету жүйесінде елеулі қауіп төндіретін "ауызша/ақпараттық экстремизмнің" пайда болуының катализаторына айналды. Өздеріңіз білетіндей, бұл мәселедегі ең өзекті және маңызды аспект-бүкіл әлем бойынша цифрлық платформалардың негізгі тұтынушысы-экстремистік топтардың идеологиялық өңдеу және жалдау тәуекелдеріне сәйкес келетін жастар. Демек, осы зерттеу жастар мен жалпы Қазақстан халқы арасында ауызша экстремизмнің алдын алу және оған қарсы іс-қимыл шараларын іске асырудың мемлекеттік саясатының тиімділік дәрежесін талдауға бағытталған. Осы саладағы проблемаларды анықтау және бағалау пәнаралық әдіснамалық парадигма арқылы жүзеге асырылады, оның эмпирикалық бөлігіне Үкіметтің статистикалық есептерін, халықаралық ұйымдардың аналитикалық есептерін ұсыну, цифрлық қосымшаларды айналып өтудің техникалық бұғаттаулары мен технологияларын талдау және әртүрлі платформалар арасындағы цифрлық радикалданудың "көші-қон" мүмкіндіктерін қарастыру кіреді. Мәселен, мақалада Мемлекет, домендер мен материалдар тұрғысынан күмәнді органдардың айтарлықтай бұғатталуына әкелген мемлекеттік органдардың қызметі көрсетілген. Авторлардың көзқарасы бойынша, мұндай әрекет ету тәсілдері оң нәтижелерге әкелуі мүмкін, бірақ олар тыйым салынған сайттарға кіруге болмайтындығына толық кепілдік бермейді – оларды аталған қосымшалар арқылы айналып өтіп, бір уақытта жасырын ұстауға болады. Қоғамдағы әлеуметтік-саяси және мәдени тұрақтылықты қамтамасыз ету шеңберінде экстремистік қызметке қарсы күресте тек тежеу саясаты

мен шектеу шараларының болуы жеткіліксіз. Көп қырлы және кешенді мемлекеттік саясатқа көшу керек, онда басымдықтар білім деңгейін, сыни сананы, цифрлық медиа сауаттылықты және қоғамдағы мәдени-құндылық бағдарларын арттыру пайдасына қойылуы тиіс.

Түйін сөздер: ауызша экстремизм, Қазақстан, мемлекеттік шаралар, жастар, интернет-кеңістік, радикалдандыру, қарсы насихаттау.

*E. Aliyarov[1], D. Zhanguzhekova[1]**
[1]Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Studies,
Almaty, Kazakhstan
** e-mail:dinara.zhanguzhekova@gmail.com*

ISSUES OF THE EFFECTIVENESS OF STATE MEASURES TO COUNTER VERBAL EXTREMISM IN KAZAKHSTAN'S INTERNET SPACE

Abstract

The rapid development of information and communication technologies has become a catalyst for the emergence of "verbal/informational extremism", which poses a serious threat to the national security system of the institution of the state and society. As you know, the most relevant and significant aspect of this issue is the fact that the main consumers of digital platforms around the world are young people, who are therefore at risk of indoctrination and recruitment by extremist groups. Therefore, the present study is aimed at analyzing the degree of effectiveness of the state policy of implementing preventive and counteraction measures to verbal extremism among young people and the general population of Kazakhstan. The identification and assessment of problems in this area is carried out through an interdisciplinary methodological paradigm, the empirical part of which includes the presentation of government statistical reports, analytical reports from international organizations, as well as an analysis of technical blocking and circumvention technologies for digital applications, and consideration of the possibilities of "migration" of digital radicalization between different platforms. Thus, the article demonstrates the activities of government agencies, which led to significant blocking of dubious domains and materials from the point of view of the state. From the authors' point of view, such response approaches probably lead to positive results, but they do not provide a complete guarantee that there will be no access to prohibited sites – they can be circumvented using these applications and at the same time maintain anonymity. The existence of restrictive policies and restrictive measures alone is insufficient to combat extremist activity within the framework of ensuring socio-political and cultural stability in society. It is necessary to switch to a more multifaceted and comprehensive public policy, where priorities should be set in favor of improving the level of education, critical awareness, digital media literacy and cultural and value orientations in society.

Keywords: verbal extremism, Kazakhstan, government measures, youth, Internet space, radicalization, counter-propaganda.

Введение

Современная эпоха характеризуется повсеместным внедрением информационно-коммуникационных технологий в качестве краеугольного камня человеческого существования, выходящего за рамки традиционных границ и переосмысливающего межличностное общение, политический дискурс и социокультурные рамки. Цифровые платформы и интерфейсы превратились в основное связующее звено между человеком и объективным миром, фундаментально оптимизирующее системную функциональность и рациональную эффективность в различных сферах жизни общества. В рамках этой цифровой парадигмы глобальная сеть играет двойственную и беспрецедентную роль самого влиятельного канала связи в мире, обладающего исключительной способностью распространять как конструктивные идеи развития, так и глубоко дестабилизирующие и разрушительные информационные потоки. Согласно мнению специалистов, «глобальная информатизация и развитие Казнета, с одной стороны, и неготовность государства и бизнеса к этому с другой стороны, привели к тому, что информационно-коммуникационная инфраструктура страны и национальные информационные ресурсы оказались самыми уязвимыми объектами воздействия со стороны недружественных государств, террористических организаций, криминальных групп, отдельных злоумышленников и специально созданного компрометирующего материала» (Vechkinzova et al., 2019).

Актуальность данного исследования подчеркивается беспрецедентным ростом мировой интернет-аудитории – по заявлению ООН, в 2025 г. интернетом пользуются уже больше половины человечества – 6 млрд. пользователей (“V mire naschitali…”, 2025). В том же отчете ООН отмечается высокая степень вовлеченности молодежи 15-24 лет – 82% из них находятся в режиме онлайн. Следовательно, преобладающая часть повседневной сознательной жизни современной молодежи неразрывно связана с цифровым подключением, что значительно повышает риск того, что податливые когнитивные структуры будут подвержены воздействию злокачественных или деструктивных информационных потоков. Взаимосвязь между молодежной демографией и информационным экстремизмом характеризуется симбиотической синергией, прежде всего потому, что молодое поколение представляет собой основную и наиболее активную базу потребителей современной инфраструктуры массовых коммуникаций. В рамках этой парадигмы быстрое развитие телекоммуникационных технологий превратилось в стратегическое убежище для экстремистской мобилизации, пропаганды и вербовки, что фактически сводит на нет необходимость в физической межличностной близости. Используя виртуальные каналы, включая цифровые манифесты, мультимедийные артефакты и онлайн-дискурс в режиме реального времени, радикальные организации теперь могут оказывать глубокое социально-психологическое влияние и способствовать идеологической синхронизации удаленно, достигая своих оперативных целей посредством изощренного манипулирования цифровой псевдосредой. Исследователи отмечают, что «экстремистский характер злоупотребления правом проявляется в информационной сфере тогда, когда институциональные субъекты реализуют свои субъективные права на производство, распространение и доступ к информации, осуществляя при этом воздействие, ставящее целью изменение личностных установок, идеологии, принципов, мировоззрения, приводящее к соответствующему индивидуальному или групповому поведению, а также созданию общественного мнения, выгодного воздействующей стороне… эта деятельность провоцирует этнополитическую, социально-экономическую, институционально-правовую и духовно-нравственную нестабильность, способствует ослаблению национальной государственности, порождает сепаратистские настроения, религиозную и иную нетерпимость и т.п.» (Upornikov, 2007).

Целью исследования является оценка эффективности государственных мер по противодействию информационному экстремизму среди молодежи Казахстана и анализ конкретных механизмов цифровой радикализации. Исследование основано на гипотезе о том, что преимущественная стратегия госполитики Казахстана в рамках технической блокировки ограничена в эффективной реализации данной сферы вследствие постоянно изменчивого характера применений тактик и технологий экстремистских акторов, а также ввиду возможности сохранения их анонимности.

Обзор научной литературы. Тематика исследования является объектом для изучения многих социогуманитарных наук. Теоретическая основа для понимания типологических основ и неотъемлемых характеристик экстремизма заложена в серии фундаментальных классических исследований. Интеллектуальная значимость в этой области принадлежит основополагающим работам Э. Хоффера (Hoffer, 1951), Х. Арендт (Arendt, 1951) и Э. Фромма (Fromm, 1973), чьи философские и политические взгляды структурно дополнены строгими таксономическими рамками, разработанными Д. Рапопортом (Rapoport, 2004), Р. Гриффином (Griffin, 2012) и Дж.Б. Бауэром (Bowyer, 1979). Параллельно с этими глобальными академическими традициями отечественный исследовательский ландшафт в Казахстане накопил значительный объем знаний об угрозах радикализации. Региональное научное повествование формируется, в частности, благодаря авторитетному вкладу К. Бурханова и Д. Сатпаева (Burkhanov et al., 2000), наряду с существенными запросами М. Лаумулина (Laumulin, 2019), А. Сабдина, А. Гусаровой (Gusarova, 2019), А. Чеботарева (Chebotarev, 2016), Е. Карина (Karin, 2014), А. Решетняк (Reshetnyak, 2016), Г. Жусуповой (Zhusupova,

2009), С. Бейсембаева и Д. Шариповой (Beissembayev, 2019), (Sharipova & Beissembayev, 2021).

Фундаментальный научный вклад в изучение сложной социально-политической динамики молодежной демографии и сопутствующих рисков ее вовлечения в экстремистскую мобилизацию представлен новаторскими исследованиями К. Мангейма (Mannheim, 1943) и Ш. Эйзенштадта (Eisenshtadt, 2017). Эта теоретическая связь еще больше подкрепляется важными аналитическими разработками Р. Томпсона (Thompson, 2012), П. Ньюмана (Neumann, 2016) и Э. Бриггса (Briggs, 2011), чьи коллективные исследования выявляют системные уязвимости и психологические предпосылки, способствующие переходу от социального отчуждения к радикализированной деятельности.

В рамках научного дискурса, посвященного системным уязвимостям и экзистенциальным опасностям информационной эры, обширный массив теоретической литературы обеспечивает концептуальную основу для определения природы этих цифровых явлений. Основополагающие взгляды на сложность и системные нарушения изложены в фундаментальных исследованиях Э. Лоренца (Lorenz, 1996) и Дж. Глейка (Gleick, 1987), которые структурно дополнены критическими оценками информационной войны П. Вирилио (Virilio, 2002) и У. Липпмана (Lippmann, 1922), а также теорией сетевого общества М. Кастельса (Castells, 1998). Психологических и манипулятивных аспектов коммуникативной сферы дополнительно освещены авторитетным вкладом Х. Ингрэма (Ingram, 2014), Э. Бернейса (Bernays, 1928). Особое значение имеет постулат Липпмана о «псевдосреде» – когнитивном посреднике, через который индивиды воспринимают объективную реальность и взаимодействуют с ней; в рамках этой парадигмы деятельность человека в основном опосредована стереотипными стимулами, генерируемыми этим искусственным информационным слоем (Lippmann, 1922).

Параллельно казахстанское академическое сообщество разработало всеобъемлющее локальное представление об этих цифровых угрозах. Социологические и политические последствия для республики тщательно изучены в коллективном исследовании Ж.К. Букановой, Ж.К. Каримовой, Л.М. Амреевой и Л.Ю. Зайниевой (Bukanova et al., 2014), а также в специальных исследованиях С.И. Каракушева и К.Б. Токкожина (Karakushev et al., 2016), посвященных вопросам безопасности. Кроме того, правовые и технологические проблемы интернет-пространства рассматриваются в работах Э.С. Сапаровой, Е.Т. Омиржанова (Saparova & Omirzhanov, 2016), Л. Татариновой (Tatarinova, 2019) и Д. Заурбекова (Zaurbekov, 2021). Современные аналитические взгляды на цифровой дискурс и социальную динамику также представлены Ш. Мусиралиевой, М. Болатбек (Mussiraliyeva et al., 2024) и др. М. Сакенова особо подчеркивает важную роль глобальных сетей в содействии идеологической мобилизации и вербовке молодежи, которая определяет цифровую среду как основной канал радикализации: «наиболее уязвимые слои населения, подверженные данной идеологии – это молодежь. Радикально настроенная молодежь снабжена всей необходимой литературой, им доступны все информационные каналы, их учителя благополучно получают образование в Египте, Саудовской Аравии, Пакистане. Именно среди молодежи все чаще затрагиваются сложные вопросы исламского права и исламского вероубеждения, в том числе обсуждение вопроса о произнесении “аминь” вслух или про себя, вопрос о поднятии рук перед и после руку, празднование Мавлида, и т.п. Сегодня салафитами, в том числе экстремистским течением такфиритов, используется всем известный интернет. Всемирная паутина вам не только растолкует истины религии, но и расскажет о том, как вести “джихад”. После чего молодые люди просто уходят из домов, бросая родителей и семьи, для того чтобы “служить” религии в своем специфическом понимании. Позже через месяцы, а то и года, родители внезапно узнают, что пропавший ребенок – на учебе, только это не привычные для нас университеты, а “спецкурсы” по тому, как “бороться” с “неверными”» (“Agentstvo po delam religii …”, 2013).

Методология исследования

Методологическая основа данного исследования базируется на всеобъемлющей междисциплинарной парадигме, сочетающей концептуальный набор инструментов политологии, социологии и социально-правовых исследований с передовыми технологическими оценками. Этот многомерный эпистемологический подход специально разработан для того, чтобы облегчить тщательную оценку стратегических инициатив правительства, уделяя особое внимание их эффективности в смягчении последствий и предотвращении распространения вербального экстремизма. Объединяя эти разнообразные аналитические инструменты, исследование направлено на анализ эффективности национальных профилактических мер, переходя от изолированной юридической или технической критики к целостной оценке государственной политики по борьбе с радикализацией в цифровую эпоху. Учитывая то, что современный экстремизм стал новой формой международной и национальной информационной безопасности, авторы сочли логичным и обоснованным применение качественного исследовательского подхода, ориентированного на системный анализ существующих проблем в данной сфере. Системность в методологическом инструментарии предполагает, что вербальный экстремизм рассматривается не только как техническая проблема, а в качестве деструктивной социально-политической силы, которая целенаправленно использует возможности «компьютерного переворота» с целью влияния и на сознание и идеологию современной молодежи.

Настоящее исследование носит, прежде всего, оценочный характер и ориентировано на оценку степени эффективности профилактических и технических мер правительства в отношении интернет-пространства, включая методы блокировок веб-ресурсов.

Для того, чтобы всецело обеспечить комплексную оценку вопроса, в исследовательской работе применяется гибридная методология количественного и качественного анализа, куда входят официальные государственные отчеты и доклады, оценка современных интернет-технологий, а также анализ дискурса. Первичная источниковая база состоит из официальной правительственной статистики и заключительных аналитических докладов Государственной программы по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в РК, а также текущих данных по наблюдению функционирования информационной системы «Кибернадзор». Изучая данные, которые представлены Комитетом национальной безопасности Республики Казахстан, – о блокировке более 620 тысяч экстремистских материалов и 38 тысяч доменов, в исследовательской работе определяется исходная информация для выявления и измерения государственной регуляторной деятельности.

Основополагающим элементом методологического инструментария исследования послужил технологическая оценка механизмов и подходов обхода предпринятых правительством мер блокировок посредством таких виртуальных частных приложений и сетей, как VPN и (TOR). Подобный анализ необходим для раскрытия ограничений и возможностей традиционных механизмов государственной профилактики и контроля в свете применения технологий обхода технических блокировок. В работе анализируется политика «миграции» экстремистского контента между социальными сетями и платформами – это, к примеру, переход с Facebook и YouTube на более и менее зашифрованные мессенджеры, такие как Telegram и TamTam. Такие ключевые изменения рассматриваются в качестве основных показателей пределов государственного контроля. Этому этапу исследования характерно применение качественного тематического анализа конкретных кейсов, связанных, например, со сбоем в работе различных стратегических служб обмена сообщениями по всей стране в 2018 г., с целью оценки реакции гражданского общества и IT-групп на проводимые правительством «технические работы».

И, наконец, в настоящем исследовании применяется компаративистский метод, который позволяет сопоставить определенную степень зависимости государства от реактивных и агрессивных технических мер жизненной необходимости осуществления идеологической контрпропаганды.

Определяя и оценивая актуальную «псевдосреду», сформированную экстремистскими сообществами в информационном пространстве, изложенная методология исследования стремится представить обоснование перехода от преимущественно ограничительных мер и стратегий государства к комплексной, многогранной политике, включая учет культурно-ценностных аспектов, медиаграмотность и использование высококачественного видеоконтента. Хронологический охват данного исследования охватывает 2013-2026 гг., что позволяет масштабно и всесторонне объяснить ту степень адаптации государственных мер к глобальным цифровым потокам, которая на сегодня связана со всеми системами международного пространства.

Следует также упомянуть, что все исследовательские процедуры проводились в соответствии с этическими нормами и стандартами социальных исследований с применением общедоступных официальных отчетов и аналитических докладов, а также с обеспечением анонимности акторов в применимой цифровой среде.

Результаты исследования

Усиление внимания исполнительной власти к радикальным идеям, распространяемым по цифровым каналам связи, достигло поворотного момента с официальной ратификацией Государственной программы по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2013-2017 гг. Эта стратегическая инициатива ознаменовала переход к более строгому нормативному надзору за национальным информационным пространством. В заключительном аналитическом обзоре, подготовленном Комитетом национальной безопасности по завершении проекта, содержался всесторонний оценочный отчет о масштабах государственного вмешательства, документально подтверждающий, что «…в целях ограждения пользователей Интернет и социальных сетей от влияния пропаганды терроризма проводится мониторинг информационного пространства на предмет соблюдения законодательства РК. В интернете и социальных сетях блокировано более 620 тыс. материалов (2015 – 150 тыс., 2016 – 700 тыс.) с пропагандой терроризма и экстремизма» (Исабаева, 2020).

Согласно оценкам последних данных, государственная система «Кибернадзор» выявила 38 тысяч запрещенных сайтов, которые были заблокированы в дальнейшем (“Bolee 38 tysyach saitov…”, 2025). Результаты анализа государственной политики в борьбе с распространением и пропагандой экстремистских идей, а также с вербальной вербовкой, демонстрируют, что техническая блокировка интернет-ресурсов зачастую не приводят к полному прекращению сетей распространения; они успешно функционируют в специализированных каналах интернет-пространства – к ним имеется определенный доступ, несмотря на запреты и ограничения, предпринятые государственными органами. Такие системные браузеры, как Virtual Private Network (VPN) и The Onion Router (TOR), позволяют справиться с данной задачей, а наиболее «мотивированные» и знающие, или столкнувшиеся ранее с блокировками, слои населения умело могут противостоять таким техническим барьерам. Важно отметить, что применение данных защитных системных платформ само по себе не представляет уголовное правонарушение. Это утверждение имеет особый правовой статус и было подкреплено резолюцией Совета по правам человека Организации Объединенных Наций в 2015 г. (“OON priznala anonimnost …”, 2015).

Функциональная задача VPN состоит в конструировании так называемой туннелированной защиты цифрового пространства – оно заменяет стандартные протоколы прямого подключения доменов. В обычных сетевых случаях попытки пользователей войти в тот или иной заблокированный правительством запрещенный веб-сайт сразу же перехватываются, а провайдер немедленно подобные попытки регистрирует. Правоохранительные органы соответствующих юрисдикций имеют доступ к подобным транзакциям несанкционированного входа местных пользователей. Но сетевой браузер VPN в большинстве своем нарушает эту возможность отслеживать за трафиком пользователей, поскольку оно выступает в качестве посредника и перенаправляет его веб-домен на другие

идентификаторы. Суть парадигмы VPN состоит в том, чтобы разработать безопасное сквозное шифрование и всесторонне исказить исходный географический цифровой идентификатор входящего пользователя. В случаях, когда маскируется IP-адрес, к примеру, исходящий адрес из Казахстана заменяется удаленным идентификатором под иностранной юрисдикцией, например, Германии, данный браузер формирует замкнутую связь передачи данных. Стало быть, VPN всецело способствует созданию щита, как от государственных органов надзора, так и от поставщиков коммуникационных услуг на характер активности веб-пользователя, его просматриваемых сайтов и каналов, загрузок, полностью обеспечивая непрозрачность от внешнего наблюдения.

Особого внимания и аналитического разбора требует функциональная деятельность системного браузера The Onion Router (TOR), который отличается многоуровневым техническим содержанием. Изначально данная платформа была разработана в Соединенных Штатах в качестве секретной технологии обеспечения конфиденциальности пересылаемых информационных материалов вооруженных сил; далее этот инструмент претерпел значительные изменения и стал достоянием общества. Как только военные усовершенствовали систему безопасности на базе VPN, приложение TOR официально был объявлен как легальный программный способ входа в глобальную сеть в режиме анонимности, и как защитный способ несанкционированного контроля со стороны правительств, военных, и других акторов.

Помимо того, что TOR в функционально-содержательном плане схож с VPN, он в отличие от VPN имеет уникальную техническую способность объединять децентрализованные домены, что способствует созданию параллельной цифровой системы, которую часто называют «интернет в интернете». Фундаментальная проблема для институционального надзора заключается в том, что эти скрытые сервисы недоступны. Они доступны исключительно с помощью специализированного программного обеспечения, что делает их невидимыми для обычных поисковых систем и стандартных протоколов просмотра. Следовательно, эта децентрализованная инфраструктура остается в значительной степени неподвластной контролю какой-либо национальной юрисдикции. Как подчеркивают современные ИТ-специалисты, устойчивый и распределенный характер сети TOR делает любые попытки государства по всеобъемлющему систематическому приостановлению работы технически неосуществимыми (Çalışkan et al., 2015).

Сеть TOR содержит огромное количество специализированных децентрализованных хранилищ, которые представляют собой серьезную системную угрозу национальной безопасности. Благодаря относительно несложным навигационным процедурам участники могут получить доступ к обширным объемам вредоносных данных и ресурсов. Несмотря на то, что правоохранительные органы имеют определенные технические возможности, которые нужны для раскрытия зашифрованных посредством браузеров VPN и TOR лиц и участников, но выстроенные в их системах технические ограничения в полной мере не обеспечивают раскрытия многих факторов.

Помимо указанных браузеров, цифровой коммуникационный сегмент преобразился и усложнился добавлением в него сетевых платформ быстрого обмена сообщениями – мессенджерами. В частности, для казахстанского общества стали наиболее популярными такие мессенджеры, как WhatsApp и Telegram, руководство которых с большой долей вероятности заявляют об их надежности. Следовательно, категория надежности играет весомую и положительную роль в контексте масштабного распространения радикальных идей, а также представляет собой основу материально-технического и финансового оснащения экстремистских и террористических ячеек.

Telegram в определенной степени является лидером среди информационных коммуникационных технологий благодаря усложненной системе шифрования и защиты личных данных. По официальным заявлениям Службы государственной безопасности Бельгии в течение 2017-2018 гг., экстремисты и террористы Исламского Государства постепенно перешли от более популярных социальных сетей и видео-платформ, как Facebook, Instagram,

Twitter и YouTube, внедрившие серьезную систему отслеживания и модерации постов, к наиболее скрытой платформе Telegram для успешного распространения и пропаганды своих идей (“Teroristy rasprobovali Telegram…”, 2018). Данная социальная сеть обрела широкую популярность среди боевиков, прежде всего, за счет принципиального подхода основателя Павла Дурова к защите личных данных пользователей. Несмотря на то, что в 2017 г. его компания внедрила в систему протоколы для ограничения некоторых каналов, инициированные меры не были столь эффективными и оптимальными с точки зрения обеспечения информационной безопасности (“VKontakte sostavila…”, 2017). Учитывая слабые стороны ограничительных мер, экстремистские и террористические группировки расширили и увеличили количество своих цифровых мультиязычных каналов до 1000 разнообразных форматов – это видео и аудио материалы, фото и рисунки с высоким разрешением, документальные фильмы, периодические издания и т.д. (“Telegram nashel…”, 2017).

Наиболее серьезный прогресс в информационном сетевом сегменте был обозначен в ноябре 2019 г., когда руководство Telegram проводило «чистку», отключив более 5 тысяч каналов, связанных с Исламским государством. Деятельность правоохранительных органов стала важнейшим фактором массовой цифровой миграции – экстремистские группировки переходили на мессенджер под названием TamTam, цифровую платформу под руководством Mail.ru. Оперативность и эффективность этих переходов проявилась во время Лондонского теракта в ноябре 2019 г., когда официальные лица ИГ появились в этом мессенджере за 2 минуты раньше, чем эта информация была распространена через Telegram (“Teroristy ushli iz Telegram…”, 2019). Несмотря на то, что впоследствии в Telegram было удалено около 50 каналов радикального характера, данные коммуникационные узлы были благополучно восстановлены на TamTam в течение одних суток.

В марте 2018 г. в Казахстане наблюдались масштабные перебои с подключением к интернету. Власти объясняли причину данных перебоев «техническими моментами» (“Sboi v rabote Telegram…”, 2018), которые ориентированы на уничтожение незаконных материалов со стороны «Демократического выбора Казахстана» – организации, объявленной правительством экстремистской. Однако это регулирующее вмешательство столкнулось со значительным противодействием со стороны гражданского общества, представителей средств массовой информации и IT-сообщества. Наряду с этим, результаты исследования показывают о возможности использования обходов с помощью VPN, что позволяет сохранять полную функциональность платформ, несмотря на попытки их официальной блокировки.

Обсуждение

Принимая во внимание результаты исследования, следует отметить, что государственная администрация остро осознает тот факт, что распространение сложных средств обхода ограничений в корне подрывает целостность национальных стратегических инициатив, направленных на нейтрализацию запрещенного контента. Несмотря на то, что статья 21 недавно ратифицированной Конституции Республики Казахстан прямо закрепляет «право на неприкосновенность частной жизни, личную и семейную тайну, защиту персональных данных от их незаконного сбора, обработки, хранения и использования, в том числе с применением цифровых технологий, гарантируется законом» (“Constitution of the Republic…”, 2026), де-юре сохраняются серьезные разногласия по поводу защиты персональных данных в цифровой среде, и присутствует фактическое несоответствие в его практическом применении. Отечественная цифровая среда характеризуется нормативно-правовой базой, позволяющей вводить ограничения в интернете по административным, судебным или дискреционным каналам, однако он страдает от институционального отсутствия прозрачных механизмов восстановления контента или публичного раскрытия информации о доменах с ограниченным доступом. Эта системная неопределенность свидетельствует пример с судебным запретом премиум VPN-сервиса «IPVanish.com» в марте 2018 года (“VPN-servis zablokiroval…”, 2018). Оправдывая эту интервенционистскую позицию, министр информации и коммуникации пояснил, что «требования об ограничении доступа к интернет-ресурсу были

включены в исковые заявления МИК, которое было подано в суды Астаны и Алматы, в связи с тем, что VPN-сервис используется для обхода технических возможностей операторов связи, применяемых для нераспространения в стране незаконных материалов» (“VPN-servis zablokiroval…”, 2018).

В то время как институциональное намерение государства оградить граждан от экстремистских высказываний в основе своей рационально, оперативные механизмы, используемые в настоящее время для достижения этой цели, все чаще имеют характер ограниченной эффективности. Более того, усиливающиеся запретные действия государства в отношении определенных веб-доменов и браузера VPN вызвали серьезное осуждение со стороны мирового правозащитного сообщества, так как данные меры рассматриваются в качестве посягательства на естественные права человека, прописанные и утвержденные ООН и другими международными правовыми организациями.

Ввиду изложенных многоаспектных вопросов авторами предлагается делать акцент на комплексное культивирование ценностно-идеологических установок и норм в казахстанском социуме, в частности на уязвимых молодых людей и детей. Данная задача требует критического восприятия двух базовых аспектов – концептуально-методологической основы передачи информации, а также качества содержания информации и информационных потоков.

Как известно, передача онлайн-информации осуществляется через медиа посредством различных форматов – это аналитические, новостные тексты, визуальные артефакты, аудио-и-видео материалы. В иерархии ИКТ видео-форматы играют особую аналитическую роль благодаря своему уникальному содержанию, где сбалансированно и гармонично встраиваются слуховые и визуальные аспекты, что усиливает психологический эффект и вовлечение необходимой аудитории. Серьезное преимущество видео-форматов подтверждается результатами исследований зарубежных и отечественных авторов. Так, согласно оценкам Института изучения журналистики Reuters, уже 2016 году мировая информационная сеть стала свидетелем непомерного роста видео-контентов (Karogelopous et al., 2016). За кратчайшие сроки эта практика становится совершенной нормой для субъектов, касающихся традиционной журналистики, специализированных информационных агентств и служб, а также отдельных участников, деятельность которых связана с быстрым распространением информации в интернет-пространстве. Масштабное внедрение высококачественных смартфонов, которые оснащены дисплеями с высокой четкостью и понятным, интересным интерфейсом, позволило сделать более демократизированным и повсеместным процесс производства видео-контентов.

Этот сдвиг парадигмы был еще более ускорен систематической оптимизацией инфраструктуры мобильных сетей и последующим снижением тарифов на передачу данных. Крупнейшие архитектуры социальных сетей, включая Facebook, Twitter и ВКонтакте, стратегически использовали эти технологические достижения; например, к 2015 году количество просмотров видео на Facebook выросло на беспрецедентные 75%, достигнув стратегической отметки в 8 млрд. ежедневных просмотров (Karogelopous et al., 2016).

При рассмотрении социокультурного аспекта национальной жизнестойкости крайне важно культивировать глубокое уважение к основополагающим культурным нормам и ценностям, не впадая при этом в регрессивный традиционализм. В то время как уникальные культурные особенности казахского народа должны оставаться неотъемлемой частью национальной идентичности в условиях неизбежного давления глобальной интеграции и межкультурного синтеза, существует острая необходимость преодолеть архаичные когнитивные рамки в бытовой, социальной и политической сферах. Этот переход к модернизированным интеллектуальным парадигмам, по сути, является длительным процессом; однако требования нынешней обстановки в области безопасности требуют немедленных идеологических результатов. Следует признать, что экстремистские деятели используют радикализированную интерпретацию веры в качестве обобщающего показателя всей человеческой деятельности. Следовательно, стратегический приоритет должен быть

отдан усилению дихотомии между свободой личности, определяемой личной свободой и приверженностью правовым системам, ориентированным на человека, и догматическим подчинением, которого требуют радикальные взгляды. Этот аналитический контраст не менее важен в контексте института семьи, где современные эгалитарные модели отношений должны сознательно противопоставляться регрессивным и патриархальным структурам, типичным для религиозно-экстремистских сред.

Заключение

Современная информационная экосистема республики, отражающая общемировые тенденции, в настоящее время переживает период глубоких структурных метаморфоз. Эта системная эволюция обусловлена сложной конвергенцией многогранных социально-политических и экономических факторов, неразрывно связанных со стремительным развитием цифровых платформ и социальных сетей. В крайне короткие сроки цифровые медиа ресурсы стали главными преобразователями Вселенной, способствуя трансформации классических мировоззрений, а традиционные социокультурные паттерны практически неузнаваемыми. Согласно Окинавской хартии Глобального информационного общества, «…информационно-коммуникационные технологии являются одним из наиболее важных факторов, влияющих на формирование общества двадцать первого века. Их революционное воздействие касается образа жизни людей, образования и трудовой деятельности, а также организации взаимодействия правительства и гражданского общества. Информационно-коммуникационные технологии быстро становятся жизненно важным стимулом развития мировой экономики» (“Okinawa Charter…”, 2000). Рассматривая современное развитие национальных государств, следует подчеркнуть, что оно в значительной мере выходит за рамки территориальной целостности, экономического, социального развития – оно во многом требует серьезной защиты и заботы культурно-духовного составляющего. Но данный важный нематериальный элемент национальной безопасности зачастую подвергается глубоким и системным угрозам, рискам. Всеохватывающий «компьютерный переворот» не только модернизирует уровень технологического развития человечества, но и способствует значительному изменению человеческого сознания, ее идейных основ и концептуальных парадигм. Объективно считать, что республика по-прежнему остро нуждается в защите ее фундаментальных нормативно-ценностных установок в контексте усиливающейся цифровой системы. Для технологически развитых государств, которые постоянно совершенствуют сложные архитектуры для защиты информации и тайного проникновения данных, Республика рискует стать прозрачной мишенью для стратегического внешнего воздействия. В данном отношении значительной угрозой выступает вербальный экстремизм и его последствия на граждан Казахстан, в частности на неподготовленную молодежь и детей, которые выступают главным потребителем интернет-услуг. Более того, следует подчеркнуть, что общество имеет существенный опыт в использовании таких приложений и браузеров во время Январских событий.

Обобщение вышеупомянутых наблюдений подчеркивает институциональный императив разработки надежных методов работы в сфере образования, науки и просвещения – технические запреты и блокировки со стороны правительства не являются достаточной мерой по борьбе с информационным экстремизмом. Достижение этой цели требует, прежде всего, тщательной кодификации нормативно-правовых стандартов, дополненной установлением основополагающих принципов, обеспечивающих их строгое и бескомпромиссное применение. Эти стратегические механизмы должны служить основополагающими элементами современной архитектуры национальной безопасности Казахстана и основой его долгосрочной государственной политики.

Финансирование

Авторы заявляют, что для проведения исследования и/или публикации данной статьи была получена финансовая поддержка. Статья подготовлена в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики

Казахстан (BR27195711 «Социально-политические процессы в Казахстане (1980-2020): опыт демократизации и становление Справедливого государства»).

Конфликт интересов

Авторы заявляют, что исследование проводилось в отсутствие каких-либо коммерческих или финансовых отношений, которые могли бы быть истолкованы как потенциальный конфликт интересов.

Вклад авторов

ЕА: написание – первоначальный проект, концептуализация, формальный анализ, привлечение финансирования. ДЖ: написание и редактирование, методология, контроль за продвижением статьи.

References:

Agentstvo po delam religii RK: Kto takie salafity i kak s nimi borot'sya? [Agency for Religious Affairs of the Republic of Kazakhstan: who are Salafists and how to deal with them?] (2013, September 23). *Zakon.kz.* Retrieved June 13, 2026, from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31447175#pos=3;-81

Arendt, H. (1951). *The origins of totalitarianism*. Harcourt, Brace & Co.

Beissembayev, S. (2019). Aspekty gosudarstvennoi politiki v oblasti predotvrashcheniya ekstremizma v Kazakhstane [Aspects of state policy in preventing extremism in Kazakhstan]. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University, 128*(3), 155-163. https://doi.org/10.32523/2616-6895-2019-128-3-155-16

Bernays, E. L. (1928). *Propaganda*. Horace Liveright.

Bolee 38 tysyach saitov zablokirovali v Kazakhstane [More than 38 thousand websites have been blocked in Kazakhstan] (2025, November 24). *Ratel.kz*. Retrieved June 13, 2026, from https://ratel.kz/outlook/bolee_38_tysjach_sajtov_zablokirovali_v_kazahstane

Bowyer, B.J. (1979). *Terror out of Zion: Irgun Zvai Leumi, LEHI, and the Palestine underground, 1929-1949*. Academy Press.

Briggs, E. (2011). *The Munich massacre: A new history.* University of Sydney.

Bukanova, Zh.K., Karimova, Zh.K., Amreeva, L.M., & Zainieva, L.Yu., et al. (2014). Natsionalnyi doklad «Molodezh Kazakhstana – 2014» [National report "Youth of Kazakhstan - 2014"]. NITs "Molodezh".

Burkhanov, K., Karin, E., Satpayev, D., & Davydova, I. (2000). *Ekstremizm v Tsentralnoi Azii* [Extremism in Central Asia]. Institut Rossii i Kitaya.

Castells, M. (1998). *The information age: Economy, society and culture*. Blackwell.

Chebotarev, A. (2016, May 16). Ekstremizm v Kazakhstane: Sovremennoe sostoyanie i voprosy protivodeistviya [Extremism in Kazakhstan: Current state and issues of counteraction]. *CABAR.asia*. Retrieved May 24, 2026, from https://cabar.asia/ru/andrej-chebotarev-ekstremizm-v-kazahstane-sovremennoe-sostoyanie-i-voprosy-protivodejstviya/

Constitution of the Republic of Kazakhstan. (2026, June 15). *Adilet*. Retrieved June 30, 2026, from https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000

Eisenshtadt, Sh.N. (2017). *From generation to generation: Age groups and social structure*. Taylor & Francis.

Fromm, E. (1973). *The anatomy of human destructiveness*. Holt, Rinehart and Winston.

Gleick, J. (1987). *Chaos: Making a new science*. Viking.

Griffin, R. (2012). *Terrorist's creed: Fanatical violence and the human need for meaning*. Palgrave Macmillan.

Gusarova, A. (2019, November 22). Osobennosti protivodeistviya nasilstvennomu ekstremizmu i terrorizmu v Kazakhstane [Features of countering violent extremism and terrorism in Kazakhstan]. *CABAR.asia*. Retrieved May 24, 2026, from https://cabar.asia/ru/osobennosti-protivodejstviya-nasilstvennomu-ekstremizmu-i-terrorizmu-v-kazahstane/

Hoffer, E. (1951). *The true believer: Thoughts on the nature of mass movements*. Harper & Brothers.

Ingram, H.J. (2014). *The charismatic leadership phenomenon in radical and militant Islamism*. Routledge.

Isabayeva, S.B. (2020). *Obespechenie kiberbezopasnosti Kazakhstana v usloviyakh globalnoi tsifrovizatsii* [Ensuring cybersecurity in Kazakhstan in the context of global digitalization] [Doctoral dissertation]. Nur-Sultan.

Karakushev, S.I., Tokkozhin, K.B., & Tnymov, A.M. (2016). *Pravovye i organizatsionnye osnovy protivodeistviya molodezhnomu ekstremizmu (problemy teorii i praktiki)* [Legal and organizational foundations for countering youth extremism: Problems of theory and practice]. Aktobe Legal Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan named after M. Bukenbayev.

Karin, E. (2014). *Soldaty khalifata: Mify i realnost [Soldiers of the caliphate: Myths and reality]*. VMG Consultancy.

Kalogeropoulos, A., Cherubini, F., & Newman, N. (2016). *The future of online news video*. Reuters Institute for the Study of Journalism. https://doi.org/10.60625/risj-ftg2-zc61

Laumulin, M. (2019). Evolyutsiya vospriyatiya terroristicheskoi i ekstremistskoi ugrozy [Evolution of perceptions of the terrorist and extremist threat]. In Z.K. Shaukenova (Ed.), *Profilaktika ekstremizma. Uspekhi i trudnosti* [Prevention of extremism: Successes and difficulties], 141-147. Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan.

Lippmann, W. (1922). *Public opinion*. Harcourt, Brace and Company.

Lorenz, E. (1996). *The essence of chaos*. University of Washington Press.

Mannheim, K. (1943). *Diagnosis of our time: Wartime essays of a sociologist*. Kegan Paul, Trench, Trubner & Co.

Mussiraliyeva, Sh., Bolatbek, M., & Baispay, G. (2024). Investigating long short-term memory approach for extremist messages detection in Kazakh language. *Expert Systems with Applications*, 1-19. https://doi.org/10.1111/exsy.13595

Neumann, P.R. (2016). *Radicalized: New jihadists and the threat to the West*. Blackstone Publishing.

OON priznala anonimnost v internete pravom cheloveka [The UN has recognized anonymity on the Internet as a human right] (2015, August 25). *Gazeta.ru*. Retrieved May 18, 2026, from https://m.gazeta.ru/tech/news/2015/08/25/n_7509455.shtml

Okinawa Charter on Global Information Society. (2000, July 21). *Kremlin.ru*. Retrieved June 25, 2026, from http://www.kremlin.ru/supplement/3170

Rapoport, D.C. (2004). The four waves of modern terrorism. In A. K. Cronin & J. M. Ludes (Eds.), *Attacking terrorism: Elements of a grand strategy*, Georgetown University Press, 46-73.

Reshetnyak, A.V. (2016). *Terrorizm i religioznyi ekstremizm v Tsentralnoi Azii: Problemy vospriyatiya. Keis Kazakhstana i Kyrgyzstana* [Terrorism and religious extremism in Central Asia: Problems of perception. The case of Kazakhstan and Kyrgyzstan]. Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan.

Saparova, E.S., & Omirzhanov, E.T. (2016). Religious extremism and terrorism in internet-space: the current challenges and Kazakhstan experience of counteraction. *International Relations and International Law Journal, 73*(1), 145-147. https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/427

Sboi v rabote Telegram v Kazakhstane obyasnili zapretom na dvizhenie DVK [Disruptions in the work of Telegram in Kazakhstan were explained by the ban on the movement of DCK.] (2018, March 20). *Sputnik Kazakhstan*. Retrieved May 27, 2026, from https://ru.sputniknews.kz/society/20180320/4992341/telegram-sboy-prichina-dvk-zaptret-.html

Sharipova, D., & Beissembayev, S. (2021). Causes of violent extremism in Central Asia: The case of Kazakhstan. *Studies in Conflict & Terrorism*, *46*(9), 1-23. https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1872163

Tatarinova, L. (2019). Problemy opredeleniya pravovoi prirody informatsionnogo terrorizma [Problems of defining the legal nature of information terrorism]. *International Relations and International Law Journal*, *84*(4), 70-75. https://bulletin-ir-law.kaznu.kz/index.php/1-mo/article/view/961

Telegram nashel u sebya v dva raza bolshe IGIL, chem polgoda nazad [Telegram has found twice as many ISIS members as it did six months ago] (2017, April 4). *Roem.ru*. Retrieved May 27, 2026, from https://roem.ru/04-04-2017/246777/telegram-vs-isis/

Teroristy rasprobovali Telegram dlya propagandy [Terrorists tried Telegram for propaganda] (2018, December 2). *Lenta.ru*. Retrieved May 27, 2026, from https://lenta.ru/news/2018/12/02/isis_propaganda/

Teroristy ushli iz Telegram v TamTam [The terrorists left Telegram for TamTam] (2019, December 3). *iGuides*. Retrieved May 27, 2026, from https://www.iguides.ru/main/security/teroristy_ushli_iz_telegram_v_tamtam/

Thompson, R.L. (2012). Friction: How radicalization happens to them and us. *Journal of Strategic Security*, *4*(4), 195-196. https://doi.org/10.5038/1944-0472.4.4.10

Upornikov, R.V. (2007). *Politiko-pravovye tekhnologii protivodeistviya informatsionnomu ekstremizmu v Rossii* [Political and legal technologies for countering information extremism in Russia] [Abstract of doctoral dissertation in law]. Rostov-on-Don.

V mire naschitali bolee 6 mlrd polzovatelei interneta – otchet Digital 2026 [There are more than 6 billion Internet users in the world – Digital 2026 report] (2025, January 26). *MIGnews.ua*. Retrieved May 12, 2026, from https://mignews.ua/news/technology/v-mire-uzhe-bolee-6-mlrd-polzovatelej-interneta-lidiruyut-kitaj-i-indiya.html

Vechkinzova, E.A., Petrenko, E.S., Raimbekova, G.A., & Gelashvili, N.N. (2019). Issledovanie razvitiya informatsionnoi sredy Respubliki Kazakhstan [Study of the development of the information environment of the Republic of Kazakhstan]. *Voprosy innovatsionnoi ekonomiki*, *9*(4), 1263-1278.

Virilio, P. (2002). *Informatsionnaya bomba: Strategiya obmana* [The information bomb: Strategy of deception]. Gnozis.

VPN-servis zablokiroval sud v Kazakhstane [VPN service blocked by court in Kazakhstan] (2018, March 7). *Zakon.kz*. Retrieved May 28, 2026, from https://www.zakon.kz/redaktsiia-zakonkz/4907805-vpn-servis-zablokiroval-sud-v-kazahstane.html

VKontakte sostavila podrobnuyu instruktsiyu po obkhodu blokirovok [VKontakte has compiled detailed instructions on how to bypass the locks] (2017, May 17). *ZONA.media*. Retrieved May 27, 2026, from https://zona.media/news/2017/05/17/vk

Zaurbekov, D.A. (2021). Tekhnologii manipulyatsii obshchestvennym soznaniem v internet-prostranstve [Technologies of manipulating public consciousness in cyberspace]. In *Materialy Mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii «Tsifrovaya zhurnalistika i informatsionnaya bezopasnost: Mirovoi opyt i natsionalnye strategii»* [Proceedings of the International Scientific-Practical Conference "Digital Journalism and Information Security: World Experience and National Strategies"], 9-15. International Information Technologies University.

Zhusupova, G.B. (2009). Otdelnye kharakteristiki ekstremistskikh proyavlenii v molodezhnoi srede [Selected characteristics of extremist manifestations among youth]. In *Preduprezhdenie i borba s korruptsiei v svete ukrepleniya zakonnosti v ugolovno-ispolnitelnoi sisteme* [Prevention and combating corruption in the context of strengthening legality in the penal system]: Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentsii [Proceedings of the International Scientific-Practical Conference], 248-251. Kostanai.

Çalışkan, E., Minárik, T., & Osula, A.-M. (2015). *Technical and legal overview of the Tor anonymity network*. NATO Cooperative Cyber Defence Centre of Excellence.

ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ШЕТЕЛ ҒАЛЫМДАРЫНЫҢ ОРТАҚ ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

СОВМЕСТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ УЧЕНЫХ КАЗАХСТАНА И ЗАРУБЕЖЬЯ

JOINT RESEARCHES OF SCIENTISTS OF KAZAKHSTAN AND ABROAD

IRSTI 11.15.37 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.018

А.М. Каумен[1*]
[1]*Карлов университет*
Прага, Чешская Республика
**e-mail: kaumen.arman@mail.ru*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ НАЦИОНАЛЬНЫХ ДОКТРИН В ПОСТСОВЕТСКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация

Цель статьи - выявить способы переосмысления советского литературного канона при легитимации национальных доктрин Казахстана и Узбекистана в 1991-2016 годах. Рассматриваются роман-эпопея Мухтара Ауэзова «Путь Абая» и роман Айбека «Навои», сохранившие культурный авторитет после обретения независимости. Методология основана на качественном сравнительном анализе литературного материала и обобщении исследований национализма, культурной памяти и советских культурных институтов. Конструктивистский подход позволяет сопоставить литературные образы, официальные исторические нарративы и институциональные условия канонизации. Более поздние научные работы используются для переосмысления исследуемого периода, а не для распространения выводов на современную политическую ситуацию. Результаты показывают, что сохранение авторитета канонических произведений сочеталось с изменением их идеологического прочтения. Казахстанская ориентация на относительно инклюзивное национальное строительство и преемственность, а также более выраженное обращение Узбекистана к досоветскому наследию рассматриваются как сравнительные тенденции культурной политики. Они не составляют исчерпывающей классификации и не выражают неизменные свойства национальных культур. Разграничиваются художественные тексты, их исторические герои и образовательные либо мемориальные институты, распространяющие соответствующие интерпретации. Научная новизна заключается в сопоставлении институциональной преемственности и избирательного идеологического переосмысления как взаимосвязанных механизмов использования литературного наследия. Исследование не устанавливает измеренного воздействия произведений на идентичность читателей. Практическая значимость состоит в возможности применения предложенного подхода при анализе культурной политики, образовательных представлений о литературном наследии и официальных практик памяти. Он помогает отделить политическое использование культурного авторитета от неподтвержденных утверждений о восприятии произведений обществом.

Ключевые слова: национальное строительство, литературный канон, культурная легитимация, конструктивизм, культурная память, советское наследие.

Каумен А.М. [1 *]
1 Карлов университеті
Прага, Чех Республикасы
**e-mail: kaumen.arman@mail.ru*

ПОСТКЕҢЕСТІК ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ДОКТРИНАЛАРДЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты - кеңестік әдеби канонның Қазақстан мен Өзбекстандағы ұлттық доктриналарды легитимациялау барысында қалай қайта түсіндірілгенін анықтау. Зерттеу 1991-2016 жылдарды қамтиды. Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясы мен Айбектің «Навои» романы тәуелсіздік кезеңінде мәдени беделін сақтаған әдеби мұра ретінде қарастырылады. Зерттеу әдіснамасы әдеби мәтіндерді сапалық салыстырмалы талдауға және ұлт қалыптастыру, мәдени жад пен кеңестік мәдени институттар туралы ғылыми әдебиетті жинақтап пайымдауға негізделеді. Конструктивистік тәсіл көркем туындылардағы бейнелерді, ресми тарихи баяндауларды және шығармаларды канон ретінде орнықтыратын институттарды өзара салыстыруға мүмкіндік береді. Кейінгі ғылыми еңбектер зерттелетін тарихи кезеңді қайта пайымдау үшін қолданылады; мақала қорытындылары қазіргі саяси жағдайға тікелей көшірілмейді. Нәтижелер канондық шығармалардың беделін сақтау олардың идеологиялық түсіндірмесін өзгертумен қатар жүргенін көрсетеді. Қазақстандағы сабақтастық пен салыстырмалы инклюзивтілікке ұмтылыс, сондай-ақ Өзбекстандағы кеңеске дейінгі мұраны жаңғыртуға басымдық беру мәдени саясаттың салыстырмалы бағыттары ретінде сипатталады. Бұл айырмашылықтар ұлттық мәдениеттердің өзгермейтін қасиеттері немесе барлық жағдайды қамтитын жіктеу ретінде ұсынылмайды. Әдеби мәтін, оның тарихи кейіпкері және шығарманың мағынасын тарататын білім беру мен еске алу институттары ажыратылады. Ғылыми жаңалығы - институционалдық сабақтастық пен идеологиялық тұрғыдан іріктеп қайта түсіндіруді әдеби мұраны пайдаланудың өзара байланысты тетіктері ретінде салыстыру. Зерттеу шығармалардың оқырман бірегейлігіне өлшенген ықпалын анықтауды көздемейді. Практикалық маңызы ұсынылған тәсілді мәдени саясатты, оқу бағдарламаларындағы әдеби мұраның түсіндірмесін және ресми тарихи жад тәжірибелерін талдауда қолдану мүмкіндігімен байланысты.

Түйін сөздер: ұлт қалыптастыру, әдеби канон, мәдени легитимация, конструктивизм, мәдени жад, кеңестік мұра.

A.M. Kaumen[1*]
1 Charles University, Prague, Czech Republic
**e-mail: kaumen.arman@mail.ru*

COMPARATIVE ANALYSIS OF NATIONAL DOCTRINES IN POST-SOVIET CENTRAL ASIA

Abstract

Purpose: This article examines how Soviet-era literary canons were reinterpreted in the legitimation of national doctrines in Kazakhstan and Uzbekistan during 1991-2016. It focuses on Mukhtar Auezov's The Way of Abai and Oybek's Navoi as inherited cultural resources whose political meanings changed after independence. Design/methodology/approach: The study uses a qualitative comparative synthesis of literary material and published research on nationalism, cultural memory, and Soviet cultural institutions. A constructivist framework guides comparison of literary representations, official narratives, and the institutional settings of canonization. Recent scholarship is used to reconsider the historical period, rather than to extend the comparison to contemporary political developments. Findings: Both cases indicate that the authority acquired by canonical works under Soviet cultural policy could be retained while their ideological interpretation changed. Kazakhstan's comparatively inclusive and continuity-oriented discourse and Uzbekistan's stronger emphasis on recovery of pre-Soviet heritage represent relative policy orientations, not exhaustive categories or fixed national characteristics. The analysis distinguishes the novels from their historical protagonists and from educational and commemorative institutions that circulate their meanings. It identifies institutional continuity and selective ideological reinterpretation as complementary mechanisms; it does not establish measured effects on audience identification. **Originality:** The contribution is a comparison of how inherited literary authority and cultural institutions supported divergent interpretations of national history without requiring wholesale replacement of the Soviet canon. The framework can inform research on cultural policy and educational representations of literary heritage, while keeping claims about political legitimation separate from evidence of reception.

Keywords: nation-building, literary canon, cultural legitimation, constructivism, cultural memory, Soviet legacy.

Introduction

The dissolution of the Soviet Union required the newly independent Central Asian states to explain sovereignty through histories and cultural symbols that remained credible to their populations. Sovereignty changed in 1991, while many cultural resources through which national belonging had been taught remained inherited from the Soviet period. Soviet schools, publishing houses and commemorative practices had already established recognizable national writers and historical heroes. Independence therefore raised a specific question: how could a state distance itself from Soviet ideology while continuing to rely on cultural authorities whose public standing had developed within Soviet institutions?

This article addresses that question through Kazakhstan and Uzbekistan. Both republics inherited national literary canons shaped by Soviet nationality policy, but their governments placed different emphases on the relationship between independence and the Soviet past. Here, national doctrine denotes recurring official accounts of national belonging and historical legitimacy, rather than a single formal policy document. Kazakhstan generally combined the promotion of Kazakh historical heritage with a language of civic unity. Uzbekistan under Islam Karimov gave greater prominence to the recovery of pre-Soviet statehood and cultural sovereignty. These orientations provide a useful comparison, although neither country followed a uniform or unchanging doctrine. They describe relative emphases within official nation-building rather than the views of every citizen or writer.

Mukhtar Auezov's *The Way of Abai* and Oybek's *Navoi* make this problem particularly visible. Written and canonized during the Soviet period, the novels depict historical figures who could subsequently represent national moral authority. The first centers on Abai's intellectual formation and the conflicts of nineteenth-century Kazakh society. The second presents Alisher Navoi within the political and literary world of the Timurid period. Their characters, settings and narrative priorities differ, but both works supplied recognizable accounts of cultural achievement that could outlast the political order in which the novels acquired canonical status (Auezov, 1997, 2006; Oybek, 1976).

The aim is to explain how these inherited literary resources were reinterpreted within post-Soviet national doctrines, with particular attention to the Nazarbayev and Karimov periods. Three questions guide the comparison. Which elements of the novels' authority remained usable after independence? How did the relationship between the Soviet past and national sovereignty shape their interpretation? Through which institutions were these interpretations sustained? The central proposition is that political reinterpretation can coexist with continuity in the institutions that reproduce a literary canon.

The contribution lies in distinguishing the historical figure, the literary representation and the institutional use of that representation. Public reverence for Abai or Navoi does not by itself establish the influence of a particular novel. Research on Abai's contemporary reception and Uzbek literary nationalism nevertheless shows why these levels need to be examined together (Kaumen & Mukan, 2026; Kudaibergenova, 2018). The comparison identifies their relationship without assuming that official symbolism produces uniform audience responses. It also brings recent scholarship into dialogue with the earlier nation-building literature, allowing the continuity and rupture distinction to be treated as an analytical starting point whose limits require examination.

Literature Review

Constructivist approaches explain national identity through social processes that establish shared categories, authoritative histories and institutional routines. Berger and Luckmann (1991) describe how social knowledge becomes taken for granted, while Wendt (1999) emphasizes the social production of identities and interests. Brubaker (2004) warns against treating categories of collective identification as internally homogeneous groups. Applied here, these approaches direct attention to the actors and practices that make a literary work appear representative of a nation. They also discourage reading a novel's political use as evidence of an enduring national essence.

Bourdieu's (1991) account of symbolic power helps explain the authority of a canon: schools, cultural institutions and public recognition make some representations legitimate and widely

available. Critical approaches to discourse similarly examine how selection, emphasis and exclusion organize political meaning (Fairclough, 1995; Wodak et al., 2009). These perspectives support a distinction between a text's narrative possibilities and the narrower interpretation promoted by an institution. They do not establish that readers necessarily accept the promoted interpretation.

Historical scholarship places the Central Asian literary canon within Soviet nation-making. Hirsch (2005), Haugen (2003) and Ubiria (2016) show how the formation of national republics and the organization of cultural difference shaped modern national categories. Clark (1981) explains the conventions through which the Soviet novel represented historical development and exemplary conduct. These works make it difficult to describe post-Soviet national cultures as simple recoveries of an untouched pre-Soviet past. The cultural authorities available in 1991 had already been selected, edited and institutionalized over several decades.

Studies of Kazakhstan connect literary interpretation to education, language and commemoration. Asanova (2007) analyzes the relationship between literature textbooks and nation-building, and Fierman (1998) traces competing formulations of language and identity in policy documents. Kudaibergenova (2018) shows that Abai's canonical prominence can coexist with difficulties in understanding his works. Caffee (2018) examines the circulation of Russian literature within the life and legend of Abai. Together, these studies support an interpretation of the Kazakh canon as a field of mediation and disagreement, rather than a transparent expression of a single official identity.

For Uzbekistan, Adams (2010) examines how cultural performance reproduces national identity through institutions inherited from the Soviet period. Laruelle (2017) analyzes the political narration of the nation, while Maerz (2018) questions whether *ma'naviyat*, usually translated as spirituality, represents a clear ideological departure from the Soviet past. Paskaleva (2015) demonstrates the importance of reconstructed Timurid architecture to official historical representation. The nationalization of the past also needs historical caution: Kurzman (1999) challenges accounts that project a modern Uzbek nation directly into earlier periods. Landau (2010) places alphabet reform within the wider symbolic reorganization of post-Soviet Muslim republics, while Fazendeiro (2017) relates Karimov's foreign policy to defensive self-reliance.

Recent research complicates accounts of a straightforward transition from Soviet identity to national sovereignty. Kirmse (2022) shows that internationalist and national agendas could develop together among Soviet youth. Erdman (2023) examines how vernacular periodicals helped organize language-based national publics, and Kaganovitch (2023) identifies the changing linguistic frameworks through which minority children were educated in Uzbekistan. Hamzaoğlu (2026) places Jadid educational and political reform within the formation of Uzbek national identity. These studies establish multiple historical sources of national representation and prevent Soviet institutions from being treated as either its sole origin or a purely external interruption.

For Kazakhstan, Burkhanov and Sharipova (2024) identify new narratives alongside older symbolic structures in history textbooks. Boman and Mussakhanova (2024) describe overlapping educational trajectories rather than one consistent ideological direction. Kossyn's (2024) rereading of Abai questions the stability of his mythologized image, while Mustoyapova and Abdigapbarova (2026) examine *Akbilek*, a banned Soviet-era novel, as a bearer of historical memory. The latter is a useful boundary case: a canon of officially authorized works captures only part of the literary resources later available for national interpretation.

The present article builds on these debates through a paired comparison of the institutional uses of two Soviet-era novels. The Uzbek literary argument has a direct precedent in Kaumen and Mukan (2026), whose analysis places *Navoi* within a broader group of historical novels. The present comparison examines how that argument relates to Kazakhstan and specifies which similarities concern cultural infrastructure and which differences concern political interpretation. Its contribution is to establish the comparative significance of the Uzbek case in relation to Kazakhstan's use of inherited literary authority.

Research Methodology

The study uses a qualitative comparative synthesis of literary material and published research on national identity, language policy, education and cultural memory. Its literary focus comprises the first three books of Auezov's *Abai zholy* in the 1997 Zheti Zhargy edition, the fourth book in the 2006 Zhazushy edition, and Oybek's *Navoiy* in volume six of the 1976 collected works (Auezov, 1997, 2006; Oybek, 1976). The different publication dates identify the editions used as reference points; they do not indicate that the novels originated after independence. Published studies of canon formation supply the institutional context in which the works acquired and retained authority.

The design follows comparative historical analysis in using common questions to organize two historically related cases (Mahoney & Rueschemeyer, 2003). Kazakhstan and Uzbekistan are appropriate for comparison because both inherited Soviet republic-level institutions, national literary hierarchies and state-supported cultural production. Their demographic and linguistic circumstances, historical narratives and approaches to sovereignty nevertheless differed. These differences help examine why an inherited cultural form could remain authoritative while receiving a different political interpretation. The design does not isolate variables experimentally or identify the independent causal effect of either novel.

The principal historical scope is the period from independence in 1991 to the end of Karimov's presidency in 2016. This common interval makes the comparison more coherent than an unrestricted contrast between contemporary Kazakhstan and Uzbekistan. Nazarbayev's presidency continued beyond 2016, but later developments are used as context rather than treated as equivalent observations within the paired period. Research published through 2026 is included where it retrospectively examines nation-building or helps identify the limits of the earlier explanatory framework. Publication date and the historical period described by a source are therefore kept separate.

Four analytical dimensions organize the reading. The first concerns temporal legitimacy: how a narrative connects pre-Soviet cultural achievement, Soviet canonization and independent statehood. The second concerns the exemplary historical figure: which moral qualities and forms of cultural authority are emphasized. The third concerns language: how Russian, Kazakh, Uzbek and earlier literary languages enter accounts of progress and sovereignty. The fourth concerns institutional reproduction: how education, commemorative practices and cultural patronage make particular interpretations available. These dimensions allow the two cases to be compared without assuming that their narrative content is identical.

The analysis distinguishes three evidential levels. The novels establish the literary representation of historical figures. Studies of textbooks, cultural policy and commemoration establish documented forms of institutional interpretation. Scholarship on reception and everyday identity identifies possible differences between official representation and public understanding. The levels are related but cannot substitute for one another. A monument bearing Navoi's name is evidence of public commemoration; it is not sufficient evidence that visitors have read Oybek. Similarly, assigning Auezov in education establishes canonical access but does not measure its contribution to a student's political identity.

Constructivism provides the interpretive framework, and critical discourse scholarship supplies sensitivity to selection and exclusion (Berger & Luckmann, 1991; Fairclough, 1995; Wodak et al., 2009). The study is presented as an interpretive synthesis rather than a formally sampled corpus study. It does not report a standardized coding instrument, an exhaustive inventory of curricula or a quantified comparison of official references to the novels. Claims about policy are therefore tied to published analyses, and claims about literary meaning remain interpretations of the specified works and their documented reception.

The central proposition is assessed by looking for the coexistence of changed national interpretations and inherited channels of canon reproduction. Evidence of continued literary authority alongside reinterpretation supports the proposition. Evidence of contested reception, non-state memory or differences between policy domains limits its scope. This approach avoids treating every

instance of cultural continuity as confirmation: the persistence of a writer's reputation may have literary, linguistic and educational explanations as well as political ones.

Several limitations follow. The cases cannot represent Central Asia as a whole. The selected novels do not exhaust either country's literary canon, and different works could reveal alternative relationships between identity and state power. Published institutional analyses offer uneven coverage across the two countries. Most importantly, the comparison concerns available representations and documented cultural practices; it cannot establish uniform acceptance, reader motivation or the magnitude of literature's political influence. These limits qualify the results while preserving the value of examining how political reinterpretation depends on inherited cultural authority.

Results

Literary authority across political change

The first result is that independence did not make the Soviet origin of a literary canon incompatible with its national use. Both novels represented pre-Soviet cultural achievement through works that had acquired authority in Soviet publishing and education. Their post-Soviet usefulness arose partly from this layered history. Auezov's representation of Abai offered a recognizable account of moral reflection and intellectual development; Oybek's representation of Navoi offered an established narrative of linguistic achievement and cultural patronage. Reinterpretation could emphasize those attributes while reducing the prominence of the socialist framework through which the works had previously been taught (Adams, 2010; Asanova, 2007; Kaumen & Mukan, 2026).

This result concerns the reuse of authority rather than the uninterrupted survival of one interpretation. Soviet canonization made national historical figures widely recognizable, but the meanings attached to recognition remained open to change. Ubiria's (2016) comparison of Kazakh and Uzbek nation-making helps explain the common institutional foundation. The post-Soviet state could draw on an already organized cultural field rather than begin the production of national literary prestige anew. The novels' authority also exceeded the state: established literary reputations and language traditions gave these works meanings that official policy could select but could not fully control.

Abai as an authority for moral and intellectual development

In *The Way of Abai*, the protagonist's authority develops through conflicts involving education, social obligation and the exercise of power. The portrayal allows Abai to appear as a critic within Kazakh society while remaining a recognizable bearer of its culture (Auezov, 1997, 2006). This combination gives later interpreters a resource for presenting cultural continuity together with reform. The novel's Kazakh setting does not require every inherited practice to be defended, and its account of intellectual exchange does not require national identity to disappear into an external culture.

The place of Russian literature is particularly significant. Caffee (2018) shows how the reception of Russian literary works became part of Abai's public legend. That relationship makes simplistic readings of cultural separation difficult. In a post-Soviet setting, the same association could support arguments for education and intercultural communication without retaining the Soviet claim that national development culminates in socialism. Fierman's (1998) analysis of language policy establishes the wider institutional setting in which Kazakh cultural promotion coexisted with the continuing public role of Russian.

Educational canonization creates opportunities for this interpretation, but its effect should be specified carefully. Asanova (2007) documents how literature textbooks participate in nation-building; Kudaibergenova (2018) demonstrates that prominence within the canon does not ensure a shared understanding of Abai. The comparison therefore identifies a capacity for moral and intellectual legitimation, not a measured transformation of readers. Abai can be invoked as an emblem of learning, ethical responsibility and cultural belonging, while the novel remains open to interpretations that exceed official uses.

Recent textbook research supports the interpretation of continuity as selective. Burkhanov and Sharipova (2024) find that changes in national narrative coexist with inherited myths. Dukeyev's

(2023) study of famine representation across textbook editions from 1992 to 2021 reveals ambivalence about responsibility and historical classification; his later analysis of Jeltoqsan likewise identifies tensions within educational memory (Dukeyev, 2026). These studies do not directly measure the reception of Auezov's novel. They establish that the educational channel through which literary authority circulates is itself a site of selective interpretation rather than a uniform transmitter of state doctrine.

The language context also remains negotiated. Ten (2024) examines disputes over the public value of Kazakh and Russian, while Tlepbergen et al. (2023) describe initiatives that approach language policy from below. These later analyses qualify the idea of a stable bilingual settlement. They indicate that the cultural mediation associated with Abai should be understood as an available interpretive resource within continuing language debates, not as evidence that those debates have been resolved.

Navoi as an authority for cultural sovereignty

Oybek's *Navoi* situates cultural authority within the courtly and literary environment of the Timurid period. Its protagonist connects ethical conduct with patronage, learning and the literary possibilities of Turkic expression (Oybek, 1976). In later national interpretation, these elements make the novel usable as a narrative of cultural achievement preceding Soviet rule. They also support a claim that a national literary tradition has its own authoritative history. This interpretation does not require the modern Uzbek nation or language to be projected unchanged into Navoi's historical world.

The distinction between Chagatai literary heritage and modern Uzbek identity is important. National canonization establishes an institutional relationship between them, but it does not eliminate historical multilingualism or the interaction of Turkic and Persian traditions. Kurzman (1999) warns against presenting modern nationhood as a continuous, self-evident category across earlier history. Oybek's narrative can consequently be studied as a contribution to the making of a national genealogy without treating that genealogy as an exact description of medieval collective identification.

Under Karimov, emphasis on sovereignty and the recovery of national history made pre-Soviet cultural authorities especially useful. Laruelle (2017) places this selection within the official narration of the Uzbek nation, while Paskaleva (2015) shows how Timurid references entered material and architectural representation. Maerz (2018) identifies ideological continuity within the language of spirituality. Read together, these studies indicate that the recovery of an earlier cultural past could coexist with institutions and political habits inherited from Soviet governance. Fazendeiro's (2017) account of defensive self-reliance provides context for this sovereignty-centered orientation, although foreign policy cannot by itself establish the interpretation of a literary work.

Alimdjanov and Zamonov (2025) provide particularly relevant retrospective evidence. Their analysis of the elevation of the Timurids and the marginalization of the Shibanids traces inherited historical frameworks into the Karimov period. The preference for a prestigious pre-Soviet dynasty thus involved the reuse of earlier conceptual structures. This finding strengthens the distinction between recovering a historical subject and replacing the institutions or assumptions through which history is organized.

Research on heritage offers a parallel institutional mechanism. Haydaraliyeva (2023) examines the manufacture of national identity through conservation practices in Samarkand and Shakhrisabz. Höftberger (2023) analyzes tensions between conservation and development in Khiva. These studies concern material heritage rather than Oybek's readership, and the latter supplies later contextual evidence. They show why naming, restoration and commemoration need to be examined as specific practices. Their coexistence with literary canonization supports a broader account of cultural legitimation, but does not establish a direct causal chain from a novel to a monument or urban policy.

Comparison of institutional continuity and narrative emphasis

The paired analysis identifies a common relationship between inherited prestige and selective interpretation. Kazakhstan's relative emphasis on continuity and civic coexistence made Abai's moral authority and cultural mediation usable within national representation. Uzbekistan's relative emphasis on recovered sovereignty made Navoi's pre-Soviet cultural standing and linguistic achievement

usable within a different historical genealogy. The contrast concerns the prioritization of themes. Both countries promoted titular national culture, and both retained important Soviet institutional practices.

Table 1

Comparison of the institutional uses of literary authority

Dimension	Kazakhstan	Uzbekistan
Literary focus	Auezov's The Way of Abai	Oybek's Navoi
Historical authority	Abai as a moral and intellectual participant in nineteenth-century Kazakh society	Navoi as a literary and cultural authority in a Timurid courtly setting
Relative narrative emphasis	Cultural continuity, education and civic coexistence	Recovery of pre-Soviet achievement and cultural sovereignty
Language interpretation	Kazakh cultural authority alongside historically mediated engagement with Russian literature	Turkic literary achievement linked to a later Uzbek national genealogy
Shared mechanism	Inherited canonical prestige reproduced through education and cultural institutions	Inherited canonical prestige reproduced through education and cultural institutions
Evidential limit	Canonical recognition does not establish uniform readership or civic identification	Commemoration of Navoi does not establish the political effect of Oybek's novel

Note. Author's comparative synthesis of Auezov (1997, 2006), Oybek (1976), Adams (2010), Asanova (2007), Kudaibergenova (2018), and Maerz (2018). The national orientations refer to the paired historical period and are relative emphases.

The results support the central proposition at the level of documented cultural representation. A change in political meaning did not require the replacement of every cultural authority or institution. They do not establish that the novels independently produced either doctrine, or that all citizens accepted the interpretations described. The two cases instead show how literary authority can make a new political account familiar by connecting it to figures and narratives already recognized as legitimate.

Discussion

The limits of continuity and rupture

The continuity and rupture distinction explains differences in official emphasis, but it becomes misleading if treated as a complete description of either country. Kazakhstan also privileged selected pre-Soviet histories and reconsidered the legitimacy of Soviet narratives. Uzbekistan's presentation of national recovery depended on writers, educational routines and cultural administration formed within the Soviet system. The comparison therefore reveals continuity in some institutional practices alongside reinterpretation, exclusion or recovery within particular narratives. Historical period, policy domain and the actor making the claim must remain visible.

Studies of Kazakhstan's sacred geography and Golden Horde narratives demonstrate selective national reorganization beyond the literary field (Kurmanov et al., 2025; Tsyrempilov et al., 2022). They concern later projects and changing configurations of memory actors, so their findings should not be retroactively treated as observations of the whole 1991-2016 period. Their value here is analytical: they show that civic language can accompany a privileged national genealogy and that historians contribute to the production of official historical meaning. In Uzbekistan, Alimdjanov and Zamonov (2025) demonstrate how a narrative apparently centered on pre-Soviet statehood can retain Soviet explanatory assumptions. The relevant contrast is therefore between selected uses of the past, rather than between total remembrance and total rejection.

This qualification also affects the relationship between literature and political causation. A state may select a canonical figure because its authority is already widely recognized. Later circulation can reinforce that selection, but the direction and strength of influence cannot be inferred from

institutional prominence alone. Bourdieu's (1991) account of legitimate cultural authority explains why a canon is politically useful, while Brubaker's (2004) caution about group categories explains why its circulation cannot be translated directly into a homogeneous national consciousness. A convincing explanation needs to identify the mediating institution and the kind of evidence through which its influence is assessed.

Literary representation and the politics of memory

The novels connect an exemplary individual to a wider historical world. This feature allows political interpretation to retain the moral authority of a hero while changing the historical lesson attached to that hero. In the Kazakh case, Abai's intellectual exchanges can support education and intercultural communication; his criticism of established authority can also support reconsideration of national history. In the Uzbek case, Navoi's cultural patronage can support a genealogy of independent achievement, while his humanism remains compatible with interpretations formed before independence. Neither work has a single political meaning permanently fixed by its original publication context.

Dukeyev's (2025) work on the Alash movement identifies competition between official and nonofficial historical narratives. Yusupova and Pfoser (2023) similarly show how urban tourism and cultural intermediaries reproduce alternative memories in Almaty. These findings help specify the political limits of a canon: institutional prominence does not eliminate rival narratives or guarantee a common historical lesson. The historical worlds represented in literature may be used to support official unity, but the meanings attached to them can also circulate through actors whose priorities differ from those of the state.

Everyday cultural practices provide another qualification. Zhao's (2024) ethnographic study of clothing and aesthetic citizenship in Tashkent identifies continued Soviet elements within contemporary nation-building. His review of masculinities and migration relates national discourse to changing social responsibilities (Zhao, 2022). These are later contextual studies, not evidence of Oybek's political effect during the paired period. They nevertheless demonstrate why a doctrine must be examined across different domains of practice before cultural rupture can be described as comprehensive.

The evidence also calls for caution about the distinction between nomadic and sedentary cultural worlds. The novels depict different social settings, but those settings do not demonstrate that contemporary Kazakh society is inherently open or that Uzbek society is inherently hierarchical. Such a claim would move from literary representation to an unsupported national psychology. The more defensible comparison concerns the historical location and institutional interpretation of the exemplary figure: Abai as a participant in a society undergoing contested intellectual change, and Navoi as a cultural authority situated within a courtly political order. Their later uses depend on selection, rather than on an automatic transmission of those settings into modern collective behavior.

Reception and the scope of cultural legitimation

Recent scholarship makes the question of reception especially important. Public commemoration, textbook inclusion and official discourse establish what institutions make available. They do not establish how citizens read, ignore, adapt or challenge those representations. The gap identified in research on Abai is therefore analytically significant rather than an incidental weakness of implementation (Kudaibergenova, 2018). It shows that a canon can be institutionally secure while its meanings remain unevenly understood.

Survey research distinguishes public perceptions of state projects from the identities through which respondents understand themselves. Sadvokassova et al. (2025) examine civic and ethnic belonging in Kazakhstan, and Sadvokassova et al. (2026) focus on ethnic minorities' perceptions and attitudes. Their later evidence cannot be used to infer the reception of *The Way of Abai* in the 1990s. It does establish why approval of a nation-building project, civic identification and literary understanding should be investigated as separate outcomes.

Bram's (2025) retrospective study of Jewish-Muslim relations in the late Soviet Ferghana Valley identifies local belonging and everyday interaction within Uzbekistan. This finding qualifies any

account that treats Soviet social life or later national identity as uniformly organized around one cultural boundary. Together with research on language and education, it strengthens the need to compare institutional claims with the social settings in which people encounter them. The present synthesis establishes the interpretive mechanisms that such a comparison would need to test.

For further research, the principal task is to link institutional representation to specific acts of interpretation. A historically matched set of textbook editions could establish how narrative emphasis changed over time. Official speeches could be compared with those editions rather than treated as interchangeable evidence. Reader interviews and classroom observation could then examine reception, with suitable sampling and ethical procedures. Such research would test whether the mechanisms proposed here explain actual uses of the novels and whether alternative texts produce different relationships between cultural authority and national belonging.

The practical implication is to make the historical layers of a canon visible in education and cultural policy. Teaching the same work as a literary narrative, a Soviet cultural artifact and a post-Soviet national reference allows students to distinguish a text from its successive political interpretations. This approach supports historical literacy without requiring inherited works to be either celebrated without qualification or discarded because of their institutional origins. It also provides a basis for comparing national cultural projects without presenting their populations as uniform bearers of a fixed tradition.

Conclusion

The comparison of *The Way of Abai* and *Navoi* indicates that post-Soviet national doctrines drew on literary authorities established during the Soviet period. Their usefulness depended on a layered relationship between pre-Soviet historical figures, Soviet literary representation and post-Soviet institutional interpretation. Independence changed the political purposes attached to the canon without necessarily removing the channels through which its authority was reproduced.

Kazakhstan's relative emphasis on continuity and civic coexistence made Abai's moral reflection, education and cultural mediation usable within national representation. Uzbekistan's relative emphasis on recovered sovereignty gave particular value to Navoi's linguistic achievement and the cultural prestige of the Timurid past. These orientations describe selected political narratives during the paired historical period. They neither exhaust the cultural politics of the two countries nor establish uniform public acceptance.

The article's contribution is to distinguish changes in narrative emphasis from continuity in cultural infrastructure, and to separate the historical hero, the novel and the institution using its authority. The findings support an interpretive explanation of cultural legitimation rather than a causal estimate of literary influence. Future research should compare matched institutional materials and examine reader reception directly. For education and cultural policy, the central recommendation is to explain how canonical meanings developed across political periods, allowing inherited literature to be studied with attention to its historical context and its continuing interpretive openness.

Funding

The research was financially supported by the Charles University Grant Agency, project no. 96824, entitled "The Power of Powerless: the Role of Postwar Uzbek Writers in the Creation of Post-Soviet National Identity of Uzbekistan", implemented by the Faculty of Arts of Charles University.

Conflicts of Interest

The author declares no conflicts of interest.

References:

Adams, L. L. (2010). *The spectacular state: Culture and national identity in Uzbekistan*. Duke University Press. https://doi.org/10.1215/9780822392538

Alimdjanov, B. A., & Zamonov, A. T. (2025). Ne Timurom edinym: Ignorirovanie Shibanidov v ramkakh kontseptsii "tsentralizovannogo gosudarstva" [Not by Timur alone: Ignoring the Shibanids within the framework of the "centralized state" concept]. *Golden Horde Review, 13*(1), 207-223. https://doi.org/10.22378/2313-6197.2025-13-1.207-223

Asanova, J. (2007). Teaching the canon? Nation-building and post-Soviet Kazakhstan's literature textbooks. *Compare: A Journal of Comparative and International Education, 37*(3), 325-343. https://doi.org/10.1080/03057920701330206

Auezov, M. (1997). *Abai zholy: Roman-epopeia* [The way of Abai: Epic novel] (Books 1-3). Zheti Zhargy.

Auezov, M. (2006). *Abai zholy: Roman-epopeia* [The way of Abai: Epic novel] (Book 4). Zhazushy.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1991). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Penguin Books.

Boman, B., & Mussakhanova, A. (2024). Going in three directions: Parallel trajectories of Kazakhstanization, Westernization, and post-Soviet multiculturalism in Kazakhstan's elementary and secondary education. *Globalisation, Societies and Education.* Advance online publication. https://doi.org/10.1080/14767724.2024.2355203

Bourdieu, P. (1991). *Language and symbolic power* (J. B. Thompson, Ed.; G. Raymond & M. Adamson, Trans.). Polity Press.

Bram, C. (2025). Local identity and intergroup relations: Jews and Muslims in Ferghana Valley in late Soviet era. *Central Asian Survey, 44*(2), 262-280. https://doi.org/10.1080/02634937.2025.2455404

Brubaker, R. (2004). *Ethnicity without groups*. Harvard University Press. https://doi.org/10.4159/9780674258143

Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2024). New narratives and old myths: History textbooks in Kazakhstan. *Nationalities Papers, 52*(5), 1193-1208. https://doi.org/10.1017/nps.2023.64

Caffee, N. (2018). How Tatiana's voice rang across the steppe: Russian literature in the life and legend of Abai. *Journal of Eurasian Studies, 9*(1), 12-19. https://doi.org/10.1016/j.euras.2017.12.002

Clark, K. (1981). *The Soviet novel: History as ritual*. University of Chicago Press.

Dukeyev, B. (2023). Representation of the Kazakhstani famine (1931-33) in secondary school history textbooks, 1992-2021. *Central Asian Survey, 42*(2), 383-401. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2152778

Dukeyev, B. (2025). Contested narratives of the Alash movement in contemporary Kazakhstan. *Nationalities Papers, 53*(6), 1376-1395. https://doi.org/10.1017/nps.2024.107

Dukeyev, B. (2026). "Much is done, but to make people forget:" The story of Jeltoqsan in Kazakhstani history textbooks. *Nationalities Papers, 54*(3), 607-624. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10108

Erdman, M. J. (2023). Vehicularizing the vernacular: Using the periodical press to popularize vernacular languages in Soviet Turkic communities. *Central Asian Survey, 42*(3), 461-479. https://doi.org/10.1080/02634937.2022.2154750

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Longman.

Fazendeiro, B. T. (2017). Uzbekistan's defensive self-reliance: Karimov's foreign policy legacy. *International Affairs, 93*(2), 409-427. https://doi.org/10.1093/ia/iiw062

Fierman, W. (1998). Language and identity in Kazakhstan: Formulations in policy documents 1987-1997. *Communist and Post-Communist Studies, 31*(2), 171-186. https://doi.org/10.1016/S0967-067X(98)00005-1

Hamzaoğlu, H. (2026). Jadidism and the formation of Uzbek national identity: Education, politics, and modernization in Turkestan. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies, 28*(5), 890-908. https://doi.org/10.1080/19448953.2026.2633660

Haugen, A. (2003). *The establishment of national republics in Soviet Central Asia*. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230502840

Haydaraliyeva, D. (2023). Manufacturing national identities in the post-Soviet Republic of Uzbekistan: A study of controversial conservation practices in Samarkand and Shakhrisabz. *Slavic & East European Information Resources, 24*(4), 258-294. https://doi.org/10.1080/15228886.2024.2313278

Hirsch, F. (2005). *Empire of nations: Ethnographic knowledge and the making of the Soviet Union*. Cornell University Press. https://doi.org/10.7591/9780801455940

Höftberger, K. (2023). Conservation and development: Implementation of the historic urban landscape approach in Khiva, Uzbekistan. *International Journal of Heritage Studies, 29*(4), 314-328. https://doi.org/10.1080/13527258.2023.2183885

Kaganovitch, A. (2023). In Soviet educational greenhouses: On the problem of language teaching to the Bukharan-Jewish children of Uzbekistan, 1917-47. *Central Asian Survey, 42*(3), 480-499. https://doi.org/10.1080/02634937.2023.2181763

Kaumen, A. M., & Mukan, S. M. (2026). Literary nationalism in Central Asia: The role of Soviet Uzbek writers in the creation of post-Soviet national identity of Uzbekistan. *RUDN Journal of Philosophy, 30*(1), 159-176. https://doi.org/10.22363/2313-2302-2026-30-1-159-176

Kirmse, S. B. (2022). Internationalist nation-builders: Youth under Brezhnev in the Soviet South. *Europe-Asia Studies, 74*(7), 1254-1277. https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2110219

Kossyn, M. (2024). Genealogy of being in postcolonial Kazakh culture: Re-reading the Words of Edification. *Comparative Literature: East & West, 8*(2), 196-206. https://doi.org/10.1080/25723618.2024.2433842

Kudaibergenova, D. T. (2018). Misunderstanding Abai and the legacy of the canon: 'Neponyatnii' and 'Neponyatii' Abai in contemporary Kazakhstan. *Journal of Eurasian Studies, 9*(1), 20-29. https://doi.org/10.1016/j.euras.2017.12.007

Kurmanov, B., Sabitov, Z., & Kudaibergenov, R. (2025). Making the Golden Horde "great again": Historians as memory actors and reinterpretation of the historical narratives in independent Kazakhstan. *Nationalities Papers*. Advance online publication. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10106

Kurzman, C. (1999). Uzbekistan: The invention of nationalism in an invented nation. *Critique: Critical Middle Eastern Studies, 8*(15), 77-98. https://doi.org/10.1080/10669929908720151

Landau, J. M. (2010). Alphabet reform in the six independent ex-Soviet Muslim republics. *Journal of the Royal Asiatic Society, 20*(1), 25-32. https://doi.org/10.1017/S1356186309990289

Laruelle, M. (2017). The nation narrated: Uzbekistan's political and cultural nationalism. In M. Laruelle (Ed.), *Constructing the Uzbek state: Narratives of post-Soviet years* (pp. 261-282). Lexington Books.

Maerz, S. F. (2018). Ma'naviyat in Uzbekistan: An ideological extrication from its Soviet past? *Journal of Political Ideologies, 23*(2), 205-222. https://doi.org/10.1080/13569317.2018.1419448

Mahoney, J., & Rueschemeyer, D. (Eds.). (2003). *Comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511803963

Mustoyapova, A., & Abdigapbarova, Z. (2026). The banned novel Akbilek by Zhusipbek Aimauytov: Historical evidence of Soviet colonization. *Central Asian Survey*. Advance online publication. https://doi.org/10.1080/02634937.2026.2713528

Oybek. (1976). *Navoiy: Roman* [Navoi: A novel] (Mukammal asarlar to'plami [Collected works], Vol. 6). Fan.

Paskaleva, E. (2015). Ideology in brick and tile: Timurid architecture of the 21st century. *Central Asian Survey, 34*(4), 418-439. https://doi.org/10.1080/02634937.2015.1118207

Sadvokassova, A., Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2025). In search for Kazakhstani identity: Societal perceptions of Kazakhstan's nation-building. *Nationalism and Ethnic Politics, 31*(1), 114-137. https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422198

Sadvokassova, A., Sharipova, D., & Burkhanov, A. (2026). Building a nation: Exploring ethnic minorities' perceptions and attitudes in Kazakhstan. *Nationalities Papers, 54*(3), 475-493. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10113

Ten, A. (2024). On language gifts: Public discourses on Kazakh and Russian in Kazakhstan. *Central Asian Survey, 43*(3), 346-365. https://doi.org/10.1080/02634937.2024.2310585

Tlepbergen, D., Akzhigitova, A., & Zabrodskaja, A. (2023). Bottom-up approach to language policy and planning in Kazakhstan. *Societies, 13*(2), Article 43. https://doi.org/10.3390/soc13020043

Tsyrempilov, N., Bigozhin, U., & Zhumabayev, B. (2022). A nation's holy land: Kazakhstan's large-scale national project to map its sacred geography. *Nationalities Papers, 50*(4), 704-721. https://doi.org/10.1017/nps.2021.22

Ubiria, G. (2016). *Soviet nation-building in Central Asia: The making of the Kazakh and Uzbek nations*. Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315715551

Wendt, A. (1999). *Social theory of international politics*. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/CBO9780511612183

Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., & Liebhart, K. (2009). *The discursive construction of national identity* (2nd ed.). Edinburgh University Press. https://doi.org/10.1515/9780748637355

Yusupova, G., & Pfoser, A. (2023). Tourism, memory production and contested ethnic hierarchies in post-Soviet Almaty. *Europe-Asia Studies, 75*(3), 491-508. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1964437

Zhao, Y. (2022). Breadwinning, migration, and nation-building: A critical scoping review of men, masculinities, and social change in post-Soviet Uzbekistan. *NORMA, 17*(2), 124-142. https://doi.org/10.1080/18902138.2022.2026106

Zhao, Y. (2024). Dressing masculinities: Muted colours, aesthetic citizenship and nation-building in Tashkent, Uzbekistan. *Citizenship Studies, 28*(1), 84-99. https://doi.org/10.1080/13621025.2024.2348869

IRSTI: 04.81 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.019

A.B. Sarybayeva[1*], *A. Arvas*[2], *M.A. Akmadi*[3]
[1]*Abai Kazakh National Pedagogical University*
Almaty, Kazakhstan
[2] *Hacettepe University*
Ankara, Turkey
[3]*Kazakh National Women's Teacher Training University*
Almaty, Kazakhstan
[*]*e-mail: sarybayevaai@gmail.com*

TREND OF SOCIOLOGICAL STUDIES OF GAMBLING ADDICTION: BIBLIOMETRIC ANALYSIS

Abstract

This study conceptualizes ludomania (gambling addiction) not merely as an individual behavioral disorder but as a socially embedded form of dependency that reshapes patterns of well-being, institutional responsibility, and social inequality. We argue that while the prevalence of behavioral addictions has intensified in the context of digital transformation and market liberalization, the scholarly field examining gambling addiction remains unevenly structured and theoretically fragmented. Despite the considerable expansion of empirical research over the past two decades, existing knowledge has not been sufficiently integrated into a coherent interdisciplinary framework. This fragmentation limits the capacity of the field to move beyond biomedical explanations toward structurally informed sociological analysis. In response, the present study seeks to identify dominant research trajectories, structural imbalances, and methodological tendencies in gambling addiction scholarship. Methodologically, we employ a bibliometric analysis of Scopus-indexed publications (2000–2024), examining publication dynamics, citation hierarchies, geographical concentration of knowledge production, and conceptual clustering using VOSviewer. Rather than treating bibliometric mapping as a purely descriptive exercise, we interpret it as an epistemic diagnostic tool that reveals paradigmatic tensions within the field.Our findings indicate three dominant research orientations: neurocognitive, clinical-behavioral, and sociological. While the field demonstrates formal interdisciplinarity, we observe a pronounced skew toward biomedical paradigms. High-impact publications are disproportionately concentrated within neurocognitive and psychiatric frameworks, whereas sociological constructs such as stigma, social capital, institutional accountability, and regulatory governance remain comparatively peripheral.

Geographically, knowledge production is heavily concentrated in high-income, English-speaking countries, reflecting structural asymmetries in global research infrastructure. This concentration raises questions regarding epistemic bias and the limited representativeness of prevailing models in non-Western contexts.We suggest that future research must strengthen macro-social perspectives, integrate institutional and regulatory analysis, and expand empirical inquiry into underrepresented regions. By foregrounding structural determinants alongside individual-level mechanisms, addiction research can evolve toward a more comprehensive and socially responsive framework. The present study thus contributes not only a mapping of the field but a critical reflection on its current trajectory and policy implications.

Keywords: gambling addiction, problem gambling, behavioral addiction, social inequality, institutional governance, digital gambling.

А.Б. Сарыбаева[1], А. Арвас [2], М.А. Ақмади[3]*
[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан
[2]Хаджеттепе университеті,
Анкара қ., Түркия
[3]Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ. Қазақстан
[1]e-mail: sarybayevaai@gmail.com*

ЛУДОМАНИЯҒА ҚАТЫСТЫ СОЦИОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ ҮРДІСТЕРІ: БИБЛИОМЕТРИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Бұл зерттеу лудоманияны (құмар ойындарға тәуелділік) тек жеке мінез-құлықтық бұзылыс ретінде емес, әлеуметтік құрылымдармен, институционалдық жауапкершілікпен және теңсіздік жүйелерімен тығыз байланыстағы әлеуметтік тәуелділік феномені ретінде қарастырады. Біз мінез-құлықтық аддикциялардың цифрландыру және нарықтық трансформация жағдайында күшейгеніне қарамастан, құмар ойындарға тәуелділікті зерттеу саласы теориялық тұрғыдан фрагменттелген және құрылымдық теңгерімсіздікке ие деп пайымдаймыз. Соңғы жиырма жылда эмпирикалық зерттеулер саны артқанымен, жинақталған білім біртұтас пәнаралық теориялық жүйеге жеткілікті дәрежеде біріктірілмеген. Бұл жағдай биомедициналық түсіндіру шеңберінен шығып, құрылымдық-социологиялық талдауға көшу мүмкіндігін шектейді. Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – құмар ойындарға тәуелділік бойынша ғылыми әдебиеттегі басым бағыттарды, парадигмалық ығыстарды және әдіснамалық үрдістерді анықтау, сондай-ақ тақырыптық және географиялық олқылықтарды айқындау.Зерттеу әдісі ретінде 2000–2024 жылдар аралығындағы Scopus базасында индекстелген жарияланымдарға библиометриялық талдау жүргізілді. Талдау жарияланым динамикасын, дәйексөз иерархиясын, білім өндірудің географиялық шоғырлануын және VOSviewer арқылы концептуалдық кластерлерді анықтауды қамтыды. Библиометриялық карта бұл жерде тек сипаттамалық құрал емес, ғылыми өрістегі парадигмалық кернеулерді айқындайтын аналитикалық тетік ретінде қарастырылады. Нәтижелер үш негізгі зерттеу бағдарын көрсетті: нейрокогнитивтік, клиникалық-поведенциялық және социологиялық. Дегенмен, формальды пәнаралық сипатқа қарамастан, ғылыми ықпал деңгейі биомедициналық модельдерге қарай ығысқан.

Стигма, әлеуметтік капитал, институционалдық жауапкершілік, реттеу саясаты сияқты социологиялық категориялар негізгі дәйексөздік дискурста шеткері қалып отыр.

Географиялық тұрғыдан ғылыми өнім негізінен жоғары табысты, ағылшын тілді мемлекеттерде шоғырланған, бұл жаһандық білім өндірудегі құрылымдық теңсіздіктерді көрсетеді. Мұндай асимметрия зерттеу нәтижелерінің әмбебаптығын шектеп, өзге мәдени контекстілердегі құмар ойын феноменін жеткілікті дәрежеде түсіндіруге мүмкіндік бермейді. Біз болашақ зерттеулерде макроәлеуметтік талдауды күшейту, институционалдық және реттеушілік факторларды терең зерттеу, сондай-ақ жеткіліксіз қамтылған аймақтардағы эмпирикалық зерттеулерді кеңейту қажет деп есептейміз. Осылайша, аддикция зерттеулері жеке деңгейдегі нейробиологиялық түсіндіруден әлеуметтік жауапкершілікке негізделген кешенді парадигмаға қарай эволюциялана алады.

Түйін сөздер: құмар ойынға тәуелділік, проблемалық ойын мінез-құлқы, мінез-құлықтық аддикция, әлеуметтік теңсіздік, институционалдық басқару, цифрлық құмар ойын.

Сарыбаева А.Б. [1], Арвас А.[2], Акмади М.А[2].*
[1]Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан
[2] Университет Хаджеттепе
г. Анкара, Туркия
[3]Казахский национальный женский педагогический университет
г. Алматы, Казахстан
[1]e-mail: sarybayevaai@gmail.com*

ТЕНДЕНЦИИ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ ЛУДОМАНИИ: БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Данное исследование рассматривает лудоманию (зависимость от азартных игр) не только как индивидуальное поведенческое расстройство, но и как социальный феномен зависимости, тесно связанный с социальными структурами, институциональной ответственностью и системами неравенства. Несмотря на усиление поведенческих аддикций в условиях цифровизации и рыночных трансформаций, область исследований азартных игр остается теоретически фрагментированной и структурно несбалансированной. За последние двадцать лет значительно увеличилось количество эмпирических исследований, однако накопленные знания до сих пор не интегрированы в целостную междисциплинарную теоретическую систему. Это ограничивает переход от биомедицинской интерпретации к структурно-социологическому анализу.

Цель исследования выявить доминирующие направления, парадигмальные сдвиги и методологические тенденции в научной литературе по проблеме игровой зависимости, а также определить тематические и географические пробелы. В качестве метода использован библиометрический анализ публикаций, индексированных в базе Scopus за период 2000–2024 гг. Анализ включал динамику публикационной активности, иерархию цитируемости, географическую концентрацию производства знаний и выявление концептуальных кластеров с использованием программы VOSviewer. Библиометрическая карта рассматривается не только как описательный инструмент, но и как аналитический механизм выявления парадигмальных напряжений в научном поле.

Результаты показали наличие трех основных исследовательских направлений: нейрокогнитивного, клинико-поведенческого и социологического. Однако, несмотря на формально междисциплинарный характер исследований, научное влияние преимущественно сосредоточено в рамках биомедицинской модели. Такие социологические категории, как стигма, социальный капитал, институциональная ответственность и регуляторная политика, остаются периферийными в доминирующем цитатном дискурсе.

С географической точки зрения научная продукция в основном сконцентрирована в высокодоходных англоязычных странах, что отражает структурные неравенства глобального производства знаний. Подобная асимметрия ограничивает универсальность выводов и препятствует адекватному пониманию феномена азартных игр в иных культурных контекстах. В перспективе необходимо усиление макросоциального анализа, углубленное изучение институциональных и регуляторных факторов, а также расширение эмпирических исследований в недостаточно представленных регионах. Это позволит эволюционировать исследования аддикций от нейробиологической интерпретации индивидуального уровня к комплексной парадигме, основанной на принципах социальной ответственности.

Ключевые слова: лудомания, проблемное игорное поведение, поведенческая зависимость, социальное неравенство, институциональное управление, цифровой гемблинг.

Introduction

The problem of gambling is becoming increasingly significant in sociological research, particularly in the context of behavioral addictions and their impact on social and economic well-being. Gambling is not only a psychological or medical issue but also a complex social phenomenon shaped by cultural, institutional, and economic factors. While early studies primarily focused on individual-level explanations, such as impaired decision-making and reward-processing mechanisms (Beard & Wolf, 2001; Van Leijenhorst et al., 2010), more recent research highlights the importance of social inequality, demographic differences, and structural conditions influencing gambling behavior (Grönroos et al., 2022; Raybould et al., 2021; Resce et al., 2019; Welte et al., 2004). These findings demonstrate that gambling addiction is unevenly distributed across populations and is closely linked to broader patterns of marginalization (Floyd et al., 2024; Raybould et al., 2021).

Sociological approaches emphasize that gambling behavior is embedded within social environments, peer networks, and institutional frameworks. For instance, gambling participation is often influenced by social interactions and community contexts (Reith & Dobbie, 2011), while variations in social capital significantly affect the likelihood of problematic behavior (Awaworyi Churchill & Farrell, 2020). Network-based and latent class studies further show that gambling patterns correspond to distinct social profiles shaped by family support, socioeconomic status, and peer influence (Khazaal et al., 2017; Sanscartier et al., 2018). More recent studies similarly demonstrate the importance of family environments, intergenerational transmission, social identity, gender norms, and community relationships in shaping gambling participation and gambling-related problems (Dowling et al., 2021; Duggan & Mohan, 2023; Forrest & McHale, 2021; Man & Cheung, 2022; Tulloch et al., 2021).

Moreover, gambling-related harm extends beyond financial loss and includes psychological distress, social exclusion, relationship problems, reduced community engagement, and negative effects on family members and other affected persons, reinforcing its status as a public health and social issue (Blank et al., 2021a; Hing et al., 2022; Langham et al., 2016; Price et al., 2021; Rockloff et al., 2022; Wilson et al., 2024). Research on affected others demonstrates that the consequences of gambling may extend across family relationships and influence subjective well-being, financial security, and health even when the affected individual is not personally engaged in problematic gambling (Suomi et al., 2024; Tulloch et al., 2021, 2023). Longitudinal research also indicates that gambling problems are associated with social and emotional difficulties, contributing to cycles of isolation and vulnerability (Horváth et al., 2023).

The rapid digitalization of gambling has introduced new social dynamics. Online platforms and virtual communities normalize gambling behavior through social interaction, algorithmic influence, advertising, and gamification (Kaakinen et al., 2020; Sirola et al., 2021). The growing integration of gambling promotion into digital media and everyday online environments has also increased concern about exposure among adolescents and young adults (De Jans, 2023; Kristiansen et al., 2022; Labrador et al., 2021; Syvertsen et al., 2022). Recent research suggests that gambling advertising can influence attitudes, intentions, and gambling behavior, with potentially stronger effects among already vulnerable groups (McGrane et al., 2025; Newall et al., 2020).

At the institutional level, corporate social responsibility practices often serve to legitimize gambling markets while shifting responsibility onto individuals (Tetrevova, 2023). This issue has become particularly important in debates about “responsible gambling,” because individual-responsibility frameworks may obscure the role of commercial practices, regulatory environments, digital platform design, and broader structural determinants of gambling harm (Marko et al., 2023; Marionneau et al., 2023). Public-health approaches therefore increasingly conceptualize gambling harm as an outcome shaped not only by individual vulnerability but also by commercial, social, cultural, and environmental determinants (Blank et al., 2021b; Johnson et al., 2023; Price et al., 2021).

Additionally, gambling frequently co-occurs with other addictive behaviors, reflecting shared social and environmental determinants rather than isolated individual conditions (Walther et al., 2012). These perspectives support a shift toward a socio-ecological framework, where gambling is

understood as the result of interactions between individual, social, and structural factors (Hearn et al., 2021; Oksanen et al., 2021). Such an approach is particularly important because contemporary gambling environments combine individual risk factors with social networks, commercial exposure, technological accessibility, and institutional regulation.

Despite the growing body of research, there remains a lack of systematic analysis of thematic trends, methodological approaches, and geographical distribution in the international literature. Existing bibliometric research also suggests that scholarship on gambling and young people is geographically uneven and that some regions remain underrepresented (Yalçın, 2023). Therefore, a bibliometric analysis is particularly relevant, as it allows the identification of dominant research areas, key methods, and underexplored topics.

This study analyzes 568 publications from the Scopus database covering the period from 2000 to 2024. The object of the study is scientific publications on gambling addiction, while its subject is the main trends and directions within this body of research. The aim is to identify key patterns and gaps in the literature. It is hypothesized that, although research on gambling addiction is interdisciplinary, it remains thematically and geographically imbalanced, with dominance of neurocognitive and clinical approaches and underrepresentation of sociological perspectives. Furthermore, most publications originate from high-income English-speaking countries, whereas regions such as Central Asia remain insufficiently studied.

Recent scholarship has further broadened the analysis of gambling by examining heterogeneity in risk, consumption patterns, and the social contexts in which gambling practices develop. Systematic evidence demonstrates that gambling-related harm cannot be reduced to a single behavioral profile, but instead emerges through combinations of individual, social, and environmental risk factors (Kesaite et al., 2024; Moreira et al., 2023). Population-level research likewise points to the considerable prevalence and public-health significance of gambling and problematic gambling (Tran et al., 2024), while more specific studies identify variation associated with gender, gambling expectations, particular forms of gambling, and the meanings attached to gambling practices (Díaz et al., 2023; Richardson et al., 2024; Valenciano-Mendoza et al., 2023; Weidner, 2024). The overlap between gambling and other forms of addictive behavior further complicates conventional approaches to prevention and treatment, highlighting the importance of screening for co-occurring gambling and substance-use problems (Yarbakhsh et al., 2023). Taken together, these studies reinforce an understanding of gambling harm as heterogeneous and socially differentiated rather than as the consequence of individual pathology alone.

At the same time, a growing body of research has shifted attention from individual risk toward prevention, communication, industry practices, and institutional responsibility. Personalized feedback and lower-risk gambling interventions illustrate attempts to reduce harmful behavior at the individual and organizational levels (Auer & Griffiths, 2023; Egerer et al., 2025), whereas broader prevention frameworks emphasize the need to address gambling-related harm across multiple levels of the social environment (Wheaton et al., 2024). Research on public messaging, gambling advertising, and gambling-provider communication further demonstrates that the ways in which gambling is represented and promoted constitute an important part of the environment in which gambling decisions are made (Griffiths, 2025; Newall et al., 2019; Newall, 2026; Ray et al., 2026; Singer et al., 2023). Critical analyses have consequently questioned the ethical foundations of “responsible gambling” advertising and the distribution of responsibility between consumers, industry actors, and regulators (De Vita, 2025; Myles et al., 2024). Alongside these developments, interventions based on lived experience indicate that public understandings of gambling harm and stigma can themselves become targets of preventive action (Thomas et al., 2024). Collectively, this literature points toward a more explicitly social and institutional conception of gambling harm in which prevention requires attention not only to individual behavior but also to communication, commercial practices, public attitudes, and regulatory environments.

Research methodology

This study adopts a bibliometric research design to examine the structural configuration of scholarly production on gambling addiction. Rather than treating bibliometric analysis as a purely descriptive counting exercise, it is applied as an analytical instrument for identifying epistemic hierarchies, thematic concentrations, and geographical asymmetries within the field. This approach enables not only the measurement of publication dynamics but also a critical interpretation of how knowledge is structured and reproduced across different academic contexts.

The empirical data were obtained from the international Scopus database, selected due to its broad disciplinary coverage, reliable citation tracking, and global indexing standards. At the same time, reliance on a single database introduces certain structural limitations, particularly a bias toward English-language publications and Western academic systems. However, this limitation itself reflects the broader architecture of global academic visibility and knowledge production.

Data collection was carried out using a structured search strategy designed to ensure relevance and consistency with the sociological focus of the study. The search included publications containing the term “gambling” in the title, abstract, and keywords, with subject areas restricted to socioeconomics and social behavior. Only peer-reviewed journal articles published in English between 2000 and 2024 were included. The initial search yielded 11,185 records. To ensure analytical coherence, the dataset was subsequently refined by limiting it to publications classified under Social Sciences, resulting in 698 records.

A systematic screening procedure was then applied in accordance with the PRISMA framework to ensure transparency and replicability. Duplicate entries, non-bibliographic materials, and records with incomplete metadata were excluded. Following this filtration process, the final analytical corpus consisted of 568 publications that met all inclusion criteria. The selection process is illustrated in Figure 1.

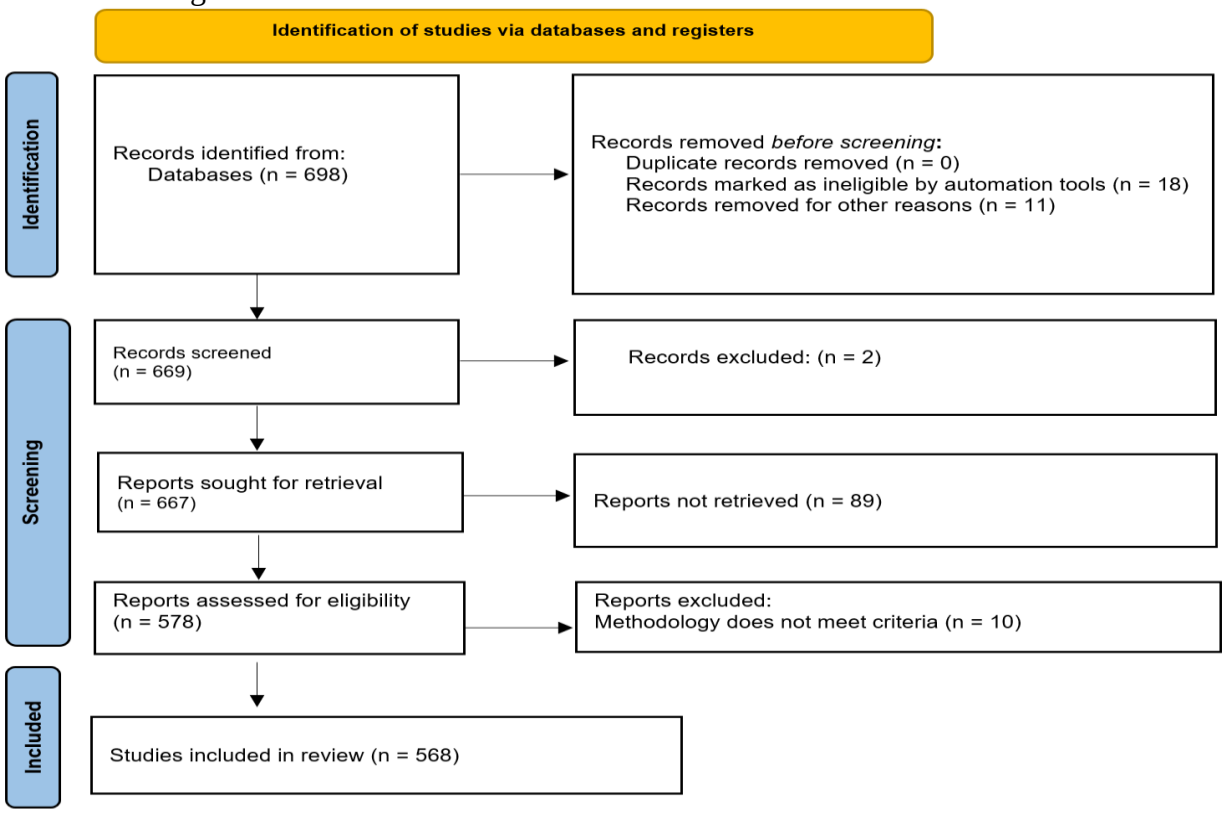

Figure 1. – Scopus database selection process for scientific publications on gambling addiction
Note: Created by the authors based on the PRISMA methodology

The analytical procedure combined quantitative bibliometric indicators with network-based analysis. Key indicators included annual publication output, citation frequency based on Scopus metrics, and the distribution of publications across countries, journals, and authors. These measures made it possible to trace both the quantitative growth of the field and patterns of intellectual influence.

To further explore the conceptual structure of gambling addiction research, a keyword co-occurrence analysis was conducted using VOSviewer software. This method allows the identification of thematic clusters based on the frequency and co-occurrence of key terms, revealing dominant research areas and latent subfields. In this study, keyword clustering is interpreted not as neutral mapping but as an indicator of conceptual proximity and disciplinary alignment. The emergence of clusters reflects structured research communities, while the relative marginalization of certain themes may indicate gaps in the literature.

Importantly, the methodological framework of this study is informed by an integrated theoretical perspective derived from the literature. The analysis is guided by key approaches identified in previous research, including the neurocognitive model (Beard & Wolf, 2001; Van Leijenhorst et al., 2010), the clinical-psychiatric framework (Welte et al., 2002, 2004), the social-ecological perspective (Oksanen et al., 2021), and sociological approaches based on social capital and network theory (Awaworyi Churchill & Farrell, 2020; Reith & Dobbie, 2011; Sanscartier et al., 2018). In addition, the study takes into account research on stigma and moral regulation (Hing et al., 2014; Langham et al., 2016), as well as institutional and corporate governance perspectives (Gonçalves et al., 2023; Tetrevova, 2023). Recent research further strengthens the need to conceptualize gambling through relational and structural rather than exclusively individual-level explanations. Floyd et al. (2025) demonstrate that the relationship between social gambling motives and problem gambling is intertwined with deficits in social connectedness, reinforcing the relevance of social relationships to understanding gambling vulnerability. At the institutional level, recent studies increasingly locate gambling-related harm within commercial and regulatory environments, highlighting the role of advertising practices, regulatory frameworks, and other commercial determinants in shaping exposure and risk (Badu et al., 2025). Longitudinal evidence further indicates that exposure to online gambling advertising should be considered within the broader digital environment in which contemporary gambling practices develop (Savolainen et al., 2025).

By incorporating these theoretical orientations into the bibliometric design, the study moves beyond descriptive analysis and enables a deeper interpretation of the structure of the research field. Specifically, the identified thematic clusters are examined in relation to dominant paradigms, allowing for the assessment of which approaches are most visible and which remain underrepresented.

From a methodological standpoint, this study adopts a critical perspective, emphasizing that bibliometric patterns are not neutral representations of scientific activity. Instead, they reflect institutional priorities, disciplinary hierarchies, and global inequalities in knowledge production. By analyzing citation structures, thematic clusters, and geographical distribution, the research seeks to uncover patterns of epistemic dominance and marginalization.

Thus, the methodological framework serves a dual purpose. On the one hand, it provides a systematic mapping of the development of gambling addiction research over time. On the other hand, it offers a critical lens through which the structural composition of the field can be examined, enabling the identification of gaps and directions for more inclusive and interdisciplinary scholarship.

Results

According to the bibliometric analysis, a significant share of scientific interest in gambling addiction and behavioral dependencies is focused on neurocognitive, clinical, and sociocultural aspects of the problem (Table 1).

1-Table. Top 10 most cited scientific articles

№	Article Title	Authors	Journal	Year	Citations

1	Modification in the proposed diagnostic criteria for Internet addiction	Beard, K.W., Wolf, E.M.	Cyberpsychology and Behavior	2001	713
2	Impaired decision making in suicide attempters	Jollant, F., Bellivier, F., Leboyer, M., Malafosse, A., Courtet, P.	American Journal of Psychiatry	2005	435
3	Asymmetric functional roles of right and left ventromedial prefrontal cortices in social conduct, decision-making, and emotional processing	Tranel, D., Bechara, A., Denburg, N.L.	Cortex	2002	375
4	Adolescent risky decision-making: Neurocognitive development of reward and control regions	Van Leijenhorst, L., Moor, B.G., Op de Macks, Z.A., Westenberg, P.M., Crone, E.A.	NeuroImage	2010	368
5	Friend or foe: The effect of implicit trustworthiness judgments in social decision-making	van 't Wout, M., Sanfey, A.G.	Cognition	2008	298
6	Pathological gambling associated with dopamine agonist therapy in Parkinson's disease	Driver-Dunckley, E., Samanta, J., Stacy, M.	Neurology	2003	285
7	Young Adult Patients with a History of Pediatric Disease: Impact on Course of Life and Transition into Adulthood	Stam, H., Hartman, E.E., Deurloo, J.A., Groothoff, J., Grootenhuis, M.A.	Journal of Adolescent Health	2006	277
8	Gambling participation in the U.S. – Results from a national survey	Welte, J.W., Barnes, G.M., Wieczorek, W.F., Tidwell, M.-C.O., Parker, J.C.	Journal of Gambling Studies	2002	274
9	Risk factors for pathological gambling	Welte, J.W., Barnes, G.M., Wieczorek, W.F., Tidwell, M.-C.O., Parker, J.C.	Addictive Behaviors	2004	257
10	Co-occurrence of addictive behaviours: Personality factors related to substance use, gambling and computer gaming	Walther, B., Morgenstern, M., Hanewinkel, R.	European Addiction Research	2012	239

Note: Created by the authors

An analysis of the most cited works shows a clear trend in gambling studies. These studies have evolved from narrow clinical accounts to an interdisciplinary view of addictive behaviors. The article by Beard and Wolf 713 citations was a turning point. It established criteria for Internet addiction by comparing it to pathological gambling (Beard & Wolf, 2001). This reflected a growing interest in expanding addiction research beyond just chemical dependencies. Later contributions have focused on the brain processes underlying decision-making, impulsivity, and emotional regulation, particularly in adolescents. This reinforced how neuroscience helps explain vulnerabilities related to gambling. Meanwhile, clinical and medical viewpoints expanded and studies connected gambling disorders to treatments, like dopamine agonists. Epidemiological research showed that gambling is not just about individual issues. It is closely linked with demographic, socioeconomic, and psychological factors. More recently, Walther et al. (2012) pointed out how multiple addictions, including gambling, gaming, and substance use, often occur together. This highlights the complex shared risk factors involved. Overall, these studies show two trends: more interdisciplinary approaches and the growth of gambling research towards digital and behavioral addictions.

The analysis of the yearly trends in publication activity and citations in gambling addiction research is shown in Figure 2. This figure displays two main indicators: the number of publications

in a bar chart and the number of citations in a line chart for the years 2000 to 2024. The data we gathered help us follow the changes in scientific interest in this area. We can also pinpoint times of significant growth and decline while linking the amount of scientific publications to their academic impact.

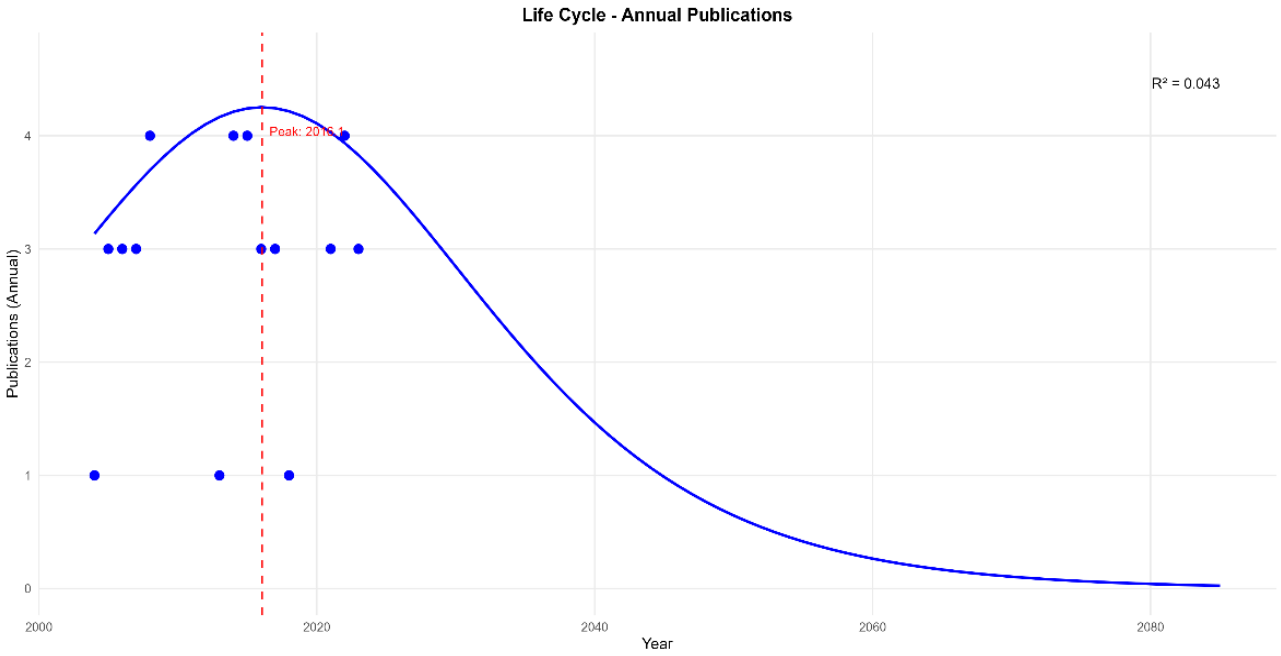

Figure 2. - Dynamics of the number of publications and citations on the topic of gambling addiction in the Scopus database for 2000–2024

Note: Created by the authors

The trends in publications and citations show a clear two-phase path in the academic study of gambling and related addictions. Between 2000 and 2010, the field saw a steady but modest rise in publications, with yearly output rarely surpassing 20 articles. Despite the low number of studies, citations grew significantly during this time, peaking at over 1,600 in 2009. The growth is related to the activity in the field of clinical studies related to gambling addiction and this research has become a key reference for further work including the study of social aspects as an essential part.

The highest growth occurred between 2011 and 2017, where the trend exceeded 20 with a subsequent peak of 43 articles in 2016. Similar to the growth dynamics, there was a parallel increase in the number of citations, which peaked in 2011, namely 1,609 citations and then this trend shows that the area of research has matured. These findings were also confirmed by a bibliometric analysis of RStudio, which shows that the peak of publication activity occurred in 2016-2019, which is also related to the rise of gambling online and growing public concern, which resulted in a number of social problems (see fig. 3).

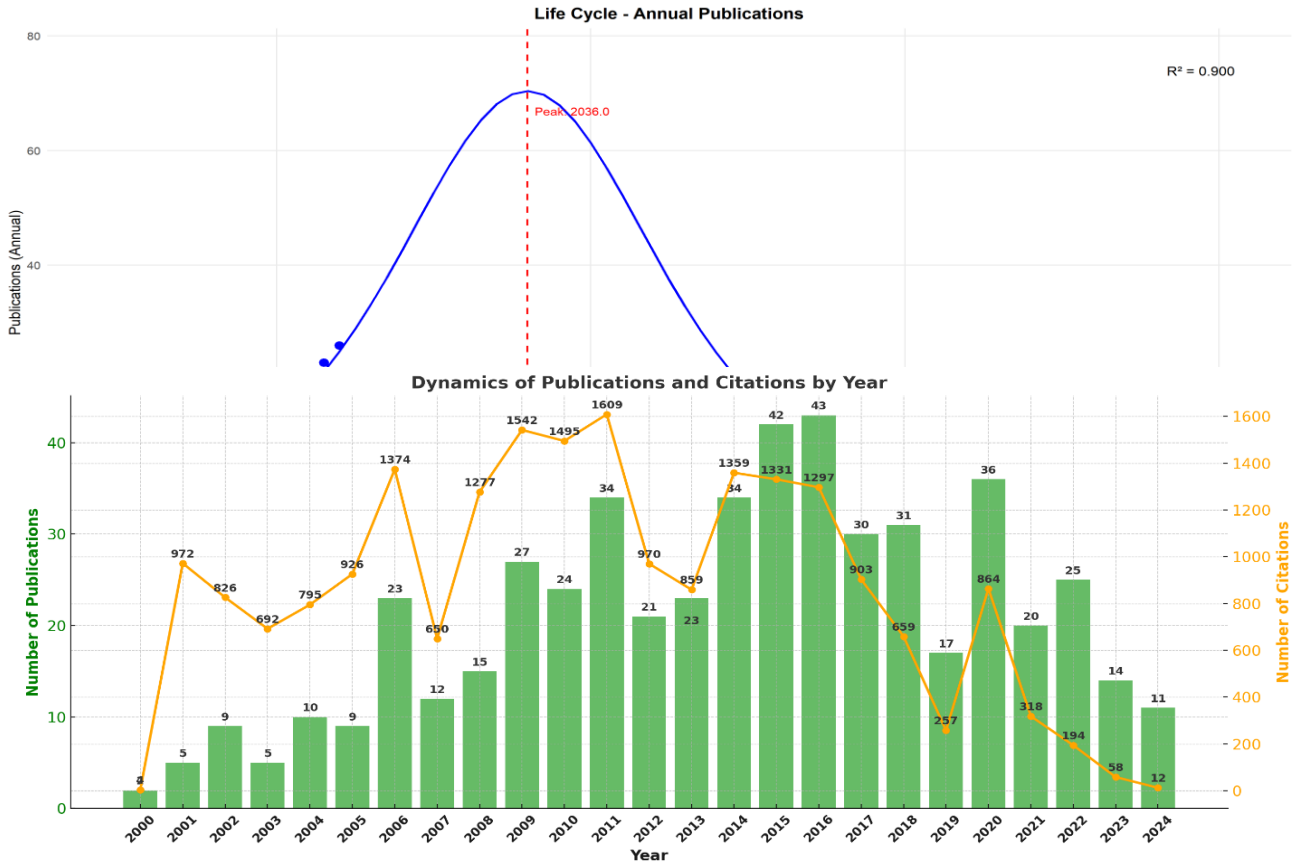

Figure 3. - Life-cycle pattern of academic publications on gambling addiction: annual publication trends

Note: Created by the authors RStudio program

These changes have contributed to an intensification of the debate on the issue at the level of political leaders and the public. The model then shows that there is a decline in publication activity specifically in the field of clinical psychology, medicine and behavioral sciences, but the results obtained in the area of study of game dependence as a social problem in interdisciplinary studies shows potential for (see fig. 4). The model points to a predicted peak of scientific activity around 2036 and in the future issues related to the continued growth of digital and online gambling platforms, risks for the institution of family, Increasing social inequality and intensifying the debate on regulation and ethics regarding risky behavior and social harm. A high determinism (R2 = 0.900) indicates the reliability of the data correspondence and means that the observed trend follows a systematic pattern rather than random changes. The resulting model shows that the development of studies on game dependency in sociology will grow and signals a shift from descriptive studies to more integrated and interdisciplinary studies related to institutional regulation, social vulnerability and long-term social consequences.

Figure 4. - Dynamics of sociological studies on gambling addiction: life-cycle model of annual publications

Note: Created by the authors RStudio program

Further analyzing the publication dynamics after 2017, the number of citations decreased sharply, while the number of publications remained relatively stable, peaking at 36 articles in 2019 and 25 in 2021. The difference indicates that although research activities are still active, new studies have not yet received the same level of citation as earlier landmark works, and also reflects the division of research topics into areas such as Internet-related disordergames, online gambling and research of multiple dependencies, which leads to different citation models. Further, the number of publications and citations shows a decrease and in 2024 only 14 works and citations 12 were published. This decline is likely due to a lag in citations for recent works. It suggests that while scholarly work continues, its broader academic influence is still unfolding.

Geographic analysis of publication activity

The map shows data on where scientific activity is focused regarding lucidity and behavioral dependencies. Using quantitative data (see Fig. 5), we divided countries into three groups based on how many publications they had: low, medium, and high. The analysis reveals a clear imbalance in research interest across different parts of the world. This reflects both global inequalities in scientific resources and how much obscurity is discussed in various sociocultural contexts.

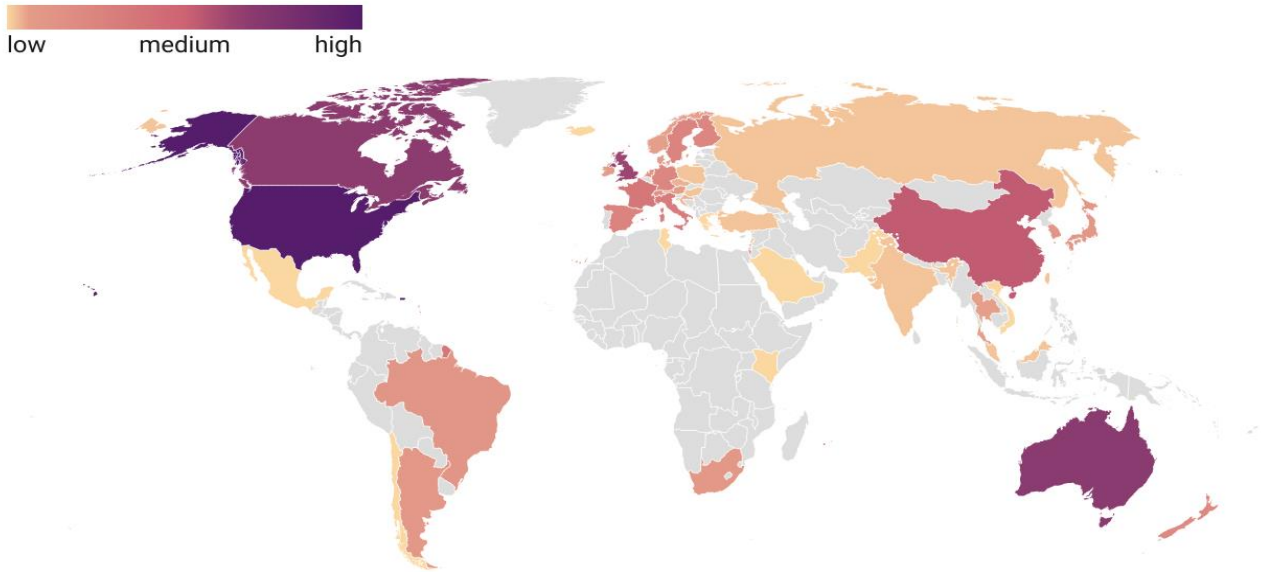

Figure 5 - Geographical distribution of scientific publications (Scopus, 2000-2024)

Note: Created by the authors

A high level of publication activity is seen in four countries: the USA, Australia, Canada, and the UK. This is understandable, as these countries are traditional leaders in social and behavioral sciences. This is evident not only from the number of publications but also from the high citation rate. Well-funded research centers, interdisciplinary programs, and the growth of social epidemiology and digital sociology explain the focus on behavioral issues, including gambling addiction. A moderate level of publication activity exists in several European countries, notably Germany, France, Italy, and Sweden, as well as in Asia, including China, South Korea, and Japan, along with New Zealand and Israel. These countries show ongoing interest in the subject. However, studies focus on specific areas like clinical psychology, the digital environment, and drug epidemiology, rather than taking a broad interdisciplinary approach and creating a comparative database, especially regarding cultural differences in understanding and regulating gambling. Involving countries with low publication

activity in international research networks could help expand the scientific foundation and promote social policy development and preventive practices in these regions.

The other map shown in Figure 6 is a network of co-clustering terms, grouped into five dominant clusters, each reflecting a specific area of scientific interest. From the point of view of sociological analysis, this clustering demonstrates the interdisciplinary nature of the problem. It allows for highlighting both macro-level and micro-level contexts in which the phenomenon of gambling addiction is considered.

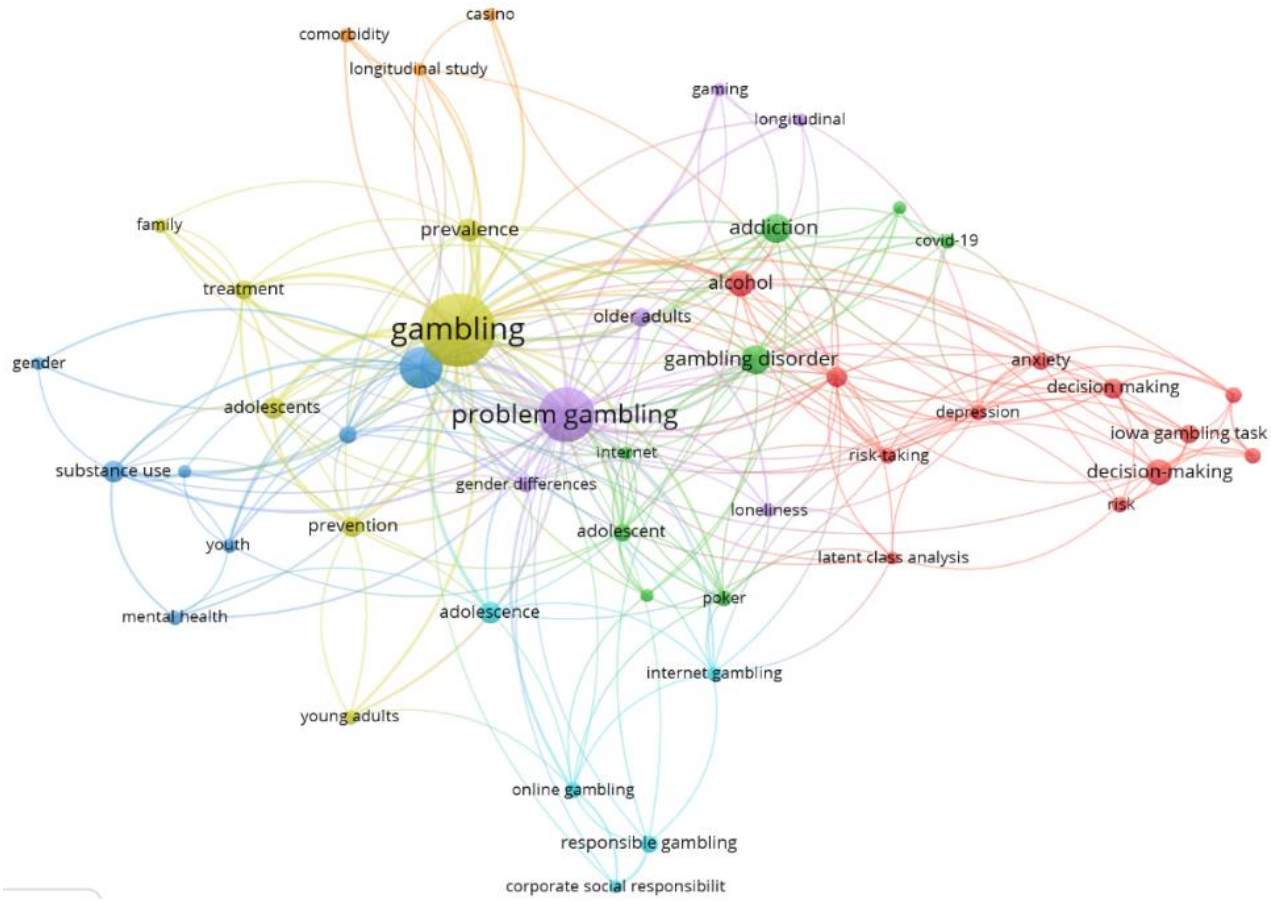

Figure 6 - Key clusters in the field of research on the topic of gambling
Note: Created by the authors

The keyword co-occurrence map shows the main themes that shape current research on gambling. At the center are the terms “gambling” and “problem gambling” which are the largest nodes and have the most connections. Their importance indicates that even with a variety of approaches and topics, the academic discussion remains focused on understanding gambling as a behavioral and social problem. “Problem gambling” serves as the main entry point for conversations across different fields. One primary direction looks at the neurocognitive and psychological aspects of gambling research. This area includes terms like “decision making” “Iowa Gambling Task” “anxiety” and “depression”. Studies in this area stress issues with decision-making processes, cognitive biases, and emotional regulation. They build on clinical and experimental traditions. This perspective has been essential for spotting individual vulnerabilities, but it mainly focuses on problems at the individual level. Another direction emphasizes the social, demographic, and developmental aspects. Terms like “adolescents” “young adults” and “older adults” show the increasing focus on age-specific vulnerabilities. The attention on youth and adolescence addresses

global concerns about online gambling and risk-taking behaviors during crucial stages of development. Meanwhile, research on older adults connects gambling with loneliness, health issues, and quality of life. Gender differences and family context also broaden this view, highlighting how social factors influence gambling participation and harm. The third theme centers on public health and co-occurrence with other issues. Keywords such as “addiction” “substance use” “alcohol” and “mental health” indicate that gambling is being studied alongside other behavioral and chemical dependencies. This reflects a trend of understanding gambling within a broader context of overlapping addictions and shared psychological or social risks. It also highlights how gambling research is becoming part of mainstream public health discussions. A fourth direction focuses on the digital and institutional aspects. In this case, we can talk about the transition from mere diagnostic methods to practical and institutional solutions, and collectively the map shows how gambling research has changed from its early clinical and cognitive roots to a complex and interdisciplinary field. Current trends show a twofold movement of continuing development of neurocognitive and clinical knowledge and increasing inclusion of social, demographic, digital and institutional perspectives and highlights the growing ecological and systemic approach in contemporary gambling studies where gambling is seen not only as an individual problem but also as a social and structural one.

Sociological interpretation of bibliometric results

Quantitative indicators, like the number of publications, citation trends, and keyword co-occurrence, highlight the interdisciplinary nature of this research area. However, the analysis goes beyond just numbers. It offers insights into the social meanings and interpretations of gambling across different societies. The keyword co-occurrence map identified five main thematic clusters:

- neuropsychological mechanisms and decision-making;
- clinical and comorbidity studies;
- prevention and family-related factors;
- social vulnerability and inequality;
- digital gambling, corporate responsibility, and regulation.

Each cluster reflects not only academic interests but also sociological trends in how societies view gambling behavior. The first two clusters, focused on neurocognitive and clinical approaches, relate to the medicalization of gambling. This interpretation is common in Western contexts with well-developed public health systems. These studies present gambling as a behavioral disorder that needs therapy and medication. In contrast, the clusters related to prevention, social vulnerability, and digital gambling emphasize social, cultural, and institutional factors. In these cases, gambling is seen as a sign of wider social changes, like economic insecurity, the rise of digital leisure, and the decline of traditional family structures. A deeper interpretation of the bibliometric data uncovered three consistent sociological dimensions (see Table 2).

2-Table. Sociological Dimensions Identified in the Bibliometric and Content Analysis

Dimension	Description and Sociological Interpretation
Social and family factors	Publications on prevention and family influence highlight the importance of social responsibility, intergenerational communication, and parental oversight. These studies often link gambling to the breakdown of family unity, loss of control, and stress in domestic environments. They demonstrate that behavioral dependence functions less as an individual pathology and more as a social issue rooted in family and community dynamics.
Institutional and economic contexts	Research on corporate social responsibility and online gambling examines how industry practices, market expansion, and weak regulation normalize gambling. These studies reveal how neoliberal economic structures and digital gamification blur the boundaries between entertainment and addiction, connecting gambling behavior to broader systems of inequality, consumer manipulation, and economic vulnerability.
Cultural and moral dimensions	Studies addressing stigma and moral judgment conceptualize gambling as a socially deviant yet culturally embedded behavior. They show that in collectivist or conservative societies, stigma fosters silence and underreporting, while in liberal contexts it coexists with the commercial

	normalization of gambling. This duality reflects the tension between moral regulation and market-driven acceptance of risky leisure.

Note: Created by the authors

The geographical analysis supports these sociological differences. In developed countries, people often view gambling as a problem through clinical and policy-focused perspectives. They stress regulation, responsible gambling, and health initiatives. In developing or post-Soviet regions, like Central Asia, gambling is seen in moral, cultural, and socio-economic terms, reflecting unemployment, poverty, and weak institutional control. These differences show how global academic discussions reflect local social realities and power structures in knowledge creation. Overall, the findings from bibliometric and content analysis show that biomedical views mainly influence research on gambling addiction. It often overlooks social and cultural aspects. However, new themes are emerging around corporate responsibility, social inequality, and stigma. This suggests a slow shift toward a broader sociological understanding. These findings set the stage for the sociological interpretation that follows. In this section, we will re-evaluate the theoretical perspectives from the literature review in light of the empirical data.

The findings from the bibliometric analysis clearly confirm the study's hypothesis that research on gambling addiction is focused on biomedical and neurocognitive perspectives. In contrast, sociological approaches are less common and vary by region. First, the thematic breakdown of the most cited publications reveals an overwhelming focus on neurocognitive and clinical frameworks. Eight of the top ten cited articles examine brain mechanisms, psychiatric disorders, and decision-making. This confirms that biomedical views play a central role in academic discussions about gambling addiction. On the other hand, sociological concepts like stigma, social capital, and institutional responsibility are not present in the most cited literature, supporting the idea that they are marginalized. Second, the analysis of publication trends reveals that the peak growth period from 2011 to 2017 coincided with the rise of interdisciplinary approaches integrating neuroscience, psychiatry, and psychology. Finally, the clustering of keywords highlights the marginal status of sociological and cultural categories and there are clusters that refer to “family,” “prevention,” and “social vulnerability,” these terms are not as prominent as central clusters focused on “addiction,” “decision-making,” and “neuropsychology. This indicates that sociological and institutional perspectives have not yet reached the same level of influence as clinical and biomedical models in shaping knowledge in the field. Overall, the results show that the current research landscape features a strong biomedical focus, geographic imbalances, and fragmented themes. This provides empirical support for the study's hypothesis about the limited inclusion of sociological frameworks in the global conversation on gambling addiction.

Discussion

The bibliometric findings position gambling addiction research as a formally interdisciplinary yet structurally stratified field. While the literature has expanded well beyond its psychiatric origins, encompassing neuroscience, sociology, public health, and digital governance studies, this expansion does not automatically imply epistemic balance. We argue that what appears as pluralism conceals persistent hierarchies in explanatory authority.

The temporal trajectory of scholarly production reflects not only academic growth but also broader socio-technological shifts. The early 2000s marked the conceptual stabilization of gambling addiction within behavioral science. Between 2006 and 2016, exponential growth coincided with the globalization of internet gambling markets and intensified regulatory debates. During this period, gambling became firmly institutionalized as a behavioral addiction analogous to substance dependence (Walther et al., 2012; Welte et al., 2002). Publication volume and citation rates peaked, signaling disciplinary consolidation.

However, the post-2017 moderation in citation intensity and publication output suggests a reconfiguration of scholarly attention. This may represent saturation around established paradigms or

a diffusion of research into adjacent domains such as gaming disorder, social media dependency, and fintech-driven behavioral risk (Beard & Wolf, 2001, p. 380; Ghelfi et al., 2024; Sirola et al., 2021). The abrupt citation decline in 2020 plausibly reflects the systemic disruption caused by the COVID-19 pandemic, which altered both research infrastructures and everyday gambling practices. Yet the longer-term implications of this decline remain theoretically open: does it indicate consolidation, fragmentation, or paradigm displacement?

A central finding concerns thematic asymmetry. Neurocognitive and clinical paradigms continue to dominate high-impact scholarship. Brain function, executive control, impulsivity, and psychiatric comorbidity constitute the symbolic center of the field (Jollant et al., 2005; Van Leijenhorst et al., 2010). These approaches have undoubtedly advanced understanding of individual vulnerability and treatment pathways. Yet their predominance marginalizes structural and cultural explanations.

Sociological constructs-economic inequality, family systems, social capital, stigma, regulatory governance- remain comparatively peripheral in citation hierarchies (Hing et al., 2014; Lloyd et al., 2025; Quigley, 2022). The keyword map demonstrates this imbalance: social capital and policy accountability appear as dispersed, low-frequency terms rather than central organizing concepts (Awaworyi Churchill & Farrell, 2020). We suggest that this reflects a broader epistemic bias toward biomedical authority. Gambling addiction, while biologically mediated, is also socially produced. It unfolds within economic precarity, digital platform design, and normative cultural environments (Beckert & Lutter, 2009; Floyd et al., 2025; Ghelfi et al., 2024; Raybould et al., 2021). Without integrating these structural determinants, explanation risks reductionism.

Geographically, the field mirrors global inequalities in knowledge production. Research output is overwhelmingly concentrated in North America, Western Europe, and Australia regions characterized by consolidated academic infrastructures and funding ecosystems (Oksanen et al., 2021). In contrast, Eastern Europe, Central Asia, Latin America, Africa, and parts of Asia remain underrepresented.

This asymmetry constrains theoretical generalizability. Gambling practices are culturally embedded and institutionally mediated; they do not manifest uniformly across regulatory regimes and socio-economic systems (Reith & Dobbie, 2011, p. 489). Informal gambling networks, hybrid gaming-betting practices, or culturally specific moral framings may remain invisible in dominant Anglophone scholarship. We argue that epistemic centralization limits analytical diversity. Strengthening cross-regional collaboration and supporting locally grounded research particularly in regions such as Central Asia would broaden the empirical and conceptual base of the field.

The emergence of a cluster centered on responsible gambling and corporate social responsibility signals an institutional turn (Tetrevova, 2023). Increasingly, scholarship recognizes that gambling addiction is shaped not only by individual choices but by corporate architecture, algorithmic engagement systems, and regulatory frameworks (Aonso-Diego et al., 2025; Badu et al., 2025; Savolainen et al., 2025). However, empirical evaluation of these governance instruments remains limited. Few studies rigorously test whether CSR initiatives or “responsible gambling” programs measurably reduce harm. Moreover, comparative analysis of regulatory regimes across jurisdictions is scarce.

This gap is policy-relevant. As digital gambling platforms expand transnationally, governance must adapt to platform capitalism’s structural incentives. Without systematic evaluation, responsible gambling frameworks risk functioning as symbolic compliance rather than substantive harm reduction (Tetrevova, 2023, p. 526; Aonso-Diego et al., 2025; Badu et al., 2025).

Taken together, our findings suggest that gambling addiction research stands at a methodological and theoretical crossroads. Advances in clinical and cognitive research have been substantial. Yet macro-social analysis remains comparatively underdeveloped. Concepts such as stigma, social capital, and institutional trust require deeper operationalization. Stigma, in particular, remains a powerful barrier to treatment in many societies but is rarely modeled quantitatively in gambling research (Hing et al., 2014; Lloyd et al., 2025; Quigley, 2022; Singer, 2025).

Methodologically, the field would benefit from greater pluralism. The dominance of quantitative, English-language, Western scholarship highlights the need for qualitative, ethnographic, and comparative approaches. Understanding how gambling is lived, normalized, or resisted across diverse cultural settings requires methodological diversification (Oksanen et al., 2021).

From a policy standpoint, these results illuminate strategic gaps. Interventions informed solely by biomedical paradigms risk overlooking structural determinants such as labor insecurity, digital exposure, and regulatory permissiveness (Beckert & Lutter, 2009; Raybould et al., 2021; Savolainen et al., 2025). A strengthened sociological orientation would enable more holistic policy design addressing family dynamics, economic vulnerability, social support systems, and institutional accountability.

Understudied themes such as digital gambling in developing economies or culturally specific stigma regimes represent promising directions for future research. In regions like Central Asia, including Kazakhstan, localized empirical inquiry could inform context-sensitive regulatory frameworks and prevention programs. Policy measures might integrate stigma reduction campaigns (Hing et al., 2014; Lloyd et al., 2025; Singer, 2025), community-based support systems, and digital literacy initiatives targeting youth populations.

Limitations

This study is subject to several limitations. First, the analysis was restricted to the Scopus database and English-language publications. Consequently, research published in other languages or indexed elsewhere may be underrepresented, reinforcing existing epistemic asymmetries.

Second, bibliometric analysis is inherently quantitative. Citation counts measure visibility and influence, not theoretical quality or policy effectiveness. High citation frequency does not necessarily equate to explanatory adequacy.

Third, recent years (2021–2024) are affected by citation lag and publication delays, potentially distorting short-term trend interpretation. These methodological constraints must be considered when evaluating temporal fluctuations.

In theoretical terms, the field's current configuration reflects a tension between biomedical consolidation and sociological expansion. Advancing a more coherent understanding of ludomania requires not only interdisciplinary synthesis but also epistemic rebalancing where structural, cultural, and institutional determinants occupy a more central position in explanatory frameworks.

Conclusion

The present study set out to examine the structural architecture of gambling addiction research through a bibliometric lens. Beyond mapping publication trends, our objective was to interrogate the epistemic configuration of the field its thematic hierarchies, geographical asymmetries, and paradigmatic tensions.

Our findings demonstrate that gambling addiction research has achieved formal interdisciplinarity, yet remains substantively uneven. Neurocognitive and clinical paradigms occupy the symbolic center of the field, shaping citation hierarchies and methodological standards. These approaches have yielded indispensable insights into executive dysfunction, reward processing, and psychiatric comorbidity. However, their dominance has also contributed to a partial reduction of gambling addiction to individual-level pathology.

In contrast, sociological frameworks particularly those addressing social capital, stigma, inequality, institutional governance, and regulatory accountability remain comparatively peripheral. The bibliometric evidence suggests that structural and cultural determinants are present but not proportionally integrated into high-impact scholarship. This imbalance reflects broader epistemic hierarchies within global knowledge production, where biomedical models often command greater institutional legitimacy.

Geographical concentration further reinforces this asymmetry. Knowledge production is disproportionately centralized within English-speaking, high-income countries. Such concentration

risks universalizing context-specific findings and marginalizing locally embedded gambling practices in underrepresented regions. The relative absence of Central Asia, Eastern Europe, Africa, and Latin America from high-impact discourse underscores the need for epistemic diversification.

We therefore argue that the field currently stands at a paradigmatic crossroads. Future development requires not merely additive interdisciplinarity, but integrative synthesis one that systematically connects neurobiological vulnerability with socio-economic inequality, digital platform governance, cultural framing, and institutional accountability. Without this synthesis, gambling addiction research risks remaining compartmentalized despite its conceptual breadth.

From a policy perspective, our findings carry significant implications. If intervention strategies continue to be primarily informed by biomedical paradigms, structural drivers such as economic precarity, digital platform architecture, marketing practices, and regulatory design may remain insufficiently addressed. A strengthened sociological orientation would enable multi-level policy frameworks integrating:

- family and community-level prevention,
- digital literacy and youth protection measures,
- institutional regulation of online platforms,
- stigma reduction campaigns,
- and cross-sectoral collaboration between public health, education, and regulatory authorities.

In regions such as Central Asia, including Kazakhstan, localized empirical research is especially urgent. Digital gambling expansion, transitional regulatory regimes, and culturally specific stigma dynamics require context-sensitive investigation. Supporting regional scholarship is not only a matter of representation but of analytical adequacy.

Methodologically, the study reaffirms the utility of bibliometric analysis as an epistemic diagnostic tool. While citation-based approaches cannot capture qualitative nuance, they illuminate structural patterns of influence and marginalization. By revealing thematic concentrations and blind spots, bibliometric mapping provides strategic guidance for future research agendas.

Ultimately, advancing a more coherent understanding of ludomania demands epistemic rebalancing. Integrating macro-social analysis with biomedical insight, incorporating non-Western perspectives, and critically examining governance structures are necessary steps toward a more comprehensive and socially responsive paradigm of gambling addiction research.

Funding

This research received no external funding.

Ethical Considerations

The study was based on publicly available documents and publications. It did not involve interaction with human participants, the collection of personal data, or any form of intervention; therefore, ethical committee approval was not required.

Data Availability

All materials used in the study are listed in the References section and are accessible via the DOI or URL provided. No separate dataset containing personal or confidential data was created as part of the study. The analytical criteria and interpretation rules are presented in Table 1.

Conflict of Interest

The author declares that there is no conflict of interest that could have influenced the results or interpretation of this study.

Author Contribution

CRediT: All authors contributed to the conceptualization of the study, development of the methodology, research and analysis of the materials, preparation of the initial draft of the manuscript, and review and editing of the final version. All authors have read and approved the final version of the manuscript.

References:

Aonso-Diego, G., García-Pérez, Á., & Krotter, A. (2025). Impact of Spanish gambling regulations on online gambling behavior and marketing strategies. *Harm Reduction Journal*, 22, Article 107. https://doi.org/10.1186/s12954-025-01219-7

Auer, M., & Griffiths, M. D. (2023). The impact of personalized feedback interventions by a gambling operator on subsequent gambling expenditure in a sample of Dutch online gamblers. *Journal of Gambling Studies*, 39, 929–946. https://doi.org/10.1007/s10899-022-10162-2

Awaworyi Churchill, S., & Farrell, L. (2020). Social capital and gambling: Evidence from Australia. *Journal of Gambling Studies*, 36(4), 1161–1181. https://doi.org/10.1007/s10899-019-09901-9

Badu, E., Crawford, G., Hallett, J., & Leavy, J. E. (2025). Gambling advertising regulation in Ghana: What do we know and where to next? *Journal of Public Health Policy*, 46(2), 433–443. https://doi.org/10.1057/s41271-025-00547-z

Beard, K. W., & Wolf, E. M. (2001). Modification in the proposed diagnostic criteria for Internet addiction. *CyberPsychology & Behavior*, 4(3), 377–383. https://doi.org/10.1089/109493101300210286

Beckert, J., & Lutter, M. (2009). The inequality of fair play: Lottery gambling and social stratification in Germany. *European Sociological Review*, 25(4), 475–488. https://doi.org/10.1093/esr/jcn061

De Vita, G. (2025). An ethical case against "responsible" gambling advertising: A UK context-based, semiotic perspective. *Business and Society Review*, 130(4), 578–616. https://doi.org/10.1111/basr.70025

Díaz, A., García, J., & Pérez, L. (2023). Gender differences in the propensity to start gambling. *Journal of Gambling Studies*, 39(4), 1799–1814. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10232-z

Duggan, B., & Mohan, G. (2023). A longitudinal examination of young people's gambling behaviours and participation in team sports. *Journal of Gambling Studies*, 39, 541–557. https://doi.org/10.1007/s10899-022-10175-x

Egerer, M., Jääskeläinen, P., Marionneau, V., Matilainen, R., Pietilä, E., Palomäki, J., Hodgins, D. C., Young, M. M., & Castrén, S. (2025). A qualitative investigation of the feasibility and acceptability of lower risk gambling guidelines. *Harm Reduction Journal*, 22, Article 65. https://doi.org/10.1186/s12954-025-01225-9

Floyd, C. G., Connolly, A. J., Tahk, R. K., Stall, L. M., Kraus, S. W., & Grubbs, J. B. (2025). The role of social deficits in the link between social gambling motives and problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 41(3), 1145–1162. https://doi.org/10.1007/s10899-025-10374-2

Floyd, C. G., Kraus, S. W., & Grubbs, J. B. (2024). Gambling in a U.S. Census matched sample: Examining interactions between means and motives in predicting problematic outcomes. *Journal of Gambling Studies*, 40(3), 1399–1421. https://doi.org/10.1007/s10899-024-10302-w

Ghelfi, M., Scattola, P., Giudici, G., & Velasco, V. (2024). Online gambling: A systematic review of risk and protective factors in the adult population. *Journal of Gambling Studies*, 40, 673–699. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10258-3

Griffiths, S. (2025). Severing the link between gambling advertising and harm. *BMJ*, 388, r443. https://doi.org/10.1136/bmj.r443

Hing, N., Holdsworth, L., Tiyce, M., & Breen, H. (2014). Stigma and problem gambling: Current knowledge and future research directions. *International Gambling Studies*, 14(1), 64–81. https://doi.org/10.1080/14459795.2013.841722

Jollant, F., Bellivier, F., Leboyer, M., Astruc, B., Torres, S., Verdier, R., Castelnau, D., Malafosse, A., & Courtet, P. (2005). Impaired decision making in suicide attempters. *American Journal of Psychiatry*, 162(2), 304–310. https://doi.org/10.1176/appi.ajp.162.2.304

Kaakinen, M., Sirola, A., Savolainen, I., & Oksanen, A. (2020). Young people and gambling content in social media: An experimental insight. *Drug and Alcohol Review*, 39(2), 152–161. https://doi.org/10.1111/dar.13010

Kesaite, V., Wardle, H., & Rossow, I. (2024). Gambling consumption and harm: A systematic review of the evidence. *Addiction Research & Theory*, 32(3), 194–203. https://doi.org/10.1080/16066359.2023.2238608

Khazaal, Y., Chatton, A., Achab, S., Monney, G., Thorens, G., Dufour, M., Zullino, D., & Rothen, S. (2017). Internet gamblers differ on social variables: A latent class analysis. *Journal of Gambling Studies*, 33, 881–897. https://doi.org/10.1007/s10899-016-9664-0

Langham, E., Thorne, H., Browne, M., Donaldson, P., Rose, J., & Rockloff, M. (2016). Understanding gambling related harm: A proposed definition, conceptual framework, and taxonomy of harms. *BMC Public Health*, 16, Article 80. https://doi.org/10.1186/s12889-016-2747-0

Lloyd, J., Penfold, K. L., Chadwick, D. D., Nicklin, L. L., Hinton, D. P., & Dinos, S. (2025). Stigmatisation of people experiencing gambling-related harms: A vignette study of the predictors of desire for social distance. *Frontiers in Psychology*, 16, Article 1613798. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1613798

McGrane, E., Pryce, R., Field, M., Gu, S., Moore, E. C., & Goyder, E. (2025). What is the impact of sports-related gambling advertising on gambling behaviour? A systematic review. *Addiction*, 120(4), 589–607. https://doi.org/10.1111/add.16761

Moreira, D., Azeredo, A., & Dias, P. (2023). Risk factors for gambling disorder: A systematic review. *Journal of Gambling Studies*, 39(2), 483–511. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10195-1

Myles, D., O'Brien, K., Yücel, M., & Carter, A. (2024). Three contrasting accounts of electronic gambling machine related harm: Impacts on community views towards gambling policy and responsibility. *Journal of Gambling Studies*, 40(1), 29–49. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10206-1

Newall, P. W. S. (2026). Gambling advertising is inherently misleading. *Addiction Research & Theory*, 34(3), 259–263. https://doi.org/10.1080/16066359.2025.2555471

Newall, P. W. S., Moodie, C., Reith, G., Stead, M., Critchlow, N., Morgan, A., & Dobbie, F. (2019). Gambling marketing from 2014 to 2018: A literature review. *Current Addiction Reports*, 6(2), 49–56. https://doi.org/10.1007/s40429-019-00239-1

Oksanen, A., Sirola, A., Savolainen, I., Koivula, A., Kaakinen, M., Vuorinen, I., Zych, I., & Paek, H.-J. (2021). Social ecological model of problem gambling: A cross-national survey study of young people in the United States, South Korea, Spain, and Finland. International *Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(6), Article 3220. https://doi.org/10.3390/ijerph18063220

Quigley, L. (2022). Gambling disorder and stigma: Opportunities for treatment and prevention. *Current Addiction Reports*, 9(4), 410–419. https://doi.org/10.1007/s40429-022-00437-4

Ray, D., Thomson, K. H., Beyer, F. R., Williams, O., Stoniute, A., Arisa, O., Vlaev, I., Oliver, E. J., & Kelly, M. P. (2026). Effectiveness of public messaging within the gambling domain: A systematic review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 24, 347–380. https://doi.org/10.1007/s11469-024-01414-w

Raybould, J. N., Larkin, M., & Tunney, R. J. (2021). Is there a health inequality in gambling related harms? A systematic review. *BMC Public Health*, 21, Article 305. https://doi.org/10.1186/s12889-021-10337-3

Reith, G., & Dobbie, F. (2011). Beginning gambling: The role of social networks and environment. *Addiction Research & Theory*, 19(6), 483–493. https://doi.org/10.3109/16066359.2011.558955

Richardson, A. C., Flack, M., & Caudwell, K. M. (2024). Two for the GOES: Exploring gambling outcome expectancies scores across mixed and offline-only gamblers in relation to problem gambling risk status. *Journal of Gambling Studies*, 40(2), 571–585. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10234-x

Rockloff, M., Armstrong, T., Hing, N., Browne, M., Russell, A. M. T., Bellringer, M., Palmer du Preez, K., & Lowe, G. (2022). Legacy gambling harms: What happens once the gambling stops? *Current Addiction Reports*, 9, 392–399. https://doi.org/10.1007/s40429-022-00434-7

Savolainen, I., Roukka, T., & Oksanen, A. (2025). The impact of gambling advertising online: A longitudinal study on exposure and harm. *International Gambling Studies*, 25(3), 495–512. https://doi.org/10.1080/14459795.2025.2548220

Singer, J. (2025). Stigmatisation of gambling disorder in social media: A tailored deep learning approach for YouTube comments. *Harm Reduction Journal*, 22, Article 56. https://doi.org/10.1186/s12954-025-01169-0

Singer, J., Kufenko, V., Wöhr, A., Wuketich, M., & Otterbach, S. (2023). How do gambling providers use the social network Twitter in Germany? An explorative mixed-methods topic modeling approach. *Journal of Gambling Studies*, 39, 1371–1398. https://doi.org/10.1007/s10899-022-10158-y

Sirola, A., Savela, N., Savolainen, I., Kaakinen, M., & Oksanen, A. (2021). The role of virtual communities in gambling and gaming behaviors: A systematic review. *Journal of Gambling Studies*, 37, 165–187. https://doi.org/10.1007/s10899-020-09946-1

Syvertsen, A., Erevik, E. K., Hanss, D., Mentzoni, R. A., & Pallesen, S. (2022). Relationships between exposure to different gambling advertising types, advertising impact and problem gambling. *Journal of Gambling Studies*, 38, 465–482. https://doi.org/10.1007/s10899-021-10038-x

Tetrevova, L. (2023). Corporate social responsibility in the gambling industry: A systematic review and conceptual framework. *International Gambling Studies*, 23(3), 518–538. https://doi.org/10.1080/14459795.2023.2176529

Thomas, A. C., Portogallo, H., Read, F., Avisar, J., Merkouris, S. S., & Dowling, N. A. (2024). Lived experience performance to reduce stigma, enhance understanding of gambling harm and change attitudes and behaviours of professionals and community members. *Journal of Gambling Studies*, 40(2), 749–774. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10223-0

Tran, L. T., Wardle, H., Colledge-Frisby, S., Taylor, S., Lynch, M., Rehm, J., Volberg, R., Marionneau, V., Saxena, S., Bunn, C., Farrell, M., & Degenhardt, L. (2024). The prevalence of gambling and problematic gambling: A systematic review and meta-analysis. *The Lancet Public Health*, 9(8), e594–e613. https://doi.org/10.1016/S2468-2667(24)00126-9

Valenciano-Mendoza, E., Mora-Maltas, B., Mestre-Bach, G., Munguía, L., Richard, J., Derevensky, J. L., Potenza, M. N., & Jiménez-Murcia, S. (2023). Clinical correlates of sports betting: A systematic review. *Journal of Gambling Studies*, 39(2), 579–624. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10196-0

Van Leijenhorst, L., Moor, B. G., Op de Macks, Z. A., Rombouts, S. A. R. B., Westenberg, P. M., & Crone, E. A. (2010). Adolescent risky decision-making: Neurocognitive development of reward and control regions. *NeuroImage*, 51(1), 345–355. https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2010.02.038

Walther, B., Morgenstern, M., & Hanewinkel, R. (2012). Co-occurrence of addictive behaviours: Personality factors related to substance use, gambling and computer gaming. *European Addiction Research*, 18(4), 167–174. https://doi.org/10.1159/000335662

Weidner, L. (2024). Gambling as work: A study of German poker players. *Journal of Gambling Studies*, 40(3), 1653–1678. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10277-0

Welte, J. W., Barnes, G. M., Wieczorek, W. F., Tidwell, M.-C. O., & Parker, J. (2002). Gambling participation in the U.S.—Results from a national survey. *Journal of Gambling Studies*, 18(4), 313–337. https://doi.org/10.1023/A:1021019915591

Welte, J. W., Barnes, G. M., Wieczorek, W. F., Tidwell, M.-C. O., & Parker, J. C. (2004). Risk factors for pathological gambling. *Addictive Behaviors*, 29(2), 323–335. https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2003.08.007

Wheaton, J., Ford, B., Nairn, A., & Collard, S. (2024). Towards a conceptual framework for the prevention of gambling-related harms: Findings from a scoping review. *PLOS ONE*, 19(3), e0298005. https://doi.org/10.1371/journal.pone.0298005

Wilson, C., Butler, N., & Quigg, Z. (2024). Harms from other people's gambling: Associations with an individual's own gambling behaviours, health risk behaviours, financial problems, general health, and mental wellbeing. *Journal of Gambling Studies*, 40, 1–15. https://doi.org/10.1007/s10899-024-10291-w

Yarbakhsh, E., van der Sterren, A., & Bowles, D. (2023). Screening and treatment for co-occurring gambling and substance use: A scoping review. *Journal of Gambling Studies*, 39, 1699–1721. https://doi.org/10.1007/s10899-023-10240-z

IRSTI: 11.15.82 **DOI:** https://doi.org/10.51889/2959-6270.2026.95.3.020

T.A. Dronzina[1], Y.S. Ibadullayeva[2]*
[1]Sofia University "St. Kliment Ohridski"
Sofia, Bulgaria
[2]The National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Kazakhstan
[*]e-mail: yelvira.1996@gmail.com

PATRIOTIC EDUCATION, CIVIC IDENTITY, AND ATTITUDES TOWARD MILITARY SERVICE: EVIDENCE FROM A MIXED-METHODS SURVEY IN ALMATY

Abstract

Patriotic education in Kazakhstan is commonly discussed alongside civic identity, national security, and preparation for military service. These concerns overlap, but public support for one does not necessarily imply support for all. This article examines how adults in Almaty understand the relationship between patriotism and national security, assess the Zhas Sarbaz initiative and military service, and describe possible improvements to patriotic education. A cross-sectional online survey was conducted in April-May 2025 among 437 respondents aged 18 or older. The quantitatively led mixed-methods instrument contained 12 closed and four open questions; 390 free-text submissions were thematically coded. In the closed items, 81.7% linked patriotism with national security, 83.3% supported Zhas Sarbaz, and 34.7% expressed reservations about joining the armed forces. The open responses most often called for renewed school and university programmes (28.7%) and greater attention to family and preschool socialization (10.3%). Smaller groups mentioned media projects, practical and sports activities, and the social position of service members, while 46.2% made no concrete proposal. The pattern suggests that patriotic orientation, approval of a youth programme, and personal service intentions should be examined separately. The findings offer practical directions for education and youth policy, but the convenience sample and single-city design do not support national prevalence estimates or causal claims.

Keywords: patriotic education, civic identity, military service, national security, Zhas Sarbaz, youth, mixed methods, Kazakhstan.

Т. А. Дронзина [1], Е. С. Ибадуллаева [2]*
[1]Климент Охридский атындағы София университеті
Болгария, София қ.
[2]Абай ат.Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., Қазақстан,
[*]e-mail yelvira.1996@gmail.com

ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ, АЗАМАТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІК ЖӘНЕ ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТКЕ КӨЗҚАРАС: АЛМАТЫ ҚАЛАСЫНДАҒЫ АРАЛАС ӘДІСТІ САУАЛНАМА НӘТИЖЕЛЕРІ

Аңдатпа

Қазақстанда патриоттық тәрбие азаматтық бірегейлік, ұлттық қауіпсіздік және жастардың әскери қызметке даярлығы мәселелерімен қатар талқыланады. Бұл ұғымдар өзара байланысты болғанымен, олардың қоғамдық пікірдегі көрінісі бірдей емес. Мақаланың мақсаты - Алматы тұрғындарының патриотизм мен ұлттық қауіпсіздік байланысын қалай түсінетінін, «Жас Сарбаз» бастамасы мен әскери қызметті қалай бағалайтынын және патриоттық тәрбиені жетілдіру үшін қандай ұсыныстар беретінін анықтау. 2025 жылғы сәуір-мамыр айларында 18 жастан асқан 437 адам қатысқан көлденең қималы онлайн сауалнама өткізілді. Сандық бөлігі басым аралас әдісті құрал 12 жабық және 4 ашық сұрақтан тұрды; 390 мәтіндік жауап тақырыптық кодталды. Респонденттердің 81,7%-ы патриотизмді ұлттық қауіпсіздікпен байланыстырды, 83,3%-ы «Жас Сарбазды» қолдады, ал 34,7%-ы қарулы күштер қатарына қосылуға қатысты күмәнін білдірді. Ашық жауаптарда мектеп пен университет бағдарламаларын жаңарту (28,7%), отбасы мен мектепке дейінгі тәрбиенің рөлін күшейту (10,3%), медиа жобалар, тәжірибелік-спорттық іс-шаралар және әскери қызметшілердің әлеуметтік жағдайы аталды. 46,2% нақты ұсыныс бермеді. Нәтижелер патриоттық бағдар, жастар бағдарламасын қолдау және әскери қызметке жеке ниет бір ғана көрсеткішпен өлшенбейтінін аңғартады. Зерттеу білім беру мен жастар саясатына қатысты нақты бағыттарды ұсынады, алайда ыңғайлылық іріктемесі қорытындыларды Алматыдан тыс аумақтарға тікелей таратуға мүмкіндік бермейді.

Түйін сөздер: патриоттық тәрбие, азаматтық бірегейлік, әскери қызмет, ұлттық қауіпсіздік, «Жас Сарбаз», жастар, аралас әдістер, Қазақстан.

Дронзина Т.А.[1] , Ибадуллаева Е.С.[2]
[1] Софийский университет им. Климента Охридского
г. София, Болгария,
[2] Казахский национальный педагогический университет имени Абая
г. Алматы, Казахстан.
[*]e-mail yelvira.1996@gmail.com

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ, ГРАЖДАНСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ И ОТНОШЕНИЕ К ВОЕННОЙ СЛУЖБЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ СМЕШАННОГО ОПРОСА В АЛМАТЫ

Аннотация

В Казахстане патриотическое воспитание обсуждается в связи с гражданской идентичностью, национальной безопасностью и подготовкой молодежи к военной службе. Эти направления соприкасаются, но в общественном мнении не совпадают полностью. Цель статьи - выяснить, как жители Алматы понимают связь патриотизма с национальной безопасностью, оценивают инициативу «Жас Сарбаз» и военную службу, а также какие изменения в системе патриотического воспитания считают необходимыми. В апреле-мае 2025 года проведен поперечный онлайн-опрос 437 респондентов в возрасте 18 лет и старше. Смешанный дизайн с преобладающим количественным компонентом включал 12 закрытых и 4 открытых вопроса; тематическому кодированию подвергнуты 390 текстовых ответов. 81,7% участников связали патриотизм с национальной безопасностью, 83,3% поддержали «Жас Сарбаз», а 34,7% выразили сомнение относительно вступления в вооруженные силы. Среди предложений чаще всего назывались обновление школьных и университетских программ (28,7%), усиление роли семьи и дошкольного воспитания (10,3%), медийные проекты, практико-спортивные мероприятия и улучшение социального положения военнослужащих. 46,2% не предложили конкретных изменений. Полученные результаты показывают, что патриотическая ориентация, поддержка молодежной программы и личная готовность к службе требуют раздельного анализа. Исследование формулирует практические ориентиры для образовательной и молодежной политики, но удобная выборка не позволяет напрямую распространять выводы за пределы Алматы.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, гражданская идентичность, военная служба, национальная безопасность, «Жас Сарбаз», молодежь, смешанные методы, Казахстан.

Introduction

Patriotic education occupies a sensitive position at the intersection of citizenship, national identity, education, and security policy. In public debate, patriotism is frequently presented as an

uncomplicated public good: citizens who love their country are expected to trust its institutions, accept civic obligations, and support national defence. Scholarship offers a more differentiated picture. National attachment can sustain solidarity and public responsibility, yet it can also become uncritical or exclusionary when loyalty is treated as obedience and criticism is delegitimized (Bar-Tal & Staub, 1997; Kleinig et al., 2015; Primoratz, 2002; Schatz et al., 1999). The relevant policy question is therefore not simply whether patriotism is present, but what kind of patriotism is cultivated, through which institutions, and with what relationship to democratic citizenship.

This distinction is especially important in Kazakhstan. Since independence, nation-building has combined civic language about a shared Kazakhstani political community with the revitalization of Kazakh language, history, and ethnocultural symbols (Aitymbetov et al., 2015; Burkhanov & Sharipova, 2014; Ó Beacháin & Kevlihan, 2013). Studies show that civic and ethnic identifications can overlap, but their salience varies with language, ethnicity, region, education, and perceived inclusion (Rees & Williams, 2017; Sadvokassova et al., 2025; Sharipova et al., 2017). Recent national evidence also demonstrates that broad endorsement of unity may coexist with different understandings of citizenship and belonging among social groups (Sadvokassova et al., 2026). Patriotic education in this context cannot be reduced to uniform symbolism; it must address diversity, equal membership, and the conditions under which citizens regard public institutions as legitimate.

Military-patriotic education is a formal element of this policy environment. Government Resolution No. 1039 approved the Concept of Military-Patriotic Education of Youth until 2030 in 2023, and Resolution No. 937 substantially updated it in November 2025 (Government of the Republic of Kazakhstan, 2023). The Zhas Sarbaz movement, military-sports gatherings, Smart Sarbaz activities, meetings with veterans, and initial military training are among the practical instruments used by public institutions (Ministry of Defence of the Republic of Kazakhstan, n.d.). These initiatives operate alongside the statutory framework governing military service and the status of service members (Republic of Kazakhstan, 2012).

The existence of programmes, however, does not establish their social effects. International research warns against assuming that military service automatically produces national cohesion. Its consequences depend on fairness, institutional credibility, the meaning attributed to service, and whether participation is experienced as equal citizenship or hierarchical exclusion (Burk, 2002; Feaver, 1996; Krebs, 2004, 2009). Public perceptions of why soldiers serve also shape attitudes toward the military and its missions: citizens distinguish service motivated by duty from service motivated by material necessity, even though real motives are often mixed (Krebs & Ralston, 2022; Krebs et al., 2021, 2026). Comparative cases can illuminate mechanisms, but they cannot be transplanted to Kazakhstan without attention to its own institutional and cultural setting.

The present study addresses a narrower empirical gap. Research on Kazakhstan has examined nation-building discourse, language, symbols, media, and civic identity (Burkhanov, 2017, 2020; Insebayeva & Insebayeva, 2022; Isaacs, 2015; Smagulova, 2008; Tussupova, 2010). Public attitudes toward military-patriotic initiatives, especially when respondents are also invited to propose changes, have received less attention. This matters because broad approval of patriotic education can coexist with disagreement about its content, institutions, and relationship to military service.

Accordingly, this article asks three research questions:

8. How do respondents relate patriotism to national security and civic belonging?
9. How do they evaluate Zhas Sarbaz and personal participation in military service?
10. Which family, educational, media, welfare, and practical mechanisms do they prioritize when proposing improvements to patriotic education?

The design is descriptive rather than causal. It reports item-level distributions and interprets them alongside participants' written proposals. The resulting account is deliberately modest: it identifies how several orientations appear together in an Almaty convenience sample without converting programme approval into an enlistment measure or treating reluctance to serve as evidence of weak civic commitment.

Literature review and theoretical framework

Nations are sustained not only through legal membership but also through shared narratives, symbols, routines, and imagined community (Anderson, 2006; Billig, 1995; Smith, 1991). Yet the concept of "identity" risks becoming analytically vague when belonging, self-understanding, classification, solidarity, and collective action are collapsed into a single term (Brubaker & Cooper, 2000). For this reason the present study treats civic identity as a perceived relationship to the political community that includes belonging, rights, responsibilities, and recognition as an equal member, while patriotism is understood more specifically as attachment to and concern for the country.

Social identity theory explains how group membership becomes part of the self and shapes comparison with out-groups (Tajfel & Turner, 1979). Political applications of the theory emphasise that the meaning of an identity is historically and institutionally produced rather than psychologically fixed (Huddy, 2001). Consequently, patriotism and nationalism require empirical separation. Early measurement work distinguished affection and commitment toward one's country from beliefs in national superiority (Kosterman & Feshbach, 1989). Subsequent research differentiated blind patriotism – characterized by unquestioning allegiance–from constructive patriotism, which combines critical loyalty with a desire to improve the country (Schatz et al., 1999, 2020). Related scholarship further distinguishes attachment from glorification: attachment can coexist with moral reflection, whereas glorification tends to suppress criticism of the in-group (Roccas et al., 2006).

These distinctions are consequential for education and policy. A high score on a generic patriotism item does not reveal whether respondents support inclusive citizenship, accept criticism, or equate the state with the nation. Cross-national research also cautions that measurement equivalence cannot be assumed when patriotism scales are transferred across languages and political contexts (Davidov, 2009). In the present dataset the available closed questions do not form a validated latent scale; results are therefore reported item by item rather than combined into an unsupported composite index.

Political socialisation is distributed across family, school, peers, organisations, media, and historical events (Sapiro, 2004). Intergenerational transmission is real but conditional: children do not simply reproduce parental orientations, and successful transmission depends on communication, salience, and later experience (Jennings et al., 2009). Schools can supply knowledge and shared symbols, yet the pedagogical form is decisive. Comparative civic-education research links stronger civic knowledge and engagement to opportunities for discussion, participation, and engagement with public issues (Torney-Purta et al., 2001). Open classroom climates and meaningful civic-learning opportunities are associated with political efficacy and intended participation (Campbell, 2008; Kahne & Sporte, 2008). Service and community activity can contribute to political identity when experience is connected to reflection and public responsibility (Yates & Youniss, 1998). These findings support a critical-democratic model in which students learn to evaluate institutions and act with others rather than merely memorise approved messages (Banks, 2008; Veugelers, 2007).

This framework is particularly relevant to Kazakhstan's multilingual educational environment. Research among school graduates indicates that civic and patriotic self-understandings vary with language of instruction and regional context (Khlebnikov et al., 2025). Other work highlights the role of education in identity formation and the need to balance national-cultural and common civic content (Asyltayeva et al., 2023). The implication is not that one linguistic group is inherently more patriotic than another, but that different educational and media environments organise access to narratives and opportunities for participation.

Media are important agents of political socialisation, yet exposure should not be mistaken for persuasion. In Kazakhstan, media discourse has helped negotiate multiculturalism, national identity, and ethnic relations (Burkhanov, 2020; Tussupova, 2010). Cinema and national symbols similarly provide arenas in which belonging is represented and contested (Insebayeva & Insebayeva, 2022; Isaacs, 2015). Digital platforms intensify the process by enabling circulation, remixing, and peer-to-peer participation (Jenkins et al., 2009). Meta-analytic evidence generally finds a positive association

between social-media use and participation, but effect sizes vary and cross-sectional designs cannot establish causality (Boulianne, 2015). Digital media literacy is more promising when young people learn to assess sources, encounter diverse perspectives, and create civic content rather than passively consume campaigns (Kahne et al., 2012). Accordingly, the study interprets respondents' calls for patriotic media as a demand for accessible and relevant communication, not as evidence that propaganda will reduce scepticism.

Civil-military scholarship treats the relationship between armed forces and society as a normative and institutional problem rather than merely a communication problem. Democratic systems require militaries capable of protecting the state while remaining accountable to civilian authority and public values (Burk, 2002; Feaver, 1996). The citizen-soldier ideal can connect service and membership, but historical evidence does not support a universal claim that conscription or training automatically integrates a nation (Krebs, 2004, 2009). Attitudes toward military service depend on the perceived fairness, status, and social meaning of service (Krebs & Ralston, 2022; Krebs et al., 2021). Cross-national evidence further shows that cultures of military service vary across democracies (Krebs et al., 2026). Post-Soviet research warns that state-led patriotic mobilisation can produce public support without eliminating social fragmentation or scepticism (Bækken, 2021). These insights generate a theoretical expectation for the Almaty survey: support for national defence or a youth programme may coexist with reluctance to enlist if service conditions, prestige, or trust are viewed negatively.

Taken together, the literature suggests that civic-patriotic orientations are multi-layered, institutionally mediated, and not reducible to simple endorsement of official programmes. The present study therefore examines both closed-item distributions and participants' own recommendations in order to capture this complexity.

Research methodology

The present study adopted a cross-sectional, quantitatively led mixed-methods design in order to capture both the distribution of key attitudes and the explanatory reasoning that respondents themselves supplied. Closed questions yielded descriptive frequencies and %ages, while four open questions generated free-text recommendations that illuminated the practical meanings participants attached to patriotism, education, and military service. In mixed-methods terms the qualitative strand was embedded within the survey instrument and integrated with the quantitative findings during interpretation, following established guidance on concurrent embedding and joint displays (Creswell & Plano Clark, 2018; Fetters et al., 2013; O'Cathain et al., 2010). This approach was chosen because the research questions concerned not only levels of support for official programmes but also the institutional and social conditions that respondents considered necessary for those programmes to succeed.

Fieldwork took place in April and May 2025. Almaty was selected as the research site because it offered an accessible urban environment with a substantial student and young-adult population, high levels of digital connectivity, and intensive everyday use of social media. These characteristics made the city substantively relevant to questions of contemporary patriotic education and youth engagement. At the same time, the choice of a single large city means that the findings cannot be generalised to Kazakhstan as a whole; rural residents, older adults, and individuals with limited internet access are systematically under-represented. The design therefore prioritises exploratory description and internal triangulation over claims of national representativeness.

The analytic sample comprised 437 respondents aged eighteen or older. Recruitment relied on a combination of institutional and digital channels: universities, military training institutions, WhatsApp groups, and Instagram posts. The resulting convenience and network-based sample was deliberately young: 72.1 % of participants were aged 18–35, of whom 28.4 % fell into the 18–25 range and 43.7 % into the 26–35 range. Respondents reporting higher education accounted for 39.4

% of the sample, and 70.7 % indicated residence in Almaty. Because the probability of selection for any given individual was unknown, conventional sampling-error estimates and population confidence intervals cannot be calculated. Non-probability web-based samples of this kind remain useful for mapping patterns of opinion and for generating participant-driven recommendations, yet self-selection and coverage biases limit any inference about prevalence in the wider population (Baker et al., 2013; Bethlehem, 2010). These limitations are acknowledged throughout the analysis and are reflected in the cautious language used to describe the results.

The survey instrument was administered via Google Forms and contained sixteen items in total: twelve closed questions employing Likert-type or single-choice formats and four open questions that invited free-text proposals. The content of the questionnaire was informed by Kazakhstan's Concept of Military-Patriotic Education of Youth until 2030 and by the official place assigned to initial military training within that framework (Government of the Republic of Kazakhstan, 2023). Only those indicators whose values were fully preserved in the study record are reported in the present article: the perceived connection between patriotism and national security, support for the Zhas Sarbaz programme, reservations about personal enlistment, basic sample characteristics, and the thematic categories derived from open responses. The instrument was piloted prior to full fieldwork in order to check wording, response options, and technical functionality. Critically, no previously validated multi-item scale of patriotism, civic identity, institutional trust, or military-service motivation was administered. Consequently no composite scores are calculated, and the item-level %ages must not be interpreted as measurements of a single latent construct. For the sake of reproducibility the final journal submission is expected to include the complete questionnaire, original-language versions, response anchors, and coding instructions as a supplementary file.

Quantitative analysis was deliberately descriptive. Closed responses were summarised as frequencies and %ages using Microsoft Excel. The source dataset did not contain the cross-tabulations or inferential statistics that would have permitted formal tests of subgroup differences by age, gender, or educational level. Any references to such variation are therefore treated as exploratory observations rather than as statistically established effects. Qualitative analysis focused on the 390 open responses that contained usable text. Coding proceeded thematically, combining categories suggested by the research questions with inductive attention to recurring proposals that emerged from the data themselves. Five substantive themes were retained: family and preschool socialisation; school and university programmes (including initial military training and cultural activities); the status and welfare of military personnel and their families; media, cinema, and social networks; and practical, outdoor, or military-sports activities. A sixth residual category captured answers that offered no concrete proposal (for example, "I do not know" or "nothing should change"). Two researchers independently reviewed the coding framework and the assignment of responses in order to reduce dependence on a single interpreter's judgement. No formal inter-coder reliability coefficient was computed; the qualitative counts are therefore presented as transparent descriptive coding rather than as evidence of measurement precision. Theme development and reporting followed the principles of reflexive thematic analysis (Braun & Clarke, 2006, 2021).

Integration of the two strands occurred through systematic side-by-side comparison. Levels of programme support were examined alongside expressions of personal reservation about enlistment, and the closed-item distributions were read in light of the explanations respondents gave concerning education, family, media, welfare, and practical experience. This strategy allows the identification of points of convergence and tension without claiming that any particular open comment explains an individual respondent's closed-question answers. The overall analytic stance remains one of cautious triangulation: quantitative patterns establish the broad contours of opinion, while qualitative themes supply the institutional and practical meanings that participants themselves considered important.

Ethical and data-quality considerations were addressed at several levels. Participation was voluntary and anonymous; respondents could discontinue the survey at any point without penalty. No direct personal identifiers were retained in the analytic file. The study followed recognised quality

principles for opinion and social research, including transparency of purpose, voluntary participation, and confidentiality (International Organization for Standardization, 2019). It should be noted that ISO 20252 is a service-quality standard and does not substitute for institutional ethics review. The documentation available to the authors did not contain the official name of an ethics committee, an approval number or date, or the full electronic-consent script; these records remain an author-level requirement for editorial verification. Finally, the sensitive nature of the topic – patriotism and military duty–carries a recognised risk of socially desirable responding. Anonymous online administration reduces the pressure of an interviewer but cannot eliminate the tendency to present oneself in a favourable light (Krumpal, 2013). This potential bias is kept in view when interpreting high levels of programme endorsement.

In sum, the methodological design privileges transparent description, multi-source triangulation, and explicit acknowledgement of limitations over unsupported claims of representativeness or causal inference. The sample is young, urban, and digitally connected; the measures are item-level rather than scale-based; the qualitative coding is descriptive rather than statistically validated; and the integration of strands is interpretive rather than statistical. These features shape the form that the results can take and the strength of the conclusions that may legitimately be drawn. The following Results section therefore presents both the quantitative distributions and the qualitative themes in a manner that preserves their complementary strengths while remaining clear about the boundaries of inference.

Results

The results are organised around three interrelated questions: who participated, how respondents evaluated the relationship between patriotism, national security, and a named youth programme, and what concrete proposals they advanced for strengthening military-patriotic education. Because the sample is non-probability and urban-skewed, all percentages are treated as descriptive of the achieved group rather than as population estimates. The presentation begins with a concise profile of the respondents, moves to the key closed-item distributions that reveal both convergence and tension, and then turns to the thematic analysis of open responses. Throughout, quantitative patterns and qualitative themes are placed side by side so that points of agreement and discrepancy become visible. This structure allows the reader to follow the evidence from sample composition through programme support and personal reservations to the concrete recommendations participants themselves offered.

Sample profile

The analytic sample of 437 respondents is predominantly young and urban, consistent with recruitment through universities and social media. Older adults, rural residents, and people with limited internet access are therefore likely underrepresented. Table 1 summarises the principal demographic characteristics available in the study record.

Table 1. Sample characteristics reported in the study record (N = 437)

Characteristic	Category	%
Age	18–25 years	28.4
	26–35 years	43.7
	18–35 years combined	72.1
Education	Higher education	39.4
Residence	Almaty	70.7
Open-question participation	Free-text responses coded	390 responses

Note. Categories are reproduced from the source manuscript. The available record did not contain a complete weighted demographic table. %ages are descriptive and are not population estimates. *Source:* Authors' survey, April-May 2025.

Patriotism, national security, and programme support

The closed-item distributions reveal both convergence and tension. A large majority associated patriotism with national security and expressed support for the Zhas Sarbaz initiative, yet personal willingness to join the armed forces was markedly lower. Table 2 presents the three key indicators.

Table 2. Selected closed-question results (N = 437)

Indicator	Result	Evidentiary meaning
Respondents associating patriotism with national security	81.7 %	Broad perceived connection between civic attachment and security
Respondents supporting Zhas Sarbaz	83.3 %	High approval of the named youth initiative
Respondents expressing reservations about joining the armed forces	34.7 %	Personal service willingness lower than programme approval

Note. The indicators originate from separate questionnaire items and must not be added together or treated as a single scale.

Source: Authors' survey, April-May 2025.

The distributions reveal both convergence and tension. Most respondents connected patriotism with national security and approved Zhas Sarbaz. Yet more than one-third expressed reservations about joining the armed forces. This is the clearest empirical reason not to equate patriotic orientation with enlistment willingness. Respondents can endorse a civic or educational programme while evaluating the personal costs, status, risks, or conditions of military service more cautiously.

Participant-generated proposals

When respondents were invited to offer recommendations, education emerged as the largest substantive theme, followed by family socialisation, media formats, practical activities, and the welfare of service members. Almost half of those who answered the open questions offered no concrete proposal. Table 3 summarises the thematic distribution.

Table 3. Themes in open responses (n = 390)

Theme	Frequency	%
Improve school and university programmes (including initial military training and cultural activities)	112	28.7
Begin in the family and preschool	40	10.3
Use media, cinema, and social networks	23	5.9
Organise practical, outdoor, military-sports, and historical activities	23	5.9
Improve the social status and welfare of military personnel and families	12	3.1
No concrete proposal (e.g., “I do not know” or “nothing should change”)	180	46.2
Total	**390**	**100.0**

Note. % ages may be affected by rounding. Each response was assigned to the primary theme re-ported in the source coding.

Source: Authors' thematic coding of open survey responses.

Respondents who focused on education requested more relevant teaching of history and culture, stronger or modernized initial military training, clubs, and university activities. Family and preschool proposals emphasized stories, memory, language, and early examples of responsibility. Media suggestions called for contemporary films, short videos, social campaigns, and accessible digital formats capable of capturing young people’s attention rather than simply more official messaging. Practical proposals included visits to historical sites or military units, hikes, field activities, and military-sports competitions. The smaller but analytically important group that addressed service conditions linked perceived prestige to pay, benefits, working conditions, and family support rather than to communication alone. The large “no concrete proposal” category should not automatically be read as apathy; it may reflect limited information, satisfaction with existing arrangements, low issue salience, uncertainty, or reluctance to articulate a sensitive opinion. The survey did not include follow-up interviews capable of distinguishing these explanations.

Read together, the closed and open responses reveal two different levels of judgment. General ideas and programmes attract broad support, whereas personal military service is assessed more cautiously. When respondents turn from evaluation to recommendations, they rarely assign responsibility to one institution alone; their answers move between family, formal education, media, practical activity, and the institutional conditions under which military service is performed. This multi-level pattern sets the stage for the interpretive discussion that follows.

Discussion

The Almaty survey reveals a consistent and theoretically significant pattern: high endorsement of abstract patriotic ideas and of a named youth programme coexists with more cautious personal judgments about military service. Fully 81.7 % of respondents associated patriotism with national security and 83.3 % supported Zhas Sarbaz, yet more than one-third expressed reservations about joining the armed forces. The data therefore distinguish three separate acts–endorsing a public idea, approving a concrete programme, and making an individual service decision. This distinction constitutes the study's central empirical contribution.

National-attachment research helps interpret the gap. Constructive patriotism permits genuine commitment to a political community while leaving room for criticism and institutional reform (Blank & Schmidt, 2003; Schatz et al., 1999). Civil-military scholarship reaches a parallel conclusion: citizens evaluate service through perceived fairness, social status, career motives, material conditions, and institutional legitimacy (Krebs & Ralston, 2022; Krebs et al., 2021). The questionnaire lacked follow-up items that could isolate which factors weighed most heavily. Service conditions, career plans, family obligations, trust, risk, and uncertainty all remain plausible explanations. What the data establish is that programme approval cannot serve as a reliable proxy for enlistment willingness.

Policy implications follow directly. Scepticism about personal service should be treated as information rather than disloyalty. Communication campaigns that ignore practical concerns may elicit socially desirable answers while leaving underlying judgments unchanged. Democratic civil-military theory supplies a more durable basis for confidence: capable defence institutions require civilian accountability, fair treatment of personnel, and sustained public legitimacy (Burk, 2002; Feaver, 1996). When these conditions are perceived as weak, patriotic messaging alone is unlikely to close the observed gap.

Open responses further complicate single-institution accounts of patriotic education. Respondents distributed responsibility across family, preschool, school, university, media, public organisations, and the military. This distribution aligns with an ecological understanding of political socialisation in which multiple agents interact over time (Sapiro, 2004). Families transmit language, memory, and everyday models of responsibility; schools can create structured encounters with diverse perspectives and opportunities for civic action; media circulate symbols and narratives; and voluntary or military-related programmes can offer practical participation. The prominence of educational reform is consistent with international evidence that active discussion, open classroom climates, and meaningful participation outperform one-way instruction in building civic efficacy (Campbell, 2008; Kahne & Sporte, 2008; Torney-Purta et al., 2001). It also resonates with Kazakhstan research showing that language of instruction and institutional context shape civic and patriotic orientations (Asyltayeva et al., 2023; Khlebnikov et al., 2025). An inclusive curriculum should therefore connect knowledge of national history and defence institutions with constitutional rights, interethnic equality, media literacy, and the legitimate place of reasoned disagreement.

Practical activities–visits to historical sites or units, sports competitions, field exercises, service projects, and meetings with veterans–appear as a secondary but coherent theme. Such activities can generate embodied experience and intergenerational contact, yet their civic effect is not automatic. Experience contributes to political identity primarily when participants receive structured opportunities to reflect on meaning, responsibility, and public consequences (Flanagan & Levine,

2010; Yates & Youniss, 1998). Programmes that treat attendance as an outcome miss this reflective dimension; guided discussion and participant voice should be integral to design.

Kazakhstan's multiethnic composition adds further complexity. Nation-building has long balanced civic and ethnocultural repertoires (Burkhanov & Sharipova, 2014; Ó Beacháin & Kevlihan, 2013; Rees & Burkhanov, 2018). Citizens frequently combine a Kazakhstani civic identity with ethnic and linguistic identities, though the balance varies across groups and contexts (Rees & Williams, 2017; Sadvokassova et al., 2025; Sharipova, 2020; Sharipova et al., 2017). National symbols often succeed because their meanings remain broad enough to accommodate different audiences, yet the same ambiguity can mask disagreement (Insebayeva & Insebayeva, 2022). Military-patriotic education must therefore avoid presenting any single language, region, gender, or mode of participation as the sole authentic expression of loyalty. Accessibility, multilingual communication where appropriate, visible representation of diverse citizens, and equal treatment shape whether national membership is experienced as inclusive. Recent nationwide research on ethnic minorities confirms that positive views of nation-building coexist with continuing variation in civic and ethnic identification (Sadvokassova et al., 2026).

Media proposals are unsurprising in a young, digitally connected sample. Media and cinema have long served as arenas for representing and contesting national identity in Kazakhstan (Burkhanov, 2020; Isaacs, 2015; Tussupova, 2010). Demand for contemporary films, short videos, and social-media content signals preference for accessible formats rather than a simple request for more official messaging. The data do not, however, show that additional exposure would reduce personal reservations about service; such a claim would require longitudinal or experimental evidence. A stronger educational response would link communication to media literacy and participatory production–researching local histories, conducting consent-based interviews, comparing sources, or producing multilingual documentaries. Participatory culture can expand civic voice, although unequal access and weak source evaluation remain risks (Jenkins et al., 2009). Digital media literacy is associated with online participation and exposure to diverse perspectives (Kahne et al., 2012), while broader social-media evidence remains largely associational (Boulianne, 2015). Evaluation should therefore move beyond views and reach to knowledge, source judgment, dialogue, and meaningful participation.

Although only a small number of responses focused primarily on the status and welfare of military personnel, the theme speaks directly to institutional credibility. Prestige is difficult to sustain when working conditions, safety, fair treatment, professional development, pay, benefits, complaint mechanisms, or family support are perceived as inadequate. Legislation defines formal status, yet public confidence also depends on everyday practice (Republic of Kazakhstan, 2012). Comparative research shows that citizens distinguish among patriotic duty, career choice, and material necessity when judging why people serve (Krebs & Ralston, 2022; Krebs et al., 2021, 2026). Educational work is more credible when accompanied by transparent information about service pathways, rights, welfare, transferable skills, and post-service opportunities.

High support for Zhas Sarbaz is a favourable starting condition, not an impact evaluation. The movement should be assessed against an explicit theory of change linking inputs (instructor training, curriculum, equipment, equitable access) to activities, immediate learning outcomes, and longer-term civic outcomes. Measurement must distinguish knowledge, belonging, critical-democratic orientation, institutional trust, service interest, and actual participation. Future designs would benefit from pre- and post-programme measures, comparison groups where feasible, and validated scales separating constructive from blind patriotism, attachment from glorification, and efficacy from trust (Davidov, 2009; Kosterman & Feshbach, 1989; Roccas et al., 2006; Schatz et al., 1999). Measurement equivalence across regional, linguistic, gender, socioeconomic, and urban-rural subgroups should be tested before group comparisons are made.

Several limitations define the study's evidentiary scope. Convenience recruitment produces unknown selection probabilities; the sample cannot support national or city-wide prevalence

estimates. Concentration in Almaty (70.7 %) and the 18–35 age range (72.1 %) restricts comparison with rural, older, and regionally diverse populations. The cross-sectional design precludes causal claims. Absence of validated multi-item scales and incomplete item wording prevent assessment of construct validity and cross-language equivalence. Subgroup patterns cannot be treated as statistically significant. Social-desirability bias remains possible even under anonymous conditions (Krumpal, 2013). Qualitative data consisted of short comments rather than interviews; the large "no-proposal" category is ambiguous, and single primary coding simplifies overlapping ideas. Independent coding review occurred, but no reliability coefficient was reported.

These limitations do not invalidate the study. They reposition it as an exploratory urban survey that identifies a theoretically meaningful tension between programme approval and personal service willingness, surfaces participant-generated themes of direct policy relevance, and clarifies measurement priorities for subsequent national research. The central observation–that citizens can simultaneously endorse patriotic programmes and hesitate before personal enlistment – remains robust within the achieved sample and consistent with both national-attachment theory and civil-military research. Future work combining probability sampling, validated instruments, longitudinal or experimental designs, and deeper qualitative inquiry will be better placed to test the mechanisms producing this pattern and to evaluate whether specific educational or institutional interventions can narrow the observed gap.

Conclusion

The study offers two main conclusions. Empirically, respondents expressed broad support for the connection between patriotism and national security and for Zhas Sarbaz, but they were more divided when the question concerned their own military service. Substantively, the written proposals show that patriotic education is not confined to a single lesson or organization.

Families and preschools introduce memory and belonging. Schools and universities can add historical knowledge, discussion, and civic practice. Media can widen access, provided that communication is joined to source evaluation and participation. Practical activities connect learning with experience, while everyday service conditions influence whether military institutions are regarded as credible. These elements work best when critical reflection, inclusion, and equal citizenship are treated as part of patriotism rather than as exceptions to it.

The next stage for Zhas Sarbaz and related programmes should be evaluation as well as expansion. A national follow-up would benefit from stratification by region, settlement type, language, age, gender, and education; publication of the full questionnaire and data-management protocol; and validated measures that separate constructive patriotism, institutional trust, civic efficacy, and service intentions. Such evidence would allow programme designers to identify what participants learn, which groups are reached, and where institutional practice requires improvement.

Mandatory Declarations

Funding. No external funding is reported in the study documentation.

Conflicts of interest. The authors declare that they have no conflicts of interest.

Author contributions (CRediT). Author 1: Conceptualization, Methodology, Supervision, Writing - review and editing. Author 2: Investigation, Data curation, Formal analysis, Visualization, Writing - original draft. Both authors: Validation and approval of the final manuscript.

Ethics and consent. Participation was voluntary and anonymous, and electronic informed consent was obtained before completion of the survey. The study documentation supplied for manuscript preparation did not include an ethics committee name, approval number, or approval date. The authors will provide the editorial office with the applicable institutional record or a documented determination that formal review was not required.

Data availability. De-identified data and the questionnaire are available from the corresponding author upon reasonable request, subject to ethical, legal, and confidentiality restrictions.

Acknowledgements. None.

Generative artificial intelligence. OpenAI ChatGPT in Codex work mode was used for language, structural, bibliographic, and technical editorial support. No survey data were generated or altered by the tool. The authors retain full responsibility for independently verifying the sources, calculations, interpretations, and declarations and for the scientific content of the submitted manuscript.

References:

Aitymbetov, N., Toktarov, E., & Ormakhanova, Y. (2015). Nation-building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani identities controversy. *Bilig*, 74, 1-20.

Anderson, B. (2006). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (Rev. ed.). Verso.

Asyltayeva, E. B., Urankhayeva, G. T., Altynbek, A. A., & Karabchuk, T. S. (2023). Features of civic identity formation in the education system. *Bulletin of Turan University*, 4, 441-453. https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-441-453

Baker, R., Brick, J. M., Bates, N. A., Battaglia, M., Couper, M. P., Dever, J. A., Gile, K. J., & Tourangeau, R. (2013). Report of the AAPOR Task Force on non-probability sampling. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 1(2), 90-143. https://doi.org/10.1093/jssam/smt008

Banks, J. A. (2008). Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational Researcher*, 37(3), 129-139. https://doi.org/10.3102/0013189X08317501

Bar-Tal, D., & Staub, E. (Eds.). (1997). Patriotism in the lives of individuals and nations. *Nelson-Hall.*

Bækken, H. (2021). Patriotic disunity: Limits to popular support for militaristic policy in Russia. *Post-Soviet Affairs*, 37(3), 261-275. https://doi.org/10.1080/1060586X.2021.1905417

Bethlehem, J. (2010). Selection bias in web surveys. *International Statistical Review*, 78(2), 161-188. https://doi.org/10.1111/j.1751-5823.2010.00112.x

Billig, M. (1995). Banal nationalism. SAGE.

Blank, T., & Schmidt, P. (2003). National identity in a united Germany: Nationalism or patriotism? An empirical test with representative data. *Political Psychology*, 24(2), 289-312. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00329

Boulianne, S. (2015). Social media use and participation: A meta-analysis of current research. Information, *Communication & Society*, 18(5), 524-538. https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1008542

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Braun, V., & Clarke, V. (2021). One size fits all? What counts as quality practice in reflexive thematic analysis? *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328-352. https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769238

Brubaker, R., & Cooper, F. (2000). Beyond "identity". *Theory and Society*, 29(1), 1-47. https://doi.org/10.1023/A:1007068714468

Burk, J. (2002). Theories of democratic civil-military relations. *Armed Forces & Society*, 29(1), 7-29. https://doi.org/10.1177/0095327X0202900102

Burkhanov, A. (2017). Kazakhstan's national identity-building policy: Soviet legacy, state efforts, and societal reactions. *Cornell International Law Journal*, 50(1), 1-14. https://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol50/iss1/1

Burkhanov, A. (2020). Multiculturalism and nation-building in Kazakhstan: Trends in media discourse, state policy, and popular perceptions. *The Muslim World*, 110(1), 24-39. https://doi.org/10.1111/muwo.12316

Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2014). Kazakhstan's civic-national identity: Ambiguous policies and points of resistance. In M. Omelicheva (Ed.), Nationalism and identity construction in Central Asia: Dimensions, dynamics, and directions (pp. 21-36). *Lexington Books.*

Campbell, D. E. (2008). Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents. *Political Behavior*, 30, 437-454. https://doi.org/10.1007/s11109-008-9063-z

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.). SAGE.

Davidov, E. (2009). Measurement equivalence of nationalism and constructive patriotism in the ISSP: 34 countries in a comparative perspective. *Political Analysis*, 17(1), 64-82. https://doi.org/10.1093/pan/mpn014

Feaver, P. D. (1996). The civil-military problematique: Huntington, Janowitz, and the question of civilian control. *Armed Forces & Society*, 23(2), 149-178. https://doi.org/10.1177/0095327X9602300203

Fetters, M. D., Curry, L. A., & Creswell, J. W. (2013). Achieving integration in mixed methods designs: Principles and practices. *Health Services Research*, 48(6 Pt 2), 2134-2156. https://doi.org/10.1111/1475-6773.12117

Flanagan, C., & Levine, P. (2010). Civic engagement and the transition to adulthood. *The Future of Children*, 20(1), 159-179. https://doi.org/10.1353/foc.0.0043

Government of the Republic of Kazakhstan. (2023, November 24). On approval of the Concept of military-patriotic education of youth until 2030 (Resolution No. 1039, as amended by Resolution No. 937 of November 7, 2025). *Adilet Legal Information System.* https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001039

Huddy, L. (2001). From social to political identity: A critical examination of social identity theory. *Political Psychology*, 22(1), 127-156. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00230

Insebayeva, S., & Insebayeva, N. (2022). The power of ambiguity: National symbols, nation-building and political legitimacy in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*, 74(4), 660-682. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1912296

International Organization for Standardization. (2019). ISO 20252:2019: Market, opinion and social research, including insights and data analytics - Vocabulary and service requirements. https://www.iso.org/standard/73671.html

Isaacs, R. (2015). Nomads, warriors and bureaucrats: Nation-building and film in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 43(3), 399-416. https://doi.org/10.1080/00905992.2013.870986

Jenkins, H., Purushotma, R., Weigel, M., Clinton, K., & Robison, A. J. (2009). Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century. *MIT Press.*

Jennings, M. K., Stoker, L., & Bowers, J. (2009). Politics across generations: Family transmission reexamined. *The Journal of Politics*, 71(3), 782-799. https://doi.org/10.1017/S0022381609090719

Kahne, J., Lee, N.-J., & Feezell, J. T. (2012). Digital media literacy education and online civic and political participation. *International Journal of Communication*, 6, 1-24. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/999

Kahne, J. E., & Sporte, S. E. (2008). Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45(3), 738-766. https://doi.org/10.3102/0002831208316951

Khlebnikov, I. D., Myrzakhmetova, A. Zh., Satanov, A. B., & Matorina, Ye. A. (2025). The civic identity of graduates (11th grade students) of secondary schools at the current historical stage of Kazakhstan's development: The results of a quantitative study. *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(2), 181-194. https://doi.org/10.31489/2025HPh2/181-194

Kleinig, J., Keller, S., & Primoratz, I. (2015). The ethics of patriotism: A debate. *Wiley Blackwell.*

Kosterman, R., & Feshbach, S. (1989). Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes. *Political Psychology*, 10(2), 257-274. https://doi.org/10.2307/3791647

Krebs, R. R. (2004). A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might. *International Security*, 28(4), 85-124. https://doi.org/10.1162/0162288041588278

Krebs, R. R. (2009). The citizen-soldier tradition in the United States: Has its demise been greatly exaggerated? *Armed Forces & Society*, 36(1), 153-174. https://doi.org/10.1177/0095327X09337370

Krebs, R. R., & Ralston, R. (2022). Patriotism or paychecks: Who believes what about why soldiers serve. *Armed Forces & Society*, 48(1), 25-48. https://doi.org/10.1177/0095327X20917166

Krebs, R. R., Ralston, R., Balzacq, T., Blagden, D., Shenhav, S. R., & Steinbrecher, M. (2026). Citizenship traditions and cultures of military service: Patriotism and paychecks in five democracies. *Armed Forces & Society*, 52(1), 54-84. https://doi.org/10.1177/0095327X241275635

Krebs, R. R., Ralston, R., & Rapport, A. (2021). Why they fight: How perceived motivations for military service shape support for the use of force. *International Studies Quarterly*, 65(4), 1012-1026. https://doi.org/10.1093/isq/sqab033

Krumpal, I. (2013). Determinants of social desirability bias in sensitive surveys: A literature review. *Quality & Quantity*, 47(4), 2025-2047. https://doi.org/10.1007/s11135-011-9640-9

Ministry of Defence of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). Military-patriotic work in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan. Retrieved August 27, 2026, from https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/activities/137?lang=en

Moon, S. (2005). Militarized modernity and gendered citizenship in South Korea. Duke University Press. https://doi.org/10.1215/9780822387312

Ó Beacháin, D., & Kevlihan, R. (2013). Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building. *Nations and Nationalism*, 19(2), 337-356. https://doi.org/10.1111/nana.12022

O'Cathain, A., Murphy, E., & Nicholl, J. (2010). Three techniques for integrating data in mixed methods studies. BMJ, 341, c4587. https://doi.org/10.1136/bmj.c4587

Primoratz, I. (2002). Patriotism: A deflationary view. *The Philosophical Forum*, 33(4), 443-458. https://doi.org/10.1111/1467-9191.00005

Rees, K. M., & Burkhanov, A. (2018). Constituting the Kazakhstani nation: Rhetorical transformation of national belonging. *Nationalism and Ethnic Politics*, 24(4), 433-455. https://doi.org/10.1080/13537113.2018.1522758

Rees, K. M., & Williams, N. W. (2017). Explaining Kazakhstani identity: Supraethnic identity, ethnicity, language, and citizenship. *Nationalities Papers*, 45(5), 815-839. https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1288204

Republic of Kazakhstan. (2012). On military service and status of military servants (Law No. 561-IV; current version). *Adilet Legal Information System.* https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1200000561

Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698-711. https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.4.698

Sadvokassova, A., Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2025). In search for Kazakhstani identity: Societal perceptions of Kazakhstan's nation-building. *Nationalism and Ethnic Politics*, 31(1), 114-137. https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422198

Sadvokassova, A., Sharipova, D., & Burkhanov, A. (2026). Building a nation: Exploring ethnic minorities' perceptions and attitudes in Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 54(3), 475-493. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10113

Sapiro, V. (2004). Not your parents' political socialization: Introduction for a new generation. *Annual Review of Political Science*, 7, 1-23. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.7.012003.104840

Schatz, R. T. (2020). A review and integration of research on blind and constructive patriotism. In M. Sardoč (Ed.), Handbook of patriotism (pp. 613-631). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54484-7_30

Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151-174. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00140

Sharipova, D. (2020). Perceptions of national identity in Kazakhstan: Pride, language, and religion. *The Muslim World*, 110(1), 89-106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

Sharipova, D., Burkhanov, A., & Alpeissova, A. (2017). The determinants of civic and ethnic nationalisms in Kazakhstan: Evidence from the grass-roots level. *Nationalism and Ethnic Politics*, 23(2), 203-226. https://doi.org/10.1080/13537113.2017.1311143

Smagulova, J. (2008). Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11(3-4), 440-475. https://doi.org/10.1080/13670050802148798

Smith, A. D. (1991). National identity. *University of Nevada Press.*

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Brooks/Cole.

Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen. *International Association for the Evaluation of Educational Achievement.*

Tussupova, D. (2010). Mass media and ethnic relations in Kazakhstan. *Problems of Post-Communism*, 57(6), 32-45. https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216570603

Veugelers, W. (2007). Creating critical-democratic citizenship education: Empowering humanity and democracy in Dutch education. Compare, 37(1), 105-119. https://doi.org/10.1080/03057920601061893

Yates, M., & Youniss, J. (1998). Community service and political identity development in adolescence. *Journal of Social Issues*, 54(3), 495-512. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1998.tb01232.x

References:

Aitymbetov, N., Toktarov, E., & Ormakhanova, Y. (2015). Nation-building in Kazakhstan: Kazakh and Kazakhstani identities controversy. *Bilig*, 74, 1-20.

Anderson, B. (2006). Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism (Rev. ed.). Verso.

Asyltayeva, E. B., Urankhayeva, G. T., Altynbek, A. A., & Karabchuk, T. S. (2023). Features of civic identity formation in the education system. *Bulletin of Turan University*, 4, 441-453. https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-4-441-453

Baker, R., Brick, J. M., Bates, N. A., Battaglia, M., Couper, M. P., Dever, J. A., Gile, K. J., & Tourangeau, R. (2013). Report of the AAPOR Task Force on non-probability sampling. *Journal of Survey Statistics and Methodology*, 1(2), 90-143. https://doi.org/10.1093/jssam/smt008

Banks, J. A. (2008). Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational Researcher*, 37(3), 129-139. https://doi.org/10.3102/0013189X08317501

Bar-Tal, D., & Staub, E. (Eds.). (1997). Patriotism in the lives of individuals and nations. *Nelson-Hall.*

Bækken, H. (2021). Patriotic disunity: Limits to popular support for militaristic policy in Russia. *Post-Soviet Affairs*, 37(3), 261-275. https://doi.org/10.1080/1060586X.2021.1905417

Bethlehem, J. (2010). Selection bias in web surveys. *International Statistical Review*, 78(2), 161-188. https://doi.org/10.1111/j.1751-5823.2010.00112.x

Billig, M. (1995). Banal nationalism. *SAGE.*

Blank, T., & Schmidt, P. (2003). National identity in a united Germany: Nationalism or patriotism? An empirical test with representative data. *Political Psychology*, 24(2), 289-312. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00329

Boulianne, S. (2015). Social media use and participation: A meta-analysis of current research. *Information, Communication & Society*, 18(5), 524-538. https://doi.org/10.1080/1369118X.2015.1008542

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Braun, V., & Clarke, V. (2021). One size fits all? What counts as quality practice in reflexive thematic analysis? *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328-352. https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769238

Brubaker, R., & Cooper, F. (2000). Beyond "identity". *Theory and Society*, 29(1), 1-47. https://doi.org/10.1023/A:1007068714468

Burk, J. (2002). Theories of democratic civil-military relations. *Armed Forces & Society*, 29(1), 7-29. https://doi.org/10.1177/0095327X0202900102

Burkhanov, A. (2017). Kazakhstan's national identity-building policy: Soviet legacy, state efforts, and societal reactions. *Cornell International Law Journal*, 50(1), 1-14. https://scholarship.law.cornell.edu/cilj/vol50/iss1/1

Burkhanov, A. (2020). Multiculturalism and nation-building in Kazakhstan: Trends in media discourse, state policy, and popular perceptions. *The Muslim World*, 110(1), 24-39. https://doi.org/10.1111/muwo.12316

Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2014). Kazakhstan's civic-national identity: Ambiguous policies and points of resistance. In M. Omelicheva (Ed.), Nationalism and identity construction in Central Asia: Dimensions, dynamics, and directions (pp. 21-36). *Lexington Books.*

Campbell, D. E. (2008). Voice in the classroom: How an open classroom climate fosters political engagement among adolescents. *Political Behavior*, 30, 437-454. https://doi.org/10.1007/s11109-008-9063-z

Creswell, J. W., & Plano Clark, V. L. (2018). Designing and conducting mixed methods research (3rd ed.). SAGE.

Davidov, E. (2009). Measurement equivalence of nationalism and constructive patriotism in the ISSP: 34 countries in a comparative perspective. *Political Analysis*, 17(1), 64-82. https://doi.org/10.1093/pan/mpn014

Feaver, P. D. (1996). The civil-military problematique: Huntington, Janowitz, and the question of civilian control. *Armed Forces & Society*, 23(2), 149-178. https://doi.org/10.1177/0095327X9602300203

Fetters, M. D., Curry, L. A., & Creswell, J. W. (2013). Achieving integration in mixed methods designs: Principles and practices. *Health Services Research*, 48(6 Pt 2), 2134-2156. https://doi.org/10.1111/1475-6773.12117

Flanagan, C., & Levine, P. (2010). Civic engagement and the transition to adulthood. *The Future of Children*, 20(1), 159-179. https://doi.org/10.1353/foc.0.0043

Pravitel'stvo Respubliki Kazakhstan. (2023, November 24). Ob utverzhdenii Kontseptsii voyenno-patrioticheskogo vospitaniya molodezhi do 2030 goda [On approval of the Concept of military-patriotic education of youth until 2030] (Postanovlenie No. 1039, v redaktsii Postanovleniya №. 937 ot 7 noyabrya 2025 goda). *Adilet. https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300001039*

Huddy, L. (2001). From social to political identity: A critical examination of social identity theory. *Political Psychology*, 22(1), 127-156. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00230

Insebayeva, S., & Insebayeva, N. (2022). The power of ambiguity: National symbols, nation-building and political legitimacy in Kazakhstan. *Europe-Asia Studies*, 74(4), 660-682. https://doi.org/10.1080/09668136.2021.1912296

International Organization for Standardization. (2019). ISO 20252:2019: Market, opinion and social research, including insights and data analytics - Vocabulary and service requirements. https://www.iso.org/standard/73671.html

Isaacs, R. (2015). Nomads, warriors and bureaucrats: Nation-building and film in post-Soviet Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 43(3), 399-416. https://doi.org/10.1080/00905992.2013.870986

Jenkins, H., Purushotma, R., Weigel, M., Clinton, K., & Robison, A. J. (2009). Confronting the challenges of participatory culture: Media education for the 21st century. MIT Press.

Jennings, M. K., Stoker, L., & Bowers, J. (2009). Politics across generations: Family transmission reexamined. *The Journal of Politics*, 71(3), 782-799. https://doi.org/10.1017/S0022381609090719

Kahne, J., Lee, N.-J., & Feezell, J. T. (2012). Digital media literacy education and online civic and political participation. *International Journal of Communication*, 6, 1-24. https://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/999

Kahne, J. E., & Sporte, S. E. (2008). Developing citizens: The impact of civic learning opportunities on students' commitment to civic participation. *American Educational Research Journal*, 45(3), 738-766. https://doi.org/10.3102/0002831208316951

Khlebnikov, I. D., Myrzakhmetova, A. Zh., Satanov, A. B., & Matorina, Ye. A. (2025). The civic identity of graduates (11th grade students) of secondary schools at the current historical stage of Kazakhstan's development: The results of a quantitative study. *Bulletin of Karaganda University. History. Philosophy Series*, 30(2), 181-194. https://doi.org/10.31489/2025HPh2/181-194

Kleinig, J., Keller, S., & Primoratz, I. (2015). The ethics of patriotism: A debate. *Wiley Blackwell.*

Kosterman, R., & Feshbach, S. (1989). Toward a measure of patriotic and nationalistic attitudes. *Political Psychology*, 10(2), 257-274. https://doi.org/10.2307/3791647

Krebs, R. R. (2004). A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might. *International Security*, 28(4), 85-124. https://doi.org/10.1162/0162288041588278

Krebs, R. R. (2009). The citizen-soldier tradition in the United States: Has its demise been greatly exaggerated? *Armed Forces & Society*, 36(1), 153-174. https://doi.org/10.1177/0095327X09337370

Krebs, R. R., & Ralston, R. (2022). Patriotism or paychecks: Who believes what about why soldiers serve. *Armed Forces & Society*, 48(1), 25-48. https://doi.org/10.1177/0095327X20917166

Krebs, R. R., Ralston, R., Balzacq, T., Blagden, D., Shenhav, S. R., & Steinbrecher, M. (2026). Citizenship traditions and cultures of military service: Patriotism and paychecks in five democracies. *Armed Forces & Society*, 52(1), 54-84. https://doi.org/10.1177/0095327X241275635

Krebs, R. R., Ralston, R., & Rapport, A. (2021). Why they fight: How perceived motivations for military service shape support for the use of force. *International Studies Quarterly*, 65(4), 1012-1026. https://doi.org/10.1093/isq/sqab033

Krumpal, I. (2013). Determinants of social desirability bias in sensitive surveys: A literature review. *Quality & Quantity, 47*(4), 2025-2047. https://doi.org/10.1007/s11135-011-9640-9

Ministry of Defence of the Republic of Kazakhstan. (n.d.). Military-patriotic work in the Armed Forces of the Republic of Kazakhstan. Retrieved August 27, 2026, from https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/activities/137?lang=en

Moon, S. (2005). Militarized modernity and gendered citizenship in South Korea. *Duke University Press.* https://doi.org/10.1215/9780822387312

Ó Beacháin, D., & Kevlihan, R. (2013). Threading a needle: Kazakhstan between civic and ethno-nationalist state-building. *Nations and Nationalism*, 19(2), 337-356. https://doi.org/10.1111/nana.12022

O'Cathain, A., Murphy, E., & Nicholl, J. (2010). Three techniques for integrating data in mixed methods studies. *BMJ*, 341, c4587. https://doi.org/10.1136/bmj.c4587

Primoratz, I. (2002). Patriotism: A deflationary view. *The Philosophical Forum*, 33(4), 443-458. https://doi.org/10.1111/1467-9191.00005

Rees, K. M., & Burkhanov, A. (2018). Constituting the Kazakhstani nation: Rhetorical transformation of national belonging. *Nationalism and Ethnic Politics*, 24(4), 433-455. https://doi.org/10.1080/13537113.2018.1522758

Rees, K. M., & Williams, N. W. (2017). Explaining Kazakhstani identity: Supraethnic identity, ethnicity, language, and citizenship. *Nationalities Papers*, 45(5), 815-839. https://doi.org/10.1080/00905992.2017.1288204

Republic of Kazakhstan. (2012). On military service and status of military servants (Law No. 561-IV; current version). *Adilet Legal Information System.* https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z1200000561

Roccas, S., Klar, Y., & Liviatan, I. (2006). The paradox of group-based guilt: Modes of national identification, conflict vehemence, and reactions to the in-group's moral violations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 91(4), 698-711. https://doi.org/10.1037/0022-3514.91.4.698

Sadvokassova, A., Burkhanov, A., & Sharipova, D. (2025). In search for Kazakhstani identity: Societal perceptions of Kazakhstan's nation-building. *Nationalism and Ethnic Politics*, 31(1), 114-137. https://doi.org/10.1080/13537113.2024.2422198

Sadvokassova, A., Sharipova, D., & Burkhanov, A. (2026). Building a nation: Exploring ethnic minorities' perceptions and attitudes in Kazakhstan. *Nationalities Papers*, 54(3), 475-493. https://doi.org/10.1017/nps.2025.10113

Sapiro, V. (2004). Not your parents' political socialization: Introduction for a new generation. *Annual Review of Political Science*, 7, 1-23. https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.7.012003.104840

Schatz, R. T. (2020). A review and integration of research on blind and constructive patriotism. In M. Sardoč (Ed.), Handbook of patriotism (pp. 613-631). *Springer*. https://doi.org/10.1007/978-3-319-54484-7_30

Schatz, R. T., Staub, E., & Lavine, H. (1999). On the varieties of national attachment: Blind versus constructive patriotism. *Political Psychology*, 20(1), 151-174. https://doi.org/10.1111/0162-895X.00140

Sharipova, D. (2020). Perceptions of national identity in Kazakhstan: Pride, language, and religion. *The Muslim World*, 110(1), 89-106. https://doi.org/10.1111/muwo.12320

Sharipova, D., Burkhanov, A., & Alpeissova, A. (2017). The determinants of civic and ethnic nationalisms in Kazakhstan: Evidence from the grass-roots level. *Nationalism and Ethnic Politics*, 23(2), 203-226. https://doi.org/10.1080/13537113.2017.1311143

Smagulova, J. (2008). Language policies of Kazakhization and their influence on language attitudes and use. *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11(3-4), 440-475. https://doi.org/10.1080/13670050802148798

Smith, A. D. (1991). National identity. *University of Nevada Press.*

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), The social psychology of intergroup relations (pp. 33-47). *Brooks/Cole.*

Torney-Purta, J., Lehmann, R., Oswald, H., & Schulz, W. (2001). Citizenship and education in twenty-eight countries: Civic knowledge and engagement at age fourteen. *International Association for the Evaluation of Educational Achievement.*

Tussupova, D. (2010). Mass media and ethnic relations in Kazakhstan. *Problems of Post-Communism*, 57(6), 32-45. https://doi.org/10.2753/PPC1075-8216570603

Veugelers, W. (2007). Creating critical-democratic citizenship education: Empowering humanity and democracy in Dutch education. Compare, 37(1), 105-119. https://doi.org/10.1080/03057920601061893

Yates, M., & Youniss, J. (1998). Community service and political identity development in adolescence. *Journal of Social Issues*, 54(3), 495-512. https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1998.tb01232.x

Авторлар туралы мәліметтер

Абдулселам Арвас – профессор, доктор, Хаджеттепе университеті, Әдебиет факультеті, Түрік халық фольклоры бөлімі, Анкара, Түркия.
e-mail: abdulselamarvas@hacettepe.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7553-183X

Абсаттаров Раушанбек Бурамбайұлы – Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының академигі, философия ғылымдарының докторы, профессор, құрметті кафедра меңгерушісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің профессор-консультанты, Алматы, Қазақстан.
e-mail: Absat.41@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3280-0888

Ақмади Мөлдір Арманқызы – PhD, Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: akmadi.moldir@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0789-3684

Алияров Есенжол Каниевич – саяси ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: aliyarov56@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4173-7100

Анартаева Айжан Маратқызы – PhD докторанты, Цифрлық мемлекеттік басқару мектебі, «Astana IT University», Астана, Қазақстан.
e-mail: 255777@astanait.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1281-0284

Бактыбай Әділет Өмірзақұлы – әлеуметтік ғылымдар магистрі, PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: baktybai_a@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0444-1304

Балықбаева Ардақ Шәкірқызы – ғылыми қызметкер, PhD кандидат, «Алматы Менеджмент Университет» ББМ, Алматы, Қазақстан.
e-mail: a.balykbayeva@almau.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2354-6072

Даулбаев Тимур Файзиевич – саяси ғылымдар кандидаты, аға оқытушы, Тарих және құқық факультеті, Әлеуметтік ғылымдар кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: daulbayev@inbox.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0384-9295

Дронзина Татьяна Александровна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Климент Охридский атындағы София университеті, София, Болгария.
e-mail: dronzina@phls.uni-sofia.bg, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5794-3390

Есетова Гулзира Буркитовна – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: gulzira.yessetova@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0270-2253

Жақауов Мақсат Донесович – әлеуметтік ғылымдар магистрі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің әлеуметтік даму жөніндегі проректоры, Алматы, Қазақстан.

e-mail: maxi_770@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3550-3673

Жангужекова Динара Жексенгалиевна – «Саясаттану» мамандығы бойынша PhD, Қазақстан гуманитарлық-саяси конъюнктура орталығы, С.Д. Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медицина университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-6584-8261

Жаулин Киікбай Мыңбайұлы – саяси ғылымдар докторы, профессор, «Тарих» кафедрасының меңгерушісі, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.
e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8762-2914

Жетпісбаев Еркебұлан – PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: e.zhetpisbaevv@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3430-0224

Ибадуллаева Елвира Серікқызы – PhD ізденуші, «Саясаттану» мамандығының докторанты, Саяси және әлеуметтік-философиялық пәндер кафедрасы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: yelvira.1996@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4563-1726

Ишпекбаев Жанатбек Ешенкожаевич – саясаттану ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: i.zhan65@mail.ru, ORCID: 0000-0002-6259-4161

Каумен Арман – PhD докторант, Карлов университеті, Прага, Чехия.
e-mail: kaumen.arman@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1664-142X

Ким Герман Николаевич – Қазақстан Жоғары мектебі Ұлттық ғылым академиясының академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Азия зерттеулері институтының директоры, Алматы, Қазақстан.
e-mail: gerkim@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4742-1040

Китигулов Сәлім Базарбекұлы – тарих ғылымдарының кандидаты, «Тарих» кафедрасының қауымдастырылған профессоры м.а., Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.
e-mail: salim.kitigulov@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9022-6829

Көшербаева Айгүл Беделбайқызы – экономика ғылымдарының докторы, доцент, ғалым хатшы, Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Астана, Қазақстан.
e-mail: kosherbayeva_a@kisi.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3096-0892

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алматы, Қазақстан.
e-mail: kabulzia@rambler.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2864-2374

Майгельдинов Казбек Умирзакович – PhD, Астана халықаралық университеті, Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебінің постдокторанты, Астана, Қазақстан.
e-mail: mszkaz@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6277-5514

Мамадалиев Санжар Талибжанұлы – магистр, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Арнайы педагогика кафедрасының оқытушысы, Шымкент, Қазақстан.
e-mail: sanzhar_sherlock@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9722-9175

Нуров Мархаббат Мешитбекович – PhD, «Тұран» университеті, «Халықаралық қатынастар және дипломатия» жоғары мектебінің қауымдастырылған профессор-зерттеушісі, Алматы, Қазақстан.
e-mail: markhabbatnur@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1219-3298

Нурпейсова Нурсулу Рахимжановна – магистр, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Саясаттану және саяси технологиялар кафедрасының PhD докторанты, Алматы, Қазақстан.
e-mail: nurpeysovan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6180-3470

Нұрманова Аягөз Қайырғалиқызы – PhD, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.
e-mail: ayaguz1510@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5508-231X

Оңалбеков Әбдіманап – философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Түркістан, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан.
e-mail: a.onalbekov@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1986-2762

Орынбеков Нұрлан Аманғазыұлы – философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: orynbekov.nur@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8848-8279

Отарбай Шаһризада Мұхтарқызы – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: shahrizada.otarbay@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2015-046X

Өтесова Гүлнар Екпінқызы – аға оқытушы, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау, Қазақстан.
e-mail: gulnar.utesova@yu.edu.kz, ORCID: -

Сарыбаева Айгерім Бақытбекқызы – PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: sarybayevaai@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2615-2405

Сембекова Гүлзира – PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: ulzira9191@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0957-3823

Сериккалиева Ажар Ермековна – Ph.D, профессор-зерттеуші, School of Social Sciences and Transformative Humanities, Халықаралық қатынастар институты, «Алматы Менеджмент Университет» ББМ, Алматы, Қазақстан.
e-mail: a.serikkaliyeva@almau.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3704-5969

Тасыбеков Алмат Есенаманович – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан,
e-mail: almat_tasybekov@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9566-5226

Тойбаев Асхат Жунісұлы – Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының кіші ғылыми қызметкері, әлеуметтік ғылымдар магистрі, Алматы, Қазақстан.
e-mail: askhat19@list.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9688-5856

Токбергенов Жаксылык – PhD докторанты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: tokbergen80@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0302-3352

Тулеев Мурат Сергазиевич – саяси ғылымдар кандидаты, Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің академиясы, Алматы, Қазақстан.
e-mail: muratkemer65@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1325-2637

Төлен Жеңісбек Мұратбекұлы – PhD, ҚР Президенті жанындағы Ұлттық ғылым академиясының Білім және қоғамды дамыту орталығының басшысы, «Тұран» университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: tolen.zh.kz@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1020-0586

Шнарбекова Меруерт Какпанбаевна – PhD, әлеуметтану және әлеуметтік жұмыс кафедрасының бас ғылыми қызметкері, қауымдастырылған профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.
e-mail: meru_12_12@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1350-2806

Information about authors

Abdulselam Arvas – Professor, Faculty of Letters, Department of Turkish Folklore, Hacettepe University, Ankara, Türkiye.
e-mail: abdulselamarvas@hacettepe.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7553-183X

Absattarov Raushanbek – Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Honorary Head of Department and Professor-Consultant, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: Absat.41@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3280-0888

Akmadi Moldir – PhD, Acting Associate Professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: akmadi.moldir@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0789-3684

Aliyarov Eessenzhol – Doctor of Political Sciences, Professor, Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: aliyarov56@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4173-7100

Anartaeva Aizhan – PhD student, School of Digital Public Administration, Astana IT University, Astana Kazakhstan.
e-mail: 255777@astanait.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1281-0284

Baktybay Adilet – Master of Social Sciences, PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: baktybai_a@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0444-1304

Balykbayeva Ardak – Research Fellow, PhD Candidate, Almaty Management University (AlmaU), Almaty, Kazakhstan.
e-mail: a.balykbayeva@almau.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2354-6072

Daulbayev Timur – Candidate of Political Sciences, Senior Lecturer, Department of Social Sciences, Faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: daulbayev@inbox.ru ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0384-9295

Dronzina Tatiana – Doctor of Political Sciences, Professor, Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria.
e-mail: dronzina@phls.uni-sofia.bg, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5794-3390

Ibadullayeva Elvira – PhD Candidate, Doctoral Student in Political Science, Department of Political and Socio-Philosophical Disciplines, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: yelvira.1996@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4563-1726

Ishpekbayev Zhanatbek – Candidate of Political Sciences, Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: i.zhan65@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6259-4161

Kabuldinov Ziyabek – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director General, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: kabulzia@rambler.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2864-2374

Kaumen Arman – PhD Candidate in Political Science, Charles University, Prague, Czech Republic.
e-mail: kaumen.arman@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1664-142X

Kim German – Academician of the National Academy of Sciences of the Higher School of Kazakhstan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute for Asian Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: gerkim@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4742-1040

Kitigulov Salim – Candidate of Historical Sciences, Acting Associate Professor, Department of History, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan.
e-mail: salim.kitigulov@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9022-6829

Kosherbayeva Aigul – Doctor of Economics, Associate Professor, Secretary for Academic and Research Affairs, Kazakhstan Institute for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan, 4 Beibitshilik Street, Astana 010000, Kazakhstan.
e-mail: kosherbayeva_a@kisi.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3096-0892

Maigeldinov Kazbek – PhD, Postdoctoral Researcher, School of Arts and Humanities, Astana International University, Astana, Kazakhstan.
e-mail: mszkaz@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6277-5514

Mamadaliyev Sanzhar – Master's degree holder, Lecturer, Department of Special Pedagogy, O. Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

e-mail: sanzhar_sherlock@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9722-9175

Nurmanova Ayaguz – PhD, Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.
e-mail: ayaguz1510@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5508-231X

Nurov Markhabbat – PhD, Associate Research Professor, Higher School of International Relations and Diplomacy, Turan University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: markhabbatnur@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1219-3298

Nurpeissova Nursulu – Master, PhD student, Department of Political Science and Political Technologies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: nurpeysovan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6180-3470

Onalbekov Abdimanap – Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Republic of Kazakhstan.
e-mail: a.onalbekov@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1986-2762

Orynbekov Nurlan – Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Department of Humanities, Faculty of History and Law, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: orynbekov.nur@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8848-8279

Otarbay Shahrizada – Doctoral Student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.
e-mail: shahrizada.otarbay@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2015-046X

Sarybayeva Aigerim – PhD, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: sarybayevaai@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2615-2405

Sembekova Gulzira – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.
e-mail: gulzira9191@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0957-3823

Serikkaliyeva Azhar – Ph.D, Research Professor, School of Social Sciences and Transformative Humanities, Institute of International Relations, Almaty Management University (AlmaU), Almaty, Kazakhstan.
e-mail: a.serikkaliyeva@almau.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3704-5969

Shnarbekova Meruyert – PhD, Principal Researcher, Associate Professor, Department of Sociology and Social Work, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: meru_12_12@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1350-2806

Tassybekov Almat – PhD Candidate, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan
e-mail: almat_tasybekov@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9566-5226

Toibayev Askhat – Junior Researcher, Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Master of Social Sciences, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: askhat19@list.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9688-5856

Tokbergenov Zhaksylyk – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: tokbergen80@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0302-3352

Tolen Zhengisbek – PhD, Head of the Center for Education and Social Development, National Academy of Sciences under the President of the Republic of Kazakhstan, Turan University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: tolen.zh.kz@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1020-0586

Tuleyev Murat – Candidate of Political Sciences, Academy of the National Security Committee of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: muratkemer65@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1325-2637

Utesova Gulnar – Senior Lecturer, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Kazakhstan.
e-mail: gulnar.utesova@yu.edu.kz, ORCID: -

Yesetova Gulzira – PhD Candidate, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: gulzira.yessetova@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0270-2253

Zhakauov Maksat – Master of Social Sciences, Vice-Rector for Social Development, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: maxi_770@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3550-3673

Zhanguzhekova Dinara – PhD in Political Science, Kazakhstan Center for Humanitarian and Political Studies, S.D. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, Almaty, Kazakhstan.
e-mail: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-6584-8261

Zhaulin Kiikbai – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of History, Sh. Yessenov Caspian University of Technology and Engineering, Aktau, Republic of Kazakhstan.
e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8762-2914

Zhetpisbaev Erkebulan – PhD student, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan.
e-mail: e.zhetpisbaevv@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3430-0224

Сведения об авторах

Абдулселам Арвас – профессор, доктор, Университет Хаджеттепе, факультет литературы, кафедра турецкого фольклора, Анкара, Турция.
e-mail: abdulselamarvas@hacettepe.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7553-183X

Абсаттаров Раушанбек Бурамбаевич – академик Национальной академии наук Республики Казахстан, доктор философских наук, профессор, почетный заведующий кафедрой, профессор-консультант Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: Absat.41@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-3280-0888

Ақмади Мөлдір Арманқызы – PhD, кафедра общественно-гуманитарных дисциплин, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан.
e-mail: akmadi.moldir@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0789-3684

Алияров Есенжол Каниевич – доктор политических наук, профессор, Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
e-mail: aliyarov56@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4173-7100

Анартаева Айжан Маратовна – докторант PhD, Школа цифрового государственного управления, ТОО «Astana IT University», Астана, Казахстан.
e-mail: 255777@astanait.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0001-1281-0284

Бактыбай Әділет Өмірзақұлы – магистр социальных наук, PhD-докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: baktybai_a@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0444-1304

Балықбаева Ардақ Шәкірқызы Балықбаева – научный сотрудник, PhD кандидат, УО «Алматы Менеджмент Университет», Алматы, Казахстан
e-mail: a.balykbayeva@almau.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2354-6072

Даулбаев Тимур Файзиевич – кандидат политических наук, старший преподаватель кафедры социальных наук, Факультета истории и права, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: daulet.bolysbaev.74@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-0384-9295

Дронзина Татьяна Александровна – доктор политических наук, профессор, Софийский университет имени Святого Климента Охридского, София, Болгария.
e-mail: dronzina@phls.uni-sofia.bg, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5794-3390

Есетова Гулзира Буркитовна – докторант PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: gulzira.yessetova@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-0270-2253

Жакауов Максат Донесович – магистр социальных наук, проректор по социальному развитию Казахского национального педагогического университета имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: maxi_770@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-3550-3673

Жангужекова Динара Жексенгалиевна – PhD по специальности «Политология», Казахстанский центр гуманитарно-политической конъюнктуры, Казахский национальный медицинский университет им. С.Д. Асфендиярова, Алматы, Казахстан.
e-mail: dinara.zhanguzhekova@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-6584-8261

Жаулин Киикбай Мынбаевич – доктор политических наук, профессор, заведующий кафедрой «История», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.
e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8762-2914

Жетписбаев Еркебулан – докторант PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: e.zhetpisbaevv@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0009-3430-0224

Ибадуллаева Елвира Серікқызы – соискатель PhD, докторант специальности «Политология» кафедры социальных наук, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: yelvira.1996@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0008-4563-1726

Ишпекбаев Жанатбек Ешенкожаевич – кандидат политических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: i.zhan65@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6259-4161

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, доктор исторических наук, профессор, Алматы, Казахстан.
e-mail: kabulzia@rambler.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2864-2374

Каумен Арман – PhD докторант, Карлов университет, Прага, Чехия.
e-mail: kaumen.arman@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0002-1664-142X

Ким Герман Николаевич – академик Национальной академии наук Высшей школы Казахстана, доктор исторических наук, профессор, директор Института азиатских исследований Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
e-mail: gerkim@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4742-1040

Китигулов Салим Базарбекович – кандидат исторических наук, и.о. ассоциированного профессора кафедры «История», Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.
e-mail: salim.kitigulov@yu.edu.kz, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-9022-6829

Кошербаева Айгуль Беделбаевна – доктор экономических наук, доцент, ученый секретарь, Казахстанский институт стратегических исследований при Президенте Республики Казахстан, Астана, Казахстан.
e-mail: kosherbayeva_a@kisi.kz, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3096-0892

Майгельдинов Казбек Умирзакович – PhD, постдокторант Высшей школы искусства и гуманитарных наук Международного университета Астана, Астана, Казахстан.
e-mail: mszkaz@yandex.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-6277-5514

Мамадалиев Санжар Талибжанович – магистр, преподаватель кафедры специальной педагогики Южно-Казахстанского педагогического университета имени Ө. Жәнібекова, Шымкент, Казахстан.
e-mail: sanzhar_sherlock@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9722-9175

Нурманова Аягоз Кайргалиевна – PhD, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан.
e-mail: ayaguz1510@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5508-231X

Нуров Мархаббат Мешитбекович – PhD, ассоциированный профессор-исследователь Высшей школы «МО и дипломатии» университета «Туран», Университет «Туран», Алматы,

Казахстан.
e-mail: markhabbatnur@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1219-3298

Нурпейсова Нурсулу Рахимжановна – магистр, PhD докторант кафедры политологии и политических технологий, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
e-mail: nurpeysovan@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6180-3470

Оңалбеков Әбдіманап – кандидат философских наук, доцент, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х.А. Ясауи, Туркестан, Казахстан.
e-mail: a.onalbekov@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1986-2762

Орынбеков Нурлан Амангазинович – доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: orynbekov.nur@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8848-8279

Отарбай Шаһризада Мұхтарқызы – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
e-mail: shahrizada.otarbay@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0007-2015-046X

Сарыбаева Айгерим Бакытбековна – PhD докторант, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: sarybayevaai@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-2615-2405

Сембекова Гульзира – докторант PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: gulzira9191@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0957-3823

Сериккалиева Ажар Ермековна – Ph.D, профессор-исследователь, School of Social Sciences and Transformative Humanities, Institute of International Relations, УО «Алматы Менеджмент Университет», Алматы, Казахстан
e-mail: a.serikkaliyeva@almau.edu.kz, ORCID iD: https://orcid.org/0000-0003-3704-5969

Тасыбеков Алмат Есенаманович – докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан
e-mail: almat_tasybekov@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0009-0002-9566-5226

Тойбаев Асхат Жунисович – младший научный сотрудник Института истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова, магистр социальных наук, Алматы, Казахстан.
e-mail: askhat19@list.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9688-5856

Токбергенов Жаксылык – докторант PhD, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.
e-mail: tokbergen80@bk.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0004-0302-3352

Толен Женисбек Муратбекулы – PhD, руководитель Центра образования и общественного развития Национальной академии наук при Президенте Республики Казахстан, Университет «Туран», Алматы, Казахстан.
e-mail: tolen.zh.kz@gmail.com, ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1020-0586

Тулеев Мурат Сергазиевич – кандидат политических наук, Академия Комитета национальной безопасности Республики Казахстан, Алматы, Казахстан.
e-mail: muratkemer65@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0009-0003-1325-2637

Утесова Гульнар Екпиновна – старший преподаватель, Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова, Актау, Казахстан.
e-mail: gulnar.utesova@yu.edu.kz, ORCID: -

Шнарбекова Меруерт Какпанбаевна – PhD, главный научный сотрудник, ассоц.профессор кафедры социологии и социальной работы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.
e-mail: meru_12_12@mail.ru, ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1350-2806

Мақалаға қойылатын талаптар:

Мақаланың негізгі элементтері:

Мақала мәтіні **кіріспеден** (өзектілігі, ғылыми маңыздылығы, зерттеу мақсаты), **негізгі бөлімнен** (негізгі ережелер, зерттеу әдістемесі, әдеби шолу, әдістер, нәтижелер, талдау) және **қорытындыдан** тұрады;

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі. References.

Мақаланы ресімдеу талаптары:

● Мақаланың басында ҒТАМР (орыс тілінде МРНТИ; ағылшын тілінде SRSTI) белгілеу қажет. Қаріп: **қалың** Туралау: сол жақта.

● ҒТАМР-дан төмен орталықта автордың аты-жөні, дәрежесі, төменде жұмыс орны, мен елі көрсетіледі. Қаріп: *тұрақты, курсив* Туралау: ортасында.

● Тақырып жұмыс орнынан кейін бір бос орынмен бөлінеді. Тақырыптар БАС ӘРІПТЕРМЕН қалың қаріппен басылады. Қаріп: **ҚАЛЫҢ, ҮЛКЕН** Туралау: ортасында

● Тақырып кейін *Аңдатпа* (орыс тілінде *Аннотация*, ағылшын тілінде *Abstract*). Құрылымдық аңдатпада қысқаша мақаланың барлық бөлімдерін анықтау мәтіні болу керек: кіріспе, мақсат, материалдар мен әдістер, нәтижелер мен талқылау, қорытынды. 100-300 сөз. Қаріп: қалыпты Туралау: ені бойынша.

● Аңдатпадан кейін үш тілде түйін сөздер (кемінде 3-8) көрсетіледі. Қаріп: қалыпты Туралау: ені бойынша.

● Мақаланың толық мәтіні журналдың қолданыстағы талаптарына сәйкес рәсімделгеннен кейін. Қаріп: қалыпты Туралау: ені бойынша.

● Мақала мәтінінің соңында ***Әдебиеттер*** (***Литература***; ***References***) көрсетіледі. Әдебиеттер мақалаларды рәсімдеу негізгі 7.1-2003 «Библиографиялық жазба. Библиографиялық сипаттама. Құрастырудың жалпы талаптары мен ережелері» баспа стандартына сәйкес жасалуы керек. Қаріп: *тұрақты, курсив* Туралау: ені бойынша.

Microsoft Word мәтіндік редакторы. Мәтіннің Көлемі аңдатпаны, кілт сөздерді қоспаған 3000 сөзден – 12000 сөзге дейін болу қажет.

Times New Roman компьютерлік жазу кегль 12.

Жиектері: сол, оң жағы, жоғарғы және төменгі жағы – 2 см, 1 аралықтан кейін. Әдебиеттер тізімі мәтіннің соңында орналастырылады және жұмыстарды атап өту тәртібіне (толассыз нөмірлеу) сәйкес жасалады. Библиография кемінде 10 дереккөзді қамтуы керек. Шетелдік еңбектерге сілтемелер-кемінде 30%, Өзін-өзі бағалау-15% аспайды. Әдебиет ағылшын тіліндегі мақалаларға транслитерацияланады. Мәтіндегі әдебиетке сілтемелер осы жұмыстың әдебиет тізіміндегі нөміріне сәйкес келетін нөмір түрінде «шаршы» жақшада ресімделеді. Дәйексөздерді пайдаланған кезде дереккөз бетін міндетті түрде көрсету қажет, мысалы: [1, 138б.], орысша нұсқасында [1, С.138], ағылшын нұсқасында [1, p.138]. Интернет-дереккөздерді пайдаланған жағдайда дереккөзге сілтемені көрсету міндетті емес.

Суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар нөмірлеуді көрсете отырып, тікелей мәтінде ұсынылады (мысалы, сурет 1, 1-кесте). Суреттер, кестелер, графиктер және диаграммалар саны мақаланың барлық көлемінің 20%-ынан аспауы тиіс (кейбір жағдайларда 30%-ға дейін).

Требования:

Основные элементы статьи:

При оформлении рукописи необходимо придерживаться следующей структуры метаданных, представленных на казахском, русском и английском языках: Название статьи (заголовок); аннотации; ключевые слова; Текст статьи включает: **введение** (актуальность, научная значимость, цель исследования), **основную часть** (основные положения, методология исследования, обзор научной литературы, методы, результаты, дискуссия) и **заключение**; Список использованных литератур, References.

Требование к оформлению статьи

● В начале статьи необходимо обозначить **МРНТИ** (на казахском языке ҒТАМР, на английском языке SRSTI). Шрифт: **полужирный.** Выравнивание: по левому краю

● Над МРНТИ в центре указываются инициалы и фамилия автора, ниже должность по месту работы, учебы, ученая степень и ученое звание, страна. Шрифт: ***обычный, курсив*** Выравнивание: *по центру.*

● Заголовок отделяется от места работы пробелом. Заголовки печатаются **ПРОПИСНЫМИ БУКВАМИ ЖИРНЫМ ШРИФТОМ**. Шрифт: **ЖИРНЫЙ, ПРОПИСНОЙ** Выравнивание: по центру

● Над заголовком *Аннотация* (на казахском языке *Аңдатпа*, на английском языке *Abstract*). Структурированное Аннотация должно содержать кратко все разделы статьи: введение, цель, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение или выводы. 100-300 слов. Шрифт: обычный Выравнивание: по ширине.

● После Аннотации указываются ключевые слова (не менее 3-8) на трех языках. **Ключевые слова:** власть, общество и т.д. Шрифт: **обычный** Выравнивание: по ширине.

● После полный текст статьи оформленный в соответствии с действующими требованиями журнала. Шрифт: **обычный** Выравнивание: по ширине.

● ***Литература*** **(*Әдебиеттер*; *References)*** указываются в конце текста статьи. Литературы должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартом по оформлению статей в соответствии 1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Шрифт: *обычный, курсив* Выравнивание: по ширине.

Текстовый редактор Microsoft Word. Объем от 3000 слов без аннотации и ключевых слов до 12000 слов компьютерной машинописи Times New Roman кегль 12.

Поля: правое, левое, верхнее и нижнее – 2 см, через 1 интервал. Список литературы помещается в конце текста и составляется в соответствии с порядком упоминания работ (сквозная нумерация). Список литературы должен содержать не менее 10 источников. Ссылки на зарубежные труды – не менее 30%, самоцитирование – не более 15%.

Литература транслитерируется. Ссылки на литературу в тексте оформляются в «квадратные» скобки, в виде номера, соответствующего номеру данной работы в списке литературы. При использовании цитат обязательно указывать страницу источника, например: [1, С.138] в казахском варианте [1, 138б.], в английском варианте [1, p.138] в случае использования интернет-источников указывать ссылку на источник.

Рисунки, таблицы, графики, диаграммы представляются непосредственно в тексте с указанием нумерации (Например, Рисунок 1, Таблица 1). Количество рисунков, таблиц,

графиков и диаграмм не должно превышать 20% от всего объема статьи (в некоторых случаях до 30%).